

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: Hőnich Henrik

MTMT-azonosító: 10050914

A doktori értekezés címe és alcíme: A „hazafi” és a „nemzet” használatai: Közösségi összetartozás a 18. század végén. Osvald Zsigmond *Az igaz hazafi* c. műve és kontextusai

DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.213

A doktori iskola neve: Történettudományi Doktori Iskola

A doktori iskolán belüli doktori program neve: Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Szijártó István CSc, habilitált egyetemi docens

A témavezető munkahelye: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: 2018. november 11.

a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Hőnich Henrik

A „hazafi” és a „nemzet” használatai: Közösségi összetartozás a 18. század végén

Osvald Zsigmond *Az igaz hazafi* c. műve és kontextusai

Történettudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program, vezető: Dr. Kövér György MHAS,
egyetemi tanár

A bizottság elnöke:

Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Szilágyi Márton DSc, egyetemi tanár

Dr. Szűcs Zoltán Gábor PhD, tudományos munkatárs

A bizottság titkára:

Dr. Dobszay Tamás PhD, habilitált egyetemi docens

A bizottság további tagjai:

Dr. Velkey Ferenc CSc, egyetemi docens

Dr. Takáts József PhD, egyetemi adjunktus (póttag)

Témavezető: Dr. Szijártó István CSc, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2018.

Tartalom

1. Bevezetés	3
1.1. Az igaz hazafi jelentősége	3
1.2. Előzetes módszertani megjegyzések	25
2. Alapértékek Osvald társadalmi-politikai „tervrajzában”: beszédmodok és fogalmi rendszerek.....	36
2.1. Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell	36
2.2. Patriotizmus, republikanizmus, közjó	52
2.3. Közjó, népi felvilágosítás, Politzia	65
2.4. Szokások, erkölcsök és törvénytörés	86
2.5. Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus	106
3. A törvény és összefüggései Osvald rendszerében	116
3.1. A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?	116
3.2. Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus	136
3.3. A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma	155
4. A felekezeti kérdés	178
4.1. A felekezeti viták 1790–91-ben és a protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben.....	178
4.2. Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság	193
4.3. Protestáns jussok és sarkalatos törvények	212
5. A nyilvánosság szüksége és határai Osvald művében.....	231
5.1. A nyilvánosság társadalmi jelentőségének megalapozása Az igaz hazafiban. A nyilvánosság általános problematikája	231
5.2. A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták	238
5.3. Nyilvánosság és cenzúra.....	244

6. Osvald és a nyelvkérdés – diskurzusanalízis <i>Az igaz hazafi</i> egyik kulcstémája körül	258
6.1. A nemzetek régisége.....	258
6.2. A nyelvkérdés a szélesebb értelemben vett nyilvánosságban	262
6.2.1. A nyelvhasználatra vonatkozó törvényi rendelkezések jelentősége	262
6.2.2. A nyelvkérdés a politikai vitákban a diéta megnyitásáig	269
6.2.3. Az 1790–91. évi diéta nyelvi vitáinak első szakasza	281
6.2.4. A magyar nyelv ügye a koronázás előtti cikkelyek vitájában	294
6.2.5. A latin melletti érvek további aspektusai	299
6.2.6. A szeptember 21-i leirat és az 1791. évi 16. törvénycikk	305
6.3. A magyar nyelv melletti érvek <i>Az igaz hazafiban</i> és a diskurzív környezet .	307
6.3.1. Az „uralkodó nemzet” és a nemzet jele.....	309
6.3.2. Nemzet, anyanyelv és beszéd módok	321
6.3.3. Anyanyelv és karakterdiskurzus	331
6.3.4. A magyar nyelv melletti érvelések jelentősége	335
7. Kitekintés.....	337
Bibliográfia	342

1. Bevezetés

1.1. Az igaz hazafi jelentősége

„Minthogy kivált e’ mostani felserkentérzékenységu idő-szakasszában, majd mindeneknek tsak a’ Hazafiúság forog szájakban; nagyobb részek pedig azoknak, kik ezen drága nevezetet nyelvekenn pengetik; a’ Hazafiúságnak még tsak A. B. Céjét sem tudják; hogy azért ennek már valahára a’ mi Hazánkban-is meg határozott esmérete légyen; kívántam az Igaz-Hazafiúságnak tulajdonságait tsekély tollammal leírni; hogy ne légyen senki a’ ki az ezenn nevezettel való gondolatlan élésben vagy el-tévelyedjék; vagy pedig Lelkesméretének tanúbizonysága ellen magának ezenn betses nevezetet vak-merő bátorságból tulajdonítani mérészelye.”¹

Egy 1792-ben névtelenül megjelent kötet kezdősorai ezek, amelynek szerzője Osvald Zsigmond (1748–1825) Veszprém megyei szolga- és táblabíró, megyei főügyész, egyben református presbiter, pápai főkurátor, majd segédgondnok.² Ami különösen érdekessé teszi, és egyúttal az 1790-es évek elejének röpiratáradatából bizonyos értelemben ki is emeli a szöveget, az nem pusztán a 126 oldalas terjedelem, hanem egyrészt a szerzői intenció félreérthetetlen formában történő kinyilvánításának gesztusa, másrészt pedig az ily módon meghatározott problémakör későbbiek során rendszerépítő jelleggel történő szisztematikus kifejtése. Nemcsak a szöveg elején közölt teoretikus igény szokatlan (de legalábbis nem mondható átlagosnak) az 1790–92 közt megjelent művek között, de az is kifejezetten alkalmas az eszmetörténész érdeklődésének felkeltésére, ha egy szöveg egy közkézen forgó társadalmi-politikai főfogalom jelentésének meghatározását *expressis verbis* célul tűzi ki. Önmagában az a tény, hogy egy szerző, aki bár anonimitásba burkolózik, ilyen határozott formában jelöli ki témájának tárgyát, majd azt meglehetősen rendszerességgel igyekszik körüljárni, már csak azért is figyelemre méltó, mert az emlegetett „felserkent érzékenységu idő-szakasz” az aktuális politikai-közéleti helyzetre nem annyira elméleti szempontból reflektáló, mint inkább az *oeuvres des circonstances* jegyeit felmutató művek keletkezésének kedvezett. E sok esetben nemcsak tartalmilag, de formailag, a szóhasználatot, a „nyelvi kódot” tekintve is nyíltan polemikus jellegű munkák az üzenetet általában tömörebb, „hatékonyabb” formában (és mindezzel

¹ [Osvald Zsigmond]: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyü beszédbe foglalta egy hazája ’s nemzete javát óhajtó szív*. Pest, 1792, Trattner Mátyás. (A továbbiakban: *Az igaz hazafi*. E munka esetében az egyszerűség kedvéért mellőzöm a szögletes zárójelet.)

² Osvald Zsigmond a keresztséget a református vallásban nyerte el, születési anyakönyvét 1748. június 29-én állították ki Nagypiriten, amelyben a keresztszülők felsorolása mellett apja, Osvald György nevét találjuk (MNL OL A1538 0136). 1825. augusztus 3-án hunyt el, a halotti anyakönyv mint táblabírót, a pápai egyházmegye *coadjutor curatorát* és *superintendentialis* könyvvizsgálót említi, a halál okaként „szélütés” szerepel (MNL OL A1548 0689).

összefüggésben gyakran sokkal kisebb terjedelemben) igyekeztek közvetíteni. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy műfaji értelemben *Az igaz hazafi* a fent taglalt sajátosságainál fogva sokkal inkább a politikai értekezés, mintsem a röpirat kategóriája alá látszik besorolhatónak. Ebből kifolyólag Oswald munkájának elemzése alkalmat teremthet arra, hogy a 18. század végi politikai diskurzusok olyan aspektusait is láthatóvá tegyük, melyek a röpiratformához közelebb álló szövegek vizsgálatára szorítkozó közelítésmód alapján esetleg rejtve maradnának.³

Mindebből természetesen egyáltalán nem következik, hogy *Az igaz hazafi*hoz hasonló, a normatív értékmeghatározás szándékát az explicit teoretizáltság valamilyen fokán megvalósító szövegek elemzésekor a társadalom-, politika- és diskurzustörténeti kontextusokra való rákérdezés elhanyagolható lenne. Annál kevésbé ez a helyzet, mivel az ilyen munkák is nyilvánvalóan adott társadalmi-politikai helyzetben, konkrét viták során megformálódó, illetve reflektorfénybe kerülő problémákra keresik a választ, csak esetleg más szövegekhez képest reflektáltabb és adott esetben konzekvensőbb módon törekednek arra, hogy kérdéseiket megfogalmazzák, magát a témát felmérjék, lehatárolják, és válaszokat adjanak a feltett kérdésekre. Mindez *Az igaz hazafi* vonatkozásában is helytállóan tűnik. Ezt az is jól mutatja, hogy a korabeli magyarországi politikai diskurzusra nagyjából jellemző praxisorientáltságot, „a magas absztrakciós szinten írt teoretikus irodalom tömeges termelődésének hiányát”⁴ tekintve meglepően következetesen érvényesített teoretikus-rendszerépítő igény mellett egy, bár inkább áttételesen jelentkező, de igencsak erőteljes konkrét-közéleti, sőt bizonyos elemeiben polemikus réteg is kimutatható benne. A legfontosabb mozzanat pedig, amit mindenféleképpen ki kell emelnünk e tekintetben, éppen az, hogy e két szint nemigen választható el egymástól. Sőt talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha úgy fogalmazunk, hogy a „teoretizáló” és az „aktualizáló” aspektusok éppenséggel ugyanannak az éremnek a két oldalát prezentálják. Az általános-teoretizáló implikációkat is hordozó

³ A dolgozatban gyakran előfordul majd a (politikai) diskurzus fogalma. E tekintetben szeretném jelezni, hogy ezzel sem itt, sem a későbbiek során nem a terminus Foucault által hangsúlyozott azon jelentésére kívánok utalni, amely egy, a nyelvi-fogalmi szintet megelőző, azt meghatározó dimenziót jelöl. Céлом tehát nem Foucault ezzel kapcsolatos, masszív teoretikus implikációkat maga után vonó megfontolásainak érvényesítése. Ehhez képest egy jóval szerényebb elméleti igényekkel fellépő fogalomhasználat mellett lándzsát törve, a kifejezést leíró jelleggel alkalmazva, egyben annaka „beszélgetést”, „párbeszédet” jelölő köznapi értelmére visszautalva a politikai beszéd korabeli megnyilvánulásainak összességére, illetve az ezen belül tematikusan elkülöníthető viták tényleges szövegvalóságára utalok vele.

⁴ Szűcs: *Természet, jog, teológia*, 99–115. (Az idézett szöveghely: 108.) Szűcs elemzése Szentgyörgyi István sárospataki professzor 1784-ben megjelent *Theologia Naturalis*a kapcsán a 18. század végi magyarországi természetjogi gondolkodásra (ezen belül pedig ennek a kálvinista szubkultúrán belüli szerepére) fókuszál, ugyanakkor a „tagolt és kiterjedt teoretikus diskurzus” hiánya (109.) általában véve jellemzőnek tekinthető a széles értelemben vett korabeli magyarországi politikai gondolkodásra.

problémák felvetését sokszor ugyanis érezhetően a kortárs viták motiválják, míg az utóbbiakban elfoglalt pozíció retorikai erejét az elméleti kidolgozottság viszonylagosan magas szintje és a szövegen következetesen végigvitt, rendszerszerűen alkalmazott társadalmi modell érvényesítése nem pusztán tovább fokozza, de egy új szintre emeli. Mindebben pedig egy nem csupán speciálisan Osvald munkájára, de vélhetően minden elméleti igényrel (is) fellépő műre jellemző kettősséget láthatunk.

Az 1790-es évek eleje politikai diskurzusán belül *Az igaz hazafi* egyik specifikumát tehát éppen abban láthatjuk, hogy szerzője a hazafiság meghatározását célul kitűzve egy adott időpillanatban érzékelt komplex közéleti-politikai problémahalmaz meg- és feloldásaként az értékek hierarchiájának egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen rendszerét igyekszik felkínálni. Egy olyan modell ígéretével kecsegtet tehát, mely egyrészt teoretikus kidolgozottságára, absztrakciós minőségére és rendszertani lefedettségére alapozva merészkedik explicit módon is a normatív értékmeghatározás területére és lép fel egyfajta egyetemesen érvényes normativitásigénnyel. Ezt ugyanakkor éppenséggel nem valamifajta légüres térben teszi, hanem (sok esetben közvetetten, máskor sokkal egyértelműbb formában) az időszak jelentős, súlyos politikai-társadalmi tétekkel bíró vitáira reagálva. Bár a politikai eseménytörténeti kontextus konkrét mozzanataira való direkt utalásokkal felettébb szűkösen bánt a szerző – amit esetleg egy olyan taktikai szándék lenyomataként is értékelhetünk, amely arra irányul, hogy a munkát a közélet földhözragadtabb szintjétől, a „sárdobálástól” elemelje és így az általános-normatív érvényesség tételese megfogalmazott igényét ne veszélyeztesse – látni fogjuk, hogy bizonyos, a műben elméleti-normatív tétellel felmerülő kérdések adott esetben milyen szoros szálakkal kapcsolódnak az időszakban zajló politikai vitákhoz, illetve áttételesen miként köthetők bizonyos nagypolitikai jelentőségű eseményekhez.⁵

Mivel a mű névtelenül jelent meg, érdemes a szerzőség beazonosításának történetét – amennyire ez nyomon követhető – röviden áttekinteni. Az Osvald szerzőségét megalapozó legfontosabb kortárs mozzanat, hogy Széchényi Ferenc könyvtárának 1799-ben Sopronban kiadott, Tíbolth Mihály által sajtó alá rendezett katalógusában zárójelben már az „Osváld” név szerepel a műre utaló tétel szövegében.⁶ A Széchényi-könyvtár katalógusának tételén kívül a mű két kortársnak tekinthető említéséről tudunk még, azonban már a szerző nevének említése

⁵ Az előbbiektől kiemelhetjük például a nyelvkérdést vagy a felekezeti problematikát, utóbbiak vonatkozásában pedig az 1790–91. évi diéta, sőt akár az 1791:67 rendelkezéseinek megfelelően kiküldött „rendszeres” bizottságok 1791 augusztusától zajló munkálatai érdemelnek említést. A későbbiek során ezekről részletesebben is szó lesz.

⁶ *Catalogus*, 467. A katalógus keletkezésének történetéhez lásd Fraknói: Gróf Széchényi Ferenc, 202–204. A mű első kiadásában (Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1902) lásd: 226–229.

nélkül. Ezek közül az első a bécsi *Magyar Hirmondó* 1793. évfolyamának január 4-i számában szerepel, ahol a beérkezett új könyvek listájában találkozunk a művel.⁷ Ennek „szerzői” minden bizonnyal a szerkesztők, Görög Demeter és Kerekes Sámuel, a felsorolás pedig az általuk újonnan beszerzett könyvek fontosabb könyvészeti adatait tartalmazza. Az időrendben második említés Sándor Istvánnak a négy évvel a könyvtári katalógus nyomtatásban történő megjelenése után kiadott *Magyar Könyvesház*ban található bejegyzés,⁸ amely a megjelenés idején és helyén, a címen, valamint a méreten kívül más jellemzőt nem ad meg.⁹ Demeterék mindezek mellett a mű terjedelmét, a nyomdász nevét, valamint az árat is feltüntetik. Ezen apró eltérésekhez képest jóval nagyobb jelentőségű az az egyezés, hogy nemcsak a *Magyar Hirmondó* 1793 januári utalása nem tünteti fel a szerzőt, vagyis anonimként kezeli a szöveget,¹⁰ de a jóval a könyvtári katalógus kinyomtatása után kiadott *Magyar Könyvesház* szerzője is így tesz. Emellett pedig az is közös vonásnak tekinthető, hogy ugyanakkor mindkét esetben tudható, hogy szerzőik előtt nem volt ismeretlen Oswald munkássága.

Tudomásunk van róla, hogy az 1789-től 1791-ig *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, majd 1792-től 1803-ig *Magyar Hirmondó* néven Bécsben megjelenő lap alapítójának, Görög Demeternek Oswald két munkája is birtokában volt: a könyveket, térképeket és kéziratokat tartalmazó gyűjteményének eladása alkalmával készített jegyzék¹¹ tanúsága szerint nemcsak maga *Az igaz hazafi* volt megtalálható Demeter könyvtárában,¹² de Heinrich Ferdinand Möller

⁷ „A következő új Könyvek érkeztek hozzánk a’ napokban” címet viselő listát lásd: *Magyar Hirmondó*, 1793. január 4., 32. Itt az is kiderül, hogy a könyv ára 20 krajcár volt.

⁸ Sándor: *Magyar Könyvesház*, 196. Az 1791-től 1808-ig 12 kötetben megjelent *Sokféle* című „enciklopédikus folyóirat” szerkesztője főművének jelentős újítása volt, hogy szakítva az addigi bibliográfiai gyakorlattal, a könyvek címeit nem a szerzők rövid életrajzaiba illesztve, hanem a kiadás éve, ezen belül pedig a megjelenés helye szerint csoportosítva közölte. Sándor jelentőségéhez lásd Kókay: *Hagyományok őrzői*, 202–204; Kókay: *Sándor István*, 314–319; Szinnyei: *Az első magyar bibliographus*.

⁹ Sándor természetesen az említett adatok mellett a szerző/fordító nevét is rendre feltüntette bibliográfiájában, amennyiben az adott mű nem névtelenül jelent meg. A lapszám és a nyomdász nevének elmaradása szintén következetesen alkalmazott elem munkájában. Erre az *Előbeszéd*ben szolgál magyarázattal: mivel sok esetben magát a művet nem látta, hanem másodkézből származó információkkal dolgozott, az egységesség szempontját szem előtt tartva ezeket az adatokat azon esetekben is elhagyta, amikor az adott munkáról közvetlen ismeretekkel rendelkezett.

¹⁰ Ez önmagában persze nem különösebben meglepő, tekintve, hogy Demeterék kevesebb mint egy évvel *Az igaz hazafi* megjelenése után tudósítanak a műről.

¹¹ A gyűjteményt 1819-ben vásárolta meg Esterházy Miklós és 1820-ban került a család birtokába. Ekkor készült az állományról a *Zuwachs der Bibliothek Anno 1820* címet viselő, 776 tételes lajstrom. Lásd Zvara: *Egy tudós hazafi*, 100. Az egyes tételek nagy része ma is megtalálható a kismartoni Esterházy-kastély könyvtárában, köztük *Az igaz hazafi* egy példánya is. (Zvara: *Egy tudós hazafi*, 314.) A teljes jegyzéket lásd Zvara: *Egy tudós hazafi*, 255–429.

¹² Zvara: *Egy tudós hazafi*, 314. A jegyzékben szereplő tétel a következő: „Hazafi az igaz. 792. 8.”, melyben az első szám a megjelenés évére, a második a kötet méretére (nyolcadrét) utal. Nem tudjuk, vajon az 1804-től haláláig, 1855-ig az Esterházyak szolgálatában álló, 1809-től kezdve pedig a családnál vezető könyvtárosi pozíciókat betöltő könyvtáros, Gaál György állította-e össze a jegyzéket vagy esetleg valaki más. Bárki is készítette a lajstromot, *Az igaz hazafi* szerzője nyilvánvalóan számára sem volt ismert. Gaálhoz lásd Zvara: *Egy tudós hazafi*, 100–101.

Sophie, oder der gerechte Fürst című, 1777-ben megjelent¹³ színpadi műve¹⁴ Oswald által készített, magyarul 1786-ban kiadott fordításának egy példánya is.¹⁵ Emellett éppen Sándor István a szerzője azon, 1799-ben ugyancsak a *Magyar Hirmondó*ban folytatásokban (négy részletben) megjelent cikknek, amelynek második felében „A’ magyar nyelvbéli s’ még most is élő Íróinknak betses neveik” kezdetű felsorolásban az Oswald Zsigmond név is feltűnik.¹⁶ Sándor a sorozat harmadik és negyedik darabjában közreadott listájában 156 „Magyar nyelvbéli ’s még sok most is élő” író nevét sorolja fel betűrendben, majd egy ezt követő felsorolásban még 40 „Deák nyelvbéli ’s még most is élő” író következik.¹⁷

Bár Oswald írói jelentősége nyilvánvalóan nem ítéhető meg önmagában annak alapján, hogy Sándor érdemesnek tartotta nevét felvenni egy ilyen névsorba, ám mégsem elhanyagolható mozzanat, hogy e felsorolásban olyan nevek mellett szerepel, mint Aranka György, Barczafalvi Szabó Dávid, Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Bessenyei György, Decsy Sámuel, Dugonits András, Görög Demeter, Gvadányi József, Gyöngyösi János, Fejér György, Horányi Elek, Kazinczy Ferenc, Kultsár István, Márton István, Rajnis József, Rát Mátyás, Révai Miklós, Szatsvai Sándor, Szekér Joákim, gróf Teleki László, Verseghy Ferenc vagy Virág Benedek – hogy csak néhány példát említsünk.¹⁸ Sándor a *Magyar Könyvesház* készítésekor sem feledkezett meg Oswaldról gyűjtött ismereteit közölni, hiszen bibliográfiájában Oswald két munkáját sorolja fel: *Gróf Essex, Szomorú Játék* megnevezés alatt nyomtatásban elsőként megjelent fordítását,¹⁹ valamint *Zsófia, avagy az igazságos fejedelem* címmel a már említett Möller-átültetést, utóbbit Oswald saját műveként.²⁰

Hogy az 1799-es katalógus bejegyzésére még sokáig nem figyeltek fel, azt jól mutatja, hogy Danielik József „életrajz-gyűjteményének” második, kiegészítő kötete ugyan említi

¹³ Hamberger–Meusel: *Das gelehrte Teutschland*, 256. (Az Encyclopädie der deutschen Literatur a mű 1776-os megjelenéséről tud: Wolff: *Encyclopädie*, 262.)

¹⁴ Möller: *Sophie oder der gerechte Fürst*.

¹⁵ Zvara: *Egy tudós hazafi*, 370. A jegyzékben szereplő kitétel: „Oswald Sofia. 786. 8.” (A következő műről van szó: *’Sófia avagy az igazságos fejedelem*.)

¹⁶ A Magyar Országi Írók, 50-nél jóval többen vagynak. Írá Sándor István. *Magyar Hirmondó*, 1799. december 6., 751–752.; december 10., 766–768.; december 13., 783–784.; december 17., 799–800.

¹⁷ A rövid szöveg megírásának és a hozzá tartozó névsor összeállításának apropóját Johann Christian Engel és az őt szinte szó szerint követő Schwartner Márton azon megállapítása adta, miszerint Magyarországon a ma élő írók száma alig éri el az ötvenet. A Sándor által hivatkozott szöveghelyek: Engel: *Geschichte des ungrischen Reichs*, 12; Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern*, 565–566. Sándor cikkét, annak keletkezési körülményeit és Engel válaszát részletesen bemutatja Kókay: *Sándor István*, 317–318.

¹⁸ Az első listát közvetlenül követő második, a latinul író szerzőket felsoroló összeállítás sem szűkölködik tekintélyt parancsoló nevekben: Többek között itt találjuk Berzeviczy Gergely, Bolla Márton, Katona István, Koppi Károly, Kovachich Márton György, Lakits György, Pray György, Schedius Lajos, Schwartner Márton és Szerdahelyi György nevét is. *Magyar Hirmondó*, 1799. december 17., 800.

¹⁹ Sándor: *Magyar Könyvesház*, 163. (A szóban forgó munka: *Groff Eszekesz*.)

²⁰ Sándor: *Magyar Könyvesház*, 164.

Osvaldot, de *Az igaz hazafit* nem ismeri,²¹ a Moenich Károly és Vutkovich Sándor által összeállított *Magyar írók névtárában* pedig maga Osvald sem szerepel.²² Concha Győző a 19. század végén még mindig „az *Igaz hazafi* névtelen szerzőjéről” ír, vagyis nem tud Osvald szerzőségéről,²³ Ballagi Géza lapvető munkájában pedig maga a mű sem fordul elő, annak ellenére, hogy Osvald nevével egy alkalommal találkozunk a szövegben: Ballagi Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkájának címlapján található cenzori *approbatio* szerzőjeként említi, ahol Osvald mint „a pápai ref. collegium curatora és a dunántúli superinten. könyvvizsgálója” nevezi meg magát.²⁴

Ugyanakkor a későbbi szakirodalom – a katalógus kortársnak tekinthető bejegyzésének megfelelően – a szöveget már egyöntetűen Osvald Zsigmondhoz köti. Így találkozunk vele Petrik Géza bibliográfiájának 1890-ben kiadott második kötetében,²⁵ az azonosításban vélhetőleg őt követő Szinnyi József magyar írók életét összefoglaló irodalmi lexikonában,²⁶ valamint Váczy Jánosnak a törzsanyagában a Kazinczy-levelezésen alapuló, az író személyét középpontba helyező korrajzában, melyben Váczy *Az igaz hazafira* vonatkozó egyik rövid megjegyzéséhez fűzött lábjegyzetben (Szinnyire is utalva) megemlíti, hogy a Nemzeti Múzeumban található példányon a mű szerzőjeként Osvald Zsigmond van feltüntetve.²⁷ A 20. század első felére tehát – vélhetően Petrik és a rá támaszkodó Szinnyi hatásának köszönhetően – immár egyöntetűen elfogadásra talált, hogy a szöveg szerzője Osvald, amit mi sem mutat ékeesebben, mint hogy ekkoriban már maga Concha is őt említi a mű alkotójaként.²⁸ Végül ami

²¹ Danielik: *Magyar írók*, 242. Danielik valószínűleg Sándor István Magyar Könyvesházát vagy esetleg valamilyen, utóbbira támaszkodó forrást használhatott, hiszen a fentebb már említett Möller-fordítás nála is Osvald saját műveként szerepel. Ezenkívül még Osvald Banks-átültetését említi Danielik, valamint *A' panaszkodó feleség* című, Rotterdami Erasmus *Colloquia familiaria* című művéből készült átdolgozását (*A' panaszkodó feleség*). Szinte szó szerint – a hibás adatokban is – követi Danieliket Márki: *A magyar költészet*, 71.

²² Moenich–Vutkovich: *Magyar írók névtára*, 1876.

²³ Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 114. A szöveg hat fejezete először a Budapesti Szemlében jelent meg folytatásokban, az 1882. évfolyam 61–66. számaiban. A következőkben az Attraktor-féle kiadásra hivatkozom.

²⁴ Ballagi: *A politikai irodalom*. Mivel Ballagi nem adja meg a bírált mű címét, csak találgathatunk, melyik munkáról lehet szó. Tóth, aki 1801-től a Pápai Kollégium teológiaprofesszora volt, majd 1817-től a pápai református gyülekezet lelkésze, 1827-től pedig a Dunántúli Református Egyházkerület szuperintendense (püspöke), professzorként több egyháztörténeti munkát is írt, így további információk híján ezek bármelyikére vonatkozhat Ballagi utalása. (Tóth: *A pápai református*; Tóth: *A Magyar és Erdély országi*; Tóth: *A helvetziai vallástételt tartó*; Tóth: *A helvetziai vallástételt követő*.)

²⁵ Petrik: *Magyarország bibliográfiája*, 954.

²⁶ Szinnyi: *Magyar írók*, 1436.

²⁷ Váczy: *Kazinczy Ferenc és kora*, 224. Az Országos Széchényi Könyvtárban található példányon valóban található egy ceruzával írt, nyilvánvalóan könyvtárosi kéztől származó bejegyzés, amelyben (Váczyhoz hasonlóan ugyancsak Szinnyire utalva az olvasót) a mű szerzőjeként Osvald Zsigmond szerepel.

²⁸ Mégpedig egy, a Magyar Tudományos Akadémián 1924-ben elhangzott beszédében. Lásd Concha: *Üdvözlő beszéd*, 160.

20. század második felét illeti, mind Kosáry Domokos bibliográfiája,²⁹ mind a nyolcvanas években megjelent, a Pápai Kollégium történetét összefoglaló monográfia³⁰ egyértelműen Osvald munkájaként tárgyalja a művet.

Annak érdekében, hogy a művel kapcsolatos legfontosabb meglátásainkat összefoglalhassuk, ebből kiindulva pedig megkísérelhessük annak bemutatását, hogy Osvald széles értelemben vett életműve, ezen belül pedig kiemelten *Az igaz hazafi* vonatkozásában miért is feltételezzük, hogy ezek részletes elemzésével a kor politikai gondolkodásának fontos és egyben érdekes jellemzői válhatnak számunkra hozzáférhetővé, a következő lépésben a kötet szakirodalmi értékelésének történetét szükséges röviden áttekintenünk. E tekintetben jelezni kell, hogy a szöveg szakirodalmi feldolgozottsága nagyon esetlegesnek, a róla szóló, nem annyira elemzéseknek, mint inkább ismertetéseknek nevezhető szövegfoszlányokból összeálló kép pedig igencsak felületesnek mondható.

Ez talán részben arra vezethető vissza, hogy a névtelenül megjelent munka már a kortárs térben sem váltott ki túlságosan nagy visszhangot, így nem került be a korszak esztétörténeti kánonjába sem.³¹ Ennek kapcsán egyrészt nagy általánosságban érdemes Szűcs Zoltán Gábor megállapítására utalnunk, miszerint a „magyar politikai kultúra kánonképző erejének viszonylag alacsony fokából” következően – kevés kivételtől eltekintve – „még a meglévő szövegek sem épültek be tartósan a politikai közösség kollektív emlékezetébe.”³² A kortárs recepció elmaradásának ezzel részben összefüggő, de közvetlen okát pedig esetleg a mű azon, fentebb már említett jellegzetességében kereshetjük, hogy szerzője, bár nem a tudományos, hanem a „közéleti” regiszterben pozicionálta magát, ugyanakkor a befogadás primer szintjén nem annyira polemikusnak, mint inkább elemzőnek ható attitűdjével nem igazán volt alkalmas arra, hogy átlépje az időszak heves, nem ritkán személyeskedő vitákat magával hozó röpiratáradata során megemelkedett ingerküszöböt.

Figyelman kívül hagyva *Az igaz hazafi* tartalmi szempontból kevésbé meghatározó említéseit, a mű szakirodalmi értékelésének történetét a következőkben azon két ismertetés alapján mutatom be, melyek áttekintésével képet kaphatunk arról, hogy a szöveg viszonylagos

²⁹ Kosáry: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba*, 359., 503.

³⁰ Bodolay: A türelmi rendeletről. In Trócsányi (szerk.): *A pápai kollégium*, 116–118.

³¹ Ahogyan „eszmék” alatt sem végső szubsztancialitással bíró, az interpretációval lehatárolható gondolati entitásokat, hanem a diszkurzív térben megképzett konstrukciókat értek, melyeket a megértés folyvást megújuló perspektívái mindig új értelemmel ruháznak fel, úgy az „esztétörténet” kifejezést is ennek megfelelően használom itt és a továbbiakban. Vagyis átfogó fogalomként nem csak a *history of ideas* vagy *Ideengeschichte* klasszikus irányzatait, de a jelen munka felfogásához közelebb álló (politikai) diskurzustörténeti érdekeltségű és hangsúlyú közelítésmódo(ka)t is értem alatta.

³² Szűcs: „*Mintha gyöngy szemeket*”, 33.

komplexitása egymástól mennyire eltérő értelmezésekre adott lehetőséget.³³ Ezek közül időrendben az első az 1790-es évek eleje politikai szövegtermése első modern „felfedezőjének”, Concha Győzőnek a *Kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* című munkájában található, aki először mérte fel az időszak írásos politikai megnyilvánulásainak a korábbi periódusokhoz képest robbanásszerű mennyiségi növekedésének jelentőségét. Conchának az Osvald-művel kapcsolatos álláspontját illetően már önmagában az is sokatmondó mozzanat, hogy azt könyvének negyedik fejezetében tárgyalja részletesebben. Ugyanabban tehát, amelyben azon műveket mutatja be az 1790-es évek elejének politikai irodalmán belül, amelyekben „a röpiratokban elszórva, szaggatottan előttünk fekvő reformeszmék nagyobb szabású, átfogó, rendszeresebb kivitelre találnak”. Mint megtudjuk, ezek további közös vonása, hogy „bennük éri el a szabadelvű magyar politikai gondolkodás tetőpontját.”³⁴ A Concha által jelzett első mozzanat, a politikai nézetek „rendszeresebb kivitele” összecseng a jelen bevezető elején megfogalmazott állítással, miszerint az Osvald-szöveg mindenekelőtt teoretikus jellegével, illetve a benne felállított elméleti modell következetességre törekvő érvényesítésével tűnik ki az időszak politikai szövegeinek tömegéből. A mű tartalmilag radikális jellegét sugalló, másodikként idézett megállapítás ugyanakkor még abban az esetben is bővebb magyarázatra szorul, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a perspektivikus különbséget, amely számunkra a szerző ismerete nyújtotta többletből adódik és amelynek alapján könnyen belátható a Concha által eszközölt csoportosítás támadható volta. *Az igaz hazafi* Concha számára ismeretlen szerzőjének szövegét itt ugyanis Batthyány Alajos, Martinovics Ignác, Laczkovics János és Hajnóczy József munkáival találjuk egy társaságban.³⁵ Vagyis egy olyan szövegcsoporthoz tagjaként, melynek szerzői többségükben alig három évvel *Az igaz hazafi* megjelenése után életükkel lakoltak felségsértőnek ítélt politikai nézeteikért és „összeesküvésnek” minősített, részben eszmei-politikai, részben valós szervezeti együttműködésükért.³⁶ Ugyanakkor, mielőtt túlzott jelentőséget tulajdonítanánk az utóbbi mozzanatnak, jelezni kell, hogy Concha – nem lévén abban a helyzetben, hogy feltegye a

³³ Mivel az alább következő két értelmezéshez képest tartalmi többlettel nem szolgálnak, nem tárgyalom tehát részletesen Váczy János (*Kazinczy Ferenc és kora*, 224., 309.), Némethi Lajos (*A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*, 214., 217., 224., 226–227., 237., 250., 264., 281.), valamint Bodolay Géza (*A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig*, 116–118.) *Az igaz hazafival* kapcsolatos megjegyzéseit.

³⁴ Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 81.

³⁵ Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 81–121. Concha ebben a fejezetben *Az igaz hazafi* mellett Batthyány Alajos *Ad amicam aurem* c. munkáját és Martinovics *Oratio ad proceres*-ét mutatja be. Hajnóczyról összefoglaló jelleggel szól, főként 1791-ben és 1792-ben megjelent államtani-közjogi munkái alapján, végül Laczkovics a Martinovics-főmű általa készített magyar nyelvű fordítása okán nyer említést.

³⁶ A két kivétel természetesen Batthyány és maga Osvald.

kérdést, vajon egy Veszprém megyei táblabíró munkája miként kerülhet a fenti csoportba, pusztán a szöveg ismerete alapján – maga is érezve, hogy *Az igaz hazafi* radikalizmus tekintetében némiképp kilóg a sorból (hozzátehetjük, Martinovicshoz és az őt fordító Laczkovicshoz képest természetesen ugyanez igaz Batthyányra és bizonyos értelemben Hajnóczyra is), később igyekszik pontosítani a fenti „csoportképzésből” eredő torzító hatást. E szándéka mutatkozik meg akkor, amikor a Hajnóczy nézeteit elemző részt követően, rátérve *Az igaz hazafi* ismertetésére, a következőképp fogalmaz:

„Az *Igaz hazafi* [sic] az új állami és társadalmi rendért száll szintén síkra, de egészen önálló, eredeti fölfogással; a külföldi eszméknek mi nyoma sincs a munkában, magából, eredeti alapon fejti ki az állam természetét s ebből folyólag a reformok szükségét s épen ebben van előttem kiváló becse. *Az igaz hazafi* liberalismusa kétség kívül mérsékeltebb, mint e kor többi szabadelvű íróié, conservatív reformernek lenne leghelyesebben nevezhető, a ki előtt a meglevő államszerkezet a döntő, a ki csak ritkán épít teljesen új alapra, tudva, hogy a meglevőnek végkép lerombolásával, megsemmisítésével az újhoz is hiányzik a szükséges anyag. Az igaz hazafi a haladás nagy elve mellett küzd, de nem feledkezik meg az állami és társadalmi szerkezet állandó, változhatatlan szükségleteiről, s akkor is az egésznek eszméjéből indul ki, midőn az elnyomott részek felszabadítását célozza. Fejtegetéseiben, érvelése módjában van ugyan az ósdiság bizonyos zamatja, nem hordja ajkán korának külföldi eredetű jelszavait.”³⁷

Több mint hetven évvel a Concha-féle elemzés első megjelenése után Kosáry Domokos adott rövid értékelést *Az igaz hazafiról*. A mű az 1950-es években megjelent bibliográfiában először az 1790–92. évi „nemesi mozgalom” időszakának termését ismertető negyedik fejezetben (*A nemesség harca és megalkuvása, 1790–1792*), azon belül pedig az *1790–1791-i országgyűlés* című fejezetnek a nemzetiségi kérdést, illetve az ennek részeként szereplő, a magyar nyelv kérdését tárgyaló alfejezetében kap helyet. Ezt követően a következő nagyobb szövegrészbe emelve (*Az osztrák és magyar uralkodó osztályok szövetségének megszilárdulása és felbomlása, 1792–1825*), a francia háborúkkal kapcsolatos források között tűnik fel.³⁸ Oswald nevével ezenkívül még egy alkalommal találkozunk a Kosáry-bibliográfiában, mégpedig egy jóval későbbi, 1817-es, a „pápai főiskola tanítási nyelve körül kialakult vitában” megnyilvánuló munkája kapcsán.³⁹ E munkát Kosáry keletkezési idejének megfelelően szintén az ötödik

³⁷ Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 114–115. Egy, a fejezet elején található kitételben Concha megállapítja, hogy az abban tárgyalt szerzőknél – Martinovics kivételével – „nem emelkedik a külföldi politikai gondolkodás tulsúlyra, s ha befolyásolvák is általa, mégis a hazai közállapotok szemléletéből fakad egész fölfogásmódjuk”, majd kiderül, hogy „idegen eszmék” alatt a „francia társadalmi szabadelvűség” és az „angol-francia alkotmányosság” eszméit érti (Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 81.). Valószínűsíthető tehát, hogy a főszövegben idézett szövegrészben ugyenezen gondolatsorra utal. Concha egyébként később is tartotta magát *Az igaz hazafi* fenti, elismerő értékeléséhez, mégpedig mint korábban láttuk, ekkor már a szerző személyének ismeretében. Az 1924. évi Wodianer-díj átadásán elhangzott akadémiai beszédében „komoly állambölcséleti műként” említette „Osvald Zsigmond, Veszprém megye táblabírája” munkáját. *Concha Győző másodelnök üdvözlő beszéde*, 160.

³⁸ Kosáry: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba*, 359., 503.

³⁹ Oswald: *Kérdés*

fejezetben tárgyalja, a vallás és a szellemi élet témaköreihez sorolt munkák között, ezen belül pedig a második alfejezetben (*Oktatás. Iskolák*), ahol a „holt latin tanítási nyelv egyre nyomasztóbbnak érzett uralma ellen” fellépő „sok egykorú nyilatkozat” közt említi.⁴⁰ Pusztán az ezen fejezetcímekben rejlő minősítés(ek) alapján is szembetűnőek a hangsúlybeli eltérések a Concha-féle értelmezéshez képest. Bár egy rövid kitétel erejéig *A kilenczvenes évek reformeszméi* lapjain is olvashatunk *Az igaz hazafi* írójának „a nemzeti eszméért” való elkötelezettségéről,⁴¹ ennek hangsúlyozása Conchánál jóval kisebb szerepet kap Kosáryhoz képest, hiszen utóbbtól eltérően ő a művet nem ezen mozzanat, hanem a szerző „szabadelvűsége” alapján sorolja egy bizonyos csoportba. Míg tehát Kosáry láthatóan Osvaldnak a „nemzetiségi kérdésben” és a „magyar nyelv ügyében” elfoglalt pozícióját ítéli döntő mozzanatként, mint láttuk, Concha *Az igaz hazafi* leginkább meghatározó jellegzetességének a „haladás” iránti elkötelezettséget látja.

Ha az elhelyezés formai aspektusa mellett Kosárynak a művel kapcsolatos tartalmi jellegű, értékelő megállapításait vesszük, hasonló következtetéseket vonhatunk le. E tekintetben a leginkább jelentőségteljes mozzanat az, hogy a két említett szöveghely közül az elsőben mindösszesen azon rövid kitéttel találkozunk, miszerint a „Veszprém megyei táblabíró” műve „a magyar nyelvet pártoló, egyébként elég konzervatív nemesi irat”. A kézikönyv-formátumra szabott summázat tartalmilag az Osvald-mű második említésekor is visszaköszön, ahol valamivel részletesebben is tudomást szerezhethetünk arról, Kosáry mit ért a szerző „konzervativizmusa” alatt. Itt ugyanis a „legjellemzőbb egykorú nemesi iratok egyikének” nevezi a művet, és a szerző azon elgondolását emeli ki, mely a nemességnek kiemelt, lényegében egyfajta társadalmi kiegyensúlyozó szerepet szán. Emellett hangsúlyozza, hogy Osvald „példának állítja az angol nemességet, mely részt vesz a kereskedelemben és iparban, állást foglal a nemzeti nyelv és (protestáns szempontból) a vallási türelem mellett, ugyanakkor azonban, s még élesebben, az ősi szabadságot és vallást veszélyeztető francia

⁴⁰ Kosáry: *Bevezetés*, 583. Osvald ezen munkája (mely terjedelmileg más „súlycsoportba” tartozik, mint *Az igaz hazafi*: egy tizenöt oldalas röpiratról van szó) már címével is jól mutatja a szerzőnek mind az anyanyelv, mind a reformátusság ügye irányában való elkötelezettségét, és mint a szövegelemzések során látni fogjuk, mindkét momentum már 1792-ben is központi szerepet játszott gondolkodásában. Osvald ezen röpiratában az 1815-ben a pápai kollégium oktatási nyelve kérdésében kirobbant vitában egyértelműen a magyar megtartása mellett tört lándzsát és a Márton István által képviselt magyar nyelvű oktatás elképzelése és a dunántúli egyházkerület által 1815-ben (újra) bevezetett, teljes mértékben latin nyelvű edukáció viszonylatában (bár a latin fontosságának elismerése mellett, de végső soron) „a felsőbb tudományok” oktatásának magyar nyelvűsége mellett tette le a garast. Lásd ehhez Bodolay: *A türelmi rendeletről*, 160–161.

⁴¹ „Különösen jellemzi *Az igaz hazafi* íróját a nemzeti eszméért való lelkesedése, mely míg többi liberálisainknál az általános szabadság mellett elhomályosul, nála főhelyet foglal el.” Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 120.

eszmék ellen; emiatt a cenzúrát is jónak tartja.” Egyrészt azt láthatjuk tehát, hogy Kosáry – Conchával ellentétben – semmiképp nem tarthatta Oswald szövegét „a kor irodalmából sajátságos[an] kiváló műnek”.⁴² Másrészt az is szembetűnő, hogy bár ő is megemlíti olyan vonásokat, melyek akár a társadalmi progresszió történelmi kontextustól függetlenül elgondolt, Conchánál főszerepet játszó eszméje megnyilvánulásaként is értelmezhetők, „az ősi szabadságot és vallást veszélyeztető francia eszmékkel” való szembenállás és a „cenzúra helyeslése” külön kiemelésével, valamint ezeknek a kereskedelem és ipar, a nemzeti nyelv, illetve a vallási türelem témaival kapcsolatos elgondolásokkal szembeni dominanciája hangsúlyozásával („még élesebben”) jól láthatóan amellett tör lándzsát, hogy *Az igaz hazafi* értékrendszerében egyértelműen a rendies értékvonatkoztatási keretrendszer dominál.⁴³ Hogy ezzel pedig a magyar nyelv iránti elkötelezettség sem jelent ellentétes tendenciát, Kosáry egy későbbi, már a 19. század elejének nyelvújító mozgalma és a „feudális nacionalizmus” viszonyának kontextusában tett, ugyanakkor ennél nyilvánvalóan általánosabb érvényűnek szánt megállapításában jelezte.⁴⁴

Összefoglalva *Az igaz hazafi* e két értékelése alapján nyert tanulságokat azt mondhatjuk, hogy bár mind Concha, mind Kosáry meglehetősen elnagyolt képet rajzol a műről, mindazonáltal már megállapításaikat alapul véve is körvonalazhatónak tűnik *Az igaz hazafi* háttérül szolgáló szellemi-diszkurzív horizont komplexitása. Joggal vetődhet fel persze a kérdés, hogy vajon a fenti, mélyszerkezetükben nagyrészt a (rendi-nemesi értelemben vett, de az anyanyelvhasználat problematikáját is magában foglaló) „nemzeti kérdés” iránti elkötelezettség és a „társadalmi haladás” pártolásának ellentétpárja körül forgó összegzések mennyiben felelnek meg a szöveg valós diszkurzív-retorikai finomszerkezet

⁴² Concha: *A kilencvenes évek reformeszméi*, 114. Ezt az is jól mutatja, hogy a korszak „művelődéséről” szóló későbbi nagymonográfiájában Kosáry nem is említi Oswaldot. Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*.

⁴³ Itt és a továbbiakban a „rend”, „rendi”, „rendies” terminusokat alapesetben az elterjedt szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően a politikai előjogokkal bíró csoportokra (különös tekintettel az ezen belül kiemelt szerepet játszó nemességre) vonatkoztatva használom. Ennek külön jelzését annak okán tartom fontosnak, mivel Oswald a főneves alakot kiterjesztett értelemben alkalmazza munkájában, vagyis általában véve az általa koncipiált „nagyközösséget” alkotó csoportok vonatkozásában hajlamos használni. Ennek eklatáns példája, hogy nem a csak politikai státuszt élvező nemesség szerepel például mint „rend” a műben, de a földművesek is. (Lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.) Amennyiben tehát külön nem jelzem, a fogalmat és származékait az előbbi (szűkebb) jelentésben használom az elemzések során.

⁴⁴ „A nyelvújítás eredménye: a korszerűsített, kiművelt nemzeti nyelv pedig a polgári-nemzeti átalakulás fontos szükségletei, velejárói közé tartozott. [...] Létrehozása, korszerűsítése azonban, mint előkészítő folyamat, bármily fontosnak is kell tartanunk, még nem azonos a végeredménnyel és annak felhasználásával. Vagyis e folyamat önmagában és egészében még korántsem jelzi szükségképpen a polgári-nemzeti átalakulás programját, tendenciáját és szándékát. Tulajdonképpen e folyamat, általában véve, bizonyos fejlettségű társadalmak esetében, más előkészítő folyamatokhoz hasonlóan, még a *feudalizmuson belül* megy végbe.” Kosáry: *Napóleon és Magyarország*, 93. (Kurziválás az eredetiben.)

figyelembevételével leírható képnek. Bár a dolgozat elemzései éppenséggel a mű belső szövegvilágának árnyalt feltárását célozzák, egyfajta munkahipotézisként (távoli közelítésben) ezen ellentétpár arra mégiscsak alkalmas lehet, hogy segítségével *Az igaz hazafi* eszmétörténeti értelemben vett többszörös rétegzettségét exponáljuk. Ahhoz, hogy e feltételezést egy másik dimenzióból közelítve is igazolva láthassuk, röviden a biografikus keretek problematikáját is érintenünk kell.

Ha ugyanis az életpályát nagy vonalakban szemügyre vesszük, megállapítható, hogy két alapvető tendencia különíthető el Oswald pályafutásában: működésének helyi és országos szintje. Egyrészt a „helyi elit” sok szempontból tipikus képviselőjét láthatjuk benne. Anyagi tehetségét mutatja, hogy a pápai református egyházkerület adókivetési lajstromai Oswaldot mindvégig a legmagasabbnak számító hetedik *classis*ba tartozóként regisztrálták. Neve az 1800-as évek elejétől szerepel folyamatosan az összeírásokban.⁴⁵ Az ettől az időszaktól kezdve általa rendszeresen fizetett 4, illetve olykor 5 forintos adó egyértelműen mutatja, hogy a város leggazdagabb rétegéhez tartozott.⁴⁶

Iskoláztatásáról kevés konkrét információ áll rendelkezésünkre. Az adásztevelői „száműzetés” idejéből⁴⁷ töredékesen és nagy hiányokkal fennmaradt diáknévsorok nem őrizték meg a nevét, de ettől még lehetséges, hogy az alsóbb osztályokat az adásztevelői iskola elemi tagozatán, illetve gimnáziumi *classis*aiban járta ki. Felsőbb tanulmányairól annyit tudunk, hogy a debreceni kollégiumban 1765. április 25-én subscribált és a megelőző évfolyamot is Debrecenben végezte. Tanárai Szatmári István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós voltak.⁴⁸

Presbiterként és mint kurátor évtizedekig aktívan részt vett mind a pápai református gyülekezet és a kollégium irányításában, mind pedig az egyházmegye és az egyházkerület életében. Tóth Ferenc már említett, a dunántúli szuperintendensek életrajzát tartalmazó művének Torkos Jakab püspökről szóló fejezetében a világi rendhez tartozó, Torkos munkáját

⁴⁵ Meg kell jegyezni, hogy a 18. század végéről a lajstromok csak nagyon töredékesen maradtak fenn.

⁴⁶ A vagyoni osztályokba (*classis*) sorolással az 1810. évi összeírásban találkozunk először, amely a legmagasabb (VII.) osztályba a következő csoportokhoz tartozó adófizetőket sorolja: „Nagyobb kereskedők – nemes árendások – nemes földesurak – és házzal ’s fizetéssel bíró tisztviselők.” *DREL III. 62. 13. c. 1.*

⁴⁷ Azt követően, hogy 1752-ben királyi rendelet tiltotta meg a nyilvános vallásgyakorlatot a reformátusok számára Pápán, a pápai kollégium is beszüntette addigi működését, és 1753-tól 1784-ig „erősen redukált formában”, hivatalosan mint kisgimnázium működött tovább Adásztevelen. Az iskola a türelmi rendeletet után kezdhette újra hivatalos működését Pápán, majd a századfordulón elnyerte a dunántúli református egyházkerület anyaiskolájának státuszát is, amelyet 1797-ben a dunántúli egyházkerület, majd nem sokkal később a többi három szuperintendencia is elfogadott. Lásd ehhez Trócsányi: *A szatmári békétől*, 68–86.; Bodolay: *A türelmi rendeletről*, 89–173.; Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 20.

⁴⁸ Lásd *A Debreceni református főiskola*, 271.

segítő *coadjutor curátorok* között Oswaldot maga is megemlíti, mint aki „egyszersmind Superintendentiális Könyvvizsgáló”.⁴⁹ Oswald egyházmegyei *coadjutor curator* tisztségéről nem sokkal halála előtt, a Pápai Egyházmegye 1825. február 3–4-én Adorjánházán tartott közgyűlésén mondott le.⁵⁰ 1807-től Oswald töltötte be a pápai főkurátori tisztséget,⁵¹ amiről 1810-ben, „27 év különböző szolgálat után” mondott le.⁵² Mint láttuk, Oswald mindezek mellett a Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkája címlapján található, *superintendentialis könyvvizsgálói* minőségében gyakorolt jóváhagyását többek közt mint a pápai kollégium gondnoka írta alá.⁵³

Hudi József hangsúlyozza, hogy „[a] kollégium- és egyháztörténet különösen Eöry János és Oswald Zsigmond presbíter és kurátor munkásságát emeli ki, melyet az egyházi élet újjászervezése terén fejtettek ki.”⁵⁴ Aktivitását jelzi például, hogy a 19. század első évtizedének közepén az egyházközség és Mándi Márton István pápai professzor közti konfliktusban aktívan fellépett a gyülekezet érdekében annak ellenére is, hogy korábban, az adásztevelői „száműzés” utáni időszakban a professzornak a kollégium újjáépítése terén tett fáradozásait mint az egyházközség tekintélyes tagja egyértelműen támogatta. Egy másik példaként utalhatunk a már említett, 1817-ben kiadott röpiratára, amelyben a kollégium oktatási nyelve körüli vitában foglalt állást, ezúttal a szuperintendenciával szemben.

Oswald módos pápai nemesként Veszprém megye tisztkarában több tisztséget is betöltött az 1780-es évektől kezdve (mint már említettük, szolgabíró, táblabíró, megyei al- és főügyész is volt).⁵⁵ Visszatekintő jelleggel e tisztségeiről saját maga is tudósít a *Magyar Kurír* egy 1814-es számában közrebocsátott írásának bevezető részében, melyben egyik (végül kéziratban maradt és sajnálatos módon minden bizonnyal elveszett) fordítása kiadási költségeinek fedezésére próbált előfizetői kört toborozni.⁵⁶ Ebben arról számol be, hogy 1810-ben történt visszavonulását megelőzően az al- és főügyészi („Al- és Fő Magistratusi Fiscalisi”)

⁴⁹ Lásd Tóth: *A helvetziai vallástételt tartó*, 206. A „coadjutor curátor” a kor szóhasználatában a főkurátor mellett működő segédgondnokot jelentett, akit például a pápai gyülekezetben 1808-tól kezdve évente választottak. Lásd ehhez Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 73.

⁵⁰ DREL II. 35. a. 2., 247. (1825. február 3–4. közgyűlés, 1. pont). A halotti anyakönyv fejezet elején említett bejegyzése tehát nem véletlenül Oswald ezen tisztségét regisztrálta.

⁵¹ Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 72.

⁵² PREI. Lásd Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 72.

⁵³ Ballagi: *A politikai irodalom*, 17.

⁵⁴ Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 73.

⁵⁵ Hudi József megjegyzése szerint „[a] pápai főgondnokok művelt, jogot végzett, ügyvédként, táblabíróként vagy vármegyei tisztségviselőként ismert személyek voltak – azaz a nemesi elitet képviselték.” Hudi–Köblös: *A pápai református kollégium*, 73.

⁵⁶ Lásd *Magyar Kurír*, 1814. I. 38. Honnyi Levelek, Tudósítások, és Egyebek. Nro. 33. A Magyar Kurír 38. számához, 79. (Az 1814. évi 38. szám május 13-án jelent meg.)

tisztséget 17 évig (vagyis 1793-tól kezdve) viselte,⁵⁷ főszolgabíróként („Fő Bíró”) pedig 7 éven keresztül (tehát 1803-tól) működött.⁵⁸

Tevékenységének másik szintje az országos diskurzusokhoz kötődik. E vonatkozásban mindenekelőtt saját, nyomtatásban megjelent műveit kell kiemelnünk: mind *Az igaz hazafi* kiadása, mind a pápai kollégium oktatási nyelve kapcsán a nyelvkérdést tárgyaló röpiratának megjelentetése azt mutatja, hogy Oswald Zsigmond esetében a helyi politikai életben való részvétel igénye mellett az országos közéleti-politikai vitákhoz való hozzászólás szándéka is egyértelműen tetten érhető.

Az életművön belül ugyanakkor kiemelt szerepet játszanak Oswald fordításai is. Ezek közül külön figyelmet érdemel a fentebb már említett két színpadi mű átültetése, melyek nemcsak nyomtatásban jelentek meg a nyolcvanas években, de magyar nyelvű színházi előadásukról is tudunk. A *Groff Eszeksz* John Banks nyomtatásban 1682-ben megjelent, *The Unhappy Favourite, or the Earl of Essex* című drámájának⁵⁹ magyar nyelvű változata. A fordítás jelentőségét mutatja, hogy ez a darab a magyar nyelvű szomorújáték egyik korai képviselőjeként tartatik számon a színháztörténeti szakirodalomban.⁶⁰ Császár Elemér szerint a fordítást Oswald Johann Christian Schmid német átdolgozása⁶¹ alapján végezte el.⁶² Kerényi Ferenc az 1790-es évek színjátéktípusairól szóló tanulmányában (az Oswald esetében egyébként hipotetikus alapon is viszonylag kis kockázattal valószínűsíthető) német közvetítés jelentőségét emeli ki,⁶³ ám a későbbi színháztörténeti összefoglaló vonatkozó fejezetében e megjegyzést konkretizálva már tételelesen Johann Gottfried Dyk fordításának közvetítő szerepére utal,⁶⁴ míg az Essex-téma másik korabeli adaptálója, az erdélyi Seelmann Károly esetében⁶⁵ valószínűsíti „egy másik német változat” hatását.⁶⁶ A két fordítás Kerényi Ferenc kiemeli, hogy bennük az

⁵⁷ Ugyanakkor Veszprém megye 1786. évi vármegyei jegyzőkönyvéből kiderül, hogy aljegyzői tisztségre való kinevezésére már jóval 1793 előtt sor került. (VEML IV. 1. a. 13., 400., 1786. május 6. közgyűlés jegyzőkönyve, 821. pont). Főjegyzővé történő kinevezése: VEML IV. 1. a. 17. (1793. november 18-i közgyűlés jegyzőkönyve, 1. pont).

⁵⁸ 1803-ban választották a devecseri járás főszolgabírájává. Lásd Mezei: *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 133–166. (Oswald tisztségeihez: 141.)

⁵⁹ Banks: *The Unhappy Favourite*.

⁶⁰ Kerényi: *A régi magyar színpadon*, 37.; Kerényi: *Magyar színészet*, 69.

⁶¹ Császár minden bizonnyal a következő kiadásra utal: Schmid: *Die Gunst der Fürsten*.

⁶² Császár: *A német költészet hatása*, 20.

⁶³ Kerényi: *A régi magyar színpadon*, 37.

⁶⁴ Kerényi: *Magyar színészet Pest-Budán*, 69., 91. Nyilvánvalóan a mű azon fordításáról van szó, melyet a német kiadó maga készített. (Banks: *Graf von Essex*.) Dyk fordítói szerepéhez lásd Willenberg: *Distribution und Übersetzung*, 229. Fordítókat összefogó kiadói jelentőségéhez vö. Grimberg: *Die Rezeption*, 572.

⁶⁵ *A maga mátkájáért*.

⁶⁶ Kerényi: *Magyar színészet*, 91. Ezt korábbi tanulmányában konkretizálja is, amikor – kérdőjellel – a Schmid-féle német változat esetleges szerepére utal, mégpedig – Császárral ellentétben, aki ezt Oswald vonatkozásában tette – Seelmann esetében. Vö. Kerényi: *A régi magyar színpadon*, 37.

I. Erzsébet angol királynő kegyencéről szóló vándortéma jelentős hangsúlybeli eltérésekkel tűnik fel: míg az Oswald-szövegben az egyébként királyhű gróf határozottan fellép a zsarnoksággal szemben, az erdélyi verzióban ennek nem találjuk nyomát: a főhős sokkal inkább körülmények áldozataként mutattatik be.⁶⁷ A *'Sófia avagy az igazságos fejedelem* színháztörténeti jelentősége ugyancsak kiemelendő: Kerényi Ferenc ennek első szórványosabb jelentkezései között említi Oswald Möller-fordítását.⁶⁸ Mivel az eredeti darab nyelve német, nem lehet kérdéses, hogy ez esetben Oswald ennek szövegéből dolgozhatott. Tartalmi szempontból kiemelendő, hogy e darab alaptémája – az ártatlanul szenvedő főtisztviselő hírnevét megmentő, jó uralkodó helyreállítja a közjával egyenértékű felvilágosult államrendet – más hangsúlyokat mutat, mint az Essex-adaptáció.⁶⁹ Talán ennyi alapján is megkockáztatható, hogy a különbségek megintcsak a fordító szellemi tájékozódásának összetettségéről árulkodnak.

Ami magukat az előadásokat illeti, mindkét darabot Kelemen László és neves társulata⁷⁰ vitte színre: John Banks színműve Oswald által magyarított verziójának előadására 1793-ban két alkalommal került sor, mégpedig a társulat „legjobb színészei” közreműködésével,⁷¹ 1793. szeptember 4-én és szeptember 22-én.⁷² Heinrich Ferdinand Möller darabjának magyar nyelvű változatát pedig 1794-ben adták elő, ugyancsak két alkalommal.⁷³

A színpadi művek mellett Oswald fordításai és átdolgozásai közt bölcséleti, erkölcsstani és közjogi tematikájú munkák is szerepelnek. Ezek között tarthatjuk számon a szintén már említett, 1785-ben kiadott Erasmus-fordítását,⁷⁴ mindenekeelőtt pedig Friedrich Wilhelm Daniel

⁶⁷ Kerényi: *A régi magyar színpadon*, 37.; Kerényi: *Magyar színesztet*, 91. Az Oswald esetében hangsúlyozott motívum kontextusa tekintetében utalni kell arra, hogy a fordítás 1785-ben, vagyis egy olyan időszakban jelent meg, amikor a zsarnoksággal való szembeszállás nyilvánvalóan népszerű témának számíthatott az általában vett nemesi-rendi közvéleményben.

⁶⁸ Kerényi: *Dramaprogram*, 45.

⁶⁹ Kerényi: *Magyar színesztet*, 67.

⁷⁰ Kelemen nyilvánvalóan a Magyar Nemzeti Játékszíni Társaság legmeghatározóbb tagjának tekinthető, ugyanakkor azt is jelezni kell szerepét illetően, hogy a társulat formális vezetői posztját csak rövid ideig töltötte be. Ehhez és az alakját övező, gyakran tárgybeli tévedésekben kimerülő, már-már mitikus motívumok alakulástörténetéhez lásd Gajdó: *Tények és legendák*, 56–62. (A társulat vezetésének kérdése: 56–57.)

⁷¹ Az említett neves színészek maga Kelemen, Sehy Ferenc és Rehákné Mór Anna voltak. Bodolay: *A türelmi rendeletről*, 209.

⁷² Lásd *Magyar Teátrumi Zseb-Könyvcske*. A zsebkönyv az előadások helyszínét is megadja: ez az első esetben a „Pesti Játék-Szín”, a másodikban a „Budai Nyári Játék-Szín” volt. A bemutatók időpontjai közül az elsőre az Oswald színműfordításait ismertető Bodolay Géza, illetve Kerényi Ferenc is utal. (Bodolay: *A türelmi rendeletről*, 209.; Kerényi: *Magyar színesztet*, 69.) Sajnos maguknak a színpadoknak a Kelemen-társulat anyagát őrző Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában nem bukkantam a nyomára.

⁷³ 1794. június 25-én és október 15-én. Lásd *Magyar Teátrumi Kalendárium*, 37., 43. Az igazságos fejedelmet Láng Ádám János játszotta. Bodolay: *A türelmi rendeletről*, 209. A Magyar Színművészeti Lexikon szintén közli az első előadás dátumát. Vö. *Magyar Színművészeti Lexikon*, 418.

⁷⁴ Oswald: *A' panaszkodó feleség*.

Snell gießeni kantianus professzor írásaiból készült adaptációit és ehhez fűzött saját kis katekézisét,⁷⁵ valamint a történész és vallástudós Johann Andreas Friedrich Steger 1799-ben megjelent *Versuch eines Natürlichen Kirchenrechts aus der Natur des Begriffs der Kirche entwickelt* című munkájának kéziratban maradt fordítását.⁷⁶

Nyomtatásban megjelent, illetve kéziratban maradt fordításai mellett még egy munkájáról tudunk. Mint röviden már utaltunk rá, Oswald 1814-ben a *Magyar Kurír*-ban előfizetők toborzásának szándékával „Tudományos jelentést” jelentetett meg. Ebben arról számol be, hogy mivel „még mi Magyarok a’ Német remek munkákat utól nem értük”, magyarra fordította és „mind más nevű tudósoknak”, mind saját maga „feles jegyzéseivel” megegyeztetve nagy érdemű Hálai Professor Jákob Lajos és Henrik Urnak igen derék munkáját, mellynek címje: *Philosophische Rechtslehre oder Naturrecht*, ilyen magyar titulus alatt: *Okosság Törvénye, vagy böltselkedési Juss-Tud[o]mány*, mely nyomtatásban mintegy 35 vagy 36 árkusra fog menni.” A tudományok fejlesztésének fontosságára vonatkozó nézeteit dióhéjban mutatja, ahogyan a hasonló fordítások szükségességét a következő gondolatmenetben nyomatékosítja:

„Minthogy pedig az emberi jussoknak és kötelességünknek tudománya az embereknek javokra és világi állapotjokra nézve leg fontosabb, és a’ Státusoknak dolgaiba is olly nagy befolyással bír, hogy valamint az órákat a’ napok járásához, úgy az országi alkotmányokat (Constitutziókat) és egyéb törvényeket is ha valóba jók és hasznosak akarnak lenni, eh[h]ez az örökös directoriumhoz kell alkalmaztatni; sőt e nélkül senki-is nyomos Tudományú törvénytudó nem lehet: kívánnám tehát ezen jelentett munkámat nyomtatás által közre botsátani.”⁷⁷

Mindezzel természetesen nem a Conchánál és Kosárynál talált, a „rendi keretek”/”társadalmi haladás”, illetve a „konzervatív vonások”/”szabadelvűség” ellentétpárjainak relevanciáját szeretném alátámasztani, és végképp nem a „lokális”/”országos” szintek ezeknek való megfeleltethetőségét igyekszem bizonyítani. Azt azonban igen, hogy mindezek alapján érdemes *Az igaz hazafi* szövegek közeli elemzésére egy olyan perspektívából kísérletet tenni, amelyben nem annyira az esztétikai értelemben vett „rég” és „új” közti ellentét kap figyelmet, hanem sokkal inkább a különböző motívumok egymásra építő jellegére, ezek

⁷⁵ *Erkölcsei kis-katechismus*. A munka két másikkal egybekötve jelent meg: *Okosság-törvénye rajzolatya*; valamint: *A’ kisdereknek természeti és erkölcsi vallása*.

⁷⁶ *Okosságos Ekklesiái-Törvény*. A fordítás címében, a fordító neve előtt szereplő rövidítés (E.E.B.) feloldását Oswald a három évvel később megjelent *Erkölcsei kis-katechismus* főszövegét megelőző rövid szentencia alatt elhelyezett következő kitételben adja meg: „Egy Ember-Barát”. Ennek jelentőségéről a *Kitekintés* c. fejezetben lesz szó.

⁷⁷ *Magyar Kurír*, 1814. I. 38. Honnyi Levelek, Tudósítások, és Egyebek. Nro. 33. A Magyar Kurír 38. számához, 79. (Kiemelés az eredetiben.) Oswald minden bizonnyal Jacob: *Philosophische Rechtslehre* című munkáját fordította le. A magyar változat tényleges megjelenésének semmi nyomát nem találtam, miként magának az eredeti kéziratnak sem sikerült nyomára bukkannom.

szövegegeszen belül megfigyelhető összjátékára esik a hangsúly. Hogy mindennek konkrét tartalmi dimenzióit érzékeltessük, némileg előreszaladva jelzem, hogy a szöveg érveléseiben több síkon is határozottan kimutatható egy olyan kettősség, melyben a fennálló társadalmi keretek jogi-intézményes alapjainak messzemenő elismerése és a felvilágosodás „felülről szabályozott” formában történő terjesztésének támogatása, illetve utóbbihoz kapcsolódva a rendi önazonosság alapvető elemein túlmutató elképzelések egyidejűleg kapnak helyet.

A fentieket figyelembe véve felvethető, hogy a műben kibomló szellemi horizontot összességében leginkább a szakirodalomban „(proto)konzervatív felvilágosodásként” aposztrofált pozícióval lehetne azonosítani. Ami a konzervatív felvilágosodás fogalmát illeti, elmondható, hogy az eszmetörténeti irodalomban igazán nagy hatást John G. A. Pocock ezzel kapcsolatos tanulmányai fejtették ki,⁷⁸ maga Pocock pedig a felvilágosodás(ok) „decentralizálta” elgondolására irányuló fejtegetéseiben részben Franco Venturi megfontolásaira támaszkodott.⁷⁹ Megfogalmazása szerint „azon jelenségek közt, amelyeket a »felvilágosodás« felidéz számunkra, vannak olyanok, amelyek hatása »konzervatívnak« nevezhető, abban az értelemben, hogy létező eliteket erősítettek meg – köztük egyháziakat is – a polgári irányításra szóló hatalmukban.”⁸⁰ Ezenkívül Pocock tanulmányában arra is felhívja a figyelmet, hogy a „felvilágosodáshoz” kapcsolható eszméket megfogalmazó „filozófusok” gyakran úgy gondoltak ezen eszmékre, mint amelyeknek „kevesebb köze volt a hagyomány alóli, vagy a társadalmi hatalom előző formái alóli emancipációhoz, mint a szuverén autoritás védelméhez, a vallásos fanatizmussal és a polgárháborúval szembeni személyes biztonsághoz.”⁸¹ Az elsősorban az angolszász kontextus vonatkozásában hangsúlyozott e megállapítások persze nem közvetlenül, hanem mindenekelőtt tipológiai-elméleti tekintetben bírnak jelentőséggel a korabeli magyar politikai diskurzusra nézvést.

Ami a magyarországi kontextust illeti, elsősorban a Szűcs Zoltán Gábor által alkalmazott, a fentieknek sok szempontból megfeleltethető protokonzervatív felvilágosodás fogalmát érdemes Oswald munkája kapcsán felidézni.⁸² A fogalmat bevezető tanulmányában Szűcs egy német nyelvű szöveget említ, amely a francia forradalom fejleményeit a köznéppel Burke és hannoveri követője, Rehberg szellemében ismerteti és amelynek szerzője többek között azt hangsúlyozza, hogy a revolúció szörnyűségei nem a felvilágosodás ok-okozati

⁷⁸ Pocock: *Clergy and commerce*, 523–562.; Pocock: *Konzervatív felvilágosodás*, 1997, 223–242. (Az eredeti tanulmány: Pocock: *Conservative Enlightenment*, 81–106.)

⁷⁹ Kontler: *William Robertson*, 134.

⁸⁰ Pocock: *Konzervatív felvilágosodás*, 224.

⁸¹ Pocock: *Konzervatív felvilágosodás*, 225.

⁸² Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 17–31.

következménye. A munka magyar fordítója, a Paksi Szakmáry Simonként (avagy Simeon P. Szathmáryként) beazonosítható Sz. P. S., valamint (saját bevallása szerint) az írás kiadása mögött álló Szemere Albert kapcsán Szűcs a magyar protokonzervatív diskurzust mutatja be néhány kiemelt szerző munkái alapján. Tanulmányában a következő megállapítást teszi: „[...] Szemere Albert és Sz. P. S. alakjai kifejezetten kontraintuitívek a történettudományos ismereteink alapján: egyszerre protestánsok, ellenzéki konstitucionalisták, királyhűek, felvilágosodáspártiak és forradalomellenesek.”⁸³ Majd Bárány Péternek *A' köznép' megvilágosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól* címmel 1791-ben megjelent Ewald-fordítását,⁸⁴ valamint Decsy Sámuel 1794-re szóló *Magyar almanakját*⁸⁵ bemutatva szintén ezek intellektuális összetettségét mutatja ki. Egyrészt e szövegeknek a társadalmi-politikai *status quo* iránt elkötelezettségét, valamint azon vonását emeli ki, hogy képesek „a törvényes szabadságot a politikai rend fennálló formáival összegyeztetni”.⁸⁶ Másrészt viszont (Bárány fordítása esetében) egy, a köznép felvilágosodását szorgalmazó elképzelésrendszer érvényesülését hangsúlyozza,⁸⁷ illetve (a Decsy *Almanak*jában található, az európai államformákról szóló fejtegetést illetően) egy „felvilágosult politikaelméleti diskurzus nyomaira” bukkan.⁸⁸

A protokonzervatív felvilágosodás fogalma tehát (a részben megegyező szóhasználat mellett is) a Kosáry által használt „konzervativizmus” terminusához képest alapvetően eltérő jelenségek megnevezésére szolgál. Míg utóbbi éppen a Kosáry értelmezésében a rendi gondolkodás nagy részét jellemző „maradiság” és a jóval kisebb társadalmi háttérrel rendelkező „progresszió” közti dichotómia kiélezését célozza, addig a (proto)konzervatív felvilágosodás fogalmában jól láthatóan éppenséggel az összefonódás jelenségeire, az elmosódó határok tendenciájára esik a hangsúly. E fogalom alkalmazásában tehát lényegében éppenséggel azon dichotomikus kategóriaképzés meghaladásának törekvését fedezhetjük fel, amely a Kosáry-féle bibliográfiában található, Osvalddal kapcsolatos szövegrészeket szóhasználatát jelentős mértékben meghatározza és amely részben (ellenkező irányból) *A kilenczvenes évek reformeszméinek* Osvaldra vonatkozó passzusaira is jellemző.

⁸³ Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 21.

⁸⁴ Bárány: *A' köznép' megvilágosodásáról*. [A Bárány-féle fordítás alapjául szolgáló mű: Ewald: *Über Volksaufklärung*.]

⁸⁵ Decsy: *Magyar almanak*.

⁸⁶ Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 29.

⁸⁷ Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 27–29.

⁸⁸ Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 30.

A Kosáry-féle terminológiáról e tekintetben bővebben szólva, az ebben kimutatható dichotomikus modell előzményének a Szekfű Gyula által bevezetett, az 1792 és 1835 közti időszakra vonatkoztatott „rendi nacionalizmus” képlete tekinthető. Mint az köztudott, ennek tartalmi jellegzetességeként Szekfű többek közt a „mozdulatlanságot” és azt emelte ki, hogy a rendi nacionalizmus „oly hosszú időn át nem volt képes evolúcióra a reform felé.”⁸⁹ Mivel e fogalom alapvetően az Osvald-mű keletkezésének kronológiai időhatárán túllépő időszakot jelöl, ebből a szempontból problematikus volna *Az igaz hazafi* elemzésére irányuló jelen munka teoretikus alapvetését ehhez képest pozicionálni. Tartalmilag ugyanakkor, a benne érvényesülő merev fogalmi elválasztáson alapuló megközelítés okán, amely nyilvánvalóan hatást gyakorolt Kosáryra, messzemenően alkalmas erre. Részben ugyanez igaz a Szekfű meglátásait marxizáló irányban átfogalmazó Kosáry Domokos által alkalmazott „feudális nacionalizmus” terminusára is,⁹⁰ amelynek jelentéstartalmát az 1795 és 1830 közti időszak vonatkozásában meghatározóként ábrázolt kettősség, az „uralkodó, lényegében véve retrográd tendencia, a feudális nacionalizmus” és „egy igen szerény, szinte föld alatt futó, progresszív, antifeudális tendencia” ellentétpárja határoz meg. E két nagy hatású metafogalom vonatkozásában ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy bár ezek a történeti modell elvont szintjén és az ennek megfelelő terminológiában a fentiekhez hasonló merev elkülönülönítéseket eredményeznek, ez nem feltétlenül és nem minden esetben jelenti a dichotomikus képleteket átmetsző jelenségek iránti teljes érzéketlenséget.⁹¹

A következő elemzések során többek között arra fogok törekedni, hogy megmutassam, a mű értékhierarchijában nem annyira a Kosáry által előtérbe helyezett rendies szegmens és a Concha által hangsúlyozott elemeknek megfeleltethető, a kollektív rendi identitáskonstrukcióval nem konstitutív módon kapcsolatba kerülő „új” mozzanatok ellentéte dominál, hanem sokkal inkább azok szövevényes diszkurzív együttjátéka figyelhető meg. Ennek elméleti szempontból figyelmen kívül nem hagyható vonatkozása, hogy a diszkurzív-fogalmi referenciaváltozás jelensége a legkivételesebb esetben sem jár együtt a diszkurzív tér

⁸⁹ Szekfű: *A rendi nacionalizmus*, 32.

⁹⁰ Kosáry: *Napóleon és Magyarország*, főként: 78., 161.

⁹¹ Jó példája ennek, amikor Kosáry Berzeviczy reformprogramjának jelentőségéről, valamint „társadalmi, polgári reform” és „nacionalizmus” kapcsolatának ellentmondásosságáról értekezve a következő megállapítást teszi: „Berzeviczy azt nem látta, azt nem ismerte fel, hogy a polgári reform mégsem az általa elképzelt egyenes, közvetlen úton, a feudális nacionalizmussal szemben fog megvalósulni majd, hanem kerülő úton, mégis a feudális nacionalizmuson át, a nemesség lassú, belső átformálódása útján. [...] [A]” feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra.” (Kosáry: *Napóleon és Magyarország*, 155. Kiemelések az eredetiben.)

kollektív érv- és fogalomháztartásának teljes felforgatásával, és mindig a meglévő diszkurzív struktúrák anyagát felhasználva megy végbe.⁹² *Az igaz hazafinak* mint komplex műnek és egyben az időszak jelentős intellektuális lenyomatának elemzése révén mindenekelőtt e problematikának a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás szempontjából vett tétjeit és jelentőségét igyekszem megvilágítani. Lényegében tehát arra teszek kísérletet, hogy egy adott példán keresztül nagy felbontású képet adjak arról, hogy a széles értelemben vett felvilágosodáshoz köthető mozzanatok miképpen illeszkedhettek össze a korban a rendi gondolkodás alapelemeivel. A műnek a „(proto)konzervatív felvilágosodás” terminusával megragadható vonatkozásai mellett messzemenően igyekszem majd figyelembe venni a „közönséges társaság” egyes „tagjait” és az azokat összetartó kohéziós erőket leíró érveléseket, valamint az ezekhez szorosan kapcsolódó azon fejezeteket is, melyekben Osvald az 1790–91. évi diéta idején újra megélénkülő felekezeti vitákra reflektálva a protestáns egyenjogúság mellett argumentál. *Az igaz hazafiban* tetten érhető intellektuális horizont komplexitásának leírására törekedve mindezekon kívül azon a szöveghelyeknek és kontextusaiknak fogok még kiemelt figyelmet szentelni, melyekben a magyar nyelv használata és terjesztése melletti kiállítás érvényesül.

E kísérlet elméleti megalapozásához egy olyan tipológiai szinten érvényes dichotómia felállítását javaslom, amelynek egyik pólusát a „rendi-nemesi gondolkodás és értékrendszer” teszi ki, a másikat pedig az utóbbival a legkisebb mértékben is inkompatibilisnek tűnő szövegmozzanatokból összeálló elemek konglomerátuma. Ehhez elsősorban Szabó Márton azon megvilágító erejű vázlatát szeretném segítségül hívni, amelyben a „kivételes” szerepének a megértés/magyarázat folyamatában való jelentőségéről Kierkegaard, Walter Benjamin és Carl Schmitt bizonyos megfontolásai alapján esik szó. Szabó Schmittet értelmezve úgy fogalmaz, hogy „a kivételes esetek, dolgok, személyek és tettek komoly magyarázó erővel bírnak, mert azt is megvilágítják, amihez képest kivételnek számítanak, vagy ahogyan Schmitt írja: a szabály léte a kivételtől táplálkozik.”⁹³ Szerinte Schmittnek a „kivételes” ismeretelméleti jelentőségét

⁹² Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 64.

⁹³ Szabó Schmittet idézi: „A kivétel fontosabb lehet, mint a szabály, és ennek oka nem a paradoxon iránt érzett romantikus ironia, hanem olyan komoly megfontolás, amelynek gyökerei mélyebben rejlenek, mint valamely önmagát ismétlő általánosításnak. A kivétel érdekesebb, mint a mindennapi esetek. A normális semmit, míg a kivétel mindent bizonyít, és nemcsak megerősíti a szabályt, hanem a szabály léte maga is a kivételtől táplálkozik. A kivételben a valódi élet a folytonos ismétlődések során a megmerevedett mechanizmus kergét töri át.” Szabó: *Diszkurzív politikatudomány*. 177. (Az eredeti szöveghely: Schmitt: *Politikai teológia*. 6–7. Schmitt bizonyos túlzó megfogalmazásai mellett is irányadóak számomra e megfontolások, mindenekelőtt pedig ezeknek Szabó által eszközölt értelmezése.

taglaló megfontolásaiban a „kivételes eset magyarázó ereje” a „határátlépés” jelenségével kapcsolódik össze. Schmitt ezáltal

„arra mutat rá, hogy a kivételes eset kapcsán az ember a határon cselekszik, és a határon érvel. Az átlépésben ugyanis egyszerre mutatkozik meg az, amivel és amit átlépünk. [Schmitt] [ú]gy látta ugyanis, hogy a kivételes eset segítségével a társadalmi-politikai jelenségek értelmezésében kikerülhetők a dedukciós jellegű elvont fantáziálások és az indukciós jellegű semmitmondások.”⁹⁴

A „kivételes” jelentőségére vonatkozó belátások segítségével egy olyan perspektívából igyekszem közelíteni az elemzés tárgyául szolgáló munkához és annak korabeli vitakörnyezetéhez, amelyben Oswald művén belül a rendi gondolkodáshoz sorolható elemek mint az „átlagos” és az abba nem problémamentesen beilleszthető mozzanatok mint a „kivételes” esetei tételeződtek. Egy ilyen, hangsúlyozottan nem történeti, hanem formalizált-analitikus ellentétpár felállításával és előzetes-provizórikus értelmezési keretként történő alkalmazásával az a célom, hogy segítségével a történeti-kontextuális elemzés szintjén a rendi-nemesi gondolkodás és értékrendszer 18. század végi (mozgó) határai, sőt esetleg az elmozdulás irányai is érzékelhetővé váljanak, mégpedig éppenséggel oly módon, hogy közben a határon „innen” terület is új irányokból váljon beláthatóvá. A schmitti formalizált-ideáltípusos oppozíció heurisztikus célú alkalmazását, valamint ezen belül a „kivételes” magyarázóerejének analitikus célú kiaknázását tehát elősorban nem az motiválja, hogy a 18. század végi politikai gondolkodás „átlagtól” való eltéréseit a maguk „önértékét” hangsúlyozva mutassam ki. Sokkal inkább egy olyan értelmezői szándék késztet erre, amely éppenséggel a tömeges jelenségek határhelyzet viszonylatából vett helyiértékének felmérésére, az esetleges elmozdulások és a „kivételesként” értelmezhető eseteknek az „átlagos” felé történő mozgásainak megértésére irányul. Ami e tekintetben elsősorban szemem előtt lebeg, az nem más, mint hogy egyetlen példán keresztül rávilágítsak a korszakot elsősorban meghatározó rendi-nemesi gondolkodás integratív potenciáljára: arra, hogy az miképpen volt képes oly módon újabb és újabb elemeket magába fogadni, hogy közben egyértelműen megőrizte mind rendi-nemesi jellegét, mind pedig domináns pozícióját.⁹⁵

⁹⁴ Szabó: *A diszkurzív politikatudomány*, 177.

⁹⁵ Mivel a schmitti modell a dolgozatban alkalmazott közelítés mód leginkább absztrakt, tisztán deduktív rétegét prezentálja, abból a célból, hogy a vizsgálatok történeti érzékenységét és a célul kitűzött intencionalista-kontextualista irányultság érvényesíthetőségét ne veszélyeztesssem, a konkrét szövegelemzések során tartózkodni fogok attól, hogy Oswald egyes megnyilvánulásait direkt módon próbáljam megfeleltetni a fenti analitikus ellentétpár valamelyik tagjának. E modell tehát afféle „teoretikus háttérelmként” funkcionál munkámban, egyfajta „ideális elmélet” szerepét betöltve. Ennek megfelelően legközelebb az általa implikált ahistorikus-tipológiai referenciákra legközelebb az utolsó, *Kitekintés* című fejezetben térek vissza. Ám akkor sem azzal a szándékkal, hogy a történeti-kontextualista elemzés (remélhető) tanulságait a vizsgálódások végén elvontabb síkra emeljem, hanem éppenséggel (akkor is) általánosabb, de történeti jellegű következtetések (és kérdések) megfogalmazásának eszközeként.

1.2. Előzetes módszertani megjegyzések

Ami a jelen szövegben érvényesített, szélesebb értelemben vett elméleti-módszertani megfontolásokat illeti, mindenekelőtt fontosnak tartom annak jelzését, hogy itt és a következőkben csupán annyiban utalok a biografikus keretekre, amennyiben az a mű eszmetörténeti jelentőségének megítéléséhez elengedhetetlennek látszik. Mivel dolgozatom fókuszában vállaltan *Az igaz hazafi* szövegközeli mélyelemzése áll, illetve ennek kapcsán az abban található érvelésmódok diskurzustörténeti pozíciójának, azok vitakörnyezethez képest megállapítható „helyértékének”, vagyis lényegében az adott megnyilatkozások kontextuális „tétjeinek” felmérésére törekszem, munkám egészében az életrajzi háttér vonatkozásában nem annak egészére, hanem elsősorban azon mozzanatokra koncentrálok, melyek a mű egyes érvelései értelmezése szempontjából jelentőséggel bírnak.

A dolgozat fókuszában egyrészt *Az igaz hazafi*-ben felvázolt közösségkonceptió, a hazafiság normatív modellje áll, ezen belül pedig főként az, hogy a nemesi-rendi önazonossághoz köthető elemek, valamint az ahhoz nem konstitutív alapon illeszkedő, főként „a” felvilágosodáshoz⁹⁶ kapcsolható mozzanatok miként állnak össze egy adott szövegvalósággá a műben. Az elemzés ezen szűkebben vett nyelvi szintjén mindenekelőtt a konglomerátum belső viszonyai, a retorikus-fogalmi képletek előállításának technikái és stratégiái, végül mindennek konkrét szövegszerű megnyilvánulásai és alakváltozatai érdekelnek. Másrészt a vizsgálódások diszkurzív-kontextuális szintjén arra is keresni fogom a válaszokat, hogy a mű belső szövegviszonyai, illetve maguk az érvelések tartalmilag milyen viszonyba állíthatók a mű gondolati és érvanyaga szempontjából releváns kortárs vitákban elfoglalt jellegzetes álláspontokkal, illetve szélesebb értelemben magával a politikai helyzettel. Mivel tehát kronológiailag az elemzések fókuszában az 1790-es évek eleje áll, a dolgozatnak közvetlenül nem képezi tárgyát sem a biográfia korábbi és későbbi időszakainak részletes bemutatása, sem az életpálya és az életmű egészének tételes vizsgálata. Az elemzéseket tehát az olykor hivatkozott életrajzi elemek az esetek többségében inkább kiegészíteni, árnyalni hivatottak, semmint megalapozni. Dolgozatom tehát nem annyira biografikus indíttatású eszmetörténeti munkának tekinthető, mint inkább egy olyan elemzésnek, amelyben egy kevésbé tipikus, rendszerépítő szándékkal megírt mű értelmezésére, ennek apropóján pedig az

⁹⁶ Az idézőjel annak okán indokolt, hogy természetesen nem egy egységes szellemi irányzatról van szó, hanem sokkal inkább felvilágosodásokról lehetne megalapozottan beszélni. Vö. ehhez pl. Pocock: *Konzervatív felvilágosodás*, 224.

1790-es évek elején zajló politikai viták egyes fontosabb rétegeinek bemutatására teszek kísérletet. Az életrajzi keret mint kiindulópont figyelembevételének ebben az értelemben tehát (ha nem is kizárólag, de elsőrendűen) az „intellektuális horizont” imént felvázolt kettőssége szempontjából van jelentősége.

Egy olyan, alapvetően kontextualista, ezzel összefüggésben pedig a szerzői szándékok dimenziójával is számoló közelítésmódot igyekszem tehát alkalmazni, melyben főként a szociokulturális és történeti-politikai, illetve a diszkurzív (egymással sok szempontból kölcsönhatásban álló) kontextusok középpontba helyezése mellett az egyéni nyelvhasználatok során sok esetben érvényesülő szerzői kreativitás aktusai is figyelmet kapnak, vagyis a retorikus és szimbolikus konvenciók, valamint a nyelvi-fogalmi keretek individuális („személyes”) használatai, illetve az előbbiektől való (akár minimális) eltérések szerzői gesztusai is az elemzés tárgyaiként jelennek meg.⁹⁷ Egy ilyen értelmezői alapállás teoretikus elkötelezettségének szemléltetése végett, annak explicit szakirodalmi referenciájaként mindenekelőtt Bene Sándor azon (a cambridge-i „iskola” két legfontosabb személyisége, John G. A. Pocock és Quentin Skinner módszertani pozíciói⁹⁸ közti közös vonások hangsúlyozásából kiinduló, ám összességében mégiscsak inkább az utóbbi által preferált interpretációs stratégia hangsúlyai felé elmozduló) megfontolását érdemes idézni, amely szerint „[a]z egyes művekbe kódolt, sokszor csak igen szűk idő- és térbeli koordináták között értelmezhető intenciófaktor feltárása, valamint az adott megnyilatkozás szélesebb diszkurzív keretének sűrű leírása (a néhány éves, esetleg évtizedes távlatban érvényes kontextuális mező, metaforával megnevezve: »nyelv« kulcsfogalmainak definiálása és terminushasználatának retorikai jellemzése) között közvetlen az átjárás, egyik a másikat eleve feltételezi. [...] A »nyelv«, illetve »nyelvek« közötti hierarchizálás, a *longue durée* érvényes (eszme)történeti narratívák megalkotása azonban már sokkal problematikusabb: ideológiai motivációk, politikai vagy vallásos meggyőződések,

⁹⁷ Mindenképp óvakodnék ugyanakkor attól, hogy a szerzői szándék egyfajta „abszolút” leírását lehetséges vállalkozásként képzeljem el. Alapvető ismeretelméleti okokból végső soron csupán tulajdonított szerzői szándékról beszélhetünk, hiszen a szerzői intenció a maga teljes mivoltában: hozzáférhetetlen. Fontosnak tartom tehát ezen distinkció megtételét, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerzői szándék értelmezői kategóriájának elvetését javasolnám. Épp ellenkezőleg: mivel az imént jelzett ismeretelméleti belátás lényegében az interpretációs tevékenységet mint olyat *sui generis* meghatározó közvetítettség egyik *alesetének* tekinthető, elegendőnek tartom annak jelzését, hogy amikor szerzői szándékról beszélek (hasonlóan a továbbiakban használt értelmezői metafogalmak mindegyikéhez), azt minden esetben ezen behatárolt ismeretelméleti érvénnyel teszem.

⁹⁸ Lásd ehhez főként Pocock: *Political Thought and History*; Pocock: *Introduction*, 1–36.; Pocock: *The concept of a language*, 19–38. (Ez utóbbi tanulmány az elsőként említett gyűjteményes kötetben is megjelent.); Skinner: *Jelentés és megértés*, 7–53.; Skinner: *Visions of Politics*; Horkay Hörcher: *Utószó*, 287–305. (Különösen: 295–297.); Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 117–158. (E tanulmány némileg módosított formában megjelent még Trencsényi: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*, 13–58.)

egyéni stíluspreferenciák is hathatnak rá.”⁹⁹ Emellett pedig a skinneri módszertan azon, itt most ugyancsak Bene tolmácsolásában felidézni kívánt vonását kell a jelen dolgozatban alkalmazott szövegértelmezői megközelítés sarokpontjaként említeni, miszerint az lényegében nem más, mint „az Austin-féle beszédaktus-elmélet kiterjesztett, történeti alkalmazása, [...], amely az egyes szövegek »jelentése« (vagyis a történeti kontextus minél teljesebb körű feltárása) mellett a szerző szövegaktusának illokutív erejére kérdez rá, arra, hogy mit »csinált« (a nyelvi cselekvés értelmében) a szerző a szöveggel.”¹⁰⁰

Mindebből kiindulva szükséges azon elméleti-módszertani dilemmák jelzésszerű felvetése is, melyek a cambridge-i eszmetörténet, azon belül is főként John G. A. Pocock elméleti-módszertani reflexióiban és értelmezői repertoárjában kiemelt szerepet játszó politikai nyelv kategóriájának a kelet-közép-európai, ezen belül pedig főként a magyarországi anyagra vonatkozó adaptáció problematikájával kapcsolatosak. Itthon előbb Takáts József, majd részben őt követve Debreczeni Attila exponálták a terminust az explicit teoretizálás szintjén mint az elemzői arzenál kora újkori magyarországi irodalom- és eszmetörténet tekintetében is releváns, sőt kiemelt elemét.¹⁰¹ Később Trencsényi Balázs kimerítő historiográfiai és egyben programadó tanulmánya a politikai diskurzustörténet és a politikai nyelv „heurisztikus kategóriája” közép-kelet-európai alkalmazásának előnyeit hangsúlyozta, mégpedig a térség „diszkurzív terét” meghatározó két „alapvető jelenség” figyelembevételével: ezek egyike, hogy e tér „az európai kultúra központibb területeiről” eredő, „általában egyirányú transzmissziós folyamat eredménye”, a másik pedig egy ebből következő meghatározottság, miszerint

„[...] a kelet-közép-európai szellemi magaskultúrák története [...] diszkontinuitások sorozata: [m]íg az európai kultúra megújuló központi területén [...] sokkal erősebb a megfogalmazások lineáris önfejlődése (az egyik diszkurzív keret alakul át a másikba), a kelet-közép-európai kulturális recepciók természete egy olyan szellemi környezetet teremtett, amelyben az európai hagyomány különböző rétegei, amelyek más-más pillanatokban emelkedtek be e kontextusokba, gyakran egymással is konfliktusba kerültek.”¹⁰²

Mindebből Trencsényi azt a következtetést vont le a kelet-közép-európai régió eszmetörténeti kutatásai számára szolgáló tanulságként, hogy itt nemcsak a koselleckiánus *Begriffsgeschichte*re alapozó fogalomtörténet, illetve a francia mentalitástörténet elemzési stratégiái problematikusak, de a Quentin Skinner nevével fémjelezhető, „az egyéni

⁹⁹ Bene: *Tamás, Scotus, Petrarca*, 67–85. (Az idézett szöveghely: 81–82.)

¹⁰⁰ Bene: *Tamás, Scotus, Petrarca*, 82.

¹⁰¹ Takáts: *Politikai beszédmodok*, 668–686.; Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 14–21.; Debreczeni: *Nemzet és identitás*, 513–552.; Debreczeni: *Tudós hazafiak*.

¹⁰² Más szavakkal „a politikai diskurzusokat „olyan beszédmodok »horizontális« kölcsönhatása jellemezte, amelyeket szülőföldjükön egy »vertikális« kontinuumra lehetne helyezni.” Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 141.

beszédaktusokból kiinduló” közelítésmód is kérdéses eredményekhez vezetne. Trencsényi utóbbit abból kiindulva nyilvánítja a régió politikai diskurzusai története tekintetében inadekvát közelítésmódnak, hogy azok (a kultúrtranszferek imént említett, döntően egyirányú mivoltából következő töredezettség eredményeképp) „kevésbé hasonlítanak a Skinner által paradigmátikusan elemzett autark keretekhez, ahol a cselekvő a rendelkezésére álló és a hallgatóság által többé-kevésbé osztott ideológiai konvenciókból válogatva igyekszik önmagát legitimálni”. Bennük a »fordítás« és a »beemelés« gesztusa” legalább ennyire paradigmátikus szerepet játszik, emiatt pedig „az elemzés nem tekinthet el a nyelvhasználat kollektív aspektusától (milyen diszkurzusok milyen integrációs és recepciós folyamatokon mennek át?).”¹⁰³

Hiba volna eltekinteni attól, hogy a fenti, a nyelvi keretek kollektív dimenziójának összességében nagyobb figyelmet szentelő közelítésmód felvázolására Trencsényi részéről egy komparatív eszmetörténeti módszertan vonatkozásában kerül sor. Hogy ugyanakkor egy, kizárólag a nyelvi keretek önmozgásával számoló megközelítést ezen összehasonlító perspektívában sem tartja elégségesnek, kiderül abból, hogy nem sokkal később maga is hangsúlyozza az „egyéni és kollektív nyelvhasználatok” elemzése összekapcsolásának fontosságát, mégpedig abból kiindulva, hogy „az egyéni használatot csak a környezet diszkurzív kereteire vonatkoztatva vizsgálhatjuk, de ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy e keretek viszont végső soron egyéni beszédaktusokból épülnek fel.”¹⁰⁴ Ehhez hozzátehetjük, hogy ezen túlmenően pedig talán az is belátható, hogy egy ilyen, a kelet-közép-európai diszkurzív tér történetét összehasonlító perspektívában feltárni igyekvő elemzési keret potenciális alapvetéseiként az ennél szűkebb „nemzeti” dimenzióban¹⁰⁵ (és ezen belül is a különböző szubkulturális, rendi, felekezeti és más típusú rétegződések mentén) mozgó eszmetörténeti kutatások szolgálhatnak, amelyeket illetően fokozott figyelemben kell részesítenünk a kollektív és egyéni nyelvhasználatok (Trencsényi által is relevánsnak tartott) interakcióit. Vagyis amennyiben elszakadunk az összehasonlító perspektíva által megkövetelt óhatatlanul nagyobb léptéktől, azt mondhatjuk, hogy a kutatások a kelet-közép-európai térség

¹⁰³ Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 142.

¹⁰⁴ Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 145. Emellett pedig az is megjegyzendő, hogy a kiinduló premisszaként szolgáló közvetítettség-narratíva egyoldalú alkalmazásának teoretikus és empirikus teherbírása is véges. Vö. Szabó: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*, 121–122. Lásd még Szabó: *Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás*, 159–171. (Különösen: 169–170.)

¹⁰⁵ E tekintetben tanácsosnak tartom a Bene Sándor által a 15. század második felétől a 18. század ötvenes, hatvanas éveiiig tartó időszak vonatkozásában kijelölt széles merítésű műfaji, inkluzív nyelvi és tágabb területi kereteknek a 18. század végéig, sőt akár a 19. század első harmadáig történő kiterjesztését. Lásd Bene: *Eszmetörténet és irodalomtörténet*, 50–64. (Különösen: 61.)

politikai diskurzusainak töredezettségére vonatkozó állítás elfogadása esetén sem tekinthetnek el a szerzői intenció rekonstruálására vonatkozó skinneri törekvések reflektált alkalmazásától. Annál is inkább ez a helyzet, mivel ezek maguk is az individuális nyelvi cselekvések, valamint a kollektív nyelvi-diszkurzív és ideológiai konvenciók interakcióit feltételezik, amennyiben abból indulnak ki, hogy ezek kölcsönösen meghatározzák egymást.¹⁰⁶

E tekintetben irányadónak tekinthetők Bene Sándor meglátásai, aki Trencsényihez hasonlóan „Közép-Európának a Magyar Királyság reprezentálta régiója” speciális helyzetéből indult ki. Mint hangsúlyozta, itt – a „hiányosan” kiépült, „a nyugati mintákat sokkal durvább szövedékkel követő” kora újkori intézményrendszerből adódóan, emellett pedig a részben ebből következő, Nyugat-Európába irányuló, hosszú távon zajló és tömeges peregrinációnak is köszönhetően – „folyamatosan szinte az összes európai politikai nyelvnek egyidejű jelenléte” figyelhető meg. Ez olyan „politikai diskurzustípusok” egymásratorlódását, egymással való „dialogikus viszonyba” kerülését eredményezte, „amelyek érintkezését a nyugat-európai területek organikusabb fejlődése egyszerűen nem tette lehetővé.”¹⁰⁷ E politikai nyelvek „előfeltevéseinek”, „irodalmi mintáinak”, „az argumentációt szervező retorikai rendszereknek” adekvát leírását Bene ugyanakkor egy olyan „lehetőleg induktív módszert” követő értelmezői közelítésmóddal kapcsolta össze, amely „magukból a politikai kommunikációt megőrző szövegekből és közvetlen kontextusukból” indul ki, illetve amelynek feladata „a »beszélők« szándékainak és a »hallgatók« elvárási-értelmezési horizontjainak minél teljesebb feltárása”.¹⁰⁸ Itt meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy mindebből egyfajta *circulus vitiosus* adódik, hiszen az egyes szövegek értelmezése elképzelhetetlen olyan előzetes interpretációs keretek nélkül, amelyek az értelmezést egyáltalán lehetővé teszik.

Ennek feloldása Bene részéről egy későbbi (már említett) tanulmányában történik meg, ahol az elemzés folyamatába egy deduktív elemet is bevezetve úgy fogalmaz, hogy az

¹⁰⁶ Ezenkívül úgy gondolom, hogy egy ilyen széles és laza értelemben vett „nemzeti” kutatási perspektívában a töredezettség-tézis elfogadása esetén sem érdemes a fogalomtörténeti módszerről lemondani: a fogalomtörténeti megközelítés a hosszabb távú „történeti mozgások” kontextuális elemzéseket követő leírásának nélkülözhetetlen eszköze. Lásd ehhez Bene: *Esztétika és irodalomtörténet*, 57., illetve Bene: *A történeti kommunikációelmélet*, 288. (Az alkalmazhatóság mértékadó példája, esettanulmányos szinten Halmos: *Polgár-polgárosodás*, 130–160.) E tekintetben érdemes még Szabó Márton megjegyzését is felidézni, aki Trencsényi Balázssal vitázva arra hívta fel a figyelmet, hogy a kosellecki módszer olyanfajta leírása, amely azt mint „immanens jelentésstruktúrák” időbeli kialakulását vizsgáló eljárást azonosítja be, túlságosan leegyszerűsítő. Mint a *Geschichtliche Grundbegriffe* demokrácia fogalmát tárgyaló szócikkét példaként felhozva fogalmaz, abban „nagyon nehéz jelentésimmanenciát találni. Inkább a jelentések és politikai helyzetek kavalkádja bontakozik ki a lapokon, vagy ahogy Koselleck írja a szócikk általa jelzett részében, »az össz-szömező átalakításának és elmozdításainak sora«”. Lásd Szabó: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*, 115–116. Megtalálható még Szekeres (szerk.): *A történész szerszámosládája*, 161–162.

¹⁰⁷ Bene: *A történeti kommunikációelmélet*, 288.

¹⁰⁸ Bene: *A történeti kommunikációelmélet*, 287–288.

intenciófaktor feltárásának fázisát előfeltételezi az adott megnyilatkozás szélesebb diszkurzív keretéről alkotott munkahipotézis alkotása, „amit azután a konkrét interpretáció vagy gyengít vagy megerősít”.¹⁰⁹ Ezt másképp megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy mivel a politikai nyelvek alapjául szolgáló szövegelemek nem vegytiszta módon különülnek el egymástól a szövegvalóság szintjén, előbbieket hiposztazált, heurisztikus „egységekként” érdemes alkalmazni. Az egyes érvelés- és beszédmodok merev-kategorikus elkülönítésének létjogosultsága mindenekelőtt heurisztikus-praktikus szempontokból következő szükségszerűség és nem tekinthető a történeti szövegvalóságokat rendező „organikus” mozzanathoz: a valóságban sokkal inkább a különböző érvelés- és beszédmodok, valamint az értékvonatkoztatási keretrendszerek és társadalmi-politikai lojalitásirányok hálózatairól beszélhetünk. A szeparációra az interpretáció folyamata során kerül sor, a szövegelemek különböző szemantikai aspektusai szétszálazásával, majd ezeknek a fenti kategóriáknak megfelelő „osztályozásával”. Amikor tehát például a beszédmodok „keveredéséről” beszélünk, a megfogalmazás már az interpretáció eme másodlagos dimenziója felőli perspektívát követi. Úgy gondolom, mindez ugyanakkor csak abban az értelemben vet fel módszertani dilemmákat, amilyen értelemben minden, a történész utólagos értelmezői aktusai során (óhatatlanul) használt értelmezői kategória esetében: az így „bevitt” utólagos perspektívának köszönhetően, vagyis az interpretáció során bizonyos elemek kiemelkednek, míg mások háttérbe szorulnak. Mindez persze nem csupán a történész munkájára érvényes: minden értelmezői tevékenység vonatkozásában számot kell vetni azzal az ismeretelméleti-módszertani alapadottsággal, hogy különböző értelmezői pozíciók, kérdésfeltevések és terminológiák rendre az elemzett tárgy más és más elemeinek az előtérbe helyeződésével járnak, illetve azok eltérő mozzanatait fedik el.¹¹⁰

A fenti teoretikus-metodológiai megfontolásokat figyelembe véve, valamint azt is rögzítve, hogy immár elmondható, hogy a politikai nyelv kategóriája létjogosultságot nyert a kora újkori magyarországi politikai diskurzusokra vonatkozó empirikus kutatásokban is,¹¹¹

¹⁰⁹ Bene: *Tamás, Scotus, Petrarca*, 82.

¹¹⁰ Mindennek relevanciáját, a szaktudományos nyelvhasználat és a forrásnyelv divergenciáira figyelmeztetve, már Otto Brunner jelezte: „Itt egy sajátos metodológiai nehézséggel szembesülünk. A forrásszerű fogalmi nyelv iránti történeti követelmény azzal a ténnyel áll szemben, hogy a kategóriák, melyekkel az egyes történeti korok saját magukat meghatározták, nem elégítik ki mai tudományos igényeinket, és fordítva, a modern tudományok fogalmai egy olyan valóság kifejezésére lettek kialakítva, mely csupán a 18. század óta létezik.” (Fordítás tőlem H. H.) Brunner: *Adeliges Landleben*, 62. (Idézi Szűcs: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, 265–266.) A források és a tudomány nyelvének viszonyáról lásd még Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 143–145.

¹¹¹ Míg Kontler Lászlónak a brit konzervativizmus kora újkori gyökereit feltáró könyve még az „eredeti” angol kontextusban mozgott (Kontler László: *Az állam rejtelméi*), addig Takáts József és Debreczeni Attila fentebb említett munkái már a magyar anyagra alkalmazták a politikai nyelv terminusát. (Takáts eddig szóba került tanulmánya mellett lásd még tőle: *Politikai nyelvek*, 1088–1096.) A teljesség igénye nélkül érdemes még kiemelni

leszögezhetjük, hogy ennek alkalmazása mellett mind elméleti, mind gyakorlati szempontból is több érv szól, ennek a térségre illetve a magyarországi/magyar vonatkozású anyagra való reflektált alkalmazása tehát mindenképp kecsegtető lehetőségeket rejt magában.¹¹² Mindazonáltal a következő megfontolások alapján összességében az adaptáció egy olyan óvatosabb változatát szeretném javasolni, amely a nyilvánvaló előnyök mellett legalább ennyire számot vet a gyakorló esztétikánál számára vonzó lehetőségeket magában rejtő interpretációs eszköz egyoldalú, reflektálatlan alkalmazásának veszélyeivel, valamint a „helyi” kontextusokba történő közvetlen átültetésből következő torzító hatásokkal is.

Egyrészt kérdéses, hogy vajon a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusok vonatkozásában biztosra vehetnénk, hogy teljesülnek rájuk nézvést azon ismérvek, amelyeket Pocock egyik fontos módszertani tanulmányában egy olyan teszt elemeiként említett, amely alkalmas arra, hogy segítségével „növeljük a történész magabiztosságát a tekintetben, hogy egy adott nyelv esetében nem a saját maga által fabrikált kreálmányról van szó.”¹¹³ A magas absztrakciós szinten mozgó szövegek relatív hiányából, a politikáról való beszéd egyértelműen praxisorientált jellegéből adódóan például bajosan lehetne arról beszélni, hogy a kritikus szintet megütő mennyiségben állnának rendelkezésre olyan szövegek, amelyek a Pocock által másodikként említett „Monsieur Jourdain teszt” támasztotta elvárásnak megfelelnek. Nevezetesen annak, hogy a korabeli politikai nyelvhasználatokra vonatkozó kortárs (meta)diskurzusok szignifikáns mértékben tetten érhetők lennének a korban.¹¹⁴

A politikai nyelv kategóriájának alkalmazásával kapcsolatos problematika vonatkozásában emellett mindenféleképpen érdemes komolyan tekintetbe venni Szűcs Zoltán Gábor azon (nemcsak az adaptáció tekintetében, hanem általánosan is érvényes) meglátását,

Trencsényi Balázs már ugyancsak említett gyűjteményes tanulmánykötetét (Trencsényi: *A politika nyelvei*), vagy a már szintén említett, egy 2013-ban Debrecenben tartott konferencia anyagából készült kötet tanulmányait: Fazekas–Míru–Velkey (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”*. Végül a legújabb szakirodalomból csupán két mérvadó példát kiemelve utalhatunk Kontler László tanulmányára (Kontler: *The enlightened narrative*, 745–761., a kora újkor végi magyarországi politikai nyelvekhez különösen: 749.), illetve Sziujártó István nagydoktori értekezésének idevágó elemzéseit (Sziujártó: *Ember és struktúrák*, 359–438.), vagy 2016-ban megjelent monográfiájának a politikai nyelvek alkalmazhatósága melletti érvelését. (Sziujártó: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, 297.)

¹¹² Érdemes megemlíteni, hogy Szűcs Zoltán Gábor a politikai nyelv kategóriájának a diszkurzív politikatudományban való alkalmazási lehetőségeit is felvetette. Ugyanakkor azon módszertani dilemma kapcsán, hogy „vajon milyen mértékben hihetünk a kutatónak, aki politikai nyelveket szeretne azonosítani a vizsgált szövegekben”, idézi Pocock korábban említett, az e kérdésre adott „meglehetősen gyakorlatias és önironikus válaszként” felfogható tesztjét is, amelynek nyilvánvaló korlátaira utalva Szűcs a következő (nagyon is szem előtt tartandó) megjegyzést teszi: „És még így is, a politikai diskurzus története csak annyit tehet, hogy a politikai viták szinte felmérhetetlen összetettségének bizonyos aspektusait megmutassa, leírása mindig szelektív lesz és perspektívafüggő.” Szűcs: *A diszkurzív politikatudomány*, 13–18. (Főként: 16.)

¹¹³ Pocock: *The concept of a language*, 26.

¹¹⁴ Pocock: *The concept of a language*, 27.

amely szerint az egyoldalúan a nyelvi keretből kiinduló, túlzott mértékben azok (ön)mozgását leírni igyekvő, az egyéni beszédaktusok konkrét kontextusainak túlságosan kis figyelmet szentelő, a történeti vitakörnyezet figyelembevételét elmulasztó interpretációk könnyen olyan utólag konstruált folytonosságok teremtését eredményezhetik, amelyek nem adekvát módon írják le magukat a nyelvi aktusokat, vagyis mindazt, amit a viták résztvevői megnyilatkozásaik során valójában „tettek”.¹¹⁵ Úgy gondolom, hogy egy ilyen interpretációs keret esetében ténylegesen fennforog annak veszélye, hogy ez adott esetben „a tényleges cselekvések és szövegek identitását” is alááshatja, mivel benne „csupán a szövegek előttmögött létező politikai nyelvek rendelkeznek viszonylag stabil önazonossággal”.¹¹⁶

Summázva az eddigi megfontolásokat, a dolgozatomban található szövegelemzések alapjául szolgáló elméleti-módszertani alapelvek és preferenciák közül a következőket tartom elsőrendűen fontosnak külön kiemelni. Elsőként a vizsgálódások (véltetőleg már az eddigiak alapján is nyilvánvalóvá vált) módszertani individualista¹¹⁷ hangsúlyú elméleti elkötelezettségét kell említeni, amely ugyanakkor igyekszik kiaknázni a politikai nyelvek szintjének megfelelő szélesebb nyelvi keretek figyelembevétele adta absztraktabb elemzési szint nyújtotta lehetőségeket is. A nyelvhasználat alapvetően társas jellegének messzemenő

¹¹⁵ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 19–42. (Különösen: 32.) Ennek kapcsán érdemes felidézni, hogy ez a problematika még Pocock (első) *opus magnuma*, a *Machiavellian Moment* vonatkozásában is felvetődött, amikor a kritikusok azt a kérdést feszegették, hogy annak előfeltevéseit mennyiben határozták meg bizonyos, az amerikai demokrácia „Locke-féle individualista liberális eredetmítoszával” szembenő, helyette egy kommunárius hangsúlyú genezis megalapozását célzó politikaelméleti motivációk. (Lásd ehhez pl. Bene: *Tamás, Scotus, Petrarca*, 80.) Az előzetes ideológiai elkötelezettség „vádja” egyébiránt a Reinhart Koselleck fémjelezte fogalomtörténeti vállalkozás, konkrétan pedig ennek emblematisz „eredménye”, a *Geschichtliche Grundbegriffe* vonatkozásában is megfogalmazódott. (Lásd ehhez pl. Bence: *Márkus és a kulcsszavak*, 89–93.)

¹¹⁶ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 36. Meg kell jegyezni, hogy Szűcs ezen, a tárgyiasítás veszélyeire vonatkozó megállapításait Takáts József „politikai nyelv” fogalmára építő koncepciója apropóján tette, ugyanakkor arra nyilvánvalóan mint a politikai nyelv kategóriájának alkalmazásával kapcsolatos általános érvényű dilemma egy konkrét aspektusára tekintve. A cikkben egyúttal egy másik – implicit – vita jelei is detektálhatók. Szűcs ugyanis akkor, amikor a politikai nyelvek kategóriájának használatát mint a nyelvi keretek önmozgásából kiinduló elemzésmodot azonosítja be, ezzel pedig a dekontextualizálás és az utólagosan konstruált folytonosságok teremtésének eshetőségét kapcsolja össze, lényegében a Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton által e tekintetben ajánlott elgondolástól is eltérő álláspontot képvisel. Utóbbiban ugyanis a politikai nyelv éppenséggel mint a kora újkori, kelet-közép-európai patriotizmusok és a későbbi nacionalista beszédmodok közti diszkontinuus mozzanatok kimutatására alkalmas elemzési kategória jelenik meg. (Vö. Trencsényi–Zászkaliczky: *Towards an Intellectual History of Patriotism*, 1–72. Főként: 2–3.) A két modell közti szemléletbeli különbség még inkább nyilvánvalóvá válhat, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Szűcs a politikai nyelvek egyoldalú alkalmazásából potenciálisan adódó dekontextualizáló szemléletmod veszélyeit (a liberalizmus mellett) éppenséggel „a nemzeti eszme fejlődésének utólagosan konstruált folytonossága” analógiájából kiindulva húzza alá. Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 32.

¹¹⁷ A módszertani kollektívizmus és a módszertani individualizmus ellentétpárjának egy („a megkülönböztetés laza kontúrjait vázoló”) definíciója: „A módszertani kollektívizmus az úgynevezett kollektív fogalmak (»népszellem«, »nemzet«, »állam«, »társadalmi struktúra«, »osztály«, »szervezet« stb.) köré építi a társadalomtudományi elemzést, az egyéneket és cselekedeteiket pedig elméletileg másodrendűvé fokozza le. A módszertani individualisták szerint viszont a kollektív fogalmakkal jelölt makroszociológiai összefüggések csak az emberi cselekvésre visszavezetve érthetők meg.” Orthmayr: *A módszertani individualizmus*, 3–32. (Az idézet helye: 3.)

figyelembevétele mellett azt is igyekszem szem előtt tartani, hogy a szemantikai mezőknek mint kollektív konstrukcióknak általában messze nem minden rétege aktiválódik egy-egy nyelvi aktus során. Ebből a szempontból pedig a történeti szereplők mint ágensek tudatosságának a kérdése is mellékes, mind „kibocsátói”, mind „befogadói” oldalon. Ennek megfelelően, mivel munkám középpontjában egy adott szerző egy adott művének elemzése, illetve a vitakörnyezet és a diszkurzív kontextusok ennek viszonylatában történő feltárása áll, magától értetődőnek tűnik, hogy ehhez a Szűcs Zoltán Gábor által vázolt azon modell nyújthat megfelelő elméleti támpontokat, amelynek elsődleges preferenciájaként „konkrét személyek, események és művek értelmezése” adódik, ugyanakkor amelynek mindeközben „nem kell lemondania az olyan nagyobb értelmezési egységek alkalmazása által kínált előnyökről, mint amilyen a politikai nyelvek fogalma.”¹¹⁸ Szintén egy ennek megfelelő, „az egyes szövegeknek nagyobb hangsúlyt” szánó, egyúttal ezek „kontextusba ágyazott olvasását” megvalósító közelítésmód kontúrjai bontakoznak ki a Kovács Ákos András és Szűcs Zoltán Gábor által jegyzett azon programadó tanulmány lapjain, amelynek a magyarországi anyag vonatkozásában alkalmazandó, a klasszikus *Quellen-und Einflusskunde* eszköztáráról a cambridge-i „iskola” kontextualista felfogásáig terjedő spektrumban elhelyezhető módszertani eklekticismusra vonatkozó ajánlatát szintén igyekszem majd az elemzések során szem előtt tartani.¹¹⁹

Másodsorban különösen fontosnak tartom annak jelzését, hogy mindegyik olyan szemléleti keretben igyekszem kísérletet tenni, amely kiemelt figyelmet szentel „a politikai kultúra zömét kitevő hiteknek, eszméknek, értékeknek, attitűdöknek” és nem kizárólag a korban háttérbe szorított, ám a történeti leírások szerint később többségbe kerülő, a domináns közösségi értelem pozíciójába jutó értékhierarchiákkal és lojalitásirányokkal kapcsolatba hozható elgondolásokra figyel.¹²⁰ Ennek nyilvánvalóan a rendies és felvilágosult értékkomplexumok korabeli viszonyának megítéléséhez kapcsolódó, az előző alfejezetben exponált kérdéskör tekintetében van kiemelt jelentősége: az elemzéseknek e tekintetben mindenekelőtt (az explicit avagy implicit módon) a reformkori liberalizmus és a nacionalizmus utólagos jelentőségéből kiinduló értelmezői kánonok teleologikus erejével szemben kell megfelelő teherbírást mutatniuk.¹²¹

¹¹⁸ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 37–38. Érdemes itt visszautalni főképp Bene Sándornak a kora újkor korábbi századaira vonatkozó hasonló meglátásaira, valamint Trencsényi Baláznak az egyéni és kollektív nyelvhasználatok interakciója szükségességét hangsúlyozó megállapítására.

¹¹⁹ Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 147–174. (Különösen: 153.)

¹²⁰ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 31.

¹²¹ Az elsődleges kontextus előnyben részesítése tekintetében irányadónak tekintem Takáts József cikkét: Takáts: *Nyolc év*, 316–324.

Végül ami a politikai nyelvek kategóriájának alkalmazását illeti, e tekintetben két fontosabb megjegyzést tartok szükségesnek előrebocsátani. Egyrészt érdemes számot vetni azzal, hogy azon részben már exponált jellegzetességekből következően, melyek a 18. végének–19. elejének magyarországi politikai kultúráját és diskurzusait ha nem is kizárólagosan, de jelentős mértékben meghatározták (a kánonképző nagy nevek és a magas absztrakciós szinten mozgó szövegek viszonylagos hiánya, a nyugati kultúrtranszferek hatásai és az ebből eredő egymásra torlódások), a politikai nyelveknek megfeleltethető nyelvi-diszkurzív keretek intézményesülésével és beágyazottságával, ebből adódóan pedig elméleti kidolgozottságával a kora újkori nyugat-európai helyzethez képest kisebb mértékben számolhatunk. Ebből adódóan pedig ezen nyelvi-diszkurzív kereteket érdemes Skinner és Pocock módszertanához és elemzői gyakorlatához képest is egy olyan lazább definíciót alkalmazva figyelembe venni, amely azokat mint jellegzetes fogalmak, értéktársítások és érvelésmódok visszatérő, de mozgó határokkal rendelkező mintázataiként határozza meg.¹²²

Általában véve megfogalmazható, hogy a térségre sokkal inkább egy ilyen, kevésbé szigorú elméleti definíció tűnik alkalmazhatónak, amely egyébiránt persze sok tekintetben a bizonyos értelmezések szerint Pocock munkáiból is kihámozható felfogással is rokonítható.¹²³ Mindezek alapján tehát úgy gondolom, hogy a mintaként szolgáló cambridge-i eszmétörténet elméleti és empirikus szövegei nyújtotta lehetőségek figyelembevétele mellett legalább ilyen mértékben kell tudnunk érzékenynek maradni az interpretációs eszköztáraknak a történeti kontextusok különbségeiből adódó, specifikus meghatározottságaira is. Összességében az egyéni-egyedi diszkurzív megnyilatkozásokból kiinduló közelítésmód előnyben részesítése mellett tehát a nyelvi kontextusok elemzését lehetővé tevő, a politikai nyelvek lazább fogalmának megfeleltethető nagyobb értelmezési egységek alkalmazásának szükségességéből kiinduló, de a „helyi sajátosságoknak”, a közvetlen adaptáció ezekből következő buktatóinak, valamint a politikai nyelvek alkalmazhatóságával kapcsolatos általános érvényű kérdéseknek is figyelmet szánó, egyfajta korlátozott használat mellett szeretnék érvelni.¹²⁴ Egy ilyen eljárás létjogosultságának alátámasztására pedig mi sem tűnik alkalmasabbnak, mint egy John G. A.

¹²² Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 154.

¹²³ Ezt megkönnyíti, hogy a fent említett, bizonyos fokú egzaktuság kívánalmát előfeltételező tesztormellett maga Pocock is gyakran ilyen lazább fogalmi kereteket alkalmazva végezte elemzéseit. Pococknak a nyelvi keretek valóságosságára vonatkozó elképzelései értelmezéséhez lásd Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 36–37. (Az utólagos heurisztikus eszközként való pococki értelmezés mellett érvel Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 144–145.

¹²⁴ A lazább definíciós keret okán, illetve a közvetlen adaptáció diszfunkciós következményeit érzékeltetendő magam a *political language* szó szerinti fordítását képező politikai nyelv terminusát a következőkben kerülni fogom, és helyette a beszédmód kifejezést részesítem előnyben.

Pococktól vett, egyébiránt a kosellecki fogalomtörténet és a cambridge-i eszmetörténet közelítésmódjai kibékíthetőségének esélyeit latolgató gondolat: „[S]emmi sem indokolja, hogy a két irányzat ne tudná kölcsönösen erősíteni, ösztönözni, vitára készíteni és gazdagítani egymást. Mindazonáltal be fog bizonyosodni, hogy a két kutatási módszer történelmileg, kulturálisan és nemzeti szempontból is specifikus; kiterjesztett alkalmazásukat Európa összes többi kultúrájára nem lehet anélkül javasolni, hogy ne hívnánk fel a figyelmet arra: egyik sem csodaszer; valamint hogy minden kultúrának [...] megvan a saját múltja és a sajátos útja e múlt megértésére. E gondolkodásmódok szembesíthetők, összehasonlíthatók és kombinálhatók egymással, de nem homogenizálhatók.”¹²⁵

¹²⁵ Pocock: *Concepts and Discourses*, 47–58. (Az idézet helye: 58.) Idézi Bene: *Eszmetörténet és irodalomtörténet*, 64. (Az idézetet az utolsó mondat kivételével Bene Sándor fordításában közlöm.)

2. Alapértékek Osvald társadalmi-politikai „tervrajzában”: beszédmodok és fogalmi rendszerek

2.1. Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell

Amint az a bevezetőben idézett passzusból is kiderül, *Az igaz hazafi* mindenekelőtt egy olyan műként értelmezhető, melynek egyik legfontosabb vonása a (modern szociológiából kölcsönzött szóval) másodlagos közösség szintjére vonatkozó határkijelölés és érték meghatározás explicitté tett szerzői szándéka. Vagyis, Osvald munkája pusztán az írói szándék deklarálása alapján is hozzákapcsolható azon diskurzushoz, mely „az 1790–1795 közötti időszakot” jellemző, „a modernitás és a modern politikai viszonyok komplexitásának leírására alkalmas új szótár keresésének” tendenciájával jellemezhető.¹²⁶ Ebben az értelemben *Az igaz hazafi* egy olyan kísérletként fogható fel, mely elsősorban arra irányul, hogy a közösségi szerveződést meghatározó alapvető törvényszerűségeknek és értékeknek, valamint ezek egymáshoz való viszonyának általános érvényű megfogalmazása által a „saját” közösség határai normatív alapon, a „Haza” és a „Hazafi” fogalmait középpontba állítva legyenek kijelölhetők.¹²⁷ E nagyszabású művet teoretikus legitimációs bázisát mindeközben oly módon teremti meg a szerző, hogy a kirajzolódó komplex *communitas*-eszmé megalapozásául szolgáló értékek és törvényszerűségek összességét a mű szövegvalóságától és a „közönséges társaság” aktoraitól függetlenül is érvényes, eleve adott rendszerként kezeli, amely csupán arra vár, hogy valaki (újra) felfedezze és leírja. A szövegszervezés e technikája alkalmas arra, hogy a befogadói oldal percepcióját markánsan alakítsa, vagyis hogy az olvasó a szövegen keresztül megszólaló hangot alapvető összefüggések pusztá közlőjeként érzékelje, aki a közösség szerveződésének bizonyos főfogalmaira és alapértékeire, valamint ezek magától értetődő hierarchiájára hivatkozva egyszerűen csak felidézi a közösség határainak ideális rajzolatát. Mindebből adódóan a kollektívum minden tagjára *per definitionem* érvényes, a közösséghez tartozás kritériumrendszerét adó normatív dimenzió mint megkérdőjelezhetetlen adottság mutatkozik meg a szövegben.

¹²⁶ Kovács: „Konzervatív felvilágosodás”, 17.

¹²⁷ A műben használt főfogalmak (pl. „haza”, „nemzet” stb.) és származékaik esetében az idézőjeleket itt és a továbbiakban nem feltétlenül az idézés jeleként, hanem sok esetben a fogalom szemantikai többretegűségére emlékeztető, a megszokott jelentéstartalmaktól és asszociációktól való távolságtartásra figyelmeztető jelként használok.

A mű explicit formában kifejtett elméleti fundamentumát az első fejezetben találhatjuk meg. Ebben Oswald a közösség egy olyan organicista elképzelését vázolja fel, mely a természetes rend képzetét előbb kozmológiai szintről kiindulva, majd a természeti környezet viszonyait alapul véve, végül az emberi testet mint organikus egészet leírva vetíti rá a társadalmi működés dimenziójára. Az egyre szűkülő perspektíva legnagyobb léptékeként először egy átfogó kozmológiai képet kapunk, melyben a világmindenség mint harmonikus, értelemteli egész jelenik meg, amit a szerző a világ káoszában megsejtett rend ősrégi toposzát alkalmazva igyekszik érzékeltetni.

„A’ ki e’ roppant világban lévő számlálhatatlan külömb külömb-féle formájú, erejű, nagyságú, és tulajdonságú valóságokat valamennyire meg-tekinti, első szemléléssel könnyen azt gondolhatná, hogy ez, az nem tsak egymástól különböző, hanem még jobbra természetekre nézve ellenkező valóságoknak egybe-szerkesztett alkotmánya csupán zavarodásra való. De ha ellenben valaki az alkotó mindenhatóságnak fő tzélja után figyelmetessen hallgat [...]; valóba észre veheti, hogy éppen ebben a’ külömb-külobmb-fé le minéműségű munkájú, és természeti tulajdonságú dolgoknak egy fő-tzélra intézett munkásságokban áll, e’ világ alkotmányának Harmoniája össze-illése!”¹²⁸

Miután a napról, a holdról és a csillagokról szól, melyek „híven meg tartják az ő eleikbe szabott törvényt, és az ő futásoknak rendét, ’s természeti tulajdonságaikat az ő alkotójoknak különös akarattya nélkül meg-nem-változtatják”, majd a „Levegő-ég, tűz, föld, tengerek, folyó-vizek, fák, füvek és minden élő állatok” példájára hivatkozik, mint amelyek „meg tartják az ő helyeket, módjokat, ’s természeti mivoltokat, ’s kész serénységgel tellyesítik a’ tzélt, a’ melyre teremtetek”, a következő megállapításra jut:

„Egy is ezek között a’ másikat a’ maga tulajdonságiból folyó munkájában nem akadályoztattya, természeti tehetségeiben nem sérti; sőt a’ mennyire szükséges segíti; ’s innét vagy onnantán, hogy noha minden különös teremtmények különböző, sőt néha egymással ellenkező munkákban foglalatoskodni láttatnak; de valóban a’ világ alkotmányának hármójára meg-egyezőleg dolgoznak.”¹²⁹

Az ezt követő passzusban a „világ alkotmányának” mintájára egy másik „alkotmány”, az emberi organizmus tárul elénk mint tökéletesen működő egész.¹³⁰ Miután sorra veszi a különböző testrészek és szervek feladatait, Oswald a következő tanulságot vonja le:

„Mindezek noha munkáikban különböznek, de mivel egy fő tzélra, tudni-illik az egész testnek fenn-tartására vagynak intézve, és egymást nem háborítják, sőt segítik; nem hogy

¹²⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 5.

¹²⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 6.

¹³⁰ „Az emberi testnek alkotmányát ha meg tekintjük; ebben a’ fő, a’ melyben tudni-illik a’ testben lévő minden inaknak végei egybefoglaltatván leg nagyobb érzékenységet okoznak, igazgat; a’ szemek mint égő fáklyák strázsát állnak, a’ fülek a hallható dolgokat a főnek tudtára adják; a szív az értelem által külömb-külobmb meg-határozásokra hajtatik; a’ nyelv talmátsa a’ szívnek; a’ száj és a’ fogak, az eledeleknek malma, melyek által a’ tápláló eledelek a’ gyomorba és hasba szállnak; mely onnantán a’ bélek és a’ *Chilus* által az eledeleknek leg-vékonyabb substanzáját éltető bal’samát a’ tagokra illendő mértékkelfel-osztja; a’ kezek pedig és lábak az egész testnek szolgálai és postái.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 7.

egymásnak ártalmára volnának; sőt inkább ennek fenn állására múlhatatlanul szükségessék.”¹³¹

Ezek után az az organicista alapozású, korporális hasonlatra épülő funkcionális társadalmi modell kerül kifejtésre, mely a szöveg logikájának szervezésében a mű egészét tekintve is kulcsszerepet játszik, több helyen felbukkan majd és mint ilyen az érvelés legfontosabb teoretikus támasztékának tekinthető. Osvald ebben közvetlenül a Liviusnál szereplő, Menenius Agrippa-féle tanmese szervanalógiáját¹³² használja fel, melyet a szövegben ábrázolt, illetve a kívánatosnak tartott társadalmi rend jogosságának és célszerűségének igazolására vet be.

„Valamint a' természet országában úgy vagyon a' dolog a' Morale testben vagy-is a közönséges társaságban. Ebben a fő, a' Király, a' szemek, fülek, száj, szív, és vállak a bölts Ministerek, Tanácsosok, Hadivezérek, és Polgári Tiszt-viselők, a' has, bélek és egyéb belső részek, a' Papi, Magnási, Nemesi 's polgári Rendek, és Tudós férfiak; az érzékenységek a' Tudományok, különböző vallások és vélekedések; a kezek továbbá és lábak a' Hadi seregek kereskedők, hasznos kézi mivesek, a' köz-nép és a föld-mivesek. Valamíg mindezek egy fő tzelra tudni-illik a közjóra vezéreltetvén egymás által nem háboríttatnak; sőt minden lehető módokon segítettvén, hivatalyokból folyó, kötelességeikben el-járhatnak; mind addig a Birodalom tétének békessége vagyon [...]; de ellenben hogy ha ezek, vagy közzülök valamelyik, egyik vagy másik rend avagy tag által háboríttatván, kötelességeit nem tellyesítheti, már ekkor a' közöttök való rend és mérséklett függés fel-bomolván [...] a' közönséges boldogságnak napja fogyatkozást szenved. Mindezekből tehát következik: tsak az az Igaz Hazafi a' ki meg adja azt a' Hazában mindennek, a' mivel kinek kinek tartozik.”¹³³

A szövegrész kapcsán három meghatározó mozzanat érdemel kitüntetett figyelmet. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a „közönséges társaság” fogalma itt egyértelműen nem a szűkebb, kizárólag a politikai jogokkal bírók közösségére referáló jelentésben szerepel, hanem egy ennél szélesebb értelemben, a „társadalmi” közösség egészére kiterjedő változatban tűnik fel.¹³⁴ Másrészt itt explicit módon mutatkozik meg, hogy a mű elsődleges céltételezésében, vagyis az „igaz hazafi” fogalmának normatív igényű meghatározásában a közösség tagjai által teljesítendő „kötelességek” szempontrendszer alapvető szerepet játszik. Úgy tűnik, Osvald ennek során lényegében a *suum cuique* klasszikus elvének azon moralizáló hagyományához kapcsolódik közvetetten, melyben az igazságosság princípiuma nem a jog, hanem az erény aspektusaként tételeződik. Ami ennek a korabeli magyarországi rendi gondolkodás és jogismeret szempontjából elsősorban releváns klasszikus gyökereit illeti, mint tudjuk, a *suum*

¹³¹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 7.

¹³² Livius: *A római nép története a város alapításától*, II. 32.

¹³³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 8.

¹³⁴ Később látni fogjuk, ennek más alapfogalmaknak („rend”, „közjó”) a műben tetten érhető kettős jelentéstartalmát is figyelembe véve kiemelt jelentősége van. Lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*, valamint *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezeteket. *Az igaz hazafiban* tetten érhető értékvonatkoztatási keretrendszer általában vett, a mű alapfogalmainak szemantikai rétegzettségében is megfogható komplexitásáról a későbbiek során még több alkalommal is szó lesz.

cuique már Platónnál és Arisztotelésznél is megtalálható elve a sztoikus igazságdefiníció ciceroniánus megfogalmazásán keresztül jutott el a *Corpus Iuris Civilis*be.¹³⁵ E tekintetben érdemes azt is felidézni, hogy az *Institutiones* első könyvének első fejezete az igazságo(sságo)t mint az arra irányuló „állandó és örök igyekezetet” határozza meg, „hogy kinek-kinek megadjuk a maga jogát.” („Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens.”)¹³⁶

Az idézett passzus harmadik kiemelendő, az értelmezéshez további támpontokat nyújtó vonatkozása, hogy a közösségi szerveződés abban található korporális leírása¹³⁷ a mű egy másik szöveghelyén is hangsúlyos formában bukkan fel. Osvald ugyanis valamivel később, a „nemesi rend” feladatait és kötelességeit tagláló ötödik fejezetben – sajátos változatban – azt az eredetileg Liviusnál szereplő történetet¹³⁸ is közli, melybe ágyazva a társadalom korporális hasonlatra építő elképzelése a patricusok részéről a kivonuló plebejusok meggyőzésének szándékával kifejtésre kerül.¹³⁹ Ami a fenti szövegrésznek, illetve magának a korporális hasonlat alkalmazásának értelmezése szempontjából elsősorban jelentőséggel bír, az az első *secessio plebis* történetének egész művön belüli elhelyezkedése. A parabola részletes ismertetése ugyanis nyilvánvalóan nem véletlenül a „Nemesi és Mágási Rendről” szóló részben kap helyet: az a tény, hogy a társadalom testmetaforához kötött felfogásának narratív formában történő megalapozása nem mindjárt a funkcionális társadalmi modellt elméletileg megalapozó, az első fejezetben elhelyezkedő fenti passzusban kerül kifejtésre, amellet, hogy az eredeti történet patricius-plebejus polarizációjának (és persze a két csoport organikus-

¹³⁵ Lásd Hüning: *From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order*, 139–152. (Különösen: 139–141.)

¹³⁶ *Iustinianus császár Institúciói*, 13. (Iustinianosz: *Institutiones* I, I.)

¹³⁷ Vegyük észre, hogy maga a „Morale testet” emlegető szóhasználat is a korporatív alapozású elképzelésrendszert támogatja.

¹³⁸ Livius: *A római nép története a város alapításától*, II. 23–33.

¹³⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 38–41. A római történetírótól eltérően azonban nála a plebejusok nem a Mons Sacerre, hanem az Aventinusra vonulnak ki, a szenátus által hozzájuk kiküldött, a tanmesével a plebejusokat meggyőző személy pedig nem a Liviusnál és később Plutarkhosznál is szereplő Menenius Agrippa, hanem az Osvaldnál paradox módon már a kivonulással egy időben néptribunusi tisztséget viselő „Márcus Cajus Coriolanus.” Nyilván arról a (patricius származású) Caius Marcius Coriolanusról van szó, aki egyébként Liviusnál egyenesen a „tribunusi hatalom ellenségeként” szerepel (Livius: *A római nép története a város alapításától*, II. 34.), és aki a *Vitae Parallelae* szerint cognomenjét a volscusokkal vívott háború során, Corioli ostromában tanúsított bátorsága és a hadizsákmány elosztásakor mutatott szerénysége nyomán kapta. Bár maga Livius is hivatkozik egy másik, „kevésbé általános” elterjedt hagyományra, mely a kivonulás helyeként az Aventinust tartja számon (Livius: *A római nép története a város alapításától*, II. 32.), a két hegy keverésébe Osvaldnál talán az ún. második *secessio plebis* története is belejátszik, a hagyomány ennek helyét ugyanis valóban az Aventinushozköti. (Livius: *A római nép története a város alapításától*, III. 50–54.) A Coriolanusszal kapcsolatos tévesztés pedig talán arra vezethető vissza, hogy Plutarkhosznál a secesszió és a néptribunusi intézmény megalapításának története és így az Agrippa-féle tanmese is a Coriolanust bemutató életrajzban kap helyet. (Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok. Coriolanus*. 6–7.)

funkcionális összetartozása tételének) is megfelel, főként a nemességnek az Osvald által felvázolt társadalomképen belüli kiemelkedő fontosságát mutatja.

Ami a kortárs magyarországi kontextust illeti, a társadalmi-politikai szervezet alkotórészeinek egymásrautaltságát a Liviusnál szereplő tanmesére hivatkozva megalapozó érvelések egyáltalán nem voltak szokatlanok a korban. A „tagok egyetértésének” fontosságát propagálja például az a költemény, melynek (ismeretlen) szerzője a klasszikus elbeszélés főszereplőjét Osvalddal ellentétben helyesen megnevezve említi Menenius Agrippa nevét:

„A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel, / Akkor mind tag, mind fő bírnak több erővel; / Kivált ha önként van az illy barátságok, / Szembetűnő ’s tartó leszen bódogságok: / Mert ha erőszakos köztök az egyesség, / ’S ha nints egymás eránt igaz egyenesség, / Ha a’ fő a’ tagot, ez a főt rongálja: / Pártot üt ez, vagy az ha módját találja; / És éppen tsak addig hordja a’ vas lántzot, / Míg néki kéntelen kell járni a’ tántzot. — — — / Sok Testnek van pedig sokszor illy bibéje, / Sokszor bé-telik az Agrippa Meséje. / Sőt Országoknak-is vagyion ilyen dolga, / A’ hol majd egy majd más tag tsupa rab-szolga. / Mert néhol a’ láb ’s kéz parantsol a’ Főnek / ’S így lesz rabja a’ bölts fő mind a’ kettőnek; / Néhol pedig a’ Fő hassá akar lenni, / Mintha minden tagot meg-akarna enni. — — / Bóldog Ország hát az, a’ mellyben illyenek, / Annak nagy kárára, szokásban nintsenek; / A’ hol sem a’ Fő más Tagot pusztítani, / Sem más Tag a’ Főt nem igyekszik rontani; / Hanem mind a’ kettő nyilván ki-mutatja, / Hogy közös a’ Célja, közös indulatja: / Így a’ Tagok önként hódolnak a’ Főnek, / Így szerentsés sorsa van mind a’ kettőnek. — — —”¹⁴⁰

Az I. Ferenc koronázásának alkalmára írt költeményben a szerző mindezt a kitüntetett politikai jelentőséggel bíró eseményre vonatkoztatja és a nemzet és a király „egyessége” feletti örömét kifejezve ennek üdvös mivoltát ecseteli. A koronázás időpontját alapul véve minden valószínűség szerint 1792-ben (vagyis *Az igaz hazafi* megjelenésének évében) kiadott szöveg több vonatkozása is hasonlítható a társadalmi-politikai szervezet azon leírásához, melyet Osvald vázol fel művének vonatkozó részeiben. Egyrészt az idézett passzus lényegében a mérsékelt monarchia melletti érvelésként értelmezhető, és mint később látni fogjuk, ez főbb vonásait tekintve megegyezik az optimális kormányforma *Az igaz hazafiban* található leírásával.¹⁴¹ Másrészt az is jól látszik, hogy a költemény szerzője ehhez kapcsolódóan a rendi dualizmus politikai szervezetének két fő aktora, a rendek és a király közti „egyetértést” úgy ünnepli, hogy gondolatmenetében mindeközben az egyes részek organikus és egyben funkcionális összjátékának és az ebből adódó harmonikus működésnek a társadalmi hasznossága nemcsak a politikai státusszal bíró aktorok viszonylatában, hanem egyúttal a közösség egészére kiterjesztve is kiemelt jelentőséget kap. A nyilvánvalóan a „széthúzás” ellenpólusaként megjelenő „egyetértés” értéke tehát nemcsak a „fő” és a „tagok” relációjában,

¹⁴⁰ A’ mikor minden tag edgyetért, 1–2. (Mivel az „[a]’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel...” kezdetű mű általam talált példányának címlapja hiányzik, az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában a 78. számú, 1792 8° jelzetű dobozban található munkának sem a szerzőjét, sem pedig a címét nem sikerült beazonosítanom.)

¹⁴¹ Ehhez lásd az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* című fejezetet.

hanem szélesebb értelemben, az egyes „tagok és részek” egymáshoz való viszonyának vonatkozásában is hangsúlyozódik. Ami *Az igaz hazafi* vonatkozó passzusával való összehasonlítás szempontjából kiemelt jelentőséggel bír, az nem más, mint az, hogy ezt éppenséggel a Menenius Agrippa által a plebejusoknak előadott történet rövid, az idézett szövegrészhez fűzött lábjegyzetben helyet kapó ismertetése hivatott alátámasztani, melyben az „emésztő rész” a politikai funkcióval bíró rendeknek és azon belül is főként a nemességnek, a „munkás vagy dolgozó rész” pedig a köznépnek feleltethető meg:

„Egykor a’ Romai Nép meg-unván a’ Patriciusok, Fő-Rendek, dölfösségét, pártot ütött, és a’ Várost oda hagyta: le sem csendesedett ’s vissza sem-is ment addig, míg Ménenius Agrippa, a’ has ellen párt ütő tagoknak a’ Meséje által vissza nem édesgette, és meg-nem mutatta azt, hogy egy Országban szint annyi szükség van az Emésztő, Consummens, mint a’ Munkás vagy Dolgozó Részre; de úgy, hogy mind a’ kettőnek a’ maga határában kell meg-maradni.”¹⁴²

Hogy ugyanakkor az alkalmi művekre jellemző konvencióknak egyébként megfelelő szövegben ezen belül a politikai státusszal bíró rendek előjogainak kérdése élvez kitüntetett figyelmet, azt jól mutatja, hogy a koronázás aktusa a francia forradalom eseményeinek tükrében külön jelentőséget kap. Ehhez kapcsolódva ugyanis a „szabadság” rendies, előjogokra épülő értelme a forradalommal társított jelentésváltozattal szemben egy olyan gondolatmeneten belül értékelődik fel, melyben az utóbbi által okozott rombolás az egyetértés hiánya, vagyis lényegében a széthúzás eredményeként tűnik fel. Az érvelés a klasszikus republikánus értékvonatkoztatási keretek rendies irányú, a rendi dualizmus politikai szerkezetére szabott átértelmezésének tipikus példája:

„Éljen a’ Nemzet-is! mellynek bódogsága / Az, ha illy jó irány alatt van Országá; / ’S a’ mint eza’ Király edgyütt szeret minket: / Szeressük úgy mi-is Ötet, ’s Feleinket. / Kedves Hazám! most már gondold-el sorsodat. / ’S más Országok felett lásd bódogságodat: / Mikor más Országban a’ Korona gyászol: / Királyt ’s Királynét te akkor koronázol. / Mikor más föld Polgár vérrrel öntöztetik: / Akkor benned öröm’ bora köszöntetik. / Másutt rontó [á]gyú füst száll a’ felhőbe: / Itt Viváttal repül tűz a’ levegőbe. / Másutt mindent rettent a’ láng okádéka: / Itt mindent vidámít a’ Stuvart Játéka / ’S a’ mikor más Ország villámlik, menydörög: / Akkor te benned az öröm-ágyú dörög. / Így nem vársz magadra semmi veszedelmet; / Nem szenyvedvén Ősi Jussodban sérelmet. / Így bár kérkedjen más Nemzet Szabadsággal: / Te maradsz a’ szabad, ’s te bírsz bódogsággal.”¹⁴³

Mint a röviden vázolt példából is látszik, a társadalmi közösség különböző csoportjai egymásrautaltságának a klasszikus korporális hasonlatra építő megalapozása nem tekinthető

¹⁴² *A’ mikor minden tag edgyetért*, 1.

¹⁴³ *A’ mikor minden tag edgyetért*, 6. (Egy lábjegyzetből kiderül, hogy a „Stuvart Játéka” kitéttel a szerző a királyné koronázása alatti tűzijátékra utal.) A két szövegben megfigyelhető hasonlóságok mellett ugyanakkor azt is érdemes megjegyezni, hogy Osvaldnál a „szabadság” nem ennyire egyértelmű formában kapcsolódik a rendi előjogok rendszeréhez. A fogalomnak a műben több jelentésaspektusa is érvényesül és ezek közt kiemelt jelentőséggel bír az a definíciós kísérlet, melyben a törvények uralmának motívuma hangsúlyozódik. Utóbbihoz lásd *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezetet.

egyedülállónak a korban. Ez ugyanakkor az *Igaz hazafiban* egy meglehetősen komplex elméleti kereten belül jelenik meg. A műben vázolt közösségkép széles értelemben vett teoretikus alapozását adó, fentebb idézett szövegrészek kapcsán összefoglaló jelleggel azt mondhatjuk, hogy a bennük kifejtésre kerülő, az univerzumban uralkodó harmónia képét a társadalmi szférára mintegy *pars pro toto* alapon vonatkoztató kozmológiai analógia segítségével az ember társas szerveződésének dimenziója vonatkozásában a rend azon elképzelése jeleníthető meg optimális szisztémaként, mely a harmonikus világrend egészével maga is összhangban áll. Majd pedig a természeti környezet és az annak részét képező emberi test jól működő rendszerekként történő bemutatása egy organikus társadalmi berendezkedés ajánlata felé való elmozdulást előlegez meg, ahol az egymást csodálatos módon kiegészítve működő, a szervezet egészének szolgálatában álló testrészek a bár különböző természetű és más-más szerepet ellátó, ám egymással a rendszer egészének szintjén funkcionális összhangban álló „rendek és tagok” előképeiként jelennek meg. Ebben az értelemben a gondolatmenetnek a természeti környezet és az ennek részét képező emberi test perspektívájából történő megalapozása nem pusztán azt célozza, hogy a „Morale testben vagy-is a' közönséges társaságban” kívánatosnak tartott berendezkedés egy értelemtelit egész részeként legyen megjeleníthető, hanem azt is, hogy az mindezzel összefüggésben önmagában véve is mint ideális, organikus és jól működő rendszer tűnjön fel.

Osvald e modell felvázolásakor olyan, az antik hagyományban gyökerező toposzokat használ fel és aktualizál, melyek különböző változatokban már a középkor óta (újra) ismertek voltak Európában.¹⁴⁴ Ami a testmetaforát alkalmazó Menenius Agrippa-féle érvelést illeti, anélkül, hogy ennek kultúrtörténeti gyökerei mélységi vizsgálatába bocsátkoznánk, annyit talán érdemes megjegyezni, hogy a Livius-féle történetben szereplő szervanalógia tipológiailag az antik hagyományon belül egészen az Aesopusnak tulajdonított korpuszban szereplő, „a hasról és a tagokról” szóló, az egyes testrészek egymásrautaltságát példázó meséig vezethető vissza.¹⁴⁵ Ennek és az Osvald által ugyancsak alkalmazott kozmológiai összehasonlításnak a középkorban is újra vannak példái. Aron J. Gurevics John of Salisburyre utalva azt hangsúlyozza, hogy a középkorban „szervezethez hasonlították az államot, polgárai e szervezet tagjai voltak [...]. A politikai test organikus egysége megkövetelte valamennyi rétegének alkotó kölcsönhatásban való együttműködését.”¹⁴⁶ Ugyancsak John of Salisbury *Policraticus*át

¹⁴⁴ Ez persze a szóban forgó motívumok kortárs magyarországi használataira általában véve is igaz.

¹⁴⁵ Lásd erről Harvey: *Body Politic*,: 4–5.

¹⁴⁶ Gurevics.: *A középkori ember*, 53.

elemezve írja Somfai Anna, hogy „[a] platóni hagyományokon alapuló kozmológia egyik alapvető gondolata volt a makrokozmosz és a mikrokozmosz, a világegyetem és az emberi test párhuzama. Az állam organikus egésze az egész organikus világegyetem része, s egyben kicsinyített mása, a makrokozmosz mikrokozmosza, amelynek egy másik mikrokozmosz, az emberi test szolgál mintájául.”¹⁴⁷ Művében – IV. Hadrián pápa szájába adva – maga Salisbury is használja a gyomor ellen lázadó testrészek Agrippa-féle tanmeséjét.¹⁴⁸

A társadalom Osvald által vázolt modelljéhez hasonló víziói a nyelvi megjelenítés metaforikusságának különböző fokozataiban és változataiban a kora újkorban sem voltak ismeretlenek. Az egyes rendek rendszeren belüli funkcionális legitimitását alátámasztó „kötelességek” (*Az igaz hazafiban* meglehetősen gyakori) emlegetése¹⁴⁹ némileg a wolffi megfontolásokra is emlékeztet. „Valójában a wolffi természetjog volt az, mely a hasznos közösségi tevékenység (*zu gemeinnütziger Tätigkeit*) vagy a közboldogság kötelességét a társadalom minden tagja számára előírta. Ahogyan a test egyetlen része sem lehet hasztalan, ez a társadalom mechanisztikus elgondolása vonatkozásában is érvényesült.”¹⁵⁰ A wolffi államelmélet állampatriotizmusba átcsapó közösségi érzését (*Gemeinschaftsempfinden*), a részek egymástól való függésének társadalmi alapmeghatározottságként való elképzelését és a „köz” boldogulásával való azonosulás morális kötelezettségként történő megalapozását már Sashegyi Oszkár hangsúlyozta a jozefinizmus kontextusában.¹⁵¹ Sonnenfelsnél ugyancsak fellelhető az állam és a társadalom egységének testmetaforikán keresztül történő ábrázolása, illetve az egyes testrészek (ennek megfelelően a különböző „osztályok”) specifikus feladatainak kiosztása.¹⁵² Ami tehát az Osvald által felvázolt modell hatástörténeti vonatkozásait illeti, a klasszikus hagyományrétegek egyértelmű relevanciája mellett a felvilágosodás bizonyos „államcentrikus” elméleteinek hatása, illetve a műben kifejtett elméleti alapvetés ezekkel való kompatibilitása is felvethető.¹⁵³ Összességében azt mondhatjuk, hogy a kozmológiai alapozás, valamint a politikai szervezetet az emberi testhez hasonlító *body politic* metaforikája az ideális társadalom elméletének olyan, egyszerre filozofikus és retorikus

¹⁴⁷ Somfai: *Bevezetés*, 29.

¹⁴⁸ E változatban (ellentétben a *Policraticus* lapjain máshol is feltűnő szervanalógia ismét csak különböző variánsától, ahol a fejedelmi hatalmat a fej képviseli) a világi főhatalom megfelelője nem a fej, hanem az eredeti tanmesében is „főszerepet” játszó gyomor. Salisbury: *Policraticus*, 197–198., illetve 118–127.

¹⁴⁹ A „kötelességek” Osvaldnál mindvégig alapvető fontosságú, rendkívül hangsúlyosan megjelenő fogalmának használatához lásd főként Osvald: *Az igaz hazafi*, 9–16.

¹⁵⁰ Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical*, 631–661. (Különösen: 648.)

¹⁵¹ Sashegyi: *Zensur und Geistesfreiheit*, 10–11.

¹⁵² Kökényesi: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában*, 71–72.

¹⁵³ Utóbbiak más szempontokból vett relevanciájához lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

megalapozásaként szolgál *Az igaz hazafi*ban, melyen keresztül a nemesség ezen belül betöltött politikai szerepének kiemelése mellett is elsősorban az egyes „részek és tagok” organikus összetartozása és egymásrautaltsága hangsúlyozódik.

Visszatérve a könyv széles értelemben vett teoretikus alapvetését adó első fejezethez, ennek lezárásaképp Oswald az organicista társadalomképet megalapozó kozmológiai és korporális analógiákra építve a „magyar Hazát” (máshol: „a mi Birodalmunk testét”) alkotó konkrét „részek és tagok”, valamint az azokat „egybe kaptoló s’ boldogító fő tárgyak” egyfajta taxonómiáját fejti ki. Ezzel lényegében a mű elméleti alapvetését képező funkcionális társadalmi modellnek a saját közösségre alkalmazott konkrét szerkezeti vázlatát adja.

„A’ beszédre fel vett Propositionból önként folynak már ezen Kérdések: kik és mellyek azok a’ mi Magyar Hazánkban, a’ kiknek mi bizonyos kötelességekkel tartozunk? és másodsor: mivel tartozunk a’ természet, az Isten és a’ Haza törvényei szerint mindezeknek? Az első a’ mi illeti: A’ mi Birodalmunknak a’ teste áll a’ következő részekből, és tagokból: 1mo. A’ Hazából és a’ Nemzetből. 2do. A’ Királyból. 3tio. A’ Papi Rendből. 4to. A’ Mágnásokból, Nemessekből, Tisztviselőkből, és Katonákból. 5to. A’ városi Polgárokból, Kalmárokból, Fábrikásokból és kézi miveseiből. 6to. A’ föld miveseiből. Az ezeket egybe kaptoló s’ boldogító fő tárgyak pedig im ezek. 7mo. A’ törvények. 8vo. A’ lelki ésméretnek és vallásoknak jussai. 9no. A’ Római Catholica vallásnak. 10mo. Az Evangyelika, az az a’ Helvetziai, és Augustai vallásoknak természetes és törvényes; és végtére 11mo A’ több meg szenvedett ugymint a’ Görög, Zsidó és egyéb vallásoknak-is természetes jussaik. 12mo. Az elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak és Tudosoknak jussai.”¹⁵⁴

Amit általában véve a kategorizáció mint a különmemű jelenségek csoportosításának szándékával végrehajtott művelet vonatkozásában érdemes szem előtt tartani, az nem más, mint az önkényesség mozzanata. Megkerülhetetlen annak figyelembevétele, hogy ez nyilvánvalóan Oswald felosztására is valamilyen fokon jellemző. Akár a Foucault által megidézett Borges-féle kínai enciklopédia zavarba ejtő egymás mellé rendeléseit is segítségül hívhatjuk annak érdekében, hogy a hasonló taxonómiák (lényegében a kategorizáció mint olyan) szükségszerű esetlegességét elméleti oldalról megvilágítsuk.¹⁵⁵ Ennek felidézése a szerzői intencióval is

¹⁵⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 8–9.

¹⁵⁵ „A jóra való ismeretek égi gyűjteménye” ezek szerint az állatokat a következőképpen osztja fel: a) a Császár állatai, b) balzsamozottak, c) idomítottak, d) malacok, e) szirének, f) mesebeliek; g) kóbor kutya, h) olyanok, amelyek ebben az osztályozásban szerepelnek, i) örülten rázkódók, j) megszámlálhatatlanok, k) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőrcsattal festettek, l) másfajta, m) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, n) olyanok, akik távolról légynek tünnek.” Foucault: *A szavak és a dolgok*, 9., illetve Borges: *A John Wilkins-féle analitikus nyelv*, 279. Mint konkrét összehasonlítás, a példa természetesen erősen túlzó, hiszen Borges közismert felsorolása éppenséggel azt célozza, hogy kiélezett formában, egyetlen sorozatba sűrítve jelenítse meg az önkényesség minden kategorizációra jellemző mozzanatát. Abban az értelemben ugyanakkor mégiscsak relevánsnak tekinthető, hogy segítségével a jelenség lényegét ragadhatjuk meg. Borges egyébként közvetlen forrásaként Franz Kuhnt nevezi meg. Érdekes adalék, hogy bár Franz W. Kuhn (1884–1961) valóban kínai szövegek elismert német fordítójaként tevékenykedett, a megadott kínai enciklopédiára és a Kuhnra való konkrét utalás merőben fikatív jellegű, ami fikció és faktualitás Borgesre jellemző játékos keverésének egyik jellegzetes példája. Felvethető, hogy ez a mozzanat

számoló kontextualista közelítésmód szempontjából releváns, alapvető dilemmára irányítja a figyelmet. Mindenekelőtt arra emlékeztet ugyanis, hogy adott történeti és személyes értékvilágok megértése szempontjából elsősorban nem az a fontos, hogy bizonyos tetten érhető következetlenségekre felhívva a figyelmet az adott felosztást magát kritika alá vessük, hanem sokkal inkább az, hogy kísérletet tegyünk annak megértésére, hogy az adott szerző *miért éppen az adott módon* csoportosította, rendezte el az általa kiválasztott, fontosnak tartott elemeket.

A társadalmi szervezet konkrét kategóriarendszerének vázolása után Oswald a könyv alapstruktúráját adó rendszertan logikáját követve elsőként a „haza” fogalmát járja körül.¹⁵⁶ Mindenekelőtt egyfajta definíciót kísérel meg adni, melyben eleinte az anya és gyermeke közti elementáris és organikus összetartozás metaforikája dominál. Osztályozási rendszerének legfontosabb elemét, a „házát” „jóltevő Köz-Anyaként” emlegeti, mely „kebelébe fogad, nevel, tart, táplál, külső és belső ellenségeink ellen védelmez, minden ez életre tartozó javakat szolgáltat.”¹⁵⁷ Majd a műből fentebb idézett szövegrészekben foglaltaknak megfelelően újfent a kötelességek teljesítésének követelményére emlékeztet („...méltó tehát valóban, hogy ez az karjain hordozó édes Anya el végye tőlünk a’ buzgó háládatosságnak azt a’ munkás tanúbizonyságát, és adóját, mely ennek boldogságára, mind a’ szerentsés, mind pedig a’ szerentsétlen időknek viszontagságaiban meg kívántatik...”), hiszen „mindenikünknek bátorságos volta, és boldog állapota, a’ Haza javával olly szorossan vagyunk egybe kaptsolva, mint a’ tagoknak épsége a’ főnek egészségével, és a’ tengeri hajókázóknak bátorságos voltak a’ Gállyának épségével.”¹⁵⁸

maga is egy olyan gesztusként értékelhető, amely alkalmas a kategorizáció művelete vonatkozásában általában véve is releváns ismeretelméleti dilemmák, a „konstrukciós jelleg” exponálására.

¹⁵⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 9–16. Debreczeni Attila szerint a korban „[a] Haza inkább szimbólum, mint fogalom: a közvetlen részvételre épülő politikai szerepvállalás szimbóluma. Fogalommá akkor válik, ha a politikai filozófia adott helyen és időben pontosan artikulálja a szimbólumban megjelenített communitas-eszmét.” Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 539. Mindazonáltal, bár Oswald munkája politikai filozófiai műnek nehezen minősíthető, a definiálás benne tetten érhető tudatos gesztusai miatt a fentiek figyelembevételével mellett is megalapozottnak érzem azt, hogy a „házáról” ne csak mint szimbólumról, hanem mint fogalomról beszéljek. Debreczeni megállapítása kapcsán persze joggal vethető fel a kérdés, hogy a 18. század végén keletkezett, eszmetörténeti szempontból releváns textusokból összeálló szövegkorpusz vonatkozásában érdemes-e a „politikai filozófiáról” műfaji értelemben beszélni. Természetesen, ha pusztán a teoretizáló tendenciák valamilyen fokára, a fogalmi reflexió gesztusaira, vagy más ehhez hasonló mozzanatokra gondolunk, legalábbis „politikai filozófiainak” nevezhető tendenciákról mindenképpen beszélhetünk. Emellett, bár a tanulmány egészének gondolatmenete alapján nyilvánvaló, hogy a szerző a szimbólum-fogalom ellentétpárban a mindennapok reflektálatlan nyelvhasználatát a tudatosult jelentéshasználat dimenziójával kívánja szembeszegezni, azt is meg kell jegyezni, hogy mivel minden politikai-társadalmi jelentőségű fogalom temérdek szimbolikus jelentéstartalmat sűrít magába, melyek a fogalomba belekódolt tartalmakként mintegy önműködő módon érvényesülhetnek a recepció során, e megkülönböztetés kissé problematikusnak tűnik.

¹⁵⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 9.

¹⁵⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 9–10.

A „haza” fogalmának az anyai gondoskodás képzetével való társítása egy többszörösen rétegzett hagyománykomplexum felidézésére alkalmas. Ez a közösséghez tartozásnak egy olyan érzelmi töltetet hordozó, archetipikus módozatát fejezi ki, amelynek relevanciája nem csak eszmetörténeti, de nyelvészeti-nyelvtörténeti dimenzióban is megfogható. Miként Janusz Bańcerowski és Bárdosi Vilmos rámutatnak tanulmányukban,¹⁵⁹ a két kifejezés közeli kapcsolata jó néhány európai nyelv szóképzésében explicit módon is megmutatkozik (ang. *motherland, mother country*; fr. *mère patrie*, sp. *madre patria*). Bár a magyar nyelv közvetlenül nem ebbe a csoportba tartozik, a két szó által mozgósított asszociatív jelentéstartalmak átfedéseit mutatja egyrészt, hogy a „haza” szemantikai mezőjéhez kapcsolható „föld” és „ország” kifejezések esetében a fenti példákhoz hasonló együttjárások jellemzők (m. *anyaország, anyaország, szülőhaza, szülőföld*), másrészt pedig az is, hogy a „haza” fogalmának a magyarban a „ház”/„otthon” kifejezésekhez kapcsolható megnevezési modellje az európai nyelvek többségében jellemző azon általános típusba sorolható, amely a „család” fogalmiságával kapcsolatos képzetrendszerrel idézi fel.¹⁶⁰ Mindezeknek megfelelően „[a] **haza**, a **hon**, az **anyaország**, az **anyaország**, a **szülőföld**, a **szülőhaza** háttérükből előhívják az *anya* szemantikai mezőjét. Az *anya* a *haza* archetípusának tekinthető olyan értelemben, hogy mélyen gyökerezik a fogalom szemantikai struktúráiban, és erős generatív potenciállal rendelkezik.”¹⁶¹

A hazához való kötődés fontosságát az anyaság szimbolikáján keresztül kifejező motívumkincs kortárs eszmetörténeti relevanciáját megvilágítandó érdemes kiemelni, hogy a két kifejezés Osvaldéhoz hasonló társítása több korabeli szövegben is megfogható. Irodalmi

¹⁵⁹ Bańcerowski–Bárdosi: *A „haza” fogalma*, 1–10.

¹⁶⁰ „Az európai nyelvekben ennek az összetett fogalomnak [értsd: a hazának] a neve az *anya* (pl.: ang. *motherland, mother country*; fr. *mère patrie*, sp. *madre patria*, m. *anyaország, anyaország*), az *apa* (pl.: bol. *otecszesztvo/tatkovina*, cs. *otčina*, fr. *patrie*, sp. *patria*, lat. *patria*, len. *ojczyzna*, lit. *tėvynė*, ném. *Vaterland*, or. *otecszesztvo/otcsizna*, szl. *otadžbina*), a *szülő(ő)* (pl.: bol. *rodina*, bel. *radzina/radzima*, lit. *gimtinė*, m. *szülőföld/szülőhaza*, fr. *terre natale, pays natal*, sp. *tierra natal, país natal*, or. *rodina*), a *ház* (pl.: cs. *domov/domovina*, m. *haza/hon/otthon*, ném. *Heimat*, ang. *Homeland*, szl. *domovina*), valamint az *(állam)hatalom* (pl.: cs. *vlast*, szl. *vlast*) nevéből képzett szóalak. A fenti példák azt mutatják, hogy az említett nyelvek esetében a tárgyalt fogalmat illetően ötféle megnevezési modell érvényesül. Négy közülük, amelyek az *anya*, az *apa*, a *szülő(ő)*, a *ház (otthon)* fogalmán alapulnak, a *család*, az ötödik pedig (vö. cs. *vlast*, szl. *vlast*) az *(állam)hatalom* fogalmával hozható közvetlen összefüggésbe, illetve ebből vezethető le.” Bańcerowski–Bárdosi: *A „haza” fogalma*, 2–3. (Kiemelések az eredetiben.)

¹⁶¹ „Innen erednek az olyan metaforák, mint például: *visszatért a föld ölébe; családi fészek; a föld fia*. A *földanya* motívum a nő sztereotipikus társadalmi szerepére (anyaszerep) utal, amely nemcsak a hazához való viszonyt, hanem a honfitársak között megvalósuló viszonyt is (egy anya gyermekei), amely a szolidaritáson alapul. Érdemes megjegyezni, hogy a Földanya a mitológiában a föld termékenységét megtestesítő női istenséget jelenti. Tehát a Földanya az élők életet adója és eltetője. Ezért mondjuk azt, hogy szülőföld, szülőhaza, anyaország, anyaország. A szülőföldnek, szülőhazának, hazának fiai és leányai, tehát gyermekei vannak, akikről gondoskodik, felneveli őket (pl.: *a föld szülötte; a magyar föld fia; e haza gyermekei; a haza fia; honfi; honleányok* [...]” Bańcerowski–Bárdosi: *A „haza” fogalma*, 7. (Kiemelések az eredetiben.)

igényű példaként említhető Verseghy Ferenc 1790-ben névtelenül, külön nyomtatvány formájában megjelent verse, amelyben az anyaként megszemélyesített „haza” az összeülő diéta alkalmából intézi bölcs szavait „gyermekeihez”, a magyarokhoz.¹⁶² Az alkalmi költészet keretein belüli felhasználásra ad példát az a Virág Benedek tollából származó, ugyancsak névtelenül megjelent buzdító költemény, amely a Fejér megyei koronaőrző bandériumot¹⁶³ lelkesítve a korona hazatérése felett örvendezik.¹⁶⁴ Végül, harmadik példaként, a motívum általános elterjedtségét érzékeltetendő érdemes Árvai Jakab budai tanár nyomtatásban megjelent tanévnnyitó beszédéből hosszabban is idézni, melyben a szerző azzal ad nyomatékot mondanivalójának, hogy beszéde végén a haza megszemélyesített alakját idézve szól a tanuló ifjúsághoz. Bár Árvai eredetileg előszóban elhangzott beszéde műfajilag a fenti két műtől eltérő regiszterben helyezhető el, valamint elsődleges befogadóközegét tekintve is más és jóval szűkebb körhöz juthatott el, a nyomtatásban történő megjelenés révén a recepció másodlagosan a két említett vershez hasonlóan potenciálisan a nyomtatott politikai nyilvánosságra is kiterjedt.

„Hozzátek fordítom már Beszédemet, kedves Tanuló Ifiak! [...] Titeket szivbéli indulattal intlek, és kérlek: ha a' jó nevelést valóban meg-nyerni, 's ez által Hazátoknak valaha használni; ha ditső Eleiteknek örök emlékezetre terjedt nevét fenntartani kívánjátok, azoknak iparkodásait, azoknak Erköltséit is minden tehetséggel kövessétek. De már én hallgatok; maga a' Haza e' képpen szólít-meg Benneteket: «Én, ugy mond, Titeket boldogságomnak meg-tartására szültelek, 's nevellek: Nem illik-e tehát, hogy viszont annak légyen fel szentelve életetek, a' kitől illy számos Jókat naponként vesztek [?] Nem illik-e, hogy már gyermeki esztendeitekben azon Tudományokat forró szeretettel és igyekezettel tanulgassátok, melyeknek segítsége által idősb' korotokban boldogulásomra lehessétek? De kivált-képpen nem illik-e, hogy szülött Magyar Nyelveteket, melly már majd majd el-törülendő vala, minden alkalmatosságban bátor Sziv[v]el védelmezzétek, 's ápolgassátok?» Vegyétek, kedves Gyermekék! vegyétek ezen édes Hazátok' kegyes intését Szivetekre! Gerjedjete fel azon szép Tudományoknak, 's Erköltsőknek meg-szerzésére mellyekkel fel fegyverkezve lévén, valaha Hazátoknak szolgálatjára, Nemzeteteknek pedig fényes ditsőségére lehettek. Ezt kívánja Töletek az egész Nemes Magyar Haza, melly Titeket mint édes Anya kebelében táplál.”¹⁶⁵

¹⁶² [Verseghy]: *A' magyar hazának*.

¹⁶³ A Bécsből 1790. február 18-án útnak indított és a budai várba február 21-én megérkezett koronát Lipót november 15-i pozsonyi koronázásáig az egyes vármegyék által kiállított, 60-80 fős bandériumok őrizték kéthetes váltásban. Lásd Ságvári: *Gárdák, díszbandériumok Budavárban*, 200., illetve Nagy: *Republikanizmus és csinosodás között*, 22–45., főként: 22.

¹⁶⁴ „Tudom, már mit jelent rég' nemes ruhátok, / Kalpagtok, Övetek, szép sárga Tsizmátok. / Tudom, hová mentek magyar Zászlótokkal, / PERÉNYI Imrével fő Kapitánytokkal. / Nemes Hazafiak! áldom sziveteket, / Melly régen ohajtlak én-is már Titeket! / Ti élesztitek-fel bádjadtt ujjaimat, / Hogy vigan pengessékszomorú lantomat. / Ma! midőn Hazátok anyai szavára, / Meg-hatódván mentek szent szolgálattjára. [Virág]: *A' Székes Fejér-vármegyei nemességhez*, 3. (Kiemelés tőlem, H. H.) A szerzőséghez lásd Ballagi: *A politikai irodalom*, 313. Vö. még Nagy: *Republikanizmus és csinosodás között*, 41., illetve Gyulai: *Abauj és Borsod*, 276.

¹⁶⁵ *A' budai királyi nemzeti fő iskolában*, 14–16. Az 1790–91. évi országgyűlés időszakán belül, a magyar nyelv kérdését tematizáló szövegek egyikeként említi Kosáry: *Bevezetés*, 358., ill. Kosáry: *A felvilágosult abszolutizmus*, 246. Árvai Szinnyi élettrajzi lexikona szerint is „a budai nemzeti főiskola (gymnasium) tanítója” volt, ugyanakkor Horváth Jenő munkája szerint itt csak az 1795–96. tanévben kezdte meg működését, előtte pedig „elemi iskolai tanító volt Budán.” Horváth: *A 250 éves budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium*, 238. Árvai 1790-ben

A kortárs diszkurzív kontextus vonatkozásában azt mondhatjuk tehát, hogy *Az igaz hazafiból* vett, a „haza” közösségi értelemben vett jelentőségét az anyaság szimbolikája mentén érzékeltető fentebb idézett megfogalmazásaival Oswald egy olyan motívumot alkalmazott, amely a korban viszonylag bevettnek számított.¹⁶⁶ Felvethető ugyanakkor, hogy a „haza” és az „anyai” szerepkör összekapcsolásának ezen primer szintje mellett az Oswald által a hazáról adott definíció egy másik szimbolikus vonatkoztatási réteg közvetett felidézésére is alkalmas lehetett. Ennek mibenlétét megvilágítandó mindenekelőtt Szijártó M. István azon megfigyelését¹⁶⁷ érdemes felidézni, hogy bár Mária Teréziát gyakran *rexként* és nem *reginaként* emlegették a korban, az uralkodónő és a rendek relációjában az anya-gyermek viszony motívuma is gyakran megjelent, mégpedig azon Európában nagy hagyományokkal rendelkező politikai metafora mintájának megfelelően, amely szerint a királyok népeik atyjaként uralkodnak. Ha emellett a Mária Terézia társadalmi-közjogi nemének kérdését körüljáró elemzés azon megfigyelését is figyelembe vesszük, hogy az uralkodónőnek tulajdonított anyai szerepkör szimbóluma abból a mintából is táplálkozott, melyet a *Patrona Hungariae* toposza köré rendeződő középkori eredetű és a magyarországi barokk vallásosságban központi szerepet játszó Szűz Mária-kultusz nyújtott,¹⁶⁸ rámutathatunk arra, hogy a hazához való viszonynak az anya-gyermek kapcsolathoz történő hasonlítása a magyarországi kontextusban egy többszörösen rétegzett szimbólumrendszerrel hozható kapcsolatba.

nyomtatásban kiadott tanévnnyitó beszédének címe ugyanakkor egyértelműen bizonyítja, hogy már az 1790–91. tanévben is az (első *Ratio Educationis* kiadása óta hivatalosan a Királyi Egyetemi Főgimnázium elnevezést viselő) iskola oktatója volt.

¹⁶⁶ Érdemes azt is jelezni, hogy a motívum a későbbiek során is bevettnek számított, sőt úgy tűnik, egyre elterjedtebbé vált. Ennek egy, a kultúrnacionalista beszédmódon belüli, giccsbe hajló példája a 19. század első feléből, Thaisz András „Egy tót község megmagyarosodik” című írásából: „A hazát képzeld, mint Anyádat. Ez a Magyar Haza, hív, régen hív, hogy lennénk egy nép és egy nyelv, 's az által kívánja kedvelt fijait a maga szárnya alá egybegyűjteni. Minő rossz fiai volnánk mi, ha nem akarnánk, 's nem sietnénk áldott szárnyai alá édes anyai hívására?” (*Tudományos Gyűjtemény*, 1826, 1. kötet, 113.) A példa egyúttal azt is szemléletesen mutatja, hogy adott motívumok, fordulatok, érvelésmódok hogyan kerülhetnek át a hosszú távú diszkurzív folyamatok során bizonyos beszédmódokból más beszédmódokba – jelen esetben a „haza”, „anyához” történő hasonlításának motívuma a klasszikus (sok esetben rendies elemeket hordozó) érvelésmódból a „modern” kultúrnacionalista nyelvbe – és miként nyerhetnek így a megváltozott argumentációs közegben, illetve az új értékvonatkoztatási keretek között új értelmet.

¹⁶⁷ Szijártó: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon*, 347–355.

¹⁶⁸ Ennek kora újkori történetéhez összefoglaló jelleggel lásd Tüskés: *Egy történelmi toposz*, 235–267. (A tanulmány első megjelenése, még Knapp Évával társszerzőségben: Tüskés–Knapp: *Egy történelmi toposz*, 48–85. A szöveg a következő kötetben is megjelent: Tüskés–Knapp: *Az egyházi irodalom műfajai*.) A „Szűz Mária mint Magyarország védelmezője” képzetének a Szent István-kultuszban betöltött alapvető szerepéhez, a Habsburg uralkodók Mária-tisztelete politikai felhasználásának témájához, valamint a *Patrona Hungariae* képzetének kora újkori protestáns adaptációihoz lásd Tóth: *Szent István, Szent Korona*, 15–17.

Miként Szijártó M. István említett elemzésében kiemelte, az e szimbólumrendszert alkalmazó korabeli értelmezések és ábrázolások sok esetben a Habsburg uralkodói hatalmat alátámasztani igyekvő propagandisztikus-legitimációs törekvések lenyomataiként is értelmezhetők. Fontos megjegyezni, hogy ez utóbbi mozzanatnak ugyanakkor semmilyen kimutatható nyoma nincs Oswald gondolatmenetében, amely a kinyilvánított szerzői intenciónak megfelelően szövegszerűen nem lép túl a „haza” mint „karjain hordozó édes Anya” általános meghatározásán. Bár a fogalomnak Oswald művében található azon fenti definíciós kísérletét, amely az anyaság metaforikájára épül, nem érdemes tehát egy olyan szerzői stratégiával összekötni, melyben a Mária Terézia uralkodására való utalás szándéka feltételezhető volna, az anya-gyermek viszonyhoz kapcsolt képzettársítások többszörös rétegzettsége azt a lehetőséget ugyanakkor mindenképp nyitva hagyja, hogy *Az igaz hazafiban* a „haza” fogalma kapcsán alkalmazott metaforika potenciálisan akár olyan indirekt asszociációk felkeltésére is alkalmas lehetett a befogadói oldalon, melyeket adott esetben a fentiekben röviden ismertetett szimbólumrendszer ismerete aktiválhatott.

A „haza” fogalmának explicit meghatározása után a társadalmi csoportok viszonyrendszerét leíró funkcionális modell logikáját érvényesítve Oswald a király és az egyes rendek kötelességeire fókuszálva veszi sorra egyenként „minden Haza tagjait”, melyek „kötelessék ennek [értsd: a haza] szolgáltyára, a’ főtől fogva mind a’ leg kisebb izetskéig; mivel mindnyájan ettől vesznek elevenséget, méltóságot, erőt, életet, és az erre tartozó javak tellyességét.”¹⁶⁹ A mű második fejezetének a „haza” fogalmát tematizáló passzusai kapcsán egy olyan koncepcionális-konceptuális ambivalenciára lehetünk figyelmesek, amely a fogalomnak a rendszertan két különböző kategoriális szintjén történő párhuzamos használatában érhető tetten. Ha visszalapozva még egy pillantást vetünk a társadalom szerző által vázolt, nem sokkal ezelőtt idézett strukturális kategóriarendszerére, észrevehetjük, hogy Oswald a „haza” fogalmát nemcsak mint a rendszertan egészét átfogó főfogalmat hozza játékba, hanem ezzel egyidejűleg ennek (vagyis paradox módon saját magának) részét képező elemként is. Ennek megfelelően pedig a „hazát” (más tényezők mellett) konstituáló társadalmi csoportok ugyancsak két alkalommal kerülnek terítékre: ezek és a hozzájuk tartozó kötelességek nemcsak itt, a második fejezet első felében, a „haza” mint alkategória részalmazának tagjaiként kerülnek röviden

¹⁶⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 10.

leírásra, hanem később külön fejezetek formájában, a „haza” mint a rendszertan átfogó legszélesebb kategória elemeiként is.¹⁷⁰

Ha a 18. század végének szerzőjétől a fogalmi reflektáltság számunkra talán evidensnek tűnő követelményét szeretnénk számonkérni, kétségtelen, hogy eme igényünket a szöveg a vizsgált vonatkozásban nem elégíti ki. Az alkotói folyamatot és annak tudatosságát firtató perspektívában a fogalomhasználat ilyenfajta következetlensége egyfajta bizonytalanságot sugall, a szerző küzdelmét a rendelkezésére álló fogalmi készlettel. Talán érdemes azonban arra is rákérdezni, hogy vajon miből is adódik az (ebből a szemszögből) bizonytalanságnak tűnő minőség. Hogy ezt megválaszoljuk, érdemes ezen apró szövegszervezési gesztus apropóján az értelmezés egy olyan léptékét is fölvázolni, mely az individuális szinttől legalábbis részben elszakadva a leszűkített szerzői dimenzióból kiinduló interpretáció horizontját a nyelvi-fogalmi és a társadalmi dimenziók közti viszonyrendszer összefüggéseire koncentrálna, igyekszik kitágítani. Eme – az előzőt nem annyira helyettesíteni, mint inkább kiegészíteni hivatott – másik közelítésmód legfőbb jellegzetesége, hogy az egyéni szándékok kétségtelenül nem elhanyagolható dimenziója mellett a diszkurzív térben érvényesülő, a nyelvi struktúrák meghatározottságaiból fakadó kényszerítő erőkkel, a társadalmi folyamatoknak a fogalmak jelentéstartalmára gyakorolt hatásaival, illetve a nyelvi és a társadalmi dimenziók dinamikus együttjátékával is számol.

Mindaz, amit az imént bizonytalanságként aposztrofáltunk és ami az individuális nyelvhasználatból kiinduló, a szerzői szándékokra fókuszáló közelítésmódból kiindulva nemes egyszerűséggel a fogalomhasználat következetlenségeként is leírható volna, ebben a perspektívában a kollektivitás és a folyamatszerűség szempontjainak fénytörésében jelenik meg. A hangsúly ezáltal a „haza” partikuláris (individuális) és egyszeri (esetlegesnek tűnő) használatáról a domináns *communitas*-fogalmak értelmének meghatározásáért folyó diszkurzív harc aspektusaira helyeződik át, amivel a kollektív fogalomháztartás folyamatszerűségének szempontjai emelkednek ki: az egyéni tévesztés és a szerzői következetlenség metaforikájának helyét így a fogalom szemantikai képlékenységére, a lehatárolás iránti törekvésekre és az ezeknek teret adó diszkurzív mező jellegére történő rákérdezés veszi át. Nem csupán a Koselleck által leírt, a politikai-társadalmi főfogalmakra jellemző poliszmia elvont

¹⁷⁰ A társadalmi csoportok tárgyalására először tehát a rendszertan egészét átfogó főfogalomként funkcionáló „haza” (illetve a taxonómiában másik alkalommal: „birodalom”) alkategóriáját képező „másik” „hazát” tematizáló második fejezet első felében kerül sor (az ez utóbbi alatti rendszertani szinten elhelyezkedő alkategóriákként), hogy aztán ugyanezek nem sokkal később önálló fejezetek formájában is kifejtésre kerüljenek (a „haza” mint a rendszertan egészét átfogó főfogalom alkategóriáiként, vagyis a „hazával” mint alkategóriával azonos szinten álló, azzal egyenrangú elemeként).

jelenségéről, illetve ennek történeti-temporális aspektusairól van itt szó,¹⁷¹ hanem mindezeknek partikuláris leképeződéseként a jelentésformálódás azon konkrét esetéről is, melyről Debreczeni Attila éppen a „haza” kapcsán a 18. század második fele vonatkozásában beszél.

„[A] Haza szimbólumában többféle identitásváltozat értelmezte önmagát, így a kor patriotizmusa különemű és széttartó jelenségek halmaza, s inkább a patriotizmus kifejezés többes számú használata indokolt. A kialakulás pillanata ez, a narratívák és a szimbólumok átrendeződésének, új egységbe szerveződésének ideje. A folyamat reflektált, de természetesen nem tervszerű és kimódolt. Ekkor áll össze azon modern identifikációs készlet elég tekintélyes része, amely aztán a későbbiekben kérdésessé sem tett módon működik a mindennapokban, az oktatás és a nyilvánosság tudatképző mechanizmusai által folyamatosan karbantartva és megújítva.”¹⁷²

A fogalmi referenciaváltozás jelensége általában persze ritkán jár együtt a diszkurzív tér kollektív fogalomháztartásának teljes felforgatásával és többnyire a meglévő diszkurzív struktúrák anyagát felhasználva megy végbe.¹⁷³ Ebből adódóan ahhoz, hogy az ominózus fogalomhasználati paradoxon kapcsán tett, *Az igaz hazafit* a domináns közösségi értelemért folyó diszkurzív küzdelem kollektív dimenziójának részeként tételező megfigyelések tétjei konkrét formában válhassanak láthatóvá, a szövegelemzések szintjén mindenekelőtt a mű konvencionálisnak nevezhető jelentésrétegei és annak diszkurzív invenciós potenciálja közti feszültségre kell rákérdeznünk. Ennek megfelelően a következő fejezetekben az Oswald által eszközölt, normatív igényű kísérletet, amely a politikai-társadalmi rend alapszerkezete meghatározására és a csoportlojalitás határai kijelölésére irányul, oly módon igyekszem majd vizsgálat alá vonni, hogy ennek során kiemelt figyelmet szentelek majd azon fogalmi-diszkurzív szubsztrátum legfontosabb szegmenseinek, melyek a kor alapvető kontextuális-diszkurzív építőkockáit adták és így a műben foglalt vállalkozásra elemi módon voltak befolyással. Ha a következő elemzések során sikerül valamilyen fokon tisztázni, hogy a szövegben megjelenített közösségfogalom jelentésének lehatárolását célzó művelet során Oswald milyen fokon használta a kor konvencionálisnak nevezhető érvelésmódjait, illetve mennyiben tért el azoktól, nem csak a vizsgálatok egyik célja teljesül, de emellett jó eséllyel közelebb kerülünk ahhoz is, hogy a szerző számára vélhetően szóban forgó konkrét politikai és közéleti tétek nagyságrendjét felmérjük. Hogy minderre eséllyel vállalkozhassunk, azt kell megvizsgálunk, hogy milyen módon szerveződnek a rendszertan elemeinek szentelt egyes fejezetek.

¹⁷¹ Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 134–135., ill. 142–143.

¹⁷² Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. 552.

¹⁷³ Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 64.

2.2. Patriotizmus, republikanizmus, közjó¹⁷⁴

Osvald művében a társadalmi-politikai szervezet egy olyan szisztematikusan bemutatott „tervrajzát” igyekszik nyújtani, amely a közösségi szerveződésnek a korban meghatározó minden főbb aspektusát magában foglalja. Ezek között kiemelt figyelmet érdemelnek azok az előző fejezetben részben már érintett passzusok, melyek a „haza” mint a mű egyik központi, a társadalmi funkcionális modellt összefogó főfogalmát tárgyalják. Ha a különböző érvelés- és beszédmódok, illetve az ezek mögött meghúzódó értékvonatkoztatási keretek felől közelítünk, azt mondhatjuk, hogy a „haza” fogalmához a szélesebb értelemben vett klasszikus republikanizmus idiómájára jellemző elemek, ezen belül pedig főként olyan mozzanatok kapcsolódnak a legegységesebbben, melyek szoros rokonságot mutatnak a Csetri Lajos által a 18. század végi magyar politikai gondolkodás kontextusában beazonosított „spártai plutarkhizmussal”.¹⁷⁵ A jellegzetes, az egyént a közösségnek alárendelő, a hősies, férfias erényeket és az egyszerűség ideálját tematizáló motívumrendszer kontextuális „helyértéke” a laza értelemben vett klasszikus republikánus hagyomány idő- és térbeli kiterjedtségéből adódó összetettségének és többrétegűségének figyelembevételével mérhető fel.¹⁷⁶ Az utóbbin belüli, a főbb történeti alakváltozatokat figyelembe vevő differenciálás a „spártai irányt” a republikánus gondolkodás laza konglomerátumának egy variánsaként (esetleg, némileg elvontabb közelítésben: tendenciájaként) jeleníti meg, melyhez magához is egy külön

¹⁷⁴ Szeretném hangsúlyozni, hogy a 18. század végi magyarországi kontextusban „republikanizmus” alatt nagy általánosságban egy olyan motívumrendszert értek, amely (az itthoni beszédmódok többségéhez hasonlóan) az Európa központi területein érvényesülő változatokhoz képest egy elméletileg sokkal kevésbé részletesen kidolgozott variánst prezentál. Az esetek többségében sokkal inkább az iskolai szocializáció során elsajátított ismeret- és tudásanyag sokszor felületes, néhány jellegzetes toposz és visszatérő téma formájában történő, praxisorientált alkalmazásáról van szó, mintsem a politikai elméletalkotás önreflektív, akárcsak viszonylag is magasabb absztrakciós szinten működtetett kollektív érvanyagáról. Elmondható ugyanakkor, hogy itthon a recepció során ugyanúgy az antik (főként római) olvasmányoknak a korabeli valóságra történő „ráolvasása”, vagyis aktualizálása történik meg, mint Európa magterületein. (Magyarországon ez az átértelmezés elsősorban a rendi-nemesi politikai és társadalmi realitások viszonylatában történik meg.) A különbség tehát nem ebben áll, hanem elsősorban az elméleti kidolgozottság fokát tekintve mutatkozik meg.

¹⁷⁵ Csetri: „*Romlásra indult*”, 43–84. A spártai plutarkhizmus fogalmát Takáts József programadó tanulmánya fedezte fel újra az eszmétörténeti kutatás számára. Lásd Takáts: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, 668. Spárta jelentőségéhez, illetve a republikanizmus spártai „irányának” eszmétörténeti hatásrétegeihez lásd Rawson: *The Spartan Tradition*. Spárta és Róma kora újkori hatásának összehasonlító, főként néhány szerzőre koncentráló, nem kimerítő jellegű elemzése: Vlassopoulos: *Sparta and Rome*, 43–69. A Spárta-toposzmagyar 18. századvégi alakulásához vö. Nagy: „*Rómát Athénát Spártát álmodtam...*” 193–207. Végül a republikánus hagyomány rétegzettségéhez, illetve a republikanizmus historiográfiájához a következő áttekintő jellegű tanulmányok említendőek: Hammersley: *Introduction*, 323–337.; Rodgers: *Republicanism*, 11–38.; Hankins: *Introduction*, 1–13. Connell: *The Republican Idea*, 14–29.; Nagy: *Néhány gondolat*, 194–210. Az Egyesült Államok kontextusában, de sok szempontból a republikanizmus általános historiográfiájához is kiemelkedő színvonalú áttekintést nyújt Lévai: *A republikanizmus-vita*.

¹⁷⁶ A differenciáláshoz lásd mindenekelőtt Nagy Ágoston már említett írását: *Republikanizmus és csinosodás között*, 23.

használat-történet rendelhető. Ebben az értelemben pedig a Csetri által leírt, 18. század végi–19. század eleji típus maga is voltaképp eme használat-történet egy lokális jelentőségű „állomásának” tekinthető.¹⁷⁷ A kora újkori klasszikus republikanizmus viszonylatában releváns tipologizálás relevanciája mellett ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a beszédmód magyarországi politikai diskurzusban érvényesülő változatára alapvetően és elsősorban nem a nyugat-európai áramlatok voltak közvetlen hatással. Az úzust sokkal inkább az iskolai szocializáció során elsajátított latinos műveltségnek a használók tudásanyagába és értékrendszerébe beépülő elemeinek az ismerete határozta meg. Ezen ismeretanyag egy olyan hivatkozási alapot képezett, amely főként a római történetírók munkáiból ismert motívumoknak a korabeli hazai viszonyokra történő rávetítését, ezek aktualizáló, a jelen értelemigényének megfelelő alkalmazását tette lehetővé a beszédmód használói számára.

Mindez több vonatkozásban is érvényes *Az igaz hazafi* e tudásanyagot alkalmazó és részben újraértelmező szerzőjére is. Jól mutatja ezt, hogy a „haza” terminusát, mint *Az igaz hazafi* legfontosabb főfogalmát tematizáló második fejezet első felének tekintélyes részét két olyan, az antik históriából vett történet foglalja el, melyek a virtus jellegzetesen republikánus toposzának felidőzésén keresztül jól láthatóan a patrióta ethosz megjelenítésére és egyben felértékelésére szolgálnak.¹⁷⁸ Bizonyos értelemben mindkét történet egyfajta „példabeszédként” funkcionál a szövegben, központi témájuk a közösségért való áldozatvállalás fontossága. Szerepeltetésük célja jól láthatóan egy olyan közösségközpontú értékrend közvetítése, melyben a kollektívum egyénnel szembeni elsőbbsége megkérdőjelezhetetlen normaként tételeződik. Hogy a szöveg alapvető üzenetének, a társadalom különböző rendjeinek funkcionális elkülönülésével összefüggő „kötelességlista” alátámasztására szolgálnak, jól mutatja a két történetnek helyt adó, igencsak hosszúra nyúló bekezdés bevezető mondata is, melyben Oswald újfent kiemeli, hogy „mindnyájon, valakik a Hazának, ezen Köz-édes anyának emlőjét szívjuk, adjuk meg azt ennek, Rendünknek, és sorsunknak külömbsege szerint, valami tsak tőlünk ki-telhetik.”¹⁷⁹

¹⁷⁷ A „spártai plutarkhizmus” speciális terminusa és a „republikanizmus” átfogó és így már-már ahistorikus fogalma közti viszonyrendszer példája jól mutatja, hogy a republikanizmus hazai szakirodalomban domináns monolit, az egyes áramlatokra kevésbé fogékony, egységesítő és néhol talán túlságosan is esszencializáló felfogása, a nemzetközi tudományos diskurzusban megfigyelhető „széttörédezés” tendenciájának figyelembevétele alapján revízióra szorul.

¹⁷⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 13–15.

¹⁷⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 13. Mint azt korábban részletesebben is láthattuk, nem csupán a „haza” vonatkozásában általában véve, de a funkcionális társadalmi modell gyakorlatilag minden egyes eleme esetében külön-külön is hangsúlyozódik a műben a fenti, normatív igényű imperatívusz, legyen szó az azt alkotó „részekről és tagokról”, avagy az utóbbiakat „egybe kaptsoló és boldogító fő tárgyakról”. Érdemes külön felhívni a figyelmet arra, hogy a fenti szövegrész alapján ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy az egyes „rendekre” speciálisan vonatkozó, rájuk

Közvetlenül a szöveg több helyén szinte szentenciaszerűen ismételtetett normatív alapüzenetet követi az első mintaként szolgáló rövid történet, mely a karthágói asszonyok példaértékű áldozatvállalását a gyengébbik nem jelenkori hiúságával és önzésével ütköztetve értékeli fel. A történet szerint az ókori város asszonyai, mikor a Rómával való egyik háború során a „tengeri gallyákhoz meg-kivántató kötelek” elfogytak, saját hajukat ajánlották fel hajókötelnek szolgáló alapanyagként. A szerzőnek ugyanakkor nincs kétsége afelől, hogy a közösségért való áldozatvállalás kortársai részéről még hasonló veszély fennforgása esetén sem várható. A történetben ábrázolt példamutató magatartás a luxusdiskurzus fénytörésében megjelenített, a fényűzés kárhozottat következményeinek kontrasztjában felmagasztosuló republikánus értékhierarchia illusztrálására szolgál.

„Ritka példa, és valóba a’ Haza szeretetének rendkívül való tanúbizonysága! Oh mely kevés követőket találna ez a’ mái gögös században, melyben az Asszonyi nem a’ hajakban és a’ főnek mesterséges épületében, tartja a’ maga kiváltképpen való ékességét! Könnyű el hinni, hogy felette kevesen találtnának a’ mái Asszonyok között, a’ kik nem hogy hajaikkon; de még fejeiknek ingó bingó taréjjin sem váltának meg a Hazát a’ végső veszedelemtől!”¹⁸⁰

A heroizmus második történetben ábrázolt változatában inkább a személyes önfeláldozás dimenziója hangsúlyos, mindez persze itt is a közösségért való áldozatvállalás nagyszerűségét hivatott alátámasztani.

„Midőn egykor Róma városa közepén a’ föld meg-repedvén, abból iszonyú dögletes, és szörnyű pestist okozó gőz származott volna, és a Delphusi Jövendő mondó lélek (oraculum) elhárításának módja felől meg-kérdeztetvén, azt adná válaszul, hogy ezen tsapás mind addig meg-nem szűnnék; míg nem ebbe a városban lévő leg-drágább kints belé vettetnék. Curtius egy a’ régi nevezetes Római ifjak és jeles vitézek közül, ki a’ Tanács által nemes virtusaira nézve leg-drágább kintsnek ítéltetett, arra vette magát, hogy hadi viseletében fel-öltözvén, és paripájára ülven mindeneknek láttára, meg-határozott nagy szívből a’ feneketlen örvénybe ugratna, és ekképpen a’ verem szájja azonnal öszve menvén, Hazáját a’ jelen való veszedelemtől, meg szabadíttaná.”¹⁸¹

Az antik hagyományból vett történeteknek két szinten ragadható meg a funkciója. Ha önmagában szövegbe iktatásuk gesztusát vesszük figyelembe, elsősorban a republikánus

külön kiszabott „kötelességek” rendszeréről van szó. Az elv tehát a közösség minden tagjára és csoportjára vonatkozik (ennyiben univerzális), de nem az egyenlőség modern eszméjéből van levezetve (ehhez nyilvánvalóan semmi köze), hanem a rendi társadalmi szerveződést meghatározó, a társadalmi csoportok közti jogi és státuszkülönbségeket előtérbe helyező értékrendnek felel meg.

¹⁸⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 14. A történet tipikusan republikánus szerepkörben mutatja a hazáért áldozatot hozó karthágói nőt, a magyar asszonyok egoizmusával szembeállítva. Ez megfelel annak az általános leírásnak, melyben Takáts József a republikánus narratíván belüli női szerepek férfias jellegét emeli ki. Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 19. A kora újkori republikánizmus női szerepekről alkotott elképzeléseihez lásd pl. a Martin van Gelderen és Quentin Skinner szerkesztette tanulmánykötet második kötetének *The Place of Women in the Republic* című fejezetének tanulmányait. Gelderen–Skinner: *Republicanism*. 125–174. A gender-metaforák republikánus diskurzusban betöltött szerepéhez lásd Eisenberg: *Patriotism and Gender*, 63–82.

¹⁸¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 14. Az Oswald által közölt történetet Liviusnál találjuk. Livius: *A római nép története a város alapításától*, VII. 6.

értékhierarchia középpontba állításának azon korábban már tárgyalt motívuma tűnik hangsúlyosnak, mely a társadalmi rend morális alapozásának normájából indul ki. A felhasználás ezen primer, „felszíni” szintjén a történetek „exemplumok” gyanánt szolgálnak, vagyis olyan réges-régi eseményekként idéződnek fel, melyekből a jelenben is okulni lehet: az eltelt idő ellenére is alkalmasnak tűnnek arra, hogy útmutatásul szolgáljanak. Figyelembe véve, hogy a jó módú nemesség számára általánosan hozzáférhető korabeli alapvető műveltség és ismeretanyag nagymértékben az antik auktorokra támaszkodó oktatás során volt megszerezhető, e funkcióban való szerepeltetésük nem különösebben meglepő.

Úgy tűnik azonban, hogy a történetek alkalmazása messze nem merül ki a szocializáció során elsajátított tudásanyag reflektálatlan aktiválásában és a szerző hozzájuk való viszonyulása egy, a fenténél ambivalensebb réteget is felmutat. Oswald néhány további megjegyzésének figyelembevételére alapján jól látszik, hogy az antik (rég)múlt idősíkja, valamint a kortárs jelenben megfogalmazható várakozások dimenziói közti, első pillantásra kontinuosnak tűnő viszonyrendszeren belül a szakadás jelei is megmutatkoznak. Ha ugyanis a történeteket kísérő szerzői kommentárokat is tüzetes elemzés tárgyává tesszük, nem kerülheti el figyelmünket a történetekhez való viszonyulás, illetve azok használatának egy másik, az előbbtől jól elkülöníthető, reflexívebb szintje. Az első történethez fűzött megjegyzéseiből láttuk, milyen határozott módon tett különbséget Oswald az ókor karthagói asszonyait és a 18. századvég magyar nőit jellemző közösségi morált illetően, mégpedig egyértelműen az előbbiek javára billenő mérleggel. Az a mód, ahogyan Oswald a történet jelenkori érvényességéhez az ahhoz fűzött kommentárjában viszonyul, a példaként állított történet és a kortárs jelen történeti tapasztalástere közti reflexív távolódás jeleként tűnik értelmezhetőnek. A kortárs jelen és a régmúlt közti különbségtétel a Curtiust középpontba állító történetet követő, immár mindkét elbeszélésre vonatkozó, összegző jellegű szerzői kommentár vonatkozásában is jelentkezik, mégpedig az előzőnél sokkal erőteljesebb formában.

„De ezek rend kívül való nagyságos tselekedetek és nem is a' végről hozattatnak elől, hogy kiki a' maga Haza szeretetét ezekhez mérje. – *Ritkán kíván márma a' Haza illyetén terhes áldozatokat*; hanem ezen majd hitelt fellyül múltó példák leg-alább arra ösztönözhetnek bennünket; hogy ha vóltak valaha olyatén Hazafiak, kik ezeket Hazájok javáért készek voltak véghez vinni; ugyan nem tartoznánk-e mi-is múlandó világi javainkat, elme és testbéli tehetségünket, sőt vértünket és életünket-is, kedves Hazánk hasznára örömmel fel-áldozni? Ama bölts Cicerónak jeles mondása szerént: Dulce est pro patria mori! Édes dolog a haza mellett meghalni! Oh ha ez úgy vagy, a' mint hogy kétség kívül úgy-is vagy; mennyivel édessebb dolog lehet tehát világi javainkat és egyébbb külső 's belső tehetségeinket Hazánk javára fordítani?”¹⁸²

¹⁸² Oswald: *Az igaz hazafi*, 15. (Kiemelés tőlem H. H.)

Feltűnő, hogy Osvald a latin szentenciát mint Cicerótól és nem Horatiustól származó idézetet hozza fel, akinél pedig maga a sor az idézett alakkal szinte azonos formában eredetileg szerepel („*Dulce et decorum est pro patria mori*”).¹⁸³ A Ciceróra való hivatkozás persze abból a szempontból nagyon is megalapozott, hogy a Horatius által lírai formában megfogalmazott gondolat tartalmilag már a *De officiis* lapjain is megtalálható.¹⁸⁴ Az Osvald gesztusa mögött rejlő további okként láthatjuk esetleg azt is, hogy Cicero sokkal inkább része a republikánus panteonnak, mint Horatius. Nem feltétlenül kell persze a tudatos „manipuláció” szándékát sejtenuünk a névcseré (névválasztás) mögött, éppen elég, ha a republikánus-patrióta értékhierarchia belső nehézkedésének tudjuk be a tévesztést, melyet így talán inkább a diszkurzív kánon gravitációjából adódó, akár ez utóbbi koherenciájának helyreállítására irányuló, „tudatalatti eredetű” és így szándékolatlan gesztusként értékelhetünk.

Az igaz hazafiból vett iménti idézetet a karthagói asszonyok áldozatvállalását magasztaló történetet kommentáló passzussal összevetve megállapítható, hogy míg az utóbbi esetében inkább a közösségért való önfeláldozás interiorizált morális imperatívuszának a tömeges hiánya az a kortárs jelenség, mely az idealizált antikvitás és a dekadencia jegyeit mutató jelen közé éket ver, előbbiben az összehasonlítás perspektívája mintegy kiszélesedik és a különbségtétel a kortárs történeti lehetőségtér egy alapvető szerkezeti jellegzetességének a megállapítása alapján történik meg. Az első esetben az összevetett társadalmak közti különbséget az értékrendek hipotetikus összehasonlításából kiindulva állapítja meg Osvald, a másodikban viszont már magában a történeti tapasztalat „természetében” bekövetkezett változás hangsúlyozódik. Az antikvitás és a szerző jelenkora mint különmemű, egymástól alapvetően eltérő belső törvényszerűségekkel bíró történeti korszakok tűnnek fel, a kortárs tapasztalati térnek és a belátható jövő várakozási horizontjának ezzel összefüggésben végrehajtott demitizálása és deheroizálása pedig egy haszonelvű társadalmi mező felvázolását teszi lehetővé.

¹⁸³ Horatius, Quintus Flaccus: *Carm.* III. 2. 13. („Angustam amice pauperiam pati...”). In Horatius: *Opera*, 69. Modern magyar fordításban lásd: *Horatius összes versei*, 184.

¹⁸⁴ Cicero: *De officiis*, 84. (Lib. 1., XXIV.) Az Osvald gondolatmenete szempontjából releváns rész Kovásznai Sándor kortársnak tekinthető, *Az igaz hazafi* megjelenése után három évvel kiadott, Kazinczy által tudvalevőleg hevesen kritizált (Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 663., 699.) fordításában a következőképp hangzik: „A’ dolgoknak pedig folytatásai veszedelmesek szoktak lenni részszerént azoknak, a’ kik-azokat folytatják, részszerént a’ Hazának. Ismét mások életek iránt, mások ditsőség és a’ hazafijaknak hozzájuk való jó-akaratjuk iránt forognak veszedelmekben. Kisebbeknek kell azért lennünk a’ magunk veszedelmünkre, mint a’ közönségesre, és örömeztőbb veszedelnünk a’ tisztesség és ditsőség felett, mint egyéb haszon felett.” (*Marcus Tullius Cicerónak*, 59–60.) A passzus modern magyar fordítását lásd Cicero: *A kötelességekről*, 318.)

Egyrészt jól látható, hogy a közösség üdvéért vállalt önfeláldozás legnagyobb változata, a hazáért vállalt halál nagyszerűsége – és adott esetben kíváncsi – elvi szinten továbbra is érvényes marad. A *pro patria mori* antik eredetű, a középkorban szakrális elemekkel gazdagodó toposzának,¹⁸⁵ valamint az „életünk és vérünk” motívumának felemlegetése¹⁸⁶ olyan kódokként funkcionálnak a szövegrészben, melyek a republikanizmus és a nemesi önszemélet konstruált rendszerének egymással szorosan összekapcsolódó, a korban jól ismert diskurzusait hivatottak felidézni. Mint már utaltunk rá, az antik republikanizmus elemeivel átszőtt „patrióta” motívumkincs és érvrendszer feltűnését természetesen nem pusztán a szerzőnek tulajdonított retorikus megfontolásokból kell levezetnünk, hanem részben abból a tényből, hogy egy olyan idiómáról van szó, mely főként a klasszikus auktorokra támaszkodó képzésen keresztül alapvetően határozta meg a korabeli gondolkodást és amelyet nyilvánvalóan Osvald maga is mintegy „ösztönösen” beszélt. Mindazonáltal ennek jól láthatóan általában azon szegmensei aktiválódnak, melyek az adott szövegrész gondolatmenetét retorikusan is megtámogatják: A fenti passzus esetében például annak érdekében, hogy a pátriáért való mindennapos áldozathozatal eszményét megkérdőjelezhetetlen elvárásként mutathassa be, Osvald előbb a hazáért vállalt halál nagyszerűségének példáira utal.

Ugyanakkor az előzőekben taglaltakkal összhangban az is megfigyelhető, hogy a két történet kivételességének, az antik régmúlt és a kortárs jelen között feszülő léptékkülönbségnek

¹⁸⁵ Bár az idézetben közvetlenül érzékelhető módon nem mutatkozik meg, érdemes megjegyezni, hogy a *pro patria mori* antik patriotizmushoz köthető toposzába a középkor folyamán a keresztény vértanú-, illetve mártírhálal motívuma is beépült, amivel a republikánus ethoszantik heroizmusa (melyet diszkurzív szempontból, vagyis mint beszédmódot fentebb spártai plutarkhizmusként emlegettünk) keresztény szimbolikával egészült ki. Lásd erről Kantorowicz: *Pro patria mori*, 472–492.; Trencsényi-Záskaliczky: *Towards an Intellectual History of Patriotism*, 4–5.; Koselleck, Reinhart: *Patriotismus*, 227–229.

¹⁸⁶ E másik „hősies” asszociációkkal bíró kitétel („vérünket és életünket”) konkrétan az 1741-es, szimbolikus jelentőségű történetből (*vitam et sanguinem*) ismert, de önmagában alkalmas arra, hogy a „vitézség” erényét, mely a középkor óta a nemesi önzonosság kollektív elképzelésrendszerének konstans része, felidézzék. A nemesi szabadságok historizált magyarázatát nyújtó Kézai-féle narratívához, valamint ezzel összefüggésben a „hadakozó (*bellator*) és a nemes (*nobilis*) fogalmi azonosulásának” középkori folyamataihoz lásd Szűcs: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet*, 427–444. (*A társadalmi egyenlőtlenség eredete* c. fejezet, főleg 427–428., illetve 442–443.) Érintőlegesen érdemes itt utalni a nemesi vitézség elképzelésrendszerének alakulástörténetét a kora újkorban hosszútávon alapvetően meghatározó Propugnaculum Christianitatis toposzára is. Ehhez általában véve is, de speciálisan az alakulástörténet 15. század kezdetétől a 17. század elejéig tartó, mintegy kétszáz éves szakaszának lengyel-magyar viszonylatban tárgyalt részleteihez lásd Hopp: *Az „antemurale” és „conformitas”*. A motívumot a Querela Hungariae toposzhoz és az ahhoz illeszkedő vitézségeszményhez való viszonyában, a felekezeti is kódolt használat történet összefüggésében, főként a 16. század vonatkozásában tárgyalja Imre: *Magyarország panasza*, 143–173. A kereszténység védőbástyája motívumának történeti szerepével foglalkozik még Benda: *A magyar nemzeti hivatástudat története*. (Különösen: 10–38.) A magyar nemesség hadi erényeit hangsúlyozó karakterológia kora újkori alakulástörténetéhez lásd Tamai: *Extra Hungariam non est vita...* (A vitézség kora újkori eszményéhez vö. még Bitskey: *Virtus és religió*, 114–132. A „penna” és a „szablya” fémjelezte kettős értékvilág kora újkori alakváltozataihoz fontos munka: Bitskey: *Mars és Pallasz között*. A 18. század második felének vonatkozásában „a vitézség hagyományos eszmévilágát” és „a «vitam et sanguinem» mitizáló öntudatát” a dinasztikus heroizmus érvelésmódjának kontextusában hangsúlyozza Debreczeni Attila. Lásd Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 542–543.

a történetekhez fűzött kommentárokból történő hangsúlyozásával a példaként állított történetek bizonyos értelemben – mintegy visszamenőlegesen – már-már a mítikus idő síkjára kerülnek.¹⁸⁷ Figyelembe veendő e tekintetben Oswald előző idézetben szereplő, közbevetőlegesen tett megjegyzése is, melyben a történetekről mint „ezen majd hitelt fellyül múltó példákrol” beszél. Ezen egyfajta „historiográfiai” reflexióként is értelmezhető kitétel jól kiegészíti az eltávolítás történetekhez fűzött kommentárokból kimutatható azon gesztusát, amivel Oswald a heroikus mozzanatok hazafias használatának a kortárs tapasztalathoz jobban közelítő „pragmatikus” átértelmezését hajtja végre.¹⁸⁸ Ennek megfelelően pedig a múltban elhelyezett, a republikánus értékhierarchia perspektívájából idealizált gigászi aranykor kontrasztjában a kortárs idő némileg szűkebbre szabottan megrajzolva jelenik meg, ahol bár a harci erények továbbra is érvényesek maradnak, a heroizmus ókori léptékével szemben immár mégis inkább a „haza hasznát”, a „haza javát” szolgáló, jóval hétköznapiabb tevékenységek köre dominál és a mindennapos békés építkezés perspektívája értékelődik fel. A „hazafiság” jelentéstartalmának normatív szinten történő megalapozását célzó érvkészlet azon szegmense, mely a republikánizmus beszédmódjához sorolható, nem pusztán ennek azon „harcias-önfeláldozó” aspektusa felvillantásában merül ki tehát, mely magában a két történetben alapvetően dominál. Jelentőséggel e vonatkozásban elsősorban az bír, hogy Oswald a történetekhez fűzött kommentárjaiban nem ez utóbbiakra, hanem az önfeláldozás hétköznapi-békebeli aspektusaira helyezi a hangsúlyt. A „múlándó világi javak”, valamint „az elme és testbeli tehetségek” haza javára történő fordításának kívánalmában immár az állhatatos építő tevékenykedés metaforikája dominál: az önfeláldozás gesztusa elsősorban már nem a halál vállalásának egyszerűségében, hanem a mindennapok ismétlődő folyamatszerűségében helyeződik el.

Megkockáztatható, hogy a hazafiság eme haszonelvű felfogása egyúttal egy olyan perspektívát is megnyit, melyben a hazáért való áldozathozatal immár nem pusztán a fegyverforgató nemesség „kiváltságaként”, hanem a közösség minden tagja számára a mindennapok folyamán gyakorolható lehetőségként adódik. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ezzel egyidejűleg a *pro patria mori* és az „életünket és vérünket” motívumainak rendies asszociációi ne érvényesülnének a szövegben, annak az olvasóközönség számára jól ismert fordulatok formájában retorikus hatóerőt adva. Ebben az értelemben a „hősies” és a „haszonelvű” mezők egymásratalódásában egy részben ahhoz hasonló viszonyrendszer

¹⁸⁷ Érdekes azt is megjegyezni, hogy magánál Liviusnál is felmerül a Curtius-történet hitelességének kérdése, ugyanis az már a római történetírónál mint történetileg ellenőrizhetetlen „monda” szerepel. Livius: *A római nép története a város alapításától*, VII. 6.

érhetünk tetten, melyet Debreczeni Attila a republikanizmus és a tudós hazafiság beszédmódjai viszonylatában állapított meg, mégpedig a hazafiság egymást nem kioltó, hanem kiegészítő aspektusait megjelenítő „kard” és „penna” kettősségének megfelelően.¹⁸⁹ E kettősség magán a nemesi ethoszon belül a *vera nobilitas* toposzával összekötve a militáns virtus és az írástudással, „kultúrapártolással” kapcsolatos erények egyidejű eszményítéseként jelent meg a korban, az e tekintetben legnagyobb hatású Bessenyei-nél utóbbiaknak mint az „igazi nemességgel” egyenértékű attitűd jeleinek az egyértelmű értékbeli fölényével.¹⁹⁰ Oswald fenti eszmefuttatása ugyanakkor egy ennél szélesebb interpretációs mezőt nyit meg azáltal, hogy nála a harcias erények egy általános civilizatorikus perspektívába ágyazva, egyben utóbbi dominanciájával jelennek meg a hazafiság mércéiként.

Mindezek mellett azt is jelezni kell, hogy a korabeli republikánus gondolkodásnak „a nagy antik elődökhöz” való viszonyulása a csodálat és idealizálás mozzanatai mellett maga sem volt mentes az „eltávolítás” önreflexív gesztusaitól. A kora újkori republikánus önkép egyes változatai tekintetében az antik minták példaértékűségének érvényesülésével párhuzamosan olyan tendenciák is jelentkeztek, melyekben sem a nagy elődöktől való közvetlen eszmei leszármazás, sem a velük való tipológiai hasonlóság értelmében vett kontinuitás nem számított feltétlenül evidenciának. Montesquieu antikokhoz való ellentmondásos viszonyulásának példáján szemléltetve hasonló tendenciákat jelzett például Wyger Velema a kora újkori holland politikai gondolkodás klasszikus köztársasági mintákhoz való viszonyának vonatkozásában.¹⁹¹

Szélesebb keretek között szemlélve *Az igaz hazafiból* vett fenti passzusokat, az antik virtus példaértékűségének okfejtésben érezhető relativizálásából azt láthatjuk, hogy Oswald a régiek erényét az „antik teljesítmény” csodálatának kulturális mintázata és a kortárs jelen tapasztalatai közti, a kortársak által gyakran már ellentmondásosnak érzett viszonynak megfelelően ítélte meg. Ezen belül maga az ókori heroizmus eseteinek jelenre érvényes példaszerűségét kétségbe vonó megközelítés sem tekinthető Oswald „találmányának”. Sonnenfels 1771-ben megjelent, a birodalmi perspektívából adódó nyilvánvaló szemléletbeli különbségek mellett *Az igaz hazafival* több vonatkozásban is rokonítható *Ueber die Liebe des Vaterlandes* című művében például az antik hősöket példaképként állító szerzőkkel szemben érvelt akkor, amikor kifogásolta, hogy ezen írók a régmúlt heroizálásának gesztusával mintegy „törpévé teszik” a kortársakat, hiszen a példaként állított cselekedetekhez hasonló tettekre csak

¹⁸⁹ Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 535–536.

¹⁹⁰ Lásd Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 86., illetve Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 42–43.

¹⁹¹ Velema: *Republicans*, 6–7.

a legnagyobbak lehetnek képesek. Az antik hősi erények „haszonelvű patriotizmusnak” alárendelő két átirása között persze jelentős eltérések is megmutatkoznak akkor, ha figyelembe vesszük azt a tágabb szöveggörnyezetet, illetve érvrendszert is, melybe a közösségi lojalitás centripetális erőinek tematizálási szándéka a két mű esetében konkrétan beágyazódik. A legfontosabb különbség e tekintetben az, hogy Sonnenfelsnél mindez egy olyan gondolkörbe illeszkedik, ahol önérdék és közérdek, önzés („Eigenliebe”) és közjó nem kioltják, hanem erősítik egymást:

„A haza minden veszteségében a saját veszteségünket, annak minden előmenetelében saját gyarapodásunkat láthatjuk. [...] A hazaszeretet a haza iránti tevékeny odaadásban nyilvánul meg, mely azon meggyőződésből fakad, hogy annak java a saját jólétünkkel eltérhetetlen szálakkal van összekapcsolva. Valójában tehát a hazaszeretet az önszeretet megnyilvánulása. A haza javának keresésével saját javunkat keressük, a hazában saját magunkat szeretjük. Igaz, ez a megfigyelés a hazaszeretet némileg leértékeli, és a történelem félisteneit emberi alakban mutatja fel számunkra. [...] Az erényre való törekvés legmagasabbrendűnek tekinthető formái tehát kevésbé alkalmasak arra, hogy az utánzás mintáiként szolgáljanak. Csak kis számú nemes lélek képes ilyen erőfeszítésre. Az azonban lehetséges, hogy az önszeretetet a tömegekben felélesszük. Egy egész nép hazafivá változtatható.”¹⁹²

Ami Sonnenfels ezen érvelését illeti, érdemes Kontler László megfigyelését feleleveníteni, aki utalt a bécsi szerző itt kifejtett gondolatainak bizonyos, Adam Smith-nél előforduló, a tágan vett „társiatlan társiaság” gondolköréhez sorolható megfontolásokhoz való hasonlóságára.¹⁹³ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy Sonnenfelsnek nem feltétlenül kellett ismernie az *Ueber die Liebe des Vaterlandes* 1771-es első megjelenése előtt nem sokkal (1759-ben) kiadott *The theory of moral sentiments*-et ahhoz, hogy a hazafiság elméletének kidolgozása során az Adam Smith-i okfejtésre emlékeztető módon érveljen, hiszen annak alapjai mind a skót felvilágosodásra, mind a német államtudományok diskurzusára alapvető hatást gyakorló kontinentális természetjogi gondolkodásban találhatók meg. Ezt megelőzően Kontler a skót morálfilozófia fontos szövegeit prezentáló kiadványról írt recenziójában a „társiatlan társiaság” gondolkörének „megannyi formában Grotiustól Kantig ható eszméjéről” írt, amelynek lényege az a gondolat, miszerint „önös indítékból végrehajtott cselekedetek járhatnak – és a dolgok természetes menetében általában járnak is – erényes eredménnyel.”¹⁹⁴ Arra, hogy magát a „társiatlan társiaság” szókapcsolatot Kant alkotta meg (*ungesellige Geselligkeit*),¹⁹⁵

¹⁹² Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Bécs, 1771, Joseph Kurzböck, 12–14.

¹⁹³ Ehhez és Sonnenfelshez általában véve is lásd Kontler: *Polizey and Patriotism*, 75–90. (Főként: 88–89., ahol az iménti Sonnenfels-passzus egy része is megtalálható, angol fordításban.)

¹⁹⁴ Kontler: *Egy mértékadó periféria*, 138–147.

¹⁹⁵ Mégpedig az *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* című művében. (Magyarul lásd Kant: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje*, 61–79. A szókapcsolat a negyedik tételben tűnik fel. A szöveg maga egyébként a *Berlinische Monatschrift* hasábjain 1784 novemberében jelent meg, lásd Kant: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje*, 409.)

Hont István hívta fel a figyelmet, Pufendorfnek a laza értelemben vett „társiatlan társiasság” gondolköre alakulástörténetében betöltött szerepét elemezve.¹⁹⁶ Mindazonáltal akár Pufendorf, akár Smith és Sonnenfels esetében a „társiatlan társiasság” kifejezés használata csak abban az esetben lenne anakronizmusnak nevezhető, ha megfelelkezniénk arról, hogy Kant voltaképpen nem tett mást, mint egyetlen szókapcsolatba vont össze egy már korábban is létező gondolati hagyományt.

A hazafias munkálkodás mindennapi dimenzióinak teoretikus, a „társiatlan társiasság” ilyen értelemben vett szélesebb gondolköre mentén történő megalapozása egyébként, ha nem is a kidolgozottság sonnenfelsi szisztémához mérhető fokán, de *Az igaz hazafi* lapjain is fellelhető, mégpedig először egy, a fenti idézetet néhány oldallal megelőző szöveghelyén, ahol Osvald kijelenti, hogy „valamit tsak a’ Hazáért tselekeszünk, azt mind magunkért ’s hozzánk tartozóinkért tselekeszszük.”¹⁹⁷ Később ennek gyakorlati aspektusai is megjelennek, amikor Osvald az „Anglusok, Hollandusok és más egyéb pallérozott nemzetek” példáját” idézve arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen országokban „még a leg-főbb méltóságokban helyhezetett, és nagy kintsekkkel bíró fő emberek” is szívesen fektetik be pénzüket kereskedelmi vagy ipari vállalkozásokba, „ekképpen pedig midőn magoknak közelebbről használnak, a’ Hazának boldogságát is tetemessen gyarapítják.”¹⁹⁸

Visszatérve *Az igaz hazafiban* felidézett ókori történetek példaértékűségének kérdésére, a mű fentebb vizsgált szöveghelyei alapján az látszik, hogy bennük bár az elsődleges használat szintjén az ókori történeti hagyomány továbbra is érvényes történeti analógiák tárházaként tűnik fel, a belőle nyerhető példák és az azokból kipreparálható tudásanyag azonban nem a jelenre való teljes kontinuitás jegyében funkcionál a szövegben: Az antik hagyomány a jelen újszerű tapasztalati terében nyeri el azt az értelmét, mely a kortárs mezőben releváns tanulságként szolgálhat. Ugyanezt Kosellecki terminusokkal úgy fogalmazhatjuk meg, hogy bár önmagában az antik példák felhasználása alapján a tapasztalati tér (*Erfahrungsraum*) és a várakozási horizont (*Erwartungshorizont*) éles elválása nem figyelhető meg,¹⁹⁹ a szerzői kommentárok mégis egyértelműen azt mutatják, hogy ezek sajátos interpretációja során mégiscsak keletkezik egyfajta kritikai-reflexív távolság a történetekben kibomló idő, valamint a kortárs jelen

¹⁹⁶ Hont: *The language of sociability and commerce*, 267–268.

¹⁹⁷ Osvald: *Az igaz hazafi*, 10.

¹⁹⁸ Osvald: *Az igaz hazafi*, 46.

¹⁹⁹ Miként korábban, a tapasztalati tér és a várakozási horizont fogalompárját itt is abban az értelemben használom, melyet annak Reinhart Koselleck elméleti tanulmányában adott. Koselleck: *‘Tapasztalati tér’ és ‘várakozási horizont’*, 401–430.

tapasztalati tere és az utóbbi számára rendelkezésre álló várakozási horizont között.²⁰⁰ A példaként szolgáló történetek ideje tehát, ha teljesen nem is szakad el, de bizonyos értelemben némiképp mégiscsak függetlenedik a kortárs idő tapasztalati és várakozási síkjaitól.²⁰¹

Igencsak fontos mozzanatnak tűnik tehát, ahogyan a szerző az adott fejezetbe nyilvánvalóan nem ok nélkül beemelt két történetet műve érvrendszerében hasznosítja. A történeteket kommentáló szerzői megjegyzések elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy bár a republikanizmus harcias vonatkozásaival kapcsolatos értékhierarchia továbbra is alapvető fontosságú marad mind a szövegegész, mind pedig az ominózus történetek vonatkozásában, ezzel párhuzamosan egy ettől jól elkülöníthető diszkurzív művelet is tetten érhető. Oswald a kortárs történelem idősíkjától való elidegenítést szolgáló, a történeteket utólagosan „mitizáló” megjegyzéseire alapozva azok olyan aspektusait helyezi előtérbe, melyek magukban a történetekben eredetileg fel sem tűnnek. A történetek értelmezési keretének az antik heroizmustól történő részleges elszakítása arra utal, hogy a patriotizmus elsődlegesnek tekinthető, alapvetően republikánus-moralizáló jellegű értékvonakoztatási kerete mellett a hazafiság elgondolásának egy másik tendenciája is érvényesül a szövegrészben. Ez úgy tűnik, inkább egy „haszonelvű” interpretációs mezőt hivatott megjeleníteni, mely azonban ezen a ponton még nem szakad el a republikánus értelmezési kerettől, hanem azon belül, mintegy annak integráns részeként kerül kifejtésre. Paradox módon a két antik történet szövegbe emelése elsősorban nem a külső támadásokkal szembeni harcias erények mintaként állítását szolgálja, hanem mindenekelőtt a szerző azon retorikus intencióját, mely arra irányul, hogy a békebeli munkálkodás ethosa egy megkérdőjelezhetetlen érvényű értékhierarchiából legyen levezethető. Gondoljunk csak arra, ahogyan Oswald *Az igaz hazafiból* vett előző idézet utolsó mondatában a „*Dulce est pro patria mori*” antik mintájából a „mindennapos hazafiság” „modern” kívánalmára következtet:

„Oh ha ez úgy vagyon, a’ mint hogy kétség kívül úgy-is vagyon; mennyivel édessebb dolog lehet tehát világi javainkat és egyéb külső ’s belső tehetségeinket Hazánk javára fordítani?”²⁰²

²⁰⁰ Érdemes felidézni, ahogyan (a kosellecki értelmezés szerint legalábbis) Friedrich Schlegelnél Altdorfer isszoszi csatát ábrázoló képe kapcsán a „csodálat” és a „történeti-kritikai távolság” keveredett. Ez durva közelítésben – az intellektuális kifinomultság és színvonal vonatkozásában nyilvánvalóan meglévő és más egyéb különbségek mellett – tipológiai értelemben párhuzamba állítható azzal az alapvetően ambivalens viszonyal, mely Oswaldnál a két antik történet szövegbe iktatásának gesztusa és a szerzői értelmezés viszonylatában tetten érhető. Koselleck: *A kora újkor elmúlt jövője*. 7–40.

²⁰¹ Bár egy másik regiszterben és a modern nacionalizmus kialakulásának kontextusában, de a fentiekhez hasonló tendenciákat regisztrál Vaderna Gábor a 18–19. század fordulójára bárdköltészetének múltkezelése kapcsán. Vaderna: *A költészet születése*, 390–391.

²⁰² Oswald: *Az igaz hazafi*, 15.

A közvetlenül az előző passzust követő szövegrészben ugyenezen szerzői szándék a fentiekhez hasonló, de némileg „átrendezett” tematikus pólusok köré rendezve jelenik meg:

„Mivel azért a Haza boldogságának, és békességének munkálkodására mindnyájan természet szerint kötelessek vagyunk; mennyivel inkább köteleztetünk arra, hogy a’ Hazát ezt a’ kebelében ápolgató közös dajkát [...] a’ vissza vonások, zenebonák párt-ütések, és egyéb gonoszságok által világi pokollá ne változtassuk, ennek kebelében, mint hajdan Ésau és Jákób a’ magok anyyok méhében ne visszálkodjunk, és ne légyünk hasonlatossak a’ Vipera kígyó fajzatihoz, mellyek nem tudnak különben élni, hanem ha anyyok hasát ki rágván, azt életétől meg-fosztják.”²⁰³

Egyrészt, a korábbi érvelések folytatásaként, a republikánus erénytáblázatnak az antik hagyományból átemelt két klasszikus történetben eredetileg hangsúlyos, a külső fenyegetettséggel szembeni hősi helytállás virtusát előtérbe helyező szegmense helyett itt már végérvényesen a békebeli munkálkodás aspektusa dominál, másrészt pedig ennek ellenpólusaként az ezt ellehetetlenítő belső széthúzás tipikusan republikánus témája is megjelenik.²⁰⁴ Ami az utóbbit illeti, látható, hogy főbb hangsúlyaiiban továbbra is a republikánus beszédmódon belül mozog a szöveg, amit a mindennapos munkálkodás előzőekben taglalt aspektusának a közösség belső békéjének megvalósulásához kapcsolása és mindennek a „visszavonás” klasszikus republikánus toposzával történő szembeállítás teszi egyértelművé. Ugyanakkor a „haza boldogsága” szintagma a korábbi idézetekben feltűnő „haza haszna”, „haza java” kitételeknek az állhatatos építőtevékenységet idealizáló haszonelvű szemantikájával látszik korrelálni. Bár ez a republikánus értékhierarchiával is összeegyeztethető, egyúttal a jelentésrétegek egy szemantikailag valamivel képlekenyebb, és ezért nyitottabb, kevésbé egyértelműen lehatárolható együttesére is utal.

A fenti passzusok közelebbi vizsgálata tehát arra enged következtetni, hogy bennük a republikanizmus heroikus-militáns aspektusaival kapcsolatos értékrendszer egy olyan átpozicionálása érhető tetten, mely a hazáért való állhatatos, békebeli munkálkodás vonatkoztatási keretei felé mutat. Bár az iménti két Osvald-idézet elemzése nyomán láthatóvá váló, a patriotizmus pragmatikus-haszonelvű aspektusainak kihangsúlyozása felé mutató manőver mindenféleképpen figyelemre méltó, valódi jelentősége azonban e ponton még nem határozható meg bizonyossággal. Annyi leszögezhető, hogy az egyén és közösség viszonyát továbbra is patrióta perspektívából tematizáló fenti szövegrészek „haszonelvű” elemei minden további nélkül elhelyezhetők a republikánus beszédmód hagyományos keretei között is, amennyiben azokat pusztán egy olyan hangsúlyváltásként interpretáljuk, amelynek

²⁰³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 15–16.

²⁰⁴ A „széthúzás” témájához lásd *Az 1790–91. évi diéta nyelvi vitáinak első szakasza* c. fejezet vonatkozó passzusait is.

segítségével a („haza haszna” és a „haza boldogsága” szintagmáival megjelenített) republikánus közjófogalom a „harcias” vonatkozások helyett a békebeli munkálkodás közösségi kohézióra jótékony hatású értékei mentén válik tematizálhatóvá. Másrészt azonban az is felvethető, hogy ha a fenti idézetekben megjelenő, a „haza hasznára” és a „haza boldogságára” hivatkozó fogalomhasználatok önmagukban nem is, de maga az érvelésen belül jól kivehető módon érvényesülő haszonelvű tendencia potenciálisan más szemantikai irányokba is „kinyitja” a nyelvi konvenció elsődleges szintjén egyébként határozottan republikánus hangsúlyú fenti szövegrészeket. Mindez – elvi szinten legalábbis – a szövegben érvényesülő közjófogalom tisztán republikánus interpretációja mellett egy olyan értelmezés érvényességének elvi lehetőségét is felveti, melyben ezzel párhuzamosan a közjó-diskurzus felvilágosodás felőli aspektusai, illetve ezekkel kapcsolatos konnotációk is jelentőséggel bírhatnak.

Az persze, hogy a fenti szövegrészekből kiinduló, a társadalmi haszonelvűség attitűdje és a „közjó” fogalmisága komplex értelmezésének lehetőségét egyelőre határozottan *elvi szinten* megfogalmazó eme feltételezés mennyiben tekinthető relevánsnak, mindennekelőtt annak függvényében dönthető el, hogy Oswald a „közjó” növelésének fontosságáról kimondott tételhez más szöveghelyeken esetleg hozzárendel-e olyan motívumokat, melyek immár nem kifejezetten (vagy esetleg kimondottan nem) a republikánus értékhierarchia felé mutatnak. A továbbiakban tehát mindennekelőtt e kérdés megválaszolása lesz célunk. Amennyiben találunk ilyen érveléseket a műben, további feladat lehet, hogy az eddigiektől eltérő értékvonatkoztatási kereteket beazonosítsuk, illetve az azokhoz esetlegesen kapcsolódó konkrét társadalmi referenciákat leírjuk. Mivel erre az imént vizsgált szövegrészekből kiindulva nem derül fény, ahhoz, hogy mindezt akár csak a kiragadott példa szintjén is érzékeltetni tudjuk, rövid időre el kell szakadnunk az eddig vizsgált fejezettől, és néhány olyan, a mű különböző részeiből vett passzust kell górcső alá vennünk, ahol a „közjó” fogalmát Oswald az eddigiektől eltérő kontextusokban hozza szóba.

2.3. Közjó, népi felvilágosítás, Politzia

Osvald a politikai státusszal rendelkező négy rend (klérus, mágnások, nemesek és városok) mellett a „Hadi Népet” és a „föld-miveseket” is mint „Rendet” említi,²⁰⁵ amivel a „társadalmi csoport” jelentés felé nyitja ki a „rendek” kifejezés jelentéstartalmát.²⁰⁶ A „közönséges társaság hatodik betses tagját” alkotó „föld-mivesek [...] Rendjének” érdemeit, jogait és kötelességeit a mű nyolcadik fejezete tárgyalja.²⁰⁷ Utóbbi Osvald megfogalmazásában a „közönséges Társaság fundamentoma”,²⁰⁸ amely „minden föle Státusoknak, és Rendeknek boldogságát” biztosítja. A szövegrészben főként a „köz nép” társadalmi egész és *status quo* szempontjából vett nélkülözhetetlenségét és értékességét megfogalmazó, valamint ebből adódó „jussait” hangsúlyozó elgondolások kapnak szerepet.

„Hogy tehát ez a’ betses fundamentom, és ezzel együtt az egész közönséges Társaságnak nagy épülete romlást ne szenvedgyen, egy áttalában szükséges dolog, hogy ez a’ Rend, ámbár ez a’ leg-szegényebb emberek’ neméből közönségessen álljon is, de arra a kimondhatatlan haszonra nézve, melyet minden egyébb Rendre árasított, minden más Rendek felett leg-betsessebbnek tartassék, és nem csak az erőszak, és törvényteleniségek ellen hathatóssan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal és jussokkal, sőt még jutalmakkal is gazdagon meg ajándékoztassék.”²⁰⁹

A „földmivesek rendjének” értékeit, nélkülözhetetlenségét és megbecsültségét egy főként Ciceróra, Columellára és Pliniusra hivatkozó, a városi élet romlottságát és a mezei élet tisztaságát bemutató példatár hivatott alátámasztani és történetileg igazolni.²¹⁰ Ennek segítségével Osvald lényegében azon ősi római republikánus életideált állítja mintául a vonatkozó passzusokban, melyben az egyszerű földművelő életmód a haza hivatali-politikai szolgálatával kapcsolódott össze. A felsorolás szimbolikus erejű csúcspontjaként – „Livius,

²⁰⁵ Osvald: *Az igaz hazafi*, 42., 47.

²⁰⁶ A „rend” illetve „rendek” kora újkori fogalmiságának komplex szerkezetéről lásd Szijártó: *A diéta*. 43–46., 411–413., 483–484.

²⁰⁷ Osvald: *Az igaz hazafi*, 47–59.

²⁰⁸ Osvald: *Az igaz hazafi*, 47.

²⁰⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 47. Hasonló érvelésekkel természetesen máshol is találkozhatunk a korban. Ide kapcsolható többek között az a kitétel, melyet a minden bizonnyal Paksi Szakhmáry Simon (avagy Simeon P. Szathmári) által magyarra fordított és 1795-ben kiadott, a bevezető fejezetben már említett munkában találhatunk: „Vallyon a’ Parasztnak, a’ Koldúsnak, a’ Mester Embernek a’ Tudósnak, nem egyenlő Jussa van e’, Jóságának, állapotja, hivatala hasznainak Privilegiumainak tsendes és meg-háborítás nélkül való birására?” Sz. P. S.: *A frantzia országi revolúciónak, vagy Zenebonás támadásnak okai*, 28. (Idézi Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 28.)

²¹⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 48–51. Osvald Cicero „Roscius mellett tett védelmező beszédére” (vagyis *Pro Sexto Roscio Amerino* című védőbeszédére) hivatkozva a városi és falusi élet toposzos ellentétpárját állítja föl: „A’ városban származik úgymond a’ tékozlás, a’ tékozlásból szükségképpen a’ szűkölködés, ebből üti-ki magát a’ vakmerőség, melyből osztán mindennemű gonoszságok és ártalmas tselekedetek vesznek eredetét. Ellenben pedig a’ mezei élet, úgy mond a’ takarékoságnak, szorgalmatosságnak, és igasság szolgáltatásának mestere.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 48.

Valerius, és Florus nevezetes történet' írókra" utalva – Cincinnatus diktátorra választásának „ekeszarvas” történetét idézi meg,²¹¹ majd a historikus exemplumtárra támaszkodva még egyszer hangsúlyosan fejtegeti a „köz nép” társadalmi jelentőségét.

„Tsak ezekből is tehát elegendőképpen ki-tettzik, minémü betsben tartatott légyen hajdanában a' józan értelmű 's egyenes szívű nemzeteknél a föld mívelés ennek gyakorlóival egygyütt. – Nohát mi is ezen világ' Urainak hathatós példái által ösztönöztetvén betsüllyük ezt a' legelsőbb, 's leg hasznossabb mesterséget, a' föld-mívelést betsüllyük ezzel a' föld-míveseket is, és adgyuk meg nékiek mind azt, valamit tsak a' jó rendnek, és mérséklett függésnek romlása nélkül egy leg betsessebbrendnek lehet adni. Tegyük őket tellyes bátorságba, a' Fejedelemnek, a' Földes Uraságnak, a' Vár-megyéknek, és a' Katonaságnak h[á]borgatási és elnyomási ellen.”²¹²

Részben az eddigi két idézet alapján is érzékelhető, hogy a mű ilyen típusú érvelései mögött a társadalmi-politikai elit vezető pozíciójának megőrzésére irányuló megfontolások is meghúzódnak. Ennek jó példája a „földmívesek rendjének” jelentőségét tagláló érvelések végén található szövegrész, melyben Oswald e társadalmi csoport megbecsülésének és a „nép bizodalma megnyerésének” fontosságát egy tisztán haszonelvű perspektívában igyekszik igazolni. A szerző e passzusban a „fejedelmet, földes Urat és tisztviselőt”, ki „szegény egy[ü]gyü földmívest mód nélkül zaklattya, 's szorongattya”, ahhoz hasonlítja, aki „a juhok gyapjáért nem nyiri, hanem kopaszttya”, és aki ezzel „egyszer ugyan nagy hasznot vészen, de nem marad annakutánna leg-kisebb reménség is a' jövődöbéli haszon-vételre.”²¹³

Érdeemes ennek kapcsán egy rövid kitérőt téve a „gyapjúhasonlat” egy másik korabeli használatát is felidézni. Ez Debreczeni Bárány Péter 1791-ben megjelent Ewald-fordításában szerepel, amelynek egy passzusában a köz nép „animális” mivoltának tagadása egy olyan összefüggésben tematizálódik, melynek középpontjában a „megvilágosodás” közösségi hasznosságában kételkedők meggyőzésének szükségessége áll: „Az ilyen emberekbe [ti. a felvilágosodást támadókba] nagyobb tiszteletet kell önteni az emberi nemzet iránt; hitessük-el vélek, hogy az ember nem teher-hordozó barommá, vagy a' földet haszontalan foglaló gombává, sem a' köz-nép akolba való marhává teremtetett, mellyet tsupán tsak fejni, nyírni, 's le-vágni tartunk. [...] Egy szóval: tegyük az ilyeneket jobb emberekké, 's legottan pártfogói

²¹¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 49–51. A korai köztársaság idején játszódó közismert történet szerint Lucius Quinctius Cincinnatust „az eke szarva mellől” hívták diktátornak a rómaiak. (Livius leírása szerint éppen árkot ásott, vagy szántott, mindenestre „néminemű mezei munkával foglalatoskodott”). A derék római az *aequus*ok támadásának visszaverése után azonnal lemondott diktatori hatalmáról, és így a mértékletesség és a hazáért való önfeláldozó szolgálat mintaképévé vált. Livius: *A római nép története a város alapításától*, III. 26–29.

²¹² Oswald: *Az igaz hazafi*, 51.

²¹³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 52–53.

lesznek a meg-világosodásnak.”²¹⁴ Jól látható, hogy az „állati hasonlatok” teljesen más konnotációkat hordoznak a két érvelésben. Ezek alkalmazása *Az igaz hazafiból* imént idézett szövegrészben a „köznép” jogainak a „fejedelem, földes Úr és tiszt-viselő” szempontjából vett pragmatikus-haszonelvű megalapozását szolgálja, míg elutasításuk a németből magyarra átültetett műben az emberi méltóság, sőt az emberi jogok elvont gondolatának relevanciáját hivatott alátámasztani.²¹⁵ Főként ez utóbbi mozzanat figyelembevételével tűnik fontosnak rámutatni arra, hogy a „köznéppel” való alapvető érdekközösség elve, vagyis a széleskörű társadalmi lojalitás alapmotívuma tekintetében egyébként hasonló argumentációk egymástól nagyon is eltérő megalapozást kaphatnak a korszak érveléseiben.

Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a mű társadalmi érdekközösség gondolatával kapcsolatos érvelései a fentihez hasonló haszonelvű-pragmatikus dimenzióban merülnének ki. Ennek kiemelt jelentőségű példája azon szövegrész, melyben egy, az utóbbiaktól több elemében is jól megkülönböztethető érvrendszer érhető tetten. A közvetlenül a „juh gyapját” emlegető passzust megelőző érvelésben a „közjó” társadalmilag kiterjesztő jellegű értelmének és az ennek szolgálatába állított „törvény”, illetve a „jó törvények” alkotása fontosságának több szempontból is alapvető elképzelése jelenik meg. Lényeges vonás, hogy itt a „közjó” képze és a konkrét „törvények” egyaránt a társadalmi érdekközösséget megteremteni képes eszközökként tételeződnek, valamint hogy a két fogalom ezen konkrét-pragmatikus társadalmi relevanciája a funkcionális modell legalsó rétegétől a legfelsőig érvényesül:

„A köz terhet úgy nézzük, ’s intézzük, úgy osszunk-fel minden rendek, és tagok között, hogy a’ köz nép is tellyességgel el-hitethesse magával, hogy a’ nemességnek és a’ fő méltóságoknak terheik tsak fényesebbek, de sullyokra nézve az ő terheiknél semmivel sem könnyebbek, – Ollyan *törvényeket* hozzunk, hogy tökéletesen meg-győzöttessék a’ felől, hogy azok nem az ő el-nyomására, ’s mód nélkül való terheltetésére, hanem tsupán a’ közönséges bátorságnak, jó rendnek, és szükséges függésnek fenn-tartására tzeolznak. Egy szóval azt mívellyük, hogy ez a’ szegény község is látván a’ mi egyenes szívűségünket, és segedelmére kész hajlandóságunkat, Hazáját tömlözt gyanánt, fejedelmét, földes Urait, és tiszt-viselőit sartzoltató poroszlók gyanánt tartani ne kintelenítették; hanem a’ mi *közjóra* tzeoló igyekezetünk felől meg győzöttetvén, mindent a’ mivel tartozik örömmel, ’s kész serénységgel vigyen véghez.”²¹⁶

Az érvelés egyik központi szervező fogalma a „közjó”, melynek (a kor egyik főfogalmáról lévén szó) nem ez az egyedüli előfordulása a szövegben. Eredendően meglehetősen elvont,

²¹⁴ Bárány: *A’ köznép’ megvilágosodásáról*, 4. Idézi Kovács: *Egy 18. század végi életút*, 92. A fordító személyével kapcsolatos kérdésekről (teljes bizonyossággal még nem eloszlott kételyekről) lásd Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 21.

²¹⁵ Az iménti eszmefuttatás nem idézett részének eredetijében Ewald a „Menschenrechte” kifejezést használja, amit Bárány „emberi jussokként” ad vissza. Lásd Ewald: *Über Volksaufklärung*, 5., illetve Bárány: *A’ köznép’ megvilágosodásáról*, 5.

²¹⁶ Osvald: *Az igaz hazafi*, 51–52. (Kiemelések tőlem, H. H.)

szemantikai értelemben igencsak homályos kontúrokkal megrajzolható, képlékeny jelentésű fogalomról van szó, mely ezzel összefüggésben a legkülönbözőbb kontextusokban lehet alkalmas arra, hogy hivatkozási alapul szolgálva egy adott érvelést legitimáljon. Egy olyan átfogó értelemben használható csúcsg fogalmként működött a korban, mely jól összeegyeztethető volt a különböző beszéd- és érvelésmódokhoz köthető argumentációs mintázatok és értékhierarchiák egymástól akár markánsan eltérő rendszereivel is. Ahhoz, hogy az iménti idézetben megjelenő konkrét jelentésváltozat „szemantikai helyiértékét” meg tudjuk világítani, a szövegrész tüzetesebb elemzését megelőzően érdemes a fogalom szélesebb eszmetörténeti horizontját felvázolni, ehhez kapcsolódóan pedig a különböző változatok műben megfogható példáiból is néhányat felidézni.²¹⁷

A „közjó” a természetjogi gondolkodás egyik alapfogalmaként került át a kameralista írásokba és így a 18. századi államtudományos diskurzusban betöltött szerepe evidensnek mondható.²¹⁸ Jelentésének specifikumát ebben a diskurzusban egy olyan „államcentrikus” perspektíva adja, ahol bár az „igazgatás” kérdései központi szerepet játszanak, az „államról” még nem a „modern” értelemben esik szó: alatta nem a „társadalomtól” intézményesen elkülönülő, bürokratikus keretek közt működő szférát értenek, hanem a központi hatalomnak a társadalmi aktorok összességével egy teoretikus szinten feltételezett „érdekazonosságban” összefonódó konglomerátumát.²¹⁹ A „közjó” ezen szemléleti keretrendszerrel összefüggésben

²¹⁷ A magyarországi politikai és irodalmi diskurzusokban központi jelentőségű közjófogalom összetettségéhez lásd mindenekelőtt a *Történelmi Szemle* 2016. évi 4. számában található írásokat, ezen belül is főként Szijártó István bevezető tanulmányát (*A közjó fogalma a kora újkori politikai diskurzusokban*).

²¹⁸ A kontinentális természetjog és a felvilágosult abszolutizmus érvrendszerének összefüggéseit tárgyalva állapította meg H. Balázs Éva, hogy „[a] közjó hangsúlyozása a természetjogi alpmunkákból frázisszerűen költözött bele minden hivatalos megnyilatkozásba, minden kormányzintű tárgyalásba, emlékiratba, tervezetbe.” H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda*, 28. A „közjónak” megfeleltethető „közboldogság” (*allgemeine Glückseligkeit*) fogalmát a felvilágosodás csúcsg fogalmaként tárgyalja például Sommer: *Die österreichischen Kameralisten*, 204. A „kameralista” jelző kapcsán fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ezzel elsősorban egy olyan diskurzust kívánok jelölni, melyben egyrészt a kamerális tudományok mint elméleti közelítésmód, másrészt az ezek praktikus megvalósítását célul kitűző gyakorlati szempontok mint egymást kiegészítő, egyenrangú dimenziók játszanak szerepet. A „kameralizmus” és a „kameralisztika” kifejezések közti szövevényes terminológiai viszonyrendszer részletes bemutatását adja Koi: *A közigazgatás-tudomány*, 27–49. (Főként: 31–34.) Magam – a korabeli szóhasználatnak is részben ellentmondva, praktikus okokból – a „kameralizmus” kifejezést a „17. század végén és a 18. században a merkantilizmus sajátos változataként [...] Németországban és Ausztriában” fellépő gazdaságpolitika megjelölésére tartom fenn, az ennél tágabb értelmű, az állam pénzügyi és gazdasági és feladatai mellett a közigazgatási-rendészeti kérdésekre vonatkozó elméleti és gyakorlati dimenziókat is magában foglaló, széles értelemben vett *Staatswissenschaften* jelölésére a „kameralisztika”, a „kamerális (állam)tudományok”, terminusokat alkalmazom, és a „kameralista”, illetve a „kameralista-államtudományos” jelzőket is e második jelentéskörre vonatkozóan használom. (Az idézetet lásd Pomogyi: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*, 528.) Határozottan jelezni szeretném ugyanakkor, hogy ezt a fogalomhasználat egyértelműsítése és a félreérthetőség elkerülése érdekében teszem, hiszen eszmetörténetileg a két terület szerves egységet alkot. Az összefüggések történeti aspektusaihoz lásd Kökényesi: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában*. 63. (Megfogalmazása szerint „[a] 17. századi kameralizmus a 18. század első felében államtudománnyá alakult.”)

²¹⁹ Lásd például Sonnenfelsnél: „Az állam is a polgárok egy társulása [Gesellschaft], akik azon célból egyesültek, hogy közös erővel a legjobbat [ein gewisses Beste] elérjék.” Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 16. Az általános

jeleníti meg az „állam” érdekeit, amely utóbbiakat a társadalom egészének érdekeivel tartja azonosnak és így legitimálja saját hatalmi szféráját.

A fogalom egy ettől jól megkülönböztethető értelemben játszik központi szerepet a republikánus hagyományon belül. Ezen értelve az „önérdek” szemantikájával való kontrasztjában, valamint ezzel összefüggésben a „korruptió” és „virtus” bináris oppozíciójának megfelelően konstituálódik, amennyiben az erényesség a közjóra való törekvést is jelenti. Osvaldnál ennek rendiesített változata jelenik meg ott, ahol a „király” és a(z ezúttal egyértelműen a „közép” értelmében megjelenő) „nép” „közjóra törekvése” biztosítékaként a nemesség kiegyensúlyozó szerepének érvényesülése tételeződik. Ebben az érvelésben

„[a]’ Mágnási és Nemesi Rend [...] a’ Király’ Felsőségét, és a’ népnek erejét úgy mérsékelyi, hogy egyik is a’ másikat el-ne nyomhassa; hanem egymáshoz illendő meghatározott függéssel viseltetvén mindenkor a’ *közjónak* pontyára intéztessenek.”²²⁰

A nemesség rendi dualizmusban betöltött szerepe szempontjából később részletesen is elemzendő e szöveghelyen²²¹ tehát önérdek és közérdek klasszikus ellentétpárját a szerző egyrészt nem egyéni szinten, hanem a kollektív társadalmi „aktorok” („király”, „nemesség”, „nép”) dimenziójára vetítve érvényesíti. Másrészt itt a társadalmi csoportok „kollektív önérédekének” megfigyelésére nem közvetlenül a republikánus elméletben általában a polgárok erényességének és közjóra törekvésének ösztönzőjeként felfogott „törvények”, hanem az utóbbiak „védelmező paisa”-ként leírt nemesség adódik. Az érdekes az, hogy bár a „közjó” ezen érvelésben a rendi dualizmus „alkotmányos” biztosítékainak kontextusában jelenik meg, mégis megmarad a társadalmi vertikum egészére kiterjedő jelentősége. Az alapvetően „rendies” logikát követő, áttételesen republikánus reminiscenciákat is keltő gondolatmenetbe a fogalom úgy épül be tehát, hogy közben egy olyan jelentésspektusa is érvényes marad, mely egyébként leginkább a kameralista-államtudományos diskurzusban mondható relevánsnak. Mindez egyúttal a kiemelt jelentőségű társadalmi-politikai fogalmak azon, jelen munkában is már többször hangsúlyozott jellegzetességét is kiválóan szemlélteti, hogy recepció- és használatstörténetük adott pontjain egymástól megkülönböztethető, de önmagukban is rétegzett diszkurzív hagyományok különböző aspektusait képesek magukba sűríteni.²²²

bevezető (*Allgemeine Einleitung*) második pontjának e kezdőmondata az 1819-es nyolcadik kiadásban a következő lakonikus megállapításra zsugorodott: „A nagy társulás [*die grosse Gesellschaft*] az állam.” Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 4.

²²⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 35. (Kiemelés tőlem, H. H.)

²²¹ Lásd az *Exkurzus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.

²²² Itt érdemes Reinhart Koselleck „szavak” és társadalmi-politikai jelentőségű „fogalmak” viszonylatában tett, már többször hivatkozott distinkcióját szó szerint is idézni: „A társadalmi, politikai fogalmak mindig valamilyen konkrét általánosítási igényt tartalmaznak, és mindig sokjelentésűek.” Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 134.

Hasonló jelenségek mutatkoznak akkor is, amikor a fogalom a csinosodás beszédmódjának jellegzetes motívumait mutató érvelésbe szöve kerül bevetésre. Mielőtt ennek elemzésére rátérnénk, a csinosodás terminológiája kapcsán rövid módszertani-elméleti kitérőt téve már itt érdemes jelezni, hogy a Bessenyi-féle program, illetve a tudós hazafiság, amely a „magyar nyelvű műveltség pártolását” „a haza felemelésének ügyével”, vagyis a hazafiság minőségével kapcsolta össze, valamint a Takáts József által a csiszoltság magyar megfelelőjeként kezelt csinosodás beszédmódjai egymáshoz való viszonyának megítélése, ezek egymástól való egzakt elhatárolása (főként ami az utóbbi kettő relációját illeti) korántsem problémamentes. Ez érzésünk szerint (legalább részben) az elemzési kategóriák olyanfajta „burjánzásából” adódik, amit nem feltétlenül indokol a történeti (szöveg)valóság tényleges differenciáltsága. Ezzel összefüggésben joggal vethető fel az alakulástörténet kérdése is, az egymáshoz kapcsolódó elemek történetiség szempontjából vett viszonya, mivel azonban ennek leírása jelen pillanatban még nem áll rendelkezésünkre,²²³ egyetlen szöveg elemzése alapján nem látom megvalósíthatónak e viszonyrendszer (akár analitikus, akár történeti szemantikai alapú) felvázolását.²²⁴ Ezért a továbbiakban az egyébként nyilvánvalóan valamiképp egymáshoz kapcsolódó, egymásra reagáló, de egymáshoz képest különbségeket is mutató Bessenyi-féle program, a tudós hazafiság ideologikus képletei és a csinosodás civilizatorikus-evolúciós narratívája vonatkozásában csak ott reflektálok az esetleges összefonódások vagy elkülöníthető mozzanatok aktuális változataira, ahol ez valamilyen fokon szükségesnek, illetve az éppen elemzett szöveg hely alapján lehetségesnek tűnik.²²⁵

²²³ Erre nézvést csupán néhány elszórt megjegyzésről van tudomásom, melyek alapvetően hipotetikus jellege mindenekelőtt abból adódik, hogy nem kiterjedt szövegvizsgálatokon alapulnak. Egyelőre ezen szakirodalmi „fragmentumok” alapján annyi látszik, hogy míg Debreczeni Attila a tudós hazafiság beszédmódjának kategóriáját mint a Bessenyi-féle program továbbalakítását vezette be a szakirodalomba, illetve ugyanő a csinosodás beszédmódját előbbi folytatásának nevezi (annak jelzésével ugyanakkor, hogy a kettő „nem tekinthető azonosnak”), S. Varga Pál a csinosodás 18. század végi alakulástörténete szempontjából nem megkerülhető Kármán-alapszöveg (*A' Nemzet' Tsinosodása*) vonatkozásában (Horváth Jánosra támaszkodva) úgy fogalmaz, hogy az bár Bessenyi-programjából indul ki, ám a két művet végső elemzésben a főfogalmak eltérő szemantikája és viszonyrendszere jellemzi. Lásd ehhez Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 532., 535.; S. Varga: *Az Uránia programja*, 88. Kármán szövegét lásd: Kármán: *A' Nemzet' Tsinosodása*, 302–316.

²²⁴ A csinosodás fogalmának kortörténeti beágyazottsága ugyanakkor nem kétségbevonható. *A' Nemzet' Tsinosodása* és ehhez kapcsolódva részben az Uránia fogalomhasználatát elemezve Szilágyi Márton meggyőzően mutatta be, hogy a kifejezés különböző alakváltozatokban a 18. század kilencvenes éveiben már bevettnek tekinthető (hozzátehetjük, ugyanezt mutatja *Az igaz hazafi* szóhasználat is.) Vagyis Kármánnál és a folyóirat több cikkében nem egy új fogalmiság „megteremtését”, hanem egy már meglévő alkalmazása érhető tetten. Szilágyi: *Kármán József és Pajor Gáspár*, 409–410.

²²⁵ A tudós hazafiság vonatkozásában főként Debreczeni Attila tanulmányaira (Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 513–552.; Debreczeni: „Tudós hazafiság.” 487–504., Debreczeni: *Beszédmód és identitás*, 260–292.) illetve későbbi, már hivatkozott nagymonográfiájára (Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*) támaszkodom. A csinosodás programjának, illetve beszédmódjának tekintetében pedig utóbbi munka mellett elsősorban Takáts József szövegeit (Takáts: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, 668–686.,

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a csinosodás beszédmódján belül a „közjó” alapvetően nem tekinthető központi jelentőségű fogalomnak. Ennek ellenére Oswald több helyütt is az anyanyelv és a tudományok kiművelésének kontextusában teoretizált „pallérozódás” komparatív mezőjébe ágyazva jeleníti meg. Ezek egyike egy más szempontból később részletesebben vizsgálendő passzus,²²⁶ ahol a fogalom a nyelvi pallérozódás értékvonatkoztatási keretrendszerét sűríti magába:

„[N]intsen olly Nemzet az ég alatt, melly idegen nyelven az emberi érzésnek, jó erköltsnek, tudományoknak, és pallérozottságnak arra a’ poltzára jutott volna, mellyre egy *közjó*ra törekedő okos Nemzetnek vágyani szükséges.”²²⁷

Az érvelés központi eleme és egyben specifikuma, hogy benne a „közjóra” való törekvés attribútumának kritériumaként a pallérozódás anyanyelvi fejlesztéshez kötött programja tűnik fel. Ennek kapcsán egy kettős szemantikai mozgás figyelhető meg. Egyrészt a csinosodás modelljéhez kapcsolódó értékhierarchia alapvetően meghatározza a fogalom adott argumentációban megjelenő jelentésváltoztatát, ami azt eredményezi, hogy az „erkölcsi érzés” és „ízlés” fejlesztésének és a „tudományok” ehhez kapcsolódó előmozdításának az anyanyelvi programmal összekötött, mintakövetéses ajánlata mintegy beleíródik a „közjó” itt érvényesített szemantikai rétegeibe. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a csinosodás jellegzetes evolúciós perspektívája is tovább erősödik a progresszivista jelentéstartalmat is felmutató fogalom bevetése által.²²⁸

Összefoglalva a fentieket azt mondhatjuk, hogy a „közjó” a kor átfogó értékfogalmaként különböző beszédmódokba épülhetett be. Egyrészt „kidomboríthatta” az azok által megjelenített értékhierarchiák relevanciáját, másrészt pedig adott esetben új jelentésrétegekkel is gazdagíthatta azokat. Ugyanakkor azon beszédmódok is befolyással bírtak a fogalom aktuálisan domináns szerepet játszó jelentéstartalmára, melyekbe ágyazva az bevetésre került. Míg a kameralista-államtudományos diskurzusban alapvetően a társadalmi érdekközösség megjelenítésére, a republikánus kereteken belül pedig az erénydiskurzust alátámasztó moralizáló megfontolások alátámasztására szolgál a fogalom, *Az igaz hazafi*ből vett fenti példák alapján azt is láthattuk, hogy utóbbiak rendiesített változata „társadalomelméleti”

Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 149–160.), már említett tankönyvének vonatkozó részét (Takáts: *Modern magyar politikai eszmétörténet*), valamint Bodrogi Ferenc Máté könyvét használok. (Bodrogi: *Kazinczy arca*).

²²⁶ Lásd a *Nemzet, anyanyelv, beszédmódok* c. fejezetet.

²²⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 18–19. (Kiemelés tőlem, H. H.)

²²⁸ Ettől tartalmilag némileg eltérő, de tipológiailag nagyon hasonló jelenségek érhetők tetten a mű azon passzusáiban, ahol a csinosodás beszédmódjának a kereskedelmi tevékenységre hangsúlyt helyező rétegei és a klasszikus kameralizmus bizonyos „vulgarizált” elemei egymással összefonódva jelennek meg. Lásd ehhez a *Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus* c. fejezetet. (Az ott részletes vizsgálat alá vont érvelést lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 43–45.)

tendenciákkal, a csinosodás érvkészlete pedig nyelvi és civilizációs vonatkozásokkal gazdagíthatták a fogalom adott argumentációban érvényesített jelentésmezőjét.

A „közjó” tehát, attól függően, hogy az adott argumentáció súlypontjait milyen módon lehet vele megtámogatni, többféle kontextusban tűnik fel magában Oswald művében is, elsődleges diszkurzív funkciója pedig mindig a gondolatmenet érvényességének és relevanciájának alátámasztása. Végso soron ennek példájaként tekinthetünk a fentebb idézett, „közterheket” emlegető passzusra is, ahol a szerző társadalmi rendről alkotott elképzeléseinek egy aspektusaként a „közjó” mint a társadalom egészére kiterjedő közösségiség elvét megalapozó fogalom tűnik fel. Utóbbi jelentése a szóban forgó passzusban a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” fogalmaiban konkretizálódik, melyek a potenciálisan a nem privilegizált társadalmi csoportokra is vonatkoztatható „közjó” gyakorlatibb aspektusait jelenítik meg. Közülük az első egyfajta szélesebb értelemben vett társadalmi „(köz)biztonságnak” feleltethető meg, a második a stabil, kiszámítható és ennél fogva biztonságot nyújtó társadalmi berendezkedést képviseli, a harmadik pedig egy igazságos és méltányos, így morálisan és pragmatikusan is igazolható társadalmi hierarchiát hivatott jelölni. Amellett, hogy alkalmazásukkal a „közjó” szemantikája valamelyest megfoghatóbbá válik, az eszmefuttatás egyúttal megfelelő mértékben általános jellegű is marad ahhoz, hogy a társadalmi érdekközösség problematikájának felvetése ne kérdőjelezze meg a rendi kereteket.

Az eszmefuttatás illetően általános jellege ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a fogalmi háló a társadalmi rendről alkotott elképzelés itt megmutatkozó változatát pusztán a nyelvi konvenció, vagyis egyfajta üres retorikusság szintjén lenne hivatott legitimálni. A megfogalmazás módja segít megérteni a társadalmi rendről alkotott képzetek tartalmi aspektusait. Ebben az esetben a konkrétumok hiányát felemlető kritika a dekontextualizáló szemléletmód veszélyével fenyeget, amelyet leginkább talán a „közteherviselés” fogalmának a vizsgált passzusban olvasható változatán lehetne szemléltetni: a fogalom későbbi, reformkori szemantikájának a szövegrészben használt változaton történő számonkérése elemzésünket egy olyan jelentéstöbblettel terhelné meg, mely nem magából a szinkron diszkurzív dimenzióból, hanem a fogalomtörténet utólagos perspektívájából adódik. Összességében elmondható, hogy a szerző rendről alkotott elképzeléseinek itt kifejtett változata és az ezt legitimáló fogalmi struktúra egyaránt a mű elméleti fundamentumát képező funkcionális társadalmi modell keretei közé illeszkedik. Ebben az egyes „rendek” kötelességei (annak ellenére, amit a konkrét fogalomhasználat utólagos perspektívából történő értelmezése esetleg sugall) messzemenően

nem egy „egyenlősítő” modell elveiből adódnak, hanem a műben felvázolt társadalmi hierarchián, illetve az ezt leképező rendszertanon belül elfoglalt helyüknek megfelelően kerülnek kijelölésre. A különböző rendek közti, végső soron a társadalmi, sőt jogi határvonalakon átívelő szolidaritás gondolata tehát egy olyan szemléleti kereten belül érvényesül, melyben közben a rendi választóvonalak létjogosultságának megkérdőjeleződése nem merül fel, vagyis a rendi struktúrák legitimációja érintetlen marad.

A tágabb diszkurzív keretek felvázolásához érdemes néhány szót ejteni az 1790-es évek eleje közéleti-politikai vitáinak azon szegmenseiről, melyek párhuzamba állíthatók a fenti idézetben foglaltakkal. Nagy általánosságban elmondható, hogy a széles értelemben vett társadalmi összefogás eszméje különböző változatokban vissza-visszatérő elemnek tekinthető az időszak politikai vitáiban. Bár a jelszavak szintjén ez a nemesi mozgalom vonatkozásában is tetten érhető,²²⁹ itt az esetek többségében nem valódi társadalmi konzekvenciákkal bíró „egyenlősítő” tendenciákról van szó. Inkább egy olyan diskurzusról beszélhetünk, melyben a társadalmi és politikai „elit” jogi elkülönülését megalapozó megfontolások alaprétegei mellett adott esetben a társadalom különböző csoportjai iránti lojalitás paternalista színezetű ethosa is érvényesülhetett. Ugyanakkor ennek konkrét megnyilvánulásai mögött is gyakran a politikai státusszal nem rendelkező csoportok meggyőzésére irányuló „taktikai” jellegű megfontolások, vagyis a diskurzus résztvevői által érzékelt konkrét politikai helyzet pragmatikus aspektusai sejlenek fel, miként azt az 1790-es események kapcsán Benda Kálmán is kiemelte.²³⁰

Mint láttuk, a köznép társadalmi hasznossága melletti pragmatikus alapállásúnak nevezhető érvelések *Az igaz hazafiban* is tetten érhetők. Emellett az is minden kétséget kizáróan kijelenthető, hogy a rendi kereteket megkérdőjelező társadalompolitikai konzekvenciákkal nem számolhatunk a műben. Ugyanakkor az előző idézet alapján az is felvethető, hogy a társadalmi érdekközösség adott koncepciójának felvázolását egy olyan gesztusként értékeljük, melynek

²²⁹ A rendek közti összefogás fontosságának az uralkodóval szembeni taktikai megfontolásokból kiinduló hangsúlyozása már az egyébként szokásosan a nemesi reformerek közé sorolt Balogh Péter, a nemesi közvéleményre nagy hatást gyakorló programjában is megjelenik. (Lásd *Ócsai Balogh Péter programja*, 40.) Ugyanakkor Benda Kálmán szerint ennek a követutasításokban szórványosan fellelhető példái nem mentek túl a humanitásra és az emberibb bánásmódra történő hivatkozásnál. Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 52. Miként Marczali Henrik az 1790/91. évi országgyűlésről szóló monográfiájában a rendi mozgalmat jellemezve kiemelte, a valódi egyenlőség igénye „fölfelé” (az *una eademque libertas* szellemében) érvényesült és „lefelé” nem beszélhetünk róla. Marczali: *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1. kötet, 114.

²³⁰ „Ahogy terjedt és erősödött a mozgalom, vele növekedett a köznemesség önbizalma, s egyre jobban kiütközött feudális jellege. Míg kezdetben néhány biztató kijelentés a jobbágyok felé is elhangzott – amely ha nem is érintette a földesúr és a jobbágy közötti jogviszonyt, legalább emberibb bánásmódot ígért a parasztoknak –, később ennek már nem látják szükségét.” Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 51. Ugyanakkor emellett egy olyan – jóval szűkebb körben érvényesülő – diskurzust is megkülönböztethetünk, melyben a „politikai hatalom társadalmi bázisának kiszélesítése” és a „közügyekben új rétegek érdekeltté tétele” komolyan merült fel. Lásd ehhez Kosáry: *Művelődés*, 335–340. (Az idézett kitételek: 337.)

alapjául egy, a rendi keretekkel evidenciaként számoló, de az említett paternalista indíttatású megnyilvánulásokon bizonyos elemeiben túlmutató előfeltevés-rendszer szolgál. Már önmagában a mű 1792-es megjelenéséből kiindulva sem indokolt, hogy Oswald eszmefuttatását pusztán azon retorikus célzatú, részben „taktikai” megfontolásokon alapuló érvelések folytatásának tekintsük, melyek érvényesülése az 1790–91. évi nemesi mozgalom vonatkozásában nagy általánosságban megfigyelhető. A gondolatmenet tartalmi jegyei ugyanezt mutatják: a „törvény” és a „közjó” fogalmainak hangsúlyos bevetése, főként pedig a kettő közt tételezett, a „közönséges bátorság”, a „jó rend” és a „szükséges függés” elemeiből összeálló fogalmi hálóval konkretizált összefüggésrendszer olyan irányba nyitja ki az érvelést, mely túlmutat az adózó néppel való szolidaritás rendies kiváltságvédő diskurzuson belül jellemző, többnyire általános emberies szempontokra hivatkozva megalapozott, a jobbágyok fölött „gyámkodó-atyáskodó” alapállású változatán. Úgy tűnik, Oswald szóban forgó érveléseiben sokkal inkább bizonyos, a nemesi reformerek megfontolásaira jellemző motívumok jelennek meg. Mint Pajkossy Gábor hangsúlyozza, e csoport (Ócsai Balogh Péter, Forgách Miklós, Pászthory Sándor, Skerlecz Miklós, Széchényi Ferenc és mások) tagjai a rendi kereteken belül végrehajtandó reformok szükségességét hangsúlyozták. Nézeteiknek a *status quo*-val való kompromisszumos elemeit Pajkossy egyrészt a radikálisabb társadalompolitikai elgondolásokat megfogalmazó Hajnóczy programjának viszonylatában helyezi el. Kiemeli azt is, hogy a reformereknek tekintettel kellett lenniük a nemesi közvéleményre. Ám annak okát, hogy „a rendi különbségtéves világában gyökerező terminológiával” éltek, inkább abban találja meg, hogy „maguk sem kívánták a rendi különbségek felszámolását, csupán csökkentését.”²³¹

A szélesebb értelemben vett kontextuális kereteket vizsgálva ezen túlmenően nem lehet nem észrevenni azt sem, hogy a „törvény” és a „közjó” közti összefüggések szövegrészben vázolt felfogása lehetőséget ad egy olyan értelmezésre, melyben a 18. századi kameralista-államtudományos diskurzus relevanciája érdemben vetődik fel. Erre az adhat alapot, hogy Oswald érveléséből a „közjó” egy olyan értelme bontható ki, melyben az a kollektív szerveződés alapjaként adódik, mégpedig a közösségi lojalitás növelésének eminens eszközeként tételezett „jó törvények” fontosságáról alkotott elképzeléshez szorosan hozzárendelve.²³² Ahhoz, hogy

²³¹ Pajkossy: *Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére*.

²³² A „jó törvények” közösségi lojalitást erősítő hatását hangsúlyozó Oswald-féle idézetben foglaltakhoz nagyon hasonló gondolatokat találhatunk például az államtechnológiai értelemben vett „modern” kameralista diskurzus kulcsfigurájának tekinthető Sonnenfelsnél, aki a törvények közösségi lojalitást konstituáló minőségét hangsúlyozva a *pro patria mori* toposzáig jut el: „A törvények [...], melyek betartása alól senki nem kívánja kivonni magát, mert azzal saját boldogságát veszélyeztetné, melyek nem annyira a megfogalmazás szavai, hanem a bennük rejlő szelíd gondoskodás [...] által vésődnek be [eingepägt], azok a törvények, melyek védelmezője nem annyira a szigor, mint inkább a mindenki által belátható jóság [einleuchtende Güte], melyek áthágásával

egyértelműen felmérhessük, vajon a „közjó” és a „törvények” fenti idézetben tetten érhető összekapcsolását valóban érdemes-e egy olyan keretben interpretálni, melyben a kameralista-államtudományos diskurzus, illetve a felvilágosult kormányzati politika bizonyos megfontolásainak a recepciója is hangsúlyos,²³³ valamint hogy érzékeltetni tudjuk, hogy *Az igaz hazafi* e tekintetben releváns jelentésrétegei milyen relatív súllyal szerepelnek a mű szemléletmódját alapvetően meghatározó, a társadalom rendi tagozódásának makrostruktúráját evidenciaként kezelő előfeltevés-rendszer mellett, a fejezet hátralévő részében két érvelési típus jellegzetes példáit lesz szükséges csokorba szednünk. Ezek egyikére a fentiekben beazonosított, a „közjó” társadalmilag kiterjesztő értelméhez kapcsolható eszmefuttatások jellemzőek, melyek a társadalmi érdekközösség általános gondolatának relevanciáját idézik fel valamilyen speciális aspektusból, míg a másik változat legfőbb ismérve, hogy benne azon, az „igazgatás” szempontjait középpontba helyező, a társadalmi vertikum egészére irányuló gondoskodást megjelenítő (még nem modern értelemben vett) „államcentrikus” perspektíva érhető tetten, amelyre a kameralista-államtudományi diskurzust jellemezve korábban röviden már utaltunk.

Az első csoportba tartoznak azok a szövegrészek, melyekben a „népi felvilágosítás” diskurzusának bizonyos jellegzetes motívumai mutathatók ki. A 18. század végi magyarországi változatában bizonyos fokig a német *Volksaufklärung* adaptációjaként is felfogható, de legalábbis a német területek felől érkező kulturális transzferhez kapcsolódó eszmeáramlaton²³⁴ belül a hétköznapi, praktikus tudás konkrét aspektusainak propagálása²³⁵ mellett egy teoretikus tendencia is megkülönböztethető. Ez utóbbiban a gyakorlati tudnivalók tételes ismertetése helyett egy magát a konkrét ismeretterjesztést megalapozó, annak létjogosultságát és

mindenki saját magát bünteti [...], nos az ilyen törvények olyan értéket képviselnek, melyet a nép [...] az élete árán is kész lesz megvédelmezni.” Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. 72–73. Ezt a Sonnenfels-szövegrészt részben angol fordításban idézve Kontler László az állam legitimitásának a sonnenfelsianus teóriában tételezett alapjairól írva a „törvények” abban betöltött jelentőségét a következőképpen határozza meg: „A legitimitáció legfontosabb fokmérője az volt, hogy az állam képes legyen biztosítani, hogy az általa alkotott törvények garantálják a polgárok »kényelmének és biztonságának« egy olyan fokát, mely elegendő ahhoz, hogy a »hazaszeret« [*love of fatherland*] állapotát idézze elő bennük.” Kontler: *Polizey and patriotism*, 89.

²³³ Nem magától értetődő ugyanis, hogy e két fogalom összekapcsolását mely konvencióra vezetjük vissza. Ennek a szerteágazó hagyománynak a kora újkori magyarországi eszméletörténet szempontjából releváns vonatkozásait találhatjuk például a Tripartitum prologusának 6. címének 10. paragrafusában. Lásd Werbőczy: *Tripartitum*, 37–38.

²³⁴ Kovács: *Egy 18. század végi életút*, 77–87.

²³⁵ A „népfelvilágosító” tendenciák „praktikus” vonulatának időbeli távlatait érzékeltetendő érdemes a tengelyi irodalomból ennek két jellegzetes példáját felidézni. Jelzésértékkel említhető például a 18. század közepéről Wespri István műve (*Kisded gyermekek*, említi: Kosáry: *Művelődés*, 286., illetve lásd még Hetényi: *Wespri István*, 77–89.). Ugyanígy értelemben emelhető ki Fábián József munkássága, melynek súlypontja már a 19. század elejére esett. Lásd Hudi: *Tudós Fábián József*, 112–116.

fontosságát elméleti oldalról problematizáló irányvonal dominál.²³⁶ Nagy általánosságban elmondható, hogy Osvald két helyen is a népi felvilágosítás diskurzusának eme második rétegéhez kapcsolható motívumokat mozgósít, mégpedig mindkét esetben úgy, hogy argumentációját a tudományos ismeretek terjesztésének és a nemzeti nyelv használatának tematikus csomópontjai köré építi. Az első ilyen szöveghely abba a később részletesen elemzendő hosszabb argumentációba ágyazódik bele, melyben Osvald a latinnal szemben és az anyanyelv használata mellett érvelve hangsúlyozza a társadalmi működést alapvető módon meghatározó tényezőként tételezett „tudományok” terjesztésének fontosságát, amit a tudós hazafiság képletei, illetve ehhez kapcsolódóan a csinosodás komparatív modelljének keretei közé illesztve kontextualizál.²³⁷ A tudományfogalomnak a korszakban megfogható egyik, „az írott dolgok összességére” kiterjedő értelmének megfelelően²³⁸ a tudományokból nyerhető tudás itt az erkölcsi dimenzióval szorosan összefüggő minőségként, mint egyfajta gyakorlati életbölcsség jelenik meg, ami a *szophia* elméleti jellegű tudásával szembeállított gyakorlati szempontú frónétikus tudáseszmény korabeli jelentőségének eklatáns példája.

„Az idegen Nemzetek között mi teszi a’ Tudományokat közönségessé? Semmi nem egyéb az Anyai nyelvnél; mivel ezen lévén íratatva minden tudományos könyvek, még az okos, és józan föld műves is üres óráiban ezekből nagy épületet vészen, és így a’ bölcesség, az erkölcsi érzés, és az ezekből folyó betses mineműségek, mellyek a polgári életnek fundamentomi, jól tévő sugaraikat minden rendre közönségessen ki-terjesztik.”²³⁹

Mint az közismert, *szophia* és *phroneszisz* meghatározásának klasszikus helye Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* hatodik könyve (1139a–1145a).²⁴⁰ Utóbbinak a csiszoltság shaftesburyánus kontextusában betöltött szerepéről szólva Bodrogi Ferenc Máté a következőképpen fogalmaz: „Az elméleti tudással szembeállított gyakorlati életbölcsség

²³⁶ Kovács: *Volksaufklärung*, 177. Fontosnak tartom jelezni, hogy mivel a népi felvilágosításról diskurzustörténeti perspektívában esik szó, ennek műben megfogható motívumait kizárólag programszerű minőségükben vizsgálom. Szándékosan nem feszegetek tehát olyan, egyébként nagyon is fontos társadalom- illetve művelődéstörténeti kérdéseket, mint például a paraszti ími-olvasni tudás, vagy a felvilágosodáshoz köthető eszmék vertikális diffúziója. E kérdésekhez lásd például Benda: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség*, 87–308.; Benda Kálmán: *Az iskolázás és az írástudás*, 123–133. Megkerülhetetlen alapl mű a témában Tóth István György munkája (*Mivelhogymagad írást nem tudsz...*).

²³⁷ Az idézetnek helyt adó, az anyanyelv használata melletti komplex érvrendszert tartalmazó hosszabb szövegrészt lásd Osvald: *Az igaz hazafi* 18–27.

²³⁸ Bíró: *Bevezetés*, 8., illetve Bíró: *A „tudományok*, 481. Ugyanakkor a „tudomány” fogalmának eme „régí” jelentése mellett – másik regiszterben – ekkor már felemelkedőben volt egy „új” is: a szaktudományok rendszerének kialakulásával a 18. század végén egy differenciálódó tudományfogalom kialakulása is tetten érhető. (A jelenségre más kontextusban utal például Balogh: *A nyelvkérdés*, 229.) Osvald ugyanakkor itt és művének egészében nem ezt, hanem a „régí” jelentéskörben használja a kifejezést.

²³⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 20.

²⁴⁰ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, 150–170. Az értelmezés buktatóihoz és a fogalmak Arisztotelész előtti történetéhez lásd pl. Curnow: *Sophia and Phronesis*, 99–100. Szophia meghatározásához lásd még Arisztotelész *Metafizikájának* első könyvét (981b–981a). Magyar kiadása: Arisztotelész: *Metafizika*, 38–39.

egységbe fogja a tudás, a művészet, az erkölcs és az életmód területeit.”²⁴¹ Jól láthatóan Osvaldnál a Bodrogi által utólagosan rekonstruált négyes tagolású rendszerhez képest egy kevésbé differenciált szisztéma jelenik meg, és az elméleti és gyakorlati tudás pontos viszonya sem könnyen tisztázható az idézet alapján.²⁴²

A kor széles értelemben vett tudáskincsének a társadalmi vertikum egészére irányuló népszerűsítése mellett érvelő másik argumentáció kimondottan a „közöséges boldogság” fogalmának társadalmilag kiterjesztő értelmű jelentésváltozata köré építkezik. Ez egy olyan hosszabb eszmefuttatásba ágyazódik,²⁴³ melynek középpontjában a felvilágosodás fénnyel kapcsolatos hasonlatokkal operáló szimbolikáján keresztül bemutatott „tudományok” állnak. Az „anyanyelv” és utóbbiak összefonódó komplex együttese, bár az előző idézethez képest némileg eltérő hangsúlyokkal, itt is domináns szerepet tölt be. Míg az imént taglalt szöveghelyen Osvald az anyanyelv használata fontosságából kiindulva vetette fel a népi felvilágosítás kontextusában a tudományok terjesztésének témáját, ezúttal a tudományok össztársadalmi jelentősége melletti érvelés során említi a „Nemzeti nyelvet” mint kiemelt fontosságú tudáshordozót. Az érvelés kiemelt fontosságú eleme, hogy a tudás terjesztésének imperatívusza itt teljesen egyértelműen a társadalmi funkcionális modell minden csoportjára, illetve ezek minden tagjára vonatkozik, vagyis a felszólítás érvénye a műben az utóbbi által megjeleníteni szándékozott („nemzeti”/”társadalmi”) „nagyközösség” egészére kiterjed.

„[A] tudományok [...] nem csak mint még annyi világosító fáklyák az emberi értelemnek homályát megvilágosították, hanem még a szívnek természeti hidegségét is meggyőzvé, azt mind azokra a jó indulatokra gerjesztik, melyek kút-fejei az emberi boldogságnak. Ezek tehát azok a drága kintsek, melyek bátorságos bírása jobb a leg-nemessebb karbunkulusoknál, mivel csak ezek állják ki e világi változandóságnak viszontagságait; csak ezek tehetik e világi életet boldoggá, s keletetessé, és csak ezek késérnek által bennünket e Világnak szövevényes púsztájából a boldog örökké valóságra. Betsüllyük meg annakokáért az Isteni jósnak ezt a megsülhetetlen ajándékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közöséges boldogságának fundamentumát.”²⁴⁴

²⁴¹ Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 71.

²⁴² Mindenesetre a tudás „bölcseesség” és „erkölcs” fogalmai köré rendezett felosztása a korszak röpirattirodalmában több szövegben is megjelenik, különböző variációkban. A Bodrogi Ferenc Máté által jelzett felosztáshoz közelebb álló kategóriákat találunk Vályi András *A magyar nyelv hathatóságáról elmondott beszéd* című szövegében, melyben a szerző az „erköltsi” és a „böltsekedő” mellett az „esztetikébéli” igazságokról beszél. Vályi: *A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*, 12–13. *Szophia* és *phroneszisz* kettősségének korabeli jelentőségéhez lásd még pl. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 70.

²⁴³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 117–119. Ez annak a két fejezetnek a részét képezi, melynek tárgyát Osvald a következőképp határozza meg: „az elmének, a nyelvnek, és az írásnak szabadsága; a tudományoknak, és a tudós férfiaknak betse.” Osvald, *Az igaz hazafi*, 112–121. E fejezetek részletes elemzésére *A nyilvánosság szüksége és határai* c. fejezetben kerül sor.

²⁴⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 118. Érdemes felidézni, hogy Debreczeni Attila a Mindenes Gyűjtemény programját meghatározó ideologikus rétegek kapcsán, a tudós hazafiság beszédmódja vonatkozásában „szakrális nyelvezetről” beszél. (Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 190.) Csábító lenne ezt a fenti szövegrész

Mint látható, a tudományok fejlesztésére vonatkozó elgondolások és az anyanyelvi program összefonódásának megfelelően, valamint a mű nyelvproblematikát tematizáló eszmefuttatásaival összhangban a tudás közvetítésére leginkább alkalmas médiumként itt is a „nemzeti nyelv” adódik. Emellett az is szembevetendő, hogy a tudás mint a közboldogság elérését elősegítő tényező eme második szöveghelyen is a tudós hazafiság és a csinosodás egymással összefonódó elemeiből összeálló programmal összhangban tematizálódik, mégpedig az utóbbinak a „szív és ész” pólusai köré épülő metaforikáján keresztül.²⁴⁵ Ugyanakkor a „közönséges boldogság” társadalmilag kiterjesztett, a felülről terjesztett tudás gondolatával összekötött, a népi felvilágosítás diskurzusára jellemző jegyekkel összekapcsolódó érteleme explicit módon a „nemzeti” perspektívába állítva jelenik meg itt. Ez szövegszerűen is példát ad arra, hogy a „nemzet” potenciálisan meglehetősen komplex szemantikája milyen módon konkretizálódhatott a „közboldogság” fogalmának társadalmilag kiterjesztő értelmében a népi felvilágosítás diskurzusán belül.²⁴⁶

Ezen utóbbi mozzanat egy fontos aspektusára utalt Kovács Ákos András a *Volksaufklärung* kontextusában. Megfogalmazása szerint „[a] társadalom alávettnek tekintett csoportjai az ilyen és ehhez hasonló diskurzusokban válnak egyre inkább a politikai nemzet részeivé, ennek Magyarországon ebben az időszakban kiemelt jelentősége van, így e szövegek tulajdonképpen (noha elsődleges funkciójuk talán nem ez volt) a nemzet fogalmáról való diskurzushoz is hozzájárultak.”²⁴⁷ Amint a zárójeles közbevetés is utal rá, mindez a korabeli

tekintetében is direkt módon érvényesíteni, azonban úgy tűnik, ebben az esetben másról van szó. A „boldog örökkévalóságra” történő hivatkozással megjelenő transzcendens dimenzió Osvaldnál ugyanis jól láthatóan nem a tudományok melletti hazafias érvelést alátámasztó retorikus elemként értelmezendő, hanem inkább abban az vonatkozásban bír jelentőséggel, hogy általa a tudományokban foglalt „evilági” céltételezés értéke válik nyilvánvalóvá, amivel azoknak részben éppenséggel a földi boldogság vonatkozásában érvényes hatóköre hangsúlyozódik.

²⁴⁵ Értelem és érzelem harmonikus összjátékának a csiszoltság shaftesburyánus programjában betöltött központi szerepéről, valamint ennek német recepciójáról lásd pl. Nyíri: *A filozófiai gondolat fejlődése*, 255. (Idézi Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 154.) Szemléletes példákat hoz „szív” és „ész” kettősségének a csinosodás programján belüli magyarországi használatához Bodnár-Király: *Decsy Sámuel és a Pannóniai Fénisz*, 29–30.

²⁴⁶ Mindennek relevanciáját a felvilágosodás társadalmi-politikai hatásainak és vetületeinek komplexitásáról értekezve már Szekfü Gyula lényegretörően megfogalmazta: „A racionalizmus filozófiája, bármily világosan, néhány közérthető tanra egyszerűsítve adták is elő nagy francia művelői, szellemi irány, s így komplex jelenség lévén, hatásában is különböző irányokat figyelhetünk meg. A tanait követő kormányköröket egységesítésre, a nemzeti, rendi tartományi különbségek letörésére, centralizálásra hatalmazta fel. Más oldalról ugyanez a szellemi irány vette pártfogásába a racionalisztikus kormányoktól üldözött nemzetiséget, az akkor még provinciális vagy rendi formákban jelentkező szegény kis nemzeti jelenségeket. Ez a hatás a felvilágosodási gondolatnak legbelső lényegéből származott: a felvilágosodás filozófiája, ha feladatát, a világosság elterjesztését komolyan vette, úgy a magas állami és udvari régiókból tovább hatolva, egyes emberekhez leszállva, kénytelen volt mindenkit azon a nyelven vezetni a művelődés és humanizmus útjára, melyet az megértett, mely neki anyanyelve volt. Idegen nyelven, akár a tudomány régi latin nyelvén is, hiába fordult volna az emberek nagy tömegéhez.” Mindezt alátámasztandó Szekfü a *Magyarságban* kifejtett anyanyelvi programból idéz, aminek apropóján érdemes kiemelni Osvald fenti érveléseinek utóbbival való rokonságát is. (Szekfü: *Bevezetés*, 14.)

²⁴⁷ Kovács: *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon*, 191.

szerzők többségénél nem járt radikális (társadalom)politikai konzekvenciák levonásával. Ugyanakkor az, hogy az elsődleges kontextus szintjén ritkán mutatható ki a rendi korlátok eltörlésére vagy akár csak relativizálására utaló felvetés, nem jelenti azt, hogy a fenti idézetben foglalt, a „Nemzet” „közönséges boldogságát” a „minden Rendre” kiáradó tudással összekapcsoló értéktársításhoz hasonló diszkurzív képleteket ne kellene fokozott figyelemben részesítenünk. Az ilyen típusú érvelések ugyanis a maguk töredezettségében egyrészt jól mutatják a közösségről alkotott képzetek képlékenységet, másrészt pedig az idézetben jelzett lassú diszkurzív folyamat relevanciáját is, melyhez hosszú távon maguk is hozzájárulhattak.

A tisztán rendies perspektíván túlmutató másik érvelési típus, melyet a népi felvilágosítás diskurzusához kapcsolódó gondolatmenetek mellett érdemes még kiemelni, azon szöveghelyeken érhető tetten, ahol Oswald a vallásszabadság társadalmi vetületeiről értekezve az „okos”, illetve „józan” *Politzia* fogalmait használja.²⁴⁸ E két passzusban a szerző társadalmi rendről és közjóról alkotott elképzeléseinek az eddig vizsgált szövegrészekben tetten érhető vonatkozásai új aspektusból mutatkoznak meg, miközben azoktól eltérő tematikába ágyazódnak és részben különböző fogalmi rendszer köré rendeződnek. A *Politzia* mindkét előfordulása esetében az államigazgatás, illetve egyfajta „államérdek” praktikus szempontjai dominálnak.²⁴⁹ Először az ezúttal a társadalmi rend és béke megfelelőjeként megjelenő „közjóra” esetlegesen ártalmas vallási megnyilatkozások kiszűrésének eszközeként kerül szóba a fogalom, mégpedig egy olyan szélesebb összefüggésrendszerbe illeszkedve, melyben a vallási szféra határozottan a világi igazgatásnak ellenőrzésileg alárendelt társadalmi dimenzióként

²⁴⁸ A *Politzia* ezen előfordulásai a protestáns felekezeti egyenjogúság témáját tárgyaló fejezeteken belül találhatók. Ezek bővebb elemzését lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság*, illetve a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetekben.

²⁴⁹ Bár a kifejezés eme használatai a konkrét tematika és a szóhasználat szintjén sem kapcsolódnak közvetlenül a tudományos diskurzushoz, a *Politzia* fogalma esetében az államigazgatás gyakorlati szempontjait nem érdemes a kameralisztikai-államtudományos keretrendszerrel hermetikusan elkülöníteni. Ez azt jelenti, hogy ha az előbbi adott esetben tételesen nem is mutatható ki, az alkalmazás praktikus szempontjai mögötti teoretikus dimenziót – ha sokszor áttételesen is, de – mindig a *Polizey- und Kameralwissenschaften* tudományos diskurzusának megfontolásai adják. A kameralizmus, illetve a kameralisztika régebbi szakirodalmából érdemes említeni Small: *The Cameralists*, illetve Sommer: *Die österreichischen Kameralisten* c., már említett művét. A kameralizmus, valamint a *Polizey* és a kameralis tudományok német nyelvterülethez kapcsolódó elsődleges kontextusához lásd pl. Raeff: *The Well-Ordered Police State*; Tribe: *Strategies of Economic Order*, 1–31.; Tribe: *Cameralism and the Science of the State*, 525–546.; Wakefield: *The Disordered Police State*; Madarász: *Kameralizmus, történelmi iskola*, 838–843. A kameralizmust a politikai gazdaságtannal való összehasonlításban, szélesebb perspektívában tárgyalja Olson: *The Human Sciences*, 451–456. (Enriching the State and its Citizens: Cameralism and Political Economy c. alfejezet). A *Traité de la Police* és a *Polizey* fogalmainak intézménytörténeti aspektusokkal kiegészített eszmétörténeti vázlatát adja és a hazai *politia* fogalomhasználatához érdekes esettanulmánnyal szolgál Kovács: „*Németországba a Politiával!*”, 37–59. Ugyanerről részletesebben Kovács: *Egy 18. század végi életút*, 157–197.

tételeződik: az egyes „Vallások” kötelesek lennének a dogmatikai alapvetéseiket hivatalos formában nyilvánossá tenni és a világi hatóságok elé bocsátani.

„Különösen a’ Zsidóknak, és a’ Törököknek a’ keresztények eránt helyel helyel olly kétséges értelmű tselekedeteik tapasztaltatnak, melyek az *okos Politziának* az ő tudományok ártalmas volta felől nyomos gyonúságát szerezhettek. Hogy ha osztán a’ fő kormány székek valamelly Vallásnak tudományában ollyas fundamentomos állításokra akadnának, melyek a’ közjónak ártalmára tzelóznak, méltán kívánhattya a’ közönséges Társaság, hogy az ollyatén Vallásbéliek vagy veszedelmes principiomoktól, vagy a’ Hazától bútsút vegyenek. Mert [...] egy sem jó Vallás az, melly akármelly józan igazgatásnak módgyával meg nem egygyez.”²⁵⁰

A fejezetben elsőként idézett passzushoz hasonlóan a „közjó” lényegében itt is a fennálló társadalmi rend és béke megfelelőjeként jelenik meg, ám általános-elvont jelentéstartalma ezúttal a „józan igazgatás módgya” államcentrikus perspektívájában konkretizálódik, amit az államigazgatás, illetve egyfajta „államérdek” praktikus szempontjait megjelenítő *Politzia* fogalmának ilyen irányú szemantikája is támogat. Miként Szűcs Zoltán Gábor felhívta rá a figyelmet, a *Politzia/Politia* fogalma a 17. századtól kezdve „megfontolt, céltudatos politikai cselekvés” értelemben volt használatos magyar politikai diskurzusban. Oswald ugyanakkor itt láthatóan nem ebben az értelemben használja a terminust. Ahogyan az Szűcs Kazinczy-levelezésen végzett fogalmi elemzéseiből is kiderül, *Az igaz hazafi* keletkezésének idejére a *Politzia* már sokkal inkább egyfajta tudományfogalomként tűnik fel, a kamerális tudományok jelölőjeként, illetve az ennek praktikus vetületeire vonatkozhatott, „szakszerű igazgatás” értelemben. Emellett pedig „a II. Lipót és I. Ferenc alatt kiépült rendőrséget” jelölhette.²⁵¹ Míg a Kazinczy-levelezésben az idő előrehaladtával egyre inkább a harmadik jelentésváltozat kerül túlsúlyba („rendőrség”), Oswaldnál (a fenti idézetben és a fogalom egy másik, ugyancsak a jelen fejezetben elemzendő előfordulásakor) még elsősorban a második jelentésréteg fogható meg („szakszerű igazgatás”), illetve közvetetten az ennek háttéréül szolgáló tudományfogalom („kamerális tudományok”) érvényesülése feltételezhető.²⁵²

A „vallás” fogalmának komplex vonatkozásai kapcsán érdemes kiemelni, hogy bár Oswald a fent idézett passzusban alapvetően a hittételekről beszél, de a gondolatmenet egészéből az is kiviláglik, hogy a „*Politzia*” szigorából adódó esetleges következmények magát az adott egyházi szervezetet sújtánák. Zárójelben ugyanakkor azt is érdemes ennek kapcsán

²⁵⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 73–74.

²⁵¹ Szűcs: *Küzdöttek-e az idővel*, 15–37. (Különösen: 19–22.)

²⁵² Szűcs részletesen tárgyalja a *Politica* Kazinczy-levelezésben megfogható szemantikáját is. E fogalom („Politika” alakban) egy alkalommal az Oswald-műben is előfordul. Az ezzel kapcsolatos elemzést lásd *A felekezeti viták 1790–91-ben és a protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben* c. fejezetben.

megjegyezni, hogy bár a fenti passzus szóhasználata meglehetősen differenciálatlan, a műnek a „vallási szféra” egyes területei megnevezésére szolgáló szókincse általában véve meglehetősen árnyalt: a hívőket a „vallások követői”, a hittételeket, illetve a dogmatikát a „vallások sarkalatos állításai”, a „vallások tudománya” kifejezések jelölik. A fenti idézetben nem tűnik fel, de Osvald a liturgiára szintén körülírást használ (a „vallás külső gyakorlásának módgya”),²⁵³ az egyházi szervezetre pedig többnyire a latinos alakot („Ecclesia”) alkalmazza.²⁵⁴

Bár az idézetből tételesen nem derül ki, egy korábbi passzus alapján az is nyilvánvaló, hogy az ellenőrzési jogkör „szekularizálásának” előbbiben megjelenő igénye a katolicizmus „államvallás”-funkciójából eredő „túlhatalma” ellen irányul.²⁵⁵ Osvald persze a világi előljáró kontrollfunkcióját illetően is keresi a biztosítékokat. E tekintetben a határt az „erőszak”, vagyis a lelkiismereti és vallási kényszer elutasítása jelenti.²⁵⁶ Hogy nem sokkal korábban a „Lelkiismeret és a Vallás szabadságáról” értekező „erkölcstani” alapvetésben Osvald még a „lelkiismeret” és a vallási szféra autonómiájából indul ki, nem mond ellent tehát a világi előljáró társadalmi kontrollfunkciójának, hiszen az erre nem terjedhet ki.²⁵⁷ (Ez ugyanakkor, mint a fenti idézetből látható, nem ad védelmet az országból való kiutasítással szemben.)

Mindezek mellett érdemes kitérni a szövegrész egy másik, áttételesen érvényesülő, másodlagos jelentésrétegére is. Figyelemre méltó mozzanat, hogy a hittételek transzparenciájának és világi (állami-társadalmi) szempontok alapján történő ellenőrizhetőségének szükségességét kimondó, minden vallásra egységesen vonatkozó általános elv kinyilvánításával párhuzamosan a konkrétan megemlített, a társadalmi biztonságra és békére potenciális veszélyforrást jelentő vallások köre itt (még) nem a kereszténységen belüli felekezeti, netán „szektáriánus” elkülönülés panelei, hanem a nagy világvallások kulturális-civilizációs kódokként is funkcionáló keretrendszerének megfelelően kerül kijelölésre. A szövegrészben tehát egy olyan mélyebb viszonyulási módozat is megnyilvánul, melyben a „sajátnak” az elkülönülés aktusa által történő meghatározása az idegenségtapasztalat legszélesebb, civilizációs dimenziójában érvényesül.

Az idegenségtapasztalat szövegrészben tetten érhető általános „civilizációs” sémáinak érvényesülését annál is inkább figyelemre méltó mozzanatként kell tekintenünk, mivel (mint

²⁵³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 61.

²⁵⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 63.

²⁵⁵ Osvald: *Az igaz hazafi*, 70–72.

²⁵⁶ Osvald: *Az igaz hazafi*, 60–70.

²⁵⁷ Osvald: *Az igaz hazafi*, 61–63.

később részletesen is látni fogjuk) a műben nagy súllyal szereplő, a „vallási tematikát” boncolgató eszmefuttatások igazán „húsbavágó” tétjeit a protestánsok katolikusokkal való egyenjogúságának kérdései jelentik. E „kézzelfoghatóbb” referenciális vonatkozásokat a fenti idézet vonatkozásában az 1791. évi vallásügyi törvény 5. paragrafusa jelzi, mely engedélyt ad protestánsoknak arra, hogy „úgy symbolikus, mint teológiai és az áhitatosság gyakorlására tartozó könyveiket” saját könyvvizsgálóik felügyelete alatt nyomtathassák ki, azon feltétellel, hogy a katolikusokat ezekben semmi gúny nem érheti, valamint hogy „azon királyi rendelet [...], hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a Királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez be küldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik.”²⁵⁸ Hogy Oswald fent idézett javaslata mindenekelőtt egy olyan felvetésként értelmezendő, mely a törvényben említett „beszámolási” kötelezettségnek a nem keresztény vallásokra történő kiterjesztésére irányul, szövegszerűen is megfogható. Az igaz hazafiából idézett iménti szövegrészt közvetlenül megelőző passzusban, ahol Oswald a „keresztény Valláson lévők” mellett az „egyébb Vallásokat követőket” kötelezné arra, hogy alaptételeiket a „Nemzetnek, és a’ Királynak” bemutassák.²⁵⁹ Innen nézve a világvallások univerzalisztikus, kulturális-civilizációs vonatkoztatási keretrendszerének közvetett érvényesülése egy olyan mozzanatként is értékelhető, mely az érvelést alkalmassá teszi arra, hogy abban azon keresztény értékközösség, melynek kapcsán a „józan igazgatásnak módjával” való szembenállás lehetősége fel sem merül, indirekt módon az evilági renddel szemben támasztott követelményeknek megfelelő „Mi” dimenziójaként váljon értelmezhetővé.²⁶⁰

Mindennek kapcsán érdemes visszautalni azon korábban megfogalmazott következtetésünkre is, miszerint az esetek többségében a közjóra és az azzal nagy vonalakban ekvivalansnak tekinthető közboldogságra való hivatkozás egyik legfontosabb retorikai funkciója az adott mondanivaló legitimitásának biztosítása. Ezt most azzal a megfigyeléssel egészíthetjük ki, hogy ennek hangsúlyos részét képezheti egy olyan negatív értékállítás is, amely lehetőséget adhat különböző viselkedésmódok, értékattribúciók, lojalitási irányok, illetve adott társadalmi és vallási csoportok retorikus marginalizációjára, sőt akár olyan felvetések

²⁵⁸ 1791. évi 26. törvénycikk, 5. paragrafus. In Pajkossy Gábor: *Magyarország története a 19. században*, 58.

²⁵⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 73.

²⁶⁰ Mindez az S. Varga Pál által a civilizációk mint „a lehetséges legátfogóbb szimbolikus értelemvilágok” kapcsán említett „identifikációs mozgószabálynak” is megfelel: „[M]indig egy adott szituáció s a benne érvényesülő aktuális relevanciák döntenek el, hogy egy személy vagy csoport egymásra rétegződő identitásai alapján éppen melyik »Mi«-hez sorolja magát, s melyik »Ők«-kel áll szemben.” S. Varga: *A nemzeti költészet csarnokai*, 69. A kulturális idegenségtapasztalat három történeti alaptípusához („hellén” és „barbár”, „keresztény” és „pogány”, „ember” és „nem-ember”/”felsőbbrendű” és „alsóbbrendű ember”) lásd Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak*, 241–298.

megfogalmazására is, melyekben ezeknek a normatív mezőből történő kizárása is reális lehetőségként merülhet fel. A „közjó” felekezeti tematikán belüli használatai jól mutatják azt a retorikus potenciált, mely a fogalmat az ilyen „kiszorítódsi” eminens diszkurzív eszközévé avatja.

Végezetül egy olyan szövegrészre érdemes még röviden kitérni, melyben Oswald a vallásszabadság intézményét a társadalmi hasznosság aspektusából vizsgálva, azt kameralista ihletésű népesedésméleti megfontolásokkal egyeztetni össze. Az imént vizsgált passzushoz hasonlóan a *Politzia* fogalma ebben is központi szerepet tölt be.

„Egyébb aránt pedig az elől-szamláltt terhes okokon kívül a' *józan Politzia* soha a' lakosokat a' Hazából ki-nem-kergeti, hanem mint meg annyi hasznos méheket mellyeknek sokaságában áll a' közönséges Társaságnak boldogsága, valamennyire tsak lehet, minden Polgári jussokban reszesülteti. Ezen principium ellen vétettek hajdan a' Spanyolok a' Maurusoknak, a' Frantziák a' Hugonotáknak, sőt nem régiben a' Saltzburgi Érsekség a' Protestánsoknak ki-üzések által. Még ma is érzik ezek a' Tartományok e' belüli oktalan buzgoságoknak káros voltát, mert mind eddig sem a' Népeségnek sem a' Kereskedésnek, és Mesterségeknek arra a' virágzó állapottyára nem léphettek, a' honnant magokat letaszították, más tartományokat ellenben mind azokkal meg-gazdagítottak.”²⁶¹

Megállapítható, hogy a *Politzia* fogalmának populacionisztikai megfontolásokkal történő összekapcsolásával valójában ugyanazon haszonelvű logikát érvényesíti itt a szerző új aspektusból, melyet a *pro patria mori* harcias értékhierarchiáját finomító, a békebeli munkálkodást középpontba állító eszmeifuttatásai alapján korábbi vizsgálódásaink során már tetten értünk.²⁶² A társadalmi haszonelvűség szempontrendszerének érvényessége itt egy olyan dimenzióra vonatkoztatva hangsúlyozódik, melyben a tolerancia mint a közösségi kooperációra jótékony hatású erény játszik központi szerepet. Mindez pedig egy olyan historikus-komparatív mezőben értelmeződik, melynek érvényességét a populacionisztikai szempontrendszer mellett a csinosodás ezzel kompatibilis civilizatorikus aspektusainak felértékelése alapozza meg.

A fejezet összegzéseként elmondhatjuk, hogy a fentiek alapján *Az igaz hazafi*nak egy olyan tematikus-konceptuális szegmense azonosítható be, mely bizonyos elemeiben jól

²⁶¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 74. 1731-ben felekezeti indíttatásból mintegy 22 000 protestánszt telepítettek ki a Salzburgi Érsekség területéről. Lásd Zöllner: *Ausztria története*, 213. Vö. ehhez (és egy korábbi, jóval kisebb mértékű kitelepítés történetéhez) részletesebben Leeb: *Die große Salzburger*, 277–306. Mivel Oswald a Salzburgi Érsekséget tételesen is említi, nyilvánvalóan ezen nagyobb kitelepítésre gondol és nem az 1734-től kezdve több hullámban végbement, kormányzati iniciativa alapján szervezett felekezeti migrációra utal, melynek során az örökös tartományok területéről az erdélyi szászok közé telepítettek át protestánsokat. Utóbbihoz lásd: Trócsányi: *Új etnikai kép, újuralmi rendszer*, 980. A felekezeti áttelepítéseket említi még Kosáry: *Művelődés*, 78. Figyeljünk fel arra is, hogy a mókák *reconquista* során történő kiűzésének népesedésméleti megfontolásokból kiinduló kritikája nem mond ellent az iménti kitételben implikált, a zsidókra és törökökre kihelyezett, részben civilizációs szintű oppozíciónak. Az utóbbiból adódó „elhatároló” és a populacionisztikai elvből következő, pragmatikus alapon „nyitott” attitűd közti feszültséget éppenséggel a világi hatalom számára biztosított dogmatikai ellenőrzési jogkör és az ehhez társított, a „közjóra” veszedelmes vallásokkal szembeni fellépés jogosítványa oldja fel.

²⁶² Erre az előző fejezet végén utaltunk részletesebben. Lásd a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezetet.

megkülönböztethető a mű azon jelentésrétegeitől, melyek elsősorban a rendies identitáskonstrukció tipikus elemeivel hozhatók kapcsolatba. Ezen fogalmi-tematikus keretrendszer egy egymáshoz tartalmilag konvergáló elemekből összeálló és így komplex fogalmi egységbe rendeződő képletet ad ki, annak ellenére is, hogy rekonstruálására a mű különböző fejezeteiben szétszórva található passzusok elemzésével nyílt lehetőség. A „közjó” és a „közboldogság” fogalmainak társadalmilag kiterjesztő értelmű használata, a „törvény” ehhez kapcsolódó, a társadalmi rend biztosítékeként való értelmezése, a népi felvilágosítás diskurzusához köthető mozzanatok, valamint a *Politzia* fogalmának az „igazgatás” szempontjait felértékelő használatai egyaránt egy olyan értékvonatkoztatási keretrendszer érvényesülésére utalnak, melynek középpontjában a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség felvilágosodás felőli aspektusai, illetve ehhez lazán kapcsolódva a felvilágosult kormányzati politika társadalomszervezési elveihez közel álló bizonyos megfontolások állnak.

Mindezek alapján úgy tűnik tehát, hogy a szöveg szerzője egy olyan intellektuális horizonton belül mozgott, mely e nézetrendszerek sajátos fogalomhasználati, érvelési módozataira, illetve az ezek háttéréül szolgáló értékvonatkoztatási keretek bizonyos aspektusaira a puszta közhelyszerű szóhasználaton túlmutató mértékben nyitott. Az ebben a fejezetben nyert tanulságok a republikánus-patrióta érvelésmódnak a társadalmi haszonelvűség szempontjához igazított, korábban vizsgált áthangolását egy olyan fénytörésben mutatják, melyben az a rendiesített republikánus értékhierarchián belüli hangsúlyváltáson túlmutató jelentőségű mozzanatként mutatkozik meg. A korábbi megállapításaink és e fejezetben tett megfigyeléseink tekintetbe vételével azt a végkövetkeztetést vonhatjuk le, hogy a közjó elvont képzetéhez kapcsolódó fogalmi háló tekintetében az előző fejezetben taglalt, főként a nemesi önazonosság kollektív konstruktumához kapcsolható republikánus tendenciák mellett egy ezekkel bár textuálisan összefonódó, de tartalmilag elkülöníthető vonatkoztatási rendszer is érvényesül *Az igaz hazafiban*. Mindez egyrészt Rákai Orsolya tipológiaiag igen hasonló megfigyeléseinek relevanciáját húzzák alá, miszerint a „közjó” és a „polícia” fogalmi „a kormányzati politikát megalapozó államelméletből” a nemesi nemzet „felvilágosító beszédmódjába” is átkerültek.²⁶³ Sőt ezen túlmenően az is elmondható, hogy „a 18. század végén már nemcsak Hajnóczy József vagy Batthyány Alajos alkalmazta a közjó fogalmát abban az értelemben, ahogyan azt a felvilágosult abszolutizmus használta”, hanem a rendi ellentábor

²⁶³ Rákai: *Az irodalomtudós tekintete*, 146–147.

is.²⁶⁴ Vagyis a fogalom nemcsak a kormányzati politika szóhasználatát határozta meg, de a rendi diskurzusok egészen belül tetten érhető az időszakban, mind azon szokásosan „felvilágosultként” aposztrofált szegmensben,²⁶⁵ mind pedig a „mainstream” rétegekben.²⁶⁶ Mindazonáltal *Az igaz hazafi* esetében nyilvánvalóan nem pusztán a fogalomhasználat pusztá átvételéről beszélhetünk, hanem annak reflektált, kidolgozott gondolati rendszerben történő alkalmazásáról.²⁶⁷

Úgy gondolom, a fenti elemzések jelentősége főként abban áll, hogy segítségükkel a politikai nyilvánosságot legalábbis „mennyiségi” szempontból uraló nemesi politika felfogásnak és társadalomképnek megfeleltethető érvrendszerek adott változatai, illetve az ezektől elkülöníthető diszkurzív megnyilvánulások közti szövevényes viszonyrendszer mikrostruktúráiba nyerhettünk betekintést. Mivel a különböző beszédmódokhoz és diszkurzív hagyományokhoz sorolható szövegelemek szokásosan egymással összefonódva jelennek meg adott érvelésekben,²⁶⁸ érdemes tüzetesebben azt is megvizsgálni, hogy *Az igaz hazafi* további, republikánus alaptendenciákat mutató szövegrészeiben fellelhetők-e a diszkurzív keveredés hasonló nyomai.

²⁶⁴ Szijártó: *A közjó fogalma*, 501–502. Mindez egyrészt jól mutatja a hosszútávú diszkurzív folyamatok többszörös összetettségét, hiszen részben éppenséggel a rendies értékvilággal sok szempontból jól összeegyeztethető republikánus gondolkodás hatását mutatja, hogy a közjó fogalma a felvilágosodás államcentrikus-államtudományos diskurzusaiban is központi szerepet játszott (Bmardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 634.), majd innen került át a rendi politika szókincsébe, legalábbis ami a magyarországi kontextust illeti.

²⁶⁵ Kosáry: *Művelődés*, 267.

²⁶⁶ Szijártó M. István ímént említett tanulmányában a fogalom rendi ellenzéki regiszterben történő használata példaként Gömör megyének az 1790–1791. évi diéta felekezeti vitájában képviselt, II. József türelmi rendeletének törvénybe iktatását propagáló azon érvelését említi, amelyben szerepet játszott a közjóra történő hivatkozás. Szijártó: *A közjó fogalma*, 502.

²⁶⁷ Kérdéses lehet ugyanis, hogy az említett rendies fogalomhasználatok mögött az egyes esetekben milyen szintű intellektuális fedezet állt, vagyis ezek mennyiben következtek a „közjó” felvilágosodással kapcsolatos jelentésrétegeknek tényleges interiorizálásából, illetve milyen fokon vezethetők le inkább a beszélők retorikus-pragmatikus motivációiból, illetve ehhez kapcsolódóan esetleg kimutatható-e a fogalom átértelmezésének a szándéka. (A reinterpetáció eklatáns példaként említhető a társadalmi szerződés fogalmának rendies használata, mely az ősi alkotmányra való hivatkozás érvrendszerében a felvilágosult kormányzati politika szóhasználatától nagyban eltérő jelentésben és referenciális fedezettel tűnik fel a korban. Lásd ehhez például Takáts: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, 674. A társadalmi szerződés „rendies” és „monarchikus” használatairól később részletesebben is szó esik majd az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetben.)

²⁶⁸ A politikai diskurzusok alapvetően poliglott jellegéhez lásd pl. Pocock: *The concept of a language*, 21.

2.4. Szokások, erkölcsök és törvényszabás

Mint korábban láttuk, a második fejezetnek a „haza” fogalmát explicit módon tematizáló, korábban tüzetesebben vizsgált²⁶⁹ első felét²⁷⁰ követő második nagyobb egységében²⁷¹ Oswald a „nemzet külső címeres jegyeinek” ismertetésére vállalkozik. Bár mint elemzésünk kimutatta, bizonyos haszonelvű megfontolások itt tapasztalható érvényesülése alapján az előbbit tárgyaló szövegrészek némelyike vonatkozásában is felvethető az értékvonatkoztatási keretek potenciális többirányúsága, ezeket a tematikus csomópontok és a gondolatmenet fő kérdései alapvetően a republikánus hagyományhoz kötik. Ezzel szemben a „nemzetet” tematizáló passzusok ennél első pillantásra is jóval heterogénebb argumentációs mintázatot mutattak. Később részletesen is látni fogjuk, hogy Oswald a „nemzet” három már említett „külső címeres jegye” közül elsőként az egy egységben kezelt „szokások” és „erkölcsök” fogalmait veszi górcső alá, majd néhány oldallal később a „nyelv”, végül a „viselet” kerülnek még terítékre mint a „nemzetet” meghatározó jegyek. Ezek közül a „nyelv” részletes vizsgálatára később térünk rá, de már most érdemes kiemelni, hogy ennek vonatkozásában a csinosodás beszédmódjának érvényesülését figyelhetjük meg, valamint néhány, az etnolingvisztikai elv tendenciáját mutató megfogalmazást találunk. Az „anyanyelv” fogalmának diszkurzív nyitottsága és a feltételezhető szerzői szándék szempontjából vett fontossága mutatkozik meg abban, ahogyan Oswald azt a szóban forgó szövegrészekben a befogadóközeg domináns rendies regiszterébe illesztve az ősi alkotmányosság beszédmódját és a karakterdiskurzust felidéző hívószavakkal összekapcsolja, főként pedig amilyen módon a republikánus értékhierarchia harcias aspektusaival összeegyezteti.²⁷² A „szokások-erkölcsök” és a „viselet” argumentációs környezetét pedig – mint azt a jelen fejezetben látni fogjuk – jellegzetesen republikánus alapkérdések feszegetése jellemzi, amivel párhuzamosan (bár kisebb mértékben és kevésbé egyértelmű formában) egy további, utóbbiaktól is elkülöníthetőnek tűnő vonatkoztatási keretrendszer érvényesülése is kimutatható.

A „hazát” és a „nemzetet” problematizáló részek tematikus rétegzettsége vonatkozásában megfigyelhető ezen különbségek a két fogalom jelentéstartalmai közti eltérésekre hívják fel a figyelmet. A fejezet előbbit tárgyaló első felét uraló republikánus

²⁶⁹ Lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell*, valamint a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezeteket.

²⁷⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 9–16.

²⁷¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 16–29.

²⁷² Az erre vonatkozó részletesebb elemzést lásd a *Nemzet, anyanyelv, beszédmódok* c. fejezetben.

érvelésmód viszonylagos dominanciája egyrészt szövegszerűen megfogható formában is mutatja a beszédmód, illetve ezen belül főként a republikánus erényfogalom („virtus”) és a „haza” fogalma, illetve a patrióta diskurzus közti erős korrelációt,²⁷³ ugyanakkor az e szövegrészekben kimutatható haszonelvű tendencia a „haza” fogalmának a felvilágosodás közösségi és társadalomszervezéssel kapcsolatos aspektusai felé való potenciális nyitottságára is felhívják a figyelmet. A fejezet második felét jellemző tematikus heterogenitás pedig azt jelzi, hogy a „nemzet” fogalma mennyire sokféle jelentésdimenzió magába fogadására és mozgósítására alkalmas.²⁷⁴ A fogalom szemantikai többértékűsége egy olyan, korábban már említett²⁷⁵ retorikai műveletben realizálódik az ominózus második fejezetrészen, melynek során a „szokások” és „erkölcsök”, valamint a „nyelv” és a „viselet” mellékfogalmainak különböző jelentésaspektusaihoz változatos formákban kapcsolódó beszédmódok által megjelenített értékvonatkoztatási keretek a „nemzet” főfogalmába sűrítve válnak megjeleníthetővé. A következőkben előbb a „szokások” és „erkölcsök”, majd a „viselet” fogalmi mentén kirajzolódó képzettársítások térképét kísérel meg felvázolni.

A „szokásokat” és „erkölcsöket” mint a „nemzetet” meghatározó jegyeket tagláló első nagyobb szövegegység eleinte még határozottan a tematikus kulcsszavakkal messzemenően kompatibilis republikánus motívumok dominanciáját mutatja. A szerző egy „régí isméretes

²⁷³ Viroli: *For Love of Country*. Bár mint látni fogjuk, a republikánusnak nevezhető érvelésmódok, illetve az ezekhez kapcsolódó értékhierarchia és diszkurzív motívumkincs máshol is tetten érhető Oswald művében, a beszédmód a második fejezetnek a „haza” fogalmát tematizáló részeiben jelenik meg a legpregnánsabb formában.

²⁷⁴ A „haza” területi („intézményes”), illetve a „nemzet” szimbolikus („érzelmi-kulturális”) referenciái is megfoghatók a műben. Ennek példaként említhetjük Oswald következő megjegyzését: „Alig vagy olyan *Nemzet*, melly *Hazájában* a’ maga régi jó szokásaihoz, ’s erköltsihez különös hűséggel ne viseltetnék.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 17. (Kiemelések tőlem, H. H.) A tágabb szövegkörnyezethez lásd a következő idézetet. A két fogalom jelentésmezői közti eltérések jelzésével ugyanakkor semmiképp sem szeretném azt sugallni, hogy az általuk megjelenített ezen vonatkoztatási rendszerek egymástól hermetikusan elkülönülneek. Miként Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton a patriotizmus és a nacionalizmus közti viszonyrendszer leírására irányuló történetírói diskurzust tárgyalva hangsúlyozzák, a patriotizmus mint intézményi alapú lojalitás és a nacionalizmus mint érzelmi-kulturális identifikáció éles szembeállítás, „extrém módon problematikus.” Mint megjegyzik, a kettő közti bináris oppozíció helyett sokkal inkább „az intézményi és a kulturális elemek különböző kombinációról” beszélhetünk. (Trencsényi–Zászkaliczky: *Towards an Intellectual History of Patriotism*, 43.) Az éles szembeállítás tarthatatlansága *Az igaz hazafi*-ben tetten érhető fogalomhasználatok alapján is könnyen belátható. Egyrészt a „haza” és „nemzet” fogalmainak egyazon fejezetben történő, ám explicitté tett, határozottan körülírt fogalmi distinkciók nélküli tárgyalása a szövegszervezés szintjén is mutatja a két fogalom jelentésrétegeinek és az általuk megjelenített értékvonatkoztatási keretek komplex összefonódását. Másrészt teljesen egyértelmű, hogy nemcsak az anyanyelvhez kötött, etnolingvisztikai alapozású érvelések hordozzák az azonosulás masszívan szimbolikus-érzelmi alapon meghatározott tölteteit, de ez (részben a republikanizmus jellegzetes diszkurzív kereteibe való beágyazottságukból adódóan) a patrióta vonatkoztatási kereteket megjelenítő szövegelemekre is messzemenően igaz. Megfordítva, a „nemzet”-hez kapcsolódó „intézményes” konnotációk pedig a fogalom rendies jelentésváltozata kapcsán mutathatók ki. (Ehhez lásd az *Exkurzus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az etnolingvisztikai tendencia vonatkozásában semmi ilyesmi nem látszik.) Lényegében tehát mindkét fogalom vonatkozásában kimutatható, hogy mind „emocionális-szimbolikus” tartalmakat, mind pedig „intézményes” referenciákat magukban hordozhatnak.

²⁷⁵ Lásd a *Nemzet, anyanyelv, beszédmódok* c. fejezetet.

verset” idéz, először latinul („*dum fueris Romae, Romano vivito more; Dum fueris alibi, vivito sicut ibi*”), majd saját (némileg laza) fordításban is: „Ha Rómában lakol, szokását kövessed; ’s ezen köz regulát soha meg ne vessed.”²⁷⁶ Miután ebből kiindulva megállapítja, hogy „még az idegen Nemzetbéli okos vándorlók is meg-tartják ezen regulát, és a’ mennyire tsak illik, magokat a’ Nemzeti helyes szokásokhoz alkalmasztatják [*sic*] ellenben pedig a’ kik ezen ellen szántszándékkal véttenek, mint magok Nemzetek’ szokásaik felől nagyot képzelő, ’s másokat meg-vető Szél-malmak mindeneneknek tsúfságul szolgálnak”, a következő néhány mondatban az idegen szokások behozatala nyomán leromló honi közállapotok ostromozásába kezd:

„Ha ez az okos idegenekről igaz, ugyan mit lehet tehát azokról, a’ Magyar nevet méltatlanul viselő mostoha Hazafiakról mondani, a’ kik is az ő ditső eleiknek sok századok által jóvá-hagyott, ’s fel-szentelt jó erköltséit, ’s szokásait szégyenlén a’ Hazának közepette is Frantzia, Ánglus, Olasz, ’s Német módikat majmolnak? Valóban sokkal méltábban szégyenlhetni ezeket a’ Nemzet, mint ők az ostoba gögtől fel-fúvattatván szégyenlik követni saját Nemzeteiket. – Alig vagyon olyan Nemzet, melly Hazájában a’ maga régi jó szokásaihoz, ’s erköltséihez különös hűséggel ne viseltetnék; Hát tsak mi Magyarok lézünk-é utólsók e’ világon? [...] Valamíg Nemzetünk régi ditső eleinek példás erköltséit, szokásait követte, mind addig az egyenes szívűség, barátság, gazdálkodás, takarékoság, tiszta ’s józan élet, és több nemes indulatok voltak tüzimerei; de mióta idegen tollakat aggatott magára, az idegen erköltsékekkel és szokásokkal egygyütt az idegen, és nálunk még nevetlen vétkek, ’s gonoszságok is csoportossan tódultak Hazánkba. *És hogy büntető Törvényeink olly soványok, ’s nintsenek világos törvényeink sokféle gonoszságok ellen, azt tartom egyik fő okának, hogy Nemzetünk a’ régi időkben nem volt olly termékeny a’ különbb különbb-féle gonoszságoknak el-követésében.*”²⁷⁷

Jól látható, hogy itt Oswald alapvetően továbbra is a fényűzés republikánus kritikájának szokincset alkalmazza, azt a lokális rendi viszonyokra vonatkoztatva. Az erénytematika „Nemzethez” kötött érvényesítése a *Hungarica natio* felé mutató, határozottan kitapintható lojalitásvektort jelez, a régmúlt példás erköltséi és szokásai, a takarékoság, gazdálkodás és józan élet motívumai által kijelölt, erre rávetített értékperspektíva egyértelműen rajzolja ki az értelmezési keret fő vonalait.²⁷⁸ Ezen túlmenően azonban néhány, első pillantásra talán jelentéktelennek tűnő mozzanat is figyelmet érdemel. Feltűnő egyrésről, hogy Oswald a dicső múlttal szembeállított, mindinkább elkorcsosuló jelen perspektívájából kiindulva egy kivétellel éppen azokat az országokat sorolja itt fel, melyek majd néhány sorral később, már a csinosodás beszédmódjához köthető értékvonatkoztatási keretek közé illesztve, a „nemzet külső címeres

²⁷⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 17.

²⁷⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 17–18. (Kiemelés tőlem, H. H.)

²⁷⁸ Az Oswald által alkalmazott, az idegen „módit” ostromozó fordulatok a főként a jómódú köznemesség által az „aulikus” főurak bécsi udvarhoz hasonló életmódját kritizáló, a 18. század végén is virulens beszédmód elemeit idézik. Ennek századeleji gyökereiről és a 18. századon végighúzódó hagyományáról lásd pl. Arató Endre: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásaia 18. században. In Spira–Szűcs (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában*, 130–181. Főként: 131–146.

jegyei” közé sorolt anyanyelv („anyai nyelv”) használata fontossága kapcsán már kifejezetten pozitív konnotációban említődnek.

„Tekintsük-meg a’ Frantziákat, Anglusokat, Szakszokat, Németeket, Pruszsusokat, és egyéb pallérozott Nemzeteket, ezek-is a’ régi homályosabb századokban Deák nyelven folytatták közönséges dolgaiknak kormányozását [...]; de mind addig a’ Tudományoknak és az ezekhez kapcsolt erköltsi érzésnek ’s izlésnek tsak alsóbb gráditsain heverték, míg nem ezen meg rögzött hibás szokást le-ráztán, és a’ természetnek, ’s józan okosságnak szava után hallgatva anyai nyelven kezdték minden dolgaikat folytatni.”²⁷⁹

Ez azért különösen érdekes, mert ha a beszédmódok elvont szintje felől, az elméletalkotás ideáltípuszó perspektívájából közelítünk, azt mondhatjuk, hogy a csinosodás és a republikanizmus között egy ellentétes viszonyrendszer mutatható ki.²⁸⁰ Míg a csinosodás narratívájában ugyanis a „civilizációs-kulturális” fejlettség szempontja élvez prioritást, amiből következően adott államok (általában az Osváldnál is szereplő csoport tagjai) fejlettségi szintje szolgálhat mintául a többiek számára, a republikánus elbeszélésben a szokások organikus egyöntetűsége és az erkölcsök ebből fakadó romlatlansága a legfőbb mérce. Ebből következően ugyanezen országok hatása ebben a narratívában már „idegen módiként” jelenik meg. Ennek beszivárgása veszélyt jelent, megakadályozásával az ősi erkölcsök hanyatlása elkerülhető lenne, lényegében tehát egy magasabb erkölcsi szint lenne hozható. Továbbra is a tipológiai értelemben vett alapváltozatok szintjén mozogva azt mondhatjuk, eme fordított reláció háttérében az áll, hogy a két beszédmódot meghatározó értékhierarchiákban alapvetően különböző szempontok dominálnak. Míg a csinosodás esetében az értékmérő a „civilizációs-kulturális szint”, belső logikája pedig inkább egy, a kulturális és/vagy a kereskedelmi érintkezés nyomán érkező külső hatásokat magába építő, heterogén társadalmi víziót támogat, melyben a versengés nemcsak magától értetődő, de egyenesen üdvös, addig az „erkölcsi tisztaság” mércéje, valamint az ennek ellenfogalmaként fontos szerepet játszó „korrupció” pólusai között feszültségben tematizált klasszikus republikánus értékhierarchia sokkal inkább egyfajta egyenlősítő tendencia, vagyis egy jóval homogénebb társadalmi-kulturális képlet felé mutat. Mindezekkel összefüggésben pedig – továbbra is a konkrét történeti változatok közötti

²⁷⁹ Osváld: *Az igaz hazafi*, 18–19. Az előzőleg idézett passzusban szereplő országlistához képest az itt nem szereplő kivétel az „olaszok”, akik a pallérozódás mintái között nem tűnnek fel. Érdemes felidézni itt Bodnár-Király Tibor megfigyelését, aki a német nyelv korabeli megítélése vonatkozásában érvényesülő kettősségre utalt. Mint hangsúlyozta, az annak fejlettségére vonatkozó nézetek, illetve hazai „romboló” hatását konceptualizáló (hozzátehetjük: részben II. József nyelvrendeletéhez kötött, de a „németellenesség” hosszabb hagyománytörténetébe is illeszkedő) kritikák egyaránt jellemzőnek tekinthetők az időszakban. (E tekintetben pedig Decsy Sámuel is külön kiemelte.) Bodnár-Király: *Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz*, 28.

²⁸⁰ Ugyanakkor republikanizmus és csinosodás általánosan vett viszonya kapcsán érdemes Vaderna Gábor megjegyzését felidézni, aki úgy fogalmaz, hogy bár a két beszédmód „nem egészen kompatibilis egymással”, mégis (adott esetben és kontextusokban) „békésen megférnek egymás mellett”. Vaderna: *A költészet születése*, 393.

differentiálástól nagyvonalúan eltekintő ideáltipizálás dimenziójában mozogva – azt is megállapíthatjuk, hogy a két beszédmód narratív időszemlélete is diametrálisan áll szemben egymással. Míg a republikánus narratívára jellemző ciklikus szemléletben gyakran a hanyatlás okainak a feltárására helyeződik a hangsúly, amivel az aranykort a régmúltba helyező, a jelent az utóbbi mércéjével mérő tendencia nyer teret, a csinosodás beszédmódjának evolúciós nézőpontjában a jövő idősíkjá jelenti a legfontosabb referenciát.²⁸¹

A két szövegrész összevetéséből azonban kiderül, hogy bár a két beszédmód eme jellegzetességeinek egy része jól megfoghatóan tűnik a szóban forgó passzusokban is, a kettejük közti összefüggések a konkrét szövegszervezés szintjén ennél bonyolultabbnak is mutatkozhatnak. A felsorolt országok vonatkozásában érvényesülő komparatív dimenzió ugyanis paradox módon mindkét esetben olyan gondolatmenetekbe szöve érvényesül, melyekben az összehasonlítás perspektívája mellett a belülről kifejlés metaforikája, vagyis egy alapvetően organicista szemléletmód is meghatározó. A két szövegrészben tetten érhető, egymással több ponton összefüggő érvelésmód ezen tengelye a „saját” és „idegen” ellentétpárja körül forog, melyben az idegen példa, a külső tapasztalat követése elsősorban *mint elv* jelenik meg. Az elvi szintű mintakövetés attitűdje tehát nemcsak a csinosodás programja, vagyis a pallérozódás anyanyelvhasználattal kapcsolatos aspektusai, de a republikánus minták esetében is kimutatható.

Jól látszik ugyanis, hogy a „saját” szokások és erkölcsök követésének utóbbiakban rendre feltűnő impertívusza (éppúgy mint az ugyancsak „saját” anyanyelv ápolása és felkarolása) minden ország számára ajánlatos: az „ottani saját” szokások az „ittthon” kontextusában silányulnak „módikká”, melyek ebben a perspektívában immár az „itteni sajátot” rontják meg. Ugyanakkor ebben az esetben is nyilvánvaló, hogy a csinosodás anyanyelvhasználatot pártoló argumentációjához hasonlóan nem az ajánlott mintázatok konkrét, tartalmi átvételéről van szó, hanem a „saját” követésének másoktól ellesett mintájáról. Másrészt az is kimutatható, hogy a normatív kíváncsalmként vizionált végeredményt az elhagyott vagy (részben) elfelejtett „sajáthoz” (szokások-erkölcsök, illetve anyanyelv) való visszatérés jelenti: némileg talán fellengzősen megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy mindkét esetben egyfajta „mintakövetéses belátáson alapuló, de organicista szemléletről” beszélhetünk.

²⁸¹ A múltra és a jövőre irányuló időszemléletek két alaptípusa persze nem szűkíthető e beszédmódhoz kapcsolható érvelésmódokra. Ezek viszonylag tiszta, illetve bizonyos argumentációs mintázatokban egymással keveredő formáit mutatta ki Szijártó M. István az 1790–91. évi országgyűlés vallásügyi vitáiban felsorakoztatott, a diéta szuverenitásával és a törvények megváltoztathatóságával is kapcsolatos érvek kapcsán. Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 5–24.

Ezen értelmezés relevanciáját húzza alá a következő belső paradoxon is. Oswald több érveléséből is egyértelmű, hogy míg az idegen szokások honi behozatalát elítéli, addig a magyar szokások külföldi átvételét örömtelinek tartja.²⁸² A magyar szokások/viselet idegen környezetbe kerülve tehát nem ostromozott „módiként” ítéltetnek meg, mint fordítva, amikor a magyar környezetbe kerül az idegen eredetű úzus. Ezen alapvetően rendies-republikánus értékvonatkoztatási keretek között mozgó szövegrészekben tehát a „saját” követésének elvileg mindenkire kiterjedő princípiumát az „idegen” környezet kontextusában a rendies karakterológia értelmében vett „hungarocentrikus” „saját” felértékelése írja felül.

Ami ugyanakkor a csinosodás programját illeti, mindezek mellett azt is jelezni kell, hogy a mű egy másik helyén az is látszik, hogy a csinosodás szélesebb értelemben vett, az anyanyelvi fejlesztésen túlmutató programjához nem csak az elvi mintakövetés, de a konkrét átvételekre nyitott, azokban hasznót látó attitűd is társul. A külső hatások egészen széles, részben a csinosodás hívószavai köré rendeződő skálája mint konkrét, az átvételre legalábbis potenciálisan érdemes és a káros változatoktól normatív jelzőkkel elválasztott („hasznos”, „jó”) minták sora tűnik fel abban a szövegrészben, ahol mindez ráadásul éppenséggel a nemesi tanulmányutak közösségre üdvös hatásainak kontextusában tematizálódik. E passzusból megtudhatjuk, hogy a nemesség az a rend,

„melly a' maga költségén a' közönséges társaság igazgatására 's boldogíttására szükséges tudományokért terhes, és veszedelmes utazásokra sok Országoknak, 's tartományoknak békijárásokra a' Nemzetek erköltseinek, törvényeinek, szokásainak meg vizsgálására 's tanulására szokta magát adni, hogy így a' hasznos tudományokat, törvényeket, erköltsöket, szokásokat, mesterségeket, jó ízléseket, mint ama' sokféle virágokból mézet gyűjtőgető fáradhatatlan mihetske, hazájában bé-hozván Nemzetével szerentséssén közölhesse.”²⁸³

A fenti országfelsorolásokat tartalmazó, az idegen módik majmolását ostromozó, illetve a pallérozódás mintáit ajánló, egy nagyobb egységet képező (szövegszervezésileg is közvetlenül egymást követő), korábban idézett két gondolatmenet másik tengelye „múlt” és „jövő” perspektívái között mozog. Míg a „szokások és erkölcsök” témáját problematizáló első érvelésben a követendő értékeket egyértelműen a múltból levezető érvelésmód dominál, addig a „nyelv” és „tudományok”, valamint az azokhoz kapcsolt „erkölcsi érzés” és „ízlés” fogalmai köré szőtt másodikként idézett argumentáció vonatkozásában egy önmagában is kettős szerkezetet azonosíthatunk be. Ebben az utóbbi három fogalmat mint az érvelésben

²⁸² „Más idegen Nemzetek betsülik, és szeretik szokásainkat, nyelvünket, 's viseletünket, hát mi magunk leszünk e' azok, a' háláadatlan madarak, kik önnön fészüknek undokittyuk?” (Osvald: *Az igaz hazafi*, 17–18.) Illetve ennek megfelelője később, ahol a „külföldiek” magyar ruhák iránti szeretetét, magyar ruhákban való „villongását” pozitív konnotációban emlegeti. Lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 27–28.

²⁸³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 36.

határozottan kitapintható evolucionista jövőperspektívát felépítő „fejlődéscentrikus” paneleket azon „anyanyelv” aktiválja, mely ugyanakkor éppenséggel a „saját múltban” gyökerező „organikus” mivolta okán képvisel különleges minőséget. Ilyen módon az „anyanyelv” a két időperspektíva közti közvetítés szerepét tölti be, végső soron tehát mintegy megnyitja a másik három fogalom által megjelenített értékhorizont érvényesülése számára azt a normatív jövőt, melyet a „magasabb grádicsok” jelképeznek a szövegben.

Figyelmet érdemel az „erkölcs” kifejezés fentiek alapján látható poliszémiája is. Elsőre némileg zavarba ejtő lehet, hogy a republikánus értékhierarchiát megjelenítő szövegrészben emlegetett „*erkölcsök és szokások*” mellett a csinosodással kapcsolatos konnotációkat hordozó passzusban is „*erkölcsi* érzéssel” találkozunk. Mivel egy másik, részben ugyancsak az utóbbi beszédmódra jellemző mintázatot mutató érvelésben ugyanez a szóhasználat jelenik meg („erkölcsi érzés”),²⁸⁴ azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az „erkölcs” a republikanizmus és a csinosodás értékvonatkoztatási keretrendszerein belül feltűnve egymástól eltérő referenciális viszonylatok felidézésére alkalmas. Mindez az „erkölcsi érzés” fogalma kapcsán a konkrét szóhasználat szintjén is a csiszoltság programjának, konkrétabban a *moral sense* recepciótörténeti dimenziójának érvényességét veti fel.²⁸⁵ Nem ennyire pregnáns formában, de a kontextusfüggő használatnak az erkölcs fogalmára jellemző illetén, a fentiekhez hasonló tendenciáját figyelhetjük meg a „szokás” vonatkozásában is. Azon szövegrészben, ahol Osvald a csinosodás kontextusában a latin használatát mint „meg rögzített hibás *szokást*” írja le, a fogalmat láthatóan nem a „régí jó szokások”, illetve a „szokások és erkölcsök” rendies regiszterben pozitív konnotációkat ébresztő jelentésváltozatában hozza játékba.²⁸⁶

A mintául szolgáló országcsoportokat felsoroló két gondolatmenetet összehasonlító fenti megfontolásokat összegezve tanulságként azt vonhatjuk le, hogy bár az „ideáltipizált”

²⁸⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 20.

²⁸⁵ Mindennek relevanciáját a fogalom honi befogadásának egy nem sokkal későbbi, teljesen explicit módon részben a Shaftesburyánus horizonthoz, részben a skót felvilágosodás egy emblematisztikus szerzőjéhez kapcsolt használatával érzékeltethetjük: „SHAFTESBURY és HUTCHESON azt mondták, hogy mindenkor tökéletesen útba igazít minket lelkünknek egy igen felséges de még-is természeti, és minden emberrel köz-érző tehetsége, melly minden okoskodás nélkül-is érzi, mellyik részenn van az igazság: mivelhogy abbann gyönyörűséget, azellenkezőbenn pedig kedvetlenséget érez, és ennél fogva ezt a’ tehetséget erkölcsi érzésnek vagy érzőségnak (sensus moralis) nevezték. Ez az erkölcsi érzés természettel megéri a virtust és a’ vétket, mint a’ szem a figurákbann való szépséget és rútságot; a fül hangok közt való öszve-illést (harmónia), és öszve nem illést (dissonantia); és ez nem a’ tanítás vagy nevelés munkája bennünk, ámbár meg kell vallani, hogy annak öregbítésére, vagy gyengítésére igen sokat tehet a’ nevelés. Ezt az érzést nem-is az okosság vezeti, hanem inkább e’ vezeti az okosságot, úgy hogy tsak azt ítélheti virtusnak az okosság, a’-mit az erkölcsi érzés helybe-hagyott; és tsak azt kárhoztathattya az okosság, a’ mi az Erkölcsi érzésnek helyben hagyását meg nem nyerte.” Sárvári Pál: *Moralis philosophia, mellybenn az erkölcsi tselekedeteknek a’ józan okosság szerint való főregulája vagy princípiuma kikeresődik, és annak az Isten’ lételeivel, a lélek halhatatlanságával, és a vallással való szoros egybekötetése előadódik*. Pest, 1802.

²⁸⁶ Osvald: *Az igaz hazafi*, 19.

leírások segíthetik az elemzést, mindig érdemes azt is észben tartani, hogy az analitikus elemzési eszközökként felfogható beszédmodok a diszkurzív valóság szintjén változatos formákat vehetnek fel. Mindez természetesen abból adódik, hogy az előbbieket felépítő gondolati és szövegelemek maguk is alá vannak vetve a történeti változásnak, mégpedig magából a használatból következő diszkurzív redeskripciók sorozatai által: érdemes tehát az egyes beszédmodok történeti „rétegzettségét” mindig szem előtt tartani.²⁸⁷ A fentiekben részben éppen az ilyen típusú kreatív nyelv- és fogalomhasználatra igyekeztem példát adni, az ehhez szükséges, megfelelőképpen mélyreható analízis segítségével.

Bár az értelmezés fent részletezett (jelen esetben a republikanizmus és a csinosodás viszonyában taglalt) ideáltipizáló dimenziójának relevanciája sem kétségbe vonható, a konkrét szövegszervezés logikái eme absztrakt szinten megfogható képleteknek jól láthatóan nem mindig felelnek meg. Vagyis, bár a különböző beszédmodok mint utólagos konstrukciók segíthetnek abban, hogy az értelmezés szélesebb kereteit megadják, egyidejűleg képesnek kell lennünk arra is, hogy megértsük, vajon hogyan lehetséges, hogy ugyanaz a tartalom (a fenti esetben: ugyanazon országok felsorolása) két egymást követő bekezdésben ilyen radikális mértékben különböző konnotációkban szerepelhet.²⁸⁸ Ha a rövidtávú memória teljes hiányának lehetőségét kizárjuk, nem marad más hátra, mint hogy megpróbáljunk valamilyen, az elsődleges kontextussal is számoló magyarázatot találni a jelenségre. Ez pedig egyrészt az egyes szövegrészek mögött meghúzódó „intenciós” háttér felmérését teszi szükségessé (vagyis azt, hogy pontosan mi is az a „közlés”, ami az adott megfogalmazást/érvelésmódot szükségessé tehette). Másrészt pedig azt jelenti, hogy az utólagos perspektívából egymásnak ellentmondónak tűnő elemek közti feszültség előtérbe helyezése helyett a gondolatmenet implicit logikája azon elemeinek rekonstruálására érdemes kísérletet tennünk, melyek a szövegszervezés konkrét szintjén lehetővé tették, hogy az adott érvelésekben foglaltak az adott formában legyenek megjeleníthetők. Amennyiben innen közelítünk, a két ominózus országfelsorolás kontextusai között annyiban csak látszólagos az ellentmondás, hogy végül is Osvald mindkét esetben a „sajáthoz” való visszatérés kívánalmát fogalmazza meg, mégpedig komparatív, „mintakövetéses” alapon: az egyik esetben azt mondja, hogy a pallérozott

²⁸⁷ Spinoza republikanizmusa kapcsán éppenséggel ezt hangsúlyozza Trencsényi Balázs is. Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 77–84.

²⁸⁸ Miként Takáts József megjegyzi, „[a]hhoz, hogy megfelelő elemzési eszközzé váljanak, viszonylag határozott képet kell adnunk egy-egy politikai nyelvről, ám annál rugalmasabban kell eljármunk a használataikat elemézve.” Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 149–160. (Az idézet helye: 150.) Ugyanezt – a politikai nyelv kategóriájával szembeni némiképp erőteljesebb szkepszissel – Vaderna Gábor a következőképp fogalmazta meg: „[A]mikor éles elhatárolásokat teszünk politikai nyelv és politikai nyelv között, akkor nem biztos, hogy ugyanott látunk töréspontokat, ahol a 18. vagy 19. századi ember maga látta volna.” Vaderna: *A költészet születése*, 394.

nemzetekhez hasonlóan a saját (anya)nyelv használata szükséges a fejlődéshez, és ugyanígy tesz a „szokások” és „erkölcsök” kapcsán is, amikor szintén a „sajáthoz” való visszatérés ajánlatát fogalmazza meg, és most is a felsorolt országok példájából kiindulva.²⁸⁹

Visszatérve az erkölcsök leromlásának a fenti idézetben tetten érhető republikánus narratívájához, megállapíthatjuk, hogy abban – több más korabeli érveléshez hasonlóan – a kívülről ható elemek („idegen mód”) mellé bizonyos belső tényezők is illeszkednek, amit az idegen szokásokra és ezzel a dekadens életvezetési formákra való honi fogékonyság ostromozása jelez. Bár az idézett passzus elején még úgy tűnik, mintha a szerző meglegedne azzal, hogy mindennek relevanciáját az egyéni felelősség szintjén jelölje ki, a „törvény” fogalmának játékba hozása, illetve a „büntető törvények” jelenbeli fogyatékonyságait, illetőleg hiányát a régmúlt példás erkölcsiségével magyarázó megállapítás egy csapásra strukturális dimenzióba emeli a problematikát. Ennek eredményeképpen tehát az erkölcsi hanyatlás hatásmechanizmusában szerepet játszó belső tényezőkön belül az individualitás azon szintjéről, melyet a „Magyar nevet méltatlanul viselő mostoha Hazafiaknak”²⁹⁰ az idegen szokásokra és ezek hozadékaként a „még nevetlen vétkekre” való fogékonysága határoz meg, a súlypont a kollektivitás dimenziójára helyeződik.

Mindazonáltal nem önmagában az erkölcsi hanyatlás okainak kollektív dimenzióba helyezése bír itt kiemelt fontossággal. Ami a fentebb idézett passzust igazán figyelemre méltóvá teszi, az nem más, mint a „törvények” említése és a közösségi működés szempontjából vett meghatározó jelentőséggel való felruházása. Első lépésben a puszta szóhasználat elemzésére szorítkozva érdemes külön figyelmet szentelni a szóban forgó passzus utolsó mondatában szereplő, a „törvény” előtt használt „büntető” jelzőnek. Utóbbi használata arra utal, hogy a fogalom alatt itt azon, a király és a rendek által gyakorolt *legislativa potestas* aktusai során megszülető konkrét jogi szövegek értendők, melyek jelentését a latinos dekrétum (*decretum*)

²⁸⁹ Utóbbi kapcsán ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet arra, mennyire különbözik *Az igaz hazafi*-ban tetten érhető mérsékelt luxuskritika (melyben a puritán egyszerűség eszményítésére utaló motívumokkal párhuzamosan a csinosodás értékrendje is érvényesül) attól a perspektívától, amely a rendi gondolkodás „fundamentalistább” irányait jellemzi. Utóbbira egyetlen példaként Nyitra megye 1790 év eleji állásfoglalását idézhetnénk, melyben a megfogalmazók a szittya erények, az ősi életmód folytatása mellett törtek lándzsát, elítélve a „túláságos civilisatiót.” Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 22. Nyitra körleveléhez lásd még Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 8. kötet. Budapest, 1873, 8–9. Idéz belőle Nagy: *Republikanizmus és csinosodás között*, 37.

²⁹⁰ Figyeljünk fel arra, hogy a fogalomhasználat azon szövegrész fogalmazásmódjával korrelál, ahol Oswald azon polgártársairól beszél, kiknek „igaz Hazafiúsága méltán kétséget szenved.” Vö. Oswald: *Az igaz hazafi*, 23. Mindez újfent azt szemlélteti, hogy a „hazafi” fogalma a 18. század végén még alapvetően leíró terminus volt, körülbelül „a politikai közösség tagja” jelentéssel. Normatív tartalmat főként különböző jelzők („igaz hazafi” *versus* „meghasonlott/színes hazafi”), illetve a fentiekhez hasonló körülírások társításával kaphatott. Lásd ehhez az *Anyanyelv és karakterdiskurzus* c. fejezetet.

kifejezéssel lehet legpontosabban visszaadni. Itt tehát egyrészt különálló, önálló „identitással” bíró textusokról van szó, melyek ugyanakkor egy konkrét szövegkorpusz részeiként töltik be normatív jogi funkciójukat. Amennyiben a pusztá szóhasználatra alapozó eme megfigyelést részletesebb tartalmi elemzéssel kíséreljük meg kiegészíteni, hasonló eredményre juthatunk.

Az idézett szövegrész utolsó mondatában foglaltak mélyén ugyanis egy olyan, a kollektív értékrendek megképződésének mechanizmusait elbeszélő pesszimista erkölcstörténet lappang, melynek szempontunkból leginkább jelentőségteljes mozzanata a múlt és jelen közti radikális törés. Az explicit formában nem kifejtett, ám a mondottakból kibontható „rejtett” narratíva kiindulási pontját egy, a jelent illetően észlelt deficit képezi, nevezetesen a „büntető törvények” hiánya. Ezen észleltre történeti magyarázat adódik: a törvények jelenbéli „soványságának” okaként a múlt példás erkölcsisége tételeződik, mely a múltban szükségtelessé tette a normatív törvénykezés túlzott differenciálását és megakadályozta annak túlbujánzását. Ezen egyensúlyi állapot azonban felborult, amikor a „mi”-közösségnek a régmúlt vonatkozásában érezhető izoláltsága megszűnt. Egy rendszeridegen elem, az idegen szokások kívülről érkező együttese olyan kihívást jelentett, melynek a közös értékek interiorizált parancsai által vezérelt erkölcsiség szisztémája már nem tudott megfelelni. A múlt vonatkozásában feltételezett eme organikus egyensúlyi állapot megbomlása után, a közösségi morál működését addig meghatározó, „belülről vezérelt erkölcsiség” helyét azonban nem, vagy nem elégséges mértékben vette át egy normatív alapú, kodifikált, ellenőrizhető és kiszámítható jogi struktúra.

Bár már az ominózus passzusban is érezhető az alapállás, miszerint a régmúlt tiszta erkölcsi karakterének idegen szokások behozatala nyomán bekövetkezett megromlását a jelenben már csak normatív alapú törvénykezéssel lehet feltartóztatni, ennek sokkal egyértelműbb, szövegszerűen könnyebben megfogható jeleivel találkozunk akkor, amikor Osvald az 1790-es évek első fele nyilvánosságának egyik domináns témáját felhozva a fejezet legvégén a „nemzeti tulajdonságok külső címerei” közül – a már említett szokások-erkölcsök és az anyanyelv után harmadikként – a („nemzeti”) viselet fogalmát problematizálja.²⁹¹ A szóban forgó bekezdés első felében a nemzet belső lényegét megjelenítő külső jegyek egyikeként értelmezett viselet szenvedélyesen ecsetelt kiválósága a domináns téma. Ez olyan szövegrészként is értelmezhető, melybe a régi „nemzeti” viseletet dicsőítő primer tematikán

²⁹¹ A nemzeti viselet a rendi diskurzus egyik központi jelentőségű, szimbolikus jelentőségű témája, mely 1790–91-ben nagy súllyal jelenik meg. Lásd erről Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 37–38. A viselettel kapcsolatos elképzelések rendiesített republikánus motívumokhoz kapcsolt, 1790 körüli változatait (az előzményekre is kitérve) elemzi Nagy Ágoston már többször említett *Republikanizmus és csinosodás között* című tanulmányában.

túlmenően egyben az ősi magyar „nemzeti” karakter kiválóságának metaforikus felidézése is bele van rejtve.²⁹²

„A [...] Nemzeti öltözetünk még a’ jó ízléssű idegeneknek is annyira tetszik, hogy m[é]ltán lehet rajta tsudálkozni, hogy találkoztak közöttünk, a’ kik ezt az idegen sok dirib-darabokból álló, és sem a testnek természeti szabásához annyira nem alkalmaztatott, sem pedig a’ levegő égnek viszsizontagságai ellen nem annyira hasznos, hogy gyenge gunyákkal fel-tseréltették! Majd alig találhatik Európában egy Fejedelmi Udvar, a’ hol vagy egész Regementek, Testőrök, avagy Udvari Gavallérok Magyar öltözetben ne villognának [...]. De ha a Magyar öltözetnek más viseletek felett való hasznos voltát tekintjük is, annyira fellül múlja ez amazokat, mint az arany az ónt, és mint a’ selyem a pókhálót.”²⁹³

Az idézet első felében az ízlésre való hivatkozás azt mutatja, hogy ide is beszüremkedik a csinosodás értékhierarchiája. Ez a momentum és a következő (meglehetősen túlzásával megmosolyogtató) mondat európai fejedelmi udvarokra való hivatkozása annak a jele, hogy az argumentáció fősodrával párhuzamosan, rejtettebb, áttételes formában a csinosodás értékhierarchiája is érvényesül. Ez arra utal, hogy mivel bizonyos értelemben (legalábbis implicit módon) a csinosodott állapot bizonyos modern értékek manifesztációjaként is felfogható, a 18. századvég „jelenkorának” egy olyan domináns mércéjét is megjeleníthette, mely adott esetben a „régiség” értékei melletti érvelés során sem volt figyelmen kívül hagyható. Ráadásul első pillantásra úgy tűnhet, hogy a magyar viselet felmagasztalásán belül az „ízlésre” és a „fejedelmi udvarokra” történő hivatkozás azon „külsődleges” szegmens érvényesülését jelzi, melyet Takáts József – *A méla Tempefői* elemzéséből kiindulva – „külső csinosodásnak” nevez. Ez azonban nem jelenthető ki ilyen egyértelmű formában. Egyrészt az ízlésre való hivatkozással nyilvánvalóan egy olyan fogalom kerül bevetésre a passzusban, amelynek referenciája a csinosodás programjának egészét átfogja, vagyis potenciális jelentéstartalma messze túlmutat a „módi” értő megítélésére való hivatkozáson és a „belső” pallérozódás értékeire is utalhat. Másrészt a magyar viselet praktikusságára és hasznosságára (illetve, mint a következő idézetből látni fogjuk: tartósságára) történő hivatkozás, bár a „külső” viselet témája kapcsán, de azon belüli viszonylagos helyzetét tekintve a külsődleges divat-, vagyis a formát érintő kérdésekhez képest „tartalmi” (ilyen értelemben „belső”) elemnek tekinthető. Mindezeket figyelembe véve egyáltalán nem mondható el, hogy a csinosodás „külső” aspektusai szerepelnének itt pozitív konnotációban. Lényegében tehát a csinosodással kapcsolatba hozható mozzanatoknak a magyar „nemzeti” viselet kiválóságát ecsetelő érvelés

²⁹² Azon kitétel alapján, melyben Oswald a „viseletet” tárgyaló szövegrész rövidségének megokolását adja, a „szokások” és a „viselet” mint a „nemzet” lényegiségét megjelenítő (a „nyelv” mellett sorrendben elsőként és harmadikként tárgyalt) külső jegyek közt egy hierarchikus viszonyrendszer mutatható ki: „A’ Magyar viselete [...] úgy is a’ régi jó, ’s szép szokásokban foglaltatik.” Oswald, *Az igaz hazafi*, 27.

²⁹³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 27–28.

megtámogatásaként történő bevetése nem fordítja visszajára a kor politikai-társadalmi diskurzusaiban (és magában *Az igaz hazafiban* is) tetten érhető azon viszonyrendszert, mely a szinte mindig pozitívan megítélt „belső” és a gyakran negatívan beállított „külső” csinosodás között áll fenn (vö. „tudásbéli pallérozódás” *versus* „külföldi módi majmolása”).²⁹⁴

A passzus közvetlen folytatásában a magyar „nemzeti” viselet illetén minőségi kiválóságát Oswald a régmúlt magyar ruhaneműinek tartósságára való hivatkozással támasztja alá, amit a jelen hitvány „gunyáinak” silányságával, illetve ezeknek a „módi” változékonyságával is összefüggő lecserélhetőségével állít szembe. Mindez mintha itt is egy másik, szélesebb, magát a nemzeti minőséget leíró dimenziót is fölelevenítene: a viselet-tematikán túlmutatva, az előbbieket a „saját” régmúlt korábban felidézett példás erkölcsöknek²⁹⁵ az állandóságból is adódó felsőbbrendűségét, míg az utóbbiak a jelenben beszüremkedő „idegen” szokások hitványságát látszanak szimbolizálni. A jelen áldatlan állapotának megoldására pedig immár egészen határozott formában a törvényszabás intézménye adódik.²⁹⁶ Itt – a korábbi szövegrészekhez hasonlóan az egyszerűséget idealizáló és a luxust elítélő republikánus beszédmódba épülve – szintén a „törvény” fogalmának azon jelentésköre tűnik dominánsnak, melyet korábban a „büntető Törvényeink” soványságáról panaszkodó kitételből is kihallani vélünk.

„Ugyan is régi ditső eleinknek viselete [...] tartós árúkból állottanak, melyeket minekutánna magok tellyes életekben viseltenek, unokákról unokákra hagytanak; a' mái viseletek ellenbenegynéhány holnapokig, hetekig, sött napokig is alig tartanak, és vagy a módinak változása, vagy pedig az avultság miatt elvettetnek! – *Ez ám bezzeg 'a Haza' és a' Nemzet' romlásának egyik kút feje, melly valameddig bölts törvények, 's kemény rendelkezések által el nem fojtatik, ezen ragadó nyavala mind addig terjed, még nem osztán az egész országot el-púsztittya.* Példa erre a modik' Királynéja Frantzia ország, melyet a' buja pompa annyira meg-erőtlenített, hogy ha nemha a' Nemzet a' jelenvaló veszedelemtől kényszerítettven az el-hatalmazot gonosznak tellyes erővel gátot vetett volna, ma holnap a' Nemzeti adósság az ország, árát fellül haladta volna.”²⁹⁷

Oswald itt jól láthatóan a luxussal szemben meghatározott, egyfajta republikánus „puritanizmus” mellett érvelve egy olyan, gyakorlatilag kortársnak mondható komparatív analógiával él, melyben a pazarlás és fényűzés motívumai a 18. századi francia állam

²⁹⁴ A megkülönböztetéshez lásd Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 158. „Külső” és „belső érzékenység” kapcsán vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 104. Bár ez a szembeállítás explicit módon, reflektált formában nem jelenik meg *Az igaz hazafiban*, a csinosodás két változatához kapcsolódó kettős értékállítás egyértelműen megfogható a műben.

²⁹⁵ Lásd a jelen fejezet első idézetét, melyben Oswald a „büntető törvények” hiányát a régmúlt példás erkölcsiségével magyarázza.

²⁹⁶ Az időszakban nem példa nélküli az a gondolat, hogy a romlást hozó fényűzésnek az országgyűlésen kell gátat szabni. Jó példa erre Árva megye 1790-es követutasítása. Lásd Marczali: *Az 1790/91-diki országgyűlés*. 1. kötet, 210–211.

²⁹⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 28–29. (Kiemelés tőlem, H. H.)

jellegzetességeiként tűnnek fel. Ez a kor 18. századi francia abszolutizmusához kapcsolódó jellegzetes toposzának tekinthető, miként az államadósság kezelhetetlen mértékűvé válásának ezzel (és főként az udvari luxussal) való egyoldalú összekapcsolása is. Az időbeli távolságot és főként a republikánus visszafogottság attitűdjének (mely saját belső logikájának megfelelően a luxusellenesség mellett mindenféle pénzügyi spekulációhoz is elítélő alapállással közelít) szövegrészletben tetten érhető eszményítését figyelembe véve nem valószínű, hogy az államadósság konszolidálása említésével a századeleji John Law-féle, vagy az abszolutista állam későbbi reformkísérleteire utalna Oswald. Ha az utalás konkrét referenciája homályban is marad, annyi bizonyos, hogy a pazarlás és luxus paradigmátikus példájának felemlegetése a republikanizmus puritán eszményei meghatározta értékhierarchia előtérbe állítását szolgálja.²⁹⁸

Ha a nem sokkal ezelőtt idézett, a tételes törvények hiányát a régmúlt erkölcsösségével magyarázó gondolatmenetet ezen utóbbi eszmefuttatás mellé helyezve próbáljuk meg értelmezni, azt mondhatjuk, hogy Oswald a törvény intézményére mint a közösségi erkölcsöt pozitív irányban alakítani képes eszközre való hivatkozásaival egy olyan fogalmat hoz játékba, mely mind a „szokások” és „erkölcsök”, mind pedig a „nemzeti viselet” tematikáit taglaló gondolatmenetek²⁹⁹ túlnyomó részében domináló republikánus érvkészet más elemeitől eltérően *nem kizárólag* republikánus reminiscenciákat kelt. Érdeemes felfigyelni arra, hogy a szerző itt egy hosszabb, kimondottan republikánus ihletésű szövegrész lezárásaképp egy olyan fogalmat (*Begriff*) vet be, melyhez a republikánus szemantikai tendencia³⁰⁰ mellett egy olyan jelentéstartalom is köthető, amely a felvilágosult kormányzati politika egyik alapfogalmaként a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség felvilágosodás felőli aspektusait is magába sűrít(het)i.³⁰¹

²⁹⁸ A megszemélyesített „Nemzet” cselekvő alanyként történő említése alapján esetleg az *assignaták* kibocsátására utalhat itt Oswald. A műben ezenkívül még egy, a francia „belpolitikát” érintő megjegyzés található, melyben az előbbi passzustól eltérően explicit formában is szó esik a forradalomról, mégpedig a nemesi rend „megtapodtatását”, valamint a királyi hatalom „megaláztatását” és „jussaiból való kivetkőztetését” helytelenítve határozottan elítélő módon (Oswald: *Az igaz hazafi*, 37.). Míg az egyik helyen tehát az egyszerűség és a visszafogott önmegtartóztatás attitűdjének luxuskritikával kapcsolatos idealizálása a domináns téma, a másik középpontjában a királyság intézményének és a rendek politikai hatalmának nyilvánvalóan a rendi dualizmus magyarországi változatára vetített apológiája áll. A műben található, a francia királyságban zajló eseményekre utaló utóbbi megjegyzéshez lásd még az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet. A forradalom republikánus ideáihoz lásd többek közt Bell.: *The Cult of the Nation in France*, illetve Edelstein: *The Terror of Natural Right*. A 18. századi francia pénzügyi válság történetéhez lásd pl. Bourde: *A „felvilágosodás”*, 675–680 (*A pénzügyek és a politika*, illetve *A reformkísérletek és végső a kudarc* c. alfejezetek). Az eszmétörténeti vonatkozásokhoz: Sonenscher: *Before the Deluge*.

²⁹⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 17–18., illetve 27–29.

³⁰⁰ Lásd pl. Honohan: *Civic Republicanism*, 26–27. és 37. (a kora újkori klasszikus republikanizmus szempontjából alapvető fontosságú arisztotelészi és ciceroniánus törvényfogalomról), valamint 56–57., 66–67. (Machiavelli és Harrington törvényfelfogásáról).

³⁰¹ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

Ennek elméleti aspektusait illetően ismét Reinhart Koselleck azon megfontolásaira kell utalnunk, miszerint minden fogalom (*Begriff*) abból nyeri politikai-társadalmi jelentőségét, hogy egyszerre több jelentésréteget sűrít magába és jelenít meg.³⁰² Ez Osvaldnál a „törvény” vonatkozásában egy kettős, republikánus és a felvilágosodáshoz, illetve a felvilágosult politikához kapcsolható fogalmiságként jelenik meg. Ezek adott érvelésmódokhoz kötve oly módon aktualizálódnak, hogy alapvetően mindig a domináns kontextusnak megfelelő jelentéstendenciák nyernek hangsúlyt, az aktuális vonatkoztatási keretektől idegen elemeket háttérbe szorítva. Ugyanakkor mindez azt a kérdést is felveti, vajon kijelölhető-e a művön belüli fogalomhasználatokat valamilyen módon egymással mégiscsak összekapcsoló, közös szemantikai szint.

Ami a fogalom szemantikájának a felvilágosodáshoz, illetve a felvilágosult politikához kapcsolható rétegeit illeti, ezekről az előző fejezetben kaphattunk vázlatos képet. Most ezt a „törvény” republikánus tradícióban játszott szerepének rövid áttekintésével szükséges kiegészítenünk, amit az ennek alapján felvázolható elvont képletnek a kifejezés fejezetben fellelhető fenti előfordulásaival való összevetése, majd a fogalomnak a műben található más jelentésváltozataival történő szembesítése kell kövessen. Mindennek alapján remélhetőleg részleteiben is megfoghatóvá válnak majd a fogalom különböző használatait meghatározó tematikus keretek és a jelentésváltozatok ebből adódó eltérései, ebből kiindulva pedig talán az is megállapítható lesz, hogy az osvaldi felfogásban mennyiben számolhatunk a „törvény” szemantikája vonatkozásában egy olyan mélyréteggel, mely a különböző jelentéstendenciák közös metszéspontjaként a fogalom mindegyik használatában megfogható.

Mint már korábban hangsúlyoztuk, a republikánus hagyomány nem tekinthető monolit eszme- és diskurzustörténeti egységnek. Az ebben betöltött központi funkciójának megfelelően a „törvény” a konkrét használatok során potenciálisan a beszédmód több főfogalmához is kapcsolódhat, vagyis praktikusán többféle logika mentén is megjelenhet adott érvelésekben. Összességében a fogalom diszkurzív kompatibilitása a „szabadság” irányában tűnik a legerősebbnek: ebben az összefüggésben előbbire az utóbbi biztosítékaként szokás hivatkozni, mint ami a despotikus uralkodói akarat önkényével és kiszámíthatatlanságával szembeni intézményes alternatívát alapozza meg.³⁰³

³⁰² Koselleck: *Einleitung*.

³⁰³ Honohan: *Civic Republicanism*, 5. Iain Hampsher-Monk a földbirtoklás és a katonai szolgálat mellett a „törvényeket” említi olyan tényezőkként, melyek a kora újkori republikánus gondolkodásban a szabadság biztosítékait képezhetik. Ezt a *politeness* szabadságfelfogásával szembeállítva tárgyalja, melyben annak biztosítóka a nyilvánosság (*public*). Hampsher-Monk: *From Virtue to Politeness*, 92.

Abból a célból, hogy Oswald érvelésmódját és a republikánus értékattribúció adott passzusban tetten érhető konkrét változatát tipológiailag elhelyezhessük, érdemes a kora újkori republikánus gondolkodásra alapvető hatást gyakorló klasszikus humanista republikánus elmélet³⁰⁴ kontextusára a fentieknél kicsit bővebben is utalni, pontosítva az iménti leírást. Ebben a „szabadság” és az annak biztosítékaként felfogott „törvény” egy olyan összefüggésrendszerbe illeszkedve kapcsolódik egymáshoz, melyben az „erény” klasszikus republikánus főfogalma is kiemelt szerepet játszik. A „törvény” itt ugyanis éppenséggel az eredendően a saját érdekét követni hajlamos polgárt a közjó szolgálatára, vagyis az erényes életre vezető (adott esetben kényszerítő) eszközként jelenik meg.³⁰⁵ A közérdek magánérdek elé helyezéseként felfogott erkölcs avagy erény (*virtú*) törvények általi érvényesítése, illetve kikényszerítése pedig mint a korrupció megelőzését szolgáló instrumentum tételeződik, abból a megfontolásból, hogy a korrupció (*corruzione*) szolgásgot eredményez: az elsőrendű tehát a szabadság (*libertà*) állapotának fenntartása, vagyis a szolgásgba süllyedés elkerülése.³⁰⁶ Ehhez

³⁰⁴ Miként Quentin Skinner (Harrington meglátására is utalva) kiemeli, „ez képviseli a legkövetkezetesebben és leghatékonyabban a klasszikus republikánus modellt.” Skinner: *A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya*, 25.

³⁰⁵ Skinner Machiavelli *Discorsiját* elemezve írja: „Machiavelli dilemmája tehát a következő: hogyan lehet a nép testületét sikeresen beoltani a *virtú* tulajdonságával, amely eredetileg nem található meg benne? Hogyan lehet az embereket visszatartani attól, hogy hogy romlásba süllyedjenek, hogyan lehet rákényszeríteni őket arra, hogy elég hosszú ideig törődjenek a közjával ahhoz, hogy az állam nagysága biztosítva legyen? Ez az a probléma, amelynek megoldásával a *Beszélgetések* egész hátralévő része foglalkozik.” (Skinner: *Machiavelli*, 78–79.) Skinner elsőként a mű azon megfontolásait elemzi, melyek a dilemma egyfajta „megkerüléseként” a *virtú*-val rendelkező vezető (nagymértékben Fortunától függő) fellépésének áldásos hatásait taglalják. Ezek után a Machiavelli által ajánlott strukturális elemeknek a részletezésére áttérve elsőként a firenzei gondolkodó azon eszmefuttatásait ismerteti, melyek a probléma egyik lehetséges megoldását az intézményes (állam)vallásba (*civic cult*) helyezik, ezt követően azonban hamar rátér azokra a részekre, melyek a közösségi erény ennél is hatékonyabb szerkezeti biztosítékaként a „törvényt” tételezik. „Az első beszélgetés hátralévő részében Machiavelli amellett érvel, hogy van egy másik, még hatékonyabb módja is annak, hogy az embereket a *virtú* elsajátítására ösztönözzük: a törvény erejével kell rákényszeríteni őket arra, hogy közösségük javát önző egyéni érdekeik fölé helyezzék.” (Skinner: *Machiavelli*, 86.) Mindez ugyanakkor a Machiavelli-féle teóriában egy olyan szélesebb kontextusban jelenik meg, amelynek valódi, végső tétje a „nagyság” elérése. Ezzel kapcsolatban pedig a *Discorsi* szerzője a következőképp fogalmaz: „[A] tapasztalat arra mutat rá, hogy csak a szabad városok terjeszkedhetnek és gazdagodhatnak.” (Idézi Skinner: *Machiavelli*, 71.) A legfontosabb feladat tehát a szabadság megtartása: az iménti, az erény megőrzésének módjaira vonatkozó, a skinneri interpretációban idézett megfontolásoknak tehát nem önmagukban, hanem a szabadság megtartása szempontjából van jelentőségük a neoromán elméletben. (A fenti idézetek helye az angol nyelvű eredetiben: Skinner: *Machiavelli, a Very Short Introduction*, 66., 72., 58.) Az erények és így a szabadság törvények általi kikényszerítésének teóriájára mint a republikánus elmélet egyik fundamentumára – főként a republikánizmus humanista, neoromán kontextusában – Skinner a későbbiek során többször is részletesen kifejtett formában utalt. Magyarul lásd erről Skinner: *A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya*, 25., 32. A szerző fenti tanulmányai mellett, kifejezetten a szabadság machiavelliánus elméletben betöltött központi szerepéről lásd Skinner: *Machiavelli on the Maintenance of Liberty*, 3–15.

³⁰⁶ Skinner az 1980-as évek első felétől kezdve – a hagyományosan a republikánizmus vonatkozásában feltételezett pozitív, az arisztotelészi *eudaimonia* elvéhez kötött szabadságfelfogás elméletét (és ezzel saját korábbi megközelítésmódját is) felülvizsgálva – a szabadság negatív értelmét köti a republikánus gondolkodáshoz, amivel az Isaiah Berlin által kanonikus érvénnyel leírt, a „negatív” (liberális) és „pozitív” szabadságból összeálló duális szabadságtipológiát (ebben az előbbi a kényszer vagy korlátozás hiányával, avagy a *valamitől* való szabadsággal egyenértékű, utóbbi pedig egyfajta cselekvési és önkitaljesítési, vagyis *valamihez* való szabadságot jelent) oly módon alakította át, hogy azt egy harmadikkal, az ugyancsak „negatívként” leírt republikánus

azonban önmagában nem elégséges azon feltétel teljesülése, hogy a törvények az erényes állapot megteremtésének és fenntartásának eszközeként szolgáljanak. Skinner szerint a kora újkori republikánus elmélet a politikai aktivitás, más szóval a – ha nem is feltétlenül közvetlen, de legalábbis képviselői – részvétel szükségességét abból a kíváncsiságból vezeti le, hogy az erény fenntartására szolgáló ezen törvényekben ne valaki más (egy, a hatalmat kiszámító klikk vagy zsarnok),³⁰⁷ hanem a közösséget alkotó „polgárok” akarata mutakozzon meg.³⁰⁸

A nyilvánvalóan kimutatható egyezések mellett a törvény fogalmának az iménti szövegrészekben érvényesülő jelentése nem feleltethető meg maradéktalanul a klasszikus republikánizmus neoromán elmélete fenti értelmezésben tételezett változatának.³⁰⁹ Közös pont, hogy Oswald e szöveghelyeken a törvényre mint a dekadens szokások és hanyatló erkölcsök megrendezésének hatékony eszközére hivatkozik. Ugyanakkor ezt nem a szabadság, illetve nem is az annak megvalósulása alapvető tényezőjeként felfogott részvételi elv kontextusában teszi. Ha a szabadságtematika *expressis verbis* nem is jelenik meg itt, az a mód, ahogyan erény és törvény fogalmai az ominózus passzusban összekapcsolódnak, ezzel együtt is figyelemre méltó, hiszen ez nagy vonalakban megfelel annak a viszonyoknak, amely a klasszikus republikánus felfogásban a két fogalom között tételeződik. Ennek még akkor is jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha mindez az ominózus érvelésekben a fenti, a 18. századi magyarországi politikai diskurzusok valóságának viszonylatában nyilvánvalóan elvont képlethez képest „elliptikus” formában érvényesül.³¹⁰

szabadságfelfogással egészítette ki, vagyis egy három tagból álló rendszerre alakította át. Ez a felosztás egyúttal a republikánizmus szabadságélményének pocockiánus teóriájával is szemben áll, mivel tagadja, hogy a republikánus szabadságélmény hangsúlya az arisztotelészi *animale politicum* mint közösségi lény önkitalajlására vonatkozó *vita activa* „pozitív” parancsán lenne. A negatív-pozitív szabadság klasszikus képletének megfogalmazását lásd Berlin: *A szabadság két fogalma*, 334–443. Skinner republikánus szabadságfogalom-értelmezéséhez lásd Skinner: *The Idea of Negative Liberty*, 193–211.; Skinner: *The Republican Idea*, 293–309.; Skinner: *A Third Concept of Liberty*, 237–268. tanulmányát (Skinner: *A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya*). A republikánus szabadság skinneri értelmezését kritikai éltől sem mentesen foglalja össze Shaw: *Quentin Skinner*, 46–56. A republikánus szabadságfogalom pocockiánus felfogásához Pocock: *The Machiavellian Moment*, 49–80., ill. Pocock: *Virtues, Rights and Manners*, 40–41.

³⁰⁷ Skinner: *Machiavelli*, 90.

³⁰⁸ Skinner: *Introduction*, 4.

³⁰⁹ Újfént szükségesnek érzem hangsúlyozni, hogy az ilyen (az idő- és térbeli távolságokat figyelembe véve nyilvánvalóan és bevallottan is absztrakt) összehasonlításokkal semmiképpen sem bármilyen (jelen esetben: a klasszikus republikánus) elmélet Osvaldon történő számonkérése a cél, hanem éppenséggel a 18. század végén működő magyarországi szerző által kifejtett gondolatok viszonylagos pozíciójának felmérése, mégpedig a konkrét (akár áttételes) hatástörténeti impulzusok érvényesülésétől független értelmezési dimenzióban felvetve, elsősorban tipológiai összefüggések felvázolásának szándékával.

³¹⁰ Már e ponton érdemes ugyanakkor azt is jelezni, hogy a részvételi elv, mégpedig annak a rendekre vetített, a törvények meghozatalában való participáció jogosultságára vonatkozó változatában markánsan megjelenik a műben, olyan formában azonban, hogy a „szabadság” fogalma e tematika kapcsán sem tűnik fel explicit módon. (Mint később részletesen látni fogjuk, utóbbi fogalomhoz Oswald az explicit definiálás szintjén egy másik, a részvételi elvhez inkább áttételesen kapcsolódó jelentéstartalmat köt. Emellett, bár ugyancsak nem a tételek

A törvénynek mint a közösségi erkölcs fenntartására alkalmas eszköznek központi figyelmet szentelő két szóban forgó gondolatmenet kapcsán azt láthattuk, hogy bennük a rendies-republikánus elemek kontextusába ágyazva az írott törvény intézményének egy olyan ajánlata tűnik fel, mely azon a belátáson alapul, hogy a szokásjogi hagyomány a közösségi erény megteremtésének eszközöként a kortárs társadalmi térben már nem képes ellátni azt a funkcióját, melyre a „régiségben” predesztinálva volt.³¹¹ Ezen érvelések homlokterében az a társadalmi diagnózis áll, miszerint az ősi szokások és erkölcsök immár nem életképesek önmagukban, a társadalmi kohézió és rend érdekében mindenképpen szükséges rehabilitációjukhoz pedig – az erény régiségben működő, a kortárs jelenben azonban már nem tapasztalható organikus működését pótlandó – a normatív törvénykezés intézménye a megfelelő eszköz. Ha pusztán arra koncentrálnunk, hogy a törvény kétszer is az erénydiskurzus kontextusában merül fel, mindez a klasszikus republikanizmus keretei között tűnik értelmezhetőnek (a törvény, mint a közjót a magánérdek elé helyező attitűdként felfogott erény kikényszerítésének eszköze).

Ugyanakkor az előző fejezetben elemzett, a fenti problematika tekintetében releváns szövegrészek a fogalom pusztán republikánus perspektívára szűkített értelménél összességében jóval összetettebb képet sejtetnek. Ezekben láthattuk, hogy a törvény intézményének eme instrumentális minősége nem a közösségi erény helyreállításának, hanem a közösségi szolidaritás elvont eszméje és a közjó társadalmilag kiterjesztő koncepciója kontextusában került bevetésre. Emellett a felvilágosult kormányzati politika bizonyos alapelveihez kapcsolható, ugyanott tárgyalt további szövegelemekre bukkantunk bennük.³¹² Ez azt jelenti, hogy az előző oldalakon bemutatott, a republikánus értékhierarchiába illeszkedő szemantikai mező mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fogalom azon, az előző fejezetben tárgyalt jelentésspektusát sem, melyben a „törvény” a társadalmilag kiterjesztő értelemben vett „közjó” megteremtésének legfontosabb eszközöként tételeződött.

Ami a tematikus kereteket illeti, a társadalmi érdekközösség megteremtésének fontosságáról a „közjó” fogalmát középpontba állítva értekező érvelések és a közösség erényproblematikával összefüggésben vázolt, az imént idézett eszmefuttatásokban megjelenő kórképe között kétségtelenül alapvető különbségek figyelhetők meg. Egyfajta

fogalmi meghatározás szintjén, de a műben a „szabadság” motívuma a protestáns felekezeti egyenjogúság és a véleménynyilvánítás témáinak kontextusában is kiemelt szerepet tölt be.)

³¹¹ A normatív törvénykezés ezen felfogásának érvényesülésére az eddigieken túlmenően több határozott jelet találhatunk a mű későbbi részeiben. Ezek legfontosabbjainak elemzését lásd *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezetben.

³¹² Ezekhez lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

társadalomszervező-korrekciós funkció ugyanakkor mindkét érvrendszerben a „törvény” alapvető sajátosságaként jelenik meg. Ez tehát végeredményben egy olyan kapcsolódási pontot képez, ami a tematikus keretek eltérései és a problémahorizontok perspektivikus különbségei ellenére is hidat ver a fogalomhasználatok, egyúttal pedig a két argumentációs struktúrát meghatározó értékvonatköztatási keretrendszerek közé. A közös pont az az egyaránt releváns korrekciós minőség, ami a „törvényt” a társadalmi együttélés javításának elementáris jelentőségű, hatékony eszközévé avatja.

Érdeemes a fogalom jelentéstartalmának ezen instrumentális tendenciáját (a „törvény” egyrészt mint a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás, másrészt mint a közösségi erény helyreállításának és fenntartásának *eszköze*) a terminusnak a műben érvényesülő egy másik jelentéskörével összehasonlítani. Erre jó lehetőséget ad az anyanyelv hivatalos bevezetése mellett érvelő, az ősök vérén épült „régii törvényes jussokat” emlegető következő érvelés:

„Ha Anyai Nyelvünk a Kormányozásra, törvények’, ’s tudományok folytatására már valaha a’ porból fel-véteik, [...] ez által nyerhettyük vissza és fenn-tarhattuk minden sértés nélkül régi törvényes, és őseink’ vérén épült jussainkat ez által menthettyük meg az enyészettől már haldokló Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat), ez által rekeszthettyük ki Hazánkából vég képpen az idegen nyelvnek bé-hozását [...]”³¹³

Megállapítható, hogy alapvető eltérések mutatkoznak a fogalomhasználatok között. Az utóbbi szövegrészletben szereplő „minden sértés nélkül[i] régi törvényes, és őseink’ vérén épült jussok” kitétel egyértelműen az „(ősi) alkotmány” fogalmának a jelentéstartalmával korrelál. Ez nem egy konkrét jogi szövegkorpuszt jelent, hanem sokkal inkább a nemesség privilégiumainak, mentességeinek, az ország szokásainak szimbolikus jelentőségű együttesét fogja át.³¹⁴ Megjegyzendő, hogy a kiemelt fordulat az ősi alkotmányosságra való hivatkozásnak nem egyedülálló előfordulása a műben, ugyanezt a jelentésmezőt idézi fel több más, eddig még nem vizsgált szövegrészben szereplő kitétel is.³¹⁵

Ha a nyelv problematikáját tematizáló ezen passzust összevetjük a közelmúlt idegen eredetű szokásait ostromozó, a „nemzet régi dicső eleinek erkölcséivel” példálózó szövegrésszel, illetve a luxustematikát a „viselet” nemzeti minőséget meghatározó fogalmának fénytörésében alkalmazó eszmefuttatással, azt láthatjuk, hogy míg előbbiben az anyanyelv a gyógyír, „az ősök

³¹³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 21–22. (Kiemelés tőlem H. H.) Az érvelést és tágabb szöveggörnyezetét, valamint annak az anyanyelvi program témája szempontjából vett részletesebb elemzését lásd a *Nemzet, anyanyelv és beszédmódok* c. fejezetben.

³¹⁴ Péter: *Montesquieu paradoxonja*, 344.

³¹⁵ Lásd pl. Oswald: *Az igaz hazafi*, 33. (a „haza gyökeres törvényei” az egyházi rend jogai kapcsán). Egy később elemzendő példa Oswald: *Az igaz hazafi*, 57. („Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink”). Az itt következő elemzések az anyanyelvi problematikát boncolgató szövegrészen belüli előfordulásra koncentrálnak, de az ez alapján megfogalmazott következtetések relevanciája az ősi alkotmányossághoz kapcsolható motívumok „hálózatának” egészére érvényes.

vérén épült törvényes jussok” visszaállítása és megtartása pedig (az egyik) áhított *cél*, addig az utóbbi kettőben a „törvény” mint a kárhozottatott tendenciákat megfordítani képes *eszköz* adódik. Mindebből a fogalmak viszonyának egyfajta aszimmetriája látszik megragadhatónak. Egyrészt megállapítható, hogy a „törvényes jussok” fordulátat illetően, amely az anyanyelv használatának és fejlesztésének szükségességét hangsúlyozó szövegrészben mondottak érzelmi-retorikus megtámogatására kerül bevetésre, (a normatív elvárások szintjén legalábbis) az állandóság motívuma dominál. Másfelől a („büntető/bölcs”) „törvények” mögött rejlő jelentéstartalom vonatkozásában sokkal inkább a megváltoztathatóság mozzanata tapintható ki. Az első esetben a cél a „rég *törvényes*, és az ősök vérén épült jussok” kontinuitásának „minden sértés nélküli” visszaállítása, a másodikban pedig a régi „szokások és erkölcsök” rehabilitációjának nyilvánvalóan alakítható eszköze a „törvény.” E különbség jelentőségét annak belátása csak növeli, hogy a törvény ezen második, instrumentális felfogása az előző idézetekben éppenséggel azon ősi „szokások” és „erkölcsök” folyamatosságának helyreállítását célozza, melyek az ősi alkotmány „közjogi” szegmenseit megjelenítő „törvényes jussok” konglomerátumának „társadalmi-kulturális” megfelelőiként is felfoghatók. Később azt is látni fogjuk, hogy a tolerancia tematikájának kontextusában, az explicit, teoretikus igényű kifejtés szintjén már a („törvényes jussok” fogalmiságával azonos jelentésű) „fundamentos, meggyökerezett törvények” vonatkozásában is a „törvény” fenti, eszközszerű felfogásához közelítő jelentéstartam dominál, vagyis ott a „megváltoztathatóság” már magukra a „törvényes jussokat” megfogalmazó sarkalatos törvényekre is kiterjed.³¹⁶

Közvetve a fentieket látszik alátámasztani az a passzus is, ahol Oswald a törvények anyanyelvre történő lefordításának fontosságáról értekezve megállapítja, hogy a „törvények lelke” nem a megfogalmazás nyelvéből, hanem elsősorban azon aktuális körülményekből adódik, melyek „behozásukat” és „fenntartásukat” meghatározták. Talán megkockáztatható, hogy mindebből a nyilvánvalóan változó körülményekre alkalmazott törvények megváltoztathatóságának implicit állítása is kikövetkeztethető.

„Nagy kissebbségre szolgálna az a’ mi Anyai Nyelvünknek, ha ennek Hangjával Törvényeinknek lelke meg nem egygyezne. Ugyan is a’ Törvénynek lelke áll azokban az okokban, melyek annak behozását és fenn tartását szükségessé teszik: Már pedig nyelvünk nem olly sovány, és erőtlen, hogy ezen, akármely törvénynek értelmét, ’s okait is fontossan, és bőven elől adni ne lehessen.”³¹⁷

³¹⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 98–99. Lásd a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetet.

³¹⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 26. (A szövegrész a törvények latin nyelvűsége kérdésének, az anyanyelvi (magyar) nyelvű megfogalmazás melletti érvelés kontextusában szerepel. Oswald itt azon érvelésmódokkal szegül szembe, melyek abból kiindulva, hogy „Törvényeink, és régi szabadság és Jóság Leveleink Deák nyelven lévén írva” azt

A „törvény” szóalak és a képzett formák vizsgálatából kiinduló eddigi elemzések alapján összességében két, egymástól markánsan különböző tendencia látszik kirajzolódni Osvald szövegében. Mint látható, egyrészt az ősi alkotmányosság fordulatokban testet öltő, toposzos formája jellemző. Ez rendre egyfajta, különösebb magyarázatra nem szoruló evidenciaként tűnik fel a műben, a szokásjogi hagyomány utalásszerű felidézéseként. Azok a passzusok, melyekben a normatív törvényhozás intézményének instrumentális ajánlata a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség elvont eszméje, valamint a közösségi erkölcs kontextusaiban jelenik meg, egy ettől elkülönülő diskurzushoz való hozzászólásokként értelmezhetők. Ha a kidolgozottság fokát, az érvkészletek gazdagságát nézzük, a párhuzamos érvényesülés kétségbevonhatatlan ténye mellett is egyfajta aszimmetria érhető tetten a kétféle használathoz kapcsolható jelentésmezők viszonyában, mégpedig a társadalmi rend megőrzése céljából a változó körülmények szabályozására alkalmazandó normatív „törvény” fogalmának javára.³¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az utóbbi létjogosultságára és szükségességére irányuló érvelések – a rendek „régí törvényes szabadságaira” való hivatkozással ellentétben – részletesebb alátámasztást igényeltek.

Ahhoz, hogy egyértelműen megállapíthassuk, hogy e két szövegtendencia között pontosan milyen viszony áll fenn, elsőként azt kell tudnunk meghatározni, hogy a „törvény” eddig tárgyalt előfordulásai alapján kimutatott jelentéstendenciák milyen funkciót töltenek be a szöveg egészének vonatkozásában. Ehhez érdemes néhány olyan passzust is górcső alá venni, ahol a fogalom nem, vagy nem egyértelműen a közösségi erkölcs, illetve a széles értelemben vett társadalmi szolidaritás megteremtésének eszközeként, de nem is a „régí törvényes szabadságokat” felidézni hivatott fordulatokba ágyazva kerül szóba. Ily módon remélhetőleg az eddigieknél is szélesebb perspektívából kiindulva kísérlehetjük meg a „törvény” szövegbéli jelentőségét meghatározni, amivel talán a műben megkonstruált domináns közösségi lojalitáshálózat struktúrájának leírására irányuló eredeti kérdésfeltevésünk megválaszolásához is közelebb kerülünk majd.

a következtetést vonják le, hogy „illendő, sőt szükséges dolog, hogy Törvényeink lelke ezeknek hangjával is meg-egyezzen.” Lásd Osvald: *Az igaz hazafi*, 25.)

³¹⁸ Ez a mű egészére igaz, ami a rendi előjogok rendszerének és az ezt megjelenítő „törvényes jussok” szintagma, valamint az ehhez hasonló megfogalmazások magától értetődőségét mutatja. Amennyiben azonban (megint csak a szöveg egészét vizsgálva) pusztán az előfordulások kvantitatív aspektusát vesszük, a „törvényes jussoknak” az „ősi alkotmány” állandóságát felidéző fordulatai már az instrumentális törvényfogalommal „egyenrangú” szegmensként mutatkoznak meg, ami viszont utóbbiaknak a kidolgozatlanak tűnő forma mellett is kimutatható (sőt, bizonyos értelemben éppen utóbbi eredőjeként felfogható) jelentőségét jelzi.

2.5. Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus

A „haza” és a „nemzet” fogalmait taglaló második fejezet után Oswald – a funkcionális társadalmi modell vázát adó taxonómiának megfelelően – rátér az egyes társadalmi csoportok tárgyalására. Ezek közül a „törvény” jelentésárnyalatainak meghatározására irányuló vizsgálódásaink szempontjából a hetedik fejezet különös figyelmet érdemel, ugyanis itt a fogalom egy olyan előfordulása mutatható ki, mely alkalmas arra, hogy a problémára vonatkozó korábbi megfigyeléseinket tovább árnyalja. Azt megelőzően, hogy a műben szereplő azon komplex szövegrész elemzésére kísérletet tennék, amely a „törvény” mibenlétének megragadását célozza meg, a következőkben erre, a „közönséges társaság rendében [...] az ötödik helyet méltán” elfoglaló „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek” társadalmi jelentőségét taglaló fejezetre szeretnék koncentrálni.

Mint korábban láttuk, a népi felvilágosodás kontextusában mozgó, a nyelvtematikára a pallérozódás aspektusából hangsúlyosan reflektáló argumentációkban³¹⁹ Oswald nagymértékben támaszkodik olyan motívumokra, melyek a csiszoltság magyarországi megfelelőjének tekinthető³²⁰ csinosodás programjához köthetők. A csiszoltság angolszász és egyúttal a csinosodás magyar diskurzusait egyaránt megalapozó előfeltevés-rendszer konstituens eleme az emberiség és ezen belül az egyes népek, „nemzetek” történetét a vadságból való kilábalásként elbeszélő azon evolucionista metanarratíva, melyben a különböző embercsoportok, illetve eme csoportokat alkotó individuumok egymással való érintkezésének intenzitása, vagyis a társiasság foka a kulcsmozzanat. E gondolkörben az egyre szelídebb erkölcsök, a fokozatosan finomodó szokások megképződésének evidens terepeként a kommunikáció, valamint ennek elsődleges médiuma, a nyelv adódik, így ez – a speciális magyarországi nyelvi szituációból adódó nyelvkérdés problematikáival sajátos módon összefonódva – értelemszerűen kiemelt szerepet játszik a csinosodás programjában. Érthető, hogy a magyar nyelv fejlesztésének fontosságát tematizáló passzusokban, illetve a köznép felvilágosításának kiemelt szerepéről értekező szövegrészekben a csinosodás beszédmódjának ezen szegmenséhez köthető motívumok szép számmal tűnnek fel.

Mindezt azért volt szükséges felidézni, mert a csinosodás programjának elemei a „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek” bemutatását tartalmazó fejezetben is kimutathatók. A témából adódóan azonban itt nem a beszédmódnak a nyelvet

³¹⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 20., 118. Lásd a *Közzé, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

³²⁰ Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 150.

előtérbe helyező, a „művelődés” jelenségéhez köthető aspektusa, hanem annak a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos megfontolásokat tematizáló szegmense játszik főszerepet.³²¹ Mindez azt is jelenti, hogy a nyelv nemzetet meghatározó minőségéről értekező szövegrésszel ellentétben itt a csinosodással programjának elemeit felmutató érvelés nem a korábban érvényesülő „művelődéscentrikus” argumentációs mintázat jellegzetességeit mutatja. Ehelyett a „vadságból a pallérozottságba” vezető folyamatot leíró metanarratívának az anyagi kultúrát és a kereskedelmi tevékenységet tematizáló szegmensei kapnak szerepet, ugyanakkor maga a kereskedelmi aspektus egy viszonylag kevésbé kimunkált eszmefuttatás keretei között jelenik meg.

„A’ közönséges Társaság rendében a’ Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek [...] azok a Tár-házok, mellyek nélkül az embereknek lakóhelyeik Scithiai vad erdőkké, és barlangokká változnának; ezek azok a műhelyek, mellyek által készülnek az alkalmas lakó helyek, szükséges házi eszközök, a’ ruházatra tartozó külömbb-féle szükséges dolgok, egy szóval mind azok, mellyek bennünket a’ vad emberektől ’s okatlan állatoktól lakó helyeinek ’s életünk módjára nézve meg különböztetnek. Ezek hordgyák be a Hazába azokat az árúkat, miveket, mellyek nálunk idegenek, de mindazonáltal az alkalmas, és tisztességes életre majd mint egy szükségesek, a’ vagy leg alább hasznosak. Nézzük meg tsak azokat a Népeket ’s Nemzeteket, mellyek az illyes Hazafiak nélkül szükölködnek, melly boldogtalan, és a’ bőségnek közepette is nyomorúlt, ’s szükölködő életet élnek, mert ámbár a’ levegő, a’ föld, az erdők, a’ hegyek, a’ vizek, egy szóval minden éltetmények (Elementumok) mint egy önként kínálják őket az alkalmasabb életre tartozó mindennémű kívánatos javaikkal, még is a’ bőségnek kebelében is szükölködnek.”³²²

Jól látható, hogy itt immár nem az „emberi érzés”, a „jó erkölcs” és a „tudományok”³²³ jótékony hatásai, hanem az iparnak és a kereskedelemnek köszönhetően az anyagi életkörülményekben bekövetkezett fejlődés témája dominál.³²⁴ Pusztán tipológiai alapon is megállapítható, hogy az eszmefuttatás részben a csiszoltság, illetve magyar vonatkozásban a csinosodás beszédmódjának Takáts József által is emlegetett „skót aspektusára” emlékeztet, melyben a

³²¹ Takáts József ezt nevezi a „csiszoltság politikai nyelve skót motívumának”. Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 155.

³²² Osvald: *Az igaz hazafi*, 43–44.

³²³ Lásd Osvald: *Az igaz hazafi*, 18–19., illetve a *Nemzet, anyanyelv és beszédmódok* c. fejezetet.

³²⁴ Ennek megfelelően itt – a műnek az anyanyelvhasználat problematikáját boncolgató, később részletesen elemzendő második fejezetével ellentétben – a csinosodás beszédmódjának egyik alapvető toposza, a mintaállamok követésének normatív igénye sem a kultúra „szellemi” oldalának szempontjából, hanem az anyagi kultúrát előtérbe állító kontextusban merül fel: „Nosza tehát ébredgyünk-fel már valaha mi is ama’ hétalvóknak hosszúság álmából, vegyünk példát a’ szomszéd okos Nemzetektől, a’ kikhez noha a természet sokkal mostohább, mintsem mi hozzánk, nem lévén nékiek olly betses, és bővséges termései, sem pedig a’ kereskedésre olly alkalmas módgyaik, még is tsekély kezdetekről nagyra emelkedtenek.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 45–46. Ellentmondásról nincs szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a két perspektívában a csinosodás két különböző aspektusa mutatkozik meg, az összehasonlítás és mintakövetés mércéje pedig mindig a fejlettség (az elfoglalt „polc”), vagyis a pallérozottság „szintje”.

barbárságból való kiemelkedés utolsó lépcsőfokát a kereskedelmi tevékenység képezi.³²⁵ A *four stages theory*³²⁶ képletéhez képest itt persze egy igencsak elnagyolt kép bontakozik ki, melyből hiányzik a fokozatos, lineáris fejlődés azon víziója, melyet a skót filozófusok kidolgoztak. A vadászó-gyűjtögető, pásztorkodó, földművelő és kereskedő társadalmak négy fejlődési fázisból álló, lépcsőzetes szisztémája helyett itt egy olyan oppozíció jelenik meg, melyben a kereskedelem és ipar nélküli népek állnak szemben azokkal a közösségekkel, melyek már magukénak tudhatják e vívmányokat. Az egyszerűsítés persze adódhat a recepció sajátosságaiból is, de ennek nem feltétlenül mond ellent, ha mindezt a művet meghatározó tematikus horizonttal kapcsoljuk össze. Mivel Oswald érdeklődésének homlokterében nem a történelmet alakító erőket determináló törvényszerűségek leírása áll, hanem inkább egy konkrét nagyközösség határainak „szociológiai”, illetve a közösséget összetartó értékek normatív alapú definiálása a célja, megengedheti magának, hogy egy kevésbé cizellált bináris modellben érzékeltesse azt a jelentőséget, melyet a kereskedelem üdvös civilizatórikus hatásainak tulajdonít.

A fenti idézet kapcsán két olyan motívumra is felfigyelhetünk, melyek a csinosodás jövőorientált időszemléletébe illeszkedve eltérnek attól az értékvonatkoztatási keretrendszeről, melyet egyébként szokásosan megjelenítenek. Arról van szó, hogy a csinosodás szövegrészben domináló „evolúciós-modernista” narratívája az egyébként más kontextusokban potenciálisan egészen eltérő konnotációk felidézésére alkalmas, sokkal inkább pozitív értéktartalommal telített Szkítia-motívumot és a termékeny föld toposzát oly módon modifikálja, hogy azok különböző mértékben és minőségben, de egyértelműen egy atavisztikus (és ezzel meghaladott, de legalábbis meghaladni kívánt) állapotot fémjeleznek. Egyrészt szembevetendő, hogy Oswald a nemesi önszemlélet kortárs univerzumában szimbolikus jelentőségű „Szkítia-motívumot” itt egyértelműen negatív konnotációban hozza játékba. A nemesség kollektív identitáskonstrukciójában a dicső múlt „hősi aspektusának” felidézését és történeti alátámasztását szolgáló narratív eszköz a szövegrészben domináló evolúciós perspektívában határozottan az elmaradottság megjelenítésének nyelvi eszközeként funkcionál. Ez ugyanakkor magának az eredetvitanak a lecsapódásaként, vagy egy ahhoz való implicit hozzászólásként

³²⁵ Pocock: *The Mobility of Property*, 116.; Hont: *The Language of Sociability and Commerce*, 253–276.; Moore: *Natural rights*, 310–314.; Spadafora: *The Idea of* 255–284.; Kontler: *Az állam rejtelsei*, 196–208.; Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 151–152., 155.

³²⁶ Miként Kontler László megjegyzi, ezt sokkal inkább érdemes egyfajta „laza heurisztikus sémaként” értelmezni, mintsem olyan „rendszerként”, amiként azt a korábbi szakirodalom hajlamos volt felfogni. Lásd ehhez Kontler: *Translations, Histories, Enlightenments*, 215.

értelmezendő, hiszen ennek semmi nyomát nem találjuk a szövegben.³²⁷ Itt utalni kell arra is, hogy „Scythia” még egy alkalommal fordul elő a műben, ez azonban sokkal inkább megfelel a hagyományos rendi identitásnarratívának. Oswald a protestánsok katolikusokéval egyenlő „ősi”, „vérrel szerzett” jogai mellett kardoskodva veti be a „Magyar Nemzet Scythiából” való kijövetelének motívumát: az egyház privilégiumainak egyoldalú katolikus birtoklása ellen érvelve az ezzel kapcsolatos szokásos, történeti alapozású érvelést – miszerint „a’ régi Sz. Királyok, Fejedelmek, és Fő emberek” ezeket „tsupán az első szülötti méltósággal bíró Római Katholikus Papi Rendnek ajándékozták, Testamentom szerént-hagyták és fundálták” – a visszájára fordítva megállapítja, hogy a protestánsok ősei ugyanúgy vérüket áldozva harcoltak meg az „egész Ország[ért]”, majd később „hasonlóképpen oltalmazták” azt, így ugyanolyan „jussokra” jogosultak, mint a katolikusok.³²⁸ A Szkítia-motívum egy művön belüli e két, egymástól igencsak különböző értékvonatkoztatási keretrendszer implikáló alkalmazása újfent a nyelv- és fogalomhasználat általánosan jellemző, erőteljesen szituatív jellegére hívja fel a figyelmet.

A másik, első pillásra talán kevésbé feltűnő, ám valójában annál ellentmondásosabb momentum az a mód, ahogyan Oswald a termékeny föld toposzát a szövegben alkalmazza. Ez szokásos, egyértelműen pozitív konnotációt hordozó értelméhez képest meglehetősen ambivalens módon kerül bevetésre a passzusban. Jól látható ugyanis, hogy a föld termékenysége egy önmagában nem elégséges (hiány)állapotként jelenik meg a szövegrészben. Pusztán a jó természeti adottságok, a termékeny föld nem elégségesek a kíváncsnak tartott „modern” életmód eléréséhez, ehhez az ipar és a kereskedelem meghatározó tényezői is kellenek. Bár az idézett passzusban általános jellegű megállapítások szerepelnek, a fejezet ennek tágabb szöveggörnyezetét képező, a magyar viszonyok hiányosságait taglalo és a helyzet változtatására ajánlatokkal szolgáló részei egyértelművé teszik, hogy az implicit kritika a honi állapotokra is vonatkozik. A termékeny föld toposzának magyar vonatkozású változata, a *fertilitas Pannoniae* e szövegrészekben konkrétan csak egy helyen mutatható ki, ott is csak egy rövid, közbevetett megjegyzés formájában, ebből azonban az is kiderül, hogy Oswald még csak nem is arról beszél, hogy a gazdag természeti adottságok a minőségi élet szükséges, de nem

³²⁷ Az eredetvitához lásd pl. Penke: *Filozofikus világtörténetek*, 163.; Rákai: „*És felhozá őket északról*”, 653–662. A szkítizmus és a finnugor elmélet közti vita szélesebb eszmetörténeti összefüggésekben tárgyalja Kontler: *The Lappon, the Scythian and the Hungarian*, 131–145.

³²⁸ Magát az érvelést lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 100., a felekezeti témába ágyazódó fenti argumentáció részletes elemzését a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben.

elégseges feltételei lennének: a „nálunk” fejlettebb „szomszédos Nemzetek” ugyanis sokkal „mostohább” természeti körülményeket használtak ki jóval hatékonyabban.³²⁹

Mindezek mellett az is feltűnő, hogy Oswald kizárólag „eszközökről”, „lakóhelyekről” és „életmódról” beszél, vagyis a gondolatmenetből teljességgel hiányzik a kereskedelem szokásokat finomító hatása, mind annak „direkt” (a kereskedelmi céllal érintkező emberek/embercsoportok erkölcsének az árucserével járó kommunikációból, illetve egymás szokásainak megismeréséből adódó közvetlen finomodása), illetve „indirekt” (a kereskedelem révén elérhető árucikkeknek a fogyasztók erkölcsére gyakorolt közvetett hatása) változatában.³³⁰ Oswald tehát a kereskedelem (és az ipar) jótékony hatásai vonatkozásában az anyagi kultúra kézzelfogható fejlődésének taglalására koncentrált és a kereskedelemmel kapcsolatos tevékenységek szokásokat-erkölcsöket pallérozó hatásának gondolata kifejtett formában nem mutatható ki érvelésében.

Nem arról van szó persze, hogy a kereskedelmi tevékenység és a pallérozottság (legalábbis közvetett) ok-okozati viszonyba állítása ne lenne tetten érhető a műben, hanem arról, hogy nem találunk olyan szövegrészt, melyben az utóbbi fogalom a „kereskedelmi” kontextusban *expressis verbis* összekapcsolódna a szokások-erkölcsök finomodásának témájával. Ennek megvilágítására érdemes a következő kitélt is röviden szemügyre venni:

„Melly nagy betsbén más böltz Nemzetek között a’ jó Polgárok, kalmárok, és kéz-mivesek tartattassanak, tsak az Anglusok, Hollandusok, és más egyéb pellérozott [*sic*] nemzetek’ példájából is elégsegesen meg-tanúlhattuk.”³³¹

E mondat nyilvánvalóan értelmezhető a kereskedők, iparosok megbecsülése, valamint a pallérozott állapot elérése közti kauzális összefüggések felismeréseként, ugyanakkor mivel az ennek helyt adó érvelés (és az egész fejezet) homlokterében végig az anyagi kultúra fejlődése áll és a pallérozódás erkölcsökkel, ízléssel, illetve művelődéssel kapcsolatos aspektusai magában a fejezetben sem merülnek fel. Mivel Oswald ezen meglehetősen általános megállapítása maga sem ad lehetőséget a fogalomhasználat pontosabb értelmének

³²⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 46. (Ezen érvelésből korábban a „társiatlan társiasság” problematikája kapcsán idéztünk, lásd a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezetet.) Ezenkívül, mű egészét tekintve a természeti kincsekben való bővelkedés toposza Magyarországra alkalmazott változatának még egy előfordulása található a műben (Oswald: *Az igaz hazafi*, 13.), ahol az ún. „activa avagy gyarapító”, illetve a „passiva avagy fogyasztó kereskedést” szembeállító érvelésen belül merül fel, az előbbi fejlesztésének szükségességét alátámasztandó. A *fertilis Pannoniae* toposzáhozáltalában véve lásd Imre: *Magyarország panasza*, 223–233., az 1790-es évek első felének használatai, konkrétan Báróczi *A védelmezett magyar nyelv* című szövege, valamint Kármán *A Nemzet’ tsinosodása* című programadó textusa kapcsán lásd Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 203.

³³⁰ E dilemmáról *A törvények szelleme* vonatkozásában lásd Hirschmann.: *Az érdekek és a szenvedélyek*, 67.

³³¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 45–46.

meghatározására, indokolatlannak tűnik utóbbinak a fenti problematika szempontjából túlzott jelentőséget tulajdonítani.

Mindezeket, valamint a műnek a csinosodás és a tudós hazafiság beszédmódjaihoz köthető más érveléseit figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a műben egy olyan csinosodásnarratíva jelenik meg, melyben a pallérozódás folyamatát tekintve a kereskedelem elsőrendűen az anyagi kultúra vonatkozásában konstitutív faktor, a „tudománybéli közönséges tökéletesség” és „az erköltsi pallérozott izlés”³³² kontextusában pedig az anyanyelv használata és fejlesztése a meghatározó komponens.

Bármennyire is szükségesnek tartja Oswald a kereskedés támogatását és fejlesztését, nem mulasztja el, hogy egyúttal ennek árnyoldalairól is szóljon. Közvetve a közösségi erkölcs megromlásának már részletesebben taglalt témájához kapcsolódva a kereskedelmi tevékenység következtében esetlegesen elburjánzó luxus káros hatásaira is felhívja a figyelmet, ugyanakkor bár a „haszontalan, és csak a’ nyalankságra [*sic*] ’s bújálkodó oktalan gögre tartozó árukat” emlegetve nyilvánvalóan a klasszikus republikánus félelmek húrjain is játszik, a fényűzésre irányuló kritikája során itt elsősorban mégsem ezekre apellál, hanem egy lényegét tekintve haszonelvű szempontrendszerre alapoz.

„Igaz ugyan, hogy a Kalmárokra, és egyéb kereskedőkre vigyázottal lenni annyiban szükséges, hogy ezek a’ haszontalan, és csak a’ nyalankságra ’s bújálkodó oktalan gögre tartozó árukat a’ Hazába bé ne hozzák, és ez által a’ Hazabéli aranyat, ’s ezüstöt, vagy más egyéb szükséges dolgokat mértéktelenül ki-ne-takarják, úgy szintén arra is, hogy a’ miveletlen terméseket, (Matériákat) idegen tartományokra ki-ne-küldgyék hogy ottan megkészítettén ismét a’ Hazába vissza hozatassanak és itt drága pénzen el adatván a’ pénz ki-takaríttassék, ’s e képpen az idegen Nemzetek rajtunk a’ mi saját termésink (productamink) által nyerekedjenek; [...]”³³³

Bár Oswald itt bizonyos értelemben nem tesz mást, mint a viselet témája kapcsán már érintett luxustematika fonalát veszi fel, ezzel együtt az is megfigyelhető, hogy az ottani hangsúlyokat jelentős mértékben módosítja. Az erkölcsök leromlásának republikánus, moralizáló kontextusa mellett itt egy haszonelvű „gazdaságfilozófiai” perspektíva jelenik meg, mely az előbbi a fenti szövegrészben és egyúttal a vizsgált fejezet egészében háttérbe szorítja. Az „idegen” eredetű áruknak a „saját” közösség morális állapotára gyakorolt negatív hatásait ostromozó, a republikánus értékhierarchiára alapozott érvrendszer felől a hangsúlyok itt tehát a termékek mozgását lehetővé tevő kereskedelmi forgalom pénzügyi következményeit szem előtt tartó argumentáció felé mozdulnak el.³³⁴ Vagyis egyszerűen szólva, amikor Oswald a kereskedelem

³³² Oswald: *Az igaz hazafi*, 20.

³³³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 44–45.

³³⁴ A két szempontrendszer összefonódását már a viselettematika kapcsán, a „buja pompa” által „megerőtlenített” Franciaország „nemzeti adósságáról” szóló részben is megfigyelhettük. (Vö. Oswald: *Az igaz hazafi*, 29., illetve a

veszélyeire hívja fel a figyelmet, a közösségi erkölcs leromlására tett, itt is előforduló moralizáló utalások mellett főként az anyagi szinten megfogható hasznosság praktikus logikáját érvényesíti. És bár a szóban forgó szövegrészben egyértelműen a második szempontrendszer dominál, amennyiben a konkrét passzust a mű egészéhez való viszonyában szemléljük, mindebben összességében egy olyan kísérlet nyomait fedezhetjük fel, mely a két szempontrendszer egymással történő kibékítésére irányul. A mű masszív republikánus motívumrétege figyelembevételével ez, valamint a fejezetben található többi, a kereskedelmi tevékenység ösztönzését propagáló szövegrész a republikánus értékek és a kereskedő társadalom víziójának összeegyeztetését célzó kísérletként értelmezhető.

Feltűnő, hogy ez a törekvés teljes összhangban áll azzal a korábban részletesen elemzett manőverrel, amelynek során Oswald a republikánus heroizmus értékhierarchiáját olyan szempontok szerint hangolja át, melyek leginkább egy haszonelvű vonatkoztatási keretrendszerből vezethetők le.³³⁵ A fentiek alapján jól látható, hogy a kereskedelem és az abból következő luxus hagyományosan inkább moralizáló jellegű republikánus kritikája tekintetében – a mű ezen fejezetében – ugyanezt a tendenciát mutathatjuk ki. Nyilvánvaló, hogy Oswald taxonómiája holisztikus logikáját követve az „iparosok” és „kereskedők” csoportját is igyekszik valamilyen módon beilleszteni a mű egészének elméleti keretet adó funkcionális társadalmi modellbe, a fentiekhez hasonló érveléseit azonban bizonyosan nem pusztán olyan retorikai megfontolások motiválják, hogy a korábban tematizált republikánus ihletettségyű luxuskritika direkt formában történő alkalmazásával itt esetleg teljesen aláássa a „Városi Polgárok, Kalmárok, Kereskedők, Fabrikások, Kézi-mivesek” csoportjának fejezetben taglalt társadalmi jelentőségét. A témát taglaló eszmefuttatásaiban bevetett érvek viszonylagos kidolgozottságát és reflektáltságát figyelembe véve a haszonelvűség dimenziójának a morális alapozású megfontolások rovására történő előtérbe állítása ugyanazon értékvonatkoztatási keretrendszer érvényesülését jelzi, mint amelyet a patrióta önfeláldozás témájának korábban taglalt átértelmezése kapcsán kimutattunk. A fentieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a viselettematika kapcsán alkalmazott, a közösségi erény visszaállítását szorgalmazó „klasszikus” luxuskritika mellett egy nagyon erős haszonelvű tendencia is kimutatható a

Szokások, erkölcsök és törvényszabás c. fejezet.) Míg azonban ott a pénzügyi szempontnak az alapvetően morális alapozású okfejtésbe történő beszüremkedéséről beszélhetünk, itt egy lényegét tekintve haszonelvű logikán belül fedezhető fel néhány moralizáló elem. Eme fordított viszonyrendszer nyilvánvalóan a domináns kontextusok függvényeként értelmezhető, hiszen a „viselet” témája elsődlegesen republikánus narratívába ágyazva, a „kereskedelem” problematikája pedig alapvetően a csinosodás beszédmódjába illeszkedve jelenik meg a két vizsgált szövegrészben.

³³⁵ Lásd a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezetet.

republikánus beszédmod vonatkozásában a műben, amely a hazáért való önfeláldozás témájához hasonlóan a kereskedelmi tevékenység veszélyeit tagláló érvrendszerben is tetten érhető.

Osvald kereskedelemmel kapcsolatos megfontolásai ugyanakkor egy másik vonatkozásban azon argumentációval is párhuzamba állíthatók, melyek a nemzeti viselet témáját a luxuskritika perspektívájából problematizálják. A túlzott és rossz szerkezetű kereskedelmi tevékenység (Osvald szóhasználatával a „*commercium passivum*” túlsúlya) következtében külföldről beáramló idegen luxuscikkek nemkívánatos pénzügyi hatásai kiköszöbölésének eszköze ugyanis – a közösségi erény restaurációjához hasonlóan – itt is a „törvény”.

„[D]e ha az ilyen fogyasztó kereskedés (*Commercium passivum*) mellynél károssabb semmi nem lehet a’ Hazának, szükséges törvényekkel meg-gátoltatik, ellenben pedig a’ gyarapító kereskedés (*Commercium activum*) melly által az idegen pénz bé-foly a’ Hazánkba, avagy az idegen áruk, és mivek Hazabéli terméseken, és miveken feltseréltetnek minden módon elől-mozdítatik, már akkor a’ kalmárok és kereskedők kintses tárházai lesznek a’ Hazának. Ekkor osztán valóban meg érdemlik ezek, hogy őket különös betsben tartsuk [...]”³³⁶

Az eddig inkább a kereskedelem civilizatorikus hatásairól értekező, a csinosodás evolucionista perspektívájából közelítő érvelés haszonelvű tendenciáit itt a klasszikus kameralizmushoz³³⁷ köthető gazdaságpolitika, illetve a „közgazdasági kameralisztika”³³⁸ egy jellegzetes megfontolását alkalmazó gondolatmenet, illetve a törvény ebből következő, ezzel szorosan összekapcsolódó jelentésváltozata erősíti tovább. A „törvény” ezen, a republikánus erénydiskurzustól legfeljebb áttételesen kapcsolódó, az ősi alkotmány motívumrendszeréhez pedig egyáltalán nem illeszkedő jelentésváltozata, valamint a fogalomnak a kameralizmus, illetve a kameralisztika „ökonómiai” aspektusai jellegzetes gondolati jegyeit mutató érvelésbe illeszkedése a csinosodás beszédmódjának a fejezetben eddig domináló elemeit egy, elsősorban a felvilágosult kormányzati politika érvrendszeréhez kapcsolható megfontolással egészíti ki. Az érvelés ilyenén irányváltása közvetetten annak relevanciáját látszik erősíteni, amit Bodrogi Ferenc Máté a csinosodás és a „policiadiskurzus” kapcsolatáról elméleti szinten, általános

³³⁶ Osvald: *Az igaz hazafi*, 45. A „fogyasztó” és gyarapító” kereskedés közti összefüggések nem csak itt, a kereskedők és iparosok társadalmi funkcióinak szentelt hetedik fejezetben, hanem – a társadalmi csoportok korábban már említett, „megkettőzött” tárgyalásmódjának megfelelően – a második fejezet elején is felmerülnek Osvald szövegében, ott azonban (az adott szövegrész különböző társadalmi csoportok jelentőségét röviden összefoglaló, előzetes jellegéből adódóan) még inkább csak „jelzésértékkel.” Lásd Osvald: *Az igaz hazafi*, 12–13.

³³⁷ Mint korábban említettem, az egyértelmű fogalomhasználat szempontját szem előtt tartva kameralizmus alatt a merkantilizmus Habsburg variánsát értem, és a kameralisztika kifejezést a szélesebb értelemben vett államtudományokra alkalmazom. Az erre vonatkozó terminológia részletesebb kifejtését lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Polizia* c. fejezetet.

³³⁸ Itt a Koi Gyula által ajánlott terminust használom, aki a fogalommal a kameralisztikán belüli „közgazdaságtani elemekre” utal. Koi: *A közigazgatás-tudomány kezdetei*, 31–32.

jelleggel fogalmazott meg. Mint megjegyzi ugyanis, ez utóbbi „képzésszerményében, kulturális evolucionizmusában, utilitarizmusában és neohumanizmusában összeszővődik csinosodás politikai nyelvével, a csiszoltság beszédmódjával.”³³⁹

Ezzel összefüggésben felvethető az is, hogy a „törvény” itt megfogható értelme a fogalomnak a luxusdiskurzus kontextusába ágyazódó előfordulásai alapján felvázolt, a klasszikus republikánus perspektíván belül értelmezhető jelentésrétegét³⁴⁰ egy olyan szélesebb jelentéskör irányában nyitja meg, melyben a „törvény” intézménye immár nem pusztán mint a múltban organikus módon érvényesülő erények rehabilitációjára alkalmas eszköz, hanem a társadalmi működés szabályozására és korrekciójára alkalmas, általános instrumentum tételeződik. Ebben a perspektívában pedig mind az erkölcstelen kicsapongás és a dekadencia megfékezése, mind pedig a „fogyasztó kereskedelem” visszaszorítása ennek a jóval szélesebb dimenzióknak egy-egy (kétségtől kiemelt fontosságú) aspektusaként fogható fel. A „törvény” ezen általános, instrumentális minőségét implikáló passzusok pedig egyben azon korábban elemzett érveléshez is kapcsolhatók, melyben Oswald a „törvényre” mint a társadalmi szolidaritás közösségi érzetét megteremteni képes eszközre hivatkozik.³⁴¹ Bár mint korábban láttuk, a „törvény” mint az erényes közösség fenntartásának eszköze a republikánus tradícióból vett egyik főfogalomnak tekinthető, *Az igaz hazafi*ban ugyanakkor egy ennél jóval szélesebb értelemben, a társadalmi rend megteremtésének univerzális médiumaként jelenik meg, így pusztán a republikánus jelentszektusra szűkített értelmezése nem tűnik elégszégnek.³⁴²

Ha az eddigi szövegelemzésekből kirajzolódó összefüggéseket egy olyan perspektívát magunkévá téve szeretnénk összegezni, melyben az érveléseket meghatározó alapvető

³³⁹ Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 240–242. Ebben tipológiaiag lényegében ugyanazon jelenség tükörképét érhetjük tetten, mint amit azon szövegrész kapcsán láttunk, melyben Oswald a közjó fogalmát egy, a csinosodás beszédmódjának jellegzetes jegyeit mutató érvelésbe ágyazva alkalmazza. (Magát a szövegrészt lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 18–19. Az elemzést lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben.) Azzal a különbséggel persze, hogy míg ott az adott érvelésmód a „képzésszermény” és a „kulturális evolucionizmus” dimenziókban mozogva mutatta fel a csinosodás beszédmódjának a közjó fogalmával való összeegyeztethetőségét (és persze fordítva, utóbbi maga pedig a csinosodás jellegzetes „művelődés- és nyelvcentrikus” szegmensével való kompatibilitását), itt a csinosodás kereskedelmi tevékenységre hangsúlyt helyező aspektusának és a kameralista „gazdaságfilozófia” haszonelvű vonásai képezik azt a kapcsolódási pontot, ahol a felvilágosult kormányzati politikához (is) kapcsolható elemek és a csinosodás beszédmódjához köthető mozzanatok összeérnek.

³⁴⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 18., 28–29. Az elemzést lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezetben.

³⁴¹ Utóbbit lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 51–52., elemzését pedig a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben.

³⁴² Ebben a perspektívában tehát nem kizárólag a különböző hagyományokból származó, vagy legalábbis ezekkel tipológiaiag rokonítható törvényfogalmak közti eltérések és összeegyeztethetlenségek felfedezésére helyeződik a hangsúly, hanem annak vizsgálata is kiemelt szerepet kap, hogy adott esetben hogyan támogatják egymást a „törvény” fogalmának az ominózus használatokban megjelenő értelmei a szöveg egészén belül. A szövegszervezés ez utóbbi mozzanatára ugyanakkor oly módon kell tudnunk érzékenynek maradni, hogy közben szem előtt tartjuk azt is, hogy érdemes a koherencia mindenre kiterjedő „hajszolásától” tartzkodni. (A „koherencia mitológiájának” különböző változataihoz lásd Skinner: *Jelentés és megértés az esztétikában*, 7–24.)

struktúráknak szentelünk figyelmet, a következőket mondhatjuk. Oswald művében a republikánus értékvonatköztatási keretrendszerhez, az ősi alkotmányosság gondolköréhez, valamint a tudós hazafiság és a csinosodás programjához köthető mozzanatok, illetve a közösség megszervezésének a felvilágosodás eszméihez kapcsolható, részben (és csak igen lazán, az „elméletalkotás” szintjén) a felvilágosult kormányzati politikához köthető, jellemzően önmagukban is „töredékes” formában megmutatkozó elemek egymáshoz való diszkurzív viszonya szakadások és kapcsolódási pontok igencsak bonyolult, összetett rendszereként írható le, melyek gyakran egymással keveredve fordulnak elő adott érveléseken belül. Mindez nem feltétlenül a szerző következtetlenségéből avagy felületességéből adódik, hanem sokszor inkább bizonyos kifejezések poliszémiájával és ezek ezzel összefüggő diszkurzív többértékűségével, vagyis azzal a potenciállal függ össze, mely egy-egy fontos politikai-társadalmi jelentőségű kifejezést alkalmassá tesz arra, hogy különböző érvelésmódok főfogalmaként is funkcionáljon. A nyelvi polivalencia ilyenfajta konkrét diszkurzív megnyilvánulásai megteremtik annak lehetőségét, hogy az adott szövegben tetten érhető értékvonatköztatási keretek potenciális többértékűségére, sőt a szerzői lojalitáshálózat összetettségére vonatkozó – óvatos – megállapításokat tegyünk. Azt, hogy mindez milyen fokon értelmezhető a tudatos szerzői intenció megnyilvánulásaként, illetve mennyiben tekinthető autark nyelvi konvenciók derivátumának,³⁴³ mindig csak konkrét érvelésekre vonatkozóan érdemes latolgatni, már ha erre az adott textus egyáltalán lehetőséget ad. Ezúttal egyelőre a nyelvi elemzés ennél szerényebb célkitűzésekkel fellépő szintjén maradva annyi mindenesetre bizonyossággal kijelenthető, hogy a beszédmódok közti diszkurzív kompatibilitás szövegszerű megnyilvánulásaira „technikailag” mindenekeelőtt azon poliszém fogalmak használata ad lehetőséget, melyek éppenséggel többértelmű természetükből fakadóan alkalmasak arra, hogy egyszerre több beszédmód fogalmi apparátusában is központi szerepet töltsenek be. *Az igaz hazafi* esetében ennek eklatáns példáját nyújtja a szöveg egyik kulcsfogalmának tekinthető, és ezért az eddigi vizsgálódások során már eddig is többször görcső alá vett „törvény”, melynek a szöveg teoretikus fundamentumát adó rendszertanon belül betöltött szerepét és a szövegegész szempontjából vett fontosságát mi sem jelzi jobban, minthogy a fogalom részletes meghatározásának Oswald külön fejezetet szentel.

³⁴³ A két (ideáltipizáló jelleggel említhető) végletéről a skinneri és a pocockiánus módszertani megfontolások tükrében lásd Trencsényi Balázs tanulmányát (*Kulcsszavak és politikai nyelvek*).

3. A törvény és összefüggései Oswald rendszerében

3.1. A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?

Az *Igaz hazafi*ban implikált közösségi lojalitáshálózat, valamint az ehhez kapcsolódó értékvonatkozási rendszer térképének minél pontosabb megrajzolásához a következőkben a „törvény” különböző érvelés- és beszédmódokhoz kötődő jelentésváltozatai és az ezek közti szemantikai viszonyok elemzése révén próbálok közelebb kerülni.³⁴⁴ Nyilvánvalóan nem szükséges külön ecsetelni, hogy a „törvény” szövegben működtetett jelentéstartalmának meghatározása szempontjából a fogalmat *expressis verbis* magyarázó fejezetnek kiemelt jelentősége van.³⁴⁵ Már önmagában a fogalomnak a szövegegesz vonatkozásában megállapítható markáns textuális jelenléte is arra enged következtetni, hogy a „törvény” a mű egyik domináns főfogalmaként funkcionál, ez azonban explicit módon is igazolást nyer akkor, amikor Oswald külön fejezetben reflektál annak jelentőségére. Miután közli, hogy a törvényeknek „különös méltóságokra nézve helyek lett volna mindjárt a’ Haza, és Nemzet után”, mulasztására szabadkozásnak is beillő magyarázattal szolgálva úgy fogalmaz, hogy „a’ rendnek helyesebb módgyára nézve előbb a tagokat akartam elől számlálni, azután az ezeket egybe kaptsoló, ’s boldogító előzményekről szólni.”³⁴⁶ A fejezet bevezetéseként először a fogalom egy olyan leírásával találkozhatunk, amelynek kiindulópontjaként ugyanazon organicista-korporális metaforika szolgál, mint amellyel a funkcionális társadalmi modell egészének leírásakor is találkoztunk.³⁴⁷

„Eddig volt beszédünk a’ közönséges társoságról és ennek különös tagjairól; de minthogy ezek magoktól öszve nem szerköztetnek, hanem valamelly közönséges kaptsokkal foglaltatnak öszve, vagynak tehát ebben az erköltsi testben is olyan öszve szorított kaptsok, mellyek a’ tagokat, a’ tagokkal, és így az egész testet is egybefoglalják; s’ ezek közönségesen törvényeknek nevezetnek; ezek olyanok, mint az inak a természeti testben, mint a meszes fővény az épületben, és az enyv a fa-eszközökben.”³⁴⁸

³⁴⁴ A következő fejtegetések mindenekelőtt a Péter László által már korábban leírt azon törekvésekhez kívánnak csatlakozni, amely a jogtörténeti ihletésű, ahistorikus vonásokat mutató és ezért anakronisztikus konstrukciókat alkalmazó alkotmánytörténet revízióját a „tényleges hatalmi viszonyok” elemzése mellett „a politika és főleg a politikai eszmék és szokások” vizsgálatán keresztül kívánja elvégezni. Lásd Péter: *Miért szorul gyökeres*, 183–189. (Kiváltképp: 184., 189.)

³⁴⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 53–59. (A „törvény” fogalmát tárgyaló szövegrész éléről hiányzik a szokásos fejezetszám, ám ez nyilvánvalóan nyomdahiba, hiszen a megelőző fejezet a 8., a következő pedig a 10. számot viseli.)

³⁴⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 54.

³⁴⁷ Ehhez lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetet.

³⁴⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 53.

Osvald ezután az ember kettős, fizikai (materiális) és nem-fizikai (nem-materiális) természetének dualista leírását³⁴⁹ eleveníti fel, hogy aztán erre alapozva az isteni és humán törvény szubsztanciális elkülönítését hajtsa végre és végül az utóbbinak olyan definícióját adja, melyben az az isteni gondviseléstől közvetlenül nem függő, autonóm szféraként mutatkozik meg.

„Valamint az ember is testből és lélekből áll, úgy a törvények is két félék; tudni-illik Isteni és emberi törvények. Az Isteni törvényekre tartoznak az Istennek a' természet által a' józan okosságba, és szívbe oltatott, és különösen is ki jelentett törvényei; az emberi törvények pedig azok, mellyeket ez vagy amaz emberi társóság a' maga fenn-állására nézve magának szabott. [...] [E]lőbb [...] szóllok a külső világi dolgokra, azután pedig a' lélekre tartozó Isteni Törvényekről; azaz a' lelki-isméretnek, vallásnak, elmének és nyelvnek jussairól.”³⁵⁰

Noha itt egyértelműen megjelenik a rend egyfajta metafizikai, de mindenesetre a normatív jog „előtti”, attól különböző dimenziójának elképzelése, Osvald jól láthatóan éles cezúrát von a két szféra közé. Bár az „Istennek a' természet által a' józan okosságba, és szívbe oltatott [...] törvényei” kitétel egy alapvetően sztoikus, az embert mint eredendően és természetesen racionális lényt tételező antropológiát implikál, és ennyiben emlékeztet az „értelemnek” az erényt és ezáltal a közösségiséget megalapozó sztoikus-ciceroniánus felfogására,³⁵¹ az „emberi törvény” intézménye tételes természetjogi megalapozásának igénye (melynek értelmében ahhoz, hogy a világi törvények a közjó érvényesülését biztosítsák, a konkrét jogi struktúráknak a természetjog által leírt természetes rendet kell tükrözniük) még a fordulatszerű nyelvhasználat szintjén sem jelenik itt meg. Mindez még érdekesebbé válik, ha figyelembe vesszük az idézet utolsó mondatát, amelyből kiderül, hogy a „világi” és „isteni” törvények közti viszonyról a továbbiakban sem lesz szó, a későbbiek során terítékre kerülnek viszont majd az utóbbiak közé sorolt „jussok”, melyek megalapozása ugyanakkor – miként azt később látni fogjuk – nagyon is lehetővé tesz egyfajta, ha a szó szoros értelmében természetjoginak nem is nevezhető, de a „természetes jussokra” hangsúlyosan hivatkozó érvelést.³⁵²

³⁴⁹ Az „antropológiai dualizmus” felvilágosodáskori morálfilozófiákra és antropológiára gyakorolt hatásához lásd Cerman: *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, 32–49.

³⁵⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 54. Bár Osvald felsorolásából egyértelműen kiderül, hogy nemcsak a világi, de az isteni törvények vonatkozásában sem transzcendens dimenzióban mozog, vagyis a reflektált elméletalkotás szintjén teljes egészében egy szekularizált törvényfogalommal dolgozik, nem lehet eltekinteni attól, hogy Kálvin, illetve a kálvinista hagyomány törvényfelfogása (melyeknek természetesen maguknak is voltak politikai vetületei) ennek ellenére bizonyára hatással volt a törvény fogalmáról alkotott elképzeléseire. Kálvin kora újkori politikai-társadalmi gondolkodásra gyakorolt hatásaihoz általában véve lásd például McGrath–Alister E.: *Kálvin*, 189–233.

³⁵¹ A sztoicizmus racionális emberképére Cicero kapcsán utal Nederman: *Rethoric, reason and republic*, 253–254. Cicero és a modern protestáns természetjog kapcsolatához lásd Hüning: *From the Virtue of Justice*, 139–152.

³⁵² Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság*, valamint a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezeteket.

Az „isteni törvények” alá sorolt elemeknek szentelt fejezetek³⁵³ bővebb vizsgálatát későbbre halasztva és továbbra is az „emberi törvények” kategóriájára koncentrálni emlékezhetünk, hogy ehhez kapcsolódóan eddig két, egymástól elkülöníthető diszkurzív réteget mutattunk ki az *Igaz hazafi*-ban: a „törvényes jussok” szimbolikus jelentőségű fogalmi képletét, valamint azon instrumentális törvényfogalmat, mely mint a társadalmi érdekközösség megteremtésére, a közösségi erkölcs helyreállítására, valamint a pénz országban tartására alkalmas médium jött szóba a mű különböző érveléseiben.

Mint már említettük, előbbihez az ősiség képze és egyfajta állandóság iránti elvárás kapcsolható, ami tartalmilag indokoltta teheti, hogy a „rég i törvényes, és őseink’ vérén épült jussokra” történő hivatkozást,³⁵⁴ valamint az ennek megfeleltethető, hasonló fordulatokkal élő kitételeket³⁵⁵ az ősi alkotmányra való hivatkozásként azonosítsuk be.³⁵⁶ Ugyanakkor az ősi alkotmányosság különböző érvelésekben szétszórva fel-felbukkanó fordulatok laza hálózataának formájában érvényesülő beszédmódjához kapcsolódó konkrét szóhasználat vonatkozásában jelezni kell, hogy az „alkotmány” kifejezésnek a rendek ősi előjogait jelölő változata nem fordul elő a műben. Ez abba a Marczali Henrik és később Péter László által is leírt tendenciába illeszkedik, miszerint a nemesség privilégiumairól, mentességeiről és az ősi szokásokról alkotott elképzelések, vagyis egyfajta szokásjogi hagyomány hosszútávú megléte ellenére is csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá az a retorikai potenciál, mely az ez utóbbihoz kapcsolódó fogalmiság felidézésére alkalmas „alkotmány” mint átfogó kifejezés használatában rejtett.³⁵⁷

Marczali Henrik 1790 egyik kulcsszavaként említi a *constitutio* fogalmát. Mint elemzésében leírja, a kifejezés korábban egyes törvények megjelölésére szolgált, „a törvényes állapot teljességének megállapítására” szolgáló értelemben pedig 1790 körül terjedt el.³⁵⁸ Magát az „alkotmány” kifejezést ebben az értelemben szerinte először Vay István használta,

³⁵³ Lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 59–119.

³⁵⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 21–22. A passzust lásd a *Nemzet, anyanyelv és beszédmódok* c. fejezetben.

³⁵⁵ Mint korábban láttuk, ilyenek például a „haza gyökeres törvényei” (Oswald: *Az igaz hazafi*, 33.), vagy a „Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink” (Oswald: *Az igaz hazafi*, 57.). Ezekhez lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénysszabás* c. fejezetet.

³⁵⁶ Ehhez lásd főként a *Szokások, erkölcsök és törvénysszabás* c. fejezetet.

³⁵⁷ A politikai szókincs hosszútávú változásának ezen tendenciája Oswald személyes fogalomhasználatának vetületében is egyértelműen megfogható. Miként a bevezető fejezetben láthattuk, a *Magyar Kurír* 1814. évi 38. számának kiegészítő darabjában előfizetők toborzásának szándékával megjelentetett írásában (közlebbi meghatározás nélkül) már politikai-jogi értelemben használja az alkotmány fogalmát, amikor „ország i Alkotmányokról” avagy „Constitutziókról” és „egyéb törvényekről” beszél. (Lásd a bevezető fejezet *Az igaz hazafi jelentősége* c. alfejezetét.)

³⁵⁸ Első ilyen értelmű használatát Bihar megye kapcsán említi és 1786-ra teszi, de felhívja a figyelmet arra is, hogy „még 1789-ben, sőt 1790 elején is túlnyomó a fundamentales constitutiones, a sarkalatos törvények kifejezése.” Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 110.

egy 1790. február 18-i keltezésű, gróf Teleki Sámuelhez írott levelében. A rendi előjogok és a nemesi szabadságok összességét átfogó, új értelemnek a *constitutio*, illetve az „alkotmány” kifejezéseikhez kötött ilyen expanziója történeti okaiként egyrészt a józsefi politikát jelöli meg, másrészt pedig a francia forradalom hatását hangsúlyozza.³⁵⁹

Péter László az „alkotmány” mint a régi jogok halmazát összefogó fogalom megjelenését alapvetően Montesquieu hatásához köti.³⁶⁰ Ő is felhívja a figyelmet arra, hogy mind a *constitutiones*, mind az „alkotmány” kifejezések már korábban is használatosak voltak jogi értelemben is. Előbbi alatt különálló törvényeket értettek, utóbbi pedig kormányzati iratokban a társadalmi és politikai struktúrát jelölő, az ország berendezkedésére vonatkozó kifejezésként szerepelt (*Verfassung*, de később már a *Constitution* formában is). Mint megjegyzi, az egyesszámú *constitutio* alak dekrétumban először a Magyarország „alkotmányos” különállását kimondó 1791. évi 10. törvénycikkben szerepelt, az alkotmány „ösi” jelzővel kiegészített változata, illetve ennek latin megfelelője, az *avita constitutio* megjelölés pedig csak a 19. század első felében terjedtek el.³⁶¹ A latin alaknak megfelelően az „alkotmány” korábban felépítményt, „valami összetettet” („etwas Zusammengesetztes”) jelentett, például épületet. Ez az „építészeti-statikai” jelentéstartam a kifejezés új, jogias értelmében is domináns maradt, mégpedig az egész 19. század folyamán.³⁶²

Ez utóbbi jelentéstendencia jól megfogható az „alkotmány” Osvaldnál fellelhető használatában is. „Összetett (fel)építmény” értelemben jelenik meg a kifejezés például az „e’ világ alkotmányának Harmóniája”, ill. „[a]z emberi testnek alkotmánya” összetételekben.³⁶³ Ugyanezen jelentéstartam társadalmi szerveződésre vonatkoztatott változatára példa „a’ mi közönséges társaságunk alkotmánya” megfogalmazás³⁶⁴, illetve az a rész, ahol a szerző „a’ Mágási és ’a Nemesi Rendről” beszélve azokat mint a „Haza testének velejét”, illetve „a’ Birodalom alkotmányának oszlopaként” emlegeti.³⁶⁵ Ugyanakkor ezek az előfordulások egyértelműen nem a rendi előjogok összességének ekvivalensei, hanem mindig valamilyen

³⁵⁹ „Az egész, mint alkotás, csak akkor állt a rendek előtt, midőn József nem az egyes törvényeket, hanem azok összességét támadja meg.” Illetve: „Hogy az egység győzött a sokféleség fölött, annak bizonyára a francia befolyás volt az oka. Hisz a francia rendi gyűlés éppen az által vált nemzetivé és forradalmivá, hogy alkotmányozónak, constituálónak jelentette ki magát. A régi alkotmány szót csak most kezdték ebben az elvont értelemben használni.” Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 110.

³⁶⁰ Péter: *Montesquieu paradoxonja*, 1790–1990, 342–346.

³⁶¹ Péter: *Die Verfassungsentwicklung*, 255–256.

³⁶² Péter: *Die Verfassungsentwicklung*, 256.

³⁶³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 5., 7.

³⁶⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 29.

³⁶⁵ Osvald: *Az igaz hazafi*, 11. (A két utóbbi előfordulást a politikai berendezkedés uralkodó és rendek közt megoszló duális struktúráját normatív igénnyel leíró eszmefuttatásban találhatjuk.)

„összetett felépítményt” hivatottak jelölni, politikai vonatkozásban pedig ezen belül a szélesebb értelemben vett társadalmi felépítmény egészére vonatkoznak. Amikor a rendi privilégiumokról beszél, Oswald következetesen a „törvényes jussok” összetételt, illetve ennek különböző variánsait alkalmazza.

E jelentéskörrel állítható szembe azon instrumentális törvényfogalom, amely több alkalommal is mint a társadalmi valóságról alkotott kép és a kívánatosként elképzelt működésmód között érzékelt divergenciák áthidalására alkalmas eszköz kerül szóba a műben, a patológiásnak tételezett társadalmi állapotok erkölcsi, pénzügyi-gazdasági aspektusaihoz kapcsolódva, illetve a társadalmilag kiterjesztő értelemben felfogott közjó megteremtésének szükségességéből kiinduló előfeltevés-rendszer részeként.³⁶⁶ A „törvények” időről-időre történő felülvizsgálata és az aktuális történeti szituációhoz való alkalmazása szükségességének egy korábbi kitétel alapján már anticipált tétele³⁶⁷ ugyanakkor a „törvény” fogalmát tematizáló fejezetben kifejtett formában jelenik meg. A vonatkozó szövegrészben a megváltoztathatóság elve és a törvények egyfajta „rugalmas” elgondolása jelenik meg, mely a változó körülményekhez való alkalmazás szükségességét helyezi előtérbe. A megalapozás retorikai kiindulópontjaként újfent az Oswald által előszeretettel alkalmazott testmetafora szolgál.

„De mivel valamint emberi fellül múltó dolog mindennémű idejű, és testbéli mineműségű embereknek egy bizonyos alkalmasos eledelt, avagy minden némű nyavalyáknak, és testbéli erőtlenségeknek egy közönséges orvosságot rendelni, úgy szintén lehetetlen dolog vallamelly különös társaságnak eleve minden időre s Rendre, és környül állásakra alkalmaztatott törvényeket szabni, annak okaért szükséges időről időre a' Törvényeket is a' Hazának s' Nemzetnek jelenvaló állapottyához alkalmaztatni; vagy el törölvén némellyeket, vagy meg határozván, vagy meg igazítottván azokat, mellyek már nem hogy hasznára, sőt kárára szolgálnának a' közönséges Társaságnak.”³⁶⁸

Úgy gondolom, mindenféleképpen jelentőségteljes tényként kell kezelnünk, hogy Oswald külön kitér a törvények aktuális körülményekhez való alkalmazásának szükségességére. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy a törvény ilyenfajta „rugalmas” mivoltának hangsúlyozása jól korrelál a fogalom instrumentális jelentésrétegével, vagyis azokkal az előfordulásokkal, melyekben a törvény fogalma mint a társadalmi és a gazdasági viszonyok korrekciós, illetve kontrollfunkciós eszköze tételeződött, hiszen a fogalom ilyen minőségben való elképzelése és a flexibilitás egy bizonyos fokának egyidejű feltételezése jól kiegészítik egymást, amennyiben összességében egy, az aktuális körülményekhez alkalmazandó instrumentális törvényfogalom érvényesülését mutatják.

³⁶⁶ Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés és Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus* c. fejezetek „törvény” fogalmát elemző részeit.

³⁶⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 26. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezetet.

³⁶⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 57–58.

A „törvény” ilyenfajta flexibilis értelmének többszöri külön taglalása arra utal, hogy a módosíthatóság tétele a korban nem számított általánosan elfogadott evidenciának. Ezt mutatja, hogy a kérdés az 1790–91. évi diéta során érintőlegesen a napló kinyomtatásával kapcsolatos viták során is felmerült,³⁶⁹ a felekezeti polémiákon belül pedig központi szerepet játszott. Szijártó István megfigyelése szerint a törvények megváltoztathatóságának tétele a diéta felekezeti vitái során egyrészt katolikus oldalon (a törvényhozás szuverenitására történő hivatkozások formájában), másrészt az államhatalom képviselői és a hozzájuk e tekintetben közel álló, gyakran a közjóra is hivatkozó „felvilágosult személyiségek” részéről tűnt fel. Míg ezen érvrendszerekben a történeti múlt kényszerítő erejére való hivatkozások eme jövőre irányuló szemléletmóddal keveredve jelentek meg, a protestáns oldalról elhangzó argumentációkat kizárólag a múltra orientált történeti érvelés határozta meg.³⁷⁰ Az igaz hazafiban megjelenő instrumentális törvényfogalom értelmezése során érdemes tehát ezen kontextuális keretrendszert is figyelembe venni. Ezért, hogy a „törvény” fenti idézetben megjelenő értelme kontextuális „jelentéséhez” közelebb férközhessünk, azt a következőkben az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjához képest igyekszem elhelyezni. Ez utóbbi vonatkozásában eddig azt hangsúlyoztuk, hogy a sarkalatos jogok, törvények és szabadságok szokásjogi hagyománya, illetve a 18. század végétől kezdve ezek összességüként emlegetni kezdett „alkotmány” *differentia specificaként* számon tartott „régiség” vagy „ösiség” minősége alapvetően az állandóság képzetét idézte meg. Ezt a képet árnyalando ugyanakkor érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a szokásjog egy ennél rugalmasabb felfogása is jelen volt a korban.

Két fontos, de külön kezelendő kérdés a szokásjogi rendszerrel kapcsolatban, hogy történetileg hogyan változott a „régí jó törvényekre” történő hivatkozások konkrét köre (vagyis hogy mikor milyen szabadságjogokat értettek alatta), illetve hogy milyen fokon érhető tetten az ennek esetleges történeti modifikációira vonatkozó reflektált tudás. Az első aspektus tekintetében alapvetőek Szijártó M. István e vonatkozásban tett megállapításai, aki a rendi

³⁶⁹ A vita során a napló kinyomtatását ellenző főrendek argumentációjával szemben az alsótábla üzenetében a nyilvánosság mellett érvelve a „Kül-földiek” példájára hivatkozott, akik „Hazájoknak bődögitására előbbeni Végezeseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak”. Ha tehát az ő esetükben a viták és az ezekből esetlegesen következő változtatások, illetőleg ezek transzparenciája korántsem ássák alá a nemzet tekintélyét, érveltek a rendek. (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 34.) A szövegrészt és a hozzá kapcsolódó elemzést lásd *A nyilvánosság szüksége és határai* c. fejezetben.

³⁷⁰ Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 5–24. (Főként: 12–23.) Előrebocsáthatjuk, hogy Osvald érvrendszere nem illeszthető bele ebbe a sémába, hiszen ő protestánsként – amellet, hogy hangsúlyosan támaszkodik különböző történeti jellegű megfontolásokra – éppenséggel a törvények megváltoztathatóságát hangsúlyozza több kontextusban is művében, kiemelten pedig a protestáns egyenjo gúságot alátámasztani hivatott szövegrészekben. (Ezek elemzésére később kerítünk sort.)

alkotmány vonatkozásában „lassú módosulásról” beszél, ami éppenséggel a szokásjogi hagyomány nem-kodifikált jellegéből adódott, hiszen ez a jogi rendszer egyfajta „nyitottságával” járt együtt. Mindez viszonylag nagy teret adott az egymástól eltérő értelmezéseknek, a rivális interpretációk „küzdelse” pedig az aktuális diszkurzív térben, az adott politikai erőviszonyoknak megfelelően zajlott le, a „lassú módosulás” tehát eme szekvenciák eredőjének tekinthető.³⁷¹ E tendenciája konkrét érvényesülésére utalt újabban Tevesz László is, „a régi szabadságokra, mentességekre, szokásokra és előjogokra” való hivatkozás diskurzusának konkrét tartalmát illetően jelezte, hogy az – mire a 18. század végén, például ócsai Balogh Péter nagy hatású programjában³⁷² az „alkotmány” (*constitutio*) összefoglaló elnevezést megkapta³⁷³ – a Werbőczy által kanonizált nemesi előjogok rendszeréhez képest a kora újkor folyamán további elemekkel bővült.³⁷⁴

Ugyanakkor, mivel „[...] a hagyomány hatalmas változásokon mehet keresztül anélkül, hogy átvevőinek ez különösebben feltűnne,”³⁷⁵ az ősi alkotmányra való hivatkozás által felölelt szimbolikus motívumkincs és konkrét tematika ilyen történeti változásai sem feltétlenül implicálják direkt módon magáról a változás tényéről való akár egyéni, akár közösségi tudás

³⁷¹ Szijártó: *A diéta*, 42–43. Szűcs Zoltán Gábor megfogalmazásában „Szijártó M. István [...] monográfiája, *A diéta* [...] a kora újkori magyar jogfelfogás természetes részének tartja – merőben deskriptív megközelítésben – a törvények jelentésének folyamatos változásait, hozzáigazítását a változó külső körülményekhez.” Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 30.

³⁷² A latin nyelvű, névtelenül megjelent és kéziratos formában terjesztett szöveg szerzőségét Marczali Henrik állapította meg (Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*, 1. kötet, 89–100.). A tervezet első magyar fordítását lásd: Ócsai Balogh Péter programja. In Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 38–50.

³⁷³ Lásd főként: Ócsai Balogh Péter programja, 41–44.

³⁷⁴ Tevesz: *Adalékok az 1790-es rendi mozgalom*, 137–148. Miként látni fogjuk, a bécsi és a linzi békék sarkalatos törvényekként történő emlegetése Osvaldnál is hangsúlyosan megjelenik. (Lásd *A törvény fogalmának használatai: tolerancia* c. fejezetet.) Ugyanakkor meg kell jegyezni, Tevesz talán túlságosan is nagy hangsúlyt fektet a fent jelzett folyamatok kontinuus és kumulatív jellegére akkor, amikor „a régi magyar szabadság kiterjedtebb, 17. századi értelmezését” (a szatmári béke utáni időszakra vonatkozó tudásunk hiátusaira emlékeztető megjegyzése mellett is, lásd Tevesz: *Adalékok az 1790-es rendi mozgalom*, 143.) összességében meglehetősen problémamentes módon köti össze az 1790–91. évi ellenzéki mozgalom hasonló gondolataival. Szűcs Jenő a 17. század, de főként az 1670 és 1711 közti időszak vonatkozásában számol a szabadságfogalom társadalmilag kiterjesztő értelmével (Szűcs: *A nemzet historikuma*, 137–138.), Zászkalicky Márton pedig a nemesi ideológia kulcsszavaként felfogott „szabadság” fogalmának változásait bemutatva a társadalmilag kiterjesztő értelem tendenciáit a Bocskai-felkelés kapcsán hangsúlyozza. (Zászkaliczky: *The language of liberty*, 274–295., különösen: 286–295.)

³⁷⁵ Shils: *Hagyomány*, 34. A. D. Smith a modern szociológia ugyanezen megfontolását alkalmazza az etnikus közösségek kulturális identitása vonatkozásában. „Reálsan állíthatjuk etnikai közösségekről azt, hogy korábbi formáikhoz valamiképp hasonló módon maradtak fenn, ha az egymás utáni nemzedékek folyamatosan azonosulnak bizonyos meglévő emlékekkel, jelképekkel, mítoszokkal és hagyományokkal. Más szóval, az etnikai fennmaradás nem igényli az illető kultúra érintetlen megtartását.” Smith: *Kiválasztott népek*, 27–51. (Az idézet helye: 30. Kiemelés tőlem, H. H.) Csak jelzésképpen, de érdemes talán arra is utalni, hogy a nacionalizmuselméletek etnoszimbolista változata elméleti kiindulópontokat adhat az ősi alkotmány szokásjogi rendszerének egy olyan elemzése számára, mely a szűkebb, jogtörténeti és/vagy társadalomtörténeti, valamint az eszmetörténeti megközelítéseket kiegészítve az etnikai/nemzeti közösség *longue durée* léptékű története vonatkozásában olyan szempontokra hívhatja fel a figyelmet, melyekre azok, sajátos perspektívájuk okán, kevésbé érzékenyek.

reflektált formáit, és ilyen értelemben el is határolandók azoktól. Elméletileg tehát az ősi alkotmányossághoz kapcsolódó képzetrendszer konkrét tartalmát tekintve akár anélkül is változhatott, hogy ebből magának a hagyománynak, illetve a stabilitás hozzá kapcsolódó képzetének a megkérdőjeleződése következett volna.

Ezzel együtt összességében mégis úgy tűnik, hogy a stabilitás meghatározó képze mellett bizonyos értelemben, ha nem is feltétlenül explicit módon reflektált, hanem inkább áttételes formában, de a változás tudata is felfedezhető a kora újkori szokásjogi rendszer vonatkozásában. Péter László arra hívja fel a figyelmet, hogy már Werbőczy számára sem volt a *ius* változtathatatlan, hanem „alkalmazkodott a különböző adottságokhoz.” Mint hangsúlyozza, mind a *ius non scriptum* szokásjogi rendszerét, mind pedig az írott jogot a politikai közösség tagjainak hallgatólagos egyetértése (*tacitus consensus populi*) igazolta, amit a törvényalkotónak „ki kellett találnia” és kifejezésre kellett juttatnia, a bírónak pedig csupán alkalmaznia.³⁷⁶ Vagyis, a szokásjogi tudat „körülményekhez való idomulása” nem a konkrét törvényhozás, vagy a bírói ítélkezés egyszeri akaratnyilvánulásaival volt egyenértékű (ezek legfeljebb a változás manifesztálódásaiként foghatók fel a szokásjogi gondolkodás szerint), hanem alapvetően kollektív-mentális, *longue durée* léptékű és ezért folyamatszerű, organikus jellegű volt. Ennek megfelelően az ősi szokásokat kifejező törvények esetleges megváltoztatására vonatkozó intenciók is rendre olyan érvelésmintázatokba ágyazódtak, melyek a változtatás jogosságát mindig valamilyen ősi, régi formára történő „visszanyúlásra” való hivatkozással alapozták meg, ebben a felfogásban tehát a régi szokásoknak az esetleges javítása vagy kiteljesítése is az ősi jogok folyamatosan történő realizálásaként értelmeződött.³⁷⁷

Ugyanakkor jól látszik, hogy Oswald korántsem pusztán a szokásjoghoz kapcsolódó előfeltevés-rendszer ezen utóbbi aspektusát igyekszik érvényre juttatni a mű vonatkozó érveléseiben. Ez egyértelműen kitűnik a legutóbb idézett szövegrészből, melyben azáltal, hogy a „törvény” fogalmának a körülmények szükségszerű változásából levezetett flexibilis értelme hangsúlyozódik, a sarkalatos privilégiumok szokásjogi univerzumának fenti, „képlékenyebb” aspektusával is inkompatibilis jelentésrétegek érvényesülnek, és az érvelés egy, a törvényhozást

³⁷⁶ Péter: *Verfassungsentwicklung*, 243–244.

³⁷⁷ Mint majd látni fogjuk, *Az igaz hazafi*ban a sarkalatos törvényekkel kapcsolatban egy olyan érvelés jelenik meg, amely a szokásjog organikus változására vonatkozó háttértudás dimenzióján messze túlmutat. Oswald ugyanis a felekezeti diskurzusba ágyazva magukra a „fundamentumos törvényekre” jellemző történeti változékonyságról is értekezik, ennek alapján pedig ezek megváltoztathatóságát is hangsúlyozza, mégpedig egy meglehetősen terjedelmes, részletesen kifejtett argumentációban. Vagyis az imént idézett passzusban a „dekrétum” értelemben vett „törvény” vonatkozásában érvényesített modifikációs tételt később explicit módon és elméletileg is reflektált formában a sarkalatos törvényekre is kiterjeszti. Vö. Oswald: *Az igaz hazafi*, 98–99. Az elemzést lásd a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben.

mint az ősi szokásszerűség rendszerétől független, de legalábbis attól adott esetben függetleníthető intézményként tételező diskurzushoz kapcsolódó értékhierarchia felé mozdul el. A szóban forgó argumentáció e tekintetben leglényegesebb elemének az tűnik, hogy bár a történetiség dimenziója fontos sarkköve mondandójának, Osvaldnál ez az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjára jellemző mintázattól markánsan eltérő formában jelenik meg, hiszen éppenséggel nem a „rég jó törvények” régisége a hivatkozási alap. Ebben az értelemben a gondolatmenet történeti jellegű, de nem „historikus”. A múltba fordulás helyett egyfajta jelenre- (sőt implicit módon jövőre) irányultság érhető tetten az érvelésben, amennyiben a törvények értékét nem az mutatja, hogy a régiségben beváltak és ezért olyan tapasztalat hordozói, amely úgymond episztemológiai többlettel bír mind a jelen tapasztalati síkjával, mind a jövő várakozási horizontjával szemben és így felülmúlja azokat, hanem az, hogy mennyire hasznosak. Ezzel a „törvény” Osvald által hangsúlyozott értelmének egy olyan szegmense mutatkozik meg, amelyben ugyanazon haszonelvű értékrend látszik megnyilvánulni, melynek érvényesülését már több alkalommal is megfigyelhettük a műben.

A „törvény” ezen felfogásának hosszútávú diszkurzív kontextusait érzékeltetendő érdemes utalni arra, hogy a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos kérdéskör (az adott kontextusoknak megfelelő „alakváltozatokban”) egyrészt már a korábban is vitákat kavart, másrészt a 19. században is még sokáig napirenden maradt. Ami az előbbieket illeti, az ún. revíziós klauzula vonatkozásában éppenséggel Bécs retorikai eszköztárában tűnt fel a törvények módosíthatóságának tétele.³⁷⁸ A későbbi viták vonatkozásában mindenekelőtt Völgyesi Orsolya megfigyeléseire érdemes utalni, aki egy olyan diskurzust azonosított be az 1832–36. évi országgyűlésen zajló polémiákat elemezve, melyben a törvények modifikációjának kérdése az alkotmány ősiségének viszonylatában problematizálva merült fel.³⁷⁹ Miként Völgyesi felhívja a figyelmet rá, Kölcsey szatmári követként a törvényhozás intézményének a törvények megváltoztatásának jogosultságát magában foglaló szabadsága mellett érvelve idézte fel és utasította el az ősi törvények megváltozhatatlansága mellett kardoskodók szokásos argumentációját, mégpedig az Osvald által kifejtettekre emlékeztető módon arra hivatkozva, hogy „nem a halott betűkből, hanem a jelen és jövő életből kell tehát meríteni törvényhozói munkálkodásunk indító okait.”

³⁷⁸ Az I. József 1687. évi hitlevelében szereplő ún. „közös értelmezési” vagy „revíziós klauzula” „Magyarország törvényeinek értelmezését a diétára összegyűlt rendek és a király egyezkedése tárgyává tette”, amivel előbbieket interpretációja megszűnt a rendek kiváltsága lenni. A klauzula lényegében azt mondta ki, hogy az uralkodó nem köteles a rendi kiváltságokat és az ország szokásait megtartani. Lásd ehhez Szijártó: *A kossuthi „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 12–13.

³⁷⁹ Lásd ehhez Völgyesi: *Ősi alkotmány*, 401–421., főként: 422–423.

Bár *Az igaz hazafi* legutóbb idézett passzusában a jövőre irányultság Kölcsénytől vett idézetben foglaltakhoz hasonló erejű explicit megnyilvánulása nem érhető tetten, a kortárs jelen tapasztalati mezőjének (*Erfahrungsraum*) episztemológiai felértékelődése, valamint a jövőre irányultság legalábbis implicit érvényesülése és ezzel a múlt kanonizált törvényanyagaiban (és a szokásjogban) reprezentált tapasztalati perspektívájához képesti emancipációja mindenképpen megfogható *Az igaz hazafi* szövegében is. Ugyanakkor Oswald 18. század végi, a törvények megváltoztathatóságáról szóló latolgatásait, illetve a kérdéssel kapcsolatos, főként a felekezeti polémikához kapcsolódó korabeli vitákban megjelenő érveket legfeljebb nagyon általános értelemben vett tipológiai alapon érdemes párhuzamba állítani e diskurzussal, hiszen ezek a kontextuális keretek különbségei, illetve konkrétan kimutatható hatástörténeti szálak híján genealógiai értelemben nyilvánvalóan nem kapcsolhatók össze egymással közvetlenül.³⁸⁰

Mindent egybevéve, ha a törvények folyamatos felülvizsgálatának és tökéletesítésének *Az igaz hazafi*-ban kifejtett elvét tekintjük, könnyen belátható, hogy az ez alapján kirajzolódó törvényfogalom diametrális ellentétben áll mindazzal, amit Pocock Burke ősi alkotmányról vallott nézeteiből kiindulva a 18. század végi, illetve ezzel összefüggésben a 17. századi Anglia kontextusában az ősi alkotmányra való hivatkozás érvelésmódjának sajátosságairól ír.³⁸¹ Hiszen ha a törvények elavulhatnak, akkor magától értetődően nem reprezentálhatják azt a beláthatatlan tapasztalatot és tudást, melyet az ősi alkotmány Pocock szerint megjelenített, főként pedig a mindenkori jelen sem vindikálhatja magának a felülírás jogát, mivel bár racionális, de történetileg esetleges perspektívájából képtelenség a múltban felhalmozódott bölcsesség mélységeinek a belátása.

„[A]z egyén vagy nemzedéke tudása csak korlátozott mennyiségű tapasztalatra épülhet, ezért mindig lehet azon nézet mellett érvelni, hogy bár az élők értelme talán világosan

³⁸⁰ Ezért látom módszertanilag problematikusnak, perspektivikusan pedig aránytévesztőnek azt, ahogyan Kecskeméti Károly Martinovicsot, Laczkovicsot és Hajnóczyt kiemelve az 1790-es évek elejének a törvények megváltoztatásával és eltörlésével kapcsolatos diskurzusát *un bloc* és meglehetősen reflektálatlanul összekapcsolja a „következő nemzedék” (mindenekelőtt Széchenyi) „hadjáratával” a »nyolcoszoros évszázados« alkotmányhoz való ragaszkodással szemben. (Kecskeméti: *Magyar liberalizmus*, 51–56.) Nyilvánvaló tény, hogy „[a]z országgyűléseken 1832-től kezdve állandósult a vita a törvények visszavonhatatlanságának hívei és ellenfelei közt.” (Kecskeméti: *Magyar liberalizmus*, 47.) Ha azonban a *Gipfelwanderung*-szemlélet meghaladására törekszünk, amely Szabó Márton lényegretörő megfogalmazása szerint „az uralkodó eszmét az uralkodó gondolkodók írásaiban, a kor szellemi csúcsteljesítményeiben véli megtalálni”, akkor az utólagos perspektívából „nagy műveknek” bizonyult/minősített alkotások figyelembevétele mellett a politikai-társadalmi gondolkodás tömeges jelenségeinek, a diskurzusok/érvelésmódok mikroszerkezeteinek, illetve ezek történeti-szituatív kontextusainak feltárására kell elsősorban figyelmet kell fordítanunk. A *Gipfelwanderung*-szemlélettel kapcsolatos, a kossuthi gondolatokat summázó megállapítás helye: Szabó: *Politikai tudásemlekek*, 56. Az 1790-es évek és a reformkor közti folyamatosság kérdésének, az ún. „kontinuitásvitának” historiográfiai tétjeit Miskolczy Ambrus foglalta össze erről szóló tanulmányában. (Egy történelemszociológiai anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas* 20 (2005) 1–2. szám, 160–212.

³⁸¹ Pocock: *Burke és az ősi alkotmány az eszmétörténet tükrében*, 243–261. A 17. század vonatkozásában lásd korábbi, első formájában 1957-ben kiadott alapművét a témáról: Pocock: *The Ancient Constitution*.

láthatja a fennálló ősi intézmények hátrányait, ám nem láthatja tökéletesen előnyeiket, mert több tapasztalat gyümölcsét építették magukba, mint amennyi az élő egyének számára a világról (személyesen vagy közvetett úton) szerzett ismereteik összegzéseként elérhető. Az is következett ebből továbbá, hogy miután az intézményekben megtestesülő bölcsesség a tapasztalaton és csakis a tapasztalaton alapul, így nem lehet teljesen racionalizálni, vagyis olyan alapelvekre visszavezetni, amelyeket világosan ki lehet mondani, amelyekről megmutatható, hogy ezen intézetek eredeti felállításának okai voltak, s amelyekkel későbbi működésük összevethető. Vagyis röviden, mindig is több rejtett e törvényekben és intézményekben, mint amennyit a kritikai ész felfedezhetett, s igazukat soha nem semmisíthette meg az, amit ellenük lehetett vetni.”³⁸²

A fentiek felidézésével természetesen a cél nem az volt, hogy Osvald törvényfogalmát a Pocock Burke nézetei és a kora újkori Anglia vonatkozásában tett megállapításaival szembesítsük. A két szerző vonatkozásában nyilvánvalóan fennálló, kulturális-politikai szituációjukból adódó távolságnak az ősi alkotmányosság angliai és magyar változatai közti hasonló divergenciák feleltethetők meg. A fentihez hasonló összehasonlítások létjogosultságát az adja, hogy a konkrét szöveggenetikus kapcsolatok vizsgálatát mellőző, pusztán tipológiai jellegű összehasonlító elemzés olyan mozzanatokat is kimutathat, melyek érzékelésére egy kizárólag hatástörténeti szinten mozgó vizsgálati perspektíva – konkrét, kimutatható hatástörténeti szálak híján – alkalmatlan volna.³⁸³

Egyúttal az is nyilvánvaló, hogy az Osvald által játékba hozott fenti törvényfogalom azzal a leírással sem összeegyeztethető, melyet Takáts József az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjáról, mint a 19. század eleje Magyarországnak „legtöbbek által beszélt [politikai] nyelvéről” tár elénk: „Eszerint az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbíthatatlanul kell továbbadni az unokáknak.” Mint Kisfaludy Sándor 1809-es *Hazaifüi szózatát* idézve („S hát mi bennünk szakadna el annyi Századok óta máig nyúlt törvényeink aranylánca?”) kifejti, „[e] felfogásban az alkotmány kilencszáz vagy ezer éve áll fenn, sarkpontjaiban változatlanul, nemzet és fejedelme közös alkotásaként.”³⁸⁴ Bár Takáts a 19. század elejének vonatkozásában teljes joggal beszél „alkotmányról”, mint korábban utaltunk már rá, a szimbolikus törvények és privilégiumok összességét jelölő kifejezésként ez a 18. század végétől kezdve kezdett meghonosodni Magyarországon. A Kisfaludytól vett idézet ugyanakkor jól mutatja a szóhasználat ingadozásait, valamint azt, hogy még a 19. század elején is jellemző volt, hogy a „törvények” kifejezéssel utaltak a *constitutióra*. Bár utólagos perspektívából magától értetődőnek tűnik a

³⁸² Pocock: *Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében*, 243.

³⁸³ A Burke-recepcióról lásd többek közt: Horkay Hörcher–Szilágyi (szerk.): *Edmund Burke esztétikája*, 17–31.

³⁸⁴ Takáts: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, 670.

„törvények”, illetve az ezek elvi alapját képező alaptörvények viszonylag állandó korpuszát jelentő „alkotmány” közti különbségtétel, a két fogalom ilyen éles, egyértelmű elválasztását nem indokolt visszavetíteni a 18. század végének magyar politikai gondolkodására. A kor szóhasználatára jellemző, hogy a „törvény” kifejezéssel (általában többesszámú formában: „törvények”), illetve származékainak (pl. „törvényes szabadságok/jussok”) használatával gyakran éppenséggel az ősi alkotmányra való utalás volt a cél.

A Kisfaludy-idézet kapcsán érdemes azt is kiemelni, hogy a többesszámban használt „törvény” kifejezés az itt használt nyelvezetben nem pusztán tételes törvények szekvenciájára utal, hanem magát a szokásjogi hagyományt jelöli. Miként Péter László a *Tripartitum* vonatkozásában felhívta rá a figyelmet, a „*leges* (törvények) a magyar jogi rendszerben alapvetően szokásjogi rendelkezések [precepts] voltak [...], Werbőczy pedig azt hangsúlyozta, hogy a törvény egyfajta jog, mely vagy deklarált norma vagy szokás, avagy praktikusán kifejezve vagy valamilyen fajta „törvényi rendelkezés” [statute] (*decretum*) vagy íratlan törvény (*consuetudo*).”³⁸⁵ Az ősi alkotmány beszédmódjában tehát³⁸⁶ – ahogyan az egyébként magánál Osvaldnál is a már többször említett fordulatszerű formában előbukkan³⁸⁷ – egyrészt maga az „írott törvény” mindig valamilyen régi, a használat, a tapasztalat, vagyis a „szokás” által megerősített szabály egyfajta kinyilvánítása. Másrészt, ennek nyelvi megfelelőjeként maga a „törvény” kifejezés is bírt a „szokásjog” (*consuetudo*) jelentéssel.³⁸⁸ A „törvény” ezen értelme mögött tehát a szokásjog fogalmisága áll, és éppenséggel nem az a jelentéskör, ami a megváltoztathatóság elvét hangsúlyozó, illetve a tételes, írott jogi szövegeket a normatív jogi rendszer alapegységeiként propagáló korábbi szövegrészekben megjelenik.

Az eddigiek alapján elemzésünk végére itt akár pontot is tehetnénk, mondván, hogy a fejezetben egy olyan törvényfogalom jelenik meg, mely nem annyira az „ország” szokásjogi hagyományával, hanem inkább egy, a társadalmi viszonyok ellenőrzését, illetve azoknak adott esetben „felülről” történő megváltoztatását implikáló szemléleti kerettel egyeztethető össze. Ezt

³⁸⁵ Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xiii., ill. xiv.

³⁸⁶ Az „ősi alkotmány beszédmódját”, az eddigiekhez hasonlóan itt is mint utólagosan konstruált, az értelmezést segítő terminust használom. Ahogyan arra már többször utaltam, maga az „alkotmány” kifejezés a sarkalatos jogok összességének megnevezésére a 18. század végén kezdett elterjedni, részben Montesquieu hatására. A szokásjogi diskurzus azonban, mely az „alkotmány” szóban ekkor megnevezésre talált, sokkal régebbi. Ennek okán megalapozhatónak érzem az „ősi alkotmány beszédmódja” kifejezés korábbi századok vonatkozásában történő használatát.

³⁸⁷ Lásd elsősorban a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* és az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezeteket.

³⁸⁸ „A *consuetudo* magyar megfelelője egyrészt a *törvény* (*lex*), másrészt a *szokás* volt.” Péter: *Verfassungsentwicklung*, 243., 9. l. Ez ugyanakkor természetesen nem jelenti azt, hogy az ősi alkotmánnyal kapcsolatos értékvonatköztatási keretek felidézése minden esetben a „törvény”/”törvényes” szavak játékba hozásával történt.

alátámasztó mozzanatként említhetnénk azt is, hogy az ősi alkotmányra való hivatkozás műben jellemző közhelyszerű szóhasználatával szemben az utóbbi több helyen is tételesen kifejtett érvelések formájában érvényesül a szövegben. Nem meglepő, hogy egy ilyen sematikusnak tűnő végkövetkeztetéssel, amennyiben a fejezet azon passzusait is elemzés alá vetjük, melyekben immár nem a fogalom eszközjellegével összefüggő, instrumentális („mire jó a törvény?”), illetve az ezekből adódó minőségi (a „változtathatósággal kapcsolatos”) aspektusok tematizálódnak, hanem Oswald immár az ezekkel szorosan összefüggő „illetékességi” kérdések megválaszolására is kísérletet tesz („ki jogosult a törvények módosítására/semmissé tételére?”), jóval árnyaltabb képet kapunk a mű „törvénnyel” kapcsolatos érvrendszerének egészéről. Az idézett mondatokat közvetlenül követő passzusból ugyanis az is egyértelműen kiderül, hogy a szerző a törvény fenti, az ideálisnak tartott társadalmi viszonyok megteremtésére és fenntartására alkalmas eszközként tételező jelentésváltozatát úgy propagálja, hogy közben nem hagy kétséget afelől, hogy a törvények megváltoztatásának és eltörlésének „autentikus” intézményeként a törvények megalkotásának fórumát, a diétát tartja számon, amivel egyúttal (ha itt még tételesen nem is, de implicit módon) azt is kifejezésre juttatja, hogy annak egyedül legitim aktoraként nem mást, mint a „rendek” és a „király” törvényhozói hatalommal felruházott együttesét tekinti.

„Ha tehát vagynak a’ Hazának illetén törvényei, minéműek bizonyosan vagynak is, mellyek az Országnek mostani állapottyával, környül-állásaival, vagy a’ köz jóval meg-nem-egyezhetnek, éppen nem illik, sőt nem szabad azokat vagy magunk oktából erőszakossan fel-forgatnunk, vagy hogy felsőbb rendelkezések által szüntelen sértegettétvén viasz-orrá tennünk, hanem azon módon, mellyen szereztettek, tudni-illik az Országnek közönséges gyűlésén kellek azokat el-törlőnünk, igazittanunk, és váltazzatnunk. Tsak ez az az egyedül való mód, melly szerént a’ törvény törvény-szegés nélkül fel-bontatthatik.”³⁸⁹

Itt Oswald végső soron a király és a rendek közti, Péter László által „strukturális dualizmusnak”³⁹⁰ nevezett viszonyrendszernek megfeleltethető intézményes hatalomnak a törvények meghozatala vonatkozásában evidenciaként tételezett kompetenciáját a törvények korrekciójának és semmissé tételének aktusaira is kiterjeszti, vagyis lényegében azok egyoldalú, önkényes megváltoztatását és eltörlését zárja ki elvi alapon. Úgy tűnik tehát, hogy a „törvény” éppenséggel a „jó kormányzás” eszközeként adódó minőségéből kifolyólag egyúttal bizonyos, a hatalmi egyensúly ideálját fenyegető veszélyeket is megjeleníthetett, ezek

³⁸⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 58. Oswald a következő mondatban tovább árnyalja a képet, amikor a különböző diplomáciai aktusok, szövetségek területét kiveszi a fenti szabály alól: „Itt is pedig ezen regula alól a’ viszontagos szövetségek, és frigyek ki-fogást szenvednek, úgy mint mellyek tsupán tsaka a szövetkezett feleknek meg egyezésekből változtatnak.”

³⁹⁰ Péter: *The Holy Crown of Hungary*, 447. (Péter: *The Holy Crown of Hungary*, 43.) Hivatkozik rá Teszelszky–Kees: *Az ismeretlen korona*, 79.

kiegyensúlyozása pedig éppenséggel a rendi alkotmány nyújtotta strukturális biztosítékok segítségével tűnt lehetségesnek.

Ugyanakkor semmiképpen nem mondható el, hogy az Oswald által a törvények korrekciója vonatkozásában kifejtettek forradalmi újdonságnak lennének tekinthetők, hiszen mindez éppenséggel azoknak az elveknek felel meg, melyek a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlását szabályozó 1791:12. törvénycikkben is megjelennek. E mozzant jelentőségét nagyban növeli, hogy Oswald az 1791:12. törvénycikkre, a törvényhozás uralkodó és rendek közti megosztott mivoltának kontextusában explicit módon is utal.³⁹¹ Igencsak feltűnő ugyanakkor, hogy ez az egyetlen rendelkezés az 1791. évi törvények közül, melyet a szerző művében említ. Ezen kívül sem az 1790–91. évi törvényekről általában véve, sem konkrét törvényhelyekről nem esik szó a munkában.³⁹²

Mint az köztudott, az Oswald által is idézett 1791:12. törvénycikk kimondja, hogy „a törvények alkotásának, eltörlésének, s magyarázásának hatalma Magyarországon és a hozzákapcsolt részekben az 1741:8. cikk rendeletének sérelme nélkül,³⁹³ a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtuk kívül nem gyakorolható.”³⁹⁴ Lévén, hogy a törvényhozás uralkodó és rendek által együttesen gyakorolt jogkörként való felfogása a korban rendi oldalon közhelynek számított, az itt kifejtettek nem pusztán önmagukban véve, hanem főként a „törvény” eddig kibontott jelentésrétegeihez való viszonyuk szempontjából tűnnek fontosnak. Az előző két, egységben kezelendő idézet kapcsán és a törvények megváltoztathatóságának

³⁹¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 29.

³⁹² Ennek lehetséges okait a következő fejezetben fogjuk részletesebben körüljárni.

³⁹³ A törvénycikk értelmezéséhez érdemes felidézni, hogy az 1741. évi törvény 8. cikkelye azon hosszú folyamat egy fontos állomásaként is értelmezhető, melynek során a rendek törekvéseinek eredményeképpen bizonyos sarkalatos jogok fokozatosan kikerültek az I. József 1687. évi hitlevelében szereplő ún. „közös értelmezési” vagy „revíziós klauzula” hatálya alól. Lásd ehhez Szijártó: *A diéta*, 202–203.; Péter: *Verfassungsentwicklung*, 241., illetve Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xvi.

³⁹⁴ Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 53. Sári János az 1791. évi 12. törvénycikk jelentőségét abban látja, hogy az „Magyarország kormányzati rendszerét *A törvények szelleméről* első megjelenése után alig több mint 40 esztendővel hatalommegosztásos kategóriák segítségével határozza meg.” Sári: *A hatalommegosztás*, 77. Ugyanakkor az iménti idézet és a nevezetes 12. törvénycikk közti párhuzam említése természetesen pusztán az Oswald által kifejtettek korabeli eszme-, illetve jogtörténeti kontextusának felvillantására alkalmas, hiszen a törvényalkotás uralkodó és rendek közt megosztott, közös minőségének elve az 1790–91. évi országgyűlés idején már hosszú, legalábbis a késő középkorig visszakövethető múltra tekintett vissza. Ebben az értelemben az 1791. évi törvényszöveg is ebből a hagyományból táplálkozott, pontosabban ezt a szokásjogi alapozású eszmét mondta ki a kodifikált jog nyelvén, mégpedig úgy, hogy egyébként közben maga is hivatkozott erre a hagyományra. Innen nézve pedig kissé pontatlannak tűnik Sári azon másik megállapítása, miszerint az 1635:18. törvénycikk lett volna az a kiemelt törvényhely, mely ezt az elvet „Werböczy *Hármaskönyve* nyomán [...] elvi jelleggel is kimondta” volna (Sári: *A hatalommegosztás*, 76), hiszen – miként Szijártó István a rendi alkotmány szokásjogi természete mellett érvelve, Bónis Györgyre és Csizmadia Andorra támaszkodva kimutatta – ez a törvénycikk nem egy újonnan megalkotott elvként *mondta ki*, hanem csupán mintegy megemléktette azt (vagyis, más szavakkal, utalást tett rá, mint a szokásjogi rendszer egy elemére.) Szijártó: *A diéta*, 40–41.

elvére vonatkozó eddigi megállapításaink figyelembevétele alapján érdemes aláhúzni, hogy ezek jól mutatják azokat az összefüggéseket, melyekre Péter László már emlegetett tanulmányában a szokásjogi rendszer 18. század végén kezdődő átalakulása vonatkozásában hívta fel a figyelmet.

Mint részben már utaltunk rá, megítélése szerint a posztwerbőczyánus korszak egészen a 18. század végéig a szokásjogi hagyománynak (*consuetudo*) az írott törvénnyel (*decretum*) szembeni erejét és dominanciáját mutatta.³⁹⁵ Ebben az időszakban az utóbbi elsősorban a szokásjogi rendszer egyfajta függvényeként létezett, mint amely csak mintegy kinyilvánította és írásba foglalta a szokásjog elveit.³⁹⁶ Maga az írott törvény is *ius*, vagyis az a jog volt, mely nem egy esetleges akarat kinyilvánításaként, hanem a közösség szokásaként létezett.³⁹⁷ a „törvény” (*lex*) csupán ez utóbbit realizálta, „hozta felszínre” újra meg újra, a hivatalos írásbeliség médiumán keresztül. Ami az előző két idézett szövegrészlet tekintetében fontos, az az, hogy Péter az 1790 és 1848 közti periódusra nézve ehhez képest egy alapvető szemléletbeli változást regisztrált, melynek lényege, hogy a tételes jog fokozatosan a szokásjoggal egyenértékű jogforrássá vált, amivel összefüggésben az az elv is általános elfogadásra talált, hogy a király és a rendek alkotta országgyűlés jogosult a törvények (*decreti*) elfogadására és eltörlésére:

„1790 és 1848 között egy nagy jelentőségű váltás történt: a törvényhozás elve, miszerint a törvényeket a diéta és a király egy olyan közös autoritásként hozza meg és törli el, mely e hatalmat kizárólagos jogként gyakorolja, általános elfogadásra talált. [...] A törvényi rendelet [*statute*] a jog független forrásává vált, mely a szokás mellett létezett. Míg a „törvény” eddig szokást és törvényi rendelkezést [*statute law*] is jelentett, most az utóbbira [*statute*] korlátozódott: a király és a diéta közös törvényhozói aktusaira.”³⁹⁸

Az eddigi elemzések alapján kijelenthető, hogy mind a „törvényi rendelet” intézményének előtérbe helyezése, mind pedig a „törvényhozás elvének” érvényesülése hangsúlyosan jelenik meg *Az igaz hazafiban*.³⁹⁹ Utóbbi vonatkozásában lényeges, hogy Péter a korábbi időszakra vonatkozóan külön kiemeli, miszerint ez az elv az 1790-től kezdődő időszak előtt még nem talált általánosan elismerésre.⁴⁰⁰ E tekintetben Szijártó István azon megállapításai is kiemelten fontosnak tűnnek, melyekben a kora újkori diétát alapvetően nem a modern értelemben vett

³⁹⁵ Péter: *The Primacy of Consuetudo*, 101–111. (főként: 101–105.); Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xiii–xx.; Péter: *Verfassungsentwicklung*, 242–245.

³⁹⁶ Péter: *Verfassungsentwicklung*, 243., ill. 244–245.

³⁹⁷ Péter: *Verfassungsentwicklung*, 243.

³⁹⁸ Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xvii. Lásd még Péter: *Verfassungsentwicklung*, 245.

³⁹⁹ Ennek további példáit lásd még az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetben.

⁴⁰⁰ Lásd Péter: *Verfassungsentwicklung*, 244., ill. Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xiv.

törvényhozó szervként, hanem a rendek és az uralkodó közti alkufolyamat intézményes kereteként értelmezi.⁴⁰¹

Péter azon fent idézett, általános jellegű megfogalmazása, mely az országgyűlés törvényalkotási jogának 1790 és 1848 között bekövetkező *általános elismerésére* vonatkoznak, ugyancsak Szijártó István megfigyelései fényében kapnak pontosabb értelmet. Ha ezeket *A diéta* rendi dualizmus szokásjogi rendszerét ismertető – egyébként több vonatkozásban is Péter László kutatási eredményeire támaszkodó – fejezeteinek fényében próbáljuk értelmezni, kiderül, hogy az az elv, hogy „a törvényhozás joga csak az országgyűlésen volt alkalmazható”, már 1791 előtt is „általánosnak” volt mondható, csak éppen nem törvényi kodifikáción, hanem (a rendi alkotmány egészéhez hasonlóan) szokásjogi alapokon nyugodott.⁴⁰² Vagyis, maga az elv, hogy „a *decretum* megalkotásának jogát a király és az országnak a diétára összegyűlt rendjei közösen gyakorolták [...] a kora újkori Magyarországon teljes mértékben érvényesült”⁴⁰³, csak éppen ezt a gyakorlatot 1791 előtt nem explicit törvényi szabályozás, hanem a szokásjog szentesítette. Fontos azt is megjegyezni, hogy magában az 1791:12. törvénycikkben is történik hivatkozás a hagyományra, ez ugyanis kimondja, hogy az uralkodó – „Ő szent felsége” – „a rendek ezen [ti. a „törvényhozás”] jogát sértetlenül megtartandja, és amint az dicsőült eleitől kapta, azonképpen csorbítatlanul szállítandja át felséges utódaira.”⁴⁰⁴ Vagyis a tételes jog nyelvén történő megfogalmazás mögött a szokásjogi hagyomány is megjelenik. Az „általános” kitétel tehát Péternél (egyébként egy másik gondolatmenete alapján is)⁴⁰⁵ vélhetően arra vonatkozik, hogy az 1791:12. törvénycikkkel, vagyis a tételes írásba foglalás aktusával immár nem csak a rendek, hanem a király is elfogadta ezt az elvet, míg a megelőző időszakban ez az aulikus értelmezésben legalábbis megkérdőjelezhető volt.⁴⁰⁶

Alapvető fontossággal bír, hogy Péter e szemléletbeli átalakulás súlypontját egyértelműen a reformkori országgyűlések időszakára helyezi.⁴⁰⁷ Amennyiben a törvények

⁴⁰¹ Szijártó: *A diéta*, 401.

⁴⁰² Szijártó: *A diéta*, 40.

⁴⁰³ Szijártó: *A diéta*, 39.

⁴⁰⁴ Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 53.

⁴⁰⁵ Péter: *Verfassungsentwicklung*, 253–254.

⁴⁰⁶ Persze ez az „általános elfogadás” még ebben az utóbbi értelemben is relatív, gondoljunk csak Lakits György Zsigmond 18–19. század fordulóján kifejtett, „tisztán jogi aulikus” álláspontjára, melyben a törvényhozó hatalom egyértelműen az uralkodót megillető jogként tételeződik. Lásd erről Szijártó: *A diéta*, 34.

⁴⁰⁷ Főleg Péter: *The Irrepressible Authority of the Tripartitum*, xvii, ahol azon vélemény elterjedésének „politikai háttereként”, mely tagadta, hogy léteznének olyan törvények, melyek megváltoztathatatlanok, a liberális nacionalizmus megjelenését, konkrétan pedig Széchenyi, majd a reformkori elit őt követő kiemelkedő szereplőinek fellépése tételeződik. (Itt újfent érdemes felidézni Völgyesi Orsolya már hivatkozott tanulmányát, mely az 1832/36-os országgyűlés konkrét vitáit elemezve mutatja ki ezen érvelésmód jelenlétét. Völgyesi: *Ősi alkotmány*, 422–423.) Gyakorlatilag ugyanez jelenik meg, de élesebben fogalmazásban Péter csaknem tíz évvel ezután megjelent tanulmánykötetéhez fűzött előszavában is, ahol a tételes törvénykezés (*legislation*) független jogforrássá

megváltoztathatóságára vonatkozó, a normatív törvénykezés ideáljával kapcsolatos, eddig tetten ért mozzanatokat is felidézzük, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezek és *Az igaz hazafi* imént idézett sorai alapján úgy tűnik, hogy a folyamatra utaló jelek már a 18. század végén kimutathatók. A mű szóban forgó érvrendszerének reprezentativitásával óvatosan bántva, a túlságosan messzemenő következtetésektől tartózkodva annyi az eddigi elemzések alapján is megkockáztathatónak tűnik, hogy a Péter László által jelzett, a tételes törvényhozás szokásjogi rendszer alól történő emancipációja felé mutató lassú elmozdulás jelei már a 18. század végének politikai diskurzusa vonatkozásában feltételezhetők. Ami szorosán véve Osvald vonatkozó érveléseit illeti, nem is az a meglepő, hogy azokban hangsúlyosan jelenik meg a közös törvényhozás elve, hanem inkább az érdemel figyelmet e vonatkozásban, hogy a törvények megváltoztathatósága melletti argumentáció immár nem a központi hatalom érvrendszerében, illetve nem is egy, a társadalmi-politikai berendezkedésre vonatkozó radikális reformelképzeléseket felvető szerző részéről, hanem egy olyan jómódú köznemes által papírra vetett munkában tűnik fel, aki fontos tisztségeket töltött be a Veszprém megyei tisztikarban és ilyen értelemben több vonatkozásban is a helyi rendi elit tipikus reprezentánsának tekinthető.

Mindenesetre igen jellemzőnek tekinthető a törvények megváltoztathatóságának gondolata az olyan szerzőknél, mint Hajnóczy József vagy Verseghy Ferenc, akiket a szakirodalom hagyományosan a „radikális felvilágosodás” hazai képviselői között tart számon, illetve (a Kosáry Domokos klasszikusnak tekinthető felosztásában alkalmazott elnevezéssel élve) a „magyar jozefinisták” mint az „antifeudális változat hívei” csoportjába sorol.⁴⁰⁸ További kiragadott példaként említhető e vonatkozásban a hagyományosan a „felvilágosult rendiség” tendenciájához sorolt Batthyány Alajos, aki 1790–91-ben négy kötetben megjelent *Ad amicam aurem* című munkájában a következőképp fogalmaz: „Minden alkotmányos törvényhozás

válását és azon elv ezzel összefüggő általános elismerését, hogy a törvények meghozatalában és eltörlésében a diéta illetékes, még határozottabban köti az 1830-as évekhez és Széchenyi *Hiteléhez*. (Miközben a szokásjog párhuzamos, hosszú távú továbbélését ezúttal is határozottan aláhúzza.) Péter: *Introduction*, 4. A jól érezhető hangsúlyváltás mögött részben a történetírói retorikusság mozzanata sejthető: a későbbi szövegben kinyilvánított módon a 19. századi magyarországi politikatörténetet tárgyaló, második világháború utáni magyar historiográfia *mainstream* vonalával való vitaszándék fogalmazódik meg, és éppenséggel az alaptézis fundamentumaként jelenik meg a Péter László által „hagyományos struktúráknak” nevezett kora újkori diskurzív és intézményes képletek megkerülhetetlensége, ennek egyik elemeként pedig a szokásjogi hagyomány és a „premodern” formák szívós továbbélése. Vagyis, a saját vitapozíció karakteres megjelenítését jól szolgálja az érvelésben az 1830-as évek retorikus felértékelése és az azt megelőző időszak változás szempontjából vett jelentőségének a korábbi, 2003-as megfogalmazáshoz képest történő finom, de érezhető csökkentése. A „normatív törvénykezés eszméje” a korábbiakhoz képest tehát sokkal határozottabban mint a politikai modernitás felé mutató, illetve ahhoz tartozó képlet jelenik meg, így a genezis kronologikus kereteinek jelzése során a korábbi szövegben szereplő, 1790 és 1848 közti tágabb periodikus keret itt az 1830-as évektől kezdődő időszakra szűkül.

⁴⁰⁸ Kosáry: *Művelődés*, 345–355., főként: 348–350., 352.

folytonos revízió.”⁴⁰⁹ Továbbá: „Azok, akik minden újításban nemzeti veszedelmet látnak és makacsul ragaszkodnak a régi törvényekhez, gondolják meg, hogy jobb a bölcsőben elpusztulni, mint kriptában rútul élni.”⁴¹⁰ A teljesség igénye nélkül, reprezentatív példaként kiemelt mindhárom szerzőnél megjelenik a törvények, emellett adott esetben a szokások modifikálhatósága létjogosultságának, illetve szükségességének gondolata, sőt mindez gyakran az „alaptörvények” és a sarkalatos jogok vonatkozásában is hangsúlyozódik.⁴¹¹ Az újabb irodalomban inkább „radikális reformer értelmiségként”, vagy „felvilágosult nemesi-nemzeti értelmiségként” emlegetett csoport⁴¹² nézetei megítélését illetően általában véve persze elmondható, hogy érdemes egy Kosáryéhoz képest árnyaltabb, ezek belső összetettségére nagyobb figyelmet fordító megközelítést alkalmazni, miként tette ezt Hajnóczy vonatkozásában például Pajkossy Gábor, aki felhívta a figyelmet arra, hogy ő jogásként ahol csak lehetett, nem csak a felvilágosult rendi, de a nemesi elképzelésekhez is alkalmazkodott, vagy ahogyan Koppi Károly 1790-ben több szempontból is a rendi ellenzék álláspontjához közelítő nézeteit Forgó András bemutatta.⁴¹³

Mindezek figyelembevételével Oswald törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos eszmefuttatásainak még akkor is különös jelentőséget kell tulajdonítanunk, ha figyelembe vesszük, hogy a modifikációs tétel elsődleges kontextusa *Az igaz hazafiban* a felekezeti diskurzus és a szöveg egészét tekintve nyilvánvaló, hogy ezen elv többszöri kifejtésének egyik fontos (ha nem a legfontosabb) mozgatórugója az, hogy később a protestáns egyenjogúság szolgálatába állítva már evidenciaként lehessen rá hivatkozni.⁴¹⁴ Az elsődleges vitaszándék felekezeti problematikához kapcsolódó aspektusán túlmenően a szöveg gondolatanyagának strukturális összefüggéseire figyelve ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy a törvények megváltoztathatóságával kapcsolatos fenti megfontolások nem választhatók el a fogalom azon instrumentális jelentésváltozatától, amelyben az egyrészt mint a széles értelemben vett

⁴⁰⁹ Idézi Pruzsinszky: *Természetjog és politika*, 34.

⁴¹⁰ Pruzsinszky: *Természetjog és politika*, 34.

⁴¹¹ Lásd Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről*, 238–239., 258–259. (A mű eredeti latin címe: *De comitiis Regni Hungariae deque organisatione corundem iuris publici Hungarici*); [Verseghy]: *A' magyar hazának anyai szózatya*, 4–7. Mint már említettük, magánál Oswaldnál sem csak a „normál” törvények megváltoztathatóságának elképzelése jelenik meg, de a sarkalatos törvények modifikálhatóságával kapcsolatos érvelés legalább ilyen fontos szerepet tölt be *Az igaz hazafiban*. Lásd ehhez a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetet.

⁴¹² Forgó: *Katolikus felvilágosodás*, 132., 138.

⁴¹³ Pajkossy: *Az abszolutizmus és a rendiség*, 130., illetve Forgó: *Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom*, 120–146. (Főként: 129–131.), valamint Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*. 251–254. Egy ilyen, az árnyalatokra és átmenetekre érzékeny közelítésmód természetesen sokkal inkább lehetővé teszi az egyes „csoportok” közti átjárhatóságok figyelembevételét, alkalmazásával pedig egyúttal annak veszélye is kevésbé fenyeget, hogy a kategoriális elkülönítéseket egy túlságos merev keretben értelmezve azok „előzetes tudásként” túlságosan nagy mértékben határozzák meg a szövegek interpretációját.

⁴¹⁴ Lásd ehhez a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetet.

társadalmi szolidaritás, másrészt mint a közösségi erény helyreállításának és fenntartásának eszköze értelmeződik.

Egy ilyen (a körütekintő óvatosság szándékával kísért) megállapítás főként abban az esetben tekinthető plauzibilisnek, ha figyelembe vesszük, hogy minden társadalmi-politikai főfogalom (mint amilyen a „törvény” is) „attól alapvető, hogy vitatott: társadalmi és politikai konfliktus idején az érdekek ütközését afféle szemantikai küzdelem kíséri, melyben a tét az, hogy ki vonja ellenőrzése alá a (nyelvi) gyakorlatot és szabályokat, érvényesíti definícióit.”⁴¹⁵ Könnyen belátható, hogy e megállapítás relevanciáját elfogadva a „törvény” fogalmára irányuló, Osvaldnál szövegszerűen kimutatható definíciós törekvés csak bajosan értelmezhető egy szélesebb diszkurzív környezet feltételezése nélkül.

Mindez egyrészt nem mond ellent a változás Péter László által jelzett szélesebb kronologikus kereteinek (1790–1848), másrészt viszont a fenti belátás elfogadásával megtehetjük az első lépést a hosszútávú folyamaton belül elhelyezett hangsúlyok árnyalása felé. Végezetül és mindezekkel szoros összefüggésben, egy ilyen felismerés Péter László azon megállapítása fényében is figyelemre méltónak mondható, miszerint az 1791. évi törvényeknek a törvényhozó és végrehajtó hatalomról szóló 12. artikulusa az általa jelzett átalakulás kezdetén még nem jelentette a jog tételes törvényekre épülő rendszerének paradigmátikus megalkotását.⁴¹⁶ Ugyanez nyilvánvalóan Osvald érveléséről és a „törvény” fogalmát övező kortárs diszkurzív vitakörnyezetről sem mondható el, azonban annyi kijelenthető, hogy mind előbbi vonatkozásában, mind utóbbit tekintve kitapintható egy olyan tendencia, mely a törvényi szabályozásban lefektetett kereteken némileg túlmutató mértékben, határozottabb hangsúlyokkal (és adott esetben akár ezekre reflektálva) mutat a normatív törvény szokásjogtól való relatív függetlenedése felé.⁴¹⁷

Mivel azonban az eddig vizsgált szövegrészekben (a fenti idézetten kívül) nem volt nyoma a rendi dualizmus konkrét politikai struktúrájára vonatkozó nézeteknek, mielőtt a törvény fogalmát tételes formában tematizáló fejezethez kapcsolódó elemzéseinket folytatnánk,

⁴¹⁵ Kontler: *Fordítás és összehasonlítás*, 169. A Koselleck-féle fogalomtörténet egyik elméleti alapvetésének tekinthető megfontolás kapcsán a tanulmány rámutat arra is, hogy (több más, főként Melvin Richter által hangsúlyozott vonás mellett) a *Begriffsgeschichte* éppen ezen vonatkozása az, ami a konkrét beszélőkhöz köthető jelentéshasználatokra összpontosító „collingwoodiánus” (Skinner újabb elnevezése a cambridge-i ihletésű eszmetörténetre) közelítésmóddal metszetet képez. Kontler: *Fordítás és összehasonlítás*, 171–172.

⁴¹⁶ „Article XII of the *de legislativae et executivae potestatis* of 1790 did not create a statutory system of law.” Péter: *Introduction*, 4.

⁴¹⁷ Ezen harmadik következtetés ugyanakkor főként a tételes törvények megváltoztathatóságát hangsúlyozó korábbi szövegrészekre nézve érvényes, hiszen magát *Az igaz hazafiból* vett iménti, a törvényhozás uralkodó és rendek közti megosztottságát és a diéta intézményes kereteit hangsúlyozó idézetet a nevezetes törvénycikk „törvényhozásra” vonatkozó részeinek egyfajta újrafogalmazásaként is felfoghatjuk.

szükségesnek tűnik olyan passzusokat is vizsgálat alá vonni, melyekben a politika ideálisnak tartott intézményes szerkezetével kapcsolatos fejtegetések is helyet kapnak.

3.2. Exkurzus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus

Az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódja vonatkozásában érvényesülő, már több alkalommal említett toposzos, közhelyszerű formák arra utalnak, hogy az alapjukul szolgáló előfeltevések és az általuk felidézett értékvonatkoztatási keretek – a konkrét megnevezések és a szóhasználat ingadozásai mellett is – olyannyira evidenciának számítottak, hogy szükségtelennek tűnt fejtegetésekbe bocsátkozni mibenlétükről. Bár mint korábban már többször felmerült, az ősi törvények és privilégiumok legitimitásának történeti alapon való igazolásáról szóló narratívát egyetlen kifejezésbe sűrítő „alkotmány” fogalma csak a 18. század vége óta kezdett meggyökeresedni,⁴¹⁸ maga a régi szabadságokra és törvényekre való hivatkozás a kora újkori magyarországi politikai gondolkodás egyik legvirulensebb politikai érvkészletének tekinthető.⁴¹⁹ Ugyanakkor, mint láttuk, az „alkotmány” fogalma csak lassan terjedt el,⁴²⁰ és utóbbit még sokáig az Osvald által is használt kulcsszavak köré épített formában⁴²¹ idézték fel a kortársak. A beszédmód alapvetően rendies (mint az előző fejezetben láttuk, történetileg változó, ám a változás tudatát csak korlátozott mértékben, illetve sajátos, az „ősi” mivolt képzetének alárendelt formában felmutató), szimbolikus-identitáskonstituáló tartalmának különböző, toposzos nyelvi alakzatokban történő felidézése a 18. század végének vonatkozásában is jellemző.

⁴¹⁸ Mint az előző fejezetben láttuk, a kifejezés közjogi jelentését a 18. század végétől nyerte el.

⁴¹⁹ Sőt a Bocskai-felkelés idején való használatáig visszatekintő elemzése során ennek középkori eredettörténethez kötöttségét mutatja be Zászkaliczky Márton már többször említett tanulmányában. Zászkaliczky: *The language of liberty*, 274–295. Az ősi alkotmányra való hivatkozás érvrendszere vonatkozásában alapvetők Péter László szövegei. Magyar nyelvű tanulmánya (Péter: *Montesquieu paradoxonja*, 1790–1990) mellett lásd főként Péter: *Introduction*, 1–14., főleg: 1–11., illetve Péter: *Language, the Constitution, and the Past*, 183–198., főleg: 191–196. A magyarországi használat történet kontextusában lásd még Takáts: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, 670–675, ahol főként a beszédmód 18. század végi–19. század eleji jelentőségére esik a hangsúly, de mind a Kézaiig visszavezethető középkori előzmények, mind a 19. századi fejlemények irányában kitekintő perspektívában. Debreczeni Attila (Takáts Józseffel vitázva) a republikanizmus politikai nyelvének egy érvelés módjaként tárgyalja az ősi alkotmányra való hivatkozást. Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 534; Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 223–225, ahol az 1790-es évekre esik a hangsúly. (Debreczeni a republikanizmuson belüli másik két érvelés módjaként a dinasztikus heroizmust és a korcsosulás témáját említi.)

⁴²⁰ Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezet.

⁴²¹ Az ennek eklatáns példaként már többször említett „régí törvényes, és őseink’ vérén épült jussok” kitétel ekvivalenseit lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezet vonatkozó részében. Számtalan hasonló példát idézhetünk a korabeli pamfletek közül. Közülük az egyik legjellemzőbb Kenessey György 1791-ben megjelent szövege. A csinosodás jegyében az anyanyelvi fejlesztésre irányuló érvekben bővelkedő, de emellett a rendies motívumok markáns vonulatát is felmutató röpiratban a szerző az utóbbi szegmenst (és ezzel lényegében az ősi alkotmányosság gondolatkörét) a „N[emes] Haza Sz[ent] Törvényi, Arany Szabadsági”, a „Nemessi szabadságok” és más hasonló fordulatok segítségével jeleníti meg. (Kenessey: *A’ ditső magyar haza*, 2–3.) Érdemes felidézni itt azt is, hogy a Péter László által összeállított, a kora újkor politikai diskurzusainak alapszókincsét (nem a teljesség igényével) reprezentáló „hagyományos szótár” (*traditional vocabulary*) egy fontos csoportját az ősi alkotmányosság kulcsszavai adják. Péter: *Introduction*, 3.

A formai tekintetben konvencionális jellegből ugyanakkor nem feltétlenül következik az, hogy tartalmi szempontból is „kiüresedettnek” kell tekintenünk adott nyelvi megoldásokat. A közhelyesnek tűnő fordulatokba belekódolt „tömörített” tartalom ugyanis egy adott szövegen belül gyakran az érvelést érdemben alakító argumentációs elemnek bizonyul. Az ilyen információsűrítés bizonyos értelemben inkább a szövegek előállításának ökonomikus aspektusát mutatja: nyelvészeti fogalommal élve a „nyelvi ökonómia” olyan megnyilvánulásaként értelmezhető, mely a textusok létrehozásának szintaktikai szintjén mutatkozik meg, hatása pedig elsősorban szemantikai dimenzióban releváns.⁴²² Strukturális szempontból ennek megvalósulásához a kollektív nyelvi eszköztárban rendelkezésre kell, hogy álljanak a tömörített tartalom felidézéséhez szükséges nyelvi elemek, vagyis az olyan toposzos formák, melyeknek eklatáns példáival találkozhattunk az ősi alkotmányosság érvkészlete kapcsán. Másrészt, az ilyen típusú nyelvhasználatok emellett a szerző befogadóközeggel kapcsolatos adott percepciójának is függvényei, hiszen plauzibilis azt feltételezni, hogy ezek szerző általi aktiválása főként abban az esetben várható, ha a közölni kívánt, „kódolt” tartalom „dekódolását” előbbi mint az elképzelt olvasó számára magától értetődően kivitelezhető aktust tételezi fel.

Más szempontból, de ehhez hasonlóan, egy fogalom részletekbe menő taglalása, vagy bármilyen más szövegmozzanattal kapcsolatos kifejtő jellegű, reflexív megnyilvánulás nemcsak az érvelésen belüli fontosság, hanem az adott szövegelem tágabb fogalom- és/vagy diskurzustörténeti pozíciója szempontjából is jelzésértékűnek tekinthető. Publikált és publikálásra szánt művek esetében (de adott esetben akár még e szándék hiánya esetén is) magától értetődő egyfajta alapadottságként feltételezni, hogy minden szerző közönséghez kíván szólni. Emellett plauzibilisnek tűnik ezt „collingwoodiánus” irányból közelítve azzal az előfeltevéssel is kiegészíteni, hogy bármely nézet esetében valójában olyan kérdésekre adott válaszokról beszélhetünk, melyek nem csupán e nézetek megfogalmazóját foglalkoztatták, de amelyeket utóbbi jó eséllyel az általa elképzelt befogadóközege számára is központi jelentőségüként tételezett, avagy részben éppenséggel az adott téma, problematika fontosságára kívánta felhívni a figyelmet megnyilatkozásával.⁴²³ Innen pedig már csak egy lépés annak

⁴²² A nyelvi ökonómia alatt a nyelvhasználat azon tendenciáját értem, melynek érvényesülésével a kommunikáció a nyelvi eszközök minél kisebb mértékű befektetésével megy végbe. Lásd Bussmann: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 484. Ugyanakkor ennek tétjei az adott kontextusban természetesen nem a nyelvi elemek különböző (morfológiai, szintaktikai) szintjein jelölhető ki: a fogalmat egy olyan laza értelemben alkalmazom itt, melyben az (az eredeti nyelvészeti alapjelentés megmaradása mellett, de azt jelentősen kitágítva) egy határozottan esztétörténeti irányban válik hasznosíthatóvá.

⁴²³ Mint közzismert, az oxfordi régész-filozófus Robin George Collingwood kérdés-válasz kettősségen alapuló megfontolásait Skinner emelte be kanonikus érvénnyel (az Austin-féle beszédaktus elmélettel ötvözve) a laza

mérlegelése, hogy az adott szerzőnek a befogadóközeggel kapcsolatos elképzelései-elvárásai adott esetben mennyiben korreláltak a viszonyokkal. Mindebből az következik, hogy egy fogalom, illetve bármilyen más tartalmilag is értelmezhető szövegelem adott textuson, illetve érvelésen belüli funkcionalitása, a szerző befogadóközegre vonatkozó percepciója, illetve a tágabb diszkurzív környezetben belüli, hatástörténetileg meghatározott szituációja között adott esetben olyan összefüggések állhatnak fenn, melyek figyelembevételétől nem ajánlatos eltekinteni.

Adott kérdések részletes taglalását, a kifejtő jellegű formát olykor egész egyszerűen az motiválja, hogy az azokat alkalmazó szerző bizonyos fogalmakat, érvelésmódokat, nézeteket, illetve értékvonakoztatási kereteket mint a diszkurzív küzdelmek homlokterében álló, de legalábbis vitatott textuális entitásokat érzékel. Az érvelés ilyen részletekbe menő, kifejtett alakzatai esetében tehát számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy megfogalmazzuk éppenséggel a közmegegyezés hiányát érzékelve törekszik egy bizonyos fogalmi definíció vagy érvelésmód érvényesítésére. Az ilyen esetekben tehát sokszor nem pusztán arról van szó, hogy az adott szerző számára nem tűnnek elegendőnek az adott érvrendszert sűrítve megjelenítő toposzos formák, hanem gyakran inkább arról, hogy ezek az általa propagálni kívánt álláspont esetében nem is állnak rendelkezésére. Ebből ugyanakkor nem feltétlenül következik a szóban forgó gondolatmenetek innovatív vagy újszerű mivolta: megfogalmazzuk legtöbbször a diskurzus egy adott, már meglévő érvrendszerének elemeit felhasználva alakít ki ezekből egy saját kombinációt.

A részletes kifejtés alakzatai tehát gyakran olyan vitahelyzetekben születnek, melyekben az adott kérdéskör a polémiák keresztüzében áll. Sőt úgy tűnik, hogy a diszkurzív térben zajló küzdelem – melynek során a versengő ajánlatok konkrét szövegaktusok formájában „csapnak össze” egymással – az ilyen esetekben annál hevesebb, minél inkább kérdésesnek tűnik a résztvevők számára egy adott fogalom definíciója vagy egy bizonyos érvelésmód érvényessége. Ugyanakkor a részletesen kifejtett érveléseket a toposzos használatok közhelyszerű fordulataival szembeállító ellentétpár relevanciájának figyelembevétele nyilvánvalóan nem jelentheti a konkrét szövegvalóságok árnyalatokban és átmenetekben gazdag világának egyetlen dichotómiára történő leegyszerűsítését. Fontos tehát szem előtt tartani, hogy egy ilyen megkülönböztetést csak abban az esetben érdemes az interpretáció

értelemben vett cambridge-i eszmétörténet „fegyvertárába”. (Lásd erről Horkay: *Utószó*, 294–297.) Horkay itt arra is utal, hogy az „új eszmétörténet” számára főként Collingwood önéletrajzi írása szolgál hivatkozási alapul. Collingwood.: *An Autobiography*, (a kérdés-válasz tematikához lásd főleg: 29–43).

legitim eszközének tartanunk, ha ennek érvényesítését mindig konkrét nyelvi alakzatoknak a részletek finomságaira és a kontextusokra érzékeny elemzésétől tesszük függővé.

Az elméleti megfontolásokat szem előtt tartva, de visszatérve Oswald szövegének közelebbi vizsgálatához, kiindulási pontként érdemes leszögezni, hogy az ősi alkotmányra való hivatkozás korábbi, toposzos formái mellett az előző fejezet végén idézett szövegrészhez hasonló, a rendi dualizmus intézményes szerkezetére és jelentőségére vonatkozó fejtegetések figyelembevételével nyílik lehetőség arra, hogy az ősi alkotmányossághoz köthető érv- és motívumrendszer szövege egész vonatkozásában betöltött jelentőségét és az érvelés makrostruktúráján belüli funkcióját megállapítsuk. Ehhez első lépésként azon kérdést kell tudnunk megválaszolni, hogy vajon e motívum- és érvrendszerre jellemző nyelvi alakzatok használatának a korábban vizsgált szövegrészek vonatkozásában megállapítható erősen konvencionális jellege Oswald egész művére jellemző-e. Nos, amennyiben a rendi dualizmus szerkezetére és működésére vonatkozó nézetrendszerek szövegbéli felbukkanásait is figyelembe vesszük, az a korábban vizsgált érvelések vonatkozásában tett megállapításunk, miszerint az ősi alkotmányosság beszédmódját felidéző elemek formai szempontból főként közhelyszerűen használt, az argumentációs mintázatokba inkább a toposzok szintjén betagozódó motívumokként tűnnek fel, sem a „törvény” mibenlétére vonatkozó fejtegetéseket tartalmazó fejezetre, sem a rendi alkotmány politikai aspektusainak szerkezeti sajátosságait taglaló más szövegrészekre nem terjeszthető ki. Vagyis a politikai struktúra leírása során Oswald immár nem elégszik meg a „privilegiumok” felidézésének toposzos formáival, hanem ennek viszonylag részletes, kifejtett bemutatására törekszik.

A királyról szóló fejezet elején a politikai berendezkedés duális struktúrájának elgondolása és részletekbe menő leírása kap helyet, ami részben az előző idézetben foglalt, a törvények modifikációját és semmissé tételét a diéta elé utaló alapelvhez is kapcsolódik. Ennek megfelelően Oswald a törvényhozást a rendi dualizmus „koronára” és „országgra” oszló szerkezetének megfelelően ábrázolja, a „végrehajtás” szféráját pedig az előbbi jogkörébe utalja.

„A’ mi közönséges társaságunk alkotmányában a’ Király az a’ különös tagokban el-
oszlott hatalomnak, erőnek és méltóságnak egybe foglaltt sommája, ez a’ közönséges
dolgoknak hathatós folytatásának közép pontya, tengelye, és a’ törvény tévő hatalomnak
rúgó-tolla, mellyek nélkül a’ hatalom, az erő, a’ m[é]ltóság, a’ törvények tsüggedeznek
[...]. Ugyan is a’ törvény tévő hatalom [...] a’ jusnak mennyiségére nézve a’ Király és a’
nép között egyenlőképpen meg osztva, a’ gyakorlásra nézve pedig közös lévén híjában
valók volnának a’ leg böltsebb törvények is, hanemha egy a’ törvények tökéletes meg
tartásokra szüntelen vigyázó őrr állói hatalom nem volna; melly mind arra, hogy minden
törvények pontba, mind pedig serényen, és rendes móddal tellyesíttessenek, el

mulhatatlanul szükséges. Illyeténén betses szükség véghez vivő méltósággal a' Király
vagyon fel ruházva.”⁴²⁴

Kétségtelen, hogy az érvelés leginkább figyelemre méltó mozzanata a hatalommegosztás itt kifejtett gondolata. Montesquieu 1790-es évek politikai gondolkodására gyakorolt hatásáról az „alkotmányról” alkotott elképzelések vonatkozásában az előző fejezetben már szót ejtettünk.⁴²⁵ Érdekes ezt itt újra felidézni, hiszen a fenti gondolatok ugyanezen, a rendi dualizmus struktúráit Montesquieu-től vett konceptuális eszközökkel leíró diskurzusba illeszkednek. A korban használt fogalmi keretek megváltozásának egy fontos aspektusa, hogy „a hatalom megosztásának új eszméje” *A törvények szelleméről* hatására „itatta át a magyar korona országaiban mindenütt a nemesi gondolkodást.”⁴²⁶ Összességében úgy látszik, hogy az érvelés szóhasználata többé-kevésbé tükrözi azon a tendenciákat, melyeket Péter László állapított meg az 1790 utáni évek vonatkozásában, miszerint „Montesquieu közvetlen és közvetett hatása nyomán” innentől kezdve a *diaetalis tractatus* paktumos eljárását törvényhozásnak nevezték és megkülönböztették a végrehajtó hatalomtól, valamint hogy a magyar nemesség (ugyancsak a francia filozófus hatására) ettől az időszaktól kezdve egyre inkább „egy szabad alkotmány birtokosának” vallotta magát.⁴²⁷ Mint látjuk, a magyarországi diskurzusok vonatkozásában Péter nem említi, hogy azok a francia szerzőnél alapvető bírói hatalom strukturális helyzetét tematizálták volna és ez láthatóan Osvaldnál sem jelenik meg.⁴²⁸ Ami ugyanakkor ezt figyelembe véve is alapvető jelentőségűnek tekinthető a korszakban, az a közhatalmi funkciók hatalmi ágak szerinti fogalmi megragadása.

⁴²⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 29–30. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt a „nép” a *populus Werbőczyanus* értelmében szerepel. Érdekes megjegyezni, hogy ez a korai latin használatnak is megfelel (a római „nemességet” jelentette a korai időkben, lásd Györkös: *Latin-magyar kézisótár*, 429.) és ennyiben a korban sokszor feltűnő, a magyar nemes–római polgár identifikációjának megfelelő nyelvi használatot jelez. A „nép” fogalmának jelentésrétegeihez, illetve ezek műben érvényesülő változataihoz összefoglaló jelleggel lásd az *Anyanyelv és karakterdiskurzus* c. fejezet vonatkozó részét. A „rúgó-tollról” a következő meghatározást találjuk a Czuczor-Fogarasi-féle szótárban: „A rugony nevű műnek azon szára, mely a nyomásnak enged, s annak megszüntével ismét visszaugrik.” Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára. 5. kötet*, 648. (Rugony: „Aczélból készített rugóeszköz, mely, ha megnyomják, előbbi helyzetébe ismét visszaugrik.” Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára. 5. kötet*, 647.)

⁴²⁵ Lásd *A törvényfogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezetet.

⁴²⁶ Péter: *Montesquieu paradoxonja*, 344. Montesquieu hatásához lásd még Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 22–29.

⁴²⁷ Péter: *Montesquieu paradoxonja*, 345. Eckhardt Sándor megfogalmazásában „[a]z 1790-ben megnyílt rendi országgyűlés gondolkörében az executiv és legislativ hatalom elválasztásának szükségessége már nem probléma, hanem elfogadott közhit, amely csak valami abusús folytán nincs még érvényben.” Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 25.

⁴²⁸ Egyes szerzőknél persze az *executiva* és *legislatoria* hatalmi ágai mellett a *judicaria* is megjelenik. Utóbbi előbbiektől való elkülönítésének szempontja alapvető szerepet tölt be például Hajnóczynál. Lásd Ehhez Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 25.

Az 1790-es évek elejének burjánzó politikai szövegtermésén belül számos példát találhatunk az Osvald által is vázolt azon modell propagálására, melyben a törvényhozó hatalom a rendek és az uralkodó között oszlik meg, a végrehajtó hatalom pedig az utóbbihoz tartozik. Ennek egyik magas színvonalon kifejtett variánsa szerepel a (valószínűleg mások közreműködésével) Skerlecz Miklós által fogalmazott *Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia* című kéziratban maradt szövegben.⁴²⁹ Ugyancsak részben a fentieknek megfeleltethető nézeteket fejtett ki több munkájában Hajnóczy is, aki – már említett, 1791-ben megjelent, a magyar országgyűlés szervezetről és jogköeiről szóló művében – szintén a törvényhozó és a végrehajtó hatalmak elválasztásának szükségességéből indul ki, ennek tételes szabályozását pedig az alaptörvényekben tartja szükségesnek.⁴³⁰ Emellett az ugyancsak 1791-ben kiadott *Dissertationban* (mint általában, ezúttal is a jogtörténeti módszerre támaszkodva, vagyis konkrét törvényhelyekre hivatkozva) szintén a törvényhozó hatalom uralkodó és rendek közti megosztott voltát hangsúlyozza: a törvények meghozatalához mindkét fél beleegyezése szükséges.⁴³¹

Ugyanakkor azt is jelezni kell, hogy az elvont fogalmi distinkciónak a politikai közösség szokincsébe és érvkészletébe való bekerülése természetesen nem jelentette azt, hogy a törvényhozói és végrehajtói hatalmi szférák elválasztásának egyetlen konkrét változata lett volna forgalomban az időszakban: a politikai hatalomgyakorlás területeinek a fentiektől eltérő felosztásai is megfogalmazódtak a periódusban. Az 1790. évi nemesi mozgalom számára kulcsfontosságú volt és nagy népszerűségnek örvendett a Hétszemélyes Tábla bírāja, ócsai Balogh Péter által 1790 tavaszán kidolgozott tervezet, mely a törvényhozó hatalmat lényegében a nemesi *populus* kezébe tette volna,⁴³² valamint a végrehajtó hatalomból is rés. *Budapesti*

⁴²⁹ A szöveget röviden ismerteti: Marczali: *Alkotmánytervezetek 1790-ben*, 393–422. (Különösen: 419.). Említi még Kosáry: *Művelődés*, 336.; Pajkossy: *Törekvések*, 165–166. A szöveg készítésében (valószínűsíthetően) közreműködők közt Marczali többek közt Vay Józsefet, Pajkossy Forgách Miklóst, Kosáry utóbbit és Podmaniczkyt nevezi meg.

⁴³⁰ Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről*, 238.; Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 25.

⁴³¹ Nála a törvények értelmezésének joga is közös. Az uralkodó tehát vissza is utasíthatja a rendek javaslatait (ám a koronázás előtt köteles azokhoz hozzájárulni). (Hajnóczy: *Közjogi értekezés*, 105–106. A szöveg eredeti latin címe: *Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*). Egy másik tanulmányában a törvényhozással kapcsolatos pozitív jogok tekintetében maga is a rendek elsőbbségét hangsúlyozza. (Hajnóczy: *A magyar országgyűlésen*, 57. A mű eredeti latin címe: *Ratio proponendarum in Comitibus Hungariae legum*). A Magyarország országgyűléséről című munkájában pedig az uralkodói vétót is csupán ideiglenes jellegűnek engedi meg. A fentiekhez lásd még Poór: *Hajnóczy József*, 13–14.

⁴³² „[A] továbbiakban a törvényhozói hatalom mind a rendek, mind az uralkodó előterjesztései tekintetében mindig is a népet illesse, oly módon, hogy az uralkodó megfelelő indokok alapján beleegyezését egyszer megtagadhatta, ám ha a szavazatok kétharmada újból egybehangzó lesz, az uralkodó köteles legyen elfogadni a törvényt.” Ócsai Balogh Péter programja, 45.

Szemle, 34 (1906) zt juttatott volna a rendek számára,⁴³³ vagyis a rendek számára kedvező politikai helyzetben egy olyan szerkezetet javasolt, melyben az országos politikai hatalomgyakorlással kapcsolatos jogkörök a fenti modellhez képest a nemesség, ezen belül pedig főként a vármegyékben is hangadó jómódú köznemesség javára tolódtak volna el.⁴³⁴ Mint Marczali Henrik megjegyezte, a vármegyei követutasításokra is nagy hatással bíró elgondolás alapján a diéta *mixta deputatio*jában még 1790 augusztusában is (vagyis nem sokkal *Az igaz hazafi* nyomtatásban való megjelenése előtt, illetve a szöveg papírra vetésének vélelmezhető időpontjával nagy valószínűséggel körülbelül egy időben) a nemesi szenátus felállításáról tanácskoztak.⁴³⁵ Mindebből azt láthatjuk, hogy bár a hatalommegosztás eszméje egyre inkább teret nyert a 18. század végén, mégsem mondható el, hogy ennek azon változata, amely a Montesquieu-féle elméletben a mérsékelt és egyben a politikai szabadságot biztosító kormányzatnak felel meg, kizárólagos szerepet játszott volna az időszakban.⁴³⁶

Az argumentáció fenti idézetet követő részében Oswald a bevett tételes jogi érvelést alkalmazza. Ennek során az 1791:12. törvénycikkre is hivatkozik,⁴³⁷ ezután viszont inkább a fenti passzusban is tetten érhető racionális, „társadalomelméleti” jellegű megfontolások dominálnak. Ez azt mutatja, hogy a „régies típusú” történeti-jogi, artikulusokra hivatkozó érvrendszer már nem tűnt elegendőnek számára az újszerű formában felmerülő fogalmi elhatárolás igazolására. E „társadalomelméleti” megfontolások első pillantásra némileg

⁴³³ Ócsai Balogh Péter programja, 45. Ennek legfőbb szerve a nádori hivatal helyébe lépő és a nádori jogköröket átvevő szenátus lett volna. (Uo., 46.) A tervezet külön „ellenőrző” hatalmat is számon tart, amit ugyancsak a „nép”, illetve a „nemzet” tart kezében, vagyis a rendek.

⁴³⁴ A két elgondolás közti eltéréseket illetően elsősorban a végrehajtó hatalomnak az ócsai Balogh Péter-féle tervezetben az uralkodó és a rendek közti megosztása érdemel figyelmet, hiszen (mint azt a jelen fejezetben részletesebben is látni fogjuk) Oswald a törvényhozás vonatkozásában a társadalmi szerződésre hivatkozva maga is a rendekre vetített „népfelség” elvét hangsúlyozza akkor, amikor kifejti, hogy azon esetekben, melyek során az uralkodó „a Nép representánsaival, személyes követtjeivel nem egygyezmeg”, a rendek szavának van nagyobb súlya a királlyal szemben. Oswald: *Az igaz hazafi*, 32.

⁴³⁵ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 211.

⁴³⁶ Ami az ócsai Balogh Péter-féle programot illeti, az ebben vázolt berendezkedés *A törvények szelleméről* kategóriarendszere szerint vészesen közel került a zsarnoksághoz, hiszen a hatalomnak ha nem is a teljessége, de nagyobb része egyetlen rend kezében összpontosult volna. Vö. Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 11. könyv, 6. fejezet.

⁴³⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 29–30. Az argumentáció elején a *legislativa potestas* uralkodó és „nép” közti megosztását Oswald Werbőczyre és konkrét törvényhelyekre hivatkozva is igyekszik alátámasztani („a’ Hármass törvény könyv második része 3-dik tikkelye, és az 1622 2-dik 1638-dik 1-ső 1635-dik 18-dik 1791-dik 12-dik Cikkelyek szerint...”) Mint korábban láttuk már, a törvényhozó hatalom uralkodó és rendek közti megosztását az 1791:12. tc. tétélesen kimondta, ám oly módon, hogy közben maga is szokásjogi megalapozással élt. (Lásd a *A törvényfogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezetet). Oswaldnál tehát az érvelést alátámasztani hivatott jogi elemek vonatkozásában hasonló kettős tendencia érhető tetten: egyrészt Werbőczyre is hivatkozik (szokásjogi szegmens), de konkrét törvényhelyekre is, ami az „írott törvény” tekintélyét is mutatja. A „nép” itt természetesen a Werbőczy-féle nemesi *populust*, vagyis a rendeket jelenti. Érdemes megemlíteni, hogy az 1791:12. törvénycikk fogalomhasználata maga is az Oswaldnál is kimutatható fentebb részletezett, Montesquieu-re visszavezethető hatásokat mutatja.

meghökkenítő eleme, hogy a „véghez vivő méltóságnak” a rendi dualizmus monarchikus pólusához rendelését egy olyan művelettel igyekszik alátámasztani, melynek során lényegében az isteni legitimáció gondolatától néhány lépésben egy, a tisztán királyi végrehajtó hatalom létjogosultságának komparatív, kvázi-történeti alapozású, észérvekkel dolgozó megokolásáig jut el. Az isteni rendre való hivatkozás és az adott társadalmi struktúra evilági, racionális megalapozása itt tehát kéz a kézben járnak.⁴³⁸ Oswald, miután kijelenti, hogy a királyok „e’ földön az Istennek képét viselik”, akik „a mindenhatónak helytartói”, és akiknek ennél főgva „az Istennek világos parantsolattya szerént nem tsak fëlelemből, hanem Lelkünk’ ismèretéből is engedelmeskedni tartozunk”, a következő mondatban egy meglehetősen pesszimista antropológiai perspektívából indítva az argumentáció lényegét adó „társadalomelméleti” dimenzió felé fordul. A gondolatmenet a végrehajtó hatalom társadalmi eloszlásának mértéke és a társadalmi stabilitásból következő történelmi sikeresség közt általános érvénnyel felállított törvényszerűség (fordított arányosság) ehhez kapcsolódó leszögezésében teljeseedik ki.

„Valamig a’ bűn e’ világon, valamig az indulatoknak zavaros tengere az emberben uralkodik, mind addig szükséges az emberek között az egymástul való függés, és ez mentül erősebb tsumókra köttetik, annál állandóbb a’ közönséges társóságban a’ belső bátorság, és békesség. – Innét vagy on, hogy azon társóságok mellyeknek kormányát a’ nép vezeti, a’ véghez vivő hatalmat pedig különbb különb fële kisebb méltóságú Rendek bírják, sokkal inkább ki vagynak tétetve a’ viszátkodásoknak, párt ütéseknèk, sőt a’ hanyatlásnak, ’s végső romlásnak, mint azok, mellyek a’ néptől ugyan vesznek törvényt, de a’ törvényekhez alkalmaztatott igazgatásra nézve tsak egy Királyi fő méltóságtól fügnek, ’s kormányoztatnak.”⁴³⁹

Oswald tehát a köztársaság mint politikai berendezkedés instabilitásából adódó hátrányok hangsúlyozása mellett a részvételi elv rendies változatával továbbra is számol, amennyiben érvelésében a politikai participáció klasszikus republikánus ideája a rendi dualizmus működő kereteinek megfelelően a törvényhozás vonatkozásában érvényesül.⁴⁴⁰ Ez a mozzanat a mű hasonló eszmefuttatásait egyben a vegyes alkotmány előnyeit és konkrét formáit tematizáló tágabb diskurzus hagyományába is beilleszti. Ebben a politikai berendezkedés ezen formája mint a szabadság és a stabilitás összeegyeztetésére alkalmas forma jelenik meg, mint amely az előbbi közéleti megvalósulásával egyenértékű politikai részvételtől esetlegesen adódó

⁴³⁸ Az uralkodói legitimáció és szerepkörök rétegeinek műben megjelenő összetettségét érzékeltetendő itt érdemes jelezni, hogy az isteni eredet és a társadalmi funkcionalitás mellett „az uralkodó mint első szolga” gondolata is megjelenik a műben: „A’ Király mint a’ Nemzetnek feje, leg-első szolgája ennek, és [...] nem a’ Haza vagy on a’ Királyért, hanem a’ Király a’ Hazáért [...]” Oswald: *Az igaz hazafi*, 10.

⁴³⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 30–31.

⁴⁴⁰ Ugyanakkor feltűnő, hogy Oswald sem a politikai berendezkedést taglaló passzusokban, sem másutt nem ejt szót az igazságszolgáltatásról, hiszen a korabeli Magyarországon a bíraskodásban és a helyi-regionális igazgatásban (a nemesi vármegyékben, az úriszékekben, a sedriákban, a felsőbb bíróságban) a rendeknek igen komoly jogosítványaik voltak, sőt a felsőbb szintű végrehajtó hatalomnak is fontos pozícióit sajátították ki (gondoljunk csak a Helytartótanács összetételére).

instabilitást, netán anarchikus tendenciákat, valamint a stabilitást leghatékonyabban fenntartani képes egyeduralommal járó despotikus veszélyeket oly módon szűri ki, hogy közben mind a szabadság, mind a stabilitás előnyei megmaradnak.⁴⁴¹

Az értékhierarchia kettőssége megjelenik Osvaldnál abban is, hogy a királyról szóló fejezethez csatolt történetben az Antonius fogságába kerülő Mévius⁴⁴² „Julius Császárhoz” való hűségében maga kéri saját kivégzését.⁴⁴³ A lojalitás fókusz a uralkodó (római kontextusban: a császár) személye, a korábban tárgyalt, a patrióta önfeláldozást ugyancsak antik példán szemléltető, a karthágói asszonyok és Curtius hősiességét felidéző két másik történetben pedig (mint már láttuk) ez a közösség maga. *Az igaz hazafi*ban tehát mindkét lojalitásirány érvényesül, mégpedig nemcsak a politikai elméletalkotás, de a szimbolikus súlyú elköteleződés szintjén is. Ugyanakkor egy valamivel későbbi, aprócska kitételből kiderül, hogy az uralkodó nélkülözhetetlenségének tétele nem abszolút érvényű, ugyanis Oswald a király szükségességét egy első pillantásra talán jelentéktelennek tűnő gesztussal (egyébként a korban elterjedt tipológiának megfelelően) a „nagyobb nemzetekre” szűkíti:

„Valamint *minden nagyobb Nemzetnek* kormányozására tellyességgel szükséges a’ Királyi mérséklett erejű hatalom, és méltóság, úgy szintén enne fenn tartására éppen ollyatén szükséges.”⁴⁴⁴

Ezzel implicite a korabeli köztársaságok létjogosultságát elismerve a *polis* ideáltipikus képződményének megfelelő kisebb köztársaságok esetében nem érvényesíti a vegyes alkotmány ideáljához hozzátartozó monarchikus pólus szükségességét.⁴⁴⁵

A társadalmi stabilitás és harmónia hasonló, „alkotmányos” struktúrákhoz kötött elképzeléseivel találkozunk akkor is, amikor Oswald a fenti gondolatmenetet a „Mágnási és Nemesi Rendet” tárgyaló ötödik fejezetben⁴⁴⁶ a nemesség rendi dualizmusban betöltött funkciója oldaláról világítja meg, ugyancsak teoretizáló jelleggel. Ami a fogalmazásmódot illeti, ez láthatóan megfelel annak, amit Szijártó M. István a „18. században kétségkívül általánosan érvényes szóhasználatnak” nevez, mely négy, egymástól elkülönülő rendet tart számon: klérus, mágnások, nemesek és a városok.⁴⁴⁷ A pusztá szóhasználatot azonban Osvaldnál jól láthatóan felülírja a főrendek és köznemesség összetartozásának a korban az *una*

⁴⁴¹ Lásd ehhez összefoglaló jelleggel: Skinner: *Introduction*, 3–4.

⁴⁴² Oswald írásmódja.

⁴⁴³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 31–32.

⁴⁴⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 36. (Kiemelés tőlem, H. H.)

⁴⁴⁵ Azon korabeli diskurzushoz, hogy republikánus kormányforma mennyiben (nem) alkalmas a nagy területű territoriális monarchiák igazgatására, lásd pl. Shklar, Judith N.: Montesquieu and the New Republicanism. In Bock–Skinner–Viroli: *Machiavelli and Republicanism*, 265–279.

⁴⁴⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 35–42.

⁴⁴⁷ Vö. Szijártó: *A diéta*, 483–484.

eademque libertas elvén alapuló fikciója, hiszen a kifejtés során ezeket egy társadalmi csoport tagjaként szerepelteti és a fejezeten belül semmilyen differenciát nem tesz közöttük.

Bár az érvelésben a monarchikus pólus legitimációja kapcsán kifejtettekhez hasonlóan szintén megjelenik az isteni rendre történő hivatkozás motívuma, és egy alkalommal a rendi identitásdiskurzus lokális (magyarországi) változatára jellemző specifikus, „historizáló” legitimációs elemek is feltűnnek,⁴⁴⁸ a fejezetben a „társadalomelméleti” megfontolások ezektől markánsan elkülönülő „szekuláris” irányának immár szinte teljes dominanciája mutatható ki. Előbbi csak a fejezet végén, afféle *ultima ratió*ként tűnik fel, egyrészt a nemesség mint a társadalmi és politikai rendet őrző „morális felsőbbtség” legitimációját, ezzel szoros összefüggésben pedig egyúttal mind a létező társadalmi hierarchia egésze létjogosultságát, mind pedig a nemesség ennek védelmezőjeként való funkcionálisát alátámasztandó:

„Adgyuk meg tehát ennek a’ Rendnek is, a’ mivel nem tsak a’ Haza’, hanem az Isten’ törvényre szerént is tartozunk. [...] Ugyan is az Istennek világos akarattya, hogy minden Lélek a’ felsőbb hatalmasságtól függjön; mert ezek az Istennek szolgái minden embernek javára, ha pediglen valaki gonoszt tselekszik, féljen tőlök; mert nem hijában viselik kezekben a’ fegyvert.”⁴⁴⁹

A társadalmi függőségek létjogosultságát igazolni hivatott, az ún. első *secessio plebis*hez köthető, Osvaldnál Coriolanushoz kapcsolt, de a római történetírói hagyományban valójában Menenius Agrippa beszédeként ismert (már említett)⁴⁵⁰ tanmese igencsak részletes formában történő ismertetése⁴⁵¹ ugyanakkor már határozottan a fentebb „társadalomelméletinek” nevezett irányt támogatja. Hasonlóképpen, az ehhez szorosan kapcsolódva a legitimációs érvrendszer

⁴⁴⁸ Mindazonáltal a Kézai által nagy hatással megfogalmazott (fiktív) történeti érvelés, miszerint a hadbahívó parancsot teljesítők felemelkedtek, a többiek pedig lesüllyedtek – a nemesség kollektív identitáskonstrukciójában betöltött alapvető szerepének megfelelően – csak utalásszerűen merül fel, olyan közismert „tényként”, amelyet nem szükséges külön részletezni. Ugyanakkor érdemes felfigyelni a toposzbizonyos fokú relativizálására is, ami mindazonáltal mégiscsak valamelyest árnyalja a közhely mögé képzelt társadalmi valóságról alkotott képet: „De egyéb-aránt is, ez a’ Rend az ő tsillámló méltóságát *többsnyire* vérrel, hivséggel és érdemmel vette.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 41. (Kiemelés tőlem, H. H.) Közvetlenül ezek után pedig a társadalmi vezető szerephez kapcsolódó kiváltságok relativizálása következik. Osvald a „szolgálat mint teher” motívuma mentén fűzi tovább a gondolatmenetet, amit nem csak a nemesség, hanem az uralkodó vonatkozásában is érvényesít. Az érvelésben betöltött funkcióját tekintve ez lényegében a társadalmi és politikai vezető szerep legitimációja újabb elemének tekinthető, de már egy olyan logikában, melyben akár a rendek, akár az uralkodó vonatkozásában immár nem elegendő a kiváltság és az ebből következő vezető szerep történeti jellegű igazolása. Lásd Osvald: *Az igaz hazafi*, 41–42.

⁴⁴⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 42.

⁴⁵⁰ Lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetet. Az egyes „rendek” – mint korábban jeleztük már, ez a mű szóhasználatában lényegében a társadalom egészét felépítő legfontosabb csoportokat jelenti – történetben hangsúlyozott egymásrautaltsága kiváltképp a nemesség és a „köznép” viszonylatában hangsúlyozódik. Miként Osvald a plebejusok kivonulása történetének minuciózus ismertetése után megállapítja, „Tsak ezen jeles hasonlatosság is elégségesen meg mutattya annak a’ szoros szövetségnek, és függésnek szükséges voltát, mellyel a’ köz nép a’ Mágnási, és nemesi Rendhez kaptoltatik.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 41.

⁴⁵¹ A szerző által a történetnek szánt kiemelt szerepet és ezzel a nemességnek tulajdonított társadalmi jelentőséget mutatja, hogy Osvald csaknem négy oldalon keresztül taglalja a nevezetes epizódot. Osvald: *Az igaz hazafi*, 38–41.

eme „racionális” szegmense fontos támpillérének tekinthető a funkcionális társadalmi modell egészének vonatkozásában érvényesített, az egyébként az összes tárgyalt társadalmi-politikai szereplő és csoport esetében taglalt, de a nemességhez kapcsolt változatában a legerőteljesebbnek mutakozó, lényegében egyfajta kohéziós társadalmi együttthatóként funkcionáló jogok és kötelességek motívuma⁴⁵² is.⁴⁵³ A királyról szóló fejezethez hasonlóan itt is az látszik tehát, hogy a sarkalatos jogoknak a saját (fiktív) történelem narratíváit felidéző (főként a Kézai-féle *lex Sciticára* támaszkodó) vagy jogi (artikulusokra és/vagy a szokásjogra hivatkozó) alapozása helyett elsősorban „társadalomelméleti” megfontolások kapnak helyet az érvelésben. Bár utóbbi is felmutat egy történeti dimenziót, de ebben a komparatív vonal sokkal erősebb, mint a pusztán a „saját múlt” koncentráló hagyományos rendies narratívában. Úgy tűnik tehát, a rendi dualizmus ideális szerkezetét leíró fogalmi keretek alátámasztásához a pusztán a régi jó szokásokra és a nemesség történelmi érdemeire való hivatkozás már nem elegendő.⁴⁵⁴

Célszerűnek tűnik, hogy az iménti elemeken túl a nemesség társadalmi helyzetét igazoló érvrendszeren belül főként azokra a tipológiai jellegű, „társadalomelméleti” megfontolásokra koncentráljunk, melyek a rendi dualizmust a kiegyensúlyozott közösségi működés garanciájaként tételezve egyúttal annak ideálisnak tartott szerkezeti felépítéséről is megnyilatkoznak. Nem csupán azon egyszerű oknál fogva érdemes az érvelés ezen rétegeire

⁴⁵² Ez gyakorlatilag a funkcionális modell összes tárgyalt csoportjánál alapvető szerepet játszó fogalmi ellentétpár, melynek a kötelességek szempontjából vett jelentőségéről korábban már volt szó. Lásd a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezetet.

⁴⁵³ Főként Oswald: *Az igaz hazafi*, 11–12., ill. 36–37. Hogy érzékeltsük a jogok és kötelességek itt megjelenő konkrét horizontját: az első szövegrészben például a nemesség uradalmakból nyert jövedelmei kapcsán Oswald külön kiemeli, hogy ezek nem azért „adattattak” számára, hogy azokat „búja pompára, pajkos gögre és negédességre fordítsa”, de nem is avégett, hogy „ezek által az alacsonyabb sorsúakat háborgassa”, hanem inkább „ezek azok a’ szoros kötelek; melyek a’ Mágnási s’ Nemesi-Rendet arra kényszerítik, hogy a’ Birodalom kormányozására szükséges tudományokat, ’s virtusokat tellyes igyekezettel tanulja”. Közülük várja ugyanis a különböző vezetőket, tisztviselőket és „leg vitézebb bajnokokat”, a „nemesei neveléstől” pedig a „nemzeti gőg, nagy szívőség, és egyéb Hadi ’s Polgári virtusok” virágzását. A kötelességekhez kapcsolódva fogalmazódik meg a nemességre vonatkozó „kompetitív modell” is: a nemesei jogállás társadalmi funkciójaként, mint a „virtus ösztönző fullánkja”, a társadalom egészére kiterjedő „vetekedés” ösztönzője jelenik meg: „De egyéb aránt is, mint hogy a’ talentomok, és érdemekre nézve is szükséges, hogy a’ közönséges társaságban a’ Virtus a’ Nemességnek ösztönző fullánkjaival gerjesztessék, és jutalmaztassék.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 38. Bár nem a „fegyver” és „penna” ellentétpárjának kontextusában, de mindez, a nemesség mint társadalmi ösztönző már Bessenyeinél megjelenő elgondolására emlékeztet. Lásd erről Bessenyei: *A magyar nemzetről*, 91–95. (A nemesség eredete c. fejezet, ezen belül főleg: 95.) Bessenyei nemességfelfogásához (a tudományok és az anyanyelv fejlesztésének, vagyis a „pallározódás” programjával összefüggésben tárgyalva) lásd Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 87–88.

⁴⁵⁴ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Oswald más kontextusban, aktuális beszédszándékának megfelelően ne alkalmazná adott esetben akár nagy hangsúllyal a nemesei eredetnarratíva elemeit is. Ennek eklatáns példájával találkozhatunk a szerző azon érvelésében, ahol a „hazafíu jussok” vallásváltoztatásból következő elvesztésének lehetségeségét éppen erre támaszkodva igyekszik cáfolni. Oswald: *Az igaz hazafi*, 93. Lásd ehhez a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben található elemzést.

összpontosítani, mivel az argumentáció egyértelműen legmarkánsabb vonulatáról van szó, de az ősi alkotmány duális rendi struktúrával kapcsolatos, a politikai berendezkedést érintő aspektusainak kortárs diszkurzív jelentőségére vonatkozó alapvető kérdésfeltevésünk szempontjából is ez tűnik kézenfekvőnek.

Osvald mindjárt a fejezet elején lefekteti a nemesség társadalmi-politikai pozícióját „funktionalista” alapon igazolni igyekvő érvelés fundamentumának tekinthető tézist, mely a nemességnek a király és nép (értsd itt: „köznép”, vagyis a *misera plebs*) közti kiegyensúlyozó szerepéből adódó nélkülözhetetlenségét mondja ki. Az először általános érvénnyel hangoztatott tétel több vonatkozásban is a Montesquieu-féle elméletben a monarchikus kormányzat természetét alapvetően meghatározó közbenső, alárendelt és függő hatalmakat idézi fel, annál is inkább, mivel Montesquieu maga is a legtermészetesebb ilyen közbenső alárendelt hatalomként a nemességet nevezte meg.⁴⁵⁵ A nemesség ilyen minőségében egyúttal a stabil, kiszámítható társadalmi-politikai működés zálogaként tételezett törvények (vagyis a törvényes állapot) érvényesülésének társadalmi-funkcionális garanciájaként jelenik meg, ilyenként pedig mind a monarchikus pólus despotikus, mind a köznép anarchikus tendenciáit korlátozó szerepet tölt be, amivel nem csupán a privilegizált csoportok, hanem a társadalmi egész számára válik nélkülözhetetlenné, egyúttal pedig (ebben a funkciójában) indirekt módon a közjó letéteményesévé.⁴⁵⁶ Az érvelést retorikailag ismét a már szokásosnak mondható testmetaforika támogatja meg.

„A’ Mágnási és Nemesi Rend tehát [...] a’ Haza testének veleje, mellyben valamint a’ testbéli tagoknak a velőben, úgy a’ közönséges társaságnak is ezekben a’ fő ereje helyeztetett; ez a’ törvényeknek védelmező paisa, a’ Királyi Felsőségnek és a népnek tartalék gáttya, melly mind a’ magok akarattján járni kívánó Fejedelmeket, mindpedig a’

⁴⁵⁵ Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 64. (2. könyv, 4. fejezet: A monarchikus kormányzat természetével kapcsolatos törvényekről). Osvald: *Az igaz hazafi*, 35. Mint az idézetből látni fogjuk, Osvaldnál az „egyeduralkodó” és a nemesség egymásrautaltságának gondolata is határozott formában feltűnik. Érdemes felidézni a *Törvények szelleméről* közismert helyét: „A legtermészetesebb közbenső alárendelt hatalom a nemesség. Ez bizonyos értelemben a monarchia lényegéhez tartozik, amelynek alapvető életszabálya ez: *ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó*. Akkor azonban van egy zsarnok. [...] Töröljétek el egy monarchiában a főurak, a papság, a nemesség, a városokelőjogait: az eredmény csakhamar egy népi állam lesz vagy egy önkényuralmi állam.” (Kurziválva az eredetiben.) Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 64–67. (2. könyv, 4. fejezet). (Judit Shklar megjegyzi, hogy Montesquieu nemesi származású „csodálói” körében a francia forradalom alatt főként a mű ezen megállapítását volt szokás idézni. Shklar: *Montesquieu*, 153.) Zászkaliczky Márton kiemeli, hogy a *Tripartitum* egyik legfontosabb hozzájárulása a kora újkori nemesi ideológiához az uralkodó és a nemesség egymásrautaltságának gondolata. Ezt Werbőczyre utalva a következőképp fogalmazza meg: „A legfontosabb hozzájárulása a rendi intézményi struktúra ideológiájához azon elv, mely szerint király nélkül nincs nemesség, és nemesség nélkül nincs király.” Lásd Zászkaliczky: *The language of liberty*, 280. (Saját fordítás, H. H.) Montesquieu 18. századi recepciója tehát bizonyos értelemben a nemesi önazonosság már meglévő toposzaira „kapcsolódhatott rá.”

⁴⁵⁶ A közjófogalom szemantikai „alkalmazkodóképessége” kapcsán utaltunk már erre a szövegrészre mint a fogalom rendies érvrendszeren belüli használatának eklatáns példájára. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

zabolátlan községet, hogy vagy egyik, vagy másik a' maga hatalmával ár víz mondgyára ki ne öntse magát, a' törvényeknek határaiban tartóztattya. – Ez a' Király és a' nép között a' mérő serpenyőnek egygyenlő pontya (aequilibruma) mely a' Király' Felsőségét, és a' népnek erejét úgy mérsékelyi, hogy egyik is a' másikat el-ne nyomhassa; hanem egymáshoz illendő meg-határozott függéssel viseltetvén mindenkor a' közjónak pontyára intéztessenek. Valahol tehát a' Királyi méltóság és a' Nemesség találhatik, ezeknek jussaikat a' dolognak természete, és ennek Ura úgy öszve szötte, hogy egyik a' másiknak sérelme nélkül éppen nem bántathattatik. [...] Ez aza' foglalo lántzszem, mely a' Királyi méltóságot a' népnek hatalmával egybe kaptolja. Ez az a' tsatorna mellyen a' Királyról a' népre, és a' népről visszont a' Királyra számtalan jók áradnak!”⁴⁵⁷

Teodora Shek Brnardić már többször említett tanulmányában (egyébként Marczali Henrik mellett az e tekintetben már többször idézett Péter Lászlóra is támaszkodva) azt emeli ki, hogy a hatalom megosztásának az Osvald által az iménti néhány idézetben kifejtetteknek megfelelő elképzelése az 1790 után kezdődő időszakban a magyar politikai gondolkodás közhelyévé vált. Ugyanakkor ehhez a folyamathoz a hatalommegosztásos struktúrák azon felfogását kapcsolja, melyben azok a monarchia despotikus hajlamait kordában tartani képes garanciális elemekként tételeződtek.⁴⁵⁸ Úgy tűnik, mindez a fentiek alapján (legalábbis *Az igaz hazafi* esetében) árnyalando, hiszen a kevert alkotmány elképzelésrendszere nemcsak az uralkodó önkényuralmi hajlamait, illetve a központi hatalom központosító törekvéseit kiegyensúlyozó elem, de ezzel egyenlő súllyal mint a (köznép értelmében vett) néphez köthető anarchikus, felforgató tendenciákkal szembeni garancia is fontos szerepet játszik Osvaldnál. Való igaz, hogy maga *A törvények szelleméről* (a teoretizálás erőteljes, deskriptív tendenciái figyelembevételével is) egy olyan műként is felfogható, melyben a mérsékelt királyság eszménye főként a francia abszolút monarchia mint despotikus hatalom kritikájaként konceptualizálódik, és melynek megírásával Montesquieu fő célja az volt, hogy „figyelmeztesse honfitársait a zsarnokság veszélyeire”.⁴⁵⁹ Ezzel együtt úgy tűnik, a francia forradalom eseményei a recepció egy olyan irányát erősíthették fel, melyben a mérsékelt monarchia által nyújtott biztosítékok az anarchikus tendenciákat kiegyensúlyozni képes elemekként is hangsúlyosan jöhetnek szóba.

Megjegyzendő persze, hogy a befogadás többnyire erősen szelektív módon megy végbe. Ez *Az igaz hazafi* esetében például abból is jól látszik, ahogyan Osvald a politikai rendszerek Montesquieu-féle tipológiáját alkalmazza. Bár az arisztotelészi osztályozás (monarchia,

⁴⁵⁷ Osvald: *Az igaz hazafi*, 35–36.

⁴⁵⁸ Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 655–656.

⁴⁵⁹ Shklar: *Montesquieu*, 91. Montesquieu szerint persze a zsarnokság nemcsak monarchiákban, de köztársaságokban is megvalósulhat, amennyiben a hatalom egyetlen rend képviselői kezében összpontosult, aminek legfőbb példájaként a Velencei Köztársaságot hozza fel. Lásd Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 249–250. (11. könyv, 6. fejezet.) Ugyanakkor a mű despotizmussal szembeni kritikájának konkrét-polemikus és legfőbb tárgya a „kifejlett” formában XIV. Lajos alatt kiépült abszolút monarchia volt. (Shklar: *Montesquieu and the New Republicanism*, 265.)

arisztokrácia, politeia, illetve ezek elfajzott változatai: türannisz, oligarchia, demokrácia) klasszikus formái helyett Montesquieu-nél megjelenő hármas felosztás (köztársaság, monarchia, önkényuralom) ha nem is tételen kifejtett formában, de tetten érhető, a köztársasági típuson belüli, demokrácia és arisztokrácia közti különbségtétel Osvaldnál egyáltalán nem jelenik meg. Mindez nem csak a fentiekkel, de talán azzal is összefüggésbe hozható, hogy utóbbinál nem a politikai berendezkedés egyes formái és a kormányzati típusok általános érvényű leírása a kinyilvánított cél: Osvald explicit módon is a Magyar Királyság társadalmi és politikai berendezkedésének bemutatására vállalkozik, mégpedig erős normatív töltettel. Ebből kifolyólag a köztársaság mint a politikai berendezkedés egy fajtája inkább csak mint veszélyes lehetőség jelenik meg, és a vele szemben felhozott elméleti igényű érvek is inkább a szerzői szándék e gyakorlatias irányát hivatottak megtámogatni.

Azon hatást, amelyet a franciaországi események recepciója gyakorolhatott a mérsékelt monarchia nyújtotta garanciák értékelésére, jól mutatja az is, ahogyan az idézetben általános jelleggel felállított összefüggések konkrét történeti-komparatív szempontú támogatást kapnak. Osvald nem sokkal később azon „köz-társaságokra, sőt Monárkiákra” utal, „mellyekben a’ nemesi Rendnek nintsen betse.” Utóbbira a „Török birodalom”, előbbire Hollandia a példa – „’s többek” – „mellyeket leg kissebb véletlen történet, és változásnak szele azonnal zavaródásban szokott hozni.” Azon országok esetében ugyanis, melyekben a nemesség „oszlopai dűledeznek, ingadoznak, avagy meg-tapodtatnak”, a király és a nemesség egymástól való függése kézzelfogható módon nyilvánul meg, ennek pedig legjobb („szomorú”) kortárs példája „Frantzia ország mostanyi állopottya, a’ hol mihelyt a’ nemesi Rend gyalázatosan meg-tapodtatott, azonnal a’ Királyi méltóság is meg-aláztatván, ’s jussaiból ki vetköztettetvén az egész Országnek öszve illése és mérséklett függése fel zavarodott.”⁴⁶⁰ Bár maga a francia forradalom máshol nem, de – mint korábban láttuk – a francia „viszonyokra” való utalás egy másik szöveghelyen is fellelhető.⁴⁶¹ A fenti szövegrészre már ott is utaltunk azt hangsúlyozva, hogy annak egyik diszkurzív rétegét a republikánus részvételi elv rendies, lényegében „rendi dualista” elgondolása adja. Ugyanakkor a rendi dualizmusnak a revolúció nemkívánatos következményeivel szembeni legfontosabb strukturális biztosítékként történő leírása a forradalomellenesség „társadalomelméleti” megalapozásaként is felfogható, ami a francia forradalommal kapcsolatos kortárs percepció veszélyeket hangsúlyosan tematizáló

⁴⁶⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 37. A „mérséklett függés” Osvald társadalomképében központi fogalom (lásd még pl. Osvald: *Az igaz hazafi*, 8., 51.), amely a funkcionális társadalmi modell egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó-szabályozó elemeinek rendszerére utal.

⁴⁶¹ Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* c. fejezetet.

szegmenséhez, és ezzel az ezt megjelenítő azon „protokonzervatív” diskurzushoz is közelíti Osvald művét, melyet Szűcs Zoltán Gábor már említett tanulmányában írt le.⁴⁶²

Végezetül a királyról szóló fejezet egy olyan, igen fontos résszel zárul, melyben a rendi duális struktúra törvényhozói szegmense vonatkozásában, bár némileg óvatoskodó felvezetésbe ágyazva, de végül is a rendek uralkodóval szembeni dominanciájának elgondolása érvényesül, és ezzel végső soron a „vegyes alkotmány” két pólusa közül (a törvényhozáson belüli erőviszonyok elvi meghatározását illetően) az előbbiek javára billen a mérleg.

„De azomban kérdésbe lehetne még itt azt is tenni, hogy, a’ mint fellyebb emlittém, a’ Törvény tévő Hatalom a’ Király és a’ nép között egygyenlő mértékkal lévén fel-osztva, ki térszen tehát azon esetekben törvényt, ha a’ Király a’ Népek repraesentánsaival, személyes követtyeivel nem egygyez meg? Ez ugyan még addig, a’ mennyire tudgyuk nem igen történt meg, de mivel meg történhetik, tsekély vélekedésem ez volna, hogy mivel a’ Királynak minden hatalma, méltósága, ’s Fényessége a Néptől vette eredetét, a’ Nép pedig a’ Királynak tsak annyi júst adhatott által, a’ mennyi a’ közönséges társóság’ javainak elől mozdittására szükséges, ebben a’ pontban pedig az egyenlő mértékű hatalom a’ szakadásokra könnyen szolgálhatna alkalmatosságot, azért is talántán illendőbb volna, hogy az illetén esetben a’ népek végső meg-határozása (úgy mint a’ melly a’ maga fő javának kereséséhez szorossabban kaptoltatik) mintsem a’ Királynak kívánsága nyomja-le a’ mérték serpenyőt.”⁴⁶³

Érdemes felfigyelni arra, hogy a mű nagy részére jellemző írásmódhoz képest meglehetősen szokatlan módon a „Nép” ezen a szöveghelyen konzekvensen nagy kezdőbetűvel szerepel. Ez az írásmód megfelel a „Nemesség” vonatkozásában érvényesülő tendenciának, hiszen Osvald ezt gyakran (bár nem teljesen következetesen) nagy kezdőbetűvel írja. Ugyanakkor mivel a „nép” a *populus Werböczyanus* értelmében a mű egészét tekintve kis és nagy nagy kezdőbetűvel egyaránt előfordul, a nagybetűs változat itt tetten érhető két előfordulása nem értelmezhető a rendekre vonatkozó jelentésváltozat külön hangsúlyozásaképp. Speciálisan ezen a szöveghelyen ugyanakkor ezzel együtt is úgy tűnik, hogy Osvald a „nép” esetében bizonyos következetességgel váltogatja a kétféle írásmódot, amit az mutat, hogy a fenti idézet első kisbetűs változata („a’ mint fellyebb emlittém, a’ Törvény tévő Hatalom a’ Király és a’ nép között egygyenlő mértékkal lévén fel-osztva”) valóban megegyezik azzal az írásmóddal, amit a hivatkozott helyen használ⁴⁶⁴ és csak ezen visszautalás után vált át a nagy kezdőbetűs változatra. Ez esetleg – ha nem is feltétlenül tudatos szerzői gesztusként – összefüggésbe hozható a szerződéselméleti kontextus specifikusságával.

⁴⁶² Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*. A forradalom és a (népi) felvilágosodás kapcsolata felőli közelítésben lásd Kovács: *Egy 18. század végi életút*, 96–101.

⁴⁶³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 32.

⁴⁶⁴ „[A]’ törvény tévő hatalom. . . a’ Király és a’ nép” között egyenlőképpen meg osztva. . .” Osvald: *Az igaz hazafi*, 29.

Ami az érvelés tartalmi elemeit illeti, látható, hogy Oswald szerint a törvényhozáson belül a vitás esetekben a „Népnek” van nagyobb súlya a királlyal szemben, ami a társadalmi szerződés fogalmi kereteinek felhasználásával kerül megokolásra, mégpedig a hatalomátruházás szerződéses elképzelésének rendiesített változatában.⁴⁶⁵ Oswald fenti eszmefuttatásával lényegében a politikai berendezkedés azon felfogása mellett tör lándzsát, melyben a Magyar Királyság mint *monarchia mixta* tételeződött, implicite pedig azon ezzel vitában álló elképzelésszerrel száll a maga óvatos, megfontolt módján vitába, melyben az mint *monarchia limitata* értelmeződött.⁴⁶⁶ Azzal, hogy a „Népre” hivatkozik, az 1790-es évek elején divatos⁴⁶⁷ szerződéses frazeológiát használva kiaknázza a fogalomban rejlő retorikus potenciált, ezt pedig annak rendi átértelmezése szolgálatába állítja. Maga a társadalmi szerződés elképzelésének ilyenfajta játékba hozása egyáltalán nem tekinthető újító jellegűnek, hiszen Oswald itt egy olyan toposzrendszert mozgósít, amely a kortárs politikai diskurzus rendies regisztereiben meglehetősen széles körben volt használatos a rendi politikai érdekek alátámasztásának retorikai eszközeként. A fogalomhasználat (a rendek értelmében vett „Nép” alkalmazása), valamint a társadalmi szerződés rendies értelmű bevetése mellett tartalmi szempontból külön figyelmet érdemel a nemesi *populus* törvényhozáson belüli dominanciájának ezekhez szorosan kapcsolódó gondolata, ez ugyanis szintén hangsúlyosan jelent meg az időszakban.

⁴⁶⁵ A szerződéses frazeológia rendi átértelmezését a törvényhozás kontextusa mutatja. Ebből világos, hogy Oswald „nép/Nép” alatt itt kétségtelenül a rendeket érti.

⁴⁶⁶ Ebben az értelemben a kontraktárius elképzeléseknek a rendies, illetve a monarchikus pólus dominanciáját hangsúlyozó értelmezései vitájáról van szó. Oswald itt tehát lényegében ehhez a diskurushoz szól hozzá, illetve e tárgyban nyilvánítja ki véleményét. Ennek magyarországi, illetve a Habsburg birodalmon belüli kontextusához lásd főként Péter László: *Ius Resistendi in Hungary*, 125. Ebben az összefüggésben érdemes kiemelni azt is, hogy a társadalmi szerződés fogalmának korabeli használatai nem szűkíthetők le Rousseau közvetlen hatására. Martini (de mellette több más kora újkori szerző, többek közt Pufendorf, Grotius és Hobbes) hatását kiemelve már Eckhardt Sándor felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi szerződés eszméje egyáltalán nem kizárólag a *Contrat Social* recepciója nyomán terjedt el Magyarországon, sőt arra is utalt, hogy a „jogvégzett emberek” részéről még a 19. század harmincas éveiben sem volt példa nélküli a Martinira való hivatkozás. Eckhardt e tekintetben utal Concha Győzre is, aki már öelötte is hangsúlyozta Martini hatását, „ti. hogy a jogi oktatásban Martini tanai terjesztették el a társadalmi szerződés fogalmát.” Lásd Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 32–35. Martini hatásához lásd még Kosáry: *Művelődés*, 279–280., 497., 512. (A Martini-féle természetjog az akadémiák jogi tanfolyamának tananyagában, és az egyetem jogi karán). Ugyanakkor Oswaldnál láthatóan nem a szerződéselméletnek az uralkodói hatalom megalapozására szolgáló azon (át)értelmezését találhatjuk meg, amelyet Martini *De lege naturalis positiones* című, az első *Ratio Educationis* óta a jogi akadémiákon és az egyetemen kötelező olvasmányként szereplő munkája közvetített nagy hatással. E tekintetben kiemelten fontos arra utalni, hogy éppen a protestáns szubkultúra vonatkozásában mutatta ki Szűcs Zoltán Gábor, hogy azt a természetjogi tanítások mind a rousseau-i, mond a Wolff-Martini-féle természetjoghoz képest jóval összetettebb hatásrendszeren keresztül érték el. Szűcs: *Természet, jog, teológia*, 99–115. (Főként: 108–109.) Rousseau recepciójához lásd Eckhardt: *A Contrat social*, 29–62. Benda: *Rousseau és Magyarország*, 351–361.; Hopp: *A Contrat Social fogadtatása és interpretációja*, 379–385.; Kókay: „*Olim omnis homo natus est liber*”, 176–178.

⁴⁶⁷ Az időszak egyik alapvető jelszavaként tárgyalja Marczali a rendies értelemben vett „népfelség” elvét. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 11. A korabeli megnyilatkozásokhoz lásd még Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 35–36.

Mint jelen fejezetben már utaltunk rá, a *diaetalis tractatus*nak az uralkodó szempontjából vett egyfajta kiüresítése figyelhető meg az ócsai Balogh-féle törvénytervezetben. Ez a tendencia (részben előbbi hatására) az 1790. évi nyári hitlevélvitában is tetten érhető a rendi-köznemesi oldalon. A tiszai kerületek hitlevéltervezetében például az szerepel e vonatkozásban, hogy a törvények szentesítését az uralkodó egyszer utasíthatná el, amennyiben azonban a rendek a következő országgyűlésen azt ismét kérnék, másodjára már nem állna rendelkezésére a megtagadás joga.⁴⁶⁸ A dunáninneni kerület tervezetében a diétán a rendek által elfogadott törvényekbe való bejegyzés egyenesen mint a király kötelessége tűnik fel,⁴⁶⁹ a dunántúliak pedig csupán „egyszerű felfüggesztő” vetőt tartanának fenn az uralkodó részére.⁴⁷⁰ Az országgyűlés *mixta deputatio*ja által kidolgozott hitlevéltervezetben az uralkodói vétó „az országot illető ügyekben” a harmadik országgyűlésig terjedne.⁴⁷¹ Mindennek a rendek (és főként a politizáló köznemesi elit) hatalmi ágakkal kapcsolatos nézetei megítélése vonatkozásában akkor is jelentősége van, ha (mint tudjuk) II. Lipót a rendek tervezetét elutasította, és hitlevelének szövege végül a régi, III. Károly- és Mária Terézia-féle *diploma inauguralé*kon alapult.

A fejezet korábbi elemzéseiből láttuk, hogy a műben a végrehajtó hatalom igazolásakor a „társadalomelméleti” megfontolások mellett az uralkodó isteni legitimációjának motívuma is feltűnik. Ez általános értelemben újfent a szövegek koherenciájára vonatkozó előzetes várakozások felülvizsgálatának szükségességére figyelmeztet, konkrétan pedig azt mutatja meg, hogy a polgári főhatalom isteni eredetére való hivatkozás és ugyanennek rendies irányú szerződéses elgondolása nem tekintendők olyan egymást kizáró mozzanatoknak, melyek a korban ne tűnhettek volna fel egy adott szövegen belül.⁴⁷² Végül ez arra is kiváló példát ad, hogy aprólékos elemzéssel lehetséges az egymásnak első pillantásra ellentmondani látszó elemek szövegbéli relevanciája között valamifajta sorrendiséget felállítani. Bár a szerződéselmélet az isteni legitimációra való rövid utaláshoz képest valamivel markánsabb formában jelenik meg, ha önmagában a kifejtettség fokát nézzük, nem feltétlenül lehet a két szövegrész vonatkozásában éles különbséget tenni. Amennyiben azonban a politikai hatalom

⁴⁶⁸ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 24.

⁴⁶⁹ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 36.

⁴⁷⁰ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 38.

⁴⁷¹ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 71.

⁴⁷² A kettő adott szövegen belüli, párhuzamos használatának egy korabeli példáját említi Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 33. Miközben Marczali Henrik az 1790. évi nemesi mozgalom kontextusában a „népfelség” és az „Isten kegyelméből való királyság” elveinek ellentmondásosságát hangsúlyozza, azt is kiemeli, hogy „az ilyen ellentmondó tanoknak összefűzése, egybeolvadása hozzátartozik minden nagyobb és általánosabb mozgalom jelleméhez.” (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 111.)

eredetére vonatkozó két megnyilatkozást abból a szempontból hasonlítjuk össze egymással, hogy azok milyen viszonyba állíthatók Oswald ideális politikai struktúráról vallott nézeteinek más elemeivel – nos, ebben az esetben előbbi utóbbihoz viszonyított jelentősége már jóval nyilvánvalóbbnak tűnik: a szerződéselmélet rendiesített változata a kevert alkotmány politikai elgondolását inkább támogatni látszik, mint az uralkodói hatalom isteni jellegére tett rövid utalás.⁴⁷³ Végezetül ha azt is figyelembe vesszük, hogy Oswald az imént idézett szövegrészben arról beszél, hogy az uralkodó „minden hatalmát a Néptől vette”, vagyis nem csupán a törvényhozó hatalomra vonatkozó megjegyzésről van szó, hanem a monarchikus pólus legitimitációjáról *en bloc*, a rendies szerződéselmélet érvrendszer egészen belüli súlya immár határozott formában rajzolódik ki.

Összegezve az eddigieket két alapvető fontosságú mozzanatot emelhetünk ki. Egyrészt, a rendi dualizmus hatalmi struktúráját teoretizáló igénnyel leíró szövegrészek arra utalnak, hogy a republikánus hagyományra jellemző tematikus kettősség világosan megmutatkozik *Az igaz hazafiban*: míg a mű második fejezetének (főként a szokások és erkölcsök tematikájához kapcsolódó) republikánus gondolatmeneteit az erénytematika határozza meg, a harmadik fejezettől kezdve már inkább a hatalomról való elmélkedés, a rendi dualizmus hatalommegosztásos szerkezetének leírása dominál a rendies-republikánus érvelésekben.⁴⁷⁴

Másrészt jól látható, hogy a sarkalatos jogok összességét felidézni hivatott, az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjával összefüggésbe hozható közhelyes fordulatokkal ellentétben a politikai berendezkedést illető vonatkozások részletes kifejtést nyernek a szövegben. Visszautalva a fejezet elején fejtegetett elméleti megfontolásokra a rendek duális struktúráján belüli pozíciójára vonatkozó elgondolásoknak a sarkalatos jogok közül történő ilyen kiemelése azt támasztja alá, hogy előbbiekkal mint a korabeli politikai viták keresztműzében álló tematikus csomópontokkal számolhatunk. A politikai berendezkedés duális szerkezetének ideája természetesen nem a 18. század végének találmánya, ahogyan önmagában az uralkodó

⁴⁷³ A kettő egymáshoz viszonyított arányainak ezen értelmezését támasztja alá az is, hogy a politikai hatalom isteni jogalapjának tételes kifejtése nem található meg a műben, és így semmilyen fokon sem érhető tetten az, amit Benda Kálmán a Pufendorf-, Wolff-, ill. Martini-, Sonnenfels-féle „társadalmi szerződés” jellegzetességeként kiemel (ti. hogy „a nép minden jogát az uralkodónak adta át, az tehát korlátlan hatalommal uralkodik, s csak Istennek felelős tetteiért.” Lásd Benda: *A jozefinizmus és jakobinusság*, 236. Oswald azon már említett megfogalmazása, miszerint a királyok „isten képét viselik” (Osvald: *Az igaz hazafi*, 30.) a „társadalmi szerződés” rendiesített elvének fenti leírásához képest még akkor is kisebb súlyúnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy Oswald az átruházott hatalom visszavételének és a „Nép” ehhez kapcsolódó ellenállási jogának elméletét nem veti be sem itt, sem másutt a műben.

⁴⁷⁴ Van azért persze kivétel is, és a műben a második fejezetben kívül is fellelhető az erénytematika. Ilyen például az a jelen fejezetben ismertetett részlet, ahol Oswald a „közönséges társaságon” belüli versengés áldásos hatásait a virtus „nemességét” (mint tulajdonságot) ösztönző fogalmán keresztül érzékelteti. (Osvald: *Az igaz hazafi*, 38.)

és a rendek egymásrautaltságának gondolata sem.⁴⁷⁵ Mégis ez az időszak alapvető fontosságú a politikai élet makrostruktúráiról alkotott képzetek alakulása szempontjából. Bár (miként már említettük) a törvények (*decreti*) megalkotásának joga a kora újkor egészében a két politikai „főszereplő” között oszlott meg,⁴⁷⁶ „az uralkodó és a rendek megegyezésének *decretum*ba foglalását csak 1790 után tekintették törvényhozásnak”,⁴⁷⁷ részben a hatalmi ágak megosztása Montesquieu-től vett elgondolásából következően és a szóhasználat ebből következő átalakulásából adódóan. Részben e folyamattal is összefüggésbe hozható, hogy az 1790/91. évi diétai viták során a vallásügy kontextusában az országgyűlés szuverenitásának kérdése erőteljes formában került a politikai közérdeklődés homlokterébe.

A vitában elfoglalt különböző pozíciók aszerint is feloszthatók, hogy a megalapozásuk ul szolgáló argumentációkban – korabeli szóhasználatl élve – a „törvény-tévő hatalomnak” a törvényhozói jogkör tekintetében „abszolút” avagy csak „relatív” potenciált tulajdonítottak a megszólalók: első esetben semmi nem köti a diéta kezét a törvényhozás aktusaiban, második esetben a múlt szokásjogi struktúrái előre meghatározzák mozgásterét a jövőben.⁴⁷⁸ Mindez a törvények megváltoztathatóságának az előző fejezet végén taglalt, Osvaldnál határozott formában megjelenő elvét és az ennek intézményes aspektusaként felfogható rendi dualizmussal kapcsolatos, a törvényhozás politikai rendszeren belüli strukturális pozíciójára vonatkozó megfontolásokat a korabeli diszkurzív keretek szélesebb kontextusába helyezi és ezeket a politikai diszkusszió alapvető kérdésfeltevéseire adott válaszkísérletekként mutatja. Mielőtt rátérnék annak bemutatására, hogy a törvényhozás szuverenitására vonatkozó eme kérdésfeltevések vallásügyi viták kontextusába illeszkedése Osvaldnál is megfogható, sőt az utóbbiak által körülhatárolt diszkurzív mező *Az igaz hazafi* legszélesebb értelemben vett, a közéleti csatározások konkrét tétjeihez szorosan kötődő pragmatikus „vitakörnyezetének” tekinthető, a törvény fogalmához kapcsolódó elképzelésrendszer részleteinek felvázolását kísérem meg.

⁴⁷⁵ Ebben a fejezetben láttuk, hogy ez már Werbőczynél is megjelenik.

⁴⁷⁶ Ha ezt 1791-ig nem is szabályozta konkrét törvény: mint azt az előző fejezetben részletesen bemutattuk, az elv szokásjogi alapokon nyugodott. (Sőt, maga az ominózus törvényhely is részben a szokásjogra támaszkodott.)

⁴⁷⁷ Szijártó: *A diéta*, 31.

⁴⁷⁸ Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, főleg: 12–24. Mint korábban más kontextusban már utaltunk rá, a tanulmány érdeklődésének fókuszában az időszak szemlélet áll, mégpedig az 1790–91. évi diétai vallásügyi viták anyagát használva, előbbi azonban főként nem közvetlenül, hanem a diéta törvényhozói szuverenitására vonatkozó megnyilatkozásokon keresztül vizsgálja.

3.3. A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma

Mint korábban láttunk már példákat rá, a különböző érvelés és beszédmódok, illetve az ezek mögött meghúzódó értékvonatkoztatási keretrendszer és társadalmi-politikai lojalitási irányok szövegszerűen gyakran egymással összefonódva jelennek meg, sőt a keveredés a tipikus inkább.⁴⁷⁹ Ez természetesen jelenti egyúttal azt is, hogy a rájuk jellemző motívumok gyakran fragmentált formákban kapcsolódnak egymáshoz, az összefonódások konkrét módozatai pedig alapvetően a bevetett nyelvi-fogalmi eszköztár, másrészt az adott beszédzándék függvényében valósulnak meg. Mindennek eklatáns példáját nyújtja az a hosszabb, a törvény fogalmát tematizáló fejezeten belül elhelyezkedő szövegrészlet, melyben a fogalom különböző jelentésrétegei meglehetősen eklektikus formában torlódnak egymásra.⁴⁸⁰ E szemantikai komplexitás feltárásával remélhetőleg a fogalomnak a különböző érvelés- és beszédmódokhoz köthető diszkurzív beágyazottsága is szépen megmutatkozik majd. Ennek részletes bemutatásával arra teszek kísérletet, hogy a társadalmi és politikai rend Oswald által vizionált elképzelérendszerének azon aspektusait, melyek a törvény fogalmához kapcsolódnak, a maguk teljességében tárjam fel, ezután pedig ezt a következő fejezetekben ugródeszkaként használva azt vizsgáljam meg, hogy a felekezeti diskurzust meghatározó történeti-szituatív keretek milyen módon befolyásolhatták Oswald érveléseit.⁴⁸¹ Kiindulásképp azt a helyet érdemes görcső alá venni, ahol olyan részben már ismerős motívumok fedezhetők fel, melyek használatával a törvények uralmának elvére⁴⁸² helyeződik a hangsúly.⁴⁸³

„Nem tsak pedig a’ Természetnek, hanem még a’ természet Urának is szava ez: a’ ki tsak a legkisebb törvényt is megszegi, az az egész törvényt meg rontotta. Ne válogassunk tehát a’ törvényekben, ne tegyünk azok közt vagy részre hajlásból, vagy irigységb[ő]l vagy magunk törvénytelen haszna kereséséből, kényeztetésből vagy vak bűzgóságból, melly indulatok közül az emberi társoság’ szent köteleinek el szaggatására mindenik elégséges, külömséget. Oh valóban nem szereti Hazáját, nem szereti Nemzetét, nem szereti Királyát, sőt nem szereti Istenét is az olyan a’ ki tsak a’ leg alacsonyabb sorsú Hazáfinak javára

⁴⁷⁹ Itt újfent fontos utalni arra a módszertani fejezetben már jelzett momentumra, hogy a „keveredés” metaforikája sokkal inkább az utólagos perspektíva logikájának felel meg és nem annyira a történeti szövegvalóságot szervező inherens elem.

⁴⁸⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 54–56.

⁴⁸¹ Utóbbiakat lásd a *Tolerancia, vallási türelem* és a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetekben.

⁴⁸² Az alábbiakban a törvények uralma terminussal azon gondolatrendszerre utalok, melynek középpontjában az a tétel áll, hogy a társadalmi rend alapja a törvények betartása és betartatása. Ehhez kapcsolódó elv az idézetben szereplő, a törvények sérthetetlenségére utaló megfontolás, miszerint a legkisebb jelentőségű törvénycikk megszegése is a törvényes rend egészét rongálja.

⁴⁸³ A most következő két szövegrészlet elemzéséhez elengedhetetlennek tűnik a társadalmilag kiterjesztő értelemben vett közjó és a törvény fogalmait összekapcsoló, korábban elemzett szövegrész felidézése, hiszen e három szöveg hely (eltéréseik mellett is) tartalmilag és az alapjukul szolgáló értékvonatkoztatási keretrendszer lényeges elemeit tekintve szerves egységet alkot. Lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 51–52., illetve a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

intézett törvénynek meg-rontását is hideg vérrel szemlélheti, annyival is inkább pedig a' ki munkalódgya! Ugyan is mit reménylhet az az Ország egyebet a' végső szomorú romlásnál, a' hol egyik Rendnek javára tzelező törvény keményen meg tartatik, a' masiknak bátorságos voltára tartozó törvények minden büntetés és boszú állás nélkül meg rontattatnak, 's tapodtatnak?"⁴⁸⁴

Azt láthatjuk, hogy Oswald ebben a részben a hazafiság minőségét egy olyan attitűddel köti össze, melynek legfőbb jellegzetessége a törvény intézményének a társadalmi vertikum egészére vonatkozó általános érvényességének elismerése. Más szavakkal, a minden rend minden tagjára vonatkozó törvény intézménye a társadalmi érdekközösség absztrakt elve, és ezzel a közösségi kohézió és stabilitás (a „jó rend”) garanciájaként jelenik meg, egyúttal pedig az evilági közösségi lojalitások („Haza”, „Nemzet”, „Király”), de emellett a transzcendens szférához („Isten”) való viszonyulás legkülönbözőbb szintjeit is szimultán módon sűríti magába.⁴⁸⁵ Mindezekkel összefüggésben az „alacsonyabb sorsú hazafiakra” való utalás egyúttal azokat a passzusokat is felidéz, melyekben Oswald a társadalmilag kiterjesztő értelemben felfogott „közjóról” értekezik.⁴⁸⁶

Az iménti idézetben a széles értelemben vett törvények uralma-hagyomány hatását felfedező és a társadalmi érdekközösség elve számára eminens szerepet szánó értelmezési perspektívából kiindulva érdemes ugyanakkor a fentieket tovább árnyalni. Ha közelebbről is megvizsgáljuk a szövegrészt, jól látható ugyanis, hogy Oswald az „egyes rendekre vonatkozó törvények” közt egyértelműen különbséget tesz. Bár a gondolatmenet ezen mozzanatát nem teoretizálja, maga a szóhasználat arról árulkodik, hogy Oswald a mindenkire egyaránt vonatkozó törvények elvének érvényesülését a rendi keretek között képzelel el, sőt úgy tűnik, itt az egyes rendekre vonatkozó specifikus törvényekről van szó. Sokatmondó, hogy míg az „egyetlen rend” esetében annak jogaira utal („egyetlen Rendnek javára tzelező törvény”), a „másik” vonatkozásában viszont már csak a biztonságról („a' masiknak bátorságos voltára tartozó törvények”) beszél, kevés kétséget hagyva afelől, hogy az első alatt a politikai státusszal rendelkező, kiváltságos, míg a második alatt az ezen jogokból kirekesztett társadalmi csoportokat kell értenünk.⁴⁸⁷ A társadalmi érdekközösség elvont elvének hangsúlyozása tehát

⁴⁸⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 55–56.

⁴⁸⁵ Utóbbi relevanciáját erősíti az idézet első mondatában található szentencia újszövetségi eredete (Máté, 5:19; Jakab, 2:10). Mindebből jól látszik, hogy bár Oswald korábban élesen elválasztotta egymástól az isteni és emberi törvény fogalmait, a törvény korabeli fogalmának értelmezéséhez általában véve elengedhetetlen a vallásos-teológiai gondolkodás perspektívájának figyelembevétele.

⁴⁸⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 51–52. Az értelmezést lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben.

⁴⁸⁷ Igaz, a „leg alacsonyabb sorsú Hazafiak” vonatkozásában az ő *javukra* intézett törvényekről is szó esik. (Ugyanakkor itt expliciten nem rendekről, hanem egyes személyekről beszél Oswald.)

nem mond ellent a funkcionális társadalmi modellben is implikált, a művet alapvetően meghatározó rendies szemléletmódnak.⁴⁸⁸

Egy másik, szorosan az előzőhöz kapcsolódó szövegrészben, melyet érdemes közelebbről is megvizsgálni, a törvények uralmának szabadsághoz kötött elképzelésével találkozunk. Ez a passzus valamivel korábban helyezkedik el a fejezetben és az előző idézetben foglaltak egyfajta fogalmi megalapozásaként fogható fel. A két szövegrész értelmezése tehát nem igazán választható el egymástól. A törvények következetes alkalmazásának az elsőként elemzett passzusban megfogalmazott elve itt egy olyan definíciós kísérlethez kapcsolódik, melynek során törvény és szabadság szinte tautologikus jelleggel kapcsolódnak egymáshoz. Az előzőekkel szerves összefüggésben Oswald itt is az előbbi fogalmat a társadalmi kohézióval és stabilitással összekapcsoló hagyományon belül mozog, miközben a republikánus tradícióban kiemelt szerepet játszó kulcsfogalmakat úgy tematizálja, hogy bizonyos, a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható értékvonatkoztatási elemek is relevánsnak tűnnek. A passzus csattanójaként a szabadság fogalmának egy nagyon erőteljes, explicit meghatározását kapjuk.

„A Világi törvények tehát azok a' külső kaptok, és lántz-szemek, mellyek a' közönséges tarsóság' testének alkotmányát egybe foglalják, és az öszve omlástól oltalmazzák; ezek határozzák meg ennek a' testnek tagjai között a' szükséges függésnek, rendnek, és módnak mértékét; ezek édesgetik a' Hazafiakat a' fel-tett jutalmak' reménsége alatt a' Hazának hasznos szolgálattárára, és ugyan ezek rettentik, 's tartóztattyák a gonoszakat a' közjónak és a' magányos hazafiaknak is ártalmára tzelőző tselekedetekről, ezek a' világi boldogságnak kútfejei, és ezeknek meg-tartásában áll a' valóságos szabadság.”⁴⁸⁹

Az olyan fontosnak tűnő kulcsfogalmak feltűnése, mint a „közjó” vagy a „világi boldogság” joggal kelthet a rendies-republikánus, illetve a felvilágosult kormányzati politikához köthető értékvonatkoztatási keretekkel kapcsolatos asszociációkat. Pusztán ennek tekintetbevételével azonban még korántsem teljes a kép. Az itt kifejtettek belső logikájából adódó összefüggés, miszerint a törvények itt felsorolt társadalmi funkciói csak abban az esetben érvényesülhetnek,

⁴⁸⁸ Mindez megfelel azoknak a következtetéseknek, melyeket a társadalmi érdekközösség elvont elve és a rendi keretek evidenciaként való kezelése egyidejű érvényesülésére nézvést a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben szereplő elemzések alapján megfogalmaztunk. Ezen belül pedig mindez azon ott hangsúlyozott megfigyelésünkhöz is kapcsolódik, miszerint Oswald a „rend(ek)” fogalmát elsősorban nem a „politikai státusszal bíró csoport(ok)” értelmében használja, hanem kiterjesztett jelentésben, a műben ugyancsak kettős referenciával alkalmazott (az adott esetben nema széles értelemben vett, pusztán a politikai előjogokkal bírók közösségét jelölő) „közönséges társaságot” alkotó „társadalmi csoportokra” vonatkoztatva. Mint távoli reminiscenciát érdemes megjegyezni, hogy az egyes rendekre vonatkozó speciális törvények elképzelése tipológiailag határozottan emlékeztet a törvények uralma ciceroniánus, a későbbi republikánus hagyományra nagy hatást gyakorló eszméjére. Miként Iseult Honohan Cicero törvényfelfogása kapcsán megállapítja, „[a]bból, hogy mindenki a törvénynek van alávetve, nem következik a törvények előtti tökéletes egyenlőség; a polgárok minden egyes osztályára különböző törvények vonatkoznak.” Honohan: *Civic Republicanism*, 35–36.

⁴⁸⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 54.

ha előbbiek valóban „megtartatnak”, az előző szövegrész figyelembevételével azok mindenkire egyenlő mértékben érvényes voltának hangsúlyozásaként értelmezhető. Emellett az is jól látható, hogy a „törvény” ezen képzete itt is a hazafiság minőségével összekapcsolva jelenik meg. Úgy tűnik tehát, abban az összefüggés- és értékrendszerben, melyben a szóban forgó, imént idézett két passzus mozog, a „haza” testesíti meg azt az identifikációs csomópontot, amelyben a közösségi lojalitáshálózat vektorai összefutnak, a mindenkire egyenlő mértékben érvényes törvény pedig eme közösségi identifikációs mechanizmus intézményes garanciájaként adódik. A szövegben a „hazafi” minőségében megjelenő imaginárius személy éppenséggel a törvények ezen értelmének interiorizációja által érdemli ki e minősítést, ellentétben azon „gonoszakkal”, akik legjobb esetben is csak a törvények elrettentő mivolta nyomán tartózkodnak a bennük foglaltakkal ellentétes viselkedésmódoktól. Ezen logika szerint tehát a törvények elfogadása és betartása közvetve a fennálló társadalmi rend elfogadásával egyenértékű, a „hazafira” jellemző ilyenfajta konformista attitűd pedig bármilyen evilági közösség kohéziójának és stabilitásának legfontosabb strukturális komponensét képezi.

A fenti passzus bizonyos elemei a mű két másik szövegrészával is rokoníthatók tűnnek. Az egyik ilyen a közterhek megosztását a köznéppel való szolidaritás jegyében felvető, a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjó fogalmát a „jó törvények” koncepciójával összefüggésben tematizáló, korábban vizsgált szövegrész.⁴⁹⁰ A közös pont itt a törvény intézményének a „szükséges függés” és a társadalmi rend biztosítékeként való konceptualizálása, valamint annak a közjó fogalmiságához kapcsolása. Emellett a „hazafiakra” való hivatkozás és az ezáltal felelevenített patrióta dimenzió az imént idézett szövegrészt a jelen fejezetben elemzett első idézetben foglaltakhoz is közelíti. A törvény fogalmának társadalmi jelentőségét taglaló ezen eszmefuttatásokhoz képest azonban elmondható, hogy a most idézett gondolatmenetben egy kiemelkedő fontosságú, új elem is feltűnik. Ez a mű eddig vizsgált részeihez képest újdonságnak tekinthető momentum Oswald azon gesztusa, hogy itt a közjót biztosító törvények uralmát a szabadság minőségével köti össze, ami által a törvény fogalmának egy újabb jelentésrétege aktiválódik.

Ugyanakkor az előző idézet ilyen értelemben vett újszerűsége nemcsak az említett két szövegrész vonatkozásában mondható el, hanem további, a törvény fogalmiságának más aspektusait hangsúlyosan felmutató passzusokat illetően is. Két korábban elemzett

⁴⁹⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 51–52. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet. Érdemes feleleveníteni, hogy eme korábbi szövegrész elemzése kapcsán a kameralista-államtudományi diskurzusokban a közjó és a törvény fogalmai közt tételeződő összefüggéseket boncolgatva Kontler László alapvető tanulmányára támaszkodva Sonnenfels nevét említettük.

szövegrész kapcsán láthattuk,⁴⁹¹ hogy Oswald a törvény fogalmát a közerkölcs tematikus keretei közt tárgyalja, ezek közül a másodikban pedig explicit módon is a közösségi erény helyreállítására alkalmas eszközként hivatkozik rá. Mivel a szabadság problematikája e szöveg helyeken nem volt kimutatható, az adott szövegrészek vonatkozásában azt a megállapítást tehetjük, hogy azokat főképp a republikánus erénytematika értékvonakoztatási keretei határozzák meg. A fenti idézet kapcsán ellenben jól látható, hogy Oswald itt a törvények uralmát lényegében mint a szabadságot biztosító állapotot tételezi. A törvény itt tehát mint a szabadság biztosítékaként felfogott kiszámítható intézményes biztonság fundamentuma tételeződik. Ezzel egy olyan perspektíva nyílik meg, mely nemcsak azon előbb említett passzus viszonylatában mondható újszerűnek, amelyben a köznéppel való szolidaritás elve és a társadalmilag kiterjesztő értelemű közjó fogalma érhető tetten, de a törvényt az erényes közösség rehabilitációjának instrumentumaként tételező szövegrészekhez képest is.

Ami a magyarországi kontextust illeti, a szabadság ilyenfajta, a törvények uralmával összefüggésbe hozott meghatározása egyáltalán nem tekinthető egyedülállónak a korabeli hazai politikai diskurzusok vonatkozásában. Szűcs Zoltán Gábor Sz. P. S. már említett, német eredetiből magyarra átültetett munkája kapcsán említi, hogy annak „érvei között [...] olyasmik szerepeltek, mint hogy a törvény uralma teszi a szabadságot, nem a formális jogegyenlőség.”⁴⁹² Kicsit később a mű konkrét szabadsághatározását is idézi: „Tsak az a’ Polgár szabad, a’ kinek a’ maga tselekedeteiben, kereskedésében, házának fenntartásában, a’ maga mulatságaiban semmi más sinór mértéke nintsen hanem a’ bölts és a’ Tartománynak ’s annak Lakosainak tulajdonságain fundáltatott Törvény.”⁴⁹³ Mindez azon túlmenően, hogy a törvények uralma elgondolásának általános korabeli megítéléséhez szolgál adalékkal, egy olyan mozzanatként értelmezhető, mely Oswald művét – a nemesség és az uralkodó strukturális egymásrautaltságát a francia forradalom fennálló rendet („mérséklett függést”) veszélyeztető hatásának hangsúlyozásával alátámasztó, a revolúciót „társadalomelméleti” szempontból elítélő, korábban görcső alá vett fejtegetés mellett⁴⁹⁴ – újfent abban a diszkurzív mezőben pozicionálja, amelyet Szűcs Zoltán Gábor említett tanulmányában „protokonzervatívként” ír le. Ugyanakkor, figyelembe véve *Az igaz hazafi* és az Sz. P. S.-féle fordítás megjelenése között eltelt 3 évet és a forradalomnak a főként az alkotmányos monarchia vége és a köztársaság 1792.

⁴⁹¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 17–18., illetve 28–29. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezetet.

⁴⁹² Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 18. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁴⁹³ Sz. P. S.: *A francia országai revolúciónak*, 21. (Idézi Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 24.)

⁴⁹⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 37. Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés*, valamint az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezeteket.

szeptember 20-i kikiáltása, XVI. Lajos 1793. januári (majd Marie Antoinette októberi) halálra ítéltése és kivégzése, végül a jakobinus terror nyomán bekövetkező egyre romló megítélését, ez a jellegzetesség Osvald esetében nem feltétlenül kapcsolható a forradalomellenesség olyan fokához, mint amilyen az említett munka 1795-ben megjelent magyar nyelvű változatára jellemző.

Törvény és szabadság fogalmainak hasonló értelmű összekapcsolására a fentiektől jelentősen eltérő regiszterben mozgó szövegekben is találunk példát. A névtelenül és évszám nélkül, de (miként Ballagi Conchára hivatkozva kiemeli) 1790-ben vélhetően már közkézen forgó, Nagyváthy Jánosnak tulajdonított⁴⁹⁵ „szabadkőműves hangszerezéssel” megfogalmazott „reformista utópia”⁴⁹⁶ egy jellegzetes érvelése például arra utal, hogy a régebbi történeti szakirodalomban a felvilágosult rendiség kategóriája alatt tárgyalt művek esetében is számolhatunk az utóbbi idézetben foglaltakhoz sok tekintetben hasonló megfontolásokkal.⁴⁹⁷

Amennyiben a magyarországi lokalitásnál tágabb esztétörténeti kereteket nézzük, mindenekelőtt arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a törvények uralmával kapcsolatos elképzelések bár a kora újkori republikánus gondolkodásban kétségtelenül kiemelt szerepet játszottak,⁴⁹⁸ ezek egy szélesebb, pusztán a republikanizmusra nem leszűkíthető tradíció részeként is felfoghatók.⁴⁹⁹ Ennek megfelelően a következőkben eme szélesebb értelemben vett törvények uralma-hagyomány azon szegmenseiből fogok kiindulni, melyek figyelembevételével a fenti szövegrészek politikai diskurzustörténeti tétjeinek megértéséhez hozzájárulhat. Figyelembe véve, hogy a törvények uralmának motívuma egy olyan kontextusban jelenik meg Osvaldnál, melyben a társadalmi érdekközösség általános eszméje, közvetve pedig a közjó társadalmilag kiterjesztő elgondolása is szerepet játszik, elsőként érdemes talán azt számításba venni, hogy e motívum azon „felvilágosult monarchikus patriotizmus” (*enlightened monarchical patriotism*, máshol: *enlightened monarchism*, vagyis „felvilágosult monarchizmus”) diskurzusan belül is kiemelt szerepet játszott, melynek domináns jelenlétét Teodora Shek Brnardić a hétéves háború utáni Poroszország, illetve a Habsburg Monarchia

⁴⁹⁵ Ballagi: *A politikai irodalom*, 334.

⁴⁹⁶ Vö. Kosáry: *Művelődés*, 336.

⁴⁹⁷ Nagyváthy: *A' tizen-kilencedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm órái*, 9.

⁴⁹⁸ A fenti idézetben megjelenő, a hazafiság minőségét a törvényekhez és a szabadsághoz kapcsoló mintázat e kora újkori republikánus diskurzus forrásvidékének tekinthető antik, leginkább talán ciceroniánusnak mondható patriotizmus hagyományos kereteinek is megfeleltethető. Viroli: *For Love of Country*, 37. A törvények uralma hagyomány klasszikus republikánus vonatkozásaihoz lásd pl. Baccelli: *Machiavelli*, 387–420. A törvény fogalmának a republikánus hagyományon belüli fontosságához lásd még *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezetet is.

⁴⁹⁹ E szélesebb értelemben vett törvények uralma-hagyományhoz lásd pl. Costa: *The Rule of Law*, 73–152., illetve Tamanaha: *On the Rule of Law*.

kontextusában hangsúlyozza.⁵⁰⁰ E diskurzusban a közjó és a magánérdek közti viszonyrendszer a klasszikus republikanizmushoz hasonlóan alapvető kérdésként tematizálódik, mivel azonban az ide sorolható textusok kifejezetten a monarchikus pólus apológiájaként születtek, előbbi témát jellemzően a republikánus elmélet különböző változataiban többnyire fontos szerepet játszó részvételi elvet⁵⁰¹ elhagyva kontextualizálták. Ennek megfelelően a szabadság eszménye itt is a törvények uralmával összefüggésben jut érvényre, ám oly módon, hogy elsősorban az azokkal kapcsolatos kiszámíthatóság és az általuk nyújtott biztonság, nem pedig a közösség tagjai meghozatalukban való részvételének fontossága hangsúlyozódik. Ebben a kontextusban a közösség egésze iránti lojalitás, a haza mint az egész közösséget felölelő politikai test, valamint az ezt szimbolizáló közjó iránti patrióta elköteleződés, vagyis egyfajta politikai erény megteremtése a polgárok megfelelő („jó”) törvények által történő érdekeltté tételével látszott lehetségesnek.⁵⁰² Mindez bizonyos értelemben a klasszikus republikánus szabadságdiskurzus főfogalmainak „felvilágosult monarchista” irányú átírásaként is felfogható. E politikai erénynek a rendi struktúrán átívelő változata jelenik meg például Thomas Abbt-nál:

„Esetleg a monarchiákban szükséges rendek közti megosztottság [Eintheilung] némelyike volt az oka annak, hogy a közjóra irányuló törekvések túlságosan elváltak egymástól. Hamar bekövetkezett, hogy mindegyik rend azt hitte, hogy csak egyetlen egy módon járulhat a közjóhoz hozzá. Ha a közjó egységesen valósul meg (és minden társadalomban [bey allen Gesellschaften] egyetlen közjó létezik), akkor ez csupán egyetlen politikai erény [eine einzige politische Tugend] mellett lehetséges. Ebből a perspektívából nézve a földműves, a polgár, a katona és a nemes közti különbségek eltűnnek. Mindenki egyesül, felsorakozva a polgár [Bürger] korábbi, magasztos elnevezése alá. Innentől minden polgár katona, minden katona polgár és minden nemes polgár és katonalesz egyszemélyben, és így tovább.”⁵⁰³

⁵⁰⁰ Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 631–661. Szándékosan a Brnardić által használt terminológiához tartom magam és alkalmazom itt az általa előnyben részesített kifejezések tükörfordításos formáit. Úgy tűnik, e fogalomhasználattal fémjelzett közelítésmódról elmondható, hogy a „felvilágosult abszolutizmus” terminusához köthető, főként politika- és intézménytörténeti (részben társadalomtörténeti) kérdésfeltevésekből kiinduló megközelítés politikai diskurzustörténeti aspektusból történő újrafogalmazásaként is felfogható. Ebben az értelemben a „felvilágosult monarchikus patriotizmus”/„felvilágosult monarchizmus”, terminusok használatával egy olyan diszkurzív mezőre szeretnék utalni, melynek figyelembevételével a „felvilágosult abszolutizmus” fogalmában implikált, a politikai cselekvés kormányzati perspektívájára szűkített vonatkoztatási rendszerhez képest egy minőségileg különböző értelmezési keret gyanánt szolgál, mégpedig egyrészt a diszkurzivitás kiemelt figyelemben részesítése, másrészt a patriotizmus dimenziójának az interpretáció horizontjába történő beemelése révén. Emellett az előbbi fogalmak használatával egyúttal a „felvilágosult abszolutizmus” terminus létjogosultságával kapcsolatos azon dilemmák megkerülése is célom, melyekkel kapcsolatos szakirodalmi vitákra Kontler László utalt Sonnenfelsről írt, már többször említett tanulmányában. (Kontler: *Polizey and Patriotism*, 77–78., illetve 233.) Utóbbaihoz (a könyvtáryi szakirodalom kimerítő ismertetése helyett csupán jelzésértékkel) lásd még: Aretin (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*.

⁵⁰¹ Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 76–77.

⁵⁰² Mindez bizonyos értelemben a klasszikus republikánus szabadságdiskurzus főfogalmainak „felvilágosult monarchista” irányú átírásaként is felfogható.

⁵⁰³ Abbt: *Vom Tode für das Vaterland*, 16. (Saját ford., H. H.) A fenti sorokat részben idézi Redekop: *Thomas Abbt*, 90. Ugyancsak megtalálható Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 639. Abbt

Az alattvalóknak a közjó fogalma alatt egyesülő érdekközössége és a törvények uralmának ehhez kapcsolódó gondolata a politikai berendezkedés monarchikus pólusa mellett érvelő és egy birodalmi szintű patrióta lojalitáshálózat teoretikus alapvetésének kidolgozásán fáradozó kameralista szerzők munkáiban is gyakran visszatérő elem volt.⁵⁰⁴ Ez azonban nem feltétlenül járt a rendi társadalmi szerveződés megkérdőjelezésével. Eklatáns példa erre Sonnenfels, aki nem általában véve ítélte el az előjogokat és kiváltságokat, hanem ezek közül azokat utasította el, melyeket az állami érdekekkel ellentétesnek ítélt.⁵⁰⁵ Miként Helmut Reinalter meggyőzően summázta, a bécsi teoretikus államfilozófiai és társadalomelméleti nézetei – a nemesség privilegizált helyzetével szembeni minden fenntartása mellett is – a monarchia társadalmi realitásai és ezzel a rendi keretek messzemenő figyelembevételét mutatják, összességében pedig inkább a hagyományos rendi társadalomkép örökségével való kompromisszumként, semmint az azzal való radikális szakítás lenyomataként értékelhetők.⁵⁰⁶ Ebből a perspektívából Brnardić akkor, amikor a jogi uniformitás elvét mint a felvilágosult monarchizmus/felvilágosult monarchikus patriotizmus államilag kitűzött céljaként említi és úgy fogalmaz, hogy

„[a] felvilágosult monarchizmus állami politika szintjén jelentkező célja [state-objective] elsősorban a polgári szabadság [civil freedom] megteremtése volt, ami törvényes biztonságot [legal security] jelentett, ehhez pedig jogi uniformitás [legal uniformity] szükségeltetett”,⁵⁰⁷

bár a legfontosabb tendenciákat lényegretörő módon summázza, ebből következően egyúttal némileg le is egyszerűsíti a valójában sokkal differenciáltabb diszkurzív valóságot.

Összefoglalva az eddigieket, ha a vázolt értelmezési keretből kiindulva az előző két idézet szélesebb politikai diskurzustörténeti kontextusait keressük, azt mondhatjuk, hogy azok a tág értelemben vett törvények uralma-hagyományban helyezhetők el. A fentiek figyelembevételével emellett az is felvethető, hogy ezen belül a „mindenkire érvényes törvény” azon, bizonyos fokig ugyanezen tradíció egyfajta újrafogalmazásának is tekinthető elképzelésére is emlékeztetnek, melyet Teodora Shek Brnardić a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzusának domináns koncepciójaként tárgyal. A törvény fogalmának az Osvald-műből vett két utóbbi idézetben megjelenő, a társadalmi érdekközösség absztrakt elvét felidéző, valamint a közjó társadalmilag kiterjesztő jelentésével is korreláló fenti értelme mindezek alapján tehát a felvilágosult kormányzati politikát meghatározó és egyúttal éppen a

patriotizmusához lásd még Bödeker: *Thomas Abbt*, 221–252.; Piirimäe: *Thomas Abbt's Vom Tode*, 326–347.; Piirimäe: *Dying for the Fatherland*, 194–208.

⁵⁰⁴ Lásd ehhez részletesebben (főként Sonnenfels kapcsán) a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁵⁰⁵ Kökényesi: *Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában*, 72.

⁵⁰⁶ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels*, 139–146.

⁵⁰⁷ Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 660.

republikánus tradíció bizonyos patrióta megfontolásait is mozgósító elméleti keretrendszer bizonyos elemeivel is rokoníthatónak látszik. Ezen belül pedig leginkább a törvény intézményének azon sonnenfelsiánus felfogására emlékeztet, amelyben bár a „jó törvények” a birodalmi lojalitás megteremtésének és fenntartásának elsődleges eszközei, ezen funkciójuk a rendi struktúrán belül tételeződik.

Érdeemes ugyanakkor már most külön kihangsúlyozni, hogy a fentiekkel korántsem áll szándékomban Osvaldot azon szerzők csoportjába sorolni, akiket Brnardić a 18. század második felében virágzó „felvilágosult monarchista patriotizmus” diskurzusának közép-európai propagálóként tárgyal (Thomas Abbt, Karl Heinrich Seibt vagy éppen maga Sonnenfels). Mindezzel egyrészt tipológiai viszonyítás a célom, másrészt annak jelzése, hogy a magasabb absztrakciós szinten mozgó értelmezések során jól elkülöníthetőnek tűnő diskurzusokról nagyobb felbontású elemzések során könnyen kiderülhet, hogy határvonalaik valójában sokkal nehezebben írhatók le. Osvaldnál politikai értelemben nyilvánvalóan nem mutathatók ki a tiszta monarchikus lojalitás jelei, ezzel együtt mégis hajlamos olyan mozzanatokat is beszélni érveléseibe, melyek sok tekintetben a „felvilágosult monarchista patriotizmus” diskurzusával is rokoníthatók. Mindez éppenséggel annak visszajára fordításaként is felfogható, amit a republikánizmus 18. századi használatai kapcsán más szerzők mellett maga Brnardić is hangsúlyoz, hogy a korabeli „felvilágosult” szerzők többségénél e fogalom vonatkozásában nem feltétlenül az államforma kérdése vagy az elmélet direkt politikai konnotációi a fontosak, hanem a republikánus hagyomány etikai aspektusa, a kormányzás tevékenységének „jelkülete”, maga a republikánus ethosz.⁵⁰⁸ A „depolitizált republikánizmus” analógiájából kiindulva, ugyanezt a felvilágosult-monarchista patriotizmus diskurzusára alkalmazva azt láthatjuk, hogy nagyon úgy tűnik, ebből is könnyűszerrel ki lehetett válogatni bizonyos elemeket, ezek konkrét politikai implikációinak elvárásaként támasztása nélkül is. Az igaz hazafi alapján jól látható például, hogy a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjófogalom szövegszerű érvényesítéséből egyáltalán nem következik direkt módon az abszolút monarchia dicsérete, sőt még az adott fogalomhasználat és az annak megfeleltethető, egyenlősítő társadalmi vízió normatív igényű összekötése sem. Ha mindezt a felvilágosult monarchikus patriotizmus magyarországi politikai diskurzusokra gyakorolt hatása problematikájába helyezzük, ennek egyik aspektusaként a fentiekben elemzett idézetek kapcsán a patriotizmus

⁵⁰⁸ Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 631.

sonnenfelsiánus horizontjának „áthasonító újraértelmezést is magába foglaló” recepciója is felmerül.⁵⁰⁹

A kiragadott szövegrészeket szűkebb perspektívájától eltávolodva, további passzusok bevonásával ténylegesen is kiderül, hogy a „felvilágosult monarchikus patriotizmus” eszmétörténeti horizontja mentén kirajzolódó jelentéstendencia relevanciája más szemantikai rétegek mellett inkább csak másodlagos jelentőségűnek mondható. Miként a műben megjelenő „társadalmi vízió” kapcsán már több alkalommal is láthattuk, ez minden kétséget kizáróan felmutat bizonyos egyenlősítő tendenciákat, ám ezek olyan megfogalmazásokban érhetők tetten, melyek többnyire a konkrétumokat nélkülöző általános elvek szintjén maradnak meg. A törvények uralma előző idézetben megjelenő elképzeléséhez kapcsolódó, a politikai berendezkedést leíró modellt pedig csak nagy nehézségek árán lehetne központosítónak, avagy „államcentrikusnak” nevezni: miként látni fogjuk, a politikai intézmények strukturális leírására irányuló eddigi eszmefuttatásokkal összhangban a törvények uralmának elgondolásához sem egy egypólusú monarchikus berendezkedés elképzelése társul, hanem éppenséggel a rendi alapozású duális politikai struktúrának a törvény fogalmát középpontba helyező eszményítése, amelyben ráadásul nyilvánvalóan nem a birodalmi keretek jelentik a lojalitás elsődleges referenciapontját, hanem a „magyar haza”.⁵¹⁰

Részben megelőlegezve a későbbi részletesebb elemzéseket tehát azt mondhatjuk, hogy a törvények uralmának motívuma a lokális rendies gondolkodás alaprétegeihez egy olyan diszkurzív panelként illeszkedik Osvaldnál, melyben bár a szabadság fogalma az előbbiben megszokott, a rendi privilégiumok rendszereként való értelmezésétől különböző szemantikába írva jelenik meg, ám összességében végül mégiscsak a rendi dualizmus strukturális leírásába ágyazódik bele.⁵¹¹ E kettősséget jól mutatja maga a nyelvi forma is: a rendies felfogásban inkább szabadságokról szokás beszélni, vagyis főként a kifejezés többesszámú használata jellemző, a különböző előjogok értékét az adja meg, hogy a velük rendelkezők számára más

⁵⁰⁹ Szilágyi: *Szemponatok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához*, 37–43.

⁵¹⁰ Mindennek jelzésével ugyanakkor korántsem áll szándékomban az imént kimutatott jelentéstendenciát máris cáfolni: adott „eszmék”, elgondolások ugyanis az adott műveket meghatározó elméleti alapvetések esetleges különbözőségeitől függetlenül is átvihetők egyik elméleti rendszerből a másikba. Abból tehát, hogy a lojalitás végső referenciája Osvald esetében nyilvánvalóan nem a Habsburg Birodalom, nem következik, hogy ne alkalmazhatna olyan megfontolásokat, melyeket esetlegesen olyan munkákat olvasva tett magáévá, melyek szerzőiről ez elmondható.

⁵¹¹ Mint azt már több szövegrész kapcsán és több szempontból is megmutattuk, Osvaldnál a mindenkre vonatkozó törvény intézményével kapcsolatos elképzelések a mű egészét meghatározó funkcionális társadalmi modellnek megfelelően a rendi struktúrán belül érvényesül. (Jelen fejezet mellett lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet is.) A jogi uniformitás azon radikális, rendi kereteken átívelő felfogása, mely például Thomas Abbt fentebb hivatkozott eszmefuttatásában megjelenik, nem mutatható ki *Az igaz hazafiban*.

társadalmi csoportokkal szembeni többletként állnak fenn, az egyesszámú alak ellenben az univerzális érvényesség igényének nyelvi kifejezője lehet. Bár az egyesszámú változat is jelenthet privilégiumokat,⁵¹² jelen esetben a meghatározás tartalmi dimenzióját is figyelembe véve az előző idézetben szereplő egyesszámú forma egyértelműen arra mutat, hogy abban nem a privilégiumalapú szabadságelfogásról van szó.

Hogy a fenti megállapításban rejlő ellentmondás látszólagosságát megmutassuk, arra kell rámutatni, hogy a „valóságos szabadság” definícióját adó passzusban foglaltak azon Montesquieu szabadságmeghatározásával is párhuzamba állíthatók, akinek a rendi dualizmus szerkezetére vonatkozó megfontolásokra tett hatásáról az előző fejezetben már részletesen szó volt. A törvények uralmának motívuma a francia gondolkodónál Osvald meghatározására nagyban emlékeztető módon a politikai szabadsággal szoros kapcsolatban konceptualizálódik: utóbbi nála lényegében a törvények érvényesülésével egyenértékű. Mivel Montesquieu szabadságdefiníciója kétségtelenül meghatározónak tűnik a legutóbb idézett passzus értelmezése szempontjából, érdemes ezt röviden felidézni:

„Jól elménkbe kell vésni, hogy mi a függetlenség, és mi a szabadság. A szabadság az a jog, hogy mindenki megteheti azt, amit a törvények megengednek; és ha valamely állampolgár megtehetné azt, amit a törvények tiltanak, nem lenne többé szabad, mert erre másoknak is meglenne a lehetősége.”⁵¹³

A „függetlenség” említésével Montesquieu a szabadság azon republikánus felfogásától határolja el saját definícióját, melyben az a bármilyen önkényes hatalomtól való függetlenség állapotaként határozódik meg. A kora újkori republikanizmus „neoromán” elméletében utóbbi azzal egyenértékű, amikor nem más, hanem a közösség tagjainak akarata mutatkozik meg a törvényekben, mindennek praktikus biztosítékeként pedig a politikai részvétel gyakorlata tételeződik.⁵¹⁴ Miként Maurice M. Goldsmith kiemeli, a fogalom Montesquieu-nél tetten érhető (alapvonásaiban bizonyos értelemben hobbesiánusnak tekinthető) meghatározása nélkülözi a republikánus szabadságértelmezésben kiemelt fontosságú részvételi elv hangsúlyozását. A szabadság a törvények által teremtetett biztonsággal válik egyenértékűvé, amivel itt a meghozataluk folyamatszerűségére és a szabadság e *folyamat* eredményeképp megképződő tényleges tartalmára vonatkozó kérdésfeltevések helyett az alattvaló kiszámíthatóságukból következő biztonságos *állapotának* fontossága és a kölcsönös érvényesség elve kerül előtérbe. Kielezve a fentieket azt mondhatjuk, hogy a szabadság e

⁵¹² Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi magyar politikában*, 18.

⁵¹³ Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 246. (11. könyv, 3. fejezet). Montesquieu szabadságfogalmához lásd Goldsmith: *Liberty, Virtue and the Rule of Law*, 220–225.; Honohan: *Civic Republicanism*, 82–84.

⁵¹⁴ Lásd pl. Skinner: *Introduction*, 6–7.; Skinner: *Liberty before Liberalism*, 30.

meghatározásában a participatorikus elv helyett a reciprocitás megfontolása játszik főszerepet.⁵¹⁵ Összességében leszögezhetjük, hogy Montesquieu fenti meghatározása kiemelt jelentőségűnek tűnik. Osvald fogalomhasználatának vizsgálata szempontjából, számításba vételétől ezért semmiképp nem tekinthetünk el.

Ugyanakkor (mint ezt korábban megfigyeltük), bár a szabadság fogalmának konceptualizálása nélkül, de a törvényhozás vonatkozásában maga a részvételi elv megjelenik Osvaldnál („rendiesített” változatban) és nemsokára azt is részletesen látni fogjuk, hogy a törvények uralmának motívuma utóbbival összeszöve jelenik meg a „valóságos szabadságról” szóló, fent vizsgált szövegrészt közvetlenül követő passzusban. Figyelemmel kell lennünk tehát azokra a különbségekre is, melyek a törvények uralmának motívumához kötött szabadságdefiníció e két változata között megfigyelhetők, ezek alapján ragadhatók meg ugyanis a befogadóközeg értékvonatkoztatási kereteinek specifikus jellegzetességei. Az érdekes az, hogy az e tekintetben kimutatható eltérések bizonyos fokig ugyancsak a montesquieu-i elmélethez köthetők: úgy tűnik, a szabadság fenti, az alattvalói biztonság fontosságára és a törvények reciprocitásának elvére koncentráló meghatározása a mérsékelt alkotmány és a nemesség mint közvetítő, kiegyensúlyozó hatalmi tényező elképzelésével, ezzel összefüggésben pedig a részvételi elv rendies hangsúlyú változatával kombinálva érvényesül Osvaldnál. A „törvény” normatív körülhatárolását célul kitűző fejezet analízisének lezárásaként a következőkben e komplex, a fogalomba sűrített viszonyrendszer felfejtésére teszünk kísérletet.

Ami a jelzett problematika vonatkozásában már magában az utolsóként idézett szövegrészben is kiemelt jelentőséggel bír, az a szabadság előtt szereplő „valóságos” jelző. Ennek használata alapján nagyon úgy tűnik, hogy Osvald az itt megjelenített szabadságfogalmat valójában – implicit módon – egy másikkal szeretné ütköztetni. Felvethető, hogy ez a szabadság fogalmának a másutt határozottan elítélt „libertinizmustól”, „deizmustól”

⁵¹⁵ Mindez egyúttal egybecsengeni látszik a francia szerző azon kételyeivel is, melyeket a köztársaságok, illetve az antik eredetű klasszikus republikánus értékek modern relevanciái iránt táplált. (Goldsmith: *Liberty, Virtue and the Rule of Law*, 223–225.) Sőt, Montesquieu (Hobbes-hoz hasonlóan, lásd Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Budapest, 1970, Magyar Helikon, 184.) egyenesen tagadja, hogy a politikai szabadság a köztársaságokra jellemző lenne. Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 249. (11. könyv, 6. fejezet). Montesquieu republikánus eszmékhez, illetve a republikánus kánonhoz való viszonyáról írja Iseult Honohan: „Bár inkább a republikánus eszmék elemzőjének és nem annyira azok védelmezőjének mondható, a republikánus gondolkodás változatos irányaira volt hatással.” Honohan: *Civic Republicanism*, 81. Judith Shklar kiemeli, hogy Montesquieu főművében a köztársaságok modernkori életképtelenségét hangsúlyozza és azokat „kontrasztként és nem utánoznivaló mintákként”, a történeti vizsgálódás tárgyaiként mutatja be. (Mindazonáltal *A rómaiak nagysága és hanyatlása* és *A törvények szelleméről* republikánizmusképe vonatkozásában különbséget tesz és megállapítja, hogy előbbiben inkább hangsúlyozódik a rómaiak harciasságának elítélése, míg utóbbiban a tárgyilagosabb vizsgálódás attitűdjé jellemző.) Shklar: *Montesquieu and the New Republicanism*. 265–279.

és „naturalizmustól”, illetve „anarchiától”⁵¹⁶, netán az ősi alkotmány előjogszerű felfogásától való elhatárolásaként értelmezendő. Ami a felvetés második részét illeti, bár mint azt korábban láttuk, a szövegben markánsan tetten érhető a törvény mindenkre vonatkozó mivoltának hangsúlyozása, ez ugyanakkor egyértelműen a rendi keretek érvényesülése mellett jelenik meg, vagyis nem implikálja sem az egyéni jussok, sem a kollektív, főként politikai jellegű jogosultságok privilégiumszerű felfogásának elutasítását: úgy tűnik, a két perspektíva jól megfér egymással a szövegvalóság szintjén. Ezért, bár a szövegrészben tapasztalható megfogalmazásmód, a „világi törvényekre” való utalás és főként a szabadság itt megjelenő, fentebb taglalt konkrét értelme határozottan nem a rendek kollektív politikai jogosultságait megjelenítő „arany szabadságok” (*Aurea Libertas*) már többször hivatkozott, jellegzetes toposz- és érvrendszerének motívumkincsét idézik, a „valóságos” jelző itt nem a „szabadság” fogalmának a rendek kardinális privilégiumainak és politikai jogainak körétől való elhatárolásként interpretálandó. (Annál is inkább nem, mivel az ősi alkotmányosság érvényesülésére utaló mozzanatok egy néhány oldallal később következő szövegrészben egyértelműen kimutathatók.)⁵¹⁷

Úgy tűnik, ebben az esetben a „valóságos” megszorító jelző alkalmazása egy oly olyan gesztusként értelmezendő, amely a szabadság fogalmának más irányokból történő lehatárolását szolgálja. Egyrészt a szabadság túlságosan széleskörű, káosszal fenyegető változata vonatkozásában történő határszabásként fogható fel. Ez a jelentés a fent említett, a műben jóval később következő, a szabadság határaitól (mai kifejezésekkel élve) a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás kontextusában elmélkedő azon szövegrész figyelembevétele alapján valószínűsíthető, mely a vallás „bátorságos voltának” a „libertinizmus”, a „deizmus” és a „naturalizmus”, a „közönséges Társaság békességének” biztosítékát pedig a „felső hatalom megtagadását” jelentő „anarchia” elkerülésében látja.⁵¹⁸ Másrészt főként a szabadság fogalmának normatív igényű definícióját adó, legutóbb idézett szövegrészt közvetlenül követő passzus alapján úgy látszik, hogy a „valóságos” jelző használata a társadalmi rend törvények uralmával összekötött szövegbéli ajánlatának az önkényesség zsarnoki uralomban testet öltő lehetőségével szembeni elhatárolásaként is szolgál. Ebben, a klasszikus republikánus politikai részvételi elv előzőekből már ismerős, a rendek politikai jogosítványaira alkalmazott változatát

⁵¹⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 75., 116.

⁵¹⁷ A megszokott, toposzos formák egy változatáról van szó: „Nemzeti meg gyökerezett fundamentumos, és őseink vérén épült régi szabadságaink”. Oswald: *Az igaz hazafi*, 57. Jól láthatóan itt egy egészen más szabadságfogalom érvényesül, mint az iménti idézet egyesszámú alakja esetében.

⁵¹⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 115–116. A részletesebb elemzést lásd később, *A nyilvánosság és határai* c. fejezetben.

és a törvény fogalmának ehhez kapcsolódó értelmét megjelenítő eszmefuttatásban ugyanis a „(valóságos) szabadság” törékeny állapota immár egyértelműen határolódik el mind a „közép, tömeg” értelmében vett nép anarchiával fenyegető uralma, mind pedig az ezt ellenkező irányból veszélyeztető fejedelmi túlhatalom irányában is.

„Valahol a' Nemzet által szabott törvények uralkodnak, szentek ottan minden Rendeknek, és birtokosoknak saját jussaik; valahol ellenben vagy a' Fejedelemnek szabad akarattya, vagy pedig a' Népek zabolátlan indulattya a' törvény, nintsen ottan semmi bátorság, semmi szabadság, következendő képpen semmi boldogság is.”⁵¹⁹

Mint korábban részletesebben is láttuk, a nemesség hatalmi kiegyensúlyozó szerepéről Oswald *Az igaz hazafi*ban többször is viszonylag bőbeszédűen értekezik és mindegyik esetben a Montesquieu által felvázolt, a nemesség és a monarchia szoros összetartozásáról szóló összefüggésnek megfelelően,⁵²⁰ egyúttal pedig mindig a republikánus diskurzus rendiesített változatához idomítva mondandóját.⁵²¹ A kollektív politikai jogokra vonatkozó indirekt utalással („a Nemzet által szabott törvények”) itt is a participatorikus elv hangsúlyozódik, és ezúttal is a helyi kontextusnak megfelelő, a politikai részvételt a rendek privilégiumaként tételező formában. A rendi nemzet által szabott törvényeknek az „uralkodó akarata” és a „nép indulattya” közti középutas, mérséklő tényezőként történő említése pedig a nemesség köztes hatalomként való, a Montesquieu-féle elméletnek megfelelő konceptualizálásával egyenértékű. A rendek politikai részvételére utaló és a nemesség hatalmi kiegyensúlyozó szerepét hangsúlyozó korábbi szövegrészekhez képest új mozzanatnak tekinthető ugyanakkor, hogy a két motívum a fenti kitételben a törvények uralma társadalmi rendet megalapozó elméletével összefűzve jelenik meg. Lényegében utóbbi ezen a ponton illeszkedik bele a rendi dualizmus előző fejezetben taglalt rendszerébe: a törvények uralma mint rendszer csak abban az esetben

⁵¹⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 54–55.

⁵²⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 35–36., 37–38.

⁵²¹ Talán magától értetődő, de mégis érdemes külön felhívni arra a figyelmet, hogy itt – ahogyan eddig is – a republikánizmusról mint bizonyos értékvonatkoztatási keretek és érvelésmódok jellegzetes mintázatát mutató beszédmódról van szó, nem pedig az ezzel nem feltétlenül korreláló republikánus államformát propagáló eszmerendszerről. A kettő közti viszonyrendszert Iseult Honohan összefoglaló jellegű munkájában a következőképpen írja le: „A republikánizmus [civic republicanism] a szükségszerűen egymástól függő emberi lények szabadságának a problémáját veti fel. [...] Ebben a megközelítésben a szabadság a(z ön)kormányzatban való részvétellel [participation in self-government] és a közjával való törődéssel áll összefüggésben. (A republikánizmus politikaelmélete csak lazán kapcsolódik a monarchia megléte avagy hiánya körüli, a republikánizmus fogalmának közkeletű használatát jelentő tematikához.)” Honohan: *Civic Republicanism*, 1. A republikánus eszmerendszer monarchikus államformával való összeegyeztethetőségéről lásd pl. Skinner: *Introduction*, 3. Mint már volt róla szó, Teodora Shek Brnardić tanulmánya a 18. századi republikánus patriotizmus monarchikus átértelmezését a közép-európai felvilágosult monarchikus államok – elsősorban a Habsburgok országainak – összbirodalmi közösségi kohéziójának megteremtése céljából bevetett diskurzív műveletként tárgyalja. Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 633–648. A 18. századi angol republikánus gondolkodás királyság intézményéhez való viszonyulásáról lásd pl. Blair: *English Republicanism*, 446–448.

töltheti be a társadalom ideálisnak tartott, harmonikus működését garantáló funkcióját, amennyiben e rendszer alapvető szabályzóinak tekintett törvények egy olyan intézményes struktúra keretei közt formálódnak meg, melyben az ugyancsak a kiegyensúlyozott működés garanciájaként felfogott, köztes hatalomként tételezett rendi nemzet alapvető hatalmi jogosítványokkal rendelkezik. E modellben a törvények által biztosított rend társadalmi letéteményese és ezzel a „valóságos szabadság” kívánatosnak tartott állapotának politikai jogokkal felruházott biztosítója nem más, mint a politikai státusszal bíró rendi nemzet. A fenti két, egységben kezelendő idézet alapvetően ebből a szempontból tekinthető kiemelt fontosságúnak a mű törvény fogalmát tárgyaló fejezetén belül. Tekintve, hogy az utóbbi szövegrész ezen túlmenően is felmutat néhány további, figyelemre méltó mozzanatot, érdemes ezeket még röviden görcső alá venni.

Jól látható, hogy Osvald a rendek törvényhozásban betöltött szerepkörét a kormányzat stabilitásának „racionális” biztosítékaként tételezi, vagyis annak jogosságát az előző fejezetben megfigyeltékhez hasonlóan⁵²² ezúttal sem történeti alapon, hanem egy általános érvényűként ábrázolt törvényszerűségekre támaszkodva bizonyítja. Itt lényegében tehát egy, a nemesség rendi dualizmuson belüli kiegyensúlyozó funkcióját hangsúlyozó korábbi eszmefuttatások teoretikus fundamentumának is megfelelő, egyértelműen „társadalomelméleti” okfejtésről van szó, melynek a hagyományos, a rendek ősi privilégiumaira hivatkozó, explicit történeti érvelésekhez viszonyított újszerűsége ebben az esetben is messzemenően fennáll. Ugyanakkor arra sem árt felfigyelni, hogy a legutóbb idézett, strukturális összefüggésekkel dolgozó gondolatmenethez hasonló eszmefuttatások a történetiség lokális referenciahálóinak felidézésére is alkalmasak. Az igaz hazafi érvkészletét tekintve a hangsúly egyértelműen azon a tendencián van, hogy a történeti jellegű argumentáció immár nem bizonyulván elégségesnek, ennek helyére a „társadalomelméleti” igényű megalapozás lép. Ezzel együtt azonban azzal is számolni kell, hogy az ehhez hasonló diszkurzív eltolódások alapjául szolgáló szemléletbeli átalakulások nyilvánvalóan hosszabb távon, nem egyik pillanatról a másikra és semmiképpen sem egy irreverzibilisként leírható folyamat keretei között mennek végbe. Ebből adódóan joggal feltételezhető, hogy az ilyen jellegű, formailag ahistorikus argumentációk retorikai potenciálját a korban részben éppen az adja, hogy a rendek ősi privilégiumai univerzumának közvetett – mintegy *pars pro toto* – megjelenítésével egyúttal a Kézaitól Werbőczyig húzódó, a magyarországi kontextusban a kora újkor folyamán szokás szerint történeti érvelést implikáló

⁵²² Lásd az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.

gondolati hagyományt is megidézik. Ezt figyelembe véve elmondható, hogy a rendek uralkodóval közösen gyakorolt törvényhozói jogköre, vagyis lényegében a participatorikus elv rendiesített változata, mely a fenti idézetben a törvények uralma kontextusában tűnik fel, egyúttal e „mainstream” narratívában szokás szerint történeti alapon legitimként igazolt kollektív jogok, privilégiumok és mentességek összességének egyik szegmensként fogható fel.

Mivel a törvények uralma megvalósulásának konkrét társadalmi valóságot érintő következményeként a „minden Rende és birtokosok saját jussainak” biztonsága említődik, érdemes erre a kitételre is egy rövid pillantást vetni. Ennek értelmezéséhez elsőként azt kell tudnunk megállapítani, hogy a rendek kifejezés mely jelentése dominál a szövegrészben. Ehhez két, egymásnak ellentmondani látszó, de valójában egymással korántsem összeegyeztethetetlen momentumot kell figyelembe vennünk, melyekre eddigi elemzéseink során különböző kontextusokban már eddig is több ízben utaltunk. Ezek közül az első a passzus szűkebb szövegkörnyezetével áll összefüggésben. Mint már említettük, az iménti idézetet a „valóságos szabadság” fogalmát definiáló azon szövegrész előzi meg közvetlenül, mely a „világi törvényeket” mint a „közönséges társaság testének tagjai közötti szükséges függésnek, rendnek és módnak mértékét meghatározó” instrumentumokat írja le és ezzel lényegében a széles értelemben vett társadalmi érdekközösség eszméjét a törvény fogalmába sűrítve fogalmazza meg. Ez alapján, valamint a „föld-mivesek” vonatkozásában is a „rend” kifejezést alkalmazó, a műben tetten érhető szóhasználat⁵²³ figyelembevételével megalapozottan lehet érvelni amellet, hogy itt a „rendek” alatt a funkcionális modellt alkotó összes társadalmi csoport értendő. Ebben a szélesebb értelemben tehát itt a rendi nemzet részvételével hozott törvények intézménye nem csak a nemesség, de a társadalom egésze számára a jogbiztonság forrásaként tételeződik.

Másrészt, ha az egyes rendek „jussainak” szemantikáját a szövegkörnyezet és a pusztá szóhasználat szűkebb perspektívájától elszakadva a mű egészének szélesebb dimenziójában szeretnénk megítélni, azt érdemes felidézni, hogy a funkcionális modell minden egyes csoportja vonatkozásában határozott formában jelenik meg a jogok és kötelességek motívuma, mely lényegében a *suum cuique* elvének egyfajta interpretációjaként fogható fel. Ez lényegében azokat a „jussokat” foglalja magában, melyeknek megadására Oswald az egyes (társadalmi csoport értelemben vett) rendek tárgyalása során gyakorlatilag minden egyes esetben

⁵²³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 47. (Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.)

felszólít.⁵²⁴ Eme kollektív „jussok” konkrét tartalma abban a vonatkozásban lehet iránymutató, hogy a társadalmi érdekközösség általánosságban mozgó fenti elve mely rendek esetében bír megfogható társadalmi vagy politikai relevanciával.

Nos, e tekintetben elmondható, hogy konkrét, jól körülírható jogok – miként a rendi dualizmus, ezen belül pedig a nemesség köztes hatalomként való leírását tartalmazó, illetve az uralkodó végrehajtó hatalmát hangsúlyozó eszmefuttatások kapcsán láthattuk – elsősorban a funkcionális modell politikai státusszal rendelkező szereplői esetében kerülnek szóba a műben. Ugyanakkor, bár a politikai státusszal nem rendelkező, alsóbb rétegek esetében e „jussok” főként elvi szinten jelennek meg és többnyire általános, kevésbé megfogható mozzanatok említésében merülnek ki, ezek vonatkozásában is érvényesül a referencialitás egy nagyon is konkrét szintje. Ez legnyilvánvalóbb formában a következő, a megelőző passzusban a „közönséges társaság fundamentomának” nevezett „föld-mivesek” rendjére vonatkozó eszmefuttatásban mutatkozik meg:

„Hogy tehát ez a’ betses fundamentom, és ezzel együtt az egész közönséges Társoságnak nagy [é]pülete romlást ne szenvedgyen, egy áttalában szükséges dolog, hogy ez a’ Rend, ámbár ez a’ leg-szegényebb emberek’ neméből közönségessen álljon is, de arra a’ kimondhatatlan haszonra nézve, melyet minden egyéb rendre árasított, minden más Rendek felett leg-bettessebbnek tartassék, és nem csak az erőszak, és törvénytelségek ellen hathatóssan oltalmaztassék, hanem különös szabadságokkal, és jussokkal, sőt még jutalmakkal is gazdagon meg ajándékoztassék.”⁵²⁵

Bár alapvetően e passzus is általános megállapításokat tartalmaz, ha figyelembe vesszük, hogy itt lényegében a jobbágytelek birtoklása háborítatlanságának elvéről van szó, mindennek figyelembevételétől annak okán lenne hiba eltekinteni, hogy a fentiek végső soron (részben) az 1767-es úrbérrendezés egyik fő alapelvét és motivációját képező megfontolással, az adóalapot jelentő jobbágytelek védelmének fontosságával csengenek egybe.⁵²⁶ Azzal együtt, hogy az itt

⁵²⁴ Az egyes fejezetekben külön-külön tárgyalt társadalmi csoportok jussai tehát a többi rend vonatkozásában mindig olyan kötelességekként jelennek meg, melyek teljesítése az „igaz hazafiság” fő kritériuma. A jogok és kötelességek szerepéhez lásd az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet, a *suum cuique* elvéhez vö. a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetet.

⁵²⁵ Osvald: *Az igaz hazafi*, 47.

⁵²⁶ E tekintetben pedig érdemes arra is emlékeztetni, hogy az 1790–91. évi országgyűlés során a rendek maguk is foglalkoztak a jobbágyság helyzetének kérdésével. Bár az erre vonatkozó, „a földesuraknak alattvalóikhoz való viszonyáról” szóló 1791:35. törvénycikkben részletes szabályozás kidolgozását későbbre halasztották, ennek megtörténtéig (ideiglenesen, „a következő 1792. évben tartandó országgyűlésig”) a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletet nyilvánították mérvadónak. A törvénycikk az úriszék joghatóságának és a szabad költözés jogának kimondása mellett az 1791:65. törvénycikk által kiküldött bizottsági munkálatok, ezen belül pedig „az urbér kidolgozására kiküldött országos bizottság” feladatává tette a következő diétán megtárgyalandó részletes tervezet megalkotását. (Mint tudjuk, erre még évtizedekig nem került sor és a következő országgyűlések rendre meghosszabították az eredetileg provizórikusnak szánt törvényt az 1792:12., 1802: 6., 1805:3., 1807:3., 1808: 9., 1812:3., 1827:10. 1830:14. törvénycikkekben. Az 1827:8. törvénycikk rendelkezett az operátumok újratárgyalásáról, az úrbéri bizottság munkálatait az 1832–36. évi diéta tárgyalta, és ennek eredményeképp születtek az úrbéri cikkelyek (1836:4-10.)

szereplő „különös szabadságok”, „jussok” és „jutalmak” a későbbiek során sem töltődnek fel ennél konkrétabb tartalommal, az olyan elemek, mint például a földművesek elleni „zaklatásoktól”, „háborgatásoktól” való tartózkodásra történő felszólítás, illetve e rend „elnyomásának” elítélése ugyanezen referenciális szint relevenciáját mutatják.⁵²⁷ Mindazonáltal, ha a „föld-mivesek” védelmére vonatkozó ezen néhány, konkrétabb társadalmi vonatkozással bíró megállapítást összevetjük a nemesi nemzet politikai előjogait taglaló, korábban elemzett eszmefuttatásokkal azt mondhatjuk, hogy utóbbiak előbbiekhöz képest nem csak terjedelmileg szerepelnek nagyobb súllyal a műben, de jóval részletesebb formában is kerülnek kifejtésre.

Mindezeket figyelembe véve a „minden Rendek jussai” kitétel vonatkozásában a társadalmi referencia két szintje különíthető el. Az egyik a „rendek” kiterjesztő értelméből adódik és a társadalmi érdekközösség egy adott vonatkozásban konkrét referenciával bíró, de alapvetően elvi szinten mozgó, általános elgondolásának felel meg, a másik pedig a kifejezés egy olyan jelentésével áll összefüggésben, mely a politikai státusszal bíró csoportok előjogait öleli fel. A „rendek” fogalmiságából adódó társadalmi referencia e két iránya korántsem összeegyeztethetetlen egymással, utóbbi ugyanis – a funkcionális társadalmi modellnek megfelelően – minden további nélkül felfogható az előbbi nagyobb halmazán belüli, de a társadalom szövetében kiemelt szerepet játszó részhalmazként.

Végezetül a vizsgált kitétel jelentésének megállapítása vonatkozásában megkerülhetetlennek tűnő mozzanat az is, hogy az egyes „rendek” mellett a „birtokosokat” megillető „saját jussok” külön említést nyernek. Az utóbbiakra történő utalással a társadalom összességén belül kiemelt szerepet játszó, kollektív politikai jogosultságokkal bíró „rendeket” tekintve a birtokos nemesség, illetve maga a földbirtokos státusz kap megkülönböztetett figyelmet. A rendi nemzet törvényhozói jogköre által biztosított törvények uralma ezzel a társadalom *status quo*-jának egy olyan megkerülhetetlen intézményeként tételeződik, mely nem csak a társadalom (a „rendek” széles értelemben vett, kiterjesztő, „társadalmias” fogalmának megfelelő) általános rendje és békéje, valamint a mindenkire kiterjedő vagyon- és jogbiztonság ebből adódó elvárásai, de ezzel egyidejűleg (a „rendek” szűkebb, jogi fogalmával összefüggésben) a rendi nemzet kollektív politikai jogai, ezen belül pedig főként a

⁵²⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 51. Hasonlóképpen, a „kalmárok és kereskedők” javára „tétetett törvényekre, privilégiumokra, szabadságokra” történő utalás során sem tartja Oswald fontosnak ezek mibenlétét részletesebben taglalni. Oswald: *Az igaz hazafi*, 45.

földbirtoklással implicit módon összefüggésbe hozott, a nemeseket egyénileg megillető szabadságjogok tekintetében is garanciát nyújt.⁵²⁸

A jelentésmező eme második szegmensére összpontosítva figyelmünket elmondható, hogy Oswald a „politikai státusszal rendelkező társadalmi csoport” értelmében vett rendek kollektív politikai jogait és a (birtokos) nemeseket egyénileg megillető szabadságjogokat úgy helyezi egy szintre egymással, hogy közben a földbirtokos státusz kiemelt helyen történő említésével egy olyan motívumot is megidéz, mely a republikánus hagyomány hosszú alakulástörténetének több pillanatában is kiemelt szerepet játszott. A magántulajdon szentsége például a kora újkori republikanizmus szellemi forrásvidéke szempontjából meghatározó jelentőségű római jogi-államelméleti diskurzuson belül gyakran (a klasszikus terminológiában általában a *concordia* társadalmi jelentőségű főfogalmával megnevezett) társadalmi harmónia alapértékének egyik biztosítékaként tételeződött.⁵²⁹ Ugyanakkor, bár a társadalmi béke motívuma kiemelt jelentőségű Oswald érvelésében is, jól látható, hogy nála ennek garanciájaként nem közvetlenül a magántulajdon szentsége adódik, hanem a (rendi) nemzet kollektív politikai jogai, előbbi tehát éppenséggel nem az így megalapozott társadalmi béke biztosítékaként, hanem annak megvalósulása egyik biztos jeleként tűnik fel.

A törvényhozás jogkörének a „birtokosok jussainak” kontextusában történő említése a az ingatlanvagyon és a politikai függetlenség között tételezett azon összefüggésrendszert is eszünkbe juttathatja, mely a republikánus hagyomány bizonyos rétegeiben ugyancsak alapvetőnek tekinthető. A fordulatszerű utalás a maga igencsak tömör formájában a politikai részvétel és a földbirtoklás egyidejű említésével azt az elgondolást idézi fel, mely a politikai életben való részvétel alapkövetelményeként számon tartott autonómia szempontjából elengedhetetlennek tekintett anyagi függetlenség alapját a földbirtok intézményébe helyezi.⁵³⁰

⁵²⁸ A *Tripartitum*ban szereplő „egy és ugyanazon nemesi szabadság” elve természetesen inkább egy politikai program alapjául szolgáló jogi fikciónak tekinthető. A birtokosok „saját jussok” vonatkozásában való, nemességen belüli kiemelése Péter László azon megállapításának relevanciájára hívja fel a figyelmet, miszerint „valószínűtlen, hogy Werbőczy a *titulus nonust* [*Tripartitum*, I. 9.: ez a nemesség négy fő és kiváltságos jogát határozza meg, lásd Werbőczy: *Tripartitum*, 72–74. H. H.] és az ugyanazon szabadság elvét a birtoktalan, vagyis az adománylevéllel nem rendelkező nemességre is kiterjesztette volna.” Péter: *Verfassungsgeschichte*, 248. Ennyiben tehát Oswald „birtokosokat” és nem „nemeseket” emlegető szóhasználata abban a gondolati hagyományban helyezhető el, mely az *una eademque libertas* eszményét – amely maga tehát maga sem a 16. századi társadalmi helyzet leírásaként, de nem is jogi tényként értelmezendő, hanem egyfajta elvként és főleg politikai programként fogható fel – a nemesség földbirtokkal nem rendelkező részére nem terjesztette ki.

⁵²⁹ Az e gondolkör szempontjából meghatározó jelentőségű Cicero a *De officiis* című művében például a magántulajdon szentsége mellett annak a társadalmi harmónia megőrzésében betöltött alapvető szerepét kiemelve érvel, mégpedig éppenséggel a földosztás kontextusában és az *ager publicus* újraosztását célul tűző agrártörvényeket ellenezve. Lásd Nelson: *Republican Visions*, 195–197.

⁵³⁰ Kissé leegyszerűsítve az arisztotelészi *oikos* kora újkori republikánus olvasatáról, illetve értelmezéséről van szó. Az angol kontextushoz, közelebbről a Harrington és a neoharringtoniánusok által kidolgozott elmélethez lásd Pocock: *The Mobility of Property*, 106–107. A magyarországi kontextusban Takáts József is utal a politikai jogok

Mindazonáltal ebben a vonatkozásában is elmondható, hogy talán hiba volna e szövegelemet a republikánus tradíció ezen momentumával közvetlen módon összekötni, nem csak a recepció nyomon követésének lehetetlensége miatt, hanem már csak azért is, mivel úgy tűnik, az ismerős fogalmak ezektől nagyban eltérő hangsúlyokkal és elrendezésben ágyazódnak be az adott gondolatmenetbe.⁵³¹ A hangsúly Osvaldnál jól láthatóan nem azon van, hogy a földbirtok a szuverén politikai működés biztosítéka lenne, hanem – ezt talán mintegy magától értetődőnek véve – épp fordítva, a rendek politikai döntéshozatalban való részvételi joga adódik az ingatlanvagyon garanciájaként. A fordulat ilyen használatával a hangsúly tehát nem a birtokos nemesség politikai autonómiájának társadalomszervezési-strukturális biztosítékaira helyeződik, hanem egyrészt a rendek kollektív „jussainak” összességére, másrészt pedig a birtokosokat egyénileg megillető előjogokra. Amellett, hogy a kétféle logika persze egymást erősíti, ami eme aprócska szövegmozzanat vonatkozásában a beszédmódok módszertani kategóriái felől nézve elsősorban jelentőséggel bírhat az mindenekelőtt az, hogy az egyes szövegelemeknek a „globális” diskurzustörténeti tétjeit – amennyiben konkrét hatástörténeti mozzanatok nem érhetők tetten – sok esetben inkább csak a tipológiai jellegű összehasonlításra szorítkozva érdemes feszegetni.

Summázva a fentieket, jól látható, hogy a „minden rendek” szintagma kapcsán kimutatható referenciális keretrendszer kettőssége maga is a mű egészét (ezen belül pedig a törvény fogalmát konceptualizáló, most vizsgált fejezetet) meghatározó értékvonatkoztatási rendszer heterogenitásának fogalmi lenyomata. A fenti vizsgálódásokat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a rendi nemzet hatalmi jogosítványainak a törvény fogalmiságába íródása nem eliminálja a terminus azon értelmét, melyet korábban a közjó társadalmilag kiterjesztő felfogása kapcsán és a törvények mindenkire azonos mértékben való érvényességének hangsúlyozása alapján a felvilágosult kormányzati politika bizonyos fontos alapelveivel hoztunk kapcsolatba, ebben a fejezetben pedig a haza mint alapvető orientációs pont ezen összefüggésrendszerbe való beemelését, valamint a szabadság nem privilégiumszerű meghatározását figyelembe véve az utóbbiakkal egybevágónak tekinthető „felvilágosult monarchikus patriotizmus” diskurzushoz közel állóként jellemeztünk. Az érdekes az, ahogyan

összességét megjelenítő „alkotmány” és a „birtokok” ösiségének összefüggésére. Vö. Takáts: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, 673.

⁵³¹ Hangsúlyozni szeretném, hogy a republikanizmus lokális kontextusához képest „idegen” elemekkel való összevetéssel szigorúan tipológiai érvényű megállapításokra szorítkozom, és nem konkrét hatástörténeti mozzanatok kimutatása a célom, annál is inkább, mivel ez utóbbira csak a szerző intellektuális horizontjára, olvasottságára vonatkozó konkrétabb ismeretek birtokában lenne lehetőség. (Nem is annyira az antik auktorok különböző szintű ismerete vonatkozásában, hiszen ezt nagy általánosságban alapadottságnak vehetjük a korban, hanem főként a kora újkori republikánus áramlatok recepciója tekintetében.)

ezen, a törvények uralmának elképzelésrendszerébe belesűrített mozzanatok éppenséggel a törvény fogalmán keresztül azon konglomerátummal összeilleszkednek, melyben az ősi alkotmányosság werbőczyánus, a *plebsszel* szembeállított *populus* kiváltságait és politikai hatalmát megalapozó előfeltevés-rendszere a Montesquieu-féle mérsékelt alkotmánynak és a nemesség ezen belül betöltött, strukturális jelentőségű szerepkörének megfelelő „társadalomelméleti” áértelmezésben nyeri el helyét.

A törvény fogalmát tematizáló hosszabb szövegrész részletes elemzését célzó előző fejezetek legfontosabb tanulságaként azt mondhatjuk, hogy ezek mindenekelőtt azt példázzák, hogy mennyire összetett lehet egy-egy társadalmi-politikai főfogalom köré szerveződő jelentésháló, konkrétan pedig az a többszörösen rétegzett szemantikai struktúra is, mely magát a törvény fogalmát jellemzi. Az utólagos perspektívából ambivalensnek tűnő összefonódások talán leglátványosabbnak mondható példája az, hogy a társadalmilag kiterjesztő értelmű közjófogalom vagy a törvények betartásának mindenkire vonatkozó elvárása külön hangsúlyozásából egyáltalán nem következik a privilégiumokon alapuló társadalmi rend elutasítása.⁵³² mindebből jól látszik, hogy a szélesebb értelemben vett törvények uralma-hagyomány érvényesülésével, illetve a felvilágosult kormányzati politika bizonyos alapelveivel és elgondolásaival is rokonítható mozzanatok jól megférnek a rendi alkotmányhoz kapcsolódó megfontolásokkal.

Ha a korábbi fejezetek tanulságait is figyelembe véve a törvény fogalmában sűrűsödő eddig feltárt összefüggéseket újfent a különböző beszédmódok heurisztikus egységei segítségével kíséreljük meg leírni, a következő megállapításokat tehetjük. Az elemzések alapján egyértelművé vált, hogy a nemesi önazonosság szimbolikus konstruktumához köthető republikánus és az ősi alkotmányossághoz kapcsolható elemek mellett a felvilágosult kormányzati politika alapelveire emlékeztető megfontolások is megjelennek, méghozzá úgy, hogy közben a rendi dualizmus előbbieknél megfelelő struktúrája nem kérdőjeleződik meg. Mint láthattuk, a fogalom instrumentális, a törvények uralma hagyományhoz is kapcsolódó aspektusaiban a törvények funkcionalitásának két, egymást kiegészítő dimenziója érhető tetten. Ezek egyike annak a főként a felvilágosult kormányzati politikához kapcsolható teoretikus jelentésrétegnek a derivátuma, melyben egy alapjában véve haszonelvű⁵³³ értékrenden belül a

⁵³² Mint láttuk, a törvények uralmára vonatkozó elgondolás a műben a rendi társadalmi szerveződésnek megfelelően érvényesül, ez tehát korántsem a törvények univerzális, mindenkire egyenlő mértékben kiterjedő érvényességét implicálja, hanem azt jelenti, hogy a törvényes rend egészén belül mindenkinek a *rá vonatkozó* rendelkezéseket kell betartania.

⁵³³ A fogalmat itt és a továbbiakban egy olyan általános értelemben használom, amelyet szeretnék élesen elválasztani az utilitarizmus későbbi filozófiai irányzatához köthető speciális jelentésrétegtől.

társadalmi rend és kohézió megteremtésének és fenntartásának fontossága és célszerűsége dominál, a másik pedig azon, a republikánus erénydiskurzus kontextusába illeszkedő elgondolásokból adódik, melyekben a közösségi erkölcs „felülről” történő rehabilitációja a központi motívum. Ugyanakkor a társadalmi kohézió megteremtésére alkalmas racionális eszközként tételezett, illetve a különböző, károsnak minősített társadalmi folyamatokkal szemben hatékony instrumentumként konceptualizált, a modifikálhatóság elvét implikáló ezen törvényfogalom vonatkozásában a politikai részvétel részben már taglalt⁵³⁴ klasszikus republikánus elvének a magyar rendiség valóságára alkalmazott változata is hangsúlyos formában jelenik meg.⁵³⁵ Utóbbi egyúttal a rendi alkotmány politikai aspektusaként is felfogható, vagyis az ősi alkotmányosság motívumrendszeréhez is kapcsolódik. Ha egy mondatban szeretnénk az előző néhány fejezet hosszadalmas vizsgálódásaiból leszűrhető legfontosabb tanulságot összegezni, azt mondhatjuk, hogy a törvény társadalmi jelentőségét tagláló érvelésekben a fogalomnak a republikánus erénydiskurzusból és a felvilágosult kormányzati politika társadalmi kohéziót célzó, illetve „társadalomjobbító” szegmenseiből összeálló instrumentális jelentésspektusa fonódik össze az ősi alkotmányosság rendi dualizmussal, vagyis a részvételi elv rendiségre vetített változatával kapcsolatos vonatkozásaival.

Ugyanakkor, mint már többször is jeleztük (és ez talán már az utolsóként elemzett szövegrész alapján is érzékelhető) *Az igaz hazafi* konkrét közéleti tételekkel bíró, releváns szinkrón kontextusának elsősorban a felekezeti kérdés diskurzusa tekinthető. Mindaz, amit Osvald elméleti szinten a funkcionális társadalmi modell ideálisnak tartott működésmódja kapcsán alapvetően normatív alapállásból művében kifejt, valamilyen módon kapcsolódik ahhoz az aktuális, konkrét beszédszándékához is, mely explicit módon a könyv második felében érvényesül. Ebben egy, a korábbiakhoz képest sokkal inkább kézzelfogható cél érhető tetten, a protestáns vallásszabadság teoretikus igényű, de praktikus szempontok által vezérelt alátámasztása. Eme nagyon is gyakorlati megfontolások érvényesülését már önmagában az is jól mutatja, hogy a felekezeti problematika a műben először a törvényt mint alapvető társadalmi kohéziós faktort tételező, a törvények sérthetlenségéről, illetve a törvények uralmáról értekező szövegrészbe illeszkedve vetődik fel. Ez azt mutatja, hogy a mű „társadalomelméletileg” is releváns, a törvény jelentőségével kapcsolatban kifejtett, bizonyos

⁵³⁴ Lásd főként az *Exkursus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.

⁵³⁵ A participatorikus polgárság-vízióhoz, mint a „republikánus elméletek egyik közös nevezőjéhez” lásd Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 77. Magyar vonatkozásban természetesen inkább egyfajta participatorikus rendiség-vízióról lehetne beszélni.

elemeiben a felvilágosodás eszmeköréhez is kapcsolható elméleti jellegű eszmefuttatásai egyben komoly közéleti téttekkel is bírtak. Hogy azonban maga a funkcionális társadalmi modell és a „mérséklett függés” ehhez kapcsolódó elmélete,⁵³⁶ ezen túlmenően a törvények uralma motívuma, konkrétan pedig a törvények minden rendre külön-külön, illetve azok minden tagjára kiterjedő, a társadalmi együttélést megalapozó érvényességének hangsúlyozása, valamint a törvények megváltoztathatóságáról szóló, korábban elemzett szövegrészekben foglaltak, végül pedig a törvényszabás intézményének a rendi dualizmus modellje szerinti elképzelése miként viszonyul a szerző felekezeti kérdéssel kapcsolatos nézeteihez, ez utóbbiak tüzetesebb elemzése adhat választ.

⁵³⁶ Lásd *Exkurzus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezet.

4. A felekezeti kérdés

4.1. A felekezeti viták 1790–91-ben és a protestáns egyenjogúság tételének megalapozása a műben

Végezetül tehát a felekezeti kérdés azon szempontrendszerére is feltűnik a törvény fogalmát taglaló hosszabb szövegrészen belül, mely a mű ezt megelőző fejezeteiben még nem mutatható ki. Az egyelőre még csak jelzésszerűen megjelenő, de a későbbi érvelések központi szervező elemévé előlépő téma feltűnése egyben Oswald egyik legfontosabb beszédszándékára is fényt derít: ez nem más, mint a protestáns (a reformátusokra és az evangélikusokra vonatkozó) felekezeti és politikai egyenjogúság elméleti megalapozása és az ennek kézzelfogható biztosítékaul szolgáló intézményes keretekre vonatkozó ajánlat felvázolása.⁵³⁷ A kérdésben az Oswald által elfoglalt pozíció és az ennek alátámasztására alkalmazott érvrendszer részletes elemzése előtt, annak érdekében, hogy azt a maga politika- és diskurzustörténeti kontextusában értékelhessük, érdemes elsőként a felekezeti kérdés hosszabb távú, 18. századi történetének egy kiemelt jelentőségű aspektusára kitérni, majd ezt követően a protestáns egyenjogúsítás problematikájához kapcsolódó 18. század végi diskurzus szerkezetéről, az abban tetten érhető tipikus álláspontokról, végül ezek hordozóiról is röviden szót ejteni.

Mint azt Szijártó M. István elemzéseiből tudjuk, a diéta vitáiban a vallási kérdés a 18. század első harmada után fokozatosan háttérbe szorult,⁵³⁸ és egyre inkább a rendi dualizmust meghatározó alapvető antagonizmusnak, a rendiség és az uralkodó közti szembenállásnak adta át a helyét. Ennek következtében az országgyűléseken főként más témák kerültek előtérbe, mindenekelőtt a nemesi adómentesség és a hadiadó mértékének kérdései.⁵³⁹ Ugyanakkor ez alapvetően nem a vallási kérdéssel kapcsolatos ellentétek tényleges elsimulásából, hanem főként abból adódott, hogy „a király magához vonta, magához tudta vonni a döntés jogát az annyira fontos felekezeti kérdésben.”⁵⁴⁰ Hogy a mélyben a törésvonalak korántsem tűntek el,

⁵³⁷ A vallásügy kérdésének a műben betöltött központi szerepére az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezet végén már utaltunk.

⁵³⁸ Megfigyelése szerint „[a]z 1728–29. évi diéta után az országgyűléseken már nem domináltak a vallási viták.” Szijártó: *A diéta*, 277. A diéták történetének kiemelt figyelemben való részesítésével természetesen nem azt szeretném sugallni, hogy a korabeli politikai diskurzus kimerülne az országgyűléseken zajló polémiákban. Azt azonban igen, hogy az országos politizálás legfontosabb terepét adó diétai vitákban megfigyelhető tendenciák a politikai viszonyokban és a politikai beszédben zajló változások faktoraként és indikátoraként egyaránt alapvető, megkerülhetetlen jelentőséggel bírnak.

⁵³⁹ Szijártó: *A diéta*, 269–280., különösen: 280.

⁵⁴⁰ Szijártó: *A diéta*, 280. Miként megjegyzi, „a vallási tematika anélkül válhatott másodlagossá, hogy a benne összezsapó ellentétek hevessége teljesen eltűnt volna”: a vallási kérdés jelentőségének csökkenését tehát

jól mutatja az 1790-es nyári hitlevélvita, melyet a vallási kérdés körüli heves összecsapások gyakorlatilag megbénítottak.⁵⁴¹ Az Oswald felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvrendszerében megnyilvánuló szubjektív problémaérzékenység tágabb kontextusaként tehát (az egész felekezeti problematika jelentőségének az országgyűlési politizálás szempontjából a háttérben végbemenő, igazán a század utolsó harmadában hangsúlyos csökkenése mellett is)⁵⁴² egy viszonylag virulensnek mondható diszkurzív környezetet vehetünk adottnak még akkor is, ha ennek foka összességében nem mérhető a század első harmadában zajló vallási viták hevesességéhez.⁵⁴³ Ennek megfelelően pedig a felekezeti kérdés különböző aspektusait tematizáló diskurzust – avagy Kovács Ákos András és Szűcs Zoltán Gábor terminológiájával élve a tolerancia diskurzusát⁵⁴⁴ – mint az 1790-es évek eleje tágabban vett politikai

abszolutizálni sem érdemes. A folyamatok illetően alakulásához főként az járult hozzá, hogy a vallásügy 1715 után gyakorlatilag kikerült a diéta tárgyai közül, és végül rendeleti úton került rendezésre. Az 1712–15. évi országgyűlésen a „harcias a katolikus többség és az Okolicsányi Pál, Ráday Pál, Vay László vezette protestáns kisebbség között oly éles összecsapás zajlott le”, hogy az 1715:30 törvénycikk „megtiltotta a vallási sérelmek tárgyalását az országgyűlésen.” (Kosáry: *Művelődés*, 79.) Ugyanezen törvénycikk egyúttal vallásügyi bizottságot küldött ki a kérdéses sérelmes ügyek tárgyalására (Kosáry: *Művelődés*, 79., Ember: *Országgyűlések*, 400.). A gróf Koháry István országbíró elnökletével 1721 tavaszától megszakításokkal ülésező ún. pesti *commissio* azonban hosszas működése alatt a felekezeti ellentétek miatt nem jutott dűlőre (Szijártó: *A diéta*, 276.), ami megint csak hozzájárult ahhoz, hogy a vallási kérdésben az uralkodó kezébe kerüljön a döntés joga. Mint tudjuk, III. Károly ezt végül az 1728–29. évi diéta botrányos vallásügyi vitái után, az 1731. március 21-én kiadott, a protestánsok vallásgyakorlatát erőteljes rendelkezésekkel akadályozó első, majd a református és evangélikus egyház számára 4–4 szuperintendencia felállítását engedélyező, 1734. október 20-án kibocsátott második *Carolina Resolutio*-ban érvényesítette. (Lásd Szijártó: *A diéta*, 276., illetve Kosáry: *Művelődés*, 81–83.) A viszonyok bonyolultságát mutatja ugyanakkor, hogy azon átfogó folyamat részeként, melynek során a felekezeti kérdés a rendi politizálás egészen belül fokozatos visszaszorult, egy olyan kísérőjelenség is megfigyelhető, mely a fő tendenciával ellentétes irányú volt. A vallásügy uralkodóhoz kerülése és a protestáns vallásgyakorlatot ennek következtében rendeleti úton korlátozó intézkedések ugyanis – tetemesen szaporítván a protestánsok sérelmeit – éppenséggel a felekezeti kérdésben rejlő feszültség fokozódásához járultak hozzá. Utóbbi mozzanat Oswald érvrendszerében is megfoghatónak tűnik, hiszen mint nemsokára látni fogjuk, ő maga is utal bizonyos, a protestánsok szempontjából sérelmes „királyi rendelkezésekre”, melyeket ugyanakkor a bécsi és linzi békék értelmében érvénytelennek tart. Oswald: *Az igaz hazafi*, 56. (Ezekről a jelen fejezetben még részletesebben is szó lesz.)

⁵⁴¹ Szijártó: *A kossuthi „nyeregidő” a 18. század végi magyar politikában*, 14. Marczali alapján idézi gróf Esterházy Ferenc 1790. július 6-án kelt levelet, miszerint „[e]zt a diétát teljesen vallásos diétának lehetne nevezni. Mert a vallás ügye lelassítja annyira eljárásunkat, jobban mondva egy részt a protestánsok mértéktelen követelései, másrészt a klérus makacssága, mely azt is megtagadja, mi azon követelésekben igazságos. [...] Oly nagy az ellentét, hogy minduntalan attól kell félni, hogy hajba kapnak.” Lásd még Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 239. Esterházynek e megjegyzése papírra vetésekor persze nem lehetett rálátása a diéta egészére. Ha az 1790–91. évi diéta történetének egészét nézzük, „nyilvánvaló, hogy a felekezeti kérdés nem uralta ezt az országgyűlést.” Szijártó: *A diéta*, 280.

⁵⁴² Szijártó: *A diéta*, 280. (Marczalival egyetértve fogadja el a változások súlypontját a század utolsó harmadára helyező periodizációt. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 221.)

⁵⁴³ Szijártó M. István egy nagyon fontos megjegyzése szerint lényegében a század folyamán egy olyan folyamat zajlott le, melynek során „más kérdések jelentősége növekedett meg, így a vallási problematika anélkül válhatott másodlagossá, hogy a benne összecsapó ellentétek hevesége teljesen eltűnt volna.” Szijártó: *A diéta*, 280.

⁵⁴⁴ Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 159. A kifejezésre való utalással természetesen nem kívánom az eme diskurzustól való hozzászólásokként értelmezendő szövegek körét a pusztán „tolerálás” gondolkodásmódban mozgó megnyilvánulásokra szűkíteni. Jól látható, hogy a szerzőpáros szándékai szerint sem a „megtűrt”, „tolerált”, „befogadott”, „bevett” stb. kategóriák közti árnyalt viszonyrendszer alapján rajzolódik ki a terminus értelme (és így a jelölni kívánt diskurzus határai sem ennek megfelelően körvonalazhatók), hanem a felekezeti kérdés

nyilvánosságának egyik fontos „csomópontját” vehetjük figyelembe. Ennek konkrét politikai kontextusát illetően alapvető fontosságú tényező a vallási kérdés 1790-es visszakerülése az országgyűlés tárgyai közé.⁵⁴⁵ Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy protestáns oldalról a bécsi és linzi békék szelleméhez való visszatérésnek, sőt ennek a protestánsok teljes egyenjogúsítása irányában történő továbbfejlesztésének szándékával, katolikus részről pedig (adott esetben a protestánsoknak tett különböző szintű engedmények mellett) lényegében a katolicizmus „uralkodó vallás” mivoltának megtartására irányuló törekvésekkel kell számolnunk, már ami a felekezeti kérdés diskurzusához kapcsolható nézetek tartalmi vonatkozásait illeti. A megnyilvánulások főbb fórumait, illetve hordozó felületeit az országgyűlési vitákban, valamint a vallási-felekezeti tárgyú politikai irodalomban láthatjuk, a protestánsok helyzetét immár törvényi szinten rendező 1791. évi 26. törvénycikkkel pedig mint a felekezeti diskurzus jogilag is kiemelkedő jelentőségű lenyomatával kell számolni.

Ami az országgyűlési vitákhoz kapcsolódó, illetve magán a diétán zajló polémiákat illeti,⁵⁴⁶ a felekezeti ügyek vonatkozásában és konkrétan a protestánsok vallásgyakorlata és jogállása tekintetében elfoglalt pozíciók igen széles skálán mozogtak, lényegében pedig – Benda Kálmán megfogalmazásával élve – az egyenjogúsítás kérdése körül forogtak.⁵⁴⁷ A kerületi ülések során a „politikailag hangadó protestánsok a teljes egyenjogúsítás mellett szálltak síkra”⁵⁴⁸ (mint részletesen látni fogjuk, Osvald maga is emellett állt ki), míg a két dunai, katolikus többségű kerület június 27-i válaszában fenntartotta a katolikus vallás államvallás jellegét, ennek megfelelően pedig az „akatólikus felekezetek nem egyenjogúak, csak bevett religiók” lettek volna.⁵⁴⁹ Az augusztus 12-étől működő *mixta deputatio* ülésein a leghevesebb vitákat az áttérés, a protestáns konzisztóriumok joghatósága és a vegyes házasságban született gyermekek vallásának szabályozása körüli kérdések váltották ki. A bizottságban nem sikerült

egészének diszkurzív aspektusai megnevezésére szolgál, konkrét politikai kontextusát pedig (legalábbis 1790–91-ben) a protestánsok jogállásának a toleranciáról szóló pátenst felváltó törvényi rendezése körüli viták jelentik.

⁵⁴⁵ Sziijártó: *A diéta*, 279–280. Mint tudjuk, az 1790–91. évi országgyűlés a vallási kérdésben – az 1712–15-ös diétához hasonlóan – végül az uralkodó döntőbíráskodására szorult. Lásd Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 262.; Sziijártó: *A diéta*, 280.

⁵⁴⁶ A vallási-felekezeti tárgyú politikai irodalomhoz általában véve lásd mindenekelőtt Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*, 57–67.; Ballagi: *A politikai irodalom*, 169–199, 616–754.; Eckhardt: *A francia forradalom eszméi*, 63–99., 163–193.; Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 95–96.; Pruzsinszky: *Természetjog és politika*, 99. A kerületi üléseken és az országgyűlésen zajló vitákhoz lásd főként Marczali: *Az 1790/91-diki országgyűlés*. 2. kötet, 221–296.; Bíró–Szilágyi (szerk.): *A magyar református egyház története*. 265–267.; Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 93–96.; Bucsay: *A protestantizmus története Magyarországon*, 174–176.; Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 198–209.

⁵⁴⁷ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 93.

⁵⁴⁸ A tiszai kerületek előterjesztésére 1790. június 22-én került sor. Lásd Benda (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet, 602.

⁵⁴⁹ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 93–94.

kompromisszumra jutni és a polémiák szeptember elejétől a diétán folytatódtak.⁵⁵⁰ Ebben nagy szerepet játszott, hogy a katolikus klérus „merev tagadást” képviselő része a világi katolikusok engedményeit is sokallta.⁵⁵¹ Végül, mint tudjuk, hosszasan húzódó viták után a katolikus klérus javaslatára a rendek II. Lipót elé terjesztették a kérdést, aki 1790. november 7-én kelt leiratában a protestánsok számára kedvező ítéletet hozott. Ennek a katolikus klérus és a világi katolikusok egy része a november 11-i ülésen „ünnepélyesen ellenállt”, majd külön feliratot fogalmazott meg.⁵⁵² Végül egy új leiratban a protestánsok hátrányára betoldott változtatásokra is sor került, az ennek alapján létrejött rendelkezést az országgyűlés 1791. február 8-án iktatta törvénybe.⁵⁵³

Általában véve elmondható, hogy a műben első alkalommal és itt még csupán rövid felvillanásként megmutatkozó felekezeti tematika egyik potenciális kulcsszava a „vakbuzgóság”. Ezt Oswald az alább következő érvelésben is beveti, mégpedig egy olyan ellenfogalomként, amellyel szemben aztán a pozitív értékfogalmak egész kis univerzumát építheti fel. A konceptuális ellenpóluson egy olyan komplex értékvonatkoztatási keretrendszer rajzolódik ki, mely két, az adott érvelésen belül egymással szerves kapcsolatba hozott, ugyanakkor jól elkülöníthető szegmensből áll össze. Ezek egyike a felvilágosodás fénymetaforikájával összekapcsolva érvényre juttatott, a „józan bölcsesség” fogalmába sűrítve megjelenített praktikus tudásesményből és a „Politika” ehhez kapcsolódó fogalmiságából összeálló konglomerátum, amelyet a törvények sérthetlenségét hangsúlyozó, a törvények uralma tradíciójához köthető érv egészít ki. A felekezeti koordinátarendszerben felvázolt modell általános „történettropológiai” igazolását a belső széthúzásból és az önérdeket a közérdek elé helyező korrupcióból törvényszerűen következő hanyatlás klasszikus republikánus toposzának a „közös múltra” vetítése látja el, emocionális feltöltésére pedig az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjának fordulatszerű hívószószavakba kódolt bevetése szolgál.⁵⁵⁴

„Fájdalommal kell említenem, hogy voltak hajdan e’ mi drága Hazánkban is olyas boldogtalan gondolatú érzékenytelen Hazafiak, kik azon homályos időkben melyben az értelemnek szemlélményét (horizontát) a’ tudatlanságnak, és ennek leányának, a’ vak buzgóságnak sűrű köde annyira el-nyomta, hogy a’ józan bölcsességnek, és Politikának sugári azon által nem hathattak; azt vélték ezek, hogy bizvást lehet a’ köz törvénynek valamely tizkelyét a’ nélkül meg rontani, hogy ez az egész törvények meg sértésére ne

⁵⁵⁰ Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 201.

⁵⁵¹ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 94.

⁵⁵² A klérus tagjai és az őket támogató világi katolikusok november 30-án gyűltek össze és fogalmazták meg 84 pontos feliratukat. Mivel ezt az országgyűlés többségének tudta nélkül tették, óriási felháborodást váltottak ki az ellentábor sorai között. Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 204.

⁵⁵³ Vörös (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*, 1233–1234.

⁵⁵⁴ Az utóbbit felidéző konkrét szóhasználat kapcsán elmondhatjuk, hogy maga a „törvény” kifejezés *expressis verbis* még képzett formában sem tűnik fel itt, a „törvényes szabadságok” helyett (lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 22.) az azzal csereszabatos (egyébként Oswald által előszeretettel használt) „fundamentumos szabadságok” szerepel, és egyértelműen ugyanazt az értékvonatkoztatási keretrendszert hivatott megjeleníteni.

szolgáljon. Ugyan is kezdték azok az úgy nevezett Protestáns Hazafiaknak javára, és egyenlő szabadságára és en[n]ek meg erősítésére tartozó 1606-ban és 1645-ben kötött fundamentomos szövetségeket magányos sugallások által szerzett utóbbi törvényekkel, 's Királyi rendeletekkel erőtteleníteni; de bezzeg meg adtuk minnyájan ezen durva principiumnak árát, 's keserű is volt, mert nem csak hogy kedves Hazánk attól az időtől fogva, mind a' külső, mind a' belső hatalom ellen vissza vonásoknak lelke által erőtlenebbé, sőt mint egy guta ütött tag éppen tehetetlenné tétetett, de még ebből az irigy és a' Király 's a' Birodalom javának ürügye alatt a' magok hasznát és ditsóságát vadászó, ez Ország boldogságának, és belső békességének fundamentomit pedig valójában áskáló irigy sziveiket Nemzetünk veszedelmén hizláló álnak tanács adók is himet varván Nemzeti meg gyökerezett fundamentomos, és őseink vérén épült régi szabadságainkat már éppen a' végső veszedelem örvényének széleire vezették!"⁵⁵⁵

Megfigyelhető, hogy a vakbuzgósággal szembeállított értékmező első, a „Politika” és a „józan bölcsesség” kulcsfogalmai által fémjelzett szegmense határozottan korrelálni látszik a *Politzia* azon előfordulásaival, ahol az a „Politika” itt bevetett fogalmához hasonlóan ugyancsak a praktikus tudáseszménnyel összeszöve jelent meg: ott az értékhierarchia ellenpólusán a népi felvilágosítás kontextusában feltűnő „tudatlanság” helyezkedett el, itt ugyanezt a szerepet a felekezeti tematika keretein belül megjelenített „vakbuzgóság” tölti be.⁵⁵⁶ Mindebből egyúttal az utóbbi két fogalom „összetartása” is láthatóvá válik, sőt közvetetten (a „vakbuzgósághoz” való kapcsolódásával) a törvények lerontása is az értékoppozíció eme „negatív” pólusára helyeződik, amivel viszont a törvények sérthetetlenségének motívuma a „józan bölcsesség” és a *Politzia* / „Politika” fogalmaiban testet öltő pozitív értékajánlat részévé válik.

Ennek annál is inkább jelentőséget kell tulajdonítanunk, mert a politika fogalmához egy másik, negatív konnotációkkal bíró jelentés is társulhatott. Miként Szűcs Zoltán Gábor tanulmányából kiderül, a „Politika” (más alakban: *Politica*) fogalmának egyes jelentésspektusai szorosan kapcsolódtak a kor politikai gondolkodásában a *prudentia* gyakorlati bölcsességet előtérbe helyező szókincséhez.⁵⁵⁷ ennek eklatáns példáját láthatjuk a fenti idézet „józan bölcsességre” utaló kitételében. Ugyanakkor éppen a politika ezen gyakorlatias felfogásából következhetett, hogy ezen politika fogalom egy olyan morális szempontból elítélt értelmet is hordozhatott, amely nagyjából a (köznapi értelemben vett) „machiavellizmus”, „manipulatív mesterkedés” jelentéseknek feleltethető meg. Szűcs több ilyen példát is felhoz a Kazinczy-levelezés anyagából,⁵⁵⁸ ugyanakkor érdemes azt is kiemelni, hogy ennek hasonló eseteivel találkozhatunk a kor nyomtatásban megjelent politikai

⁵⁵⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 56–57.

⁵⁵⁶ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁵⁵⁷ Szűcs: *Küzdöttek-e az idővel*, 23–24., 26. A 18. és 19. század fordulójának „polit-szótárát” a Kazinczy-levelezés alapján vizsgáló tanulmányra a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben hivatkoztunk, a *Politzia* fogalmának *Az igaz hazafiban* tetten érhető jelentésspektusai kapcsán.

⁵⁵⁸ Szűcs: *Küzdöttek-e az idővel*, 26–28.

irodalmában is. A kifejezés ilyen alkalmazását találjuk meg például az „A’ mikor minden tag edgyetért a’ fővel” kezdetű, I. Ferenc koronázására írt, korábban más kontextusban már említett alkalmi költeményben:

„A’ mi Szerető Királyné Aszszonyunknak ezen nyájas és a’ mi örök betsületünkre szolgáló mondását magam ugyan nem Felséges szájából, de tsak ugyan igen hitelesen hallottam, hogy ezt mondotta volna felöllünk: »Soha nem láttam én olyan Nemes Nemzetet, mint a’ Magyar, és a’ ki ez után felölle Én előttem rosszat mond, magam fogom össze-kontzólni: (massacriren) ezt pedig nem Politikából, hanem igaz Szívemből mondom és kív[á]nom, hogy Gróf F -- tégye közönségessé.«”⁵⁵⁹

Szűcs továbbá a fogalom egy olyan speciális alakváltozatát is említi, amelyben szintén a praktikus jelentésaspektus hangsúlyos. A Kazinczy-levelezésre vonatkozó megfogalmazása szerint „a [...] bizonyos cél elérésére irányuló tudatos cselekvés jelentését a levelekben főként [a] valaki politikája szerkezet fejezi ki.”⁵⁶⁰ Ez a változat szintén megjelenik a nyomtatásban megjelent anyagban. Ismét csupán egyetlen példára szorítkozva ugyanezt a szerkezetet találjuk egy, az 1796. évi országgyűlés alkalmával, vagyis az első koalíciós háború (1792–1796) idején megjelent, az időszakban jellemző „hazafias franciaellenesség” húrjain játszó, a felsőbbség és a fennálló társadalmi rend tiszteletére felszólító, felvilágosodásellenes politikai költeményben. Úgy tűnik, nagyjából a „machiavelliánus mesterkedés” és a „színlelt politika” azon jelentéseit találjuk itt, melyet Szűcs a „politica mint cselekvés” jelentéskör kapcsán említ.⁵⁶¹

„Felelj, most mirígyes, / Fene, vad, és mirges, / Gyilkos szabad Lelkűség, / Hát ez Barátidhoz, / Emberi Társidhoz / Esküdt szeretet, ’s készség? / Ezek szem fényei, / Illyek Reményei, / Titkult Politikádnak? / Óh be mély Örvényi, / Tsuf, férges Gyümöltsi / Nyüves gyökerű fádnak. / Szollj most te meg-rögzött, / Frantz vérbe költözött / Isten’, ’s Király’ tagadó? / Mért félsz a’ menykötől [sic] / Tüz’, szélvész, tengertől / Miért nem vagy állandó!?”⁵⁶²

A „Politika” fogalmának ezen negatív asszociációkat keltő alkalmazásai jól mutatják, hogy az Osvald által használt pozitív értéktöltettel bíró jelentésváltozat korántsem tekinthető magától értetődőnek az időszakban. Ami a törvények sérthetetlenségének gondolatát illeti, a korábbi elemzésekből már kiderült, hogy ez a törvény fogalmiságát körüljáró szövegrészekben kiemelt szerepet tölt be, és hogy a törvények uralmával kapcsolatos, a mű több helyén kimutatott nézetrendszer integráns elemének tekinthető.⁵⁶³ Mindehhez képest a fenti passzusban az is felsejlik, hogy az ehhez kapcsolódó, eddig inkább elméleti szinten mozgó érvelések valódi tétje

⁵⁵⁹ A’ mikor minden tag edgyetért, 5. A szöveg első említését lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetben.

⁵⁶⁰ Szűcs: *Küzdöttek-e az idővel*, 21. Szűcs kiemeli, hogy korábban (a 17. század óta) a „céltudatos cselekvés” jelentést a *Politzia* fogalma hordozta és később ezt vette át a „valaki politikája” szerkezet.

⁵⁶¹ Szűcs: *Küzdöttek-e az idővel*, 26–28.

⁵⁶² Gubernáth: *Buzdító versezet*, 15–16.

⁵⁶³ Lásd elsősorban *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezetet.

a tolerancia diskurzusán belül elfoglalt pozíciójuk fényében mérhető csak fel. Ám hogy a törvények sérthetetlenségének itt megjelenő, és a műben máshol is visszatérő motívuma (rajta keresztül pedig a törvények uralmának átfogó értékrendszere) ezen belül pontosan milyen retorikai-diszkurzív funkciót tölt be, részleteiben csak egy később elemzendő szövegrész alapján lesz megválaszolható.⁵⁶⁴

A fentiekén túlmenően az is jól látszik, hogy a „rég magyar szabadság” szélesebb vonatkozású jelentésváltozata itt *expressis verbis* mutatkozik meg, mégpedig egészen egyértelmű formában, hiszen Oswald az „1606-ban és 1645-ben kötött fundamentumos szövetségek” (a bécsi és a linzi békék) protestánsokra nézve kedvező pontjait közvetlenül az „egyenlő szabadság” kontextusában említi, majd (ezt már indirekt módon) az „őseink vérén épült régi szabadságokkal” is összefüggésbe hozza. Vagyis az előbbieket egyértelműen az utóbbiak részeként kezeli,⁵⁶⁵ ami lényegében a protestáns vallásszabadságot szabályozó bécsi és linzi békékben foglalt irányelvek protestánsok szempontjából vett vívmányaihoz való visszatérés (illetve, ha az 1791:26-os törvénycikk bevezetésében foglaltakra,⁵⁶⁶ valamint *Az igaz hazafi* eme törvénycikk 1791. február 8-i törvénybe iktatása *utáni*, 1792-es publikálására gondolunk: ezen vívmányok megtartása) szorgalmazásaként értelmezhető. A „rég magyar szabadság” szélesebb értelmű jelentésváltozata alkalmazásának⁵⁶⁷ funkciója a konkrét érvelésen belül nem más, mint az, hogy ezzel Oswald a protestánsokra nézve kedvező egyezményeket a „fundamentumos szabadságok” patinájával vonja be, és ily módon azok későbbiek során történt figyelmen kívül hagyását, illetve megszegését jogtalan aktusként mutathassa be. Megjegyzendő, hogy a bécsi és a linzi békék rendelkezéseinek a „rég magyar szabadságok” (a 18. század végétől kezdve gyökeret verő kifejezéssel: az ősi alkotmány)

⁵⁶⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 96., ennek részletes elemzésére *Protestánsjussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben kerül sor.

⁵⁶⁵ Szövegszerűen, a megfogalmazás lehető legkonkrétabb formájában mutatja ezt többek közt az a szöveghely is, ahol Oswald a protestánsok jogainak alátámasztására hivatkozott bécsi és linzi békék kontextusában a „jeles és viszontagos Frigyekekről ’s örökös Egyezésekről” általános érvennyel is értekezve, ez utóbbiak vonatkozásában a következő zárójeles megjegyzést teszi: „...mellyeken külömben-is a’ Hazának közönséges szabadságai állanak.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 95.

⁵⁶⁶ A bécsi és a linzi békék pontjait törvénybe foglaló 1608. és 1647. évi törvények megfelelő cikkelyeire hivatkozó helyen a következő megfogalmazást találjuk: „[A] karok és rendek [...] igazságosnak ismerték el, hogy Magyarország határain belül a vallás ügye egyedül az 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyeztessék vissza, és hogy következésképpen úgy az ágostai, mint a helvét hitvallást követő evangélikus honlakosok örökre visszaállított szabad vallásgyakorlatának alapjául és szegletkövéül az idézett 1608. évi koronázás előtti 1. cikkelybe foglalt és a törvénykönyve beiktatott bécsi békének, valamint az 1645:5. cikkelybe iktatott linzi békének tartalma fogadtassék el és újíttassék meg.” 1791:26. törvénycikk. A vallás ügyéről. In Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szövegyűjtemény*, 56–60., különösen: 56. Az 1791. évi vallásügyi törvény rövid tartalmi ismertetését lásd Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 99–100., illetve Bucsay: *A protestantizmus története*, 175–176.

⁵⁶⁷ Tevesz: *Adalékok az 1790-es rendi mozgalom eszméletörténeti háttéréhez*, 139.

részeként való emlegetése nem Osvald „találmánya”, ez a korban megszokottnak tekinthető. Pest megye 1790. évi követutasításában a consitutio helyreállításának szükségessége melletti érvelésből kiderül, hogy a „teljes constitutio” fogalmába (IV. Ferdinánd és I. Lipót hitlevele, a szatmári béke és az 1741:8. törvénycikk mellett) a bécsi és linzi „szerződések”, valamint az 1608-as és 1647-es törvények is beleértendők.⁵⁶⁸

Érdeemes felfigyelni a nagyon is tudatosnak tűnő szóhasználat mögött megbújó terminológiai differenciálásra, mely – ezen a szöveghelyen legalábbis – szándékosan nem a bécsi és a linzi békék nyomán elfogadott törvényekről beszél, hanem magukról a „szövetségekötésekről.” Ezzel Osvald itt elkerüli, hogy a törvények semmissé tételének lehetségeségét és azok megváltoztathatóságát propagáló érveléseiben megfogalmazottakkal ellentmondásba kerüljön. Mint korábban már láttuk, a „szövetségekötéseket és frigyeket” nem a műben hangoztatott azon kitételnek megfelelően kezeli, miszerint a törvények eltörlésének és módosításának jogköre a diéta illetékességébe tartozik. Az előbbieken foglaltak utólagos felülírásának jogossága tehát nem a korábban a törvények megváltoztathatóságáról mondottak alapján ítélandó meg, hiszen ez alól „a’ viszontagos szövetségek, és frigyek ki-fogást szenvednek, úgy mint mellyek tsupán tsak a szövetkezett feleknek meg egyezésekből változtatnak.”⁵⁶⁹ (Ez az argumentáció egyébiránt szintén nem tekinthető a szerző invenciójának. A bécsi és linzi békékre mint „változhatatlan érvényű, kétoldali szerződésre” való hivatkozás, „amelyeknek határozatait sem király rendeletek, de még országgyűlési többség alkotta egyoldalú törvények sem változtathatják meg”, protestáns érvelések bevett fordulata a 18. század végén.)⁵⁷⁰

Ily módon lehetővé válik számára, hogy a múltbéli rendezésre hivatkozó történeti jellegű érvelést, valamint ezt megtámogatandó a törvények uralmának elvét⁵⁷¹ úgy alkalmazza, hogy közben a törvények megváltoztathatóságának elgondolásával és a diéta ehhez kapcsolt törvényhozói jogkörére irányuló megállapításaival sem kerül ellentmondásba. Ezzel pedig e ponton még akkor is az 1790–91. évi vallásügyi vitákban protestáns részről hangoztatott, a bécsi és linzi békéken nyugvó törvényes rendezés megváltoztathatatlanságát alapul vevő, múlta orientált érvekhez hasonlóan argumentál, ha tudjuk, hogy egyébként más kontextusban a törvények megváltoztathatóságának, vagyis lényegében a diéta mint törvényhozó szerv szuverenitásának elvét hangsúlyozza, ami ugyenezen vitákban egyébként éppen katolikus

⁵⁶⁸ Marczali: *Az 1790–91-diki országgyűlés*. 1. kötet. 178.

⁵⁶⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 58. Vö. *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezettel.

⁵⁷⁰ Varga: *Az egyház a reformkorban*, 264.

⁵⁷¹ Lásd *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezet.

oldalon jelent meg.⁵⁷² Később látni fogjuk, hogy az Osvald vallásüggyel kapcsolatos eszmefuttatásaiban tetten érhető érvrendszer összességében egy ennél jóval komplexebb képet mutat és más elemei egyáltalán nem állnak ellentmondásban a diéta szuverenitására vonatkozó alaptétellel. A fentihez hasonló, a múltbéli törvényes rendezésre való hivatkozásokon túl nem csak a „természetes jussokat” emlegető érvelés jelenik meg a felekezeti egyenjogúság melletti argumentációban, de a törvények (sőt, a sarkalatos törvények) megváltoztathatóságának előbbivel első pillantásra „formállogikailag” ellentmondásban lévő gondolata is.⁵⁷³

Az idézet ezen jelentésrétegeinek felfejtésén túlmenően talán nem haszontalan azon „utóbbi törvények” és „Királyi rendelkezések” beazonosítása sem, melyekre Osvald mint a bécsi és linzi békék aláírását célzó rendelkezésekre a fenti idézetben utal. Egy későbbi, a protestánsok „jussait” konkrét jogi érveléssel, a bécsi és a linzi békékre ezúttal is hivatkozó, ezenfelül pedig az „ezeken épült”, főként a 17. század első feléből származó törvények és törvénycikkek hosszas sorolásával alátámasztani igyekvő szöveghelyen⁵⁷⁴ az is kiderül, hogy a bécsi és a linzi békéket „erőtlenített” „magányos sugallások által szerzett utóbbi törvények” alatt „az 1681, 1687, és 1715-dik esztendőkből némelly irigy Hazafiak sugallásai által erőszakosan hozatott törvényeket” érti. Megtudhatjuk, hogy ezek „az Evangelikusok romlásán kívánván a magok nagyságokat, ’s tekinteteket építeni, némelly ki-fejezésekben az említett bé-vett, ’s meg-is erősített szövegségeknek és frigy-kötéseknek a fundamentumit áskálni igyekeztek.”⁵⁷⁵ Ezenkívül pedig az is kiderül, hogy az előbbi három törvényen „épült ama’ Protestánsokat nagy sérelemmel nyomorgató utóbbi Öszvemény (*Systema*)” is.⁵⁷⁶ Bár Osvald a „királyi

⁵⁷² Sziájtó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 7–24. (Különösen: 14–17.)

⁵⁷³ Lásd a *Protestánsjussok és sarkalatos törvények* c. fejezetet.

⁵⁷⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 93–95. A felsorolás időrendben első tételesen megnevezett eleme „az 1606-dik Esztendőbeli Bétsi frigy”, utolsó tagja pedig „az 1659-dik Esztendőbeli törvénynek első tikkelye”. Bár Osvald még „több következtet Hazai törvényeket” is emleget, „melyek által az Evangelikusok (értsd: protestánsok) jussaikkal ellenkező régiebb törvények mind eltöröltettek”, a fenti évszámokkal határolt időkeret megegyezik azzal, amely gróf Teleki József névtelenül megjelent tanulmányában (*Subditi et servi Evangelici Augustanæ et Helveticæ Confessionis in Hungariæ addicti*) a protestáns egyenjogúságot alátámasztó törvények és pactumok kapcsán is feltűnik. Lásd Sziájtó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 17., illetve Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*, 2. kötet, 263–264.

⁵⁷⁵ Evangelikusok alatt a kor szóhasználata a kálvinistákat és a lutheránusokat összefoglalóan értette.

⁵⁷⁶ *Systema* alatt a Csáky Imre kalocsai érsek elnöklete alatt működő bizottság által az 1712–15. évi diéta első napjaiban (Ember Győző szerint a magyar *Einrichtungswerk* mintájára) elkészített vázlatos reformjavaslatokat („hatnapos” *systema*), illetve az országgyűlés után kiküldött, a részletes kidolgozáson jóval később, érdemben 1722-ben munkálkodó, az 1723. évi törvényeket előkészítő rendszeres bizottságok által kidolgozott részletes tervezetet (*Systema oeconomico-politico-militare*) érthetjük. Sziájtó: *A diéta*, 86–87.; Ember: *Az országgyűlések*, 394–396., 401–404. Mindazonáltal a vallásüggyel ezek a bizottságok nem foglalkoztak, arra külön *commissiót* küldött ki az országgyűlés (ez volt a korábban már említett, gróf Koháry István országbíró elnökletevel működő ún. *pesti commissio*), melynek feladata az 1715. évi 30. törvénycikk által megerősített 1681. és 1687. évi vallásügyi törvények végrehajtása során felmerült viták eldöntése volt. (Mint fentebb említettük, ennek tevékenysége a felekezeti ellentétek miatt gyakorlatilag kudarcba fulladt, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a rendek végül kénytelenek voltak a döntés jogát átengedni az uralkodónak, amit III. Károly később a két *Carolina Resolutio*ban

rendelésekre” vonatkozó, a fenténkonkrétabb utalást nem tesz nyilvánvaló, hogy ezek alatt mindenekelőtt az 1691-ben kibocsátott uralkodói törvényt magyarázat, az *Explanatio Leopoldina*, illetve az 1731. évi első *Carolina Resolutio* rendelkezéseit kell érteni, az „erőszakosan hozott törvények” esetében pedig az 1681:25–26. és az 1687:21. törvénycikkekről, valamint az ezek további érvényességét „ideiglenes jelleggel” és „a királyi magyarázatoknak megfelelő” értelmezésben nyilvánító, egyúttal a vallási kérdést az országgyűlés hatásköréből kiemelő 1715:30. törvénycikkről van szó.⁵⁷⁷

Összességében tehát a mű különböző pontjain elszórva megtalálható, de tematikailag szorosan összetartozó szövegrészeket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a bécsi és linzi békék protestánsok javára szóló cikkelyeit megrontó törvények és rendelkezések érvénytelenségét alátámasztani igyekvő argumentáció eddig vizsgált szövegrészekben megmutatkozó, főleg történeti-jogi szempontokat hangsúlyozó szegmense⁵⁷⁸ három fő pilléren nyugszik: 1. A „szövetségkötések és frigyek” (a bécsi és linzi békék) kivétele a törvények semmissé tételét és megváltoztatását a diéta jogkörébe utaló elv hatálya alól. 2. Különböző, erősen retorikus elemek, melyek a protestánsok jogait csorbító, kritizált rendelkezések konszenzusos közakarattal ellentétes mivoltának kidomborítására szolgálnak („magányos”, ill. „némelly irigy Hazafiak sugallásai”, ezenkívül pedig „erőszakosan hozott” törvények, valamint „Királyi rendelkezések”, értsd nem a *diaetalis tractatus* keretei között, az uralkodó és a rendek megegyezéseként született rendelkezések. 3. Egy eddig nem említett érv, miszerint abból adódóan, hogy az 1681-es, az 1687-es és az 1715-ös törvények maguk is megerősítették

foganatosított). Nyilvánvaló tehát, hogy a *Systema* kifejezés alatt itt tárgyyszerűen a pesti *commissio* tevékenységét kell értenünk, illetve az általa kibocsátott előterjesztést, amely III. Károly 1723. június 12-i döntvényének az alapját képezte. A szóhasználat persze nem feltétlenül értelmezendő „tévedésként”, hanem esetleg úgy is felfogható, hogy a *Systema* mint az 1712–15. évi diéta által kiküldött bizottságok tevékenységét összefogó, jelképes gyűjtőfogalom jelenik meg Osvald érvelésében.

⁵⁷⁷ Az 1681. évi 25. törvénycikk bár biztosította a vallásszabadságot, de „a földesúr jogának fenntartásával”, ami gyakorlatilag a jobbágyság számára a linzi békében biztosított szabad vallásgyakorlatot lehetetlenítette el. A soproni országgyűlésen hozott 26. törvénycikk az elvett templomok fejében új templomok építése céljából a protestánsok rendelkezésére bocsátandó szabad telkekről rendelkezett, felsorolva ezen „artikulárisnak” nevezett helyeket. Az egy évtizeddel később kibocsátott, a vallás nyilvános és magángyakorlatának megkülönböztetését bevezető uralkodói törvényt magyarázat, az *Explanatio Leopoldina* e törvénycikkekre hivatkozva korlátozta ezen artikuláris helyekre a vallás nyilvános gyakorlását a protestánsok számára, amit aztán az első *Carolina Resolutio* is megerősített. Végül az 1687. évi 21. törvénycikk megerősítette az 1681. évi törvény vallásügyi rendelkezéseit, ugyanakkor azzal a kitételrel, hogy ezek érvényét az uralkodó mintegy kegyből tartja fenn „még egy ideig”. Érdemes arra is emlékeztetni, hogy a bécsi és linzi békék, valamint az ezeket becikkelyező 1608. és 1647. évi törvények vonatkozó rendelkezései után keletkezett ezen „későbbi törvényeket, cikkelyeket, valamint kiváltságokat, leiratokat és utasításokat” (ezeket „figyelembe nem vévén”) az 1791:26. törvénycikk első paragrafusa tulajdonképpen hatályon kívül helyezte. Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 56.

⁵⁷⁸ Mint látni fogjuk, a meghatározott korlátok között intézményesített vallási türelem melletti érvrendszer összességében a jogias megközelítést meghaladó, jóval szélesebb gondolati körből merít.

a bécsi és linzi békéket, „még tsak meg gondolni sem lehet, hogy hogy lehetett volna ezeknek erejét holmi kétszeges értelmű toldalékokkal meg gyengetteni” hiszen

„az ollyas toldalékokat (Clausulákat), mellyek a' dolognak fundamentomos értelmét el fordítyák, a józan Cretikának regulája szerént [...], mint ott semlévőket, és hijában valókat kell tartani.”⁵⁷⁹

E három elem közül az elsőről némileg bővebben szólva, ennek explicit kifejtését találjuk azon a helyen, ahol Osvald saját, retorikus funkcióval bíró kérdését megválaszolva a következőképp érvel:

”[L]ehet-e' a' Király és a' Nemzet; a' Nemzetnek egyik része és a' másik része között jeles és viszontagos Frigyekeket, 's örökös egyezéseket [...] valamellyik szövethetző félnek megegyezése nélkül, sótt ellenmodása [*sic*] ellen utóbbi törvények [*sic*] által fel-bontani? A' józan okosságban fundált természet törvényének a' Haza törvényeivel megegyező szava ez: hogy a' Frigyek, Szövetségek, Contractusok, és egygyezések, a' vagy Transactiok tsak azon móddal bonthassanak-fel, mellyel egybe szerköztett, tudni-illik a' két szövethetző félnek megegyezése által.”⁵⁸⁰

Egyrészt érdemes figyelni a természetjogi érvelés, a praktikus észre való hivatkozás és az ősi alkotmányosság argumentáción belüli, egymást erősítő összefonódására. Másrészt az is felvethető, hogy a „szövetségkötések” intézményének a diéta fennhatósága alól történő kivételével Osvald eszmefuttatása végső soron (nem kifejtett formában, de közvetett módon) azzal az elvvel is egybevág, hogy a külpolitika az uralkodó számára fenntartott felségjogok (*reservata*) egyike. Ez tehát megfelel a *communicata* és *reservata* szokásos értelmezésének.⁵⁸¹ Végül figyelmet érdemel az is, hogy Osvald itt „a' Király és a' Nemzet”, illetve „a' Nemzetnek egyik része és a' másik része” közti szerződésekről beszél. Amire ezzel utalni akar, az vélhetően nem más, mint az az ellentmondásos helyzet, hogy bár a bécsi és a linzi békék esetében olyan megegyezésekről van szó, melyeket jogilag két különálló államalakulat uralkodója kötött egymással, eme formális, jogi dimenzió mellett nem elhanyagolhatóak a két államalakulat politikai közösségei közti (a valós, politikai és történeti összefüggésekből adódó) átfedések sem. Ez a bécsi béke esetében például konkrétan abban fogható meg, hogy azt a magyar rendeknek legalábbis egy részét reprezentáló államalakulatot vezető erdélyi fejedelem a királyi Magyarország – nem csak protestáns – rendjeinek „érdekképviselőre” is felhasználta. Ugyanez az összefüggés érvényesült a linzi béke esetében is, azzal, hogy az a protestáns vallásgyakorlatot a magyarországi jobbágyság vonatkozásában biztosította.

Már az eddig szemügyre vett, a protestáns egyenjogúságot jogi-történeti szempontból alátámasztani hivatott eszmefuttatások is egyértelműen mutatják, hogy *Az igaz hazafi*

⁵⁷⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 95.

⁵⁸⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 95–96.

⁵⁸¹ Lásd Sziájtó: *A diéta*, 33., ill. Péter: *Verfassungsentwicklung*, 249–250., 259.

megírásának és kiadásának konkrét és közvetlen közéleti tétjei leginkább a felekezeti kérdés kontextusában mérhetők fel. Emellett pedig az is jól látszik, hogy Oswald érvelései ezen belül abba a gondolati hagyományba is szervesen illeszkednek, melyben a sarkalatos szabadságok a werbőczyánus szabadságfogalomhoz képest egy szélesebb kört ölelnek fel és amelyben többek közt éppenséggel a bécsi és linzi békékre való hivatkozással volt szokás a „szabadságok” eme tágabban értett felfogását megalapozni. Ennek hatástörténeti vonatkozásai tekintetében és egyúttal az előzőekkel szoros összefüggésben pedig utalni kell az 1790-es, ócsai Balogh Péter nevével fémjelezhető⁵⁸² köznemesi programra,⁵⁸³ ehhez kapcsolódóan a kerületi és országgyűlési vitákra, illetve (újfent) az 1791:26. törvénycikk bécsi és linzi békéket emlegető szövegére. Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a bécsi és linzi békékre történő hivatkozás nem tekinthető túlságosan eredeti, újító jellegű argumentációs elemnek, hiszen megfelelt egy, az egyenjogúsítással kapcsolatos elgondolásokat alátámasztó, a korban éppen protestáns részről szokásosnak mondható érvelési mintázatnak. Mi sem mutatja jobban azt, hogy Oswald az időszak protestáns sérelmi retorikájának szokásosnak tekinthető, konvencionális elemeit alkalmazza, hogy érvelésének lényegében minden fontosabb eleme megtalálható abban az előterjesztésben, melyet „a két felekezetű, országgyűlésileg összegyűlt evangélikus rendek” 1790. június 22-én terjesztettek elő a tiszai kerületek egyesült ülésén.⁵⁸⁴

Érdemes ugyanakkor azon is elgondolkodni, vajon mi lehet az oka annak, hogy a vallási kérdés 1791-es, *expressis verbis* is a bécsi és linzi békékre, valamint az ezek pontjait becikkelyező 1608. és 1647. évi törvényekre alapozó rendezése után megjelent műben ilyen hangsúlyos és terjedelmes formában találkozunk a protestáns vallási egyenjogúság melletti érvrendszerrel.⁵⁸⁵ Azt bizonyosnak vehetjük, hogy Oswald ismerte az 1791. évi törvényeket, hiszen mint korábban láttuk, a törvényhozás uralkodó és rendek közti megosztottsága mellett érvelve az 1791:12. törvénycikket explicit formában is említi.⁵⁸⁶ Ami igazán talányos

⁵⁸² Nála egyfajta „érdekegyesítő” szándékkal ugyancsak kimutatható a „régí szabadságok” kiterjesztett felfogása, valamint konkrétan a bécsi és linzi békék említése is. (Lásd *Ócsai Balogh Péter programja*, 39.)

⁵⁸³ A köznemesi program azon három eleme, melyet a követutasítások egységesen tartalmaztak: a *filum successionis interruptum est* elve, Magyarország szuverenitásának kimondása, valamint „hogy a vallásügy a bécsi és a linzi béke rendelkezésének megfelelően a hitlevélben rendezendő.” (Szijártó: *A diéta*, 386–387.) Marczali a harmadik mozzanat vonatkozásában „a megyék nagy többségéről” beszél. (Marczali: *Az 1790–91-diki országgyűlés*. 2. kötet, 8.)

⁵⁸⁴ Irinyi József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény*, 28–36. (Különösen: 30–31.) Marczali kiemeli, hogy a protestánsok kívánságait tartalmazó ezen, a tiszai kerületek június 22-i együttes ülésén beadott dokumentummal kerül a hangsúly a vallásügyre és lassul le a rendi érdekek uralkodóval szembeni érvényesítésének folyamata a diétán. Marczali: *Az 1790/1diki országgyűlés*. 2. kötet, 14.

⁵⁸⁵ A felekezeti tematikában mozgó passzusok jelentőségét az is mutatja, hogy terjedelmileg csaknem a mű felét teszik ki. Oswald: *Az igaz hazafi*, 59–111.

⁵⁸⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 29., lásd az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.

ugyanakkor, hogy magára „A vallás ügyéről” szóló 26. törvénycikkre – a vallási tematika markáns jelenléte ellenére – az egész műben egyetlen utalást sem tesz. Tudjuk, hogy II. Lipót vallásügyi döntését az országgyűlés 1791. február 8-án iktatta törvénybe, magukat az 1791. évi törvényeket pedig március 11-én terjesztette az uralkodó elé, aki pedig másnap, március 12-én szentesítette azokat.⁵⁸⁷ Mivel az ominózus törvényhelyre való utalás vélhetőleg nem kerülhetett bejegyzésre a jelzett időpontokat megelőzően, annyit valószínűsíthetünk, hogy Osvald 1791 tavasza előtt valószínűleg még nem fejezte be a munkát, a szöveg keletkezésének végpontját illetően pedig a mű 1792-es megjelenése az irányadó (az ezen belüli pontosabb időpontot illetően sajnos nem rendelkezünk támponttal).

Mindezek figyelembevételével több lehetőséggel számolhatunk. Egyrészt kézenfekvő feltételezni, hogy Osvald műve vallásüggyel foglalkozó részeit (és akár más fejezeteit is) esetleg korábban, még a törvények szentesítése előtt, a kerületi és a diétai vitákkal párhuzamosan, illetve (esetleg) már azokat megelőzően írta és rajtuk érdemben később sem változtatott. E lehetőséget is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a mű felekezeti kérdéssel kapcsolatos, igazán aktuális, közvetlen közéleti jelentőséggel bíró vonulatát kitevő fejezeteit (az 1791:26. rendelkezései „ellenére” és az 1792-es megjelenés mellett is) az 1790–91-es vitákra, illetve (akár) az azokat megelőző helyzetre reflektáló passzusokként érdemes vizsgálni.

Ugyanakkor Osvald vallásügyben kifejtett nézetei és a protestáns egyenjogúságról szóló ajánlata annak dacára sem nevezhető irrelevánsnak a felekezeti diskurzus törvényalkotás utáni időszaka szempontjából, hogy az 1791. évi dekrétum vallásügyi rendelkezéseire nem történik utalás a műben. Hogy a vallási kérdés a törvényi rendezés ellenére sem rendeződött minden tekintetben megnyugtatóan a protestánsok szempontjából, azt többek közt az 1791:26. törvénycikk negyedik paragrafusában foglaltak figyelembevételével láthatjuk be. Ez kimondja, hogy az uralkodó „az őt megillető legfőbb felügyeleti hatalomnál fogva” mind a reformátusokra, mind az evangélikusokra nézvést fenntartotta magának az egyházkormányzati rendezés jogát, oly módon azonban, hogy „mind a két hitvallású evangélikusokat meg fogja ezután hallgatni, s egyúttal gondoskodni fog, hogy ezen dologban bizonyos és az ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapíttassék meg.” Egyben addig is a korábbi zsinatok által hozott kánonok „sem kormányzéki parancsok, sem királyi határozatok által megváltoztathatók ne legyenek”. Végül a törvényhely engedélyezi, hogy e két felekezet egyházaiban bizonyos feltételek mellett „mindenféle gyűléseket” és „zsinatokat” tartsanak.⁵⁸⁸ Mint tudjuk, utóbbiakra sor is

⁵⁸⁷ Vörös: *Magyarország története 1790–1848*, 1234.

⁵⁸⁸ Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 57.

került. Ami a reformátusokat illeti, 1791. szeptember 14. és október 13. között tartották zsinatukat Budán,⁵⁸⁹ ahol a világi elem dominanciájával az egyházkormányzás, az egyházi fegyelem, az iskolai szervezet kérdéseit, valamint a házasság- és a vagyonügyet rendező, 155 cikkekből álló törvénykönyv született.⁵⁹⁰ A vallási kérdéssel kapcsolatos diskurzusok 1791. évi törvények utáni története szempontjából tehát nem elhanyagolható a reformátusok (és mellettük az evangélikusok) belső egyházkormányzati-szervezeti vitái, valamint az a tény sem, hogy az uralkodó a zsinatok rendelkezéseit végül nem szentesítette,⁵⁹¹ hiszen mindez azt jelentette, hogy a felekezeti diskurzus a belső viszonyokra irányuló polémiák tekintetében is lezáratlan maradt.

A bizonytalanság érzetét fokozhatta továbbá protestáns részről II. Lipót 1792. március elsején bekövetkezett halála is. Ferenc a diétát május 20-ára hirdette meg Budára, június 26-án pedig már szentesítette is a törvényeket, a vallással foglalkozó fejezetekben foglaltak (és közvetve az egész mű) aktuális közéleti-politikai tétjeként tehát akár az 1792. évi országgyűlésre való argumentációs felkészülés, az esetleges vitás kérdések előzetes felvetése, illetve a későbbi vitapartnerek „preventív megoldozása” is szóba jöhet.⁵⁹² E tekintetben az is felvethető, hogy (bár erre való utalást a műben nem találunk) az 1790–91. évi diéta által kiküldött bizottságok ténykedését elvileg Osvald maga is figyelembe vehette, hiszen ezek azt a

⁵⁸⁹ Az evangélikusok szeptember 12. és október 14. között megtartott pesti zsinatával párhuzamosan. Lásd Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 470.

⁵⁹⁰ Az új egyházalkotmány ugyanakkor nem emelkedett törvényerőre, királyi szentesítés híján. Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 100–101.

⁵⁹¹ Szathmári: *A magyarországi protestáns egyházak*. Ehhez lásd még Varga Zoltán: *Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában*. 1940. A zsinatokhoz lásd még Zoványi: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 100–101., ill. 470., a budai zsinathoz vö. még Bíró–Szilágyi: *A magyar református egyház története*, 288–295.

⁵⁹² Hogy az 1791.26. törvénycikk protestánsok szempontjából vett eredményeinek féltése nem csak elméletileg jöhet szóba, jól mutatja Pest-Pilis-Solt vármegye 1792. évi országgyűlésre szóló követutasítása. Nagy János kutatása alapján tudjuk, hogy a követek (Szily József és Pongrácz Boldizsár) utasításában többek között szerepelt „a protestánsok számára kedvező, az előző diétán megállapított vallásügyi rendelkezések újratárgyalásának tilalma.” Nagy: *Pest-Pilis-Solt vármegye*, 109. Figyelemre méltó e tekintetben Góbi Imrénének egy bizonyos Zsitkovszky ágens naplójában található, a diéta berekesztését követő napra keltezett bejegyzésre történő hivatkozása: „1792. június 28. Rövid ismertetése a klérus azon törekvésének, hogy az új vallásügyi törvény (1790-91./26. tc.) kijátszassék. A két prot. egyház e tárgyban való felterjesztése a felséghez.” Góbi Imre: *Az Archivum Generalis Ecclesiae jegyzéke*. 3. kötet (1791–1867). Kézirat. 1. Nyilván arról a Zsitkovszky Istvánról van szó, akit (Zitkovszky néven) mint az evangélikusok 1791-től működő kancelláriai ágensét említi Zoványi Jenő (*Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 16.), és aki az 1792. évi országgyűlésen mint a távollévők követe jelent meg. (Lásd: *Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben* XXII. Vö. még: *Diéta adatbázis*. <http://szijarto.web.elte.hu/dieta-index.html>, 2018. 03. 26.) Nyilvánvaló, hogy az utalás nem vonatkozhat a 18. század első felének több országgyűlésén is ugyancsak a távollévők követeként részt vett, 1726 és 1758 között az evangélikus felekezet pozsonyi ágenseként működő Zsitkovszky Istvánra, aki 1764-ben hunyt el. (Röla lásd Szijártó: *Ember és struktúra*, 306–307.) Arról, hogy az 1791. évi vallásügyi törvény rendelkezéseinek végrehajtását a Helytartótanács miképp igyekezett akadályozni: Bucsay: *A protestantizmus története*, 177–178.

feladatot kapták, hogy az uralkodói előterjesztésben szereplő reformjavaslatokat a következő országgyűlésre kidolgozzák.⁵⁹³

Végezetül a szöveg kortárs diszkurzív mezőben való pozicionálását célzó latolgatások kapcsán azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy *Az igaz hazafi* erőteljes teoretizáló tendenciákat mutató textusként bizonyos értelemben kiemelkedik az adott pillanatnak szóló pamfletirodalom nagy tömege közül. Abban az értelemben legalábbis mindenképp, hogy az aktuális közéleti vitakérdések mögé egy olyan elméleti keretrendszert épít fel, melynek „építőköveit” bár sokszor a korabeli közterek képezik, a kombinálás módozatait tekintve olykor invenciózus megoldások érhetők tetten benne. Eme teoretizáló-normatív tendencia figyelembe vételével a mű valóságos tétjeinek megértéséhez is közelebb kerülhetünk: úgy tűnik, Oswald érvrendszerének felépítésében központi motívum volt, hogy az ne csupán az aktuális helyzetben felvetődő kérdésekre adjon választ, hanem ezekből kiindulva egy olyan átfogó keretrendszert vázoljon fel, mely a társadalmi együttélés megértésére alkalmas eszközként képes maradhat arra, hogy a strukturális folyamatok modellezésével az optimális működés hosszútávú feltételeit leírja. Egy ilyen elméleti keretrendszer felállításának a protestáns egyenjogúság hosszútávú igazolása szempontjából pedig a vallásügy törvényi rendezésének megtörténte után is meg lehetett a funkciója. A fentieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Oswald – a protestánsok helyzetének több szempontból továbbra is bizonytalan állását érzékelve – joggal tarthatta az 1791. évi 26. törvénycikk szentesítése után is relevánsnak és ezért kiadásra érdemesnek *Az igaz hazafi* lapjain a protestáns egyenjogúság igazolása kapcsán kifejtett álláspontját.

⁵⁹³ Lásd: 1790/91. évi LXVII. törvénycikk. („A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyaknak, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak nevezetnek ki.”) A 8. számú egyházi bizottság számára a törvényben kijelölt feladatkörök a következők voltak: „A szerzetes rendek kérelmezett visszaállításának; valamint más kegyes alapítványoknak ügye; továbbá a mindkét szertartású katolikus egyházak sürgős szabályozásának és javadalmazásának kérdése, a nélkül, hogy ebből a kincstárra s a földesurakra és az adózókra akartatuk ellen újabb teher hárulna.”)

4.2. Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság

A mű második felének nagyobbik részét a felekezeti kérdéssel és annak politikai vetületeivel kapcsolatos eszmefuttatások teszik ki. Ezek összesen négy fejezetben kapnak helyet és tematikailag két részre oszthatók. A tizedik fejezetben Oswald a lelkiismereti és vallásszabadság elvi, elméleti szintű megalapozására törekszik,⁵⁹⁴ majd a következő háromban ennek az adott magyarországi kontextussal kapcsolatos aspektusaira koncentrálnak. Utóbbiak közül a speciálisan a protestánsokra vonatkozó érvelés a legrészletesebb és legterjedelmesebb szövegrész (12. fejezet),⁵⁹⁵ míg a jóval rövidebbre szabott 11. és 13. fejezetek a „Katholica vallás jussaira”,⁵⁹⁶ valamint a „Görö[g], Zsidó és más egyéb meg szenvedett Vallásokra”⁵⁹⁷ vonatkozó megfontolásokat tartalmazzák.⁵⁹⁸ A következőkben előbb utóbbiak kapcsán térek ki röviden egy-egy fontosabb mozzanatra, majd a 10. fejezetet veszem alaposabban górcső alá. Ennek során azt igyekszem majd láthatóvá tenni, hogy Oswald a lelkiismereti szabadság milyen elméleti alapvetését vázolja fel, hogy aztán a speciálisan a protestáns felekezetek egyenjogúsága mellett elősorolt érveit a masszív politikai argumentációként értelmezhető 12. fejezetben minél meggyőzőbben sorakoztathassa fel.

A katolikusokra vonatkozó mintegy másfél oldal terjedelmű szövegrész láthatóan nem véletlenül kapott helyet közvetlenül az elméleti-megalapozó rész után annak ellenére, hogy a vallási kérdésről szóló fejezetek középpontjában teljesen egyértelműen a két legnagyobb protestáns felekezet helyzetével és jogaival foglalkozó rész áll. A szövegszervezés ilyen módjának valószínűsíthető – főként retorikai – funkciója az, hogy a szerző a katolikusok alapvető „jussainak” és vezető pozíciójának egyértelműsítésével még a protestáns felekezeti egyenjogúság melletti vehemens érvelést megelőzően egy olyan regisztert szólaltasson meg, melynek alkalmazásával elébe mehet a szöveget esetlegesen felforgatóként értelmező olvasatoknak és ezek ellenérveit előre kivédje.⁵⁹⁹ A fejezet inkább formális, mint tartalmi-

⁵⁹⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 59–86.

⁵⁹⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 88–111.

⁵⁹⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 86–88.

⁵⁹⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 111.

⁵⁹⁸ A szóhasználat alapján jól látszik az az Oswald által következetesen érvényesített terminológiai megkülönböztetés, melyben a jussokkal rendelkező felekezetek a „megszenvedett” vallásokkal állnak szemben. Ez nagy vonalakban a „bevett”/„megtűrt” kategorizációnak feleltethető meg.

⁵⁹⁹ A rövidke fejezetből megtudhatjuk, hogy a katolikus vallás mint „Szent István ditső emlékezetű Apostoli Királyunk” által „majd 800 esztendeje fundált gyökeres vallás” méltó módon bír „e’ mi Magyar Hazánkban a’ véle együtt született Hazafiúi Polgári és Vallásbéli jussain kívül első születtségnek jussával”, valamint „rendbéli elsőséggel”, melyre „magát mások felett sok érdemei által méltóvá tette.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 86–88.

szubsztanciális szerepét az elhelyezkedésen túl a mű egészén belüli jelentősége is jól mutatja. E tekintetben azt érdemes figyelembe venni, hogy a lelkiismereti szabadsággal és a protestáns egyenjogúsággal foglalkozó fejezetek állításai az itt megfogalmazottakat sok tekintetben módosítják majd: mint látni fogjuk, a katolicizmus állam- és egyházalapításból fakadó kiemelt helyzetének vonatkozásában érvényesített történeti legitimáció a későbbi, a protestánsokra vonatkozó felekezeti egyenlőséget részben ugyancsak történeti alapon, de részben „természeti jussokra” is hivatkozva megkövetelő érvelések során erőteljesen relativizálódik majd.⁶⁰⁰ Részben megelőlegezve a későbbi elemzéseket már most érdemes kiemelni, hogy a katolikus vallás történeti jogokból fakadó elsőbbségének elismerése mindenekelőtt egy olyan konszolidált és konszenzuális alapállás megjelenítését célozza a rövidke fejezetben, mely a felekezeti kérdéssel kapcsolatos érvelés egészét és azon belül elsősorban a protestáns egyenjogúság alátámasztását célzó későbbi argumentációt hivatott legitimálni. Ez ugyanakkor mindenekelőtt retorikai funkciót hordoz és éppenséggel azt célozza, hogy a protestánsok egyenjogúságáról szóló, a katolikus klérus állásponttal sok tekintetben nagyon is határozottan és élesen vitázó ajánlat összességében a katolikusok számára is elfogadható érvelésként legyen pozicionálható.

Ami a „Görö[g], Zsidó és más egyéb meg szenvedett Vallásokra” vonatkozó, mindösszesen egy oldal hosszúságú fejezetet illeti, feltűnő, hogy Oswald ebben egyáltalán nem differenciál a különböző vallási csoportok között, és szinte teljes mértékben populacionisztikai-hasznossági szempontok alapján támasztja alá ezen, „Hazánkban született hazafiúi jussal” nem bíró felekezetek híveinek országba való befogadásának létjogosultságát.⁶⁰¹ Feltűnő, hogy Oswald nem utal sem a magyarországi görög nem egyesült felekezetre, sem a zsidóság helyzetének korabeli szabályozására. Az 1791:27. törvénycikk a görögkeleti egyház számára „szinte minden lényeges kérdésben egyenjogúságot biztosító”,⁶⁰² tagjainak szabad vallásgyakorlatáról és hivatalviselési jogáról szóló rendelkezései figyelembevételével legalábbis feltűnő, hogy az érvelés a görög nem egyesült vallásúakat is minden differenciálás

⁶⁰⁰ Ezt részletesen a következő, *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben igyekszem majd bemutatni.

⁶⁰¹ „Ezek azok, kik a’ sokháborúk, vér-ontások, és idegen Orsz[á]gokra lett siralmas ki rablások által meg pusztúlt drága Hazánkat népesítettik, kereskedéseik, mesterségeik, és szorgalmatosságaik által gazdagították, és ezt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is vélünk együtt tekintetessé, ’s rettenetessé teszik. [...] Igaz dolog ugyan, hogy ezen Vallások Hazánkban született hazafiúi jussal nem bírnak, hanem csak jövevények, de ha már egyszer őket szárnyaink alá fogadtuk, úgy láttuk, hogy valamig csak ezek polgári kötelességeiket teljesítettik, az az törvényeinket meg tartják, a’ Birodalom és a’ Vallás fundamentumit nem áskállyák, sőt inkább a’ Hazának javát vélünk együtt erővel munkálódgyák, mind addig a’ közönséges társaság’ javára nézve illendő, sőt meg kell a Hazában őket tartani.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 111.

⁶⁰² Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 99.

nélkül a hazafiúi jussokkal nem rendelkező „megszenvedett” (vagyis „megtűrt”) vallások közt emlegeti. Tovább növelheti Oswald érvelésének különösségét, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a politikai képvisellel kapcsolatos jogok tekintetében már a következő, 1792. évi országgyűlés során előrelépés történt, hiszen az 1792:10. törvénycikk kimondta az ortodox püspökök diétai ülés- és szavazati jogát.⁶⁰³

Ami a zsidóság helyzetét illeti, ez II. József rendeleteivel és főképp az 1783. évi *Systematica Gentis Judicae Regulatio* kibocsátásával sokat javult a korábbiakhoz képest, amennyiben ezek révén (számos korlátozó elem megmaradásával) a szabad nem nemesek jogállása egy része kiterjedt e csoport tagjaira. Az uralkodó halála után és a jozefinizmus bukásával ugyanakkor sok város igyekezett megvonni a zsidóknak az ottani lakhatásukra és kereskedésükre adott engedélyeket. Az 1790–91. évi diéta során ezért a rendek foglalkoztak a kérdéssel és ennek eredményeképp született meg az 1791:38. törvénycikk, amely kijelentette, hogy „a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekből (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek.” Emellett pedig arról is rendelkezett, hogy a zsidóság helyzetéről országos bizottság tegyen jelentést a következő országgyűlésen. Ezzel összhangban a rendszeres bizottságok is foglalkoztak a kérdéssel, legnagyobb hangsúllyal a Sándor Lipót vezette közpolitikai bizottság, amelyben az 1792. november 5-én Haller József adta elő a zsidók helyzetének ügyét, majd november 12-én az ezzel kapcsolatos (mint tudjuk, végül feledésbe merülő) törvényjavaslat-tervezetet.⁶⁰⁴ Összességében azt mondhatjuk, hogy Oswald érvelése sok közös vonást mutat a zsidóság helyzetének azon haszonelvű szemléletével, amely a II. József-féle szabályozást alapvetően meghatározta (és így végső soron az azt érvényben tartó 1791:38. törvénycikkben is érvényesült), valamint amely részben a Haller-féle tervezetben is kimutatható. Ugyanez mondható el a „Görög vallásról” a szövegrészben szereplő kitételek vonatkozásában, amennyiben a felekezeti-egyházi szempontrendszernek e tekintetben is

⁶⁰³ Bár ennek ekkor még inkább elvi jelentősége volt, hiszen az országgyűlés végül részleteiben nem rendezte a kérdést és ortodox püspökök (az 1805. évi diéta kivételével) sem személyesen nem jelentek meg, sem követek útján nem képviseltették magukat a következő országgyűléseken. Ennek oka az volt, hogy az 1791:67. törvénycikk által kiküldött, 1791 és 1795 között működő bizottságok munkálatait az uralkodó egészen 1825-ig nem tűzte a diéta napirendjére. (A nem egyesült püspökök ülésjogának kérdését a közpolitikai ügyekkel foglalkozó bizottság tárgyalta.) A fentiekhez lásd Forgó: *Egyház – Rendség – Politikai kultúra*, 302–303.

⁶⁰⁴ Lásd mindehhez Markó: *Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez*, 625–664. (Főként: 625–650.) Bár Oswald nevének említése nélkül, de maga Markó is említi *Az igaz hazafit, mégpedig Nagyváthy János 1790-ben megjelent munkája (A' tizen-kilencedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm órái)* mellett egy olyan műként, amely ugyancsak igyekezett enyhíteni a zsidóság ellen szokásosan felhozott vádakat. Markó: *Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez*, 632.

ugyanazon populacionisztikai-haszonelvű aspektusokkal való keveredése figyelhető meg, mint a zsidóság esetében.⁶⁰⁵

Emellett az is szembetűnő, hogy a rövidke passzusból teljességgel hiányoznak azon érvrendszer legfontosabb elemei, melyek a későbbiek során elemzendő, a protestáns felekezetek lelkiismereti szabadsággal és vallásgyakorlattal kapcsolatos jogosultságait, valamint „hazafiúi jussait” megalapozó részekben fontos szerepet játszanak.⁶⁰⁶ Mindazonáltal az is nyilvánvaló, hogy az ezek helyett itt hangsúlyos populacionisztikai szempontrendszer teljességgel megfelel a korlátozott felekezeti heterogenitás azon társadalmilag szabályozott, a „józan Politzia” által meghatározott normatív modelljének, mellyel már találkoztunk a műben.⁶⁰⁷ Ilyeténképpen pedig, ha tematikailag nem is teljesen, de a mű ezen rövidke fejezete tartalmilag valójában nagyrészt inkább oda kapcsolódik.

Rátérve a lelkiismereti és vallásszabadság általános elvét megalapozó tizedik fejezetre elmondhatjuk, hogy Oswald ebben egy igencsak változatos argumentációs fegyvertárat vonultat fel, az eklektikus érvelésmód pedig egy lineárisnak semmiképp sem mondható, „logikai bakugrásokkal” megtűzdelt elrendezéssel párosul. Annyi azonban ezzel együtt is megalapozottan állítható, hogy az érvelés magvát a lelkiismereti ügyekben gyakorolt instrumentális kényszer hatástalanságának elmélete adja,⁶⁰⁸ mely részben az emberi psziché természetes működésmódjával kapcsolatos meggondolásokon, részben pedig ezzel összefüggő episztemológiai kételyeken alapszik. A lelkiismeretet az értelemhez, a vallásgyakorlatot az akarathoz kapcsoló elgondolás⁶⁰⁹ kiinduló tétele szerint az értelmet külső kényszerrel nem lehet befolyásolni.

„Az értelem tsupán okok, és józan erősségek által indíttatik, a' külső erőltetésnek pedig éppen nintsen alája vetve, mivel semmi kintzások azt véghez nem vihetik, hogy azt valaki igaznak álítsa, és ismérje a' mit nem igaznak lenni tud, vagy képzel magának. [...] Nintsen

⁶⁰⁵ Forgó András nyomán ennek egy fontos vonatkozásként említhetjük azt is, hogy az ortodox egyház helyzetének megítélése nem csak a történetírásban fonódott össze a magyarországi szerbek státuszának kérdésével, vagyis lényegében a „nemzetiségi” problematikával, de ugyaneznár a kortársak percepcióját is nagyban meghatározta. Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 288.

⁶⁰⁶ Előrebocsáthatjuk, ezek fő szegmensei (kvázi-) teológiai, erkölcsi, jogi-történeti elemeket mutatnak fel, illetve a „természetes jussokra” hivatkozó érveléseket tartalmaznak.

⁶⁰⁷ Lásd *Közzé, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁶⁰⁸ Locke vallási türelemmel kapcsolatos nézeteinek kontextusában a „kényszer hatókörének episztemológiai korlátait” részletesebben tárgyalja például Kontler László, aki az angol szerző vonatkozó elgondolásainak különböző variációit az életmű egészen belüli pozíciójuknak megfelelően mutatja be. Az elemzésből kiderül, hogy Locke az „instrumentális ésszerűtlenségre alapozott”, illetve „ismeretelméleti/ismeretelméletben gyökerező érv” alkalmazásával alapvetően nem morális kategóriák mentén utasítja el a lelkiismereti kényszert, hanem annak irracionalitása alapján. Lásd Kontler: *Locke és a lelkiismereti szabadság*, 7–55., különösen: 22–23.

Oswaldnál tipológiailag nagyon hasonló érveléssel találkozunk.

⁶⁰⁹ „A' Lelki-isméret' és a' Vallásnak Summája ebben áll: Hogy az ember az Istentől és az Isteni dolgokról szabadon értelembe lehessen, és hogy az Istent tiszta szívvel 's lélekkel tisztelhesse. Amaz az értelemre, ez pedig az akaratra tartozik.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 60.

ugyanis olly erőszak, melly el hitethesse valakivel, hogy háromszor három nem kilentz, hanem tsak hét legyen, sőt még maga az ember is a maga értelmét, ha leg-jobban akarná is, erre nem kinszeritheti, minthogy nintsenek hatalmába gondolati, és sokszor ollyokat gondol, mellyeket gondolni nem akarna, és ellenben a' mellyeket akarna gondolni, gyakran azokat gondolni nintsen tehetségében, és pedig el-annyira, hogy még emlékezetét sem újíthattya meg elmejében azoknak.”⁶¹⁰

Osvald ezzel persze korántsem a racionális belátás szférájának teljes autonómiáját állítja, hiszen mindezek mellett az is megfogalmazást nyer, hogy az értelmet „egyedül a' Mindenható Isteni Lélek igazgathattya, és hajtogathattya.”⁶¹¹ Ugyanakkor a „mindenható Isteni Felségnek” „az emberi elme” fölötti hatalma sem korlátlan. Ez ugyanis az általa „az emberbe öntött”, „mindenkor az értelem vezérlését követő” akarat szabadságát „soha az embertől el-nem ragadgya,” hanem azt a meggyőzés providenciális eszközeivel igyekszik formálni.⁶¹² A hitbéli meggyőződés és a vallásgyakorlat külső formáival kapcsolatos nézetek erőszakos megváltoztatására irányuló aktusok tehát már csak azért is eleve kudarcra vannak ítélve, mert előbbiek belső kiformalódásának folyamata csakis egy olyan modellben értelmezhető, melynek középpontjában az isteni gondviselés és a szabad akarat harmonikus együttesének összjátéka áll.⁶¹³

A külső erőszak instrumentális hatástalanságát hangsúlyozó érvelés mellé ugyanakkor egy olyan szál is társul, mely a lelkiismereti és vallási ügyekben gyakorolt kényszer irracionálisát annak kontraproduktív mivolta alapján is elutasítja. Mivel a hit külső erővel történő megváltoztatása nem lehetséges, az erőszak alkalmazása ilyen esetekben képmutatást szülhet, ami viszont veszélyeket rejt magában az erőszakot alkalmazó egyházra nézve is:

„[A] tettetett otsmány hazug kép-mutatás [...] veszedelmes az Ecclesiának, mivel az ilyen kép-mutató ennek olly titkos ellensége, a' kit mint mérges kigyót a' maga kebelében

⁶¹⁰ Osvald: *Az igaz hazafi*, 60–61. Az ismeretelméleti érvelés mellett a szóhasználat szintjén már itt felsejlik, hogy Osvald a lelkiismereti és vallásszabadság gondolatkörét nemcsak a fenti szempontok alapján szemléli, hanem a „természetes jussokat” feltételező alapállásból is: „Nintsen is tehát nagyobb kéntelenség, mint valakit az értelembéli hibáért, mellyet igazság gyanánt tart, és ismér, kárhoztatni, büntetni, *Hazafiúi 's Vallásbéli természetes jussaitól* erőszakosan meg fosztani.” (Kiemelés tőlem, H. H.) Osvald: *Az igaz hazafi*, 60. A kérdés bővebb kifejtését, illetve hogy utóbbiak alatt mit kell érteni, lásd később, főként a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezetben.

⁶¹¹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 61. Mind e megállapítás tartalmát illetően, mind a megfogalmazást tekintve joggal juthat eszünkbe a katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok számára vallásszabadságot biztosító 1568. évi tordai országgyűlés rendelkezése, amelynek nevezetes kitétele szerint „a hit Isten ajándéka”.

⁶¹² „Igaz ugyan, hogy a' Mindenható Isteni felségnek az emberi elmén szabados birodalma vagy, de még az Isten is ezen birodalmát úgy gyakorolja mindenkor, hogy az akaratnak szabadságát, mellyet már akkor az emberbe öntött, midőn azt a' maga hasonlatosságára teremtette; soha az embertől el nem ragadgya, sőt inkább valamikor öt ez vagy amaz részre hajtani kívánnya, mindenkor vagy rendes vagy ren[d]kívül való eszközök [*sic*] által, de ugyantsak a' dolognak igazságáról, és hasznos voltáról meg-győzi, és nem mint valamely törösköt, hanem mint szabad valóságot igazgattya.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 61.

⁶¹³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 60–61.

melegitt, és ápolgat; ugyan az ilyen az Ecclesiát [...] valóban gyűlöli, és ennek veszedelmét, kárát, gyalázottját nem csak óhajtya, hanem munkálódgya is.”⁶¹⁴

A külső erőszak emellett káros és ugyancsak veszedelmes magára a csak látszólag áttért személyre is, végül (és főképp) a legfőbb kérdés, utóbbi üdvössége szempontjából is kockázatos, amit Oswald bibliai reminiscenciával húz alá:

„[M]aga magának pedig káros, mivel ő-nékie ezen kép-mutatás örökös veszedelmet okoz. Bizonyára az Isten a’ szánt-szándékos gonosztévőket sem utálja jobban, mint a’ kép-mutatókat, a’ kik, kettős szívek lévén, két felé sántikálnak mindenkor, és sokkal kedvesebb előtte a tevelgyő egyenes szívűség a’ tettetett vallás tételnél.”⁶¹⁵

Közvetlenül ezek után mindazonáltal az is kiderül, hogy az eszmefuttatásban foglaltak valós tétjei nem a lelkiismereti vagy a szűken vett vallási kérdések dimenziójában helyezhetők el, hanem elsősorban a tágabb értelemben vett társadalmi-politikai térben bírnak Oswald számára jelentőséggel.

„Már pedig a’ vallásbéli erőszak csak illetén vad gyümölsöket terem, és így könnyű által látn[i], hogy-a’ Lelki-isméretnek, és a’ vallásnak semmi veszedelmesebb nintsen az erőszaknál. Sőt Nemzeti Szabadságával is híjában kérkedik az, a’ kinek lelki-ismérete valamely valláshoz oly szorossan le-vagyon lántzolva, mint a’ rab-szolgáknak tagjaik a’ tengeri gallyákhoz, mert a’ melly embernek nemessebb részére bilints vettetett, rab-az, még polgári állapottyára nézve is, mivel az értelem fogságban lévén nem vezetheti arra az akaratot, a’ merre nékie jónak láttatik, és így a’ kép-mutatás által szabad akarattától is meg-fosztatik.”⁶¹⁶

Azáltal, hogy Oswald a kényszerítéssel kapcsolatban megfogalmazottakat nem csupán a vallási mezőben tartja érvényesnek, hanem az ilyenfajta kényszerű képmutatás következményeit a polgári állapot egészére kiterjeszti, a kényszerítés irracionalitásának állítását voltaképp a rendi szabadságok diskurzusába is beleilleszti, egyúttal pedig magán a felekezeti tematikán belüli relevanciáját is elmélyíti és lényegében a protestánsok „hazafiúi jussok” tekintetében elszenvedett hátrányos megkülönböztetésével és a politikai participációt jelentő jogokból való kirekesztésével szemben később kifejtett argumentációját alapozza meg. Amint azt az előző fejezetben láttuk, a felekezeti érvelés jogi-történeti szegmensének fontos eleme bizonyos, a bécsi és linzi békéket, valamint azok becikkelyezését követően „magányos sugallások által utóbb szerzett törvények, ’s Királyi rendeletek” jogtalanságának és ezért semmisségének a hangsúlyozása. Utóbbiak vonatkozásában felvetettük, hogy alattuk vélhetően többek közt az első *Carolina Resolutio* rendelkezéseit kell érteni. Ezt figyelembe véve tehát az erőszak hatására vállalt képmutatás kárhoztatását, főként pedig a lelkiismereti kényszer és a „nemzeti szabadság” elvesztése közti ok-okozati viszony felállítását olyan mozzanatokként is

⁶¹⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 63.

⁶¹⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 63.

⁶¹⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 64.

értelmezhetjük, melyek egyik konkrét referenciális vonatkozásaként a protestánsok hivatalviselését gyakorlatilag ellehetetlenítő dekretális esküt, illetve annak kritikáját is sejthetjük.⁶¹⁷

A fentiekben túlmenően érdemes arra is kitérni, hogy az eddig taglalt instrumentális-racionális, illetve „kvázi-teológiai” argumentációs elemek mellett a történeti dimenzióra apelláló mozzanatok is találunk a lelkiismereti kényszer hatástalanságát és kontraproduktivitását tagláló szövegrészekben. Oswald ugyanis érvelését „tapasztalati” alapon is igyekszik alátámasztani, amennyiben a keresztény történelem tanulságait felidézve „a’ számtala[n] Martiroknak példájokra” hivatkozik, kik „a’ keresztény Vallásnak tsetsemő korában semmi némű kinok; ’s büntetések által a’ meg ismért igazságnak, nem hogy szívvel, de tsak szájjal leendő meg tagadására is nem kinszerítettethetvén, a’ vad búzgóságnak, és tigris s i dühösségnek [á]ldozati lettenek.”⁶¹⁸ Emellett a vértanúság konkrét példái a keresztény szövegtradíció felől is megerősítést nyernek, részben a szélesebb értelemben vett keresztény hagyományhoz sorolható, részben világi szerzőktől, illetve politikai aktoroktól vett, a vallási ügyekben gyakorolt erőszak hatástalanságát és jogtalanságát alátámasztó idézetek és parafrázisok formájában.⁶¹⁹ A citátumok sorát pedig azok (kvázi) kortárs megfelelőjeként, Mária Terézia 1753. évi, a térítés erőszakos eszközeit elutasító és a nem katolikus alattvalók személyes biztonságát kimondó (ugyanakkor a „Materiálisták” és „Indifferentisták” istentelenségét is elítélő)⁶²⁰ nyilatkozatára való hivatkozás, az eredeti latin szövegből vett terjedelmes (mintegy másfél oldalas) idézet és annak magyar fordítása egészíti ki.

⁶¹⁷ A szentekre és Szűz Máriára való hivatkozást is tartalmazó ún. dekretális esküt az 1731-ben kibocsátott eskő *Carolina Resolutio* tette kötelezővé az állami tisztviselőknek.

⁶¹⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 61–63.

⁶¹⁹ A protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott érveléseket tartalmazó fejezetekben a hivatkozások igen kiterjedt körét találjuk, a kora keresztény egyházatyáktól kezdve (Athanasziosz, Lactantius, Tertullianus) uralkodókon, államférfiakon és más történelmi jelentőségű személyiségeken keresztül (a már említett II. Miksán és Báthorin kívül például Nicolas Trigault/Trigautius jezsuita szerzetes, utóbbi egyébiránt Trigdutus Miklósként) Thomas Browne 17. századi angol orvos *Religio Medici* című művére való utalással bezárólag. Ilyen autoritásként hivatkozik Oswald például Thuanus-ra (vagyis Jacques-Auguste de Thou-ra, a nantes-i ediktum kidolgozásában részt vevő, a vallásbéke ügyében fellépő katolikus történétíróra és államférfira), valamint Báthori Istvánra és II. Miksa császárra is. (A hivatkozásokat lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 62–84.) Összességében azt mondhatjuk, hogy ez nem „modern” hivatkozási kör, vagyis ami az explicité tett vonatkoztatási pontokat illeti, Oswald alapvetően nem a kortárs szellemi áramlatokra épít, illetve egyértelműen túlsúlyban vannak a katolikus és látványosan kis számban szerepelnek a protestáns szellemi hagyományra történő hivatkozások. Ez retorikailag logikusnak tűnik, hiszen a protestáns tradícióra való támaszkodás egy zártabb érvelési struktúrát jelentene, ami kevésbé tűnik hatékonynak a másik fél meggyőzésére. Ezzel szemben a fenti megoldással lehetősége nyílik arra, hogy a történelem, illetve a kereszténység egészére, konkrétan pedig számos katolikus szerzőre/politikai aktorra hivatkozva jelentősen megnövelje a felsorakoztatott autoritásokból összeálló „példatár” retorikus erejét, áttételesen pedig az érvelés egészének elfogadhatóságát.

⁶²⁰ Mégpedig attól függetlenül, hogy ez „melly ál-ortzát ennek, vagy amannak a’ Vallásnak külső színétől költsönözzön is magának.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 66.

„Arany betűkre, és márvány táblákra méltó felséges szavát olvassuk ama’ nagy emlékezetű Felséges Király-Aszszonyunknak Mária Theresiának is egy bizonyos *declaratio*jában, melyet 1753-dik esztendőben a’ Romai Birodalom Rendeihez botsátott volt.”⁶²¹

A vallási ügyekben gyakorolt erőszakot elutasító, a térítés békés eszközeinek használatára felszólító szöveg Osvald társadalmi rendre koncentrálnakó érvkészlete szempontjából legfontosabb kitétele a következő:

„Senki a’ mi Jobbágyaink közül, még azokat-sem vévén-ki, kik az idvességes oktatásokat leg-vakmerőbben is megvetik, személylében avagy javaiban nem-fog h[á]borgattatni, valamig magát a’ jobbágyi kötelesség határaiban fogja tartóztatni, és azokat tellesít, melyeket a’ törvényes felsőséghez tartozó engedelmesség és függés tőle kívánnak.”⁶²²

A jozefinista egyházpolitika perspektívájának teljes mellőzése és helyette (a valójában a józsefi évtizednél jóval kevésbé toleráns) terézianus időszak idealizáló felmagasztalása egyetlen rendelet alapján mindenképp figyelemre méltó tény, mely leginkább retorikai elemként tűnik értelmezhetőnek. Mögötte azon megfontolás feltételezhető, hogy a protestáns felekezeti egyenjogúság melletti érvelés véletlenül se mutasson olyan elemeket, melyek akár a legkisebb mértékben is a népszerűtlen józsefi rendszer apológiájaként lennének értelmezhetők. Bár Osvald birodalmi rendekhez intézett nyíltkozatról beszél, maga a szöveg pedig az örökös tartományokat említi, az idézett *declaratio* esetleg összefüggésbe hozható azzal az 1753. augusztus 30-án kiadott rendelettel, melyben az uralkodónő felszólította „a magyarországi katolikus megyéspüspököket, hogy íghirdetéssel és oktatással, s ne erőszakos eszközökkel térítsék katolikus hitre a protestánsokat.”⁶²³ Megjegyzendő, hogy Bod Péter sokáig kéziratban maradt és csak 1888-tól kezdve Leidenben 3 kötetben kiadott *Historia Hungarorum Ecclesiasticája* is idézi ugyanezt a szöveget.⁶²⁴ Sőt, Osvaldnak a *declaratio*hoz fűzött kommentárja néhány apró eltéréstől eltekintve gyakorlatilag Bod latin nyelvű kísérszövegének a fordítása. Vagyis nyilvánvaló, hogy Osvald közvetve vagy közvetlenül, de ismerte Bod művét, de legalábbis annak szóban forgó részét.

Végül, az érvelés ezen szegmensét mintegy kikerekítve, nem sokkal később immár maga a teremtet világ isteni tervezettségé szolgálat hivatkozási alapot a hittételek és a vallásgyakorlat homogenizálására irányuló bármilyen szándék elvi tarthatatlanságának, illetve ezek ebből adódó jogtalanságának megállapítására:

„Hogy ha az Isten, kitől a’ különböző gondolatok, ’s következendőképpen a’ Vallások is fügnek, majd már 6000 esztendőktől fogva meg-engedte, hogy az embereknek nem tsak

⁶²¹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 65.

⁶²² Osvald: *Az igaz hazafi*, 67.

⁶²³ Pócsi: *Az állam és az egyház viszonyának értelmezése*, 163–164. Ugyanez Ember–Heckenast (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*, 1248. Ez utóbbi rendeletet említi még Marczali: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig* (A magyar nemzet története, 8. kötet).

⁶²⁴ Bod: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, 300–301.

szivekben, hanem még nyilvánágossan is különböző Vallás tételek légyen, ugyan hogy-hogy találkozhatnak oly teremtések, kik a' Vallást tsak a' szivbe akarnák bézárni, és annak külső ki-jelentését akarnák akadályoztatni.”⁶²⁵

Jogos kérdés persze, hogy a lelkiismereti és vallási ügyekben gyakorolt kényszer elutasításának illetén elvi megalapozásához a megvalósítás milyen működőképes, gyakorlati formái rendelkeznek hozzá. Oswald válasza erre az, hogy a felekezeti erőszak elkerülésének a legbiztosabb módja, ha a különböző felekezetek és egyházaik egy olyan rendszerben működnek, melyben azok szervezetileg más felekezetek egyházaival semmilyen téren nem állnak függő viszonyban. Ez a megoldás olyan intézményes garanciákat jelenthet, melyek megakadályozzák, hogy a nagyobb hatalmi potenciállal rendelkező egyházak a gyengébbek integritását csökkentsék. Az egyes felekezetek közti bármilyen függőségi viszonyból adódó veszélyek egy olyan általános érvényű, részben az emberi természet gyarlóságának állandójával kapcsolatos képzetekből építkező, részben a vallás institutionális működését alapul vevő, rendszerszintű modell összefüggéseiből adódnak, melyben bármilyen egyház többi feletti dominanciája óhatatlanul erőszakos térítéshez és vallási üldözéshez vezet. Az argumentáció ezen részében központi szerepet játszó gondolat, miszerint a felekezeti béke szempontjából semmiképp nem tanácsos egyes egyházakat más egyházak felügyelete alá helyezni, természetesen nem csupán elméleti relevanciával bír, hiszen ami a konkrét referenciális vonatkozásait illeti, nyilvánvalóan az *Explanatio Leopoldina*, valamint az első *Carolina Resolutio* bizonyos rendelkezéseire történő utalásként, illetve azok elutasításaként kell értelmeznünk.

„[A]z emberi gyarl[ó]ságtól éppen nem lehet azt várni, hogy a' Papi Rend nehéz szívvvel ne nézze azt, hogy a' Hazafiaknak egy része nintsen az ő Lelkipásztorsága alatt, az ő tanítására nem figyelmez, sőt azzal ellenkezik, néki szolgálatot, vagy fizetést nem téssen, vagy ha erőszakkal valamelly fizetésre kinszerittetik is, de nem tselekszik annyit mint a' maga nyája béliek tselekszenek. Az illetén gondolatok, 's képzelődések szükséges-képpen

⁶²⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 69–70. Akik a „szivbéli Vallásnak ki-jelentését ellenzik” valójában a „Pogányokhoz hasonló hitbéli sorsuak”, hiszen „azok is erőszakkal akarták az Evangéliomnak Világát el-nyomni,” arra hivatkozva, hogy „ez a' Világi társoságokat meg zavarja, sőt fel-forgattya, és így nem lehet ennek kinteltetését [sic] meg engedni.” Ezzel szemben „nem a' keresztényi Vallás haborította meg e' Világi tsendességet, hanem az ezt erőszakossan el-nyomni akaróknak rendkívül való dühössége.” Implicit módon az a később is több változatban tetten érhető gondolat jelenik meg itt, miszerint nem a világi közösség stabilitása szempontjából ésszerűnek tűnő megfontolásokkal összeegyeztethető vallási nézetek heterogenitása a vallási konfliktusok és így a „világi társaságok felforgatásának” oka, hanem épp ellenkezőleg, a más valláson lévők erőszakos áttérítésének szándéka és gyakorlata. E gondolat természetesen nem Oswald „találmánya”. Érdemes megemlíteni, hogy Locke már 1667-ben keletkezett *Tanulmány a vallási türelemről*, illetve az 1680-as évek közepén született *Levél a vallási türelemről* című műveiben a keresztény világban tapasztalható polgári békétlenség okaként a vallási homogenitás erőltetését tételezi. Locke tehát e műveiben elutasítja azt a (korábbi munkáiban általa is vallott) nézetet, miszerint a konfliktusok oka a vallási sokszínűség: ez ugyanis a nézetek heterogenitásához hasonlóan elkerülhetetlen alapadottság. Lásd ehhez Kontler: *Locke és a lelkiismereti szabadság*, 47. (Más kérdés persze, hogy ezzel együtt is a lelkiismereti szabadság korlátozott modelljéről van szó, hiszen Locke nem foglalkozik a nem-keresztényekkel szembeni tolerancia kérdésével, az ateisták és a katolikusok vonatkozásában pedig kifejezetten ellenzi a türelmet.)

irigységet, 's gyűlölséget szűlnék a' Papi Rendben, ezek pedig természet szerént nemzik az üldözést, és sanyargattatást, következendőképpen egyik Vallást a' másíknak, egyik Papi Rendet a' másíknak urasága alá vetni nem más, hanem a' bárányt a' farkasra bizni; mert valamint a' farkas a' bárányhoz irgalmas szívvvel nem viseltetik, ugy a' Papi Rend is nintsen valóságos szívbéli hajlandósággal az ellenkező Vallásbéliekhez, mihelyt ezeknek meg-térésekhez már többé reménsége nem lehet.”⁶²⁶

Az 1731-ben kibocsátott első *Carolina Resolutio* azon pontjaira utalhat itt Oswald elsősorban, melyek a házassági pereket a katolikus egyházi törvényszék, a vegyes házasságok megkötését pedig a katolikus pap illetékessége alá utalták, illetve amelyek a katolikus főespereseknek a protestáns lelkészek felett gyakorolt dogmatikai felügyeleti jogát mondták ki. Előbbiek főként a házassági reverzális kikényszerítése formájában jelentettek súlyos beavatkozást a protestánsok életébe, utóbbiak pedig a protestáns parókiák római katolikus vizitációi útján, melyek során a vizitátorok főképp a keresztelezés „helyes” módját igyekeztek „ellenőrizni” és a protestáns lelkészeket ellehetetleníteni. Végül az erőszakkal történő fizetésre kényszerítés említésével Oswald nyilvánvalóan a stólapénz katolikus plébános részére való megfizetésének kötelezettségét utasítja el, amit már az 1691-ben kibocsátott *Explanatio Leopoldina* kimondott.⁶²⁷

A fenti érvelés további elméleti támasztékként Oswald egy olyan, az „uralkodó Vallás” koncepciójára vonatkozó fogalmi lehatárolást is elvégez, mely egyértelműen a katolicizmus államvallási minőségének⁶²⁸ relativizálását célozza. Az „uralkodó vallás” jelentésének szűkítésével Oswald egy olyan terminushoz jut, melyet később a kálvinista és lutheránus felekezetek egyenjogúságának alátámasztását célzó argumentáció fogalmi apparátusának egyik központi elemeként alkalmazhat. Mivel „egyk Vallásnak a' másíkon való uralkodása a' lelki isméreten való uralkodás nélkül éppen nem lehetséges”, valamint abból kifolyólag, „hog egyyk Vallás a másíktól vagy lelki, vagy Világi jussaiban függön sem a' józan okosságnak, sem az Isteni jelentésnek kút-fejeiből ki-nem lehet hozni”, a fejezet eddig tárgyalt megállapításaira is alapozva kijelenti, hogy „egyk Vallás a másíkon semmi jussal nem uralkodhat”. Mindez azzal egyenértékű, hogy az „uralkodó Vallás nevezete” semmiféleképpen nem jelentheti a más

⁶²⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 71.

⁶²⁷ E tekintetben érdemes megjegyezni, hogy az 1791. évi vallásügyi törvény maga is tartalmaz a katolikus egyház számára nyújtott szolgáltatásokra vonatkozó szabályozást. Az 1791:26. törvénycikk 6. paragrafusa rendelkezett „a papi bérnek avagy ágybérnek eddig az evangélikusok [értsd: protestánsok] által a katolikus lelkészek és mesterek vagy más egyházi szolgák részére [...] teljesített fizetése” megszüntetéséről. Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 58. A világi hatalom ellenőrző funkciójának tulajdonított jelentőséget közvetetten az is mutatja, hogy mint korábban láttuk, Oswald a lelkiismereti ügyekben gyakorolható befolyásolás legitim eszközrendszerének határait is egy (Mária Teréziától származó) uralkodói *declaratio* alapján írta körül. Oswald: *Az igaz hazafi*, 67–68.

⁶²⁸ A gyakorlatilag a protestáns felekezetek egyenjogúsításával felérő rendelkezései mellett, az 1791:26. törvénycikk is fenntartotta „a katolikus egyház államegyház jellegét.” Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 101.

felekezeteken való uralkodás jogát, hanem csupán „az Uralkodó fejedelemnek Vallását”, avagy „ez vagy amaz Vallásnak első-születti jussát, méltóságát és gyökeres voltát.”⁶²⁹

Mindazonáltal ennek praktikus vetületeit a saját egyházkormányzattal rendelkező (és így az autonómia óhajának elvben megfelelő) felekezetek esetében itt még külön nem taglalja,⁶³⁰ de a „született hazafiúi jussal nem rendelkező vallások” vonatkozásában egy speciális szervezeti modell ajánlatát vázolja.⁶³¹ Eszerint a „józan Politika” megfontolásaiból és az isteni jelentés fundamentumiból” kifolyólag, valamint más pallérozott, bölcs nemzetek (Anglia, Hollandia és Poroszország)⁶³² követendő példái alapján is egy olyan struktúra preferálandó, melyben „a hazafiúi jussal bíró” befogadott felekezetekhez hasonlóan a „született Hazafiúság jussával nem bíró Vallások” sem az „uralkodó vallás”, hanem közvetlenül a világi előljáró rendelkezési hatóköre alá esnek.

Miután Oswald a felekezeti béke elvi alapvetését és a „született hazafiúi jussal nem rendelkező vallások” működésére is vonatkozó intézményes garanciák fenti modelljét felvázolta, a fejezet második felében (még mindig az általános törvényszerűségek normatív keretei között maradva) rátér a lelkiismereti és vallásszabadság határainak problematikájára.⁶³³ Ennek során továbbra is a megkezdett nyomvonalon halad, vagyis a felekezeti heterogenitás biztosítása fontosságának hangsúlyozásából adódó, a vallási sokszínűség által felvetett szabályozási kérdéseket a közösségi rend alapjaira vonatkozó, társadalomszervezési (vagyis: „világi”) szempontrendszer perspektívájából tárgyalja.⁶³⁴ Kiderül, hogy a világi előljáró

⁶²⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 70.

⁶³⁰ Ez önmagában persze az 1791:26 rendelkezései fényében nem is annyira meglepő. Amellett, hogy ennek 4. paragrafusa kimondja, hogy a „két hitvallású evangélikusok” (vagyis a kálvinisták és a lutheránusok) „egyedül vallásuk felsőségeitől függenek”, fenntartja az uralkodó egyházkormányzatok feletti legfőbb felügyeleti jogát. (Mindezt „a vallás szabadságának érintése nélkül”.). Lásd Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 57.

⁶³¹ Vagyis előbbiek is „egyenessen a’ Világi külső hatalomtól függenek”. Korábban megfigyelhettük, hogy a „Hazánkban született hazafiúi jussal nem bíró vallások” alatt Oswald a „Görö[g], Zsidó, és más egyéb meg szenvedett vallásokat” érti. A következő fejezetben pedig azt is látni fogjuk, hogy ennek megfelelően a protestáns egyenjogúság melletti érvrendszer egyik központi eleme éppen az, hogy mind a református, mind az evangélikus egyház „valóságos Hazafiúi jussal” bír (Oswald: *Az igaz hazafi*, 91.), valamint hogy sem az ágostai, sem a helvét hitvallásra áttérők nem veszítették el „született hazafiúi jussokat”. (Oswald: *Az igaz hazafi*, 91–93.) Oswald a hazafiúi jussokkal nem bíró felekezetek vonatkozásában arra is kitér, hogy amennyiben „néhány szabadságokért valamely fizetéseket, a’ vagy szolgálatokat tennie is szükségesnek ítéltetik, ezeket nem a’ Papi Rendnek, hanem a’ közönséges társaság Világi tiszt-viselőinek tegyék.” (Oswald: *Az igaz hazafi*, 71–72.)

⁶³² Vegyük észre, hogy a „józan Politika” ugyanazon vonatkoztatási keretrendszer mozgósítja, mint amit az „okos/józan Politzia” kapcsán megfigyelhettünk, valamint hogy ez itt is a csinosodás civilizatorikus értékrendjével összefűzve, illetve az ahhoz kapcsolódó, már többször említett komparatív mezőbe ágyazva tűnik fel. Lásd ehhez mindenekelőtt a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁶³³ Ezt két fő kérdésfeltevés köré rendezzi: „Imo Minémű Vallásoknak lehet egy okos társaságban Hazafiúi jussal bírni, és minéműeket lehet és illő meg szenvedni? 2do Meddig terjedhet ennek vagy amannak a’ Vallásnak a’ jussa, a’ vagy meg szenvedtetése?” Oswald: *Az igaz hazafi*, 72.

⁶³⁴ Mindez egyúttal megfelel annak, amit a *Politzia* fogalmához kötődő, közjóval kapcsolatos elképzelései kapcsán korábban már láthattuk. (Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.)

fentiekben kívánatosnak ítélt ellenőrzési jogköre elsősorban arra szolgál, hogy ennek keretei között megállapítást nyerjen, mely vallások társadalmi működése kívánatos vagy legalábbis megengedhető/elfogadható. (Más szavakkal: mely vallásokat, illetve felekezeteket lehetséges a „bevett”, illetőleg melyeket ajánlatos inkább a „megtűrt” kategóriákba beemelni). Ennek kritériumrendszere nem állhat össze másból, mint a „közönséges társaság” stabilitásának, biztonságának és kohéziójának szempontjai által meghatározott értékegyüttesből:

„[M]ind Hazafiui just engedni, mind pedig meg szenvedni tsak ollyas Vallásokat lehet, mellyek a' közönséges társoságnak fundamentomit nem áskállják, külső 's belső bátorságos voltát nem háborítyák, hanem inkább az emberi társaságnak kötelességeit szorosabb tsomóra kötik és így azt a' véget, mellyre a' Vallás az Istentől adattatott, tökéletessen tellyesíttik.”⁶³⁵

Mindennek ellenpontját azok a tanok képezik, melyek a közjával ellentétesnek bizonyulnak: az ilyeneket ugyanis „nem lehet [...] a' jól rendeltt közönséges társoságokban semmi módon meg szenvedni.” Minden kétséget kizáróan ide sorolandók azon radikális elképzelések, melyek szerint „nintsen és nem is szükséges semmi Vallás”. Emellett minden olyan, a törvények igazságosságát, a politikai berendezkedést, a feljebbvaló iránti engedelmességet tagadó, lázító vallásos nézet is ide tartozik, mely a fennálló társadalmi rendet megkérdőjelezi. Érdemes felfigyelni arra is, hogy Oswald az adott kontextusban leginkább a katolikusok ellen irányuló megjegyzésként értelmezhető kitéltet is belefűz a felsorolásba, hiszen az előzőekkel egy halmazban itt mindazokat is megemlíti, akik azt tanítják, hogy „a' különböző Vallást követőkkel tett egyezéseket nem kell meg tartani.” Ez egyrészt a szokásosan a római katolikusok „tanításaként” emlegetett szentenciára emlékeztetni hivatott megjegyzés gyanánt is értelmezhető, mely szerint „az eretnekeknek adott szó semmire sem kötelez,”⁶³⁶ másrészt ennek konkrét vetületeként a bécsi és linzi békéket később felülíró, korábban említett

⁶³⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 72. A társadalomszervezés „világi” szempontrendszerének elsődlegessége Oswald ezen megjegyzéséből tűnik ki talán leginkább, hiszen e szerint magának a vallásnak a funkciója sem áll másban, mint a fent említett világi-társadalmi szempontok biztosításában.

⁶³⁶ A római katolikusokra vonatkozó ezen heterosztereotípiát általános, illetve 17. századi angliai jelentőségéről lásd Kontler: *Locke és a lelkiismereti szabadság*, 32. Az elv amorális, machiavelliánus tanításként való protestáns olvasatához, a németalföldi republikanizmus kontextusában lásd pl. Mulier: *A controversial republican*, 248–249. Hogy az ígéretnek való tartására való hajlandóságot mint a katolikusokra jellemző attitűdöt tételező felfogással a korabeli Magyarország vonatkozásában is számolhatunk, azt jól mutatja a Keresztési József Bihar megyei református lelkész egykorú, 1779 és 1809 között vezetett naplójában szereplő, az 1790–91. évi országgyűlési vallási viták leírása kapcsán tett következő megállapítás: „A római clerus mindjárt eleinte kimutatta, hogy lehetetlen neki az ő szerecsen bőrét megváltoztatni és akármit ígértek legyen is hajlandóságukat, kiáltozván hogy: »Fratres sumus, ejusdem regni concives,« de mindenkor bennök marad a vallásbéli gyűlölség; úgy hogy nincs igazabb közmondás ennél: »ne hidj neki, mert pápista.« (Keresztési: *Krónika*, 206.) A *Haereticis non est servanda fides* elvéről Oswald később, a protestánsok vallási egyenjogúságát alátámasztó argumentáció utolsó lapjain egyébiránt ennél egyértelműbb formában, mégpedig a legteljesebb elítélés hangján szól, amikor magát az elvet is idézve azt „az Országokat, sőt világot pusztító, 's mindent az elsőbb zavarodásra vissza vivő gonoszprincipium okfőnek” nevezi, mely a' józan okosságának és az igaz kegyességnek törvény széke által már régen számkivetésbe küldetett.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 109.

törvényekre és uralkodói rendeletekre történő konkrét utalásként is felfogható. Ezzel Oswald bár bújtatott formában, de egy egészen erőteljes retorikai elemet vet be, amennyiben ez lehetőséget ad arra, hogy a bécsi és linzi békék megszegése áttételesen egy, a katolikusok által vallott (elítélendő) nézetből levezethető „rendszerszintű” mozzanatként legyen elutasítható.⁶³⁷

A szerző arról sem feledkezik meg, hogy a fenti modell megvalósításának „technikai” vonatkozásairól szót ejtsen. Ahogyan azt korábban, más aspektusból részben már láttuk,⁶³⁸ ennek lényege a vallási dogmatikák világi hatóságok és így a közösség irányában történő transzparenszé tétele.

„Hogy pedig a’ Haza a’ benne lévő külömbb külömbb féle Vallásoknak sarkalatos [á]ll[í]tásai felől bizonyos, és így ez, vagy amaz Vallásnak követőihez is bizodalommal lehessen szükségesnek tartanám, hogy valamint a keresztény valláson lévők, úgy az egyéb Vallásokat követők-is a’ magok Vallásaiknak rövid sommáját egy bizonyos Symbolicus, avagy Czim-könyvbe foglalva a’ Nemzetnek, és a’ Királynak bé adnák, hogy így meg lehetne vizsgálni, ha nem tartanak e’ azok valamelly olyas veszedelmes állatásokat, mellekből vagy egyenessen, vagy pedig helyes következesek által a’ közönséges társaságra veszély, és romlás származhatna. – Mert ámbár vagynak ugyan minden féle Vallásoknak Vallást tanító könyveik, de minthogy valamint az öltözetbéli módok, úgy a’ Vallások is, (Kivált mellyeknek egy fő sinór mértékjek, és próba kövök nintsen) időről időre változásokat szenvedhetnek; valóban szükséges tehát, hogy a’ Haza minden Vallásoknak principiumit tökéletesen tudhassa; és így ez, vagy amaz Vallásnak megszenvedése eránt ezekből helyes ítéletet tehessen.”⁶³⁹

Oswald láthatóan nagy figyelmet fordít arra, hogy a felekezeti sokszínűség ajánlatának a társadalmi stabilitás aspektusából támadható, problematikus pontjaira reflektáljon. Ezzel kapcsolatos elgondolásait igyekszik elhatárolni bizonyos, a korban a „jó rend” felforgatásával egyenértékűnek tartott nézetektől, ezzel összefüggésben pedig ezeket retorikailag is védhetővé tenni azon elgondolással szemben, melyben a felekezeti homogenizáció éppenséggel a társadalmi együttélés békéjének mindent felülíró szempontja alapján tűnt kívánatosnak.

A fentiekhez kapcsolódóan ezt szolgálja az érvrendszer azon szegmense is, melyben az a megfontolás játszik központi szerepet, hogy maga a keresztény vallás – abban a formájában is, melyet a társadalmi kontroll alatt tartott felekezeti heterogenitás jelent – a közösségi kohézió és a társadalmi rend megteremtésének és fenntartásának egyik legbiztosabb eszköze. A nemkívánatos ellenpontot azok a társadalmak képezik, ahol „a’ *Libertinismus*, a’ *Naturalismus*,

⁶³⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 72–73. Az utóbbi mozzanatot ugyanakkor nyilvánvalóan nem érdemes szó szerint, vagyis egy olyan utalásként értelmezni, mely kizárná a katolikusokat a társadalmi renddel összeegyeztethető vallások köréből. Bár maga a kitétel tartalmi szempontból az ígéretek be nem tartásának alátámasztását szolgáló, „eretnekekre” vonatkozó kitétel tarthatatlanságát mondja ki, a katolikusokra vonatkoztathatósága mindenekelőtt retorikai funkciót szolgál.

⁶³⁸ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Polizia* c. fejezetet.

⁶³⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 73.

és *Deismus* el hatalmazik.”⁶⁴⁰ Mint megtudjuk, ezekben a mintaadás és értékátvitel racionalizált módozatai, a közösségi érdek észérveken alapuló belátása, valamint az ösztönzés és elrettentés eszközei, vagyis lényegében instrumentális társadalomszervezési megoldások a közösségi kohézió és rend faktorai. Ezek pedig a (keresztény) vallás tanításain alapuló interiorizált, vagyis minőségileg jóval erősebb, elementárisabb lelki köteleihez képest külsődleges és így kevésbé hatékony megoldásoknak bizonyulnak.⁶⁴¹

Sőt a keresztény hiten alapuló értékrend a stabilitás és béke univerzális zálogaként is megjelenik. Ezt egy általános érvényüként ábrázolt, másrészt kvázi-komparatív elemekkel is megtámogatott, a „természeti ösztönök” hedonizmusát a keresztény hiten alapuló erkölcsiséggel szembeállító modell támasztja alá. Oswald „a’ keresztény Vallásnak leg ellenségesebb gunyolóiról” beszél, akik

„[...] ámbár magok a’ testnek kényyén kívánván jární a’ természeti ösztönöket egyedül tartották Vallásoknak, még-is a’ keresztény Vallást a’ magok birodalmaikban hathatóssan védelmezték, és éppen nem szerették volna, ha az egész Népség ő vélek egy Valláson lett volna.” [...] „[A]z említett természet Papjainak [...] minden tselekedeteik e’ két kút főből úgy mint a’ Világi gyönyörűségéből, és a’ haszonból folynak, és ugyan ezekre is térnek vissza. Jaj pedig az olyan Országnak, melynek ezeknél nintsen erősebb ’s tartóssabb kötelező lántzai; Ezek fordítyák fel mais nagyobb részént a’ szövetségekné szentségét, a’ Nemzeteknek tsendességét, ’s Országoknak boldogságát; mivel olly pogány Istenek ezek, hogy mindennek mindent a’ mi tettzik, és lehet minden tartózkodás, és hátráltatás nélkül meg engednek.”⁶⁴²

A keresztény etika kohéziós erejét a fentieket kiegészítő historizáló perspektíva is igazolni hivatott. Eszerint a régmúlt vallásos erkölce által szabályozott történelmi múlt ellenpólusán a (már-már) istentelenségében magára maradt, és ezért a „természetes”, gyarló emberi ösztönök erőinek prédájául vetett kortárs jelen áll:

„Addig voltak szentek a’ frigyek és szövetségek, addig voltak az Országok és Tartományok boldogok, még a Vallás betsben tartatott; de már ma a’ természeti ösztönök foglalván el a’

⁶⁴⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 75.

⁶⁴¹ Az előbbiekről szólva Oswald a következőképp fogalmaz: „Az ezeken épült Társaságokat egyedül a’ Nevelésnek módgya, a’ köz jónak meg gondolása, a’ jutalomnak reménsége, és a’ büntető törvényektől való félelem köti egybe”. Mindez azonban nem hat „a’ lelki isméretnek kútfejére, hanem tsaka’ betsület, a’ haszon és félelem által szoríttatnak; a’ keresztény Vallás ellenben a’ tsontoknak és velőnek el oszlásáig bé hatván az értelemben, az akaratot, sőt még a’ leg-kisebb mottzanását is az embernek meg-kötözi, és a’ köz jóhoz kaptsolván, annak boldogíttására vezérli.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 75. Némédi Lajos szerint ez „klasszikus megfogalmazása az uralkodó osztályok felfogásának a tudományról, melynek végső konzekvenciái nyilván legalábbis a deizmusig elvezetnek, és a vallásról. Könnyen belátható, hogy az elnyomásra épült társadalmak többre kell hogy értékeljék a maguk szempontjából a vallást, mely az embernek még a legkisebb mocanását is megkötözi, mint a szabad gondolkodást, mely nem ismer áltekinélyeket, az értelemre igyekszik hatni és a köz javát így beláttatni.” Némédi: *A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*, 217. Mindazonáltal ezen értelmezés mögött láthatóan azon felfogás áll, amely szerint a felvilágosodás mindenképpen vallásellenes, ami az utóbbi évtizedek kutatásai figyelembevételével nyilvánvalóan nem tartható elképzelés: ez az összefüggés a radikális felvilágosodás esetében lehet adott esetben releváns. Hogy Oswald maga pedig nagyon is alapoz az emberi értelem erejére és a tudományokra, részletesen láthattuk a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben.

⁶⁴² Oswald: *Az igaz hazafi*, 75–76.

Vallásnak oltárait a' mindenható a' magok bűneikkel Ostorozza a' fejedelmeket, ezek pedig önként hívják Országokra a' hadat, éhséget, és a' csoportos nyomorúságot.”⁶⁴³

Osvald ezen, a vallásháborúk történeti perspektíváját nagyvonalúan mellőző megjegyzése persze leginkább a vallás társadalmi kohéziót alapvetően erősítő minőségét célzó érvelés szolgálatába állított retorikai elemként értékelhető. Ugyanakkor a fejezet egy másik pontján nem marad el az azzal kapcsolatos reflexió sem, hogy mindennek ellenére vajon mi az oka annak, hogy éppen a vallás adott „okot, alkalmatosságot, a' vagy ürügyöt a' leg-dühösebb üldözésekre?” Erre azt a választ kapjuk, hogy a vallásháborúk valós okai a vallás hitbéli dimenzióin kívül keresendők: a tényleges mozgatórugó „azoknak a' Világi Méltóságoknak hasznoknak, jussoknak, és szabadságoknak feltétele, melyek ez vagy amaz Valláshoz inkább vagynak kaptsolva.”⁶⁴⁴

Egy ide tartozó, sajátos „komplementer” érv, hogy mivel a társadalom különböző vallású csoportjai „zenebonáskodás és párt-ütés dolgában nem egy könnyen juthatnak egy értelemre”⁶⁴⁵ (értsd: az egyes felekezetek egymással is versengve nehezen egyesítik erőiket akár a közös ellenséggel szemben is). Ezt Osvald a közelmúlt történéseinek tapasztalatára hivatkozva „az egy Vallást követő nyakos Belgák és a' Frantziák” ellenpéldáján szemlélteti, akik „könnyen egy értelemre hajlottanak legyen a párt-ütésben”.⁶⁴⁶

„Nintsen tehát a' Vallásoknak külömbbsége a' közönséges Társaságoknak semmi valóságos ártalmakra is, sótt talán nem hibázunk, ha azt állíttjuk, hogy ez a' közjónak hasznára, 's bátorságos voltára sokat szolgál.”⁶⁴⁷

Ez egy különösen figyelemre méltó argumentum, főként ha figyelembe vesszük, hogy Osvald itt kortárs perspektívából egy olyan logikai összefüggést látszik regisztrálni, amely más aspektusban a szakirodalomban is megfogalmazást nyert. Arról a korábban már említett, a 18. századi felekezeti viták vonatkozásában megállapított jelenségről van szó, hogy miután a vallásügy az uralkodó (III. Károly) döntési jogköre alá került, a rendek és az uralkodó közti szembenállás nagyobb teret kaphatott a diétai vitákban.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 77.

⁶⁴⁴ Osvald: *Az igaz hazafi*, 81–82

⁶⁴⁵ A kitételben szereplő „zenebonáskodás” kifejezés a „zenebona” főnév alakváltozata, melynek jelentése nagyjából a mai „felfordulás”, „lázas” szavakéval ekvivalens. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának több mint 80 évvel később megjelent hatodik kötetében ez mint „[l]ázongás, zajgó háborgás, forrongás, zavargó perpatvar, pártoskodók viszálykodása” szerepel, mely határozottan elkülönül a „forradalom” fogalmától. („Nagyobbszerűsége által különbözik tőle forradalom.”) A kifejezés „régiségét” egy Báthory Istvántól vett, 1578-es idézettel érzékelteti a szócikk. A főneves alaknál található meghatározásnak megfelelően a „zenebonás” melléknévi változatnál a következők szerepelnek: „Zenebonát indító; a törvényes rend, és felsőség ellen zajosan lázongó, háborgó; a köz csend zavarója.” Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára. 6. kötet*. 1209–1210.

⁶⁴⁶ Osvald: *Az igaz hazafi*, 82.

⁶⁴⁷ Osvald: *Az igaz hazafi*, 82.

⁶⁴⁸ Szijártó: *A diéta*, 280.

Belátható tehát, hogy a felekezeti sokszínűség egyenesen hasznos a társadalmi stabilitás és a közjó szempontjából. A vallások közti (államilag szabályozott) vetélkedés pedig a vallás-
dogmatikai ajánlatok kompetitív megmérettetését eredményezi, amiből kifolyólag ezeknek
nem hatalmi erőviszonyok mentén, hanem „minőségi” alapon történő megítélése várható.⁶⁴⁹
Mindennek alátámasztására Oswald a problematika kortárs komparatív mezőbe helyezésének
más kontextusban is már többször alkalmazott eszközét is beveti, amennyiben olyan konkrét
országok vallásügyi gyakorlatára is hivatkozik, melyekben a felekezeti együttélés a sokszínűség
ellenére tűnik számára zökkenőmentesnek. Az e tekintetben mintaadó országokban, vagyis

„[...] Ángli[á]ban, Hollandiában, Helvetziában, Borusszában, Török országban és más
tartományokban is több vallások, mégpedig olyanok is vagynak együtt, melyek közül
néhány a ' Társóság fundamentumát is áskálni láttatnak, mégis alig tapasztaltatik valaha
a ' Vallásból származott egyenetlenségnek csak leg-kisebb nyoma is.”⁶⁵⁰

A konfliktusmentes működés garanciájaként ebben a viszonylatban is az erőszakmentesség
adódik, aminek megtámogatásaként az „erőszak erőszakot szül” általános törvényszerűsége,
valamint ennek a speciálisan a „Nemzeti gyűlölet” jelenségkörére alkalmazott analógiája
hangsúlyozódik.

„Valljon mi tartja tehát fenn az illetén Státusokban a' belső tsendességet? Valóban nem
egyébb, hanem csak az a' kemény törvény, mely szerént egyik Vallásnak a' másikat nagy
büntetés alatt sem titkon, sem nyilván habrogatni nem szabad. Csak a' különböző
Vallásoknak viszontagságos üldözése irtatassék ki, azonnal vége szakad a' vallásbéli
gyűlöletnek, mivel ezt semmi egyéb nem tartja fenn, hanem csupán annak emlékezete,
hogy egyik vallás, mely sok károkat okozott hajdan a' másoknak! Ugyan ebben
gyökereztetik a' Nemzeti gyűlöletnek fő oka is, mert nyilván tapasztalhattuk, hogy a'
mely Nemzetek között egyik a' másoknak igen keveset, vagy soha semmit sem vétett, nintsen
is azok között a' Nemzeti gyűlöletnek, még csak híre is.”⁶⁵¹

Végezetül, az eddig vázolt komplex érvkészlethez egy olyan elem is társul, mely a mű
legszelesebb értelemben vett elméleti alapvetésével áll összefüggésben. Az univerzum és az
emberi test alkotórészeinek harmonikus összeállítására és együttműködésére vonatkozó, a műben
rendszeresen felbukkanó kozmológiai és korporális modellek analógiája⁶⁵² a felekezeti
heterogenitást alátámasztandó is bevetésre kerül. A hitbéli kérdések és a vallási élet (alapvetően

⁶⁴⁹ Oswald itt ténylegesen a szabályozott kereskedelmi verseny hasonlatával él, amennyiben a hittételek
versengését a „piaci portékák” versenyéhez hasonlítja. Oswald: *Az igaz hazafi*, 83. Emlékezhetünk, a vetélkedés
társadalmi hasznossága a nemesség társadalmi szerepvállalása és funkciói kapcsán került még hangsúlyosan szóba.
Lásd *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezet.

⁶⁵⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 79. A bemutatásmód meglehetősen szélsőséges egyoldalúsága nyilvánvalóan az érvelés
megtámogatására szolgáló retorikus eszköznek tekinthető. Az itt szereplő országok némelyikének ismételt, esetleg
többszöri előfordulása(i) alapján érdemes figyelni a hozzájuk kapcsolódó konnotációk változatos,
kontextusfüggő jellegére. Lásd ehhez pl. a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* c. fejezetet.

⁶⁵¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 79–80.

⁶⁵² Lásd például: *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezet.

a keresztény felekezetekre vonatkozó) pluralista modellje a világ természetes rendjének felel meg.

„Valamint tehát a' Világnak és az emberi testnek alkotmányában a' különböző valóságok, hogy ha egyik test a' vagy Tag a' m[á]sikát a' rendes munkájában nem akadl[y]oztattya, hanem a' mennyire csak szükséges, és lehetséges segíti, semmi össze-zavarodást nem okoznak, hanem inkább a' Világnak, és a' Testnek harmoniáját egy tzelra való hasznos munkásságát nagyon segítik, úgy vagy a' dolog a' különböző Vallásoknak állapotokban is.”⁶⁵³

Osvald szerint tehát a világi hatóságok által szabályozott felekezeti sokszínűség társadalmi hasznai egyértelműek. Az érvelésben láthatóan nagy hangsúly helyeződik arra, hogy a felekezetek egymás mellett élésének létjogosultságát (mint a protestáns egyenjogúság bizonyítására irányuló későbbi argumentáció kiindulási pontját) a vallási ellentétek meghatározó történelmi tapasztalatából adódó megfontolásokkal szemben igazolja. Az érvelés e tekintetben legfontosabb állítása, hogy a viszályok nem önmagában a heterogenitásból fakadnak, hanem éppenséggel abból, ha a térítés erőszakos módozatainak teret engedve egy adott közösség nem korlátozza a kényszerítő eszközök bevetését.⁶⁵⁴ Mint azt a korábbi eszmefuttatások, főként pedig az „uralkodó vallás” fogalmának szűkítő jellegű meghatározása alapján láthattuk, a felekezeti heterogenitás lelkiismereti szabadságra vonatkozó megfontolásokon alapuló eme erőszakellenes teóriájának másik alapvető belátása, hogy egy olyan rendszer, melyben egy adott vallás, illetve felekezet a többi felett főhatalmat gyakorol, ugyancsak a felekezeti konfliktusok melegágya lehet. Vagyis a felekezeti béke egyik alapfeltétele a társadalmi rendet nem bolygató vallások egyenjogúsága.

Az ezt igazoló argumentációs elemek legfontosabbikának egy olyan, az eddig vizsgált szövegrészekben legfeljebb sporadikus formában tetten érhető mozzanat tekinthető, amelynek lényege a vallási egyenjogúság visszavezetése a természetes jogokra. Ez egy, a későbbi érvelés szempontjából alapvető fontosságú szövegrészben kerül kifejtésre, ahol gyakorlatilag a különböző felekezetekhez tartozó hazafiak eredendő egyenjogúságának elve fogalmazódik meg. Osvald itt a más vallásra áttértek természetes jussairól beszél, miközben bár továbbra is

⁶⁵³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 85.

⁶⁵⁴ Ez utóbbiak közül Osvald a már említett Mária Terézia-féle *declaratio* kapcsán (vagyis nyilvánvalóan az állam, illetve a katolikus államegyház „szokásos”, illetve potenciálisan bevethető eszköztárának kontextusában) jó néhányat egészen konkrétan is felsorol, mégpedig éppenséggel a meggyőzésen alapuló, „békés” (és így elfogadható) módszerekkel szembeállítva: „A' különböző értelműeket meggyőző eszközök a' szelid oktatás, engedelmes szívűség, békességes tűrés, jó példa-adás, 's szeretetnek munkái, adakozás s. t. Kárhoztatnak 's tiltatnak itten mind azok a' módok, melyek ezekkel ellenkeznek; nem csak pedig a' keményebb eszközök, úgymint a' javaktól, élettől, életnek módgyától, betsülettől, hivatalaktól való erőszakos meg-fosztás, tömlöztözés, halálos vagy más egyéb mulandó büntetések, de még a' pénzbeli birságok, háborgattatások, 's akár melly-némű igazságtalan alkalmatlankodások; egy szóval minden, valami csak erőltetést foglal magában.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 67–68.

elméleti-általános keretek közt marad, ugyanakkor az argumentáció eddigi teoretikus, illetve komparatív-történeti dimenziók közt mozgó hangsúlyait immár látványosan a konkrét politikai tétek felé mozdítja el.

„A jövevényekre nézve Világos dolog, hogy politice szólván nem kinszeríttethetik a’ Nemzet arra, hogy valamelly személyeket idegen Vallásokkal együtt Hazájába befogadgyon; de ellenben az is igaz ám, hogy ha valamelly tartományban magok a’ született Hazafiak térnek más Vallásra, és ezen Vallás a’ már elől-számlált természet jussain épült Haza Törvényeibe meg nem ütközik, vagy pedig ha ezen idegen Vallásra tért Hazafiak semmi hűségtelenségbe sem esvén a’ közönséges társóság bátorságos volta ellen semmiképpen nem vétkeznek, már ekkor a’ természet törvénye, és a’ józan Okasság sugallása szerint Vallások’ változtatása áltol semmi némü vélek született, és előbb birt Hazafiui jussaikat el-nem veszthetik, következésképpen valamint polgári úgy lelki jussaikban, avagy Vallásoknak szabad gyakorlásában-is leg-kissebb tsorbúlást sem szenvedhetnek, hanem a’ gyökeres Valláson lévőkkel minden frigyek, szövetségek, és törvények nélkül is mindenekben hasonló jussokkal kell bírniok; mivel ennek vagy ama’ Vallásnak gyökeres volta, vagy elsőse senkinek arra just nem adhat, hogy az újabb Vallásbéliek tőle tsak leg kevesebben-is függjenek, a’ vagy alább valók legyenek. Nintsen ezen természeti örökös jussok ellen az *Ususnak Praescriptionak*, az az a’ sok ideai gyakorlásnak semmi helye.”⁶⁵⁵

Az érvrendszer korábban már elemzett jogi-történeti (konkrétan a bécsi és linzi békékre, illetve „az ezeken épült törvényekre” hivatkozó) szegmense mellett itt egy új, a „természetes jussokra” hivatkozó szál jelenik meg. Az idézet leginkább feltűnő eleme, hogy benne a „szokás” és az „előírás” intézményei erejüket tekintve *expressis verbis* is a „természetes jussok” dimenziója mögé sorolódnak, ami áttételesen utóbbiaknak a jogi-történeti alapú argumentációt felülmúló relevanciáját jelzi. Az eszmeifuttatás kiindulópontja a „jövevények” és a „született hazafiak” közti határozott különbségtétel, illetve annak megállapítása, hogy bár a más vallású idegeneket semmilyen közösség nem köteles befogadni és bárminemű jogokkal felruházni, a második csoportba tartozók vonatkozásában a vallásváltoztatás (abban az esetben, ha ez az adott vallás a hittételek világi kontrollja korábban lefektetett elvének megfelelő, vagyis a „közönséges társaság” törvényekben manifesztálódó rendjére, biztonságára és fennállására nézve nem jelent veszélyt) semmilyen „lelki”, „vallásgyakorlatot illető”, avagy „polgári juss” megvonását nem vonhatja maga után, hiszen veleszületett, természetes „hazafiúi jussokról” van szó, melyek csakis a „közönséges társasággal” szembeni „hűtlenség” esetén vesztethetők el.

Jól látszik tehát, hogy Oswald itt bizonyos értelemben túllép az 1790–91. évi diéta vallásügyi vitáiban protestáns részről hangsúlyozott érvelésmódon, mely a vallásszabadságot a sarkalatos törvények nevében,⁶⁵⁶ illetve a törvényekre hivatkozó jogi érvelést alkalmazva

⁶⁵⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 78. (Lásd az előző fejezetet is.)

⁶⁵⁶ Szijártó: *A „konfesszionális rendiségtől”*, 51.

követelte.⁶⁵⁷ Összességében ugyanakkor nem arról van szó, hogy a „természetes jussokra” történő hivatkozás felülírná a történeti-jogi szegmenst, hanem sokkal inkább az látszik, hogy Oswald egy olyan eklektikus argumentációs stratégiát követ, melyben az érvelés mindkét rétege releváns marad. Hogy pontosan mit ért „természetes jussok” alatt, illetve ezek a speciálisan a protestáns egyenjogúságot támogató eszmefuttatásai során miképpen illeszkednek az argumentáció történeti-jogi rétegeihez, a következő fejezet feladata megmutatni.

⁶⁵⁷ Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi magyar politikában*, 14–22.

4.3. Protestáns jussok és sarkalatos törvények

Az eddigi elemzések figyelembevételével megállapítható, hogy Oswald a vallási együttélés egy olyan modelljét preferálja, melyben a felekezetek közti erőviszonyok kiegyenlítésének feladatát a világi hatalom látja el. Ezen ellenőrző funkció konkrét valláspolitikai vonatkozásai tekintetében mindenekelőtt a világi előjáró vallási ügyekben való illetékességének többszöri hangsúlyozását tekinthetjük kiemelkedő jelentőségű mozzanatnak. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a szerző azt a bizalmat, amelyet a katolikus egyháztól a történelmi tapasztalatok alapján megvon, az állam irányában nyilvánítja ki.

A speciálisan a protestánsok jogállását tárgyaló 12. fejezet középpontjában a szabályozott lelkiismereti és vallásszabadság általános-elméleti modelljének olyan vonatkozásai állnak, melyek a társadalmi együttélés felekezeti megosztottsággal kapcsolatos kérdéseit a korábbiakhoz képest is direktebb módon feszegetik. Az argumentáció finomszerkezetének átvilágítása segítségével a következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy a valláspolitikai szabályozás előző fejezetben megfogalmazott alapelveihez Oswald milyen, speciálisan a protestáns felekezeti és „hazafiúi” (értsd: „állampolgári”) egyenlőség alátámasztására szolgáló érvrendszert rendel hozzá. Ehhez kapcsolódva azt is igyekszem majd kimutatni, hogy milyen (meglehetősen hosszadalmas) eszmefuttatások során jut el oda, hogy a protestánsok speciális jogállása vonatkozásában konkrétan is érvényesítse azokat az elemzés előző fejezetének végén vizsgált általános megfontolásokat, melyek a „természetes jussok” „szokást és előírást” felülíró mivoltát feszegetik. Végül mindennek hozadékaként a szöveg két központi szerepet játszó főfogalma, a „közjó” és a „törvény” vonatkozásában olyan jelentésaspektusok is láthatóvá válnak majd, melyek ezeknek a mű érveléseiben betöltött központi szerepére a konkrét politikai tétek dimenziójában adnak magyarázatot.

Ami az érvelések formai aspektusait illeti, Oswald ebben a fejezetben is tartja magát az eddigiekben megszokott, a vallási kérdést boncolgató fejezetekre pedig kiváltképp jellemző eklektikus-holisztikus argumentációs stratégiához. Láthatóan nagy hangsúlyt helyez tehát arra, hogy minél számosabb, a mondandóját alátámasztó érvet sorakoztasson fel, és ezeket lehetőleg több oldalról is megvilágítsa, még az így keletkező esetleges feszültségek (sőt akár ellentmondások) árán is. Ugyanakkor ez az eklekticizmus inkább csak retorikai szinten jelentkezik, amit jól mutat, hogy tüzetesebb vizsgálat alapján jól elkülöníthetőek az érvrendszer alappilléreit adó legfontosabb tartalmi elemek. Ezek, ha egy minden belső ellentmondástól mentes, teljesen koherens képletté nem is állnak össze, de néhány következetesen végigvitt

gondolati szál komplexumává annál inkább. Jelen fejezet legfontosabb célja éppen ezek egymáshoz való viszonyának meghatározása.⁶⁵⁸

A fejezet elején Osvald elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy a vallások tolerálhatóságának előzőleg lefektetett legfontosabb alapelvét, a hittételek fennálló társadalmi renddel való kompatibilitásának kritériumát az „Evangelika, vagy úgy nevezett Agostai és Helvetziai Vallás” vonatkozásában kimutassa.⁶⁵⁹ Mindazonáltal az igazolás alapvetően a politikai érvelés szintjén marad, amit bár a hittételekre történő általános utalások hivatottak megtámogatni, anélkül azonban, hogy a dogmatika jól beazonosítható konkrét elemeivel találkozánk. Az érvelés célja annak bemutatása, hogy a protestánsok „erköltsi tudománya” a kiszámítható társadalmi működéssel, a biztonság és a stabilitás követelményeivel messzemenően összeegyeztethető, amelyek a társadalmi alá- és fölérendeltségi viszonyokat nem veszélyeztetik. Mindennek a politikai renddel kapcsolatos, konkrét vonatkozásait Osvald a rendi dualizmus modelljével összhangban hangsúlyozza. A két legnagyobb protestáns felekezet dogmatikai alaptételeinek a világi rendet érintő legfontosabb aspektusaiként azt emeli ki, hogy azok összeegyeztethetők mind a közösségi szerveződés genezisének és a politikai társadalom működésének rendiesített változatú szerződéses felfogásával, mind pedig az isteni eredetű királyi hatalom ehhez sajátos módon hozzákapcsolt elgondolásával.⁶⁶⁰

„Minden közönséges társaság’ egybe-kelésének a’ vagy egy testbe lett öszve szerközésének fő tzélja a’ külső és belső bátorságos meg-maradás. Ezen fő tzállal az Evangelikusok Vallása annyira egygyez, hogy lehetetlen abban tsak egy tzikkelyt is mutatni, melly a’ közönséges társaságnak köteleit tsak-legkissebben is meg sértené. Sőt inkább ennek minden fundamentomos ágazati minden lelket a’ közönséges társaságnak, a’ jó rendnek, és felső hatalomnak minden ki-fogás nélkül alája vetnek. [...] Meg elégszik ez minden Vallásbéli válogatás nélkül azzal a’ fejedelemmel, mellyet valamelly Országnak az Isteni gondviselés adott. [...] Jól tudván azt, hogy a’ Koronás fejedelmek e’ földön helytartói az Istennek, az ő hatalmával uralkodnak, nem ismér semmi hatalmat, vagy ürügyöt, melly vagy ezeknek szentséges jussainak sérelmére szolgálna, vagy pedig azoknak a’ Nemzethez tartozó meg-sérthetetlen kötelességeiket valami módon fel-oldozná; sőt inkább semmit olyan szorossan a’ maga erköltsi tudományában nem sürget, mint hogy a’ Hazafiak félre tévén minden intselkedő tsavarságokat, és az esküvésekben való ravasz fenn-tartásokat, ki-fogásokat, fogadásaikat, és szövetségeiket minde külömbség nélkül mindenekkel minden tiszta egyenességgel meg-tartsák.”⁶⁶¹

⁶⁵⁸ Figyelembe véve Quentin Skinner megfontolásait, a koherenciára pusztán leíró jelleggel és semmiképp nem azon megfontolásból utalok, mintha bármely szöveg bármilyen minőségi avagy érthetőségi kritériumaként tekintenek rá, avagy egy olyan elvárás jegyében, amelyet érdemes volna bármiféle politikai megnyilvánulás vonatkozásában támasztani. Lásd Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, 7–24.

⁶⁵⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 88–91.

⁶⁶⁰ Az isteni legitimitáció és a szerződéses felfogás egyidejű érvényesülésének példáival korábban is találkoztunk a műben. Lásd ehhez az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.

⁶⁶¹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 88–89.

Külön figyelmet érdemel, hogy Osvald nemcsak a dogmatikai dimenzióra hivatkozik, hanem a vallásgyakorlat külső módozataira vonatkozó formai aspektusokat is bevon érvelésébe. A protestánsok pompát kerülő, egyszerűsége törekvő praxisát – implicit módon nyilván a katolikus ellenpéldával szembeállítva – azon megfontolás figyelembevételével ítéli a közjó szempontjából üdvösnek, hogy általa az adózó nép terhei csökkennek.

„De ha a’ Protenstánsok [*sic*], vagy Evangelikusok Vallások’ gyakorlásának külső módgyát’ tekintjük is, melly együgyű, melly kevés költségben tellő, s’ erre nézve melly hasznos légyen ez a’ közjónak, kiki könnyen által láttya. Ugyan is sem templomaikban pompás fényességet, hanem tsupán tsak illendőséget, és alkalmatosságot, sem Lelki Pásztoraikban függetlenséget, uralkodást, gazdagságot, a’ vagy gögös pompát, melly többnyire az adózó Népek terhével vagy egybe kötve, hanem tsak a’ felső hatalomtól való függést, alázatosságot, takarékos és tsekély fizetésekkel meg elégedő életnek módgyát, ’s minden világi dolgoknak kerülését kívánja.”⁶⁶²

A közjóra való hivatkozás fő funkciója, hogy általa az eddigi érvelések egy olyan haszonelvű szállal gazdagodnak, melynek segítségével a két legnagyobb protestáns felekezet és egyház társadalmi hasznosságának anyagi dimenziói is hangsúlyozhatók.⁶⁶³ Emellett ugyanakkor az is jól látszik, hogy a fogalom játékba hozása indirekt módon egyben a *misera plebs contribuens*szel való szolidaritás elvi szintű kifejezésének retorikai eszközeként is szolgál. A protestantizmus társadalmi kohéziót támogató jellegét alátámasztani hivatott, a rendi határvonalakon átívelő szolidaritás elvét felidéző szövegmozzanat egyben a mű azon, már több helyen kimutatott diszkurzív rétegéhez is kapcsolódik, melynek meghatározó vonásaként korábban a közjó társadalmilag kiterjesztő értelmű felfogását azonosítottuk.⁶⁶⁴

A fogalom feltűnése ugyanakkor abból a szempontból sem tűnik véletlennek, hogy a katolikus fényűzés rejtett kritikájaként is felfogható (ennyiben tehát egy masszív polemikus tendenciát is felmutató) érvelés közvetetten a luxust kárhóztató azon diskurzushoz is kapcsolódik, melynek központi motívuma a magánérdek követésének pellengérre állítása és a közjó szolgálatának mint az értékhierarchia egyik legfontosabb vonatkoztatási pontjának a propagálása. Ennek republikánus reminiscenciáit az is jól mutatja, hogy Osvald a protestáns tanok stabil társadalmi működés szempontjából is megbízható mivoltára vonatkozó, korábban is hangoztatott állítását azzal az érveléssel támogatja meg, hogy azok mentesek minden „visszavonástól”. A vallási széthúzást eredményező visszasságok ugyanis sosem az ilyesmi

⁶⁶² Osvald: *Az igaz hazafi*, 89–90.

⁶⁶³ Ehhez kapcsolódóan érdemes azon korábban tett megállapításunkra is visszautalni, miszerint a „közjó” mint a kor egyik legfontosabb politikai-társadalmi főfogalma a legkülönbözőbb kontextusokban lehetett hatékony eszköze annak, hogy adott gondolatmenetek érvényességének retorikus alátámasztását biztosítsa. A fogalom eme jellegzetessége a fenti szövegrészben is egyértelműen megfogható. Lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁶⁶⁴ Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

kiváltására önmagukban alkalmatlan protestáns hittételekből következtek, hanem mögöttük mindig valamilyen magánérdek húzódott meg.⁶⁶⁵ Oswald mindezeket követően – a fennálló világi renddel való kompatibilitás sokszor hangoztatott alapelvét röviden ismét felidézve – máris sietve leszögezi, hogy a protestánsok „hazafiúi és polgári jussa” semmiképp nem kérdőjelezhető meg.⁶⁶⁶ Jól látható, hogy az érvelés súlypontja itt a két legnagyobb protestáns egyház „vallásbéli jussainak” alátámasztásáról azok tagjai „hazafiúi ’s polgári jussainak” igazolására helyeződik át.

„[Ö]rökkön örökké a’ lészen a’ Vallás igazságának egyik fő próba köve, ha minden némü józan közönséges Társaságok’, és birodalmok’ fundamentomos jussaival, és törvényeivel meg egyezend. Annak okáért, mivel a’ Protestánsok Vallása nem tsak a’ polgári társaságoknak tsendességét, békességét, bátorságát nem h[á]borit[t]ya, sőt ezeket inkább még szorossabb tsomóra köti, nyilván következik, hogy az illetén tsendesség ’s békesség szerető Vallásnak minden okos Birodalomban Hazafiúi, ’s polgári just méltán lehet engedni.”⁶⁶⁷

Az eddig vizsgált passzusokat figyelembe véve jól látható, hogy Oswald a „hazafiúi jussok” bírhatásának alapját felekezeti szinten mindenekelőtt a hittételeknek a fennálló renddel való kompatibilitásában jelöli ki. Ezen általános alaptételt ugyanakkor konkrétabb tartalommal is feltölti, amikor azokat az individuális szinten lényeges feltételeket részletezi, melyek szerinte a „hazafiúi jussok” fundamentumát képezik. Ez tulajdonképpen a fogalom meghatározására irányuló indirekt definíciós kísérletként értelmezhető és mint ilyen, nemcsak a protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott érvrendszer, hanem a mű azon alapvető kérdésfeltevése szempontjából is releváns, amely az „igaz hazafiság” általában vett kritériumainak normatív meghatározására irányul. Oswald e tekintetben egy némileg ellentmondásos, két pilléren nyugvó elgondolást vázol. Egyrészt veleszületett, „természetes” jogokat emleget, melyek vonatkozásában a „nemzetbéli származás” és „születés” tényezői kapnak szerepet. Másrészt a közösség ügyeiben való tevékeny, felelősségteljes részvétel követelményét is hangsúlyozza, ehhez kapcsolódóan pedig a (nyilvánvalóan a rendi hovatartozásnak megfelelően kiosztásra kerülő) feladatok és kötelességek teljesítésének szempontját,⁶⁶⁸ vagyis lényegében a

⁶⁶⁵ „Ugy annyira vagy on ezen Vallás minden vissza vonásoktól, hogy minden gonoszok, melyek valaha a’ Vallásoknak külömbségekbeől szármoztatnak, vagy leg alább szármoztatnak [*sic*] lenni mondatnak, azok éppen nem ezen Vallásnak állatásiból, ’s kút-fejeiből, hanem némelly Hazafi nevet viselőknak a’ Vallás palástya alatt el rejtett magános javokra, és betsületekre tzező tekinteteiből, és a Vallás egységének szertelen munkálkodásából szármoztanak.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 90.

⁶⁶⁶ Mivel a szerző az esetek túlnyomó többségében pusztán „hazafiúi jussokról” beszél, a továbbiakban magam is ezt a rövidebb alakot használom.

⁶⁶⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 91.

⁶⁶⁸ A funkcionális társadalmi modell vonatkozásában az egyes rendek kötelességeihez, általában véve lásd a *Nemzet, anyanyelv, beszédmódok* c. fejezetet, a „jogok és kötelességek” motívumához az *Exkurzus: ősi alkotmány, rendi dualizmus*, illetve *A törvény fogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezeteket. A nemesség kötelességeihez vö. Oswald: *Az igaz hazafi*, 36–37.

közboldogság érdekében való mindennapos ügyködés fontosságát emeli ki. Mivel az érvelés alapvetően arra irányul, hogy a protestánsok „állampolgári” egyenrangúságát alátámassza, nem meglepő, hogy Oswald a „hazafiúi jussok” feltételei közül éppen a vallást zárja ki, amikor a „protestánsok vallásáról” szólva a következőképp fogalmaz:

„De vagyon is ennek a’ mi Hazánkban valóságos Hazafiúi jussa [...], mert a protestánsok tagadhatatlan született hazafiak lévén egy józan értelemmel még csak meg-sem lehet gondolni, hogy hogy veszhették volna-el Vallásoknak bé-vételével vélek együtt született természetes jussait? Mert ugyan is a’ Hazafiúi juss tsupán a’ Nemzetbéli származáson, születésen, és a’ Haza terheinek egy arányos viseletén, ’s javainak, boldogságának munkállódásán fundáltatik, valamint tehát semmi sem nyerhet Hazafiúi jusst az ő Vallásáért, úgy szintén született Hazafi lévén Vallásának megváltoztatásáért Hazafiúi jussait el-nem vesztetheti; mivel minden jussok melly módon szeresztenek, csak azokkal ellenkezők által vesztethetnek is el.”⁶⁶⁹

Jól látszik, hogy e kitételek alapvetően azt célozzák, hogy segítségükkel a szerző a vallásváltoztatásból következő bármilyen jogvesztés lehetőségét elvi alapon zárhassa ki. Az egész fejezet egyik leginveciózusabb, ide kapcsolódó része, ahol Oswald a „nemzetbéli származás” aspektusát kibontva a „hazafiúi jussok” vallásváltoztatásból következő elidegeníthetőségének elvével szemben a *lex Scitica* kontinuos történeti-jogi érvényét hangsúlyozza.⁶⁷⁰ Ebben a békebeli tevékenykedés közboldogságra nézve hasznos, az előző passzusban hangsúlyozott általánosabb aspektusai után a közösség irányában fennálló köteleességek vonatkozásában az eredettörténeti narratívából adódó nemzetkarakterológiai jelentőségű harcias mozzanatok is feltűnnek.⁶⁷¹ Mivel azt feltételezni, hogy az Attila és a honfoglaló pogány ősök szerzete jogok a kereszténység felvételével semmissé váltak volna, ez a nemesség identitásnarratívájának megfelelően nem csupán elvileg abszurd, de a „történeti”

⁶⁶⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 91–92.

⁶⁷⁰ A nemesség előjogait fiktív történeti alapon igazoló, a Kézai által lefektetett formában kanonizált elképzelérendszerrel korábban már többször is szó esett, lásd ehhez mindenekelőtt az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet, ahol éppenséggel arra utaltunk, hogy Oswald a nemesség politikai előjogainak megalapozása során a (fiktív) történeti narratívára épülő érvrendszerrel nem elégedve meg „társadalomelméleti” alapon (is) argumentál. Érdekes még arra a közvetetten ide kapcsolódó mozzanatra is visszautalni, hogy a *Csinosodás, kereskedelem, kameralizmus* c. fejezetben Oswald egy eszmefuttatása kapcsán a Szkítia-motívum egy olyan negatív konnotációjú használatával is találkozunk, amely a csinosodás beszédmódjában érvényesülő jövőorientált szemléletmódnak megfelelő átírás eredményének tekinthető. A társadalmi egyenlőtlenségek Kézai-féle magyarázatával kompatibilis, implicit módon arra utaló fenti idézet és a felidézett példák összevetése a nemesi eredetnarratíva és az ahhoz kapcsolódó motívumok széleskörű, akár egymásnak ellentmondó retorikus használati lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A *Lex Sciticához* vö. Szűcs: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet*, 427–444. (Főként: 434–444.), ill. Kontler: *The Lapon, the Scythian and the Hungarian*, 134–136.

⁶⁷¹ Ez azon korábban kimutatott tendenciának is megfeleltethető, hogy Oswald a közösségi köteleességek vonatkozásában a republikánus-patrióta nyelvhasználatnak a *pro patria mori* motívumához kapcsolódó „militáns” aspektusait „haszonelvű” irányban egészítette ki. Lásd ehhez a *Patriotizmus, republikanizmus, közjó* c. fejezet elemzéseit.

valóságnak sem felel meg, így a helvét avagy ágostai hitvallásokra való áttérésekből következő jogvesztés elmélete sem tartható, érvel Oswald:

„Az Evangelikusok ugyan azon közös ősektől származván ezen Magyar Hazát mind közös eleikben vérrel szerzették, mind pedig Vallások' változtatása után is vérrel oltalmazták, és ennek védelmétől, haszna keresésétől sem javaikat, sem életeket soha nem sajnálták, vagy kémellették. [...] Valóban a' ki ezeket a' született természetes jussaiktól meg-akarja fosztani, tartozik azt is erőssíteni, hogy valaki a' testvér atyafiak közül idegen Vallásra tér, ősi örökségét is azonnal el-veszti, ennél mindazonáltal durvább állapotot még csak álmodni sem lehet; mivel e' szerént Attilának, Bendegáznak, Almusnak, Árpádnak, és más régi pogány eleinknek örökségeibe, kik e' Hazát fegyverrel 's vérrel szerzették mi sem succedálhattunk volna.”⁶⁷²

Mint látható, bár a jogok történeti igazolásának logikáján belül mozog, Oswald e passzusban nem ejt szót az államalapítás e tekintetben kardinális jelentőségű eseményéről. Bár itt még a honfoglalást állítja középpontba és a haza vérrel való megszerzésének, valamint megtartásának motívumára épít, ez ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy ne foglalna állást abban a katolikus és protestáns szerzők közt régóta folyó vitában, amelynek középpontjában a Szent István-i mű értelmezése állt és amelynek legfőbb tétje mindkét részcsoport a valláspolitikai törekvések történeti igazolása volt.⁶⁷³ Ennek jelei részben már megmutatkoznak azon a szöveghelyen is, ahol Oswald a protestáns egyenjogúság felekezeti (a lelkiismereti és a vallásgyakorlatot érintő szabadsággal kapcsolatos) aspektusain túllépve, valamint annak „állampolgári” vonatkozásait is maga mögött hagyva *par excellence* valláspolitikai vizekre evez, és az öröklés magánjogi párhuzamából kiindulva a „közös szerzeményekre” jelenti be a protestánsok igényét.

„Ugyan is a' Magyar Nemzet Scythiából ki-jövéen valamint az egész Országot, úgy a' Romai Katholikus Ren[de]knek Uradalmait is egyenlő erővel, és munkával szerzette; ezekért Valamint a' Romai Katholikus hazafiaknak, úgy az Evangelikusoknak régi eleik is véreket egyformán ontották, életeket fel-áldozták, és ezeket mind e' mai napig is mind a' két részről hasonlóképpen oltalmazták; az igazsággal tehát meg-egygyezőnek láttzadik, hogy a' mi régenten a' Papi Rendnek a' közös szerzeményekből ajánd[é]koztatott, abból mindenféle született Hazafiaknak Papi Rendeik egy formán részt vegyenek.”⁶⁷⁴

Látható, hogy Oswald itt a „közös” honfoglalás és a „vérrel szerzés” tételét továbbra is napirenden tartva egyben azon katolikus narratívával is szembeáll, amely szerint a protestánsok nem részesei az államalapítás örökségének.⁶⁷⁵ Hogy ez milyen konkrét

⁶⁷² Oswald: *Az igaz hazafi*, 92–93. Oswald az örökletes, veleszületett jussok elvi alátámasztására egyébként két explicit jogi utalást is tesz: előbb a *Tripartitum* első részének 53. fejezetére hivatkozik („a' szülék a' természet' törvénye szerént mindeneket gyermekeiknek szereznek”), majd ehhez kapcsolódva a római jogból vett maximát idéz („a' vérségnek jussa semmi polgári törvény által fel-nem-bontathatik”). Vö. *Tripartitum*, I. 53. 10. §. (Werböczy: *Tripartitum*, 154.), illetve *Digesta* 50, 17, 8. („Jura sanguinis nullo jure civili dirimi possunt”).

⁶⁷³ Alapmű a témában: Tóth: *Szent István, Szent Korona, államalapítás*, 6.

⁶⁷⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 100. A Szkítia-motívum egy másik, egyértelműen negatív konnotációjú használatát lásd a *Csinosodás, kereskedelem, kamerализmus* c. fejezetben.

⁶⁷⁵ Az államalapítás elbeszélésének a 18. század végén már nagy múltra visszatekintő katolikus verziója egyik fő tézise szerint „az ország alapítása, a korona elnyerése, a keresztény hitre térés, István jámborsága mind a katolikus

követeléseket implikál, nem dönthető el egyértelműen. De talán megkockáztatható, hogy egy olyan érvelést láthatunk benne, amely a protestánsok „templomainak, iskoláinak, lelkészlakjainak és alapítványainak megtartásáról” rendelkező, e tekintetben pedig a „jelenlegi birtokállapotot zsinórmértékül” vevő 1791.26. törvénycikk 12. paragrafusában foglaltakkal is rezonál.⁶⁷⁶ Ez azt jelentené, hogy Oswald kevesli az egyes felekezetek kezén lévő javak *status quo* alapján történő megoszlását.⁶⁷⁷

Az ezután következő rész az egész mű talán leginkább polemikusnak nevezhető néhány oldala, ahol Oswald a közös eredet és a „vérrel szerzés” motívumát, valamint az argumentáció „természetes jussokra” hivatkozó szegmensét egymással összekapcsolva, egyszersmind ezeket szinte abszolutizálva, illetve a protestáns hazafiaknak a honfoglalás és a Szent István-i állam- és egyházalapítás örökségére való jogosultságát hangoztatva már-már arra is hajlamosnak látszik, hogy a római katolikus egyház eddig elismert „elsőszülöttségéből” fakadó előjogait is megkérdőjelezzék.⁶⁷⁸ Ami a fenti idézetben foglaltak konkrét valláspolitikai tétjeit illeti, Oswald e hosszabb szövegrészen belül az iménti felvetésével összefüggő konkrét, praktikus következtetéseket is megfogalmaz.

„Annak okáért mivel a' Vallás által valamint semminémű jussokat senki-is magának nem szerezhethet, úgy szintén ennek változtatásával semmi-némű előbbeni Ősi jussait el-nem vesztetheti; szükségképpen követ[k]ezik, hogy ha az Evangelikusokra nézve a' Bétsi és Lintzi szövetségek fel bontatnak, azoknak a' Római Katolikus Hazafiakkal *mindennémű Papi méltóságokban Uradalmakban és jussokban egyenlő képpen kelletik succedálni*. Nem lehet itten semmi Majorátust, avagy első szülöttség' jussát hántorgatni, mert ennek a'

egyházhoz kötődik, tehát a protestánsok nem részesei ennek az örökségnek.” Tóth: *Szent István, Szent Korona, államalapítás*, 35.

⁶⁷⁶ Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 59. A fenti megfogalmazás ugyanakkor természetesen csupán abban az esetben releváns ebben a formában, ha annak alapján, hogy (mint korábban már többször is utaltunk rá) Oswald művében tételelesen említi az 1791. évi 12. törvénycikket feltételezzük, hogy a vallásügyi törvényt is ismerte. De ha érvelése nem is feltétlenül az utóbbi kritikája, ettől függetlenül is nyilvánvaló, hogy azzal a javak megosztásának fennálló viszonyok alapján történő rendezését támadja.

⁶⁷⁷ A Kosáry Domokos által közölt adatok szerint a protestánsok, miután a 17. század közepétől számítva mintegy 900 templomot elvesztettek, 1681-ben (Erdély nélkül) 1302 templommal rendelkeztek Magyarországon, a szatmári béke idején pedig (a Rákóczi-kor „felfutásának” köszönhetően) 1660 templom volt kezükön. Az 1711 és 1781 között elszenvedett újabb veszteségek után, a türelmi rendelet eredményeképpen a 18. század végére mintegy 1300 református és 440 evangélikus egyházközség működött az országban. Lásd Kosáry: *Művelődés*, 79., 83., 391. Meg kell jegyezni, hogy a Kosáry által jelzett két másik adat figyelembevételével az egyébiránt Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungern* c. munkája alapján közölt 1740-es számmal jóval magasabb végösszeget kapunk az 1711. évi kiindulási állapothoz képest (1660 templom) az 1711 és 1781 közti időszak vonatkozásában említett 443 templomot kitevő veszteség (83.), illetve az 1781 és 1784 közti rövid periódust illetően feltüntetett 1015 új alapítású protestáns anya- és leányegyház (391.) figyelembevételével a 18. század végén a protestánsok által birtokolt templomok száma összesen 2232. A két adat közti eltérés mögött ugyanakkor nem áll ellentmondás: a különbség nyilván abból adódik, hogy míg a Kosáry által említett utóbbi adat a filiákat is magában foglalja, Schwartner kifejezetten az anyaegyházakról („Mutter-Gemeinde”) beszél. Utóbbi egyébiránt maga is csupán annyit árul el adatainak provenienciájáról (ezt is csak a református egyházközségeket tartalmazó lista vonatkozásában), hogy azokat megbízható forrásból szerezte („...die ich von sehr guter Hand erhalten habe”). Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern*, 124.

⁶⁷⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 100–103.

Nemzeteknek, a' természetnek, és a' józan okosságnak törvényében semmi nyoma nintsen, tsak némelly polgári törvényekben fundáltatik ez, és ennek ezekben is tsak a' szerzeményekre nézve vagyon helye, bizonyos dolog tehát, hogy valamint a' Romai Birodalomban a' Vesztfáliai békességáltal azelőbb is közös Papi méltóságok és Uradalmak a' Protestánsokkal utóbb is közösök maradtak, úgy itt is közösökké kell lenni, mihelyest a' Bétsi és Lintzi szövetségek félre tételnek, és az Evangyelikusok természetes Nemzeti jussokra vissza térnek.”⁶⁷⁹

Osvald iménti két érvelésében magánjogi fogalmakat alkalmaz, ám ezek eltérő jogi helyzetekre vonatkoztak a korban. Az előbbi idézetben szereplő „közös szerzeményekre” történő hivatkozás a házastársak közszerzeményének (*coacquistica coniugum*) intézményére utal. Bár nemesek esetében a házasság során szerzett vagyon alapvetően nem számított közszerzeménynek, vagyis a feleség özvegyiségre jutva ezekből nem részesült⁶⁸⁰, új birtok megvétele esetén a szerzésre vonatkozó okiratban lehetőség volt a feleség szerzőként való felüntetésére. Ilyen esetekben a szerzemény közösnek számított, és a férj halála esetén ennek fele a feleséget illette.⁶⁸¹ Az elsőszülöttség és a majorátus terminusai ezzel szemben a hitbizományi öröklés (*fideicommissum*) vonatkozásában releváns terminusok, ennek során ugyanis a hagyatékban lehetőség volt elsőszülöttségi öröklésre (*primogenitura*), illetve ún. ízőröklésre (*majoratus*): előbbi során az elsőszülött, valamint annak ugyancsak elsőszülött utódai örökölték az összes többi férfi rokont kizárva, utóbbi esetén pedig az utolsó hitbizományi birtokos legközelebbi rokona.⁶⁸² Miként Osvald maga is utal rá, hitbizományt csak szerzett vagyonnal lehetett alapítani: az érvelés ez utóbbi elemei tehát nyilvánvalóan arra irányulnak, hogy a korábban említett „közös szerzemények” vonatkozásában a végrendelet hiányában életbe lépő ún. törvényes öröklés (*successio legalis*) mintája legyen mérvadóként ábrázolható, aminek e tekintetben releváns eleme az, hogy ennek során a lemenők fejenként (*per capita*) egyenlő részben örökölték.⁶⁸³ Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy az érvelés ezen eleme

⁶⁷⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 101–102. (Kiemelés tőlem, H. H.) Mint korábban már említettük, evangélikusok alatt a kor szóhasználat a protestánsokat, azaz a kálvinistákat és a lutheránusokat összefoglalóan értette. Nem teljesen világos, hogy a „Vesztfáliai békességre” való utalással a béke pontosan mely rendelkezésére céloz Osvald, de leginkább talán az osnabrücki békeszerződés 5. cikkelyének 23. paragrafusával hozható összefüggésbe megjegyzése, miszerint a „kevert püspökségekben” az egyházi javadalmak az 1624. január 1-ének megfelelő állapotoknak megfelelően osztandók meg a katolikusok és az ágostai hitvallásúak között. (Lásd Buschmann: *Kaiser und Reich*. Ami pedig a passzusban alkalmazott szóhasználatot illeti, Osvald „méltóságokról, uradalmakról és jussokról” beszélve nyilvánvalóan az egyházi hivatalokra, tisztségekre és az ezekhez társuló javadalmakra, valamint az ezekhez kapcsolt bevételekre kíván utalni.

⁶⁸⁰ Az özvegyet haszonélvezet illette következő házasságáig (*jus viduale*). Csizmadia (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. 233.

⁶⁸¹ Csizmadia: *Magyar állam- és jogtörténet*, 231. Közös szerzeményben a házastárs az oldalág és a felmenők előtt örökölt. Mezey (szerk.): *Magyar Jogtörténet*. 108.

⁶⁸² Mezey: *Magyar jogtörténet*, 112.; Béli: *Magyar jogtörténet*, 139–140. A harmadik eshetőség az ún. koröröklés (*senioratus*) volt, melynek során a hitbizomány alapítója családjának legidősebb férfitagja örökölt.

⁶⁸³ Mezey: *Magyar jogtörténet*, 111.; Csizmadia: *Magyar állam- és jogtörténet*, 232.; Béli: *Magyar jogtörténet*, 133.

és a „közös szerzemények” fogalmának alkalmazása nem pusztán abból a szempontból állnak feszültségben egymással, hogy eltérő jogi helyzetekre vonatkoznak, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a házastársak közszerzeményének szintén csak a szerzett vagyon elemei minősülhettek, vagyis az intézmény a hitbizományhoz hasonlóan nem vonatkozhatott az ősi (vér szerint örökölt) vagyontra.⁶⁸⁴

Mindezekon túlmenően az utolsóként idézett szövegrész kapcsán érdemes még felfigyelni a „természetes nemzeti jussok” kitételre is. Egy, az előbbi néhány passzushoz szorosan kapcsolódó, hasonló elemekből felépülő szövegrészből világossá válik, hogy Oswald az általa gyakran emlegetett és az iménti érvelésében is használt „természetes jussok” dimenziójának játékba hozásával és következetes alkalmazásával a békékre és törvényekre alapozó jogi argumentációt úgy írja felül, hogy közben ezzel az utóbbi érvényességét sem ássa alá. Eleinte még a békekötésekre hivatkozó jogi érvelés keretei között mozog, amikor egy ponton elvi szinten felveti a bécsi és linzi békék elvetésének lehetőségét is. Mint láthattuk, ez a gondolat az előzőleg idézett, egyébként a most következő passzushoz képest a műben néhány oldallal később helyet foglaló gondolatmenetben is feltűnik. Amiért mégis érdemes erre a momentumra most külön kitérni, az az a többlet, ami a szóban forgó szövegrészben az előzőhöz képest megjelenik. Ebben az esetben Oswald ugyanis tételelesen kifejti, hogy a békék figyelmen kívül hagyásával azon „természetes állapotnak” megfelelő viszonyok térnének vissza, ami a szövetségkötésekben és az azokon alapuló törvényekben manifesztálódó jogi dimenziót megelőző „természeti egyenlőség” korlátlan érvényesülésével lenne egyenértékű.

„De azt mondhatná mind ezekre valaki; ha így vagyon a dolog, és a’ Protestánsok, a’ vagy Evangelikusok a’ Katholikusokkal egyenlökké tettettek, miben áll tehát az uralkodó Katholika Vallásnak méltósága? [...] A’ mi Hazánkban [...] a’ Katholika Vallásnak Uralkodása tsak abban áll, a’ mi az említett Bétsi, és Lintzi szövetségek’ értelmével nem ellenkezik, és ezeken kívül marad. Már pedig a’ Rendbéli elsőségen, Papi méltóságokon és Uradalmakon kívül nem találunk semmit, a’ mi a’ Katholika Vallásnak Uralkodására fenn maradna. Önként következik tehát, hogy ezeken kívül a’ Katholikus Papi, és Világi Rendnek méltóságára nézve semmi-sem-is tartozik. Hogy ha pedig az említett [t] szövetségek akár mely okokból félre tételnének tehát a’ természet’ törvényének is örök sinor mértéke szerint az Evangelikusoknak ama’ szövetséget meg előző természeti egyenlőségre kell vissza lépni, mely minden született Hazafiat minden Vallásra való tekintet nélkül mindenekben egymáshoz hasonlóvá téssen.”⁶⁸⁵

Ha a bécsi és linzi békék figyelmen kívül hagyásának lehetőségét felvető iménti két érvelés alkalmazásának taktikai motivációit keressük, azt mondhatjuk, hogy mindez azt szolgálja, hogy a protestánsok egyenjogúságának tétele ne kizárólag a jogi-történeti dimenzióban kerüljön

⁶⁸⁴ Az öröklés szabályozása persze a fentieknél lényegesen bonyolultabb volt, itt most csak az Oswald érvelése szempontjából számottatvó mozzanatokat emeltük ki.

⁶⁸⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 97–98.

megalapozásra: Oswald itt lényegében érvrendszerét a békékre és törvényekre hivatkozó argumentáció esetleges elégtelenné válása, az annak alapját képező bécsi és linzi békék „kiesése” esetére igyekszik biztosítani. Ez nyilvánvalóan a katolikus tábor egy része (mindenekelőtt a klérus) által elfoglalt álláspont mögött meghúzódó, az 1790–91. évi vallásügyi vitákban is megjelenő érvelés lefegyverzésére irányul, amelynek hangoztatói nem tekintették mérvadónak a bécsi és linzi békéket mint a vallásügy rendezésének alapját képező jogi aktusokat.⁶⁸⁶ Fenti két gondolatmenetében Oswald lényegében e vitapartnereit figyelmezteti arra, hogy a vallásügy ezen álláspontjuk alapján történő rendezése a protestánsok számára a jogi-történeti érvrendszer nyújtotta pozíciónál is előnyösebb helyzetet teremtené. Vagyis mindez a szövegszervezés taktikai-retorikai szintjét tekintve a bécsi és linzi békéket figyelmen kívül hagyó álláspontok lefegyverzésére irányuló gesztusként értékelhető.

Másrészt (ugyanakkor ezzel szoros összefüggésben) tartalmi szempontból a fenti érvelések több elemükben is egyértelműen az „uralkodó Vallás” jelentésének leszűkítését célzó, korábban megfigyelt manőverhez kapcsolhatók, melynek során Oswald a fogalomnak egy olyan értelmet tulajdonított, amely (nyilvánvalóan a katolicizmus ellen irányuló élel) kizárja egy adott vallás más felekezeten való uralkodásának jogát.⁶⁸⁷ Ezt a definíciót Oswald itt tovább pontosítja, ehhez kapcsolódóan pedig a fent említett taktikai megfontolás érvényesítésével tartalmilag egy olyan érveléshez jut, amelyben a protestáns egyenjogúságot a szövetségszövegekre és törvényekre alapozva igazoló érvkészlet relevanciája a „természetes állapothoz” képest bizonyos fókig mégiscsak relativizálódik. Hogy itt a taktikai elem túlmenően a tartalmi összefüggések is relevánsak, ezt az is mutatja, hogy mindez összhangban áll az előző fejezet végén idézett azon kitételrel (és ami fontosabb, az annak alapjául szolgáló értékhierarchiával), miszerint az „*Usus Praescriptio*, az az a’ sok idei gyakorlás” és a „természeti örökös jussok” konfliktusa esetén utóbbi élvez elsőbbséget az előbbivel szemben.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ 1790–91. vonatkozásában ilyenként említhető azon álláspont, amely egyedül a bécsi és linzi békékről hallgató, az 1681. és 1687. évi vallásügyi törvényeket ideiglenes jelleggel megerősítő 1715. évi 30. törvénycikket tartotta a rendezés alapjaként elfogadhatónak. Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 201. A bécsi békét becikkelyező 1608. évi országgyűlés és a későbbi diéták vallásszabadsággal kapcsolatos törvénycikkeit semmisnek tekintő katolikus érvelés ugyanakkor természetesen jóval korábbi eredetű. Eklatáns példája ennek Bársony György 1672-ben megjelent *Veritas toti mundo declarata* c. munkája, melyben a váradi püspök utóbbiakat érvénytelennek nyilvánította, mégpedig azon tételből kiindulva, miszerint „nem követ el senkivel szemben jogtalanságot az, aki saját jogával él: és az egyházak irányításának eme pápai jogával rendelkezik Magyarország apostolikirálya.” (Idézi Tóth: *Szent István, Szent Korona*, 39.)

⁶⁸⁷ Emlékeztünk, hogy e definíció szerint az „uralkodó vallás nevezete” alatt „az Uralkodó fejedelemnek Vallása”, avagy „ez vagy amaz Vallásnak első-szüllötti jussa, méltósága és gyökeres volta” értendő. Lásd ehhez a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezetet.

⁶⁸⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 78. Lásd ehhez a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezet vonatkozó részét.

Ha mármost az eddigi elemzések alapján szeretnénk kísérletet tenni arra, hogy a felekezeti egyenjogúság alátámasztására irányuló argumentáció egészében kulcsszerepet betöltő „természetes jussok” kitétel műben érvényesülő jelentéstartalmát körülírjuk, a következő megállapításokat tehetjük. Mint azt néhány oldallal fentebb már röviden jeleztük, a hazafiúi jussok birtoklását „a’ Nemzetbéli származáson, születésen, és a’ Haza terheinek egy arányos viseletén, ’s javainak, boldogságának munkállódásán fundáltatott” jogállapotként értelmező, valamint az „Attilának, Bendegáznak, Almusnak, Árpádnak, és más régi pogány eleinknek örökségére” hivatkozó passzusok arra engednek következtetni, hogy a protestánsok „hazafiúi jussa” kapcsán több helyen „természetes jussokat” emlegető szóhasználat tartalmilag egy olyan elgondolást takar, melynek alappillérét a fiktív etnikai és az ehhez kapcsolódó rendies-eredettörténeti dimenziók képezik, melyeket (másodlagos fontossággal) a közösségi áldozatvállalás motívuma egészít ki.

Ennek alapján tehát úgy tűnik, hogy a „protestáns hazafiak” egyenjogúsága vonatkozásában következetesen végigvitt, tényleges tartalommal feltöltött természetjogi alapozásra utaló elemekről nem beszélhetünk. Bár olyan helyeken, ahol Oswald nem a hazai kontextusban beszél, hanem általános-elméleti megállapításokat tesz, hajlamosnak tűnik univerzális, elidegeníthetetlen jogosultságokról beszélni,⁶⁸⁹ a protestáns hazafiak vonatkozásában egyértelműen a rendiesített eredettörténet kvázi-historikus dimenziója a hangsúlyos. Az tehát, hogy Oswald a „hazafiúi jussok” kapcsán gyakran használja a „természetes” jelzőt, korántsem jelenti azt, hogy ezek alatt elidegeníthetetlen jogokat ért: mint korábban is láthattuk,⁶⁹⁰ ezek ugyanis mint elveszíthető jogok értelmeződnek.⁶⁹¹ Ebben az értelemben tehát a szövetségekötések által meghatározott jogállapotból a „természetes állapotba” való visszatérés elvi felvetése nemcsak mint az eredeti és ezért ahistorikus természetes egyenlőség mindent felülíró érvényére történő hivatkozásként fogható fel, hanem talán inkább a történetiség egy olyan, szintén a „természetes jussok” minőségével fémjelzett alaprétégére való utalásként értelmezendő, mely a rendi értelemben vett „nemzeti

⁶⁸⁹ „[A] lelki isméretnek pedig természetes szabadsága, és a’ Vallásnak ennek vezérlése után való szabad választása minden embernek természetes jussaiban fundáltatik.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 97.

⁶⁹⁰ Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezet végén található idézetet. (Ennek helye a műben: Oswald: *Az igaz hazafi*, 78.)

⁶⁹¹ Mégpedig lényegében bizonyos felforgató, „államellenes” tevékenységek következményeképp: „Az Evangélikusok vélek született hazafiúi örökös jussaikról vértagadás nélkül soha meg-nem fosztathatnak, hanem ha ellenek hűségtelenség, vagy veszedelmes és pártos tudomány, és igyekezet meg bizonyítatik. [...] Már pedig ezek a’ Hazafiúi jussok olly el-válthatlannul követik a’ született Hazafiakat, mint az Ármék a’ testet; és ezeket önnön magok meg-egyezések, a’ vagy a’ Haza ellen el-követett tetemes vétkek nélkül senki azoktól meg nem foszthattya.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 93.

történelemnek” a lehető legősibb (és ezért a történetiség paktumokban megjelenített perspektívájánál autentikusabb) igazodási pontját jelenti.

A fentieken túlmenően röviden érdemes még kitérni a katolikus államalapítás-narratívával szembeni érvelés egy további, eddig még nem említett elemére. Ez lényegében egyfajta definíciós kísérlet, melynek során Oswald a „katholikus nevezet” egy olyan értelmezését javasolja, amely szerint ebbe a protestánsok is beleértendők. Oswald itt a görög *katholikosz* eredeti jelentését („egyetemes”) és a keresztény egyház reformáció előtti önelnevezését érvényesíti a reformáció után elterjedt jelzős szerkezet („római katolikus”) jelentéstartalmával szemben, amennyiben Szent István első törvénykönyvének szóhasználatára hivatkozva azt a megállapítást teszi, hogy ennek „első fejezetében” az egyházi javadalmak nem a „Római Katholika, hanem csak a’ Katholika Vallás” részére utaltattak ki, amibe a protestánsok ősei is beleértendők. Ebből következően ezekre a protestánsok is jogot formálhatnak, mindez pedig kizárólag a sokat emlegetett „szövetségek” rendelkezései nyomán nem realizálódik a valóságban.

„De az sem állhat meg továbbá; hogy a’ Papi méltóságok és Jóságok a’ Római Katholikus Hazafiaknak hagyattattak az első fundátorok által, és így az Evangyelikusoknak azokhoz semmi jussok nintsen, mivel Szent István király első könyve, s’ első fejezete szerint a’ Magyar hazában a’ gyökeres első Vallás nem a’ Római Katholika, hanem csak a’ Katholika Vallás; ennek adattattak minden Fundátziók, Legátumok ’s Hagyományok; annakokáért mivel a’ Szent Király értelme szerint az Evangyelikusok is szintén úgy magoknak tulajdoníthatták a’ Katholikus nevezetet, mint a’ mostani Római Katholikusok, tehát nyilván vagy on, hogy ha a’ szövetségek ellent nem állának mind azokban a’ fundátziókban is részesülhetnének, valamelyek a’ mostani Római Katholikusok számára egyedül rendeltettek.”⁶⁹²

Végezetül a protestánsok egyenjogúságát megalapozni hivatott érvrendszeren belül kiemelt fontossággal bíró azon elgondolásra is utalnunk kell, amelyet Oswald a sarkalatos törvények megváltoztathatósága kapcsán fejt ki. Ahogyan azt korábban részletesen bemutattuk, Oswald vallásüggyel kapcsolatos érvrendszerének masszív tartóoszlopát képezi egy olyan jogi hivatkozárendszer, melyben a szerző a bécsi és linzi békék mellett különböző, főként a 17. század első feléből származó törvényhelyeket ad meg a protestáns egyenjogúság legális bázisaként, illetve cáfol 17. század végi és 18. századi, a protestánsokra nézve hátrányos rendelkezéseket. Ennek legfontosabb elemeit korábban már részletesen elemeztük. Az

⁶⁹² Oswald: *Az igaz hazafi*, 102. Oswald az *Ecclesia Catholica* megnevezésre utal érvelésében. Szent István I. törvénykönyvének első fejezete valóban „Az egyházi javak állapotáról” szól. (Lásd *Szent István törvényei*, 224.) Ugyanakkor a „római” jelző hiányára való utalás egy 11. századi törvény kapcsán természetesen mindenekelőtt retorikai célokat szolgál, hiszen ezt a reformációt követően a protestánsok kezdték a „pápisták” megnevezésére használni, ami később ennek hatásaként jelent meg a katolikusok önelnevezésében is. (Emellett ez egy másik jelentésben a katolikus egyházon belül a latin és a keleti rítusú alegházak megkülönböztetésére is szolgál.)

argumentáció eme jogi szegmensének van azonban egy olyan mozzanata, amelyet az eddigiek során még nem tárgyaltunk, és amely az érvelés egésze, főként pedig a „törvény” fogalmisága tekintetében kiemelkedő jelentőséggel bír. Mint korábban láthattuk, Oswald a törvények megváltoztathatóságának előbb általános érvénnyel megfogalmazott elvét a felekezeti egyenjogúság jogi megalapozása során konkrétan is alkalmazta, amikor a protestánsok egyenlő jogállását alátámasztó, főként a 17. század első feléből származó békéket és törvényeket olyanokként írta le, „mellyek által az Evangelikusok jussaikkal ellenkező régiebb törvények mind el-töröltettek.”⁶⁹³ A most vizsgálandó ominózus eszmefuttatás a törvények módosíthatóságának és hatályon kívül helyezhetőségének ezen elvét a törvényhozás „alapszintű” működésén túlra is kiterjeszti, és a sarkalatos törvények vonatkozásában is érvényesíti.

Arról van szó, hogy Oswald a katolikus egyház előjogainak támadását célzó érvelése során a törvények változó körülményekhez való alkalmazását kimondó elv alapján a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságát jelenti ki. Ezt pedig egy olyan érvelés keretei között teszi, melyben elvi szinten az utóbbiak legitimitásának határait feszegető kérdések is felvetődnek. Az esetleges modifikáció szükségessége ugyanis Oswald szerint elsősorban a többségi elv függvényében mérlegelendő: a fő kérdés, hogy ezen alapvető törvények a „Nép” egészének, vagy csak egy kisebbségnek az érdekeit képviselik. Amennyiben az utóbbi eset forog fenn (és nem kétséges, hogy Oswald a katolikus egyház előjogai kapcsán mit gondol erről), káros privilégiumokról van szó, melyeket a közjó érdekében el kell törölni. Emellett a szokásos, a „természet örökös törvényére” és a „józan okosságra” történő hivatkozások sem maradnak el az érvelés során. Oswald, a műben egyébként igen gyakran alkalmazott technikát alkalmazva, képzelt vitapartnere szájába adott érveket cáfolva vezeti fel mondandóját:

„Azt mondgyák ugyan erre közönségessen, hogy tsak a’ Romai Katholika Vallás egyedül a’ fundamentomos törvényekben gyökerezett, ’s az Országgal együtt született Vallás, nem lehet tehát semmiképpen, hogy a’ több utóbbi Vallások hasonló méltósággal, jussal, és uradalmakkal birjanak mint ez; De erre tsak az a’ felelet: Hogy valamint más törvények tsak addig lehetnek állandók, még nem az utóbbi környül állásokhoz képest a’ Hazának java vagy más törvényeket, vagy a régiekben változást nem kíván; úgy szintén a fundamentomos törvények is tsak addig állhatnak változhatatlanúl, még azok az országnak minden Rendeire, a’ Rendek’ jussainak külömbségéhez képest egygyeránt ki-terjednek; hogy ha pedig az időknek, és az utóbbi környülállásoknak mivóltok miatt a’

⁶⁹³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 94. Ugyanakkor korábban azt is láthattuk, hogy milyen változatos érvrendszert vet be annak érdekében, hogy meggyőzően mutathassa be, hogy az eme protestánsok számára kedvező, főként a 17. század első feléből származó békéket és törvényeket megrontó későbbi rendelkezések vonatkozásában a törvények megváltoztathatóságának ugyanezen elve nem alkalmazható, vagyis azt, hogy utóbbiak jog szerűtlenül változtatták meg az előbbieket protestánsok számára kedvező intézkedéseit.

fundamentomos Törvények a' Népnek már tsak harmad, negyed, vagy ötöd részének javára szorúltanak, már ekkor a' természetnek örökös törvénn[e], és a' józan okosság sugallása i szerint, tsak olly formán gondoltathatnak ezek, mint a' köz jóval ellenkező ártalmas privilegiumok, és így fundamentomos, meg gyökörezett törvénynek nem is lehet többé tartatni.”⁶⁹⁴

Az argumentáció második felében a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságára vonatkozó elgondolás a „normál” dekrétumokhoz hasonlóan a változó történeti körülmények mindenkori esetlegessége alapján is igazolást nyer. A problematika általános történeti-komparatív mezőbe helyezése mellett ugyanakkor a „saját” múlt és a kortárs jelen dimenziói is fontos szerepet kapnak. Oswald a történeti folyamat dinamizmusát az ősi alkotmányosság konglomerátumát megjelenítő „fundamentomos törvényekre” vetíti rá, amivel voltaképp a rendek (elsősorban a nemesség) politikai önazonosságát meghatározó jogi keretek történeti idő alá vetettségét hangsúlyozza. Mindezt láthatóan annak érdekében teszi, hogy ebből kiindulva a protestáns felekezeti és „állampolgári” egyenjogúság megalapozását célzó érvelését egy újabb, történeti-jogi szempontból igazán ütőképes elemmel támogassa meg.

„Hogy a' fundamentomos törvények a' Nemzetnek akarattjából az időknek viszontagságihoz képest gyakran változást szenvedtenek, bizonyíttják ezt e' Világon lévő minden birodalmok, de bizonyítt[y]ák világossan e' mi Magyar Hazánknak törvényei is. Más volt a' mi fundamentomos törvényünk a' hét fejedelmek alatt, más Szent István Király alatt, más Második András Király alatt, és ismét más ez e' máj időben is; a' midőn már ma szabad Király választásunkról le mondottunk, sőt az Asszonyi Nemet is a' Koronára bocsátottuk, és helyhez tettük, arra állván, hogy már ma a' Királyi Felség' Hatalmának erőszakos móddal ellent-állani nem szabad. Ha tehát annak előtte is lehetett fundamentomos törvényeket a' Nemzet köz akarattjával a' jelenvaló szüks[é]ghez, avagy hasznos környül állásokra nézve változtatni, ugyan miért nem lehetne, sőt kellene azokat minden született Hazafiakra a' már fenn álló Rendbéli külömbbség szerint ki-terjeszteni is, éppen nem láthatni nyomós okát.”⁶⁹⁵

Hogy mindennek a korabeli kontextus viszonylatában vett jelentőségét fel tudjuk mérni, érdemes felidézni, hogy ócsai Balogh Péter az 1790–91-es politikai diskurzusra, ezen belül az azt leginkább meghatározó politizáló nemesség nézeteire, konkrétan pedig a megyei követutasításokra és így a diétai vitákra is nagy hatást gyakorló tervezetében amellet, hogy „megdönthetetlen alapelvként” utal arra, hogy „az országnak évszázadok gyakorlata által kipróbált alkotmánya egyetlen részében se másíttassék meg”, maga is számol az alkotmány megváltoztatásának lehetőségével, mégpedig abban a kivételes esetben, „ha maga az alkotmány biztonsága és szélesebb körű megszilárdítása követel ilyenfajta változtatást.”⁶⁹⁶ A tervezet ezen kitétele azt figyelembe véve bír jelentőséggel. Az igaz hazafiban található argumentáció

⁶⁹⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 98.

⁶⁹⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 98–99.

⁶⁹⁶ Ócsai Balogh Péter programja, 41.

vonatkozásában, hogy bizonyos értelemben utóbbi is értelmezhető egy olyan érvelésként, amely megfelel ennek a kritériumnak, vagyis ez közvetve akár az 1790-ben megfogalmazott köznemesi program felekezeti problematikán belüli alkalmazásaként is felfogható. Az 1790-es évek elején radikálisabb reformtervekkel fellépő szerzők talán legjelentősebb képviselője, Hajnóczy József is számol az alaptörvények megváltoztatásának lehetőségével, ennek feltételéül pedig azt szabja, hogy „azoknak megváltoztathatóságáról nem lehet másként határozni az országgyűlésen, csak ha a képviselők arra vonatkozóan megbízóiktól előbb utasítást kapnak.”⁶⁹⁷

Ami pedig a törvények és az alkotmány megváltoztathatósága körüli polémia hosszabb távú dimenzióit illeti, tipológiai és nem hatástörténeti hangsúllyal érdemes jelezni, hogy mint már korábban is utaltunk rá, ez még a 19. század első felében is alapvető vitakérdés volt,⁶⁹⁸ amit az 1832–36. évi országgyűlés e tárgyban zajló már említett polémiai mellett az is jól mutat, hogy „az alaptörvényeknek érvényben való megtartásának” szempontja a reformkori törvényekben is megjelenik.⁶⁹⁹ Ami pedig a szakirodalmi reflexiókat illeti, Concha Győző megjegyzését érdemes e vonatkozásban tekintetbe venni, aki éppenséggel azt kiemelve igyekszik bizonyítani *Az igaz hazafiban* egyszerre érvényesülő „haladási és főtartási irányok”

⁶⁹⁷ Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről* 238–239. Amint arra *A törvényfogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* című fejezetben röviden kitértünk, Hajnóczynál a „normál” törvények megváltoztathatóságának gondolata is hangsúlyosan jelenik meg: „Más törvényekről azonban, mint olyanokról, melyeket az előbbieket [értsd: az alaptörvényeket] következményeinek lehet tekinteni, a körülményekhez képest úgy határozhatnak, amint azt a nemzet képviselői jónak látják.” (Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről* 239.) A diéta szervezetéről és jogköréről írt, 1791 májusában sajtó alá kerülő (Csizmadia: *Bevezetés*, 12.) ezen tanulmányának egy másik helyén pedig azon tant, amely szerint „valamely államnak adatott alkotmányt az utódok nem változtathatják meg”, a „végzetes” jelzővel illeti (Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről*, 258.). Hajnóczy ősi alkotmányhoz való viszonyulásának a régebbi szakirodalomban található értékelése történetét (az ötvenes évek ideologizáló szóhasználatával) összefoglalja Bónis: *Hajnóczy József*, 287–293. Hajnóczy legfontosabb alkotmányjogi elképzeléseinek rövid vázlatát adja Horváth: *Alkotmányjogi javaslatok és reformok*, 92–109. (Hajnóczyról: 96–97.) Mint kiemeli, „Hajnóczy József szerint bármelyik törvény megváltoztatása természetes jog.” (96.)

⁶⁹⁸ Lásd ehhez *A törvényfogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezet vonatkozó részét.

⁶⁹⁹ Ennek eklatáns példája az 1827. évi III. törvénycikk, amely éppenséggel a Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségét kimondó 1791. évi 10., valamint a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlását szabályozó 12., illetve a segedelmekről és adózásról szóló 19. törvénycikkek megtartásának fontossága kapcsán beszél „az ország törvényes rendszerének századok gyakorlata által megszilárdított szerkezetéről”: „Azon aggodalom megszüntetése végett, melyet a karok és rendek az alaptörvényeknek a maguk érvényében való megtartására nézve az elmúlt eseményekből, melyeknek hatása különben immár kegyelmesen el van háritva, merítettek, Ő szent felsége teljesen meggyőződve a felől, hogy a király és az ország boldogsága a törvények pontos tiszteletben tartásán és sértetlenségén nyugszik, és hogy ha akár a királynak, akár az ország karainak jogaiból valami elvételik, a törvényeknek és az ország törvényes rendszerének századok gyakorlata által megszilárdított szerkezete romba dől, kegyesen kijelenteni méltóztatott, hogy az országnak a fölvatási esküvel megerősített alkotmányát minden időben védelmezni és főtartani kiváló gondjai közé sorozza, s azért az 1790/I:X. tc., XII. és XIX. törvénycikkeit mind Ő maga állhatatosan megtartandja, mind mások által megtartatja. A mely Ő szent felségének a törvények tiszteletben tartása iránti gyöngéd buzgalmából eredő biztosítást a karok és rendek alattvalói hódolatuk és hálás lelkek érzelmeivel fogadják.” Lásd Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 52–53., 55.

egyensúlyát, hogy „az amilyen éber védője a meglévőnek, ép oly távol áll az alaptörvények megváltoztathatatlanságának tanától, mely még e század [értsd a 19. század, H. H.] tizes éveiben sem veszítette el egészen tekintélyét hazánkban”.⁷⁰⁰

Concha megállapításával egybecsengően szükségesnek tűnik külön kiemelni, hogy a sarkalatos törvények megváltoztathatósága kapcsán felvetett, a felekezeti jogkiterjesztés intézményének elvi és historikus megalapozását célzó megfontolások valóban nem jelentik az ősi alkotmányosság értékvonatkoztatási kereteinek általában vett megkérdőjelezését a műben.⁷⁰¹ Sokkal inkább utóbbiaknak azon aktuális beszédszándéknak alárendelt alkalmazásával és részleges átértelmezésével egyenértékűek, mely az „uralkodó” katolikus egyház előjogai relativizálására irányul. Emellett azt is érdemes a műből vett iménti idézetek tanulságaként megjegyezni, hogy Oswald komplex érvrendszere nem igazán érthető meg leegyszerűsítő jellegű bináris oppozíciók mentén: Bár a sarkalatos jogok módosíthatóságának a megváltoztatható törvényfogalommal analóg elmélete az ősi alkotmányosságot megjelenítő, a műben több alkalommal használt bizonyos fordulatokkal feszültségben áll,⁷⁰² valamint a fentiekhez hasonló érvelések gyakran megalapozottan sorolhatók a „monarchista” elkötelezettségű argumentációk közé,⁷⁰³ Oswald esetében az ősi alkotmányhoz való viszonyulás fenti, rugalmas elképzelése nem a mű rendies, részben a sarkalatos jogokra is hivatkozó alaprétégeivel való ellentmondást takar.⁷⁰⁴

Épp ellenkezőleg: egyrészt minden további nélkül belátható, hogy a szöveg azon részeit figyelembe véve, melyek a rendek uralkodóval megosztott törvényhozói jogköréről

⁷⁰⁰ Concha: *A kilenczvenes évek reformeszméi*, 115.

⁷⁰¹ Hiszen láttuk, ennek a politikai berendezkedésre, konkrétan pedig a rendi dualizmus struktúrájára vonatkozó szegmense markáns formában tetten érhető a műben. Lásd ehhez főként az *Exkurzus: ősi alkotmány és rendi dualizmus* c. fejezetet.

⁷⁰² Vö. például a „meggyökeresedett jussok” szintagmát. A műben előforduló, a sarkalatos jogokat megjelenítő hasonló fordulatokról a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás*, valamint *A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?* c. fejezetekben esett szó. Hogy Oswald maga is úgy gondolja, hogy a társadalom „papi rend” irányában fennálló kötelességei részben a „Haza gyökeres törvényeiben helyezhetnek”, lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 33.

⁷⁰³ Az 1764. évi országgyűlést kísérő heves viták során például Baltazar Adam Krčelić zágrábi kanonok *De sublimium duarum in mundo potestatum fundamento et concordia adeoque de legislationis etiam ecclesiae potestate atque juris ecclesiastici fundamento* című művében érvelt a magyar alkotmány és a sarkalatos törvények megváltoztathatatlanságának elképzelése ellen, melyeket nézete szerint az államrezon érdekében a történeti körülmények változásaiból adódóan szükségszerűen időről időre módosítani kell. Theodora Shek Brnardić a „monarchista tábor” nézeteinek szemléltetése végett említi a szöveget, melynek ezen mozzanata jól láthatóan gyakorlatilag megfelel *Az igaz hazafiból* vett iménti idézetben foglaltaknak. (Brnardić: *Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism*, 659.) Ebből önmagában véve ugyanakkor egyáltalán nem következik Oswald művének egy olyan értelmezése, melyben az mint „monarchista szöveg” tételeződne, hiszen mind a két beszédszándék, mind a két beszédhelyzet, ebből adódóan pedig a két mű érvrendszerének egésze között jelentős különbségek mutatkoznak. Krčelić-hez lásd pl. Fine: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans*, 532–536.

⁷⁰⁴ Ennek külön kihangsúlyozásával ugyanakkor nem a koherencia iránti, a műben kifejtett érvrendszer vonatkozásában támasztott elvárást szeretnék sugallni.

értekeznek,⁷⁰⁵ a fentiek éppenséggel a rendi dualizmus politikai szerkezetével kapcsolatban kifejtett nézeteknek is megfelelnek. Másrészt pedig, hogy ténylegesen nem az ősi alkotmányosságra vonatkozó elképzeléseket a maguk teljes mivoltában támadó elgondolással állunk szemben, hanem sokkal inkább előbbieknél az aktuális beszédszándéknak alárendelt, az állandóság „fundamentumos törvényekkel” kapcsolatos képzetének kritikáján alapuló interpretációjáról van szó, ezt az is mutatja, hogy Oswald nem sokkal később, a fejezet legvégén a fentiekhez egészen hasonló megfontolásokat a *Tripartitum*ra hivatkozva, illetve az *una eademque libertas* elvét felidézve támaszt alá.⁷⁰⁶

„Mert nem lehetett volna arra senkinek is, sem az Isten, sem a’ természet’ sem pedig a’ Haza törvényeiből jussa, hogy született Hazafitársát, sőt gyakran vérét Vallásának különbségéért üldözze, a’ vagy hatalma alá vesse. Ellenkezik ez a’ Hazának a’ Hármias Törvény könyv’ első Részének 9-dik fejezetében, és másutt is le-tett fundamentomos törvényeivel, mellyek szerént a’ Hazafiaknak a’ magok Rendjéhez képest egyenlő szabadságaik és jussaik vagynak.”⁷⁰⁷

Summázva az eddigieket összességében azt mondhatjuk, hogy a törvények megváltoztathatóságának elvét a sarkalatos törvények univerzumára kiterjesztő manőver közvetlen célja, hogy a katolikus egyház előjogait azok „régiségére” hivatkozva alátámasztani igyekvő álláspontot alapjaiban ássa alá. Ezzel Oswald indirekt módon érvrendszerének a „természetes jussokra” hivatkozó, fentebb részben már vázolt szegmensét erősíti tovább egy új elemmel.

Amennyiben – a megelőző elméleti részeket is beleértve – a protestáns egyenjogúság megalapozását célzó argumentáció egészét nézzük, azt mondhatjuk, hogy az érvelés tétjei a

⁷⁰⁵ Lásd *Exkursus: Ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezet.

⁷⁰⁶ A retorikus találékonyság fordított irányban is működik. Amikor Oswald a bécsi és linzi békékben foglalt, a protestánsokra nézve kedvező rendelkezésekkel szembemenő, másutt is emlegetett „utóbbi törvények” semmisségét nemcsak a már bemutatott, a „szövetség” megváltoztathatóságának „bilaterális kritériumára” utalva mondja ki (vagyis hogy ezeket csak mindkét fél beleegyezésével lehet felbontani), de emellett az 1741:8. törvénycikkre is hivatkozik, ezzel gyakorlatilag a „fundamentomos törvények” megváltoztathatóságának ímént idézett passzusokban hangoztatott elvének mond ellent. Ezzel ugyanis gyakorlatilag éppenséggel azt ismeri el, hogy mégiscsak volnának olyan sarkalatos törvények, melyek kiesnek a modifikálhatóság elve alól, hiszen az ebbe a kategóriába eső törvényi rendelkezéseket az említett törvényhely alapján még csak nem is tárgyalhatja az országgyűlés: „[H]ogy hogy lehetett volna tehát az ollyas frigyeket az egyik félnek voksán épült törvények által semmivé tenni, sőt tsak meg-is erőtlenníteni, mellyek valamint a’ Protestánsoknak, úgy a’ Haza boldogságának örökös oszlopai, és a’ mellyek az 1741-dik Esztendőbéli 8-dik tikkellynek valóságos értelme szerént mint a’ Hazának fundamentomos törvényei, még az Ország gyűlésének magyarázattya alól is kivagynak vétetve.” Oswald: *Az igaz hazafi*, 96. (Külön pikantériája Oswald érvelésének, hogy az említett törvényhely, bár az ország karainak és rendeinek sarkalatos jogairól és szabadságairól beszél, ezek kapcsán konkrétan az adómentességet erősíti meg. Lényegében tehát Oswald a bécsi és linzi békék azon korabeli értelmezését vetíti itt bele az 1741. évi 8. törvénycikkbe, mely azokat sarkalatos törvényeknek tekintette.)

⁷⁰⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 110. Az Oswald által említett rész a négy legfőbb nemesi szabadságjogot összefoglaló híres *primae nonus* (Werböczy: *Tripartitum*, I. 9.), melynek 7. paragrafusa ugyan említi az *una eademque libertas* elvét, ezt legnagyobb hangsúllyal a *Tripartitum* 1. könyvének 2. címe fogalmazza meg. (Werböczy: *Tripartitum*, I. 2.). Az említett helyeket lásd Werböczy: *Tripartitum*, 72–74., 62–63. Az „egy és ugyanazon nemesi szabadság” elvéhez lásd pl. Péter: *Verfassungsentwicklung*, 247–248.

bécsi és linzi békékban megtestesülő, egyben általuk szimbolizált eddig elért eredmények biztosítása és megőrzése mellett⁷⁰⁸ a szerzői szándék egy olyan tendenciájával is összeköthetők, mely a protestánsoknak a szerződésekben és törvényekben foglaltakon túlmutató „jussainak” igazolására irányul. Ami a mű egészének megítélése szempontjából igazán fontosnak tűnik, az a vallási tematikát tárgyaló és az azt megelőző korábbi fejezetek érvrendszerei közti viszony kérdése. Úgy tűnik, a funkcionális társadalmi modellel kapcsolatos megfontolások, főként pedig az egyes alkotóelemek közti kölcsönös függőségi viszonyokat leíró elgondolások fő diszkurzív kontextusát a vallási kérdés adja. Vagyis ha azt szeretnénk megtudni, melyek azok a kérdések és konkrét közéleti kihívások, melyekre a mű válaszolni szeretne, illetve amelyeket ha csak elméleti szinten is, de igyekszik megoldani, a vallási kérdéssel foglalkozó fejezeteket érdemes fokozott figyelemben részesíteni. Emellett pedig természetesen azt a politikai-közéleti helyzetet is, melyben az 1791. évi törvényhozás protestáns szemszögből vett eredményeinek a megtartása, illetve az azokon való esetleges túllépés lehetősége egy viszonylag komplex és terjedelmes érvrendszer tárgyaiként, mint a diszkurzív politikai tér fajsúlyos kérdései merülhettek fel.

Az érvkézlet e pragmatikus dimenziójának két legfontosabb vetülete a törvények megváltoztathatóságára vonatkozó elv, illetve a „természetes jussok” fogalmának alkalmazása. Ami az előbbit illeti, mint láttuk, Oswald ezt a sarkalatos törvények kategóriájára alkalmazva állítja a protestáns egyenjogúságot alátámasztani hivatott argumentáció középpontjába. Mindez az 1790–91. évi diéta vallásügyi vitáiban elhangzottak fényében meglehetősen sajátosnak tűnik, hiszen ebben „a protestáns álláspontokat a múltra orientált történeti érvelés kizárólagossága jellemezte. [A protestánsok] csak a múlt felé fordulva, a bécsi és linzi béke megváltoztathatatlanságára apelláltak.”⁷⁰⁹ Oswald ezzel szemben a tisztán a békékre és artikulusokra hivatkozó jogias-történeti érvelést is bevetve, de azon egyben túl is lépve jól láthatóan egy ennél jóval komplexebb struktúrát állít a protestáns felekezeti egyenjogúság megalapozását célzó argumentáció szolgálatába. Ennek fontos eleme, hogy a jellegzetes protestáns érvkézlet mellé a törvények megváltoztathatóságának a mű korábbi részeiben más kontextusban hangoztatott elvére építve a sarkalatos törvények modifikálhatóságát is felveti. Ami érvelésének ezen pontját kiemelkedő jelentőséggel ruházza fel, az nem más, mint hogy ez

⁷⁰⁸ Az óvatos fogalmazás annak okán tűnik indokoltnak, hogy (miként korábban már említettük), Oswald az egész műben egyetlen szóval sem utal az egyébként a bécsi és linzi békék és az azokon alapuló törvények megfelelő pontjaira hivatkozó 1791. évi vallásügyi törvényre, annak ellenére, hogy a 12. törvénycikket egy helyen említi, vagyis szövegszerűen is nyilvánvaló, hogy az 1791. évi törvényhozásról, valamint annak (legalábbis bizonyos) konkrét elemeiről tudomással bírt.

⁷⁰⁹ Sziijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 21.

lényegében az országgyűlés szuverenitása azon elvének felel meg, mely a diétai vitákban főként a katolikus oldalon volt tetten érhető. Ugyanakkor e viták során éppenséggel katolikus részről hangzott el az is, hogy „az ágostai és helvét hitvallás követői soha, semmi ok vagy ürügy alatt ne kérhessenek ezekenél [ti. a bécsi és linzi békékben foglaltaknál] nagyobb kedvezéseket és jótéteményeket, sem a diætán, sem kívülről.”⁷¹⁰ Ebből a perspektívából úgy tűnik tehát, megalapozottan lehet érvelni amellett, hogy Osvald (a befogadóközeg protestáns része számára jól ismert és ezért nyilván elhagyhatatlan) „mainstream” protestáns érvelés mellé abból a megfontolásból helyezhette oda egyenlő érvénnyel a törvények megváltoztathatóságának elvét, hogy egyúttal éppenséggel ezen, a bécsi és linzi rendezés „örökérvényűségét” kimondó katolikus argumentációval szemben tegye rezisztenssé gondolatmenetét.

Ami pedig az érvelés természetes jogokra hivatkozó szegmensét illeti, érdemes ezt is a maga jelentősége szerint kezelni. Bár e tekintetben egyrészt azt tapasztalhattuk, hogy Osvald a „természetes jussok” fogalmának rendszeres alkalmazásával elsősorban a nemesség eredettörténeti narratívájából adódó retorikai potenciált igyekszik kiaknázni, emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy e szintagmával bizonyos esetekben az általános-emberi jogok jelentésköre kapcsolódik össze. Mint láttuk, azon esetekben, amikor nem a protestánsok „közös szerzeményekre” bejelentett konkrét igényének alátámasztása áll az adott érvelés középpontjában, hanem a „lelki ismeretnek természetes szabadságáról”, valamint „a’ Vallásnak ennek vezérlése után való szabad választásáról” van szó általában véve, utóbbiak mint „minden embernek természetes jussai” tételeződnek. Ez utóbbi mozzanat, illetve önmagában a „természetes jussokat” emlegető szóhasználat, valamint az a tény, hogy a protestáns hitvallások közjével összeegyeztethető, sőt azt támogató mivoltára is hivatkozik, összességében ugyanakkor azt is mutatják, hogy Osvald a jogi-történeti érvelésen bizonyos értelemben mégiscsak túllép azáltal, hogy a diétai viták harmadik hangjaként beazonosított, az államhatalom képviselőiből és néhány felvilágosult arisztokratából álló szegmense vonatkozásában releváns mozzanatokhoz kapcsolható elemeket⁷¹¹ is alkalmaz művében. Hogy a „természetes jussokra” történő hivatkozásokat ugyanakkor nem csupán a lelkiismereti szabadság vonatkozásában találunk a műben, hanem ezek érvénye jóval szélesebb körre terjed ki Osvald szerint, ezt a következő fejezetben mutatjuk meg.

⁷¹⁰ „Mert a bécsi és linzi békekötések lévén mindkét rész által mindenkorra elfogadva a vallásügy alapjául, egyik résznek sem szabad ettől elállni.” Szi-jártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 21.

⁷¹¹ Szi-jártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 17.

5. A nyilvánosság szüksége és határai Osvald művében

5.1. A nyilvánosság társadalmi jelentőségének megalapozása Az igaz hazafiban. A nyilvánosság általános problematikája

Mivel elemzésünk *Az igaz hazafi* érvelései mögött meghúzódó, a társadalmi együttélés alapjául szolgáló értékvonatkoztatási keretrendszer és az azt meghatározó lojalitásirányok belső tagoltságának részletes feltárására irányul, röviden szólni kell azon okfejtésekről is, melyekben a szerző – modern kifejezésekkel élve – gondolat- és szólásszabadsággal kapcsolatos nézetei kapnak helyet.⁷¹² Miközben ezek az eszmefuttatások a szabadság fogalmának korábban elemzett jelentésrétegeit újabbakkal egészítik ki, egyúttal több ponton is kapcsolódnak a mű érvkészletének korábban vizsgált elemeihez. Az utóbbi mozzanat két vonatkozásban érdemel kitüntetett figyelmet. A szóban forgó két fejezetben lefektetett elvek egyrészt szoros összefüggést mutatnak a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságáról és annak hatáiról kifejtett elgondolásokkal, másrészt a „tudomány” társadalmi funkcióinak egy olyan leírását adják, melyben a tudós hazafiság és a csinosodás beszédmódjaival kapcsolatba hozható, a szöveg különböző helyein elszórtan feltűnő és korábban már többször tárgyalt megfontolások egy egységes teoretikus keretbe rendezve tűnnek fel.

Osvald szokásához híven az „elme, nyelv és írás szabadságáról”, valamint a „tudományoknak és a’ tudós férfiaknak betséről” szóló két fejezetet is egy rövid elméleti alapvetéssel vezeti be. Ebben a „testet”, a „lelkiismeretet” és az „elmét” hasonlítja össze abból a szempontból, hogy ezek normálisnak tekintett működéséhez milyen sajátos okokból kifolyólag elengedhetetlen a „szabadság” állapota. Az érvelés központi mozzanataként egy olyan hasonlatot alkalmaz, melynek segítségével az „elmére” vonatkozó elvont szabadságigény a „test” mozgásszükséglete alapján válik igazolhatóvá. Az egész argumentáció tehát a mozgás nélkülözhetetlenségének tételéből indul ki, amelyet Osvald elsőként közvetlenül a „test” fizikai valóságára vonatkoztatva érvényesít (mozgás nélkül az emberi test is elveszti eleveenségét és léteit), majd az „elme” és a „gondolkodás” dimenziójára visz át, melyben a „mozgás”

⁷¹² Ezek a 14. és 15. fejezetekben találhatók. Osvald: *Az igaz hazafi*, 112–119. Amint azt a funkcionális társadalmi modell kapcsán láttuk, ebben a törvények és a különböző vallások „jussai” mellett az „elmének, nyelvnek, írásnak, Tudományoknak, és Tud[ó]soknak jussai” is a tagokat és részeket összekapcsoló „boldogító fő tárgyak” közé sorolódnak. (Osvald: *Az igaz hazafi*, 8–9.) Lásd ehhez a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetet.

szükségessége a „fejlesztés” szempontjaként jelenik meg. Mivel ezt a szerző közvetlenül a kollektivitás szintjére alkalmazza („nép”), így mindez egy olyan képletnek látszik, amely bizonyos értelemben a csinosodás evolúciós modelljével analóg jegeket is felmutat.

„Az elmének ereje hasonló tulajdonsággal bír, mint a’ test[é], a különb-külömbféle szabados, serény, és nyomós gyakorlások, a’ kézi munka, az úszás, fegyver forgatás, küszködés, tántzolás, futás, és több e’ félék adnak a’ testnek gömbölyegséget, keménységet, elevenséget, virgantzóságot; és izmosságot; a’ peshett nyugodalomban ellenben ha a’ test mindenkor csak egy forma erőltetett mozgásokhoz köttetik bágyott és beteges léssen: ha azért valamelly Nép azt kívánja, hogy elméjének ereje tsir[á]jából kifejtődjék, ’s idővel virágozzék, szükséges, hogy ennek is a’ szabados gyakorlás megengedtesse; a’ szabad gondolkodás az elmére nézve azt a’ hasznat teszi, melyet télesen a’ mozgás a’ testre nézve, és a’ természet ellen való gyűlöletes erőszak valamint a’ testet, úgy az elmét is merevedté, és tompává teszi.”⁷¹³

A fentiek ugyanakkor nemcsak a mozgás analógiája, de a lelkiismereti szabadság vonatkozásában korábban bizonyított tétel⁷¹⁴ alapján is megerősítést nyernek: ennek a „természet törvénye” és a „józan okosság” alapján belátható jogossága is alapot szolgáltat arra, hogy a „szabadság” érvényesülése a gondolkodás vonatkozásában mint alapkövetelmény tételeződjön. Ebből következően pedig ugyanez ennek médiumai, a „nyelv” és az „írás” tekintetében is érvényesítendő elvként tűnik fel.

„Az elme vagy is ennek megfogó, találó, és ítélő tehetségei a’ magok munkáit előbeszéd, avagy nyelv, és írás által adgyák elől. Ezeknek pedig a’ természet és a’ józan okosság törvénye szerént az a’ jussok vagyon, a’ mi a’ Lelki ismeretnek, mivel hogy a’ Lelki ismeret is ezekből veszi eredetét, és ez nem egyéb, hanem csak a’ jónak, és a’ gonosznak az elme tehetségei által szerzett megismerete. [...] [V]alamint a testnek fenn-tartására a’ szabados mozgás; a’ Lelki-ismeretnek szabadságára pedig a’ szabad vizsgálás, ítélet, ’s választás szükségképpen, ’elkerülhetetlenül kívántatik, szintén úgy szükséges lésszen az elmének is a’ szabados gondolkodás, hogyha pedig ennek a’ jónak és a’ gonosznak megismerete körül vizsgálódni szabados dolog, minden bizonnyal szabad léssen ennek minden másféle igazságok körül is szorgalmatosan, ’s minden erőltetés nélkül gondosan forgolódni; sőt szabad léssen elmélkedésével tett találmányait a’ nyelvnek és az írásnak tolmátsága által is világosságra hozni, Hazafiúval a’ köz jónak elől mozdítása, ’s gyarapítása végett közleni, mivel ez is az elmének természeti jussaiban gyökereztetik, és az egyéb Hazafiúi jussoknál annyival nagyobb, a’ mennyivel az elme mindenkor nemesebb a’ testnél.”⁷¹⁵

Az eddig tárgyalt fejtegetéseiben Oswald tehát egy olyanfajta elképzelésrendszert vázol fel, melyben a „nyilvános okoskodás” a közösségi együttélés elengedhetetlen funkciójaként jelenik meg, amely egyrészt a „hazafiúi jussok” közé sorolódik, másrészt alapjaként az ezek erejét felülmúló „természeti jussok” adódnak, legfőbb hozadékaként pedig a „közjó” előmozdítása tételeződik. Itt tehát nem pusztán a lelkiismereti szabadság analógiáját alkalmazza Oswald a

⁷¹³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 112.

⁷¹⁴ Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezetet.

⁷¹⁵ Oswald: *Az igaz hazafi*, 113.

nyilvános okoskodás modelljére, de ugyanazt a kettős, „hazafiúi” és „természetes jussokra” egyaránt hivatkozó alapozást is beveti, mint amit a lelkiismereti szabadság és az ebből kiindulva megindokolt protestáns egyenjogúság melletti érvelések kapcsán láhattunk.⁷¹⁶ Ami a fenti gondolatmenetet e tekintetben különös jelentőséggel ruházza fel, az Oswald azon gesztusa, amellyel a szólásszabadsággal kapcsolatos jogköröket a „természetes jussokra” vezeti vissza, valamint hogy ezeknek a korabeli értelemben vett „állampolgári” jogokként értelmezhető „hazafiúi jussok” közötti elsőbbségét is kijelenti.

*

Mielőtt folytatnánk a mű vonatkozó passzusainak elemzését, egy rövid kitérőt téve célszerűnek tűnik áttekinteni a nyilvánosság általános problematikájának néhány aspektusát. Ennek kiindulási pontjaként a Jürgen Habermas által a kora újkori nyilvánosság szerkezetéről felvázolt modell adódik, annak ellenére is, hogy az a kép, melyet a német filozófus-szociológus *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című nagy hatású, a nyilvánosság problematikájához legalább annyira társadalomtörténeti, mint strukturális-elméleti szempontból közelítő munkájában⁷¹⁷ felvázolt, sem teoretikus dimenzióit, sem pedig konkrét történeti megfontolásait tekintve nem érvényesíthető közvetlenül a magyarországi viszonyokra, illetve Oswald ezekre reflektáló elgondolásaira. A modern nyugat-európai polgári nyilvánosság 18. századi kialakulását magyarázó és annak szerkezeti képletét adó habermasi teória figyelembevétele a korabeli magyarországi nyilvánosságot jellemző konkrét vonásokat illetően elsősorban tehát nem a hasonlóságok, hanem éppenséggel főként az eltérések okán lehet alkalmas arra, hogy segítségével néhány, a hazai viszonyok vonatkozásában is fontosnak látszó szempontot exponáljunk. Ezek ugyanis közvetett módon segíthetnek megérteni mindazokat az elő- és kérdésfeltevéseket, melyek a nyilvánosság Oswald által megrajzolt modellje alapjául szolgálnak, illetve melyek mögötte meghúzódnak.⁷¹⁸ Viszonyítási pont gyanánt érdemes tehát

⁷¹⁶ Lásd ehhez a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság és a Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezeteket.

⁷¹⁷ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*. (A következő rövid összefoglalóban főként *A nyilvánosság társadalmi struktúrái* c. fejezetre koncentrálok.)

⁷¹⁸ Ez természetesen abból adódik, hogy Habermas elsőrendűen az angol, francia és német fejlődésre koncentrál. A fentieknek megfelelően a következőkben nem szándékozom a nyilvánosság problematikája sem általános, sem kora újkori speciális történeti vonatkozásainak kimerítő elemzését adni, Habermas gondolataira pedig csupán az Oswald által felvázolt modell, illetve az annak feltételezhetően valamifajta referenciájaként szolgáló magyarországi nyilvánosság szerkezetének tipológiai pozicionálása céljából hivatkozom röviden, mégpedig főként a kettő közti különbségekre koncentrálni.

előbb a habermasi modell néhány alapvető mozzanatát felidézni, majd ezt főként a német területeket érintő fogalomtörténeti kitekintéssel kiegészíteni, végül *Az igaz hazafi* tekintetében közvetlenül is releváns kontextushoz közelebb lépve a nyilvánosság egy olyan koncepcióját is bemutatni, amely a magyarországi politikai diskurzusokra vonatkozó kortárs reflexiókat tekintve kiemelkedő jelentőséggel bír.

Tudvalevő, hogy Habermas a modern politikai nyilvánosság kialakulását nem a politika szférájából vezette le, hanem olyan, a különböző művészeti ágakra vonatkozó, funkciójukat tekintve alapvetően kritikai jellegű diskurzusokból, melyeknek eredetüket tekintve semmi közülük nem volt a felsőbbség kritikájához, sem pedig azokhoz a dolgokhoz, melyeket ma „közéleti ügyeknek” szokás nevezni. Eszerint a modern értelemben vett, kritikai funkciót betöltő „közönség” kialakulása nem a politika szférájához kapcsolódott, hanem elsősorban azon folyamathoz, melynek során a különböző művészeti tevékenységek (irodalom, zene, színjátszás, festészet) az abszolút állam reprezentatív nyilvánosság⁷¹⁹ funkciója alól (természetesen országonként és művészeti áganként más-más ütemben) fokozatosan felszabadulva és a kialakuló laikus közönség (nem hivatásos kritikusokról van szó) fórumai előtt egyre határozottabban tisztán esztétikai minőségükben megjelenve a vita tárgyául szolgáltak. Ennek a vitának, az *amateurs éclairés* (tájékozott műértők) közösségi jellegű és nyilvános okoskodásának a konkrét terepe eleinte a kávéház (Anglia), a szalon (Franciaország) és a különböző tudós asztaltársaságok (a német területek), ezzel párhuzamosan, illetve ezekből kinőve a kézírásos magánlevelezés és a művészeti tárgyú pamfletek, bizonyos értelemben átmeneti formaként a morális hetilapok, később pedig a különböző, nyomtatott művészet- és kultúrkritikai folyóiratok. Természetes, hogy ez a nyilvánosság (*Öffentlichkeit*, vö. a német *offen*, „nyitott” szóval) ugyanakkor korántsem abszolút jellegű. A nyilvános okoskodásban, a kritikai vitákban való *tényleges* részvételnek vannak bizonyos kritériumai, illetve korlátai („ízlés”, „műveltség”, „tájékozottság”, illetőleg praktikusán bizonyos anyagi tehetőség), a

⁷¹⁹ Habermas magát a strukturális változást (*Strukturwandel*) a reprezentatív és a polgári nyilvánosság ideáltípusainak fogalmi elkülönítésében fogja meg. A szöveget többek között annak okán is heves kritikák érték, hogy az elsősorban azon új, művelt és tehetős polgárság („burzsoázia”) által érvényesített nyilvánosságfogalomra koncentrált, amely a közönséges néptől – *peuple, Volk* – (ennek tagjai közé az adott fogalomhasználatától függően a falusi lakosság nagy része, a városi szegények és az alsóbb rétegek egyéb csoportjai mellett a régi városi polgárság bizonyos elemei is besorolhatók) éppen a korban kezd mind markánsabban megkülönböztethetővé válni. Meg kell jegyezni, hogy bár a kritika összességében jogosnak tűnik, nem kétséges, hogy Habermasnak afelől nincs illúziója, hogy ebben a nyilvánosságban a tényleges viszonyokat tekintve *sui generis* nincs benne a *plebs*, mivel az írástudatlan és szegény. Vö.: Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 60. A kritikákat tömören összefoglalja Keane: *Média és demokrácia*. 45., 31. lábjegyzet, illetve mindebbe részletesebb betekintést nyújt Calhoun (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*. A kritikák fent kiemelt irányát illetően lásd például a kötet Craig Calhoun által jegyzett bevezető tanulmányát (*Introduction: Habermas and the Public Sphere*, 4–5.)

fogalom metaforikájában pedig (a német kifejezést tekintve legalábbis, melynek szemantikája a nyitottság képzetéből táplálkozik) az állam árkánumgyakorlatával,⁷²⁰ a közhivatalok tekintélyével, a gazdasági függőségekkel és általában véve minden „eleve adott” autoritással az *érv tekintélye* alapján történő szembeszegülés *elvi* igénye érhető tetten.⁷²¹ Ideológiai fikcióról van tehát szó, mely Habermas elméletében a gazdaságilag emancipálódó polgársághoz kötődik, és amelynek a középpontjában az egyetemes hozzáférhetőség és nyitottság képzei állnak, és éppen ez lesz döntő hatással a nyilvánosság jelenségének későbbi fejlődésére. Miután a különböző művészeti tevékenységeket tematizáló kritikai diskurzusok működése során a közönség mint az általános „ítélet” és az „ízlés” hordozója kialakul, egyúttal megképződik az a „hely” is, amely később a maga konkrét megnyilvánulási formáival, a nyomtatott szöveg mint olyan különböző változataival együtt (pontosabban talán: ezeken keresztül) potenciálisan a politikai felsőbbség és a politika szférája vonatkozásában is a véleményformálás *locus*ává válhat: ez az a képződmény, melyet a „politikai-közéleti nyilvánosság” fogalma a maga általánosságában megragad.

Ha a nyilvánosság problematikájához fogalomtörténetileg közelítünk, a 18. századhoz érve a kapcsolódó fogalmak jelentésváltozásaiban ugyanazt a folyamatot érhetjük tetten, melyet Jürgen Habermas a reprezentatív nyilvánosság típusának a polgári nyilvánosság típusa felé történő elmozdulásával írt le.⁷²² A 16–17. századi természetjogi szövegekben a latin *publicus* széttartó késő középkori jelentései egyértelműen az „állam(i)” szemantikája felé konvergáltak. Mivel a vallásháborúk tapasztalata relativizálta azt a szempontrendszert, melynek alapján egy háború jogosnak minősülhetett, a 16. században az olyan teoretikusok, mint Balthasar Ayala vagy Alberico Gentilis számára az egyik legsúlyosabb probléma az igazságos (jogos) háború kritériumainak meghatározása volt. Miután a *bellum iustum* diskurzusába a Bodin-féle szuverenitáselmélet egyes elemei is beáramlottak, a *souverain* és a *publicus* jelentéskomplexumai kapcsolatba kerültek egymással. A jelentésváltozás témánk szempontjából legfontosabb mozzanata, hogy az immár egyedül legitimnek tekintett államközi háborúban *personae publicae*ként csak államok élén álló szuverének állhattak egymással szemben, míg a *personae privatae* konfliktusai az egyes államok hatóságai elé tartozónak minősültek. A külső támadóval, vagyis egy másik szuverénnel szemben folytatott háború jogosnak minősült, míg a belpolitikai ellenfél potenciális ellenségnek: ez utóbbi esetben nem

⁷²⁰ Az *arcana imperii* ókori eredetű fogalma a kormányzás és a politika titkosságát és egyben titokzatosságát jelöli.

⁷²¹ Habermas: *A társadalmi nyilvánosság*, 56–57.

⁷²² A következő fogalomtörténeti fejtegetések során Lucian Hölscher szócikkének egyes részeire támaszkodom. Hölscher: *Öffentlichkeit*, 422–438.

lehetett szó *bellum publicum*ról. E folyamat betetőzése a 17. század első felében, Grotiusnál következik be, aki meghatározásában a *bellum publicum*, *bellum privatum* és *bellum mixtum* hármasságát a joghatóság megléte avagy hiánya alapján különítette el egymástól.⁷²³

Ha mármost azt vesszük, hogy 26 évvel a *De iure belli ac pacis* 1625-ös megjelenése után, Hobbes számára a *public* mint jelző a legfőbb államhatalom jelölésére szolgált,⁷²⁴ valamint hogy a 17. században német nyelvterületen a *publicus* és *privatus* ellentétpárjában az államhatalom jogi aktusai hordozóinak (*personae publicae*, „kibocsátói” értelemben) és címzettjeinek (*personae privatae* „befogadói” jelentéssel) elkülönítése, vagyis a fogalmi distinkció azon igénye fejeződött ki, mely a fejedelem mint felsőbbség számára az alattvalók fölötti uralom terrénját volt hivatott kijelölni, ha csupán kaleidoszkópszerűen is, de képet kaphatunk arról, hogy a 17. században a *publicus* milyen fokon volt kongruens az „állami” jelentéstartományának egészével. Ezenkívül a német nyelvben a 17. század végétől kezdve a jogi szaknyelvben az addigi latin szóösszetételek német megfelelőiben a *publicus* előtagot az *öffentlich* kezdi helyettesíteni: az *officium publicum* fordítása *öffentliches Amt* lesz, a *servus publicus* pedig *öffentlicher Diener*. Ezzel a latin kifejezés (*publicus*) német megfelelőjének (*öffentlich*) szemantikája is az „állami” jelentéskomplexuma felé mozdult el.

A *publicus* államhatalom alóli elszakadásának folyamata elsőként a latin melléknévi alak főnévi megfelelőjének (*publicum*) kora újkori jelentésváltozataiban fogható meg. Ezek közül a nyilvánosság jelenségeköré szempontjából az tűnik igazán fontosnak, mely az állami intézmények egészen túl egyúttal a magánszemélyek mint alattvalók azon sokaságára is vonatkozott, melyet ezen intézmények törvényhozói, rendelkezési és végrehajtói tevékenységükkel éppenséggel megcéloltak. A *publicum*, illetve korabeli német változatában *Publicum* kifejezés jelentéstartományának eme szegmense 1700 után egyre határozottabban jelenik meg a szövegekben, a döntő pedig az a mozzanat, hogy a jogi aktusok eme passzív, befogadó sokaságát a „gyülekezet” (*Gemeinde*) értelemben is elkezdik használni, majd pedig ezzel párhuzamosan a nyomdaipari termékek kiadásának és olvasásának mind intenzívebbé válásával összefüggésben a szó szemantikája a szövegbefogadás képzetrendszerét is magába fogadja, amit az „olvasóközönség” (*Lesepublikum*) szóösszetétel feltűnése is mutat. Mindez éppen azon folyamat relevanciáját mutatja fogalomtörténeti perspektívából, amelyet Habermas

⁷²³ Az eredeti latin szöveget lásd Hölscher: *Öffentlichkeit*, 423. Magyarul Grotius: *A háború és a békejogáról*, 83.

⁷²⁴ Hozzá kell tenni, hogy Hobbes *Leviathan*ban vázolt elképzelése szerint ez a társadalmi szerződés elmélete alapján – elvben legalábbis – a polgárok fiktív összességének politikai akarátát képviselte.

a „közönség” és ezen keresztül az ezzel szinte kibogozhatatlanul összefonódó „nyilvánosság” államhatalom alóli emancipációjaként írt le.

5.2. A rendi-nemesi nyilvánosságmodell és a diétai viták

Mint már említettük, a nyilvánosság konkrét formáit illetően, illetve az arról alkotott elképzelések speciális magyarországi vonatkozásai tekintetében a nyugat-európai fejlődést vizsgáló habermasi modell és annak fogalomtörténeti vetületei közvetlenül nem alkalmazhatók, hiszen a 18. századi magyarországi nyilvánosság felépítését és jellegét alapvetően határozta meg a diétának mint a rendi politizálás alapintézményének bár hosszabb-rövidebb hiátusokkal taglalt, de a század egészen végighúzódnó működése. Ez a parlamenti politizálás lehetőségét egy európai viszonylatban szélesnek mondható réteg számára tartotta fenn, a participáció mértéke pedig a 18. században a *bene possessionatus* köznemesség politikai-társadalmi súlyának növekedésével tovább nőtt.⁷²⁵ Ebben az értelemben a nyugat-európai folyamatok figyelembevétele mindennek előtt éppenséggel a történeti kontextusok eltéréseiből adódó különbségek érzékeltetése végett lehet hasznos.

Ugyanakkor a habermasi modell bizonyos vonatkozásai és annak fogalomtörténeti aspektusai mint külső, elméleti és tipológiai szempontból mérvadó viszonyítási pontok egyes esetekben akár jelentőséggel is bírhatnak. Ilyetén viszonylagos és áttételesen érvényesülő szerepüket az is megvilágíthatja, ha arra gondolunk, hogy a komparatív szempontok a hazai nyilvánosság korabeli koncepcióiban is szerepet kaptak, mindennek előtt az angol nyilvánosság vonatkozásában. Rákai Orsolya a bécsi Magyar Kurír példáján az első magyar nyelvű újságok véleménynyilvánítás problematikáját tematizáló diskurzusai vonatkozásában egy olyan nyilvánosságfelfogást azonosított be, melyben az angol nyilvánosság modellje gyakran tűnt fel olyan követendő, mintaadó példaként, mint amelyben „a nyilvános véleménymondás, okoskodás szabad”, és amelyben ez „a fejlődés egyik legfőbb előfeltételeként” jelent meg.⁷²⁶ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy ez a minta itthon egy olyan változatban érhető

⁷²⁵ Sziájtó: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon*, 358. Miként fogalmaz, „a 18. században Magyarországon a politizálásnak direkt fórumai is voltak, szemben a tipikus német vagy (1789-ig) francia helyzettel”. Sziájtó: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon*, 442.

⁷²⁶ Rákai szerint a másik oldalról ugyanakkor az újság főként egyházi bírálóinak kritikája a Szacsvey Sándor szerkesztősége alatti időszakban elsősorban bizonyos nyelvi eszközök, főként az allegória és szatíra gyakori alkalmazása ellen irányult, ezek révén ugyanis a „nyilvános észhasználat” a normának számító „megfigyelői” státuszból gyakran az „aktív átalakító” szerepkörbe csúszott át. (Itt Rákai bár kanti terminusokkal dolgozik, ugyanakkor kiderül, hogy ezek ebben az esetben a korabeli poétikák felfogásával is harmonizálnak, hiszen ezek a szatírákat „aktív »gyógyító« erőként, hatékony eszközként fogták fel, amely épp e hatás elérése érdekében kelthet és használhat ki olyan érzelmeket és a nyelv olyan regisztereit, melyek általában »tiltottak« s »veszedelmesek«.” A Szacsveyt ért kritikák éppen azt kifogásolták, hogy ezeket a csak a szépirodalom számára engedélyezett nyelvi eszközöket használva eltávolodott a kritika számára fenntartott megfigyelői attitűdtől.) Utódja, Decsy Sámuel elhatárolódott ettől, és a tájékoztatás és a közlés „realistább”, a „Satyra” nemkívánatos ellenpólusával szembeállított programja mentén határozta meg az újságíró feladatait. Rákai: *Az irodalomtudós tekintete*, 137–139. A Magyar Kurír történetéhez lásd Kókay: *Hírlap- és folyóirat irodalmunk a 18. században*, 140–155.

tetten, melyben a *publicum*nak a „nemesi nemzet megalapozta sajátos felfogása” dominált.⁷²⁷ Ebből adódóan a nyilvános észhasználat nem pusztán a fejlődés zálogaként, de egyúttal mint „juss” tételeződött, vagyis lényegében a nemesi szabadságdiskurzusba beleíródó „jogvédelemként” nyert értelmet.⁷²⁸ Az angliai nyilvánosságról alkotott ideáltipikus kép tehát a hazai társadalmi-politikai viszonyok kontextusában kapott sajátos jelentést.⁷²⁹ Az eltérő történeti-társadalmi viszonyrendszerek által meghatározott kontextuális jelentések különbsége mellett ugyanakkor a tipológiai értelemben vett egyezéseket is érdemes számba venni: ezek közül a legfontosabbnak a nyilvánosság *viszonylagossága* tekinthető, vagyis az, hogy a nyitottság, hozzáférhetőség és átláthatóság képzeletének ideologikus hangoztatása mellett a korabeli nyilvánosságmodellek egyben a *kizárások* rendszereit is implikálták, legyen ezek aktora a „gazdaságilag emancipálódó polgárság” avagy a „nemesi nemzet” nevében fellépő jómódú köznemesség.

A nyilvánosság fenti, Rákai Orsolya által leírt koncepciójának jelentőségét mutatja, hogy annak érvényesülési köre nem korlátozódott egyetlen lapra, de az írásos megnyilvánulások azon regiszterére sem, melyet a korabeli periodikák prezentálnak. A diétai napló részletes elemzése alapján kijelenthető ugyanis, hogy ez az elképzelés az 1790–91. évi

⁷²⁷ Bár Szacsuvay kapcsán arra is utal, hogy éppen nála ez nem feltétlenül jelentette kizárólag a nemesi nemzetet. Rákai: *Az irodalomtudós tekintete*, 139. Ugyanakkor érdemes figyelembe venni Kókay György megjegyzését is, miszerint Szacsuvay – „josefinista felvilágosultsága” és a nemesi mozgalommal szemben megfogalmazott kritikái mellett is – az országgyűlés időszakában csatlakozott a „patrióta nemességhez”, sőt bizonyos protestáns ellenzéki politikusokhoz is közel kerülhetett (Kókay a „jobbágykérdésben és az egyházkritikában legradikálisabb, a szabadkőműves mozgalomban is részt vevő” bihari követeket említi, Beöthy Jánost és Domokos Lajost.) Az 1790–91. évi nemesi mozgalom aktuálisan érvényesülő „gravitációs ereje” mellett (aminek hatását egyébiránt sokaknál megfigyelhetjük az időszakban, többek közt annál a Koppi Károlynál is, aki II. József korábbi híveként 1790-ben sok tekintetben közeledett a nemesi ellenzék álláspontjához, vö. Forgó: *Katolikus felvilágosodás*, 129.) a dilemma feloldása talán az lehet, ha figyelembe vesszük azt a hosszabb távon érvényesülő folyamatot, melynek lényege, hogy a honoráciorok is azonosultak a rendi nemzettel, illetve különböző privilégiumok biztosításával az is megnyitotta előtük kapuit. Vagyis a „kettős lojalitás” Szacsuvay esetében kimutatható jelensége nem hogy nem mond ellent annak, hogy a korszakban a nyilvánosság rendi nemzet meghatározta képzeletének dominánsnak, hanem éppenséggel maga is ezt a tételt erősíti.

⁷²⁸ Az ész nyilvános, „megfigyelői” minőségben végrehajtott használatának kanti felfogásához képest, amely Rákai számára kortárs teoretikus viszonyítási pontként szolgál, egy alapvető különbség mutatkozik itt. Ebben a viszonyrendszerben ugyanis a megszólaló a közönséghez szólás aktusa során túllép a megfigyelői státuszon, amennyiben nem „tudósként”, hanem egy jogi-politikai közösség tagjaként nyilvánul meg. Vagyis az ész magánhasználatát végzi, de nyilvános formában. Rákai: *Az irodalomtudós tekintete*, 139–140. (Kant az ész nyilvános használata alatt azt értette, amit bárki mint „tudós az olvasók teljes közösségének színe előtt” gondolkodva, a magánhasználat alatt pedig azt, amit az ember „egy bizonyos rábízott, polgári tisztségben” tehet az eszével. Előbbinek a felvilágosodás érdekében szabadnak kell lennie, utóbbi általában korlátozható a felvilágosodás különösebb sérelme nélkül). Lásd ehhez Kant: *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?*, 82.)

⁷²⁹ Az angliai nyilvánossággal való példálózás az angol és a magyar alkotmány- és jogfejlődés párhuzamos mivoltának elgondolását tematizáló diskurzus szélesebb keretei közé helyezhető. Ennek kortárs megfogalmazása például: Aranka: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*.

országgyűlés nyelvi vitáiban is nagy súllyal jelent meg.⁷³⁰ A széles értelemben vett nyelvkérdés egy aspektusához, a napló nyelvének problematikájához kapcsolódva ugyanis a diárium kinyomtatásának kérdése is nagy port kavart. A napló kiadását érintő viták ugyanakkor a vitázó felek nyilvánossággal kapcsolatos alapvető nézetkülönbségeire is fényt vetnek. Mivel az ezek során kikristályosodó álláspontok nem csupán a nyilvánosság általános problematikája, de a Magyar Kurír kapcsán említett rendi-nemesi nyilvánosságfelfogás és így az Oswald által vázolt koncepció tekintetében is relevanciával bírnak, mielőtt az utóbbi tárgyalására visszatérnénk, érdemes e vitákat részletesebben is áttekinteni.

A kinyomtatás kérdése körüli polémia abból adódott, hogy a főrendek ellenezték az alsótábla azon javaslatát, amely a napló általában vett (mind a magyar, mind pedig a latin változat) publikálására irányult. Az ugyanis meglátásuk szerint egyrészt azon régi gyakorlat megszűnésének veszélyével fenyegetett, melynek során a szegényebb ifúság a „külömbféle Követek mellett, a naponként való Jegyzésnek írása által” szerezhette politikai tapasztalatot és leshette el a politizálás csínját-bínját. Emellett pedig azon aggályuknak adtak hangot az alsótábla június 11-i üzenetére adott válaszukban, hogy a gyakran változó „köz-vegezéseket, és tanácskozásokat a Világ-színe eleiben terjeszteni” már csak azért sem volna tanácsos, mert ezzel a nemzet megítélése romolhat a külföldiek előtt.⁷³¹

Ezt a pontot az alsótábla egy olyan érvelésre támaszkodva utasította el, melyben egyrészt a közösségi szempontoknak az egyes személyek érdeke feletti primátusa hangsúlyozódik, másrészt a nyilvánosság rendi-nemesi szabadságfogalommal összekötött elképzelése érhető tetten. A felsőtábla argumentációjának első felét azt kiemelve cáfolták, hogy ha a „Haza dólgainak elő-menetelével ellenkezésbe jön a' különös Személyek tekintete”, akkor a haza javának (vagyis jelen esetben a napló kinyomtatásának) szempontja kell nagyobb súllyal latba esnie. A főrendeknek a nyilvánosság korlátozását célzó megfontolásaival pedig annak aláhúzásával vitáztak, hogy a politikai diskurzus átláthatósága éppenséggel a „Nemzettséges Szabadság” fő támasztéka:

⁷³⁰ Ezek elemzését lásd *A nyelvkérdés a politikai vitákban a diéta megnyitásaig, Az 1790–91. évi diéta nyelvi vitáinak első szakasza*, illetve *Amagyar nyelv ügye a koronázás előtti cikkelek vitájában* c. fejezetekben.

⁷³¹ Ez az alsótáblának küldött június 12-i válaszüzenetük negyedik pontjában szerepelt. Az első két pont a felsőtáblának a diéta és a táblák közt váltott üzenetek magyar nyelvűségére, valamint a napló magyarul és latinul történő vezetésére vonatkozó alsótáblai javaslatokkal való egyetértését fejezte ki azzal, hogy az országgyűlés nem magyar anyanyelvű résztvevői latinul is szólhassanak. Ezeket az alsótábla minden további nélkül elfogadta. A harmadik pont a táblák között zajló üzenetváltásra vonatkozott, amennyiben a felsőtábla kifogásolta azt az alsótáblai javaslatot, hogy a félreértések elkerülése végett az addigi gyakorlat szóbeli jellegétől eltérve ezentúl minden üzenet írásban legyen megfogalmazva. E tekintetben végül kompromisszumos megoldás született, az üzenet kisebb jelentőségű elemeinek szóban történő közlésének engedélyezésével és azzal, hogy ezt a szószóló követtársai korrigálhatják. (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 31–34.)

„[H]a magok a' Kül-földiek Hazájoknak bódogítására elébbeni Végezeseket ujjonnan eleikbe tűnt Okokból változtatni nem tartózkodnak, azt, ezen Nemzetnek sem tulajdoníthatják áthatatlanságnak; Mivel tehát a' Nemzettséges Szabadságnak, a Nyilvánvalóság volna élesztője, az elébbeni, 's fenntebb ki-tett okok által meg-lévén a' Statusok, és Rendek, a naponként való Jegyzések ki-nyomtatásának Haszna 's szüksége eránt győztetve, ezeránt elébbeni Végezesek mellett továbbá-is meg-állottak.”⁷³²

Az érvelés mindenképpen figyelemre érdemes mozzanatának tekinthető, hogy a törvények megváltoztathatóságának ugyanazon elve jelenik meg benne, melyet *Az igaz hazafi* több pontján is kimutattunk már.⁷³³ Az alsótábla részéről megfogalmazott koncepciónak a nyilvánosság témája szempontjából legfontosabb eleme ugyanakkor mégiscsak az, hogy benne a szabadság érvényesülését elősegítő tényezőként a nyilvánosság tételeződik. Az argumentáció értelmezéséhez érdemes felidézni Szacsvey Sándornak a Magyar Kurír országgyűlési eseményekről szóló tudósításaiban szereplő egy megjegyzését, melyben a következő, Balogh Péternek a napló nyilvánosságra hozása mellett mondott beszéde után elhangzott felkiáltást idézi: „Nyomtattassék magyarul a Deárium; mert a szabadságnak a publicitás, a dolgoknak közönségessé való tételek az első jele!”⁷³⁴ Látható, hogy a Szacsvey által megörökített bekiabálás és az alsótáblai üzenetben megfogalmazott nyilvánosságkonceptió középpontjában egyaránt a szabadság és a nyilvánosság összekapcsolása áll, a lényeget illetően tehát alapvetően megfelelnek egymásnak. Ugyancsak közös vonás, hogy a nyilvánosság jelentősége mindkét megállapításban a szabadság magától értetődő értéke figyelembevételével nyer alátámasztást, vagyis utóbbi mint megkérdőjelezhetetlen alapérték szolgál előbbi létjogosultságának igazolására.

Ugyanakkor érdemes két különbségre is felfigyelni. Ezek közül elemzésünk szempontjából kisebb jelentőséggel bír, hogy míg a diétai naplóból vett részletben a nyilvánosság mint a szabadságot előidéző tényező jelenik meg (faktor), a Magyar Kurírban idézett felkiáltás előbbit utóbbi érvényesülésének jeleként tételezi (indikátor). Ez az eltérés mindazonáltal abból a szempontból nem tekinthető szubsztanciális jellegűnek, hogy egyik megfogalmazásban sem gyengíti a nyilvánosság szabadságot meghatározó mivoltának állítását. Egy másik különbség ugyanakkor a diáriumból vett részletben megjelenő koncepció egy alapvető vonására világít rá: a „szabadság” aktuális jelentésének a „nemzettséges” jelző alkalmazásával történő lehatárolása, amely a napló fogalomhasználatát meghatározza, hiányzik a Szacsvey-féle idézetből. Ennek nem annyira az utóbbi megítélését illetően van jelentősége,

⁷³² *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 34.

⁷³³ Lásd a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás, A törvény fogalmának használatai: szokásjog vagy írott jog?*, illetve a *Protestánsjussok és sarkalatos törvények* c. fejezeteket.

⁷³⁴ Idézi Kókay: *Hírlap- és folyóiratirodalmunk a 18. században*, 144.

hiszen önmagában a jelző nélküli használat alapján nem érdemes valamiféle korlátlan szabadságfogalom érvényesülésére következtetni,⁷³⁵ hanem sokkal inkább a „nemzettség” jelző vonatkozásában. Ez a kifejezés, bár benne közvetlen a szűkebb értelemben vett leszármazás képzelete dominál, a *natio* szélesebb fogalomkörét is felidézi, így lényegében az adott kontextusban a „nemzeti” megfelelőjeként lehetne fordítani. Érdemes e tekintetben felidézni, hogy Marczali Henrik a dunáninnen kerületek diplomatervezete kapcsán szintén azt hangsúlyozta, hogy a „censura oltalma alá állított” szólásszabadságra való hivatkozás valójában a rendi-nemesi érdekek biztosításának igényével egyenértékű. Hogy a fenti nyilvánosságkonceptió ténylegesen a rendi előjogok és szabadságok közé illeszkedett, gyakorlati szempontból mutatja, hogy éppen a Magyar Kurírt erőteljesen támadták az országgyűlésen, amiért híreket közölt az ülésekről.⁷³⁶ Ez azt mutatja, hogy olyan esetekben, amikor a rendek politikai nyilvánosságot ellenőrző funkciója közvetlenül nem érvényesülhetett, ennek korlátozása részükről komolyan merülhetett fel. Szemben a diétai naplóval, melynek szövegét az országgyűlés által meghatározott procedúra szerint állították össze és szerkesztették,⁷³⁷ azon országgyűlési tudósítások, melyeket Szacsvey maga küldött Budáról Bécsbe lapjának, mindenképpen ilyennek tekinthetők.⁷³⁸

A főrendek válaszüzenetükben, melyet a június 12-i alsótáblai ülésen megjelent követség közvetített, az imént idézett érvelést az „elébbeni alkalmatossággal-is nyilatkoztatott Okokra nézve” elutasították,⁷³⁹ amire az alsótábla a következő, június 15-i országos ülésen megfogalmazott végzésben válaszolt. Ebben részben a rendeknek az üzenetváltás során már elhangzott korábbi argumentációja ismétlődik meg, de új elemekkel kiegészítve: az érvelés első fele a felsőtábla gondolatmenetét visszajára fordítva a diétai politizálás „titkosságát” arra utalva utasítja el, hogy az éppenséggel a „Magyar Nemzetet” sújtó balvélekedéseknek ad táptalajt, míg a napló kinyomtatásából következő átláthatóság épp ellenkezőleg, a nemzet „egyenességét, a’ köz-Jóhoz vonzó igaz Készségét, és fundamentomos szerződések által meghatározott Fejedelmi, ’s Nemzeti Jussoknak fenn-tartására egy-aránt vigyázó gondoskodását, de egyszersmind annak sok rövidségeit, és mély Sebeit” mutathatja fel a „külső Országok”

⁷³⁵ Annál is inkább nem, mert ennek vonatkozásában az is felvetődik, hogy az eredetileg elhangzottakat esetleg mennyiben formálhatta át saját nézetrendszerének megfelelően a tudósító, akár egy jelző elhagyásával is.

⁷³⁶ Lásd Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 12–13.

⁷³⁷ Ehhez lásd *Az 1790–91. évi diéta nyelvi vitáinak első szakasza* c. fejezetet.

⁷³⁸ Sőt, utóbbi vonatkozásában a nyilvánosság mértékét is érdemes számításba venni, a Magyar Kurír előfizetőinek száma ugyanis az 1790-es évek elején a korabeli viszonyokat tekintve igen magas, 1000 fölé ugrott fel, ami csak fokozhatta a kontrollálás igényét rendi oldalról. Kókay: *Hírlap- és folyóiratirodalmunk a 18. században*, 140.

⁷³⁹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 36.

számára.⁷⁴⁰ A csinosodás komparatív modelljét felvillantva az érvelés hivatkozik a pallérozott nemzetek példájára, melyek vitáikat nyilvánosan folytatják le, végül a napló kinyomtatását annak említésével ajánlja a főrendek figyelmébe, hogy az az „elnyomattatott magyar nyelv” terjedését is elősegítheti. Összegzésképp leszögezhetjük, hogy a napló kinyomtatása körüli vitában a fenti argumentációk alapján a nyilvánosság két, egymástól egészen eltérő elképzelése regisztrálható. Az alsótábla üzeneteiben egy olyan nyilvánosságkonceptió fogalmazódik meg, mely a politikai viták átláthatóságát a rendi szabadságok közé illesztve propagálja, szemben a főrendek klasszikus, a politika árkanumfelfogásának⁷⁴¹ megfelelő elképzelésével.

⁷⁴⁰ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 38–39.

⁷⁴¹ Az árkanum fogalmát itt nem a szorosan vett, az államhoz kapcsolt értelmében használom (*arcana imperii*), hanem (konkrétan a főrendeknek a szóban forgó vitában érvényesített politikafelfogására vonatkoztatva) egy olyan kiterjesztett jelentésben, amely a politika és a politikai gyakorlat általában vett exkluzivitására (és ezért egyben annak „rejtelmes”, „titokzatos” mivoltára is) utal. Ennyiben tehát bizonyos fókig Reinhart Kosellecket is követem, aki *Kritika és válság* című művében a szabadkőműves páholyok működésmódjára alkalmazta és úgy fogalmazott, hogy „a páholytitok az egyház misztériumai és az államok arkánumpolitikája mellett foglal helyet.” Koselleck: *Kritika és válság*, 78.

5.3. Nyilvánosság és cenzúra

A nyilvánosság diétai viták alapján rekonstruálható koncepciónak ismertetése abban segíthet, hogy általuk jobban megérthetjük azt a vitakörnyezetet, melyben Oswald saját modelljét felvázolta. Visszatérve *Az igaz hazafi*-ra, az abból legutoljára idézett szövegrészlet figyelembevételével kijelenthető, hogy Osvaldnál lényegében a nyilvános okoskodás ugyanazon transzparens elképzelése jelenik meg, melyet az alsótábla érveléseiben láthattunk, mégpedig egy olyan legitimációs keretrendszerbe ágyazva, melyben utóbbihoz hasonlóan „a közjó előmozdításának és gyarapításának” motívuma is kulcsszerepet játszik. Mindez Osvaldnál ugyanakkor egyrészt mint az elme „természetes jussa” értelmeződött, de emellett a „hazafiúi jussokkal” is kapcsolatba került, sőt mint azok legfontosabbika említődött. Egy nem sokkal később következő szövegrészben e második elemet bontja ki részletesebben, amennyiben a lelkiismereti és vallásszabadsághoz hasonlóan⁷⁴² a szólásszabadságot is a „nemzeti” és „polgári szabadság” minőségével kapcsolja össze

„Ha szabad a Nemzet, szabad az elme is, szabad a’ nyelv, szabad a’ könyv-írás is. De ki-is gondolhat nagyobb, és illetlenebb képtelenséget, mint a’ hol a’ szabad Nemzetnek elméjére, nyelvére és pennájára bilints vettetik, hogy külső állopottyára nézve természeti tagadhatatlan szabadságát szabad gondolkodásával, szóllásával, és írásával ki ne nyilatkoztathassa, meg ne bizonyithassa, másokkal ne közölhesse. Akár mint kérkedgyenek az illetén Nemzetek az ő Nemzeti, vagy polgári szabadságokkal is, merő álom, és tsak árnyék az ő szabadságok, és annak valóságától annyira vagynak, mint a’ Világosság a’ setétségtől. Mert valamint az emberi test ha a’ szemlátásától meg fosztattatik, majd minden emberi kötelességekre alkalmatlanná tétetik, úgy a’ közönséges társaság is, melyben az elmének, ennek az élet-szövétnének, és ennek talmátsainak, a’ nyelvnek, és az írásnak szabadságok meg-köttetik, s’ ugyan-ezen okból minden dolgaiban vakoskodik.”⁷⁴³

A szövegrész kapcsán két fontos mozzanatra érdemes felhívni a figyelmet. Ezek a „nyilvános okoskodás” fejezetben felvázolt modelljét alátámasztó érvrendszer fő irányait oly módon mutatják meg, hogy közben az Oswald által „belakott” szellemi-diszkurzív táj fontos elemeire is fényt vetnek. Egyrészt érdemes kiemelni, hogy a fenti argumentáción belül masszívan jelenik meg a felvilágosodás gondolkörét konkrét nyelvi formában is kifejező fénymetaforika. Ennek eddig két előfordulását emeltük ki a műben: az egyik a fenti idézetet néhány oldallal később követő, a „tudományok” anyanyelven történő terjesztésének a csinosodás programjával rokon elemeket mutató és a népi felvilágosítás diskurzusába illeszkedő gondolata,⁷⁴⁴ a másikkal a

⁷⁴² Oswald: *Az igaz hazafi*, 64. Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezetet.

⁷⁴³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 115.

⁷⁴⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 118. Lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet. Itt, mint láttuk, a felvilágosodás fénymetaforikája a tudományok terjesztésének szükségességét megjelenítő nyelvi eszközként funkcionál, mégpedig egy olyan érvelésen belül, melyben a magyar nyelv propagálása a tudós hazafiság és a csinosodás beszédmódjaihoz köthető elemekhez kapcsolva jelenik meg.

protestáns felekezeti egyenjogúság alátámasztásaképp és a „vakbuzgósággal” szemben bevetett érvek kapcsán találkozhattunk.⁷⁴⁵ Végül azt is érdemes ennek kapcsán megemlíteni, hogy a „szóllás, és írásbéli betses természeti szabadságnak eleven eszközeiként” aposztrofált „tudós férfiak” általános jellemzésekor is a „fénny” motívumának alkalmazását figyelhetjük meg.⁷⁴⁶

A másik kiemelendő momentum, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság korábbi példájához hasonlóan Osvald itt is a szabadság referenciájának különböző regisztereit kapcsolja össze. Ezt ezúttal is egy olyan gondolatmeneten belül hajtja végre, melyben a szabadság éppen problematizált speciális típusa (jelen esetben a szólásszabadság, korábban a felekezeti szabadság) és a „nemzeti”, illetve „polgári” szabadság minősége kölcsönösen meghatározzák egymást. Bár az utóbbi jelző a szóhasználat szintjén jelzésértékű lehet, mégsem következik belőle, hogy ne a szabadság szűkebb értelemben vett rendi (azon belül is elsősorban a nemességre vonatkoztatott) értelmét lássuk bele a két szöveghelybe.⁷⁴⁷ Úgy tűnik, mind a lelkiismereti és vallásszabadság, mind a szólásszabadság esetében a rendi-nemesi irányú szabadságfogalomnak alárendelődő használat az, amelyik biztosra vehető, és ezt az értelmezést a „római polgár” szabadságát rendiesített változatban felidézni képes „polgári szabadság” (illetve a lelkiismereti és vallásszabadság esetében „polgári állapot”) szintagmák inkább erősítik, mint gyengítik.⁷⁴⁸ A nyilvánosság és ehhez kapcsolódóan a „nemzet” ennél szélesebb, nagyközösségi jelentésváltozatának érvényesülése erre utaló szövegmozzanatok hiányában e passzus kapcsán tehát még másodlagos referenciaként sem vethető fel.

⁷⁴⁵ Osvald: *Az igaz hazafi*, 56–57. Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság* c. fejezetet. Emlékezhetünk, a fénnel kapcsolatos szimbolika mindkét alkalommal a józan *Politzia*/Politika fogalmiságával szoros összefonódottságban jelenik meg.

⁷⁴⁶ „Ezek azok, kik ösvényeinket elméjeknek ’s bölts írásaiknak szövéténekével világosittyák, hogy az értelemnek homályos köde, és az akaratnak tétovázó tántorgásai miatt lábainkat a ’ tudatlanságnak, és komor botránkozásnak köveibe meg ne üssük. Ha tehát tsak a ’ természeti setéttségben is nagy hálá adatóssággal tartozunk azoknak, kik a ’ mi lábaink ösvényének égő lámpást tartanak, mennyivel nagyobb tisztelettel, és jó indulattal tartozunk azoknak, a ’ kik elméinknek szövétének tartanak, és mint egy vezérlő Angyalok e ’ setétségnek völgyén által vezetnek bennünket az életnek minden inségei között mind e ’ Világi boldogságnak, mind pedig a ’ jövendő örökké valóságnak ohajtott rév partyára.” Osvald: *Az igaz hazafi*, 119.

⁷⁴⁷ Mint már többször utaltunk rá, Osvaldnál a „rend(ek)” kifejezés elsősorban társadalmias jelentésben szerepel, vagyis nem pusztán a politikai előjogokkal bíró csoportokat jelöli vele, hanem „társadalmi csoport” értelemben használja. Ezt figyelembe véve a „rend” és származékai („rendi”, „rendies”) kifejezéseket illetően újfent hangsúlyozni szeretném, hogy alapesetben nem ebben a szélesebb jelentésben használom őket, hanem a hagyományosnak tekinthető azon szűkebb referenciával, mely a politikai státusszal bíró csoportokra vonatkozik.

⁷⁴⁸ A szóhasználat diszkurzív kontextusát érzékeltető érdemes egy korabeli példát felidézni. A „polgár” jellegzetes, az anyanyelv használata melletti érvelésbe ágyazott, de rendi jelentéstartalmat hordozó használatát találhatjuk meg Vedres István először 1790-ben megjelent röpiratában: „Mert olvassuk azt, hogy a Német Nyelvnek sokkal nagyobb hasonlatossága légyen a Görög, mintsem a Deák nyelvhez; és valóban mit ábrázol a Kerületekre felosztot Német Ország egyebet, mint Görög Ország Városainak különkülön való Birodalmait. A ’ Nemzeti Magyar Nyelv pedig sokkal hasonlóbb a ’ Deák, mintsem a ’ Görög, vagy másféle Nemzet Nyelvéhez, kevés külömbsege is vagyon egy Magyar Szabadsággal élő Nemes Emberek a ’ hajdani Rómának Polgárjától.” Vedres: *A ’ magyar nyelvnek*, 16–17.

Ennek fényében alapvető fontossággal bíró kérdésként vetődik fel, hogy vajon a „nép” fogalmának azon használata esetében, melyet a jelen fejezetben elsőként citált passzusban figyelhetünk meg, illetve a „közjó” azon előfordulása vonatkozásában, melyre a második idézet kapcsán korábban felhívtuk a figyelmet, mennyiben tekinthetjük magától értetődőnek a szűkebb rendi-nemesi vonatkoztatási keretek érvényesülését, illetve milyen fokon feltételezhetjük esetleg a mű fontos alapfogalmai esetében korábban kimutatott szélesebb, társadalmilag kiterjesztő jelentésváltozatot.⁷⁴⁹ E tekintetben érdemes újfent felidézni, hogy Oswald a szólásszabadság szélesebb témáját tárgyaló fejezeten belül, az imént idézett szövegrész után nem sokkal a népi felvilágosítás diskurzusába illeszkedő elemeket vet be, mégpedig a „tudományok” és az anyanyelv terjesztésének fontossága kontextusában.

A korábban már idézett eszmefuttatásában a „tudományokra” utalva arra buzdít, hogy „betsüllyük meg [...] az Isteni jósnak ezt a’ meg betsülhetetlen ajándékát, és ennek jól tévő sugárait Nemzeti nyelvünknek segedelme által, minden Rendre, és Sorsra ki terjesztvén vessük meg Nemzetünk közönséges boldogságának fundamentomit.”⁷⁵⁰ Mint azt a részletes elemzés során is jeleztük, ez a megfogalmazás minden kétséget kizáróan a nemzeti közösség és a („közjó” szinonimájaként használt) „közboldogság” kiterjesztett értelmét implikálja, vagyis Oswald itt egyértelműen kilép a nyilvánosság szűkebb, rendi-nemesi felfogásának keretei közül. Bár önmagában a felvilágosodás fénymetaforikájának fentebb ugyancsak említett hangsúlyos alkalmazása ezt még nem feltétlenül vonná magával, ezen a ponton kiderül, hogy a nyilvánosság műben felvázolt modellje egy olyan vonatkoztatási szintet is felmutat, amelynek tekintetében nem a „rendek” szűkebb, a politikai előjogokkal bíró csoportokra vonatkoztatott értelme, hanem a fogalom azon szélesebb jelentésváltozata releváns, amely a műben vázolt közösségismény szerkezeti képletét adó funkcionális társadalmi modell egészére, vagyis az utóbbi által megjelenített „nemzeti nagyközösség” minden csoportjára referál.

⁷⁴⁹ A „közjó” társadalmilag kiterjesztett jelentésváltozatát mutattuk ki a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezet elemzéseiben. A „nép” fogalmának egyértelműen a *misera plebs contribuens* értelmében vett használatait lásd az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus és A törvényfogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezetekben, a fogalom egy potenciálisan kettős referenciát felmutató használatához érdemes előreutalni a később következő *Anyanyelv és karakterdiskurzus* c. fejezetben idézett passzusra (Osvald: *Az igaz hazafi*, 22–23.) (A „nép” vonatkozásában ugyanakkor a „köznép” alak alkalmazása is megfigyelhető, vagyis a kiterjesztő jelentésváltozatnak a nemesi *populust* jelölő szűkebb jelentéskörből való explicit elkülönítését is tetten érhetjük a műben. Lásd ehhez a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben található vonatkozó idézetet.) Mint korábban láttuk, a kiterjesztett jelentéstartam a „közönséges társaság” és a „rend” fogalmai esetében is tetten érhető a műben, sőt utóbbiak vonatkozásában éppenséggel ez tekinthető dominánsnak. (Lásd ehhez a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell, a Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*, valamint *A törvényfogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezeteket.)

⁷⁵⁰ Oswald: *Az igaz hazafi*, 118. A gondolatmenet egészét és az ahhoz kapcsolódó elemzést lásd a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetben.

Ebből kiindulva és egyúttal figyelembe véve a nyilvánosság műben vázolt modellje kapcsán tett korábbi megfigyeléseinket azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Oswald a nyilvánosság problematikája tekintetében (a műben tárgyalt több más kérdéskörhöz hasonlóan) kettős regiszterben mozog: míg az „elmének, a’ nyelvnek, és az írásnak” a 14. fejezet első felében tematizált „szabadsága” vonatkozásában a szűkebb értelemben vett rendi (vagyis lényegében: nemesi) referenciális szint a domináns, a fejezet utolsó néhány lapján tárgyalt „tudományok” tekintetében egy ennél jóval szélesebb közösségfelfogás mutatható ki. Összességében azt a konklúziót fogalmazhatjuk meg, hogy a „nyilvánosság” Oswald által felvázolt modelljében tetten érhetünk egy olyan társadalmilag inkluzív jelentéstendenciát is, amelybe nem csak a szűkebb értelemben vett politikai közösség tagjai érthetők bele, ez azonban korlátozott érvényességgel bír és kifejezetten a „tudományok” terjesztésének projektjére vonatkozik. Ami a nyilvánosság politikai implikációit, illetve ami a „nemzeti/polgári szabadsághoz” kapcsolódó, politikailag is motivált jelentéstulajdonítást illeti, e vonatkozásban egyértelműen a rendi-nemesi jelentéstartalom meghatározó.⁷⁵¹

A rendies irányú hangsúlyok és a „közjó” ennek megfelelő értelme érvényesül Oswald azon megjegyzésében, mellyel azokra a veszélyes lehetőségekre hívja fel a figyelmet, amelyeknek a nyilvános okoskodás szabad közösségi gyakorlata gátat szabhat. Utóbbi áldásos hatásai ugyanis legfőképp abban állnak, hogy garanciákat teremtsen bizonyos nemkívánatos jelenségekkel szemben:

„Nintsen ennél hatalmasabb fegyver a’ *Superstitio*, és *Despotismusság* ellen, mivel ez tselekszi, hogy a’ Vallásból vak buzgóság, pénzt halászó ezer igazságtalan, és a köz jónak hasznával ellenkező tündér mesterségek, zabolátlan tzudar fösvényység, Világi birodalom, és ezt lépésenként követő törvénytelen hatalom, és semmi határt nem ismerő kényes uraság, melly az egyedül való uralkodástól tsak annyival különbözik, mennyivel az akarat a’ tseleked[et]től neszármozzék.”⁷⁵²

A vak tekintélytisztelet vallásos meggyőződéssel kapcsolatos formája („superstitio”) és azon változata, melyet a világi rend egy adott típusa táplálhat („despotizmus”), valamint a magánérdek egoista követésének ezekhez kapcsolódó attitűdje fonódik itt össze fogalmi szinten, a néhány sorba összesűrített konglomerátum pedig a nyilvánosság egy olyan modelljével állítódik szembe, amelynek értéke a „közjó” zsarnoksággal szembeállított, tehát

⁷⁵¹ Ugyanakkor mindezt jelentősen árnyalja az a tény, hogy Oswald a két regiszter egymáshoz való viszonyát problematizálva a nyilvánosság „közéleti/politikai”, illetve a „tudományok” felőli aspektusait *expressis verbis* is összekapcsolja egymással, amikor a fejezetnek a nyilvánosság e két körét tárgyaló első és második részét összekötő megállapításában a tudományokat az „elme, nyelv és írásbéli szabadságnak fáklyáinak” nevezi. Oswald: *Az igaz hazafi*, 117. Vagyis a nyilvánosság e két dimenzióját nem véletlenszerűen, hanem tudatosan végiggondolt szerzői stratégiából következően szerepelteti egyazon fejezetben. (Osvald: *Az igaz hazafi*, 117–118.)

⁷⁵² Oswald: *Az igaz hazafi*, 114.

republikánus értelemben megjelenő fogalmába sűrűsödik össze. Ezáltal egyrészt a szabadság rendi-nemesi és felekezeti szegmensei⁷⁵³ egészen nyilvánvaló módon kapcsolódnak össze egymással, másrészt az is jól látszik, hogy a nyilvános okoskodás szabadságának a despotizmussal való egyértelmű szembeállítását ugyanazt a rendi-nemesi nyilvánosságfogalmat implicálja, melyet több korábbi idézetben tetten értünk. Ezzel ugyanis áttételesen a rendi dualizmus elképzelésrendszerében a zsarnokság ellenpólusát képező rendi-nemesi szabadságfogalom érvényesül az argumentációban, ami egyúttal a „szabadság” rendies-republikánus értelmének, vagyis lényegében a politikai részvétel elvének a „nyilvánosság” aspektusa felőli átirásaként is értelmezhető.

Mindezt tovább erősíti, más szempontból pedig árnyalja, hogy Oswald az összefüggésrendszert a kortárs jelen tapasztalata felől is konkretizálja, amikor az okoskodás nyilvánosságának „legkeményebb monarchiákban” való létjogosultságát külön kiemelve többször is azon „borotvált fejű hazafiakra” tesz kritikus, sőt dehonesztáló megjegyzéseket, akik a politikai önkény, a vallási vakbuzgóság és a közjóval ellentétes magánérdek követése megszemélyesítőiként jelennek meg.

„Jaj pedig melly nagy kárával le tsükkentt Hazánknak mind ezeket fel-találhattuk némely borotvált fejű Hazánkfiaiban! Ez mutattya meg a Nemzeteknek eredendő természeti jussait, mellyeket az ilyenek le tapodni kötelességeknak tartják; ez mutat, és téssen határt a' józan okosságnak partjain ki tsapni akaró felsőségeknek. Valamint tehát a Lelki-isméretnek, úgy az elmének, nyelvnek, és az írásnak még a' leg-keményebb *Monarchiában* is tökéletes jussai vagynak, mellyek természetesen azt kívánnák, hogy ennek teljes szabadság engedtessek, minémü vagyon minden más szabad Nemzetségeknél. Miért kell tehát a' mi szabad Magyar Hazánkban ezt egyedül egy két tudatlan borotvált fejű emberek kényne, és szabad hatalma alá vetni? [...] Igaz ugyan, hogy az ébéli szabadságnak is bizonyos határokat kell tenni, mivel az olyan szabadság, melly semmi határt nem ismér, nem szabadság, hanem zabolátlan tséltapság, olyan ez, mint a' rendes, és szokott folyását el-hagyott sebes folyó viz, melly a' maga döllyfös habjaival mindenütt gyászos károkkal kegyetlenkedik. Ennek határi, a' mint közönségessen tartatik a' Vallásnak, és a' közönséges Társaságnak bátorságos voltak, 's békességek. Valami tehát ezen határkövekben meg nem ütközik, valami a' szabad életre *Libertinizmusra*, *Deizmusra*, et *Naturalizmusra*, az az mindenféle Vallások belső fundamentominak [...] felforgatására, a' közönséges Társaságra nézve pedig a' felső hatalomnak meg tagadására, a' vagy *Anarchiára* nem vezet, azt mind szóval mind írással közre botsáttani, a' mint az mások sértése, 's gúnyolása nélkül megtörténhet, szabados dolog.”⁷⁵⁴

E szövegrészből világossá válik, hogy Oswald a „teljes szabadságot” emlegető szóhasználata ellenére korántsem a véleménynyilvánítás korlátlanságát hirdeti. A „(valóságos) szabadság”

⁷⁵³ Érdeemes feleleveníteni, hogy a vakbuzgóság másik említésére a szövegben egyértelműen a katolikusoknak a protestáns felekezeti szabadságot korlátozó múltbéli tevékenységére utalva kerül sor. Oswald: *Az igaz hazafi*, 56–57. Lásd *A törvényfogalmának használatai: tolerancia* c. fejezet.

⁷⁵⁴ Oswald: *Az igaz hazafi*, 115–116. [Kurziválva az eredetiben.] A *Volksaufklärung* határainak problematikája aspektusából lásd ehhez Kovács: *Egy 18. század végi életút*, 93–95.

fogalmának korábban részletesebben elemzett definíciós kísérletéhez hasonlóan⁷⁵⁵ a határok kijelölése itt is két mozzanatból áll össze. Miként ott, ennek egyik eleme itt is az önkényuralommal szembeni elhatárolás, a másik pedig szintén a fennálló rend és a közösségi stabilitás normatív képzeiteiből kiinduló határszabás és az ezeket fenyegető társadalmi jelenségekkel szembeni fellépés szükségességének hangsúlyozása. Osvald tehát a különböző kontextusokban mozgó két meghatározás során, bár nem teljesen azonos terminológiával, de ugyanazon értékhierarchiának megfelelően végzi el a „szabadság” fogalmi szintű, illetve a megvalósítás konkrét referenciáira vonatkozó lehatárolását.

A „Nemzeteknek eredendő természeti jussait” letapodó „borotvált fejűekre” tett utalás ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a politikai nyilvánosság szabadságának rendi-nemesi hangsúlyú védelme ezen a ponton (az ennek határait intézményesen biztosító cenzúra tekintetében) felekezeti dimenziót kap, vagyis egy olyan tartalmi többletet mutat fel, amely a „(valóságos) szabadság” korábban vizsgált definíciójában nem jelenik meg. Mint később részletesebben is látni fogjuk, e kitélt ugyanis nem lehet másként értelmezni, mint a katolikus egyháznak a cenzúrára gyakorolt befolyására irányuló kritikát. Feltűnő emellett az is, hogy az ésszerű határok között gyakorolt nyilvános okoskodásnak a „Nemzetek eredendő természeti jussaiként” történő meghatározásával újfent azon természetes jogokra apelláló érvelésmód villan itt fel, amellyel a protestánsok felekezeti és állampolgári egyenjogúságát igazolni hivatott fejezetekben találkozhattunk,⁷⁵⁶ illetve amelyet a szólásszabadsággal kapcsolatos jogkörök megalapozása kapcsán már korábban is kimutattunk.⁷⁵⁷

Osvald számára nem kétséges, hogy bár a nyilvános okoskodás szabadsága „természetes juss”, ennek korlátlan érvényesülése komoly veszélyeket rejt magában. Ezek ellenszerét egyértelműen a cenzúra jelenti, amely *expressis verbis* is a nyilvánosság általa vázolt modelljének határt szabó intézményes eszközként jelenik meg az argumentációban:

„Hogy pedig a’ mi magyar Hazánkban is ezen természeti szabadság lábra állhasson, de e’ mellett illendő határok között tartatván, a’ Vallásnak vagy pedig a’ közönséges társaságnak ártalmára tsuda fajzatokat ne-szülljön, és a’ két egyenlő jussal bíró Vallások között is az egyenlő mérték (aequilibrium) szentül fenn tartassék, múlthatatlanúl szükségesnek itélem hogy Hazánkban nem tsak a’ Katholikus, hanem a’ két részre váltott Protestáns Hazafiak közül egy, vagy több könyvvizsgáló társaság *Censura* állíttassék fel, mellynek fő

⁷⁵⁵ Mint láthattuk, a „szabadság” korábbi, a „törvény” társadalmi modellen belüli funkciójával összefüggésben vázolt általános meghatározása „a’ Fejedelemnek szabad akarattját” és „a’ Népek zabolátlan indulattját” kizárva jelölte ki a normatív működés respektálható határait. Lásd *A törvényfogalmának használatai: a törvények uralma* c. fejezetet.

⁷⁵⁶ Lásd a *Tolerancia, vallási türelem, egyenjogúság*, valamint a *Protestáns jussok és sarkalatos törvények* c. fejezeteket.

⁷⁵⁷ Emlékezhetünk, a jelen fejezetben szereplő második idézetben a gondolat- és szólásszabadság mint „természetes jussok” tételeződnek.

kötelessége a' lenne, hogy a' Vallások és a' közönséges társaság fundamentumit nyilván, vagy alattomban áskáló, 's gúnyoló, a' közönséges békességet, 's Hazafiui egyeséget motskos irásokkal sértegető munkákat vagy meg-jobbitva, vagy pedig, ha ez meg nem történhetne, a' Haza tekintete eleibe jönni éppen meg ne engedné.”⁷⁵⁸

Látható, hogy a felekezeti egyenjogúság aspektusa a rendi-nemesi alapozású érvkészletbe illeszkedve jelenik meg a közéleti-politikai nyilvánosság problematikáját tárgyaló eszmefuttatásokon belül, az érvelés e két rétege tehát egymással szorosan összefonódva érvényesül. Mint már említettük, Oswald megjegyzésével az állami cenzúrát támadja, mégpedig annak vélhetőleg azon jellegzetességét, hogy annak irányítása sokáig katolikus (jezsuita) kézben volt.⁷⁵⁹ Bár ez a bécsi udvari cenzúrabizottságot illetően a felvilágosult elveket valló Gerhard Van Swieten vezetése alatt már Mária Terézia idején megváltozott, a magyar ügyekben illetékes pozsonyi cenzúrát egészen II. József reformjáig a pozsonyi Helytartótanács egyházügyi bizottsága végezte, amely egy olyan ultrakonzervatívnak nevezhető irányt képviselt, amelyet Kosáry Domokos szerint még maga Mária Terézia is „megcsontosodottnak” nevezett.⁷⁶⁰ Mivel tehát ekkor a cenzúra még nem volt központosítva a monarchiában, így állhatott elő az a helyzet, hogy a Helytartótanács könyvvizsgálói bécsi kollégáikhoz képest maradibb és sokkal inkább a katolikus egyház érdekeinek megfelelő elvek szerint működtethették a cenzúrát, ami magyarországi viszonylatban nemcsak a központi hatalom irányelveinek az érvényre juttatását, hanem a felekezeti szempontú, katolikus érdekű cenzúra érvényesülését is jelentette. Ebből kifolyólag pedig protestáns szemszögből valóságos fellélegzés lett volna akár az is, ha Magyarországon is az udvari bizottság látja el a cenzúrát, hiszen velük szemben a pozsonyi cenzorok „különösen intoleránsan bántak el.”⁷⁶¹ Ez a helyzet II. József 1781. júniusi rendeletével, illetve annak egy évvel későbbi magyarországi életbe léptetésével⁷⁶² változott meg: ekkor a birodalom egészére nézvést a bécsi központi bizottság

⁷⁵⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 117.

⁷⁵⁹ Sashegyi Oszkár megfogalmazásában a könyvcenzúra a 18. század elején „a protestantizmus elleni védekezés” hívta életre. Sashegyi: *Német felvilágosodás*, 7. A magyarországi cenzúra korai történetéhez lásd még két tanulmányát: Sashegyi: *Az állami könyvcenzúra kezdetei*, 1–12.; Sashegyi: *Az állami könyvcenzúra állandósulása*, 321–338.

⁷⁶⁰ Kosáry: *Művelődés*, 524–525.; Granasztói: *Francia könyvek magyar olvasói*, 35–37. A Mária Terézia-korabeli cenzúra rendszerének kiépüléséhez lásd még Donáth: *Újabb adatok*, 173–181.

⁷⁶¹ Kosáry: *Művelődés*, 525.

⁷⁶² A rendelet magyarországi és erdélyi bevezetésének körülményeiről részletesebben lásd Sashegyi: *Zensur und Geistesfreiheit*, 53–67. A jozefinista sajtópolitika elveiről és az újságencenzúra magyarországi gyakorlatához lásd Kókay: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*, 42–67. Kókay többek közt Sonnenfelsnek a jozefinista cenzúra elveire és rendszerére gyakorolt hatását hangsúlyozza. Kiemeli, hogy II. József „politikai téren nem tért el lényegesen” előbbinek a cenzúra általánosan vett fontosságáról, a korlátlan szólásszabadság állam szempontjából vett veszélyeiről és ennek korlátozása szükségességéről vallott nézeteitől. (47.) A sajtótermékek vonatkozásában az 1780-as évek első felében érvényesülő megengedőbb szabályozást pedig nem valamiféle „felvilágosult” elvekből vezeti le, hanem abból, hogy az uralkodó nem tulajdonított túlzott jelentőséget a megelőző időszak referáló jellegű sajtótermékeinek. Ennek megfelelően azon folyamatra, melynek során a sajtó (részben a

kezébe került a cenzúra irányítása, a helyi cenzúrabizottságok ennek rendelődték alá, vagyis a rendelet felszámolta utóbbiak önállóságát.⁷⁶³ Ennek következtében pedig elvben megszűnt a katolikus egyház közvetlen befolyása a cenzúraügyekre.⁷⁶⁴

Ha mindennek a rendi-nemesi érdekvédelemmel kapcsolatos aspektusait vesszük, a fentiek figyelembevételével érthető meg, hogy már az 1790. június 19. és július 16. között zajló, a koronázási hitlevéllel kapcsolatos kerületi viták során hangsúlyosan merült fel a szólásszabadság és a cenzúra kérdése „alkotmányos” rendezésének fontossága, illetve az is, hogy e nemesi-rendies szabadságotematika Osvaldnál is hangsúlyosan jelenik meg.⁷⁶⁵ A cenzúrával kapcsolatos kérdéseket az országgyűlés ugyanakkor (annak bizonyos felekezeti vonatkozásait kivéve) továbbra sem rendezte törvényi úton, és a döntést elodázva a „sajtószabadság általános elveinek kidolgozására” országos bizottságot küldött ki.⁷⁶⁶ Ezen

józsefi politika hatására, részben attól független tényezőkből következően) épp ebben az időszakban elkezdett elmozdulni „a referáló iránytól a véleménynyilvánítás felé” (48.), a józsefi újságenczúra szigorítással reagált. Ennek egyik nyilvánvaló jele volt például az, amikor az erdélyi parasztlázadásról adott híradások hangütését helytelenítve József elrendelte a magyar újságok előzetes cenzúrájának újbóli bevezetését, illetve amikor a sajtó újságbélyegek bevezetésével sújtotta 1789 júniusában. Pruzsinszky Sándor: *A cenzúra és a közjó*, 140.; Kosáry: *Művelődés*, 528.

⁷⁶³ Döbör András szerint „a rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbirodalmi centralizálása volt.” Döbör: *Sajtó és cenzúra*, 17–28. (Az idézet helye: 19.) A tanulmányban egyébiránt tévesen szerepel Gottfried van Swieten mint Mária Terézia bizalmasa, aki „az utolsó jezsuitát is eltávolította a bécsi cenzúrabizottságból” (18.). Az idősebb (Gerhard) van Swietenről van szó, akinek fia, Gottfried van Swieten II. József reformjai idején játszott nagy szerepet a cenzúra irányításában.

⁷⁶⁴ H. Balázs: *A nyolcvanas esztendőök drámája*, 1046.; Kosáry: *Művelődés*, 525.; Pruzsinszky: *A cenzúra és a közjó*, 133. Az állami szempontok előtérbe helyezésének elvi alapja és az ennek megfelelő általános szabályozás mellett persze tekintetbe kell venni a gyakorlati megvalósulással kapcsolatos kérdéseket is. E tekintetben nem elhanyagolható körülmény, hogy Magyarországon a központi bécsi cenzúrabizottság (majd ennek 1782. április 8-i feloszlásától kezdve a tanulmányi bizottság) a Helytartótanács megfelelő részlegén át intézkedett, az pedig helyi cenzorok és revizorok munkájára támaszkodott. (Kosáry: *Művelődés*, 525., 527.) Kifejezetten a revizorok tevékenységéről szólva Granasztói Olga kiemeli, hogy „a hivatali eljárás egészen egyénekhez volt kötve”, illetéknéppen pedig „sokáig éreztette hatását az egykor egyháziak által irányított szigorúbb, megcsontosodott személet, hiszen a revizorok többsége egyházi személy maradt.” Granasztói: *Francia könyvek magyar olvasói*, 40. Kisebb jelentőségű sajtótermékek esetében a(z előzetes) cenzori tevékenységet is egy-egy akadémiai tanár, illetve gimnáziumigazgató végezte. Vö. Pruzsinszky: *A cenzúra és a közjó*, 136. Ez ugyanakkor egy olyan következménnyel is járt, hogy a radikális felvilágosodás keresztnység irányában kritikus, avagy egyenesen vallásellenes vonulatával (a kor szóhasználatával a „libertinizmussal”) szemben a katolikus és protestáns érdekek egységfrontba is rendeződhetek.

⁷⁶⁵ A Dunán inneni megyék szerint például „a nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen.” Ebből adódóan, miként Marczali a kerület pontokba szedett, előzetes „vitaanyaga” ide vonatkozó részét összefoglalja „kivéve a vallás, a fejedelem az ország fensége és jogai ellen írott, vagy az erkölcsöt és szemérmet sértő munkákat, teljes sajtószabadság lesz Magyarországon. A censorokat pedig nem a király, hanem az ország rendeli.” A tiszaiak terveze pedig a sajtó „politikai és vallásos” szabadságának szükségességéből kiindulva annak tiszteletben tartását a mindenkor uralkodó részéről a hitlevélben biztosítaná. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 11., 25.

⁷⁶⁶ 1791:15. törvénycikk „Az ifjuság neveléséről.” („Mivelhogy a köztársadalom jóléte főképen az ifjuság nevelésétől függ: azért Ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek, hogy a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztessék ki, mely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja.”)

mozzanatok mellett a nyilvánosságnak a rendi-nemesi szabadságok értelmében vett tematizálása konkrét közéleti-politikai tétjeit az állandó bizottsági munkálatokban is láthatjuk, melyek a reformelképzeléseket az 1790–91. évi országgyűléshez képest a következő diéta számára voltak hivatottak kidolgozni.⁷⁶⁷ Az operátumoknak a szerzői szándékok megítélése szempontjából vett jelentőségét csak növeli az a tény, hogy (mint tudjuk) a bizottsági munkálatok napirendre tűzésére sem az 1792. évi, sem az azt követő diétákon nem került sor. Mindemellett pedig azt sem árt észben tartani, hogy II. Lipót 1790. szeptember 13-i cenzúrarendelete szembefordult a józsefi szabályozás felvilágosult elveivel, és a tartalmi szempontokon túlmenően már formájából adódóan is messze volt a rendek által a nyári hitlevélvitában követelt „alkotmányos” megoldástól.⁷⁶⁸

Ami a közéleti-politikai nyilvánossággal kapcsolatos, a rendi-nemesi érdekvédelem szempontjai által meghatározott argumentációba illeszkedő felekezeti tematikát illeti, egyrészt érdemes figyelembe venni, hogy már a formálisan II. József 1781. évi rendeletének a cenzúra vallásüggyel kapcsolatos alapelveit lefektető második pontját⁷⁶⁹ értelmező II. Lipót-féle utasítás is kiemelten szól a cenzúra vallásügyi szempontjairól, utóbbi és a „vallást érintő művek és írások” vonatkozásában külön kiemelve, hogy a könyvvizsgálók „a legkisebb mértékben sem térjenek el a könyvek vizsgálatáról kiadott szabályrendeletektől”, valamint hogy sohase engedélyezzék „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyává teszik.”⁷⁷⁰ Az 1791. évi 26. törvénycikk pedig, mint

⁷⁶⁷ A cenzúrával kapcsolatos ügyeket az 1791. évi 67. törvénycikk előírásának megfelelően a közpolitikai bizottság tárgyalta – az ún. „tudományos bizottsággal” egyetértésben. A *Deputatio in Publico-Politicis* munkájához (de a bizottsági munkálatokról általában véve is) lásd mindenekelőtt Pajkossy Gábor doktori disszertációját (*Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai*) és tanulmányait (Pajkossy: *Törekvések*, 168–173.; Pajkossy Gábor: *A diéta törekvések, tervek keresztüztüében*, 321–326.)

⁷⁶⁸ A „köznyugalom megőrzésének” (*conservatio tranquillitatis*) e rendeletben megjelenő elve, amelyre aztán I. Ferenc uralkodása alatt egyre hangsúlyosabban hivatkozik a kormányzat (Granasztói: *Francia könyvek magyar olvasói*, 37.), már Hatzfeld államminiszter II. Lipótnak benyújtott cenzúrával kapcsolatos javaslatában szerepel. Utóbbihoz, valamint a rendelet alapjául szolgáló, az uralkodó Kolowrat kancellárhoz intézett 1790. augusztus 10-i utasítása keletkezésének történetéhez lásd Sashegyi: *Zensur und Geistesfreiheit*, 236–239. A szeptember 13-i cenzúrautasítás szövegét lásd Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 50–51. Már Sashegyi Oszkár hangsúlyozta a rendelet jelentőségét: „Mérőldkövet jelent ez a rendelet a cenzúra történetében, és ami ezután következik, az csupán az itt lefektetett programnak valóraváltása. Ferenc király a szervezetet Józseftől, a szellemet pedig Lipóttól vette át. A köznyugalmat megőrizni – ez lett a reakció cenzúrájának jelszava, ebben a két szóban van összesűrítve a cenzúra egész magatartása, szelleme, ez az a fő szempont, ami e korban minden tevékenységét irányította.” Sashegyi: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra*, 8.

⁷⁶⁹ Ez Ballagi Géza fordításában a következőképp hangzik: „Munkák, melyek a katolikus és gyakran a keresztyén vallást rendszeresen ostromolják, ép oly kevésbé tűrhetők, mint azok, melyek – hogy a különben is lábrakapott hitetlenség elterjedését annál inkább elősegítsék, – a szent vallást a nyilvánosság előtt gúny és nevetség tárgyává teszik vagy isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel.” Ballagi: *A politikai irodalom*, 106–107.

⁷⁷⁰ Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 51.

korábban már más kontextusban szóba került,⁷⁷¹ a vallásügyi rendelkezések között lehetőséget adott arra, hogy „mindkét hitvallású evangélikusok” (vagyis az ágostai és a helvét hitvallást követők) „úgy symbolikus, mint teológiai és az áhítatosság gyakorlására tartozó könyveiket, a maguk által rendelendő és a királyi Helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbeli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt” kinyomtassák. Ugyanakkor a rendelkezés külön kitér arra, hogy ezekben a művekben „a katolikus vallás ellen semmi gúny vagy sértés ne foglaltassék, a felelősség terhe az ilyen gúny vagy sértésért a kinyomtatást engedélyezőkre hárulván”, valamint azt is, hogy „azon királyi rendelet [...], hogy az újonnan nyomtatott könyvekből három példány a királyi Helytartótanács útján mindenkor Ő felségéhez beküldessék, ezen könyvekre is kiterjesztetik.”⁷⁷² Bár a törvénycikk cenzúrával kapcsolatos rendelkezései lehetővé tették tehát a két legnagyobb protestáns egyház számára felekezeti irodalmuk saját cenzúráját, a törvény szövegében egyfajta egyoldalúságot figyelhetünk meg, hiszen abban kizárólag az esetlegesen a katolikusokat sértő kitételek elfogadhatatlanságáról történik említés.⁷⁷³

Hogy a paragrafus végleges szövege ténylegesen nem felelt meg a protestánsoknak az országgyűlésen a cenzúrával kapcsolatos eredeti követeléseinek és várakozásainak, ezt jól mutatja az „evangélikus” (vagyis a helvét és az ágostai hitvallást követő) rendek közösen megfogalmazott, 1790. június 22-i keltezésű beadványa, melynek ötödik pontjában azon igényüknek adnak hangot, hogy iskolai tankönyveiket, valamint „hitvallásuk symbolikus és hittan[i] könyveit, s az ájtatosság gyakorlatára tartozókat minden könyvvizsgálat nélkül” nyomtathassák ki.⁷⁷⁴ Ugyanakkor a reformátusok 1791. szeptember 14. és október 13. között zajló budai zsinatának cenzúrára vonatkozó rendelkezése már részben megfelelt az 1791. évi 26. törvénycikk katolikus vallást védő pontjának, hiszen előbbi bár az alapvető hittételeket megfogalmazó „szimbolikus könyvek” vonatkozásában kijelenti, hogy azok „vizsgálat alá többé nem tartoznak”, más „teológiai és a kegyesség gyakorlatát illető könyvek” tekintetében a könyvvizsgálók egyik feladataként éppenséggel annak ellenőrzését jelöli meg, hogy e művekben „soha a római katholika, vagy más, az országba bevett bármely keresztyén vallás

⁷⁷¹ Lásd a *Közhő, népi felvilágosítás, Politzia* c. fejezetet.

⁷⁷² 1791:26. 5. §. (Lásd Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 58.)

⁷⁷³ Ballagi Géza értékelése szerint „[a]z uralkodó vallásnak védelemre volt szüksége a protestáns sajtóval szemben. S a [...] törvény gondoskodik is a kellő védelemről, a nélkül, hogy az osztó igazságnak eleget tenne. Feketét vet a prot[estáns] írók tollára s ugyanakkor nem gondoskodik a katolikus írók szabadságának olyatén megszorításáról, hogy azzal a többi felekezet rovására vissza ne éljenek.” Ballagi: *A politikai irodalom*, 270.

⁷⁷⁴ Irinyi: *Az 1790/I-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme*. 33.

ellen oly gyalázó vagy gúnyos kifejezések ne iktattassanak, melyek által az boszantó megvetésnek, fanyar vagy pajzán kigúnyolásnak tétetnének ki”.⁷⁷⁵

Mindezekkel összefüggésben számításba kell venni a felekezeti kérdés általában vett alakulása kapcsán már korábban említett mozzanatot, miszerint a protestáns oldalon főként II. József, de bizonyos fókig II. Lipót halála után is egyfajta bizonytalanság alakult ki a tekintetben, hogy mennyiben sikerül az elért eredményeket hosszabb távon is megtartani, amit azon korábban ugyancsak említett momentum is erősített, hogy az uralkodó sem a reformátusok budai, sem az evangélikusok pesti zsinatán elfogadott rendelkezéseket nem szentesítette, így azok nem emelkedtek törvényerőre.

A cenzúrával kapcsolatos ezen viták, állásfoglalások és rendelkezések nagyban meghatározhatták Oswald álláspontját. Hogy a kérdést 1792-ben nem láthatta megnyugtatóan rendezettnék, erre utal, hogy művében tételesen kitér a cenzúra kérdésére és az azzal kapcsolatos ellenőrzési jogkörök protestáns érdekek szempontjából vett felosztására.⁷⁷⁶ Összességében úgy tűnik, a téma személyes, „biográfiai” vonatkozásokból adódó, szubjektív jelentősége⁷⁷⁷ mellett a nyilvánosság felekezeti aspektusból történő tematizálásának motivációját tekintve ez utóbbi mozzanat lehet meghatározó. Emellett pedig talán az is, hogy Oswald a protestáns egyenjogúság követelésének a rendi-nemesi érdekvédelemben való beírásával kihasználja utóbbinak az 1790-es évek elején meghatározó (1792-ben még mindenképp érvényesülő) retorikai felhajtóerejét. Bár a véleménynyilvánítás szabadságát mint

⁷⁷⁵ Ballagi: *A politikai irodalom*, 270–271.

⁷⁷⁶ Ennek még akkor is fontosságot kell tulajdonítanunk, ha azzal az eshetőséggel is számolunk, hogy Oswald a mű vonatkozó részeit a fenti köztörténeti jelentőségű viták lezajlása, illetve a szóban forgó rendelkezések kibocsátását megelőzően írta: ez esetben azt, hogy a kérdést továbbra is aktuálisnak tekintette, éppenséggel az mutatja, hogy a formális rendezés aktusai ellenére szerepeltette munkájában a korábban írt részeket.

⁷⁷⁷ Miként a bevezető fejezetben röviden említettük, Oswald maga is a dunántúli szuperintendencia könyvvizsgálójaként működött. Ebbéli ténykedésének három konkrét esetéről van tudomásom. Oswald Ballagi által említett, Tóth Ferenc egyik egyháztörténeti munkájában található könyvvizsgálói *approbatio*jára már utaltunk. (Lásd a bevezető fejezet *Az igaz hazafi jelentősége* c. alfejezetét.) Tudjuk azt is, hogy Oswald is szerepelt Márton István nagy port kavart, a szuperintendenciális gyűlés által többször is elutasított kátéját a dunántúli egyházkerület részéről bíráló tíz könyvvizsgáló között. (Lásd Cziffra: *Fejdelmek védelmezték*, 447–476. Oswaldhoz: 456.) Az ügyben maga Kazinczy kelt Márton védelmére a *Tudományos Gyűjtemény*ben a munkát támadó két recenzióval szemben. A kötetet végül Márton Bécsben adta ki (Márton: *Keresztény moralis kis katechismus*), majd egy a vitát dokumentáló recenziós kötet is megjelent, mégpedig Kazinczy előszavával (*Prof. Tiszt. Márton István úrnak*). Végül Oswald cenzori ténykedésének harmadik említendő esete élete legvégére esik, amikor Pap István vilonyai lelkész, egyben Márton István egyik legkedvesebb, a pápai tanszékre utódjául kizemelt tanítványa által jegyzett, a keresztény felekezetek uniójáról írt munkája megkapta Oswald jóváhagyását. Az esetet szintén botrányok kísérték, az egyházkerületi ülésen Papot és írását elítélték, őt az abban foglaltak visszavonására szólították fel (amit nem tett meg), és kis híján elbocsátották állásából. (Lásd Bodolay: *A türelmi rendelettől a forradalom és szabadságharc leveréséig*, 165–166.) Az esetről a Kazinczy-levelezésből is értesülünk. Stettner-Zádor György az egyházkerület bigottériáját ostromozó levelében számolt be a pápai eseményekről levelezőtársának. Ebben Oswaldra is utal Stettner, aki leírja, hogy a könyv kinyomtatását engedélyező „józan cenzor, Tábla Bíró Oswald Zsigmond Ur – kit időközben szélütés talált – már a’ munka vizsgálatjkor elméjében bomlottnak deklaráltatott.” Stettner-Zádor György 1823. szeptember 12-i levele Kazinczy Ferenchez (*KazLev* 18. kötet, 404–405.).

„természetes juss” tételezi, ám ezalatt nem a sajtószabadság azon korlátozások nélküli változatát érti, amely talán legpregnánsabb formában Hajnóczynál jelenik meg az időszakban.⁷⁷⁸ Felfogása messze nem azonosítható a nyilvános okoskodás e „radikális” modelljével: a nyilvánosság egy olyan korlátozott, a felekezeti egyensúlyra is tekintettel lévő modelljéről van szó, amelynek ellenőrzésében a rendek (ezen belül pedig a nemesség) játszik a főszerepet.

Osvald tehát számol azzal, hogy a „nyilvános okoskodás” szabadsága óhatlanul a fennálló rendet aláásó vélemények megjelenésével jár. Azt, hogy ugyanakkor a nyilvánosság fenti modellje által nyújtott előnyök összességében mégiscsak felülmúlják azokat a veszélyeket, amelyek esetlegesen a szabad véleménynyilvánítás alkalmazásából következhetnek, Osvald a csinosodás azon már jól ismert összehasonlító, mintakövető perspektívájából kiindulva igyekszik alátámasztani, melynek nyomaival az alsótábla nyilvánossággal kapcsolatos érvelésében is találkoztunk.

„Ugyan ezt tartják más szabad, és okos Nemzetek is, úgymint az Anglusok, Hollándusok, Helvetusok, és többek is Nemzeti szabadságoknak egyik főbb, 's nemessebb tizimerének, 's tulajdonságának. Meg-kell ugyan vallani, hogy még az illetén határok közé szorított írásbéli szabadság is néha néha reménységen fellül való vad gyümölcsöket terem, de hogy ha ezeket azokkal a' jókkal, mellyeket a' közönséges életre nagy bőséggel áraszt egy mérő serpenyőbe vetjük, tapasztalni fogjuk, hogy amazokat ezekhez ingyen sem lehet hasonlítani. Világos példáink, 's tanú-bizonságink ezen dologban a' Frantziák, Anglusok, Hollándusok, Saxok, és egyebek, mert hogy ezek majd minden jó tudományoknak, 's hasznos mesterségeknél veteményes kertyei, és hogy az értelemnek, izlésnek, erkölcsöknek, és kézi miveknek Világa nem csak Európára, hanem majd az egész Világra is ezektől áradott, azt tsupán a' nálok hazafiúi jussal bíró szóllás, és írásbéli mértékletes szabadságnak lehet tulajdonítani.”⁷⁷⁹

Látható, hogy a „tudományokhoz”, az „ízléshez és erkölcsökhöz” és a különböző mesterségekhez hasonlóan⁷⁸⁰ az ezek érvényesülése számára „intézményes” keretet adó korlátozott szólásszabadság maga is a csinosodás érvrendszerébe ágyazva jelenik meg itt, mégpedig úgy, hogy közben annak a „nemzeti szabadság” szempontjából vett jelentősége is hangsúlyozódik. A csinosodás evolúciós perspektíváját a „kiáradás” metaforikája mentén diffuzionista hangsúllyal kiegészítő, végső soron egyfajta „centrum-periféria-modellt” felvázoló érvelés középpontjában az ez utóbbi határok közé szorított változatával járó esetleges hátrányok kisebbitése és a belőle fakadó „civilizációs-kulturális” előnyök hangsúlyozása áll.

⁷⁷⁸ Hajnóczy: *Közjogi értekezés*, 133., 173–175. A cenzúraüggyel kapcsolatos passzusok magyarul a Poór János gondozásában megjelent kötetben is megtalálhatók (Poór: *Hajnóczy József*, 144–146.) Az értelmezéshez lásd mindenekelőtt Bónis: *Hajnóczy József*, 190–192.

⁷⁷⁹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 116–117.

⁷⁸⁰ Lásd ezekhez főként a *Nemzet, anyanyelv, beszédmódok*, valamint a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezeteket.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a szólásszabadságnak *Az igaz hazafiban* kifejtett elgondolásához nemcsak a rendies-nemesi szabadságfelfogás motívumai kapcsolódnak nagyon erős szálakkal, de emellett a protestáns felekezeti szabadság eszméje is alapvető fontosságú az érvelésben. Az argumentáció egyrészt olyan kísérletként értelmezhető, amely azon tétel igazolására irányul, hogy ésszerűbb a korlátozott szólásszabadság gyakorlati megvalósításával kapcsolatos jogköröket (a központi hatalom helyett) a rendek kezébe adni. A nyilvános okoskodás legkeményebb monarchiákban is legitim mivoltának korábbi említése, valamint a rendek ellenőrzési jogkörének hangsúlyozása alapján nem kétséges, hogy nemcsak maga a „szóllás, és írásbéli mértékletes szabadság”, de az ennek korlátozásával kapcsolatos, a fennálló társadalmi rend és stabilitás, vagyis a „mértéklett függés” modellje szempontjából szükséges megfontolások is harmonikusan illeszkednek a rendi dualizmus elképzelésszeréhez, fogalmi szinten pedig az ennek megfelelő rendies-nemesi szabadságfelfogásához. Az érvelés legalább ilyen fontos eleme ugyanakkor a felekezeti aspektus érvényesítése: a véleménynyilvánítás rendi szabadságként megalapozódó, korlátozott modellje a katolikusok és a protestánsok között e tekintetben is érvényesítendő „egyenlő mértékre” avagy „aequilibriumra” történő hivatkozás, a protestáns cenzorok szükségességének hangsúlyozása és ennek intézményi biztosítékainak felvázolása nyomán a felekezeti egyenlőség eszméjével íródik össze. Lényegében tehát a korlátozott nyilvánosság olyan ajánlatáról van szó, melyben az ellenőrzéssel kapcsolatos jogkörök a rendek között felekezetiileg kiegyensúlyozott formában oszlanának meg.

Mindazonáltal abból, hogy a korlátozott nyilvánosság fenti modelljének közéleti-politikai téjei nem érthetők meg a rendi és a felekezeti dimenziók figyelembevétel nélkül, nem következik, hogy a nyilvánosság modelljének elgondolása e két tendenciában merülne ki. A csinosodás komparatív, civilizációs-evolúciós, illetve „nemzeti tudományokat” pártoló, egymással összefonódó perspektívái, a felvilágosodás fénymetaforikájának ezt támogató motívumai, valamint a népi felvilágosítás és a *Politzia* diskurzusait idéző, korábban görcső alá vett, de *Az igaz hazafi* szólásszabadságról szóló fejezetében is feltűnő elemek a szöveg komplex diszkurzív rétegzettségét mutatva a határok közé szorított „szóllás és írásbéli szabadság” melletti érvelés előbbiekkal azonos mértékben fontos rétegeit reprezentálják. Ehhez a modellhez több szálon kapcsolódik a magyar nyelv közéleti használatát és fejlesztését propagáló anyanyelvi program is. Hogy ennek *Az igaz hazafiban* vázolt közösségeszményen belüli funkcióját felmérhessük, dolgozatunk utolsó nagyobb egységében előbb az anyanyelv közösségépítés szempontjából vett általános jelentőségéről kell röviden szót ejtenünk, majd a

korabeli közéleti vitákat abból a szempontból lesz érdemes elemző módon áttekintenünk és Oswald anyanyelvhasználattal kapcsolatos nézeteivel szembesítenünk, hogy azokban a magyar nyelv ügye milyen főbb érvelési típusokba rendeződve jelent meg.

6. Osvald és a nyelvkérdés – diskurzusanalízis Az igaz hazafi egyik kulcstémája körül

6.1. A nemzetek régisége

Benda Kálmán az 1790. évi „nemesi mozgalmak” és a „korábbi rendi felkelések” összehasonlításából kiindulva megállapította, hogy előbbieken a „régí” típusú, a kiváltságokra és jogokra való hivatkozás mozzanatai mellett új elemként a „nemzeti nyelv védelmére” és annak fejlesztésére irányuló szándék jelent meg rendi oldalon. Mindezt egy olyan mozzanatként interpretálta, mely azt jelzi, hogy „az ancien régime külseje alatt a rendi mozgalmakban is ott rejtőzködik a csírázó újkori, modern nemzeti gondolat, a nyelvi-etnikai összetartozás eszméje, amely ideológiai alapja annak a bonyolult történelmi folyamatnak, amely alig néhány évtized alatt széttöri majd a rendi kereteket, s a nemzet sorába emeli az ekkor még jogtalan osztályokat.”⁷⁸¹

Azt mondhatjuk, hogy a Benda által felvetett gondolatok a nacionalizmuskutatás egyik alapdilemmájának relevanciáját a magyar történelem vonatkozásában mutatják meg, amennyiben indirekt módon azt az általános kérdést is feszegetik, hogy egyáltalán mikortól és milyen ismérvek alapján beszélhetünk modern értelemben vett nacionalizmusról, modern nemzetről. Hogy a nacionalizmuselméletek egy átlátható tipológiájával dolgozhassunk, érdemes a szakirodalomban uralkodó felosztáshoz folyamodni, és ezek két nagy, a tudományos diskurzusban „legitimnek” tekintett irányzatra való felosztását provizórikus jelleggel elfogadva a „modernista” és az „etnoszimbolista” elméletek megkülönböztetéséből kiindulni.⁷⁸² E

⁷⁸¹ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 36.

⁷⁸² A „nemzetet” – Szűcs Jenő szóhasználatával élve – teleologikus szemléleti keretbe helyező, azt a történeti folyamatot immanens princípiumaként tételező „primordialista” megközelítéseket, mint amelyek maguk is a leírni (megérteni) szándékozott nacionalista diskurzus részének tekinthetők, szándékosan hagyom figyelmen kívül. Vö. Szűcs: „*Nemzetiség*” és „*nemzeti öntudat*”, 203., 222. Umut Özkirimli összefoglaló könyvében a primordialista szemléletmódról a következőket találjuk: „Ez egy átfogó fogalom, mely azon szerzők jellemzésére szolgál, akik szerint a nemzethez tartozás az emberek olyanfajta természetes tulajdonsága, mint amilyen a beszéd, a látás vagy a szaglás és akik szerint a nemzetek öröktől fogva léteznek.” [Fordítás tőlem – H. H.] Özkirimli: *Theories of Nationalism*, 64. Az etnoszimbolizmus és modernizmus kettőssége által meghatározott paradigmában nem elhelyezhető felfogásokat tárgyalva Smith a primordializmus mellett a perennialista közelítésmódot is megkülönbözteti, melyben anélkül helyeződik a hangsúly a nemzetek ősiségére, hogy azok „természetes” mivolta megfogalmazást nyerne. (Miként Özkirimli felhívja rá a figyelmet, a fenti kategorizáció kritikájaként vethető fel, hogy egy ilyen módon meghatározott perennializmus és a Smith által propagált etnoszimbolizmus között igencsak képlékeny a határ. Özkirimli: *Theories of Nationalism*, 69.) Ugyanakkor a primordialista paradigmán belül is elkülöníti a *par excellence* nacionalista felfogásmódot a „tudományos” diskurzuson belül elhelyezhető szociobiológiai, illetve kulturális alapú elgondolásoktól. Primordializmus és perennializmus elválasztását és tipizálásához lásd Smith.: *Myths and Memories of the Nation*, 3–6.

felosztás alkalmazásának ideiglenes jellegét annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel mint látni fogjuk, ez arra szolgál, hogy a kutatás nacionalizmuselméletek szempontjából vett szemléleti keretei egy ezek bizonyos felismeréseit szem előtt tartó, de a konstruktivista megközelítést preferáló dimenzióban legyenek pozicionálhatók.

Ami a „kezdetek” dilemmáját illeti, e tipológia szerint a modernista teóriák felismeréseinek egyik legfontosabbika a nemzetek újszerűsége. E hagyományos felosztásban az ide sorolható munkákat elsősorban azon jellegzetességük teszi a „modernista” címkével ellátott kategória elemeivé, hogy alapvetően mindegyikük a modernitás találmányaként tekint a nacionalizmusra, a nemzetet pedig általában ez utóbbitól vezetik le. Ami e tekintetben elsősorban számít, az mindenekelőtt az időbeliség. Vagyis, a lehető legegyszerűbben megfogalmazva az, hogy a nacionalizmus és a nemzet esetében egyaránt valami újról van szó, amely a korábbiakból, a „régiből” nem levezethető. Ezzel szemben, a modernista nacionalizmuselméletek kritikájaként, a nacionalista diskurzusok modernségének elismerése mellett a nemzetek történeti beágyazottságát, gyökereit hangsúlyozó teóriák is napvilágot láttak. Ezen elméletek kulcsszavai – elsősorban Anthony D. Smith nyomán – a „szimbólum” és az „etnikum” lettek. Ezek segítségével a fent említett időbeliség síkját feszegetve, a folyamatosság képzetét igyekeztek megteremteni, szemben a modernista elméletekkel, melyek éppen ennek ellenkezőjét, a nemzetek modernitáshoz kötöttségét kívánták bizonyítani.⁷⁸³ Bár az elméletek ilyen felosztása nyilvánvalóan önkényes és az idealtípiizálásból adódóan csupán a legfontosabb tendenciák érzékeltetésére nyújt lehetőséget,⁷⁸⁴ arra azonban ezzel együtt is alkalmasnak tűnik, hogy a „nemzet” történetiségének problematikájára felhívva a figyelmet a jelen fejezet fókuszában álló, a nyelvkérdés Oswald művében betöltött szerepének meghatározására irányuló kérdésfelvetés egyik elméleti kiindulási pontjaként szolgáljon.

Ugyanakkor egy intencionalista-kontextualista és konceptualista alapállású diskurzustörténet laza értelemben vett „módszertani” eszköztárában kiemelt szerepet kell, hogy kapjon egy olyan típusú intenzív szövegvizsgálati megközelítés is, amely érzékeny a

⁷⁸³ A nacionalizmuselméletek, főként a modernista és az etnoszimbolista elméletek ismertetése áttekinthető jelleggel: Özkirimli: *Theories of Nationalism*, 85–189.

⁷⁸⁴ Gondoljunk csak arra, hogy egyrészt a modern nemzetek kialakulását elsőrendűen az ipari civilizáció megjelenéséhez kötő, és ezért hagyományosan modernistának tartott Ernest Gellner maga is figyelmet fordít arra, hogy a nacionalizmus (fel)használ bizonyos kulturális előzményeket: „Bár mindnek nem veheti hasznát, [a nacionalizmus] felhasználja a megelőző kultúrák bizonyos elemeit, miközben általában átalakítja azokat e folyamat során.” Gellner: *Nations and Nationalism*, 48. Másrészt például az etnoszimbolista elméletek leginkább meghatározó szerzője, A. D. Smith sem kérdőjelezi meg azt, hogy a modern nemzeteket valami módon fogalmilag el kell különíteni a korábbi nagyobb társadalmi-kulturális szerveződésektől. Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus*. In Bretter–Deák: *Eszmék a politikában*, 12.

fogalomhasználatok, érték- és képzettársítások és lojalitásirányok különböző változataira és csoportjaira: azokra, amelyek a nyelvvel kapcsolatos érvelések diszkurzív környezetét adták, olykor támogatva azokat, más esetekben pedig ellennarratívák részeként. Csak ezek használatának, átírásainak feltárása segítségével, valamint mindennek a nyelvvel kapcsolatos érvelésekhez való viszonya figyelembevételével kaphatjuk meg a nemzetproblematika szempontjából megkerülhetetlen nyelvkérdés diskurzustörténetének egy megfelelő mértékben árnyalt képét. E mélyreható szövegvizsgálati módszer segítségével remélhetőleg sikerül a nyelvvel kapcsolatos érvelések azon kontextuális jelentésrétegeit feltárni, melyek nem mutatnak folyamatosságot a kultúrnacionalista érvelésmódok „érett” formáinak későbbi változataival. Ezáltal pedig lényegében nem máshoz, mint az etnolingvisztikai közösségfelfogások korabeli, kontextuális *jelentéséhez* kerülhetünk közelebb ahelyett, hogy túlságosan egyoldalú módon azok utólagos, a 19. századi nemzetépítés nyelv és nemzeti közösség esszenciális összetartozását tételező felfogásának perspektívájából vett *jelentőségéből* indulnánk ki.⁷⁸⁵

A nacionalizmuselméletek szempontjából azt mondhatjuk, hogy egy ilyen kontextualista megközelítés a főképp a modernista teóriákra jellemző, a „nemzeti ébresztők” tevékenységét abszolutizáló elbeszélés korrekcióját jelenti. E közelítésmód egy olyan, az etnoszimbolista perspektívára érzékeny, ugyanakkor „társadalmi konstruktivista” hangsúlyú felfogással egyenértékű, melyben az értelemadás teremtő gesztusai mellett az azok alapjául szolgáló diskurzustörténeti „alaprétegek” vizsgálata is kiemelt figyelmet kap.⁷⁸⁶ A konstruktivista megközelítés nem pusztán bizonyos társadalmi csoportok társadalom- és esztétörténeti jelentőségének és ezek tevékenysége „konstrukciós” természetének figyelembevételével egyenértékű. Előbbi ugyanis azon kérdéskör relevanciájának szem előtt tartását is maga után vonja, hogy az egyes érvelések esetlegesen „újszerűnek” (a nacionalista beszédmódok felé mutatóként) minősíthető elemei miképpen helyezhetők el és értékelhetők a korban a beszélők mint történeti aktorok számára rendelkezésre álló, a társadalom- és mentalitástörténeti dimenziókkal kölcsönhatásban működő diszkurzív-nyelvi rendszer más szegmensei viszonylatában, valamint hogy ezek kifejezésre juttatásában e rendszer mely

⁷⁸⁵ E megfontolásokkal nagy vonalakban a kora újkori patriotizmusok kelet-közép-európai változatainak Trencsényi Balázs és Zászkaliczky Márton nevéhez köthető értelmezési ajánlatához szeretnék csatlakozni, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy ebben a hazafiság kora újkori képleteinek a későbbi nacionalista beszédmódokkal diszkontinuus mozzanatai kimutatásának fontosságát hangsúlyozzák. Trencsényi–Zászkaliczky: *Towards an Intellectual History of Patriotism*, 2–3.

⁷⁸⁶ A nacionalizmuselméletek társadalmi konstruktivista (*social constructivist*) szemléletű válfajaihoz lásd főként Özkirimli: *Contemporary Debates on Nationalism*, 162–194. (Főként: 164–166, 169–170.)

diszkurzív építőkockái milyen kombinációkban kerültek felhasználásra. Mint láttuk, az elsődleges kontextus prioritása a „fejlemények”, vagyis a 19. századi nacionalista diskurzusokhoz való viszony tekintetében az ezekhez képest diszkontinuus mozzanatok feltárásának imperatívuszát vonja maga után. Másrészt, ami az „előzményeket” illeti, a „rég” rendi mozgalmak és az 1790. évi „új” viszonyának Benda Kálmán által feszegetett dilemmájára⁷⁸⁷ visszautalva ez azt jelenti, hogy a kontextualista szemléletmód alapvető jellegzetességeként kell számolnunk azzal is, hogy abban a „változás” dimenziója mellett az „állandóság” mozzanatai is kitüntetett figyelemben részesülnek.

Ennek megvalósítására ideális esetben olyan részletekbe menő vizsgálatok útján kerülhet sor, amely a nyelvről szóló diskurzus egészét figyelembe véve annak minden szegmensét alapos szövegelemzések alá veti. Ugyanakkor mivel ilyen jellegű alapkutatások egyelőre csak kis számban állnak rendelkezésre,⁷⁸⁸ jelen pillanatban egy ilyen jellegű kutatás részletes szövegelemzésekből nyert eredményekre csak nagyon korlátozott mértékben támaszkodhat. Ugyanakkor abból kifolyólag, hogy jelen dolgozat témája nem a nyelvkérdés normatív közösségkonceptiók szempontjából vett 18. század végi diszkurzív jelentőségének általános érvényű meghatározása, hanem Oswald művének diszkurzív-kontextualista elemzése, jelen keretek között sem vállalkozhatunk egy teljességre törekvő diskurzuselemzésre. Mindennek ellenére a fenti megfontolásokat egy ilyen, a nyelvkérdés vizsgálata szempontjából behatároltabb vizsgálódás számára is alapvetőnek kell tekintenünk. Mindebből adódóan, valamint annak érdekében, hogy *Az igaz hazafi* nyelvkérdéssel kapcsolatos, később elemzendő eszmefuttatásait a kortárs diszkurzív kontextus viszonylatában elemezhesük majd, nem lehet eltekinteni a nyelvhasználat és a közösség összefüggéseit tematizáló korabeli viták bizonyos fokú figyelembevételétől, illetve ennek részeként a diskurzus kiemelt jelentőségű szegmenseinek legalább részleges áttekintésétől. A következőkben, mielőtt *Az igaz hazafi* nyelvkérdés szempontjából releváns passzusainak elemzésére rátérnék, erre teszek kísérletet.

⁷⁸⁷ Lásd *A nemzetek régisége* c. alfejezetet.

⁷⁸⁸ Az újabb irodalom tekintetében kiemelendők azok az elemzések, melyek masszív empirikus alapról kiindulva, egy jól körülhatárolt szövegkorpuszt alapul véve, részletes szöveg- és diskurzuselemzéseken keresztül igyekeznek megfogni a nyelvproblematika 18. századi megnyilvánulásait. Ilyenként említhető többek közt a Balogh Piroska és Szilágyi Márton által jegyzett, az *Ephemerides Budenses* magyar nyelvhasználatról szóló cikkeit vizsgáló tanulmánya (Balogh–Szilágyi: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est”, 23–69), vagy Margócsy Istvánnak a 18. századi magyar nyelvhasználat oktatásbéli szerepéről írt alapvető, tekintélyes mennyiségű forrásanyagot mozgóató összefoglalása: Margócsy: *A magyar nyelv jelenléte*, 71–151. Ezen kutatások – mindenekelőtt a tüzetes szövegvizsgálatok előtérbe helyezése szempontjából – jelen vizsgálódások számára is követendő mintaként szolgálnak, és a régebbi szakirodalomra sok esetben jellemző, a korábbi előfeltevésekre építő, „deduktív” megközelítéshez képest előremutató vállalkozásokként értékelendők.

6.2. A nyelvkérdés a szélesebb értelemben vett nyilvánosságban

6.2.1. A nyelvhasználatra vonatkozó törvényi rendelkezések jelentősége

Ahhoz, hogy egy adott közösségről, annak határaitól és felépítéséről alkotott elképzeléseket, illetve a közösségiség általános érvényűnek szánt, az esetek többségében erős normatív töltettel rendelkező elméleteit (gyakran inkább elméletfoszlányait) elemezni tudjuk, az ezeket tematizáló diskurzusokat tematikus csomópontok mentén érdemes vizsgálni. Ez a felosztás ugyanakkor csak abban az esetben lehet a közösség/közösségiség egymással versengő korabeli elgondolásaira irányuló vizsgálatok hatékony, az „elsődleges kontextus”, vagyis a „kontextuális jelentések” feltárásának megbízható eszköze, ha minél kevésbé önkényes választáson alapul, vagyis amennyire csak lehet, megfelel a korabeli viták tematikus struktúrájának. Mivel a nyelvkérdés kétségszövegbevonhatatlanul a 18. század vége–19. század eleje politikai diskurzusai egyik ilyen fontos (ha nem is a legfontosabb) szervezőelemének tekinthető, plauzibilisnek tűnik a „nyelv” témáját ilyen csomópontként adottnak venni. Ezt az is erősíti, hogy a közösségi nyelvhasználatra vonatkozó kérdésfeltevések és az erre adott válaszkísérletek még azon érvelések esetében is óhatatlanul magukban hordoznak bizonyos, a közösség/közösségiség problematikájának dimenzióján belül is értelmezhető – gyakran reflektálatlanul érvényesülő – előfeltevéseket, melyek az explicit elméletalkotás jegyeit nem mutatják fel.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy maga a nyelvtematika sem tekinthető homogén diszkurzív képletnek, ennek megfelelően pedig különböző szempontok szerint bontható egyrészt tematikus „alegységekre”, másrészt a keletkezés „helyének” megfelelően „regiszterekre/szegmensekre”. Magától értetődően itt is alapvető fontosságú, hogy az elemzés eszközeként alkalmazott ezen kategóriák a nyelv témája körül forgó korabeli polémiák szerkezetével minél inkább fedésben legyenek. Annak érdekében, hogy a következő vizsgálódások ennek az elvárásnak megfelelőhessenek, a nyelvi vitákat a kronologikus rend alkalmazása mellett egy olyan felépítésben érdemes tárgyalni, mely azok komplexitását mind tematikus értelemben, mind pedig a szövegek keletkezési *locus*át tekintve megfelelő árnyaltsággal veszi figyelembe. Fontos aláhúzni, hogy a fentieknek megfelelően a nyelvről szóló viták témák és regiszterek szerinti elkülönítése nem pusztán analitikus eszköz, hanem a kontextuális keretekkel kontinuusnak tekinthető elemzési módozat, mely a diskurzus „szóródásának” korabeli mintázatából vezethető le. Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni azt is, hogy a polémiák főbb helyeinek elkülönítése egyáltalán nem implikálja azt a rejtett

előfeltételezést, hogy ezek hermetikusan szeparálódtak volna el egymástól. Sőt, azt mondhatjuk, hogy a különböző szegmensekbe sorolható érvelések között megfigyelhető, konkrétan megfogható interakciók, illetve az ezek közti szövevényes viszonyrendszer adják a viták elemzésének egyik fontos és igen érdekes aspektusát.

Kiváló lehetőséget nyújt ennek megvilágítására Szekfű Gyula nyelvkérdésről szóló korszakos tanulmánya.⁷⁸⁹ Bár nála a nyelvi gondolat kimunkálása tekintetében a rendi gondolkodás nem kap elsődleges szerepet, az anyanyelvi törekvések művelődésközpontú eredetmagyarázata ugyanakkor nála sem vonja maga után azt, hogy a nyelvkérdéssel kapcsolatos nézetrendszerek hermetikus módon különüljenek el egymástól annak függvényében, hogy a tágabb értelemben vett politikai-közéleti tér mely szegmenseiben keletkeztek és hatottak. A közvélemény szélesebb dimenziójában artikulált, az „írókhoz” köthető változatok és a politikai intézmények hivatalos szövegtermeléséhez, valamint magához a politikai eseménytörténethez szorosabban kapcsolható megnyilvánulások közt van átjárás. Ezt jól mutatja például, hogy a rendek nyelvkérdésben tanúsított politikai magatartása kapcsán Szekfű arról beszél, hogy ahol „az íróktól már felszántott nyelvművelő-talajról eltávolodtak, ott elveszett lábuk alól maga a talaj is.”⁷⁹⁰

A szekfűi leírás jól mutatja a nyilvánosság szűkebb értelemben vett „politikai” és a tágabban értett „közéleti” dimenzióinak egymásrahatását. Figyelembevételével immár nem csak elvi szinten, de a korabeli nyelvi viták egy figyelmen kívül nem hagyható leírása alapján is belátható, hogy az anyanyelv használatának és fejlesztésének témáját problematizáló írásos közéleti diskurzus nem kezelhető függetlenül az országgyűlési vitáktól, sőt az is felvethető, hogy előbbi időlegesen akár a rendi gondolkodást is befolyásolhatta.⁷⁹¹ Ugyanakkor arra is érdemes emlékeztetni, hogy a szorosan vett (aktuál)politikai polémikák és általában véve a politikai helyzet, ennek egyes eseményei és az arra adott reflexiók is nyilvánvalóan lecsapódtak a szélesebb értelemben vett politikai közvélemény röpirattermésben, hírlapokban és

⁷⁸⁹ Szekfű: *Bevezetés*.

⁷⁹⁰ A fentiek nem 1790–91, hanem az 1792-es országgyűlés nyelvi vitái, konkrétan pedig a június 22-i királyi leirat kontextusában hangzanak el, mely (Szekfűt idézve) II. Ferenc „Mikulásszerű” meglepetéseként engedélyezte volna az egyébként Pászthorytól származó javaslatot, miszerint az országgyűlés feliratai hasábosan magyar és latin nyelven lennének a jövőben az uralkodó elé terjeszthetők azzal, hogy a latin maradjon továbbra is az eredeti változat, melyet magyar fordítás kíséme. Mint azonban Szekfű megjegyzi, „a magyar rendek a június 22-iki leirat engedményét nem méltányolták: az országgyűlés törvényszövegező bizottsága [...] a leiratnak csak néhány pontját vette be a törvénycikk szövegébe, az országgyűlési feliratok kétnyelvűségét nem, mivel, mint többen mondták, az eredeti úgyis a latin marad, s a fordítás dolgát nem érdemes törvénybe foglalni.” Szekfű: *Bevezetés*, 54–55.

⁷⁹¹ Bessenyei korábban említett *Jámor Szándék*ának Révai Miklós által átdolgozott és kiadott változatát Némédi Lajos például „az 1790-es országgyűlés megnyitására szánt” röpiratként jellemzi. Némédi: *Ki írta a jámor szándékot*, 147.

folyóiratokban manifesztálódó nézeteiben, de a magánlevelezések szintjén is. A két „regiszter” egymásrahatását kiválóan szemlélteti, hogy a röpiratokban több esetben tetten érhető a diétai vitákra való direkt utalás, sőt gyakran az azok befolyásolására irányuló szerzői szándékot jelző egyértelmű kitételek. Jó példa erre Vedres István⁷⁹² röpirata, melyben a szerző a magyar nyelv melletti érvelés végén közvetlenül is megszólítja az „Ország Gyűlését”,⁷⁹³ vagy Kiss József munkája, melyben a „horvátok” és „tótok” magyar nyelv hivatalossá tételét ellenző álláspontjával vitázik.⁷⁹⁴ Ami a hírlapokat illeti, ezek szintén beszámoltak a diétai eseményekről.⁷⁹⁵

A nyelvhasználatról alkotott nézetek különböző regiszterekben keletkezett változatainak viszonyára irányuló alapvető kérdésfelvetésünk szempontjából mindez tehát azt támasztja alá, hogy 1790–91 politikai irodalmi termését nem tűnik elégségesnek önmagában, a politikai intézményrendszer szövegtermelésétől, főként pedig a diétai vitáktól függetlenül vizsgálni, hiszen az anyanyelvhasználatról szóló diskurzus e két szegmense egymással szoros kölcsönhatásban működött. Fontos látni, hogy ez nem Péter László azon megállapításának megkérdőjelezésével egyenértékű, miszerint Bessenyei és társai nyelvi programja „egy ideig” kis vonzerőt gyakorolt az „ország domináns társadalmi erejét” képező földbirtokos nemességre, hanem éppenséggel azt implicálja, hogy azon hosszútávú folyamaton belül, melynek során lassanként a rendi gondolkodás részévé vált az anyanyelvi művelődés eszménye, kijelölhetők olyan kiemelkedő jelentőségű „mozzanatok” vagy „pillanatok”, melyek következtében, illetve folyamán az egymásrahatás intenzívebbé vált. Az 1790–1791. évi országgyűlést Péter maga is olyan eseményként említi, amely a nemességnek a nyelvkérdésben jellemző attitűdjét nagymértékben formálta (a francia forradalom, a nemességnek II. József „germanizációként”

⁷⁹² Vedres foglalkozására nézve mérnök volt, ilyen minőségében a Tiszát a Dunával összekötő csatorna tervéről szóló 1805-ös dolgozatával szerzett magának nevet. „Nemzetgazdasági” jellegű szövegei mellett később is főltűnnek a „nemzeti” tematikába sorolható textusok. 1822-ben nemesítették. Ballagi: *A politikai irodalom*, 576.; Szinnyei: *Magyar írók; Új Magyar Irodalmi Lexikon*, 2232–2233.

⁷⁹³ Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 31. Azon kis számú röpiratok csoportjába tartozik, melyek több, változatlan kiadást is megértek. A 32 oldal terjedelmű munkának az 1807-es kiadása a harmadik volt, a második kiadására 1806-ban került sor. Mint már említettük, először 1790-ben jelent meg, Gáti István munkájával együtt, *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedések* c. kötetben. Vedres alaptézise az anyanyelv nemzetet meghatározó természete. Lásd Hönich: *Which Language and Which Nation?* 35–63.; Hönich: *Milyen nyelv és milyen nemzet?* 145–159.

⁷⁹⁴ [Kiss]: *A' nemes magyar nemzethez*. A szöveg szerzőjének sokáig Rácz Sámuel orvosprofesszort tartotta a szakirodalom, mígnem Némedi Lajos meggyőzően bizonyította, hogy a röpirat valójában Rácz tanítványához, az évtizedekig Széchényi Ferenc udvari orvosaként praktizáló Kiss Józsefhez köthető. Némedi: *Egy 1790-es röpiratunk szerzősége*. 596–598.

⁷⁹⁵ Elsősorban a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* és a *Magyar Kurir*. Ugyanakkor tekintetbe kell venni a II. József halála után szigorodó cenzúrát is, ezzel összefüggésben pedig azokat a heves vitákat, melyek arról folytak, hogy írhat-e a sajtó „diatális dolgokról.” Lásd ehhez Róbert: *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához*, 781–822, különösen 788–789.

értelmezett törekvéseivel szembeni, látványos sikerekkel járó ellenállása és a napóleoni háborúk mellett.)⁷⁹⁶

A nyelvkérdés diskurzusának a politikai intézményrendszerhez és eseménytörténethez szorosabban köthető regiszterét az országgyűlési napló,⁷⁹⁷ az országgyűlési irományok⁷⁹⁸ és a rendelkezésre álló szakirodalom⁷⁹⁹ alapján nyílik lehetőségünk áttekinteni. Ennek funkciója nem merül ki pusztán a politikatörténeti háttér elemzések számára történő felvázolásában, hiszen e szegmens maga is a diskurzus integráns része, mely komolyan befolyásolta a szélesebb nyilvánosság vitáit és problémafelvetéseit. Az országgyűlési viták áttekintésére mindezek mellett annak okán is érdemes figyelmet fordítani, mivel ezek alapján nem csak az anyanyelv használatának jelentőségével kapcsolatos argumentációk alaptípusai, de részben az azt ellenző azon érvelések is megismerhetők, melyek a főként az anyanyelvet pártoló magyar nyelvű röpiratokban és értekező jellegű szövegekben az esetek túlnyomó többségében inkább csak áttételesen, a latin mellett álló (többnyire „imaginárius”) vitapartner, illetve az általánosságban kezelt „ellentábor” cáfolandó érveinek „mediatizált” formájában tűnnek fel.

Annak érdekében, hogy a nyelvvel kapcsolatos országgyűlési polémia során elfoglalt vitapozíciókat kontextuális helyiértéküknek megfelelően helyezhessük majd el a nyelvről szóló diskurzus szövevényes koordináta-rendszerében, érdemesnek tűnik egy olyan perspektívát magunkévá tenni, mely a nyelvi viták ezen „intézményes” rétegének „eredményeiből” indul ki. Lássuk tehát, hogy az 1790–91. évi diéta során a tételes törvényhozás pontosan milyen rendelkezései vonatkoztak a közösségi nyelvhasználatra.

„Ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, a kik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy a kik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat

⁷⁹⁶ Péter: *Language, the Constitution*, 185.

⁷⁹⁷ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, I–XXIV., 1–431.

⁷⁹⁸ *Budán 1790dik*

⁷⁹⁹ A következőkben főként Szekfű Gyula és Marczali Henrik munkáira fogok támaszkodni. Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés, 1–2. kötet*; Szekfű: *Bevezetés*, 7–208, főként: 7–55. Emellett, a teljesség igénye nélkül, a nyelvkérdés 1790–91-es alakulásához lásd még Kovács: *A magyar nyelvnek jogaiba iktatása*; Mikó: *A magyar államnyelv kérdése*; Németh: *A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*, 213–289. Bár szövegtipológiai értelemben a magánhasználatra szánt levelezésekhez áll közel, főképp a szűkebben vett politikai intézményrendszerhez kapcsolódó diskurzusok tárgyalásánál használok Keresztesi József naplójának nyelvkérdésről megnyilatkozó részeit. (Keresztesi: *Krónika*). Keresztesi a diétai vitákról hangsúlyosan szól, ezen belül pedig bizonyos, a nyelvkérdéssel kapcsolatos törvénykezés folyamatához kötődő mozzanatokról is, mégpedig gyakran olyan „életközeli” perspektívából, mely a „hivatalos” forrásokra nem jellemző. Mindennek okán nem mellőzhető a diéta nyelvi vitáinak tárgyalásakor.

nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányászéki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.”⁸⁰⁰

Miként látható, a törvényben foglalt rendelkezések meglehetősen szerénynek mondhatók és semmiképp sem tekinthetők egy radikális nyelvi program lenyomatának. Bár a magyar nyelv „terjesztésének és csinosításának” intenciója egyértelműen kiolvasható belőlük, a törvénycikk abban az értelemben inkább csak a szándéknyilatkozat szintjén marad meg, hogy emellé igen szerény eszközrendszerrel rendel hozzá az oktatáspolitikai szintjén. A hivatalos nyelv kérdését illetően a konkrétumok jövőbe tolásának tendenciája még erősebb, a magyar ilyen minőségében egyáltalán nem nyer említést, ugyanakkor a „most még” kitétel a hosszútávú tervezés ígérését sejteti.⁸⁰¹ Mindazonáltal úgy tűnik, ezzel együtt is érdemes árnyalni az 1790–91. évi országgyűlés nyelvkérdés vonatkozásában elért „eredményeinek” a releváns szakirodalomban gyakran felmerülő, lekicsinylő értékelését,⁸⁰² hiszen a fenti, 1791. évi 16. törvénycikk konkrét tartalmi jegyeitől függetlenül is mindenekelőtt egy olyan dokumentumként értékelendő, melynek pusztán meghozatala már önmagában véve annak okán is figyelemre méltó mozzanat, hogy a nyelvkérdés politikai dimenzióba kerülését jelzi. A végleges törvényszöveg elfogadását megelőző hosszas viták és alkudozások, valamint az ezek eredményeképpen elfogadott végleges törvényszöveg – utóbbi tartalmi visszafogottsága mellett is – azon hosszútávú folyamat kezdeti szakaszát jelzik, melyben a nyelvkérdés lassanként egyre inkább átpolitizálódott és a politikai diskurzusok részévé vált.

A nyelvkérdést szabályzó fenti rendelkezésen kívül még egy emelhető ki a II. Lipót által 1791. március 12-én szentesített 74 törvénycikk közül olyanként, mely a nyelvkérdés korabeli

⁸⁰⁰ 1791. évi 16. törvénycikk („Hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék”) Lásd Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 54. Miként Pajkossy Gábor is utal rá, az 1790–91. évi diéta törvényeit – annak ellenére, hogy a szentesítésre 1791. márciusában került sor – később egyaránt nevezték 1790., 1791. és 1790–91. évi törvényeknek. Pajkossy: *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, 52. (Ennek eklatáns szakirodalmi példája Péter László, aki következetesen az első változathoz tartotta magát. Lásd Péter: *Hungary's Long Nineteenth Century*; Péter: *Verfassungsentwicklung*, 239–261.

⁸⁰¹ A *nunc adhuc* betoldás a magyar nyelv mellett kardoskodó Pászthory Sándor kancelláriai előadótól származik, jelentőségéről és korabeli értelmezéseinek széttartó jellegéről később részletesebben is szó lesz. Lásd erről Szekfű: *Bevezetés*, 51–52. Az 1790. szeptember 21-i, az országgyűlésnek a magyar nyelv használatára vonatkozó szeptember 5-i törvényjavaslatára adott királyi válaszeirat szövegét, melyben a szintagma feltűnik: Szekfű: *Iratok*, 24. A törvény szövegében szereplő „idegen nyelv” kitétel ugyancsak tág teret hagyott az interpretáció számára. Míg ez a rendi értelmezésben elsősorban a német nyelvet jelentette és főként a II. József 1784-es nyelvrendelete rendi felfogás szerint „germanizáló”, a (rendi) nemzet eltörlésére irányuló törekvések szándékát magában foglaló tendenciáinak elutasítását volt hivatva megjeleníteni, addig Bécs egy ezzel ellentétes, a birodalmi szempontokat szem előtt tartó változatot igyekezett érvényesíteni. Legalábbis erre utal Szekfű Gyula Ignaz Anton Strohmayr 1791. december 29-i titkos jelentésére alapozott megjegyzése, miszerint „[a]z udvarágensei ezen ígéretnek olyan interpretálását terjesztették az országban, hogy [az] nem vonatkozik a német nyelvre, mely a dinasztia és a monarchia nyelve, hanem csak a francia, angol, spanyol, török nyelvre.” Szekfű: *Bevezetés*, 55.

⁸⁰² Lásd erre például Szekfű: *Bevezetés*, 54.

jelentőségének megítélése vonatkozásában jelentőséggel bír. Az 1791. évi 15. törvénycikk az oktatásüggyel kapcsolatos feladatok kidolgozását az országgyűlés által kiküldött kilenc országos bizottság egyikének, az ún. „tudományi bizottságnak” tevékenységi körébe utalta.⁸⁰³ E törvénycikk az általában vett „művelődési” kérdés szempontjából, illetve annak „nemzeti” aspektusa korabeli jelentőségének megítélése tekintetében kiemelkedő jelentőséggel bír, még akkor is, ha konkrét intézkedéseket nem tartalmaz, hanem csupán a későbbi rendezés alapjainak lefektetésével megbízott bizottság felállításának elvi kereteit adja meg. Tartalmát tekintve a törvényhely a „nemzeti nevelés” és a „sajtószabadság” területeit említi és bár konkrétan a nyelv problematikáját nem érinti, előbbiek és a „hazai nyelv” kiművelése közti korrelációs viszony törvényalkotói oldalról való tételezése kiolvasható abból, hogy a rendszeres bizottságok kiküldését részleteiben szabályozó 1791. évi 67. törvénycikk a „tudományi bizottság” egyik feladatköréként a „hazai nyelv” kiművelésének tárgyalását a művelődés további kérdéseinek kontextusában említi.⁸⁰⁴

„Mivelhogy a köztársadalom jóléte főképen az ifjuság nevelésétől függ: azért Ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek, hogy a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztesék ki, mely azután munkájátát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja.”⁸⁰⁵

Ahhoz, hogy az 1790–1791. évi nyelvi viták és a nyelvkérdéssel kapcsolatos törvényhozás fenti törvényhelyek alapján általános érvennyel megállapítható jelentőségét a korabeli politikai diskurzusokban betöltött helyiértéküknek megfelelően értékelhessük, a törvény szövegén

⁸⁰³ A bizottság munkálatairól lásd Kornis: *A magyar művelődés*, 175–239, illetve Hoós: *Az 1790/91-es országgyűlésről*, 4.

⁸⁰⁴ „A közpolitikai és bírósági ügyeknek s más tárgyakkal, melyek az országgyűlésen nem voltak bevégezhetők, rendszeres kidolgozására bizottságok rendeltetnek és megbízottak neveztetnek ki.” A művelődési és tanügyi bizottság (*Deputatio in Re Litteraria*, a törvény szóhasználatára szerint „tudományi bizottság”) tevékenységi körét lefektető 7. pontban a következő tárgyalandó pontokat találjuk: „[1.] A nevelés- és tanulmányi rendtartás vizsgálat alá lesz veendő arra nézve, a mit akár hozzáadni, akár belőle elvenni, akár benne megváltoztatni kellene. [2.] Tervezet arra nézve, hogy a nyilvános akadémiák s bentlakások, valamint a hazai ifjuság nevelésére tett mindenféle alapítványok és ösztöndíjak miként állitassanak helyre. [3.] Egy katonai akadémia föllállításának tervezete, katonatiszti nevelő-intézet alakítása végett; olyanokat is híván meg a tanácskozássra, kik az ilyen intézetről tüzetesebb ismerettel bírnak. [4.] Egy fokozatosan föllállítandó tudományos akadémia tervezete. [5.] A hazai nyelv kiművelésének, valamint a nemzeti művelődés egyéb szükséges eszközeinek, továbbá: [6.] Szépművészeti, ugymint szobrászati, festészeti akadémiaának s egyéb effélének; végül [7.] Valamely leánynevelő-intézet föllállításának tervezete.” A törvénycikk vonatkozó része – miként a másik nyolc *regnicolaris deputatio* esetében is – a bizottság „személyi állományát” is meghatározza, annak vezetésével Ürményi József személynököt bízta meg, aki az 1777-es *Ratio Edicationis* kidolgozását annak idején az udvari magyar kancellária tanügyi tanácsosaként irányította, rajta kívül pedig összesen 12 bizottsági tagot jelöl ki.

⁸⁰⁵ 1791. évi 15. törvénycikk („Az ifjuság neveléséről”). Mint tudjuk, a rendszeres bizottságok által kidolgozott javaslatok a kancelláriai irattárba kerültek és végül csak évtizedekkel később vették újra elő őket, miután az 1825–27. évi országgyűlés döntött felülvizsgálatukról és e célból újabb bizottság felállítását rendelte el. Az átdolgozott javaslatok így kerültek 1831 és 1832 között a megyei közgyűlések, majd az 1832–36. évi országgyűlés elé. (Erdélyben még később, csak az 1840-es években kaptak az országos bizottságok munkálatai újra figyelmet.) Lásd ehhez Pajkossy: *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei*, 135–136., 199–200., 203–206., 229.

túllépve először a nyelvkérdéshez kapcsolódó politikai küzdelmek év elejétől a diéta júniusi megnyitásáig terjedő időszakát kell vázlatosan áttekinteni, majd ezt követően a törvényszöveg keletkezésének szorosabb értelemben vett politikai körülményeit érdemes nyomon követni, a főként az országgyűlési napló által közvetített diétai vitákat tüzetes szövegelemzések alá vetve.

6.2.2. A nyelvkérdés a politikai vitákban a diéta megnyitásaig

Keresztesi József egykorú naplójában az 1790-es évet összefoglaló fejezet „Az ország változó állapota” címet viseli. A leírás nem pusztán a belpolitikai eseményekre szorítkozik, hanem ezeket a markáns külpolitikai változásokkal is kapcsolatba hozva a történések felforgató erejét⁸⁰⁶ e két dimenzió összefüggéseiből magyarázza. A francia forradalom eseményeit, a „belgák elpártolását”, a porosz szándékokat és némely vármegyék II. Frigyes Vilmoshoz való „segítségért folyamodását”,⁸⁰⁷ a török háborút és annak magyar urakat is sújtó terheit, az uralkodó által negligált panaszokat és sérelmeket egy olyan láncolat elemeiként ábrázolja, melyek egymást erősítve vezettek el oda, hogy az országban az általános elégedetlenség hangulata uralkodott el. Ennek eredményeképpen a vármegyék közt előbb „titkon és susogva” „correspondentiák” folytak, majd a megyék egymással való nyílt levelezése egy egységes rendi ellenállási „mozgalom” kialakulásához vezetett. Az egység ábrázolásakor Keresztesi az éledő „patriotismus”⁸⁰⁸ két szimbolikus erejű, közösségteremtő faktorát és indikátorát emeli ki. Miután viszonylag hosszasan és nyilvánvaló lelkesedéssel ecseteli, hogy a magyar ruha miként szorította ki szinte egyik napról a másikra az addigi „németes” világban domináló német viseletet,⁸⁰⁹ bár ehhez képest némileg szűkebbre szabott formában, de a magyar nyelv használatának megélénküléséről is érezhető örömmel számol be.⁸¹⁰ A korszak – látni fogjuk – toposzként rendre visszatérő képletével élve az anyanyelvet mint a nemzetet a viselet mellett meghatározó fő jegyet írja le.⁸¹¹ Az eddigiek mellett további, a nyelvkérdésnek a naplóban

⁸⁰⁶ „Ennél terhesebb fellegekkel béborult egü, veszedelmesebb szélvészekkel fenyegetődző esztendő én még nem értem.” Keresztesi: *Krónika*, 182.

⁸⁰⁷ Keresztesi a II. Vilmos névalakot használja. Keresztesi: *Krónika*, 183.

⁸⁰⁸ Itt érdemes kitérni arra a figyelemre méltó mozzanatra, hogy a „patriotismus” fogalmának egymás közvetlen közelében két teljesen ellentétes előjelű használatát találjuk a műben. Míg a „francia patriotismus lármája” egy határozottan negatív értéktöltetést sejtet, a következő oldalon a magyarországi események kontextusában a „patriotismus” már egyértelműen pozitív konnotációt hordoz, amikor ennek honi felélése a magyar viseletnek a szerző által nyilvánvaló örömmel fogadott újrafelfedezésével kapcsolódik össze. Keresztesi: *Krónika*, 182–183.

⁸⁰⁹ A rendi-patrióta felbuzdulás intenzitására és az ebből következő „tömegnyomás” erejére utalnak azok az anekdotikus részletek, melyek a nemzeti viselet szimbolikus értékét abszolutizáló, meglehetősen radikális viszonyulásmódokat mint az adott időszakban jellemző attitűdöt regisztrálnak. „Sok helyeken a kalapot elhánván, megégetvén, kucsmát és csákó süveget raktak fejökbe. A kin német ruha találtatott, magyar lévén, róla leszakgatták; compániákban, bálokban magyaron kívül más ruhát nem szenvedtek.” Keresztesi: *Krónika*, 183.

⁸¹⁰ „Ide járult ez is: hogy mindenen magyarul beszélnek, a kik nem tudják tanulják a nyelvet, holott ezelőtt kevés hónapokkal, kivált nagy társaságban magyar nyelven szólót találni nem lehetett. - Magok az urak magyarul szólni szégyenlettek, sokan pedig nem is tudtak, kivált a nagy familiák, magyarul, a magyar gyermek németül kezdett megszóllalni. Szerencsés fátum tehát, hogy ily hirtelen a magyar ruha és nyelv a maga nemzeténél becsületre kapott.” Keresztesi: *Krónika*, 184.

⁸¹¹ „Külömben is a ruha és a nyelv formálja a nemzetet különös nemzetté.” Keresztesi: *Krónika*, 184. A viseletről szóló passzusban foglaltak, valamint annak figyelembevételével, hogy az anyanyelv használatának elhanyagolása az „urak” és a „nagy familiák” vonatkozásában említődik, megállapítható, hogy a „nemzet” fogalmának ezen használatában elsősorban annak rendies jelentéstartalma dominál.

tetten érhető súlyát mutató, főként pedig annak az 1784-es nyelvrendelet témájához kötöttségére utaló elem, hogy a német nyelv bevezetésének sérelme a januárban országsszerte összeült „generális gyűlések” gravamenjeit összefoglaló huszonegy pont⁸¹² között is megjelenik. Jelentősegteljes mozzanatnak tűnik, hogy a sérelmek és a nyelvrendelet meghatározta ezen kontextusban immár a magyar nyelv nem tűnik fel, hanem kizárólag a törvényes latin nyelv eltöröltetéséről esik szó.⁸¹³

Bihari lelkészként Keresztesi naplójában kitüntetett figyelemben részesíti szűkebb pátriájának eseményeit,⁸¹⁴ így a megyegyűléseket is,⁸¹⁵ melyeken személyesen is részt vett.⁸¹⁶ Beszámol arról, hogy a január legelején tartott gyűlésen a német nyelv használatát (mint amely „a magyar nemzet gyaláztatásával” egyenértékű) megtiltották, és döntöttek arról, hogy helyette a latin vagy a magyar használandó, valamint hogy amennyiben a Helytartótanács németül írna utasításokat, ezeket hagyják figyelmen kívül és küldjék vissza.⁸¹⁷ A gravameneket tartalmazó megyei felirat nyelve latin volt, a jegyzőkönyvet pedig magyarul adták ki.⁸¹⁸ Végezetül, az év országgyűlés megnyitása előtti szakaszát illetően a nyelvproblematika a korona hazahozatala és február végi Budára érkezése nyomán az országban kialakuló rendi-nemzeti eufória kontextusában merül még fel.⁸¹⁹ Az ehhez kapcsolódó, március 16-i, Nagyváradon tartott megyei ünnepség leírásakor Keresztesi egy bizonyos Kovács Mihály plébános prédikációját említi, melyben az a korona eredetének és sorsának taglalása után „jól megmocskolta a nem magyarul beszélőket s idegen ruhákban járókat”, majd ehhez kapcsolódva a megromlott váradi erkölcsöket ostromozta.⁸²⁰ Egy nem sokkal későbbi szöveghelyen hét, az ünnepség alkalmára írt verset sorol fel, köztük két magyar nyelvű strófát szó szerint idézve, melyekben a viselet, a

⁸¹² Keresztesi: *Krónika*, 185–186.

⁸¹³ „3-or. Hogy a törvényes deák nyelvet, a magyar nép gyaláztatára német nyelvvel cserélte fel, mely miatt sok németül nem tudó hazafiak hallgatásra jutottak.” Keresztesi: *Krónika*, 185.

⁸¹⁴ Ezeket az 1790-es éve esetében a „Bihar vármegyében mint folytak a dolgok” című fejezetben külön tárgyalja a napló. Keresztesi: *Krónika*, 187–190.

⁸¹⁵ „Ilyen patriotai buzgósággal teljes levén tehát a magyar nép, januáriusban majd mindenütt generális gyűlések tartattak.” Keresztesi: *Krónika*, 184.

⁸¹⁶ A megyegyűlések kapcsán külön kiemeli, hogy az országos mozgolódásról szóló beszámolójához viszonyítva a személyes jelenléte miatt „bizonyosabban írhat.” Keresztesi: *Krónika*, 187.

⁸¹⁷ „A német nyelv úgy gondoltatván, mint a magyar nemzet gyaláztatása, végeztetett róla, hogy többé azzal semmi dolgokban ne éljenek, hanem deákul vagy magyarul. Ha pedig a fels. consilium németül írta parancsolatokat, szedjék össze s küldjék vissza.” Keresztesi: *Krónika*, 189.

⁸¹⁸ Keresztesi: *Krónika*, 190.

⁸¹⁹ A korona Bécsből többek közt Dévényen, Pozsonyon, Győrön és Esztergomon keresztül 1790. február 21-én érkezett nagy ünnepségek közt Budára, ahol II. József aznap bekövetkezett halálát az utóbbiakra való tekintettel csak másnap hirdették ki. A Várban három napra közszemlére tették ki a koronát, majd az ezt követő, II. Lipót november 15-i megkoronázásáig terjedő időszakban az egyes vármegyék felváltva őrizték bandériumaikkal. Lásd ehhez Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 37.; Ságvári: *Gárdák, díszbandériumok Budavárban*, 185–204. (Főképp: 200.); Nagy: *Republikanizmus és csinosodás között*. 22–45.; Gyulai: *Abauj és Borsod*, 267–269.

⁸²⁰ Keresztesi: *Krónika*, 213.

nyelv és a korona szintén egymással összekapcsolva, és *expressis verbis* a (rendi-)nemzeti identitást meghatározó szimbólumokként tűnnek fel. A sorok retorikai, mozgósító erejét főként az adja, hogy bennük az önmeghatározás gesztusát az időszak jellemző, átpolitizált, németellenes logikája hatja át. A korona a vers középpontjában álló tétel szerint a korporatív államiság rendi szegmensének jelképeként és biztosítékeként önmagában nem, hanem csak a (rendi-)nemzetet meghatározó ruha és a nyelv megtartása esetén funkcióképes. Utóbbi kettő tehát identitáskonstituáló minőségében egyenértékű a koronával, sőt a versben az identitásvesztés tekintetében egy olyan ok-okozati viszonyrendszer tételeződik, mely azok elsőbbségéből indul ki. Mindezt nyelvileg tovább fokozza a vér és erek szimbolikája, mely (a korszakban divatos fordulatként) a nemzeti ruha és nyelv elhagyásának (és ezzel azok megőrzésének is) radikális identitásformáló hatását hivatott megjeleníteni.

„6. A magyar magára hogy német bőrt öltözött.

A korona tőle szomorun elköltözött;

Most pedig hogy a magyart látja magyar ruhába,

Visszatért e szent kincs is elhagyott hazájába.

7. Szent koronánk mindannyiszor esett német kezébe'

Valahányszor német vér folyt a magyarok érébe

Hadd el magyar német nyelveld, tedd le német ruhádat:

Igy birhatod békességben hazajött koronádat.

K. J.⁸²¹

Bár a napló mint szövegtípus esetében, annak ego-dokumentum mivoltából fakadóan nyilvánvalóan számolni kell a reprezentativitás egy bizonyos fokú deficitjével,⁸²² a fentiek alapján ennek figyelembevétele mellett sem lehet kétségünk afelől, hogy 1790 jelentősége mind általában véve, mind konkrétan a nyelvi problematika szempontjából már a kortárs perspektívából is belátható volt. E kortárs perspektíva egyik legfontosabb, magánál Keresztesinél is domináló vonulata az 1790 elejének politikai közbeszédét elsősorban meghatározó, a jozefinista rendszer leépítésével kapcsolatos rendi diskurzus. A rendi intézményeket a birodalmi egységesítés oltárán feláldozó intézkedésekkel szembeni

⁸²¹ Keresztesi: *Krónika*, 214–215.

⁸²² Ez persze, más szempontokból, eltérő mértékben és formákban, de minden forrástípus esetében fennáll.

ellenérzések II. József halálával és a szisztéma bukásával elementáris erővel törtek a felszínre. A napló sorai kiválóan illusztrálják, hogy a sokféle követelés között a nyelvkérdés ügye a legfontosabbak közt szerepelt. Evidensnek tűnik, hogy az ezt tematizáló érvelések beszédmódját az 1784-es nyelvrendeletre való reakció attitűdje, vagyis az ennek semmissé tételét követő restaurálás szándéka nagyban befolyásolta.⁸²³ Hogy azonban a szűkebb értelemben vett politikai szférában a diéta megnyitásáig terjedő időszakban, részben a rendi intézmények „restaurációja”, részben a diétára való készülődés jegyében zajló viták mennyiben tekinthetők 1784 folytatásának, illetve milyen fokon és értelemben mutatnak túl a pusztán restauráció szándékán, valamint hogy az évnek az országgyűlés megnyitásáig terjedő szakaszában a latin, illetve a magyar hivatalos használatára vonatkozó javaslatok és követelések pontosan milyen aránya állapítható meg, meglehetősen komplex, pusztán a naplóban közölt, illusztratív, de ön-reprezentatív perspektívájú megfigyelések figyelembevétele alapján nem ítéltető meg, és csak az időszak nyelvi vitáinak részletesebb áttekintése révén tűnik megválaszolhatónak.⁸²⁴

A célul kitűzött későbbi szövegvizsgálatok számára szolgáló kiindulási alapként mindenestre a huszadik század második felének jelentős korszaktörténeti összefoglalójában található, Benda Kálmán által jegyzett rövid leírás sem tűnik elegendőnek. Benda – a köz- és eszmetörténeti összefoglalásból adódó terjedelmi megkötöttségből adódóan – meglehetősen „sűrített” formában vázolja fel a nyelvhasználatról szóló diskurzus 1790 elején tetten érhető tendenciáit, amennyiben megállapítja, hogy miután a központi hivatalok gyakorlatilag megbénultak, a vármegyék maguk fogtak hozzá a leggyűlöltebb németesítő rendelkezések

⁸²³ Ez mind vármegyei szinten, mind pedig a központi hivatalok által kibocsátott dokumentumokban tetten érhető. Előbbiek vonatkozásában ezt Bihar esetében a napló alapján már megfigyelhettük, utóbbiak tekintetében pedig azon sokatmondó mozzanatot érdemes felidézni, hogy egy 1789 végi, tehát még II. József idején a magyar kancellária által kibocsátott, a sérelmek orvoslását és országgyűlést ígérő királyi leirat két nyelven, a német mellett magyarul jelent meg. E dokumentumot Szekfű „a legelső magyar hivatalos iratként” aposztrofálja (Szekfű: *Bevezetés*, 34.), ugyanakkor meglehetősen ellentmondásos formában hivatkozik rá, hiszen a főszövegben a leirat latin és magyar nyelvűségéről ír és majd csak a következő lapon található lábjegyzetben foglalt, 1789. december 17-i, Pászthory iniciatívájából származó kancelláriai felterjesztésből vett idézet alapján derül ki, hogy a magyar mellett természetesen a dokumentum német nyelvűségéről van szó. Szekfű: *Bevezetés*, 34–35. Marczali Henrik szerint az a formai mozzanat, hogy a király a leiratban a német mellett magyarul is szól az országhoz – a tartalmi jegyek mellett – önmagában is a rendekhez való közeledést fejezi ki. (Bátran hozzátehetjük, hogy ezen túlmenően az is jelentőséggel bír, hogy a német mellett nem latin, hanem magyar nyelvű verzió szerepel a dokumentumban.) Marczali: *Magyarország II. József korában*, 557.

⁸²⁴ Mivel ennek önálló forrásfeltáráson alapuló – akár csak részleges – megvalósítása külön disszertáció tárgyát képezhetné, a fejezet hátralévő részében erre a releváns szakirodalom (mindenekelőtt Marczali Henrik és Szekfű Gyula munkái) alapján teszek kísérletet. Ebből adódóan ez egyrészt a laza értelemben vett politikai intézményrendszer keretei között 1790 első felében, a diétát megelőző időszakban lezajlott, a nyelvkérdéssel kapcsolatos polémiák során keletkezett álláspontok eddigi értelmezéseinek egyfajta feltérképezéseként is felfogható, másrészt fő funkciója a diétai vitákat megelőző időszak főbb tendenciáinak ennek alapján történő vázlatos érzékeltetése.

felszámolásához, melyek között a német nyelv eltörlése első helyen szerepelt, helyette pedig a megyei közigazgatásban a magyart, a törvényhozásban és az egyetemi oktatásban a latint „állították vissza.”⁸²⁵ Ha a releváns szakirodalom néhány másik fontos munkáját is szemügyre vesszük, viszonylag hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó, a szűkebb értelemben vett politikai szférához köthető nézetek ennél jóval színesebb képet mutatnak.

Szekfünél az országgyűlés júniusi megnyitásaig tartó időszak elbeszélésében vármegyei részről főként a latin pozícióinak visszakövetelése hangsúlyozódik, míg a magyar nyelv használatának igénye inkább a központi hivatalok által kiállított dokumentumok vonatkozásában nyer említést.⁸²⁶ Szekfü külön kiemeli, hogy a rendek a német helyett előnyben részesített *patria lingua* alatt a latint értették, majd Katona István *Historia Criticájára* támaszkodva a *legalis nationalis Hungarica lingua* kitétel tekintetében utal ugyanerre.⁸²⁷ Az év elején keletkezett, II. József visszavonó rendeletére reagáló megyei feliratok többsége vonatkozásában ugyancsak a latinhoz való visszatérés igénye hangsúlyozódik.⁸²⁸ Ugyanakkor a latin visszaállítására irányuló vármegyei követelések dominanciája a szekfüi értelmezésben is inkább csak viszonylagosnak mondható, amennyiben ez leginkább az év eleje vonatkozásában érvényesül és a követutasítások megfogalmazásának ezt követő időszakát tekintve már a latin és a magyar iránti elköteleződés kiegyensúlyozottabb képét kapjuk. A magyar nyelv „előretörésének” okaként azon „mozgalom” hatása neveztetik meg, melyet a „hírlapok és írók indítottak a magyar nyelv érdekében”: mint megtudjuk, a vármegyei utasításokban már „visszatükröződik” ennek hatása. Ez főként abban nyilvánul meg Szekfü szerint, hogy a megyék többsége a latin uralmát fenn kívánja tartani, de emellett már a magyar nyelv terjesztését is óhajtják.⁸²⁹ Felmerül ezekben a peres ügyek nyelvének választhatósága és a hivatalok magyarok általi betöltésének követelése mellett a magyar nyelv „elősegítésének” kérése a magyar többségű helyeken is. Utóbbi és más említett példák alapján Szekfü azt a

⁸²⁵ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 41.

⁸²⁶ Szekfü: *Bevezetés*, 32–37.

⁸²⁷ Szekfü: *Bevezetés*, 32.

⁸²⁸ Az érvelésekben a latin magyar alkotmánnyal való összefüggésének hangsúlyozását, az „isteni rendelkezésre” történő hivatkozást, valamint a latinnak „a nemzet saját tulajdon nyelveként”, a jog és a tudósok nyelveként való tételezését egyaránt megtaláljuk. Hangsúlyozni kell, hogy Szekfü ezen felsorolása ugyanakkor nem mondható túlságos reprezentatívnak, hiszen az 1790 elejére vonatkozó passzusban mindösszesen három megye (Pozsony, Bars és Trencsén) feladatait említi, valamint egy 1790. májusi kancelláriai felterjesztést, mely a megyei felterjesztésekről adja azt az értelmezést, miszerint azok többsége a latin visszaállítását szeretné. *Uo.*, 33.

⁸²⁹ Szekfü: *Bevezetés*, 33–34. Mint láttuk, Szekfü a messze legerősebb hatást a *Pannóniai Féniksznek* tulajdonítja. Ebben a részben összesen hat megye (Pest, Zemplén, Nyitra, Hont, Zólyom és Szabolcs) nyelvvel kapcsolatos elképzeléseit említi. A követutasításokra Pest kivételével nem utal, hanem az ezeket részletesen ismertető Marczalihoz irányítja az olvasót (*Az 1790/1-diki országgyűlés*), míg maga más típusú forrásokra (többek közt a *Magyar Kurir* 1790-es évfolyamából vett két tudósításra, illetve a Ferenc halála után nála talált iratokból összeállósászari „magánkönyvtár” magyar aktáit tartalmazó gyűjteményre) támaszkodik itt.

következtetést vonja le, hogy a vármegyéket a „reális szükségletek vizsgálata rávezeti [...] a különbségekre, mely a tiszta magyar és a nemzetiségileg vegyes területek közt van [*sic*].”⁸³⁰ Itt tehát lényegében a „nemzetiségi” kérdés és az etnikai látásmód rendi gondolkodásba való beszívargásának leírását kapjuk.

Ami a központi hivatalok nyelvkérdéssel kapcsolatos intézkedéseit illeti, ezek vonatkozásában Szekfü inkább a magyar nyelv támogatására irányuló mozzanatokat hangsúlyozza.⁸³¹ Az 1789. december 18-i királyi leirat kapcsán láthattuk, hogy ez bilingvis formáján keresztül mutatott engedékenységet, mégpedig nem a latinnal, hanem a magyarral szemben. A német nyelv hivatalos eltörlésére az 1790. január 30-i konferencia intézkedése alapján került sor, mely a németet csak a díkaszteriumok felterjesztéseiben engedélyezte, az erről szóló leirat pedig német és magyar nyelvű volt. Ugyanakkor végül a központi hivatalok feliratainak nyelve tekintetében is a *restitutio in integrum* elve érvényesült, amennyiben a Helytartótanács és a Gubernium latinul teszik felterjesztéseiket és csak a kancelláriának van lehetősége ezt (a latin mellett) németül is megtenni.⁸³² A központi hivatalok által kibocsátott dokumentumok közül legnagyobb jelentőséget Szekfü a kancellária Helytartótanácsnak küldött, 1790. április 7-én kelt leiratának tulajdonít, mely a három grammatikai osztályban engedélyezi az anyanyelvű tanítást, mégpedig azzal, hogy ahol az ifjúság többsége tud magyarul, ez a magyar legyen. A leirat legfontosabb kitételeként pedig azt említi, hogy az elkötelezi magát a magyar nyelv egész országban való terjesztése mellett, ennek érdekében pedig azt is elrendeli, hogy a magyar tanítására a vegyes anyanyelvű területek elemi iskoláiban is figyeljenek.⁸³³

⁸³⁰ Szekfü: *Bevezetés*, 34.

⁸³¹ E tendencia magyarázatát egyrészt személyi adottságokban, másrészt a monarchia kül- és belpolitikai helyzetből adódó kiszolgáltatottságában fedezi fel. Főként a magyar nyelvnek elkötelezett Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos, de emellett az e tekintetben hatása alatt álló Pálffy kancellár személyes szerepe hangsúlyozódik a magyar nyelv ügyének kedvező intézkedéseket illetően, valamint Kaunitz államkancellár politikai helyzetből adódó, a magyar rendek lecsillapításának szándékával összefüggő kompromisszumkészsége.

⁸³² Ezt főképp Zichy Károly országbíró és (Erdély tekintetében) Bánffy György kormányzó Lipóthoz intézett beadványai hatásának tulajdonítja Szekfü: *Bevezetés*, 36. Marczali azt emeli ki, hogy a Helytartótanács „Zichy javaslata szerint” a belföldi hatóságokkal latinul levelez, a kancelláriával, a katonai és külföldi hatóságokkal pedig (kivéve az úrbéri és igazságügyet) németül, a kancellária pedig (az említett ügykörök kivételével) továbbra is németül referál az uralkodónak. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 116.

⁸³³ Mint megtudjuk, a kancelláriai leirat kezdeményezése a helytartónácshoz, illetve az azt nádorhiányában vezető Zichy országbíróhoz kötődik, amit a kancellária arra való hivatkozással told meg a magyar nyelvre vonatkozó továbbikedvezményekkel, hogy az országban uralkodó főnyelv (*Hauptsprache*) a magyar. A kancelláriai leiratnak megfelelő körrendeletet a Helytartótanács április 20-án küldte körbe a törvényhatóságoknak, az ebben foglaltak végrehajtására azonban nem került sor, amit Szekfü a magyar nyelv ügyének diétán való „szinte megfeneklésével” magyaráz. Szekfü: *Bevezetés*, 37. A körrendelet szövegét lásd Szekfü: *Iratok*, 211–213, ahol a végrehajtás elmaradása már az oktatásügy rendszeres bizottság elé kerülésében leli magyarázatát. (Utóbbi persze felfogható a nyelvkérdés országgyűlésen való megfeneklése egyik következményeként is.)

Ha az 1790–1791. évi diéta történetét összefoglaló monográfiát vesszük, ebben a „hivatalos” nyelvi nézetek év eleji alakulásának fentiekhez nagy vonalakban hasonlóan nevezhető narratíváját kapjuk.⁸³⁴ Mint Marczali megjegyzi, a vármegyék legelőször a földmérésnek és a német nyelv használatának vetnek véget, hiszen a leghevesebb ellenérzések ezekkel szemben alakultak ki. Megfogalmazása szerint a *restitutio in integrum* jegyében a domináns a rendi identitásban központi szerepet játszó latin maradt, de emellett a magyar nyelvet is használták.⁸³⁵ Ezenkívül a nyelvkérdés vármegyei szintű megjelenésének több más részletéről is tudomást szerezhetünk az év e kezdeti, a követutasítások megfogalmazását megelőző időszakát tekintve, melyek bár árnyalják, de összességében megerősítik a fenti általános érvényű megállapítást. Ezek közül az első Pest megyére vonatkozik, melynek március 1-én tartott ülése⁸³⁶ során a törvényes állapot visszahelyezését követelik, ennek egyik fő elemét pedig a német eltörlése jelenti.⁸³⁷ Vas megye határozata a német nyelv közügyekben való használatát teljes körben (az egyházi, a polgári és bírósági igazgatásban éppúgy, mint az iskolákban) megtiltja, emellett pedig külön kiemelik, hogy magánbeszélgetésekben a megtűrt kategóriába kerül.⁸³⁸ Belső-Szolnok megyében arra való hivatkozással, hogy a magyar nyelv „elmellőzése” és a német nyelv behozatalának csak a kísérlete is a nemzet meggyaláztatásával volt egyenértékű, arról határoznak, hogy ezentúl minden dolgok és levelezések magyar nyelven folyjanak. Mi több, arra vonatkozó óhajukat is kifejezik, hogy a Helytartótanács és a Királyi Tábla is „kedves anyai nyelvünket használják.”⁸³⁹ Zágráb megye 1790. április 15-én és az azt követő napokban tartott közgyűlésén megfogalmazott felirata, annak alapján, hogy a király állítólag most is használja a német nyelvet, arra kéri Lipótot, hogy tiltsa meg annak használatát.⁸⁴⁰ A nyelvtéma év eleji vármegyei szintű kezelése vonatkozásában említi még Marczali Somogy megyét, mely már januárban „szép magyar feliratban kérte a latin nyelv visszahelyezését ősi jussaiba.”⁸⁴¹

Végül Nyitra megyét kell emlitenünk mint olyat, melynek nyelvhasználatra vonatkozó nézetei ezen időszak vonatkozásában felmerülnek a műben. A többi megyével március 2-án megkezdett levelezése ismertetésekor az ezekben fellelhető azon nézetet emeli ki Marczali, mely a magyar alkotmány megdöntését nem külső hatalom számlájára írja, hanem a „tulajdon

⁸³⁴ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 1–236.

⁸³⁵ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 46.

⁸³⁶ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 9.

⁸³⁷ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 12.

⁸³⁸ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 47.

⁸³⁹ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 47.

⁸⁴⁰ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 142.

⁸⁴¹ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 154.

hazafiak” vétkeiből vezeti le. Eszerint a „törvény és constitutio” megdöntése tehát alapvetően nekik köszönhető, akik kivitték a koronát, megrabolták templomainkat és nyelvünket, mindezt pedig önös érdektől hajtva, „hogymeg emelkedhessenek.”⁸⁴² Bár tudjuk, hogy Nyitra az 1784-es nyelvrendelet kapcsán a magyar nyelvet javasló felterjesztést nyújtott be,⁸⁴³ ennek figyelembevételével sem dönthető el szövegszerűen, hogy vajon ez esetben a „nyelvünk” kitétel alatt a magyar vagy esetleg a latin értendő-e. Mindenesetre érdemes felidézni Szekfü azon megjegyzését, melyben arra utal, hogy az „írók” mindeneke előtt nem II. József központosító politikáját, hanem főként az „előkelőbb magyarságot” ostromozták mint a magyar nyelv elhanyagolásának felelőseit.⁸⁴⁴ Ez a motívum a röpiratos anyagban valóban igen hangsúlyosan tetten érhető, mégpedig többnyire a nemzeti minőség leromlásáról szóló, gyakran az önérdek követésének és az ebből következő széthúzásnak republikánus motívumai köré rendezett szélesebb narratívába illesztett formában, melyben a hanyatlás okaként a külső meghatározottság mellett különböző, belülről ható tényezők is hangsúlyosan tételeződnek.⁸⁴⁵

Végezetül, ami a központi hivatalok nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezéseit illeti, az év kezdeti időszaka vonatkozásában Marczali e munkájában csupán egy mozzanatot említ: egy év elején kelt rendelet szerint a megyék és a Helytartótanács latinul leveleznek ezentúl.⁸⁴⁶ Összességében megállapíthatjuk, hogy a felsorolt megyék és az egyetlen említett központi rendelkezés közül az év kezdeti szakaszát illetően Marczali könyvében csak az Erdélyhez tartozó Belső-Szolnok esetében találkozunk a magyar nyelv tételesen megfogalmazott, hangsúlyos támogatásával. Ez azonban, tekintettel a megyék válogatásszerű bemutatására, önmagában csupán a latin melletti pozíciók év eleji dominanciáját hangsúlyozó alaptézis illusztrálására, de nem annak alátámasztására elegendő.

Ezt támasztja alá, hogy egy korábbi, mintegy két évtizeddel az országgyűlés-monográfiája előtt megjelent művében Marczali még egészen máshová helyezte a hangsúlyokat, amennyiben e művében a közvetlenül a rendszer bukását és az uralkodó halálát követő időszak tekintetében egyértelműen a magyar nyelv támogatására irányuló nézetek térnyerését diagnosztizálta. Ebben a fentebb említett királyi leirat kapcsán kiemelte, hogy az „a

⁸⁴² Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 20.

⁸⁴³ Soós: *II. József német nyelvrendelete*, 296.

⁸⁴⁴ Szekfü: *Bevezetés*, 16. Bessenyei, Báróczy, Révai, Rájnics, Batsányi, Péczeli és Kazinczy neveit említi.

⁸⁴⁵ E tematikának *Az igaz hazafiában* megjelenő aspektusairól részletesebben lásd a *Szokások, erkölcsök és törvénytörés* c. fejezetet. Osvald könyve mellett példaként említhetjük az időszakból Vedres István már említett röpiratát (Vedres: *A magyar nyelvnek*, 27–28., vö. Hönich: *Which Language and Which Nation*, főként: 44–60., ill. Hönich: *Milyen nyelv és milyen nemzet*, főként: 149–156.) vagy Darvas Ferenc munkáját ([Darvas]: *Post Nubila Phœbus*, 11., vö. Hönich: *Nyelv és nemzeti közösség*, 261–272, főként: 268–270.)

⁸⁴⁶ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 46.

nyelv dolgában eléje ment a magyarok óhajának, félíg-meddig hivatalos nyelvvé téve a magyart. A megyék többnyire felkapják ezt a még igen gyenge fonalat, és tovább szövik a nemzeti nyelvnek az őt megillető helyre helyezése által.”⁸⁴⁷ Itt még úgy fogalmazott, hogy Baranya meglehetősen magára maradt azzal, hogy elsőbbséget adott a latinnak a magyarral szemben, amivel a megye azon érvelését is kivételesnek minősítette, miszerint „a magyar az ősi, az anyanyelv, de a latin a törvényes, azon írvák a privilégiumok és oklevelek.”⁸⁴⁸ Somogy vonatkozásában azt húzta alá, hogy az a latin nyelv jogaiba való visszahelyezése követelését magyarul fogalmazta meg, Hont megye esetében pedig azon kijelentést emelte ki, miszerint szeretik a magyar nyelvet és „még az nap elfogadnák azt a diétán.” Ebben az elbeszélésben a kancellária a megyék magyar nyelv iránti elkötelezettségéből következően tette magáévá a magyar nyelvi gondolatot, amit Marczali Pálffy Károly azon előadásával illusztrált és támasztott alá, melyben a kancellár a magyar nyelv előretöréséről számolt be.⁸⁴⁹

Összességében jól látható, hogy Marczali a rendek nyelvkérdésre vonatkozó, 1790 elején uralkodó nézeteinek ezen leírása legalábbis arányaiban különbözik *Az 1790/91-diki országgyűlés* című munkájában található narratívától, mégpedig annyiban, hogy itt a rendeknek nem a latin, hanem a magyar iránti elfogultsága hangsúlyozódik.⁸⁵⁰ Mindenekelőtt pedig attól az elbeszéléstől különbözik, amelyet Szekfünek a Marczali országgyűléstörténeti összefoglalója után csaknem húsz évvel kiadott munkájában találhatunk. Ebben ugyanis, mint emlékeztetünk, 1790 első fele, főképp pedig az év eleje vonatkozásában a latin restaurációjára vonatkozó nézetek vármegyékben megfigyelhető túlsúlya tételeződik és a központi hivatalok ettől függetlenül és ezt megelőzve támogatják bizonyos intézkedéseikben a magyar nyelvet.

A jozefinizmus magyarországi történetéről szóló munka azonban ezen a ponton, a jozefinista rendszer bukásának ismertetésével lezárul, és a fonalat Marczali országgyűléstörténeti munkájában veszi fel, melyben 1790 első felének további eseményeiről egy meglehetősen nagy felbontású képet kapunk. Ezek fő szegmenseit a központi hivatalok

⁸⁴⁷ Marczali: *Magyarország II. József korában*. 3. kötet, 567.

⁸⁴⁸ Ugyanakkor mint később látni fogjuk, ez korántsem tekinthető ritkának.

⁸⁴⁹ „A német nyelv lehetetlen, azt hiszik felőle, hogy a magyar nyelv és a nemzet emlékezetének eltörlésére czéloz. Ezért a harag e tárgyban minden leírást felülmúl, és sokkal kevesebbet törődnek a nyelv megtanulásával, mint akár elébb; ellenben különös gondot fordítanak a magyar nyelvre, melyen 3–4 év óta több könyv jelent meg, mint azelőtt egy század alatt.” *Uo.*, 568.

⁸⁵⁰ Ugyanakkor az országgyűlés-történeti munkában is találunk olyan megfogalmazásokat, melyek inkább a II. József magyarországi uralkodását összefoglaló monográfia narratívájának felelnek meg, amennyiben az év legeleje vonatkozásában a magyar nyelv pártolását hangsúlyozza a rendek részéről: „Láttuk, hogy 1790 elején, József rescriptuma után, egyszerre felkapják a magyar nyelvet, de a jan. 28-iki visszavonó rendelet megállította ezt a mozgalmat. A megyék, a legmagyarabbak is, hivatalosan visszatértek a kényelmes deák stílushoz.” Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 362. (Marczali vélhetőleg a már említett, 1789. december 18-i, a privilégiumok visszaállítását német és magyar nyelven ígérő rendeletre utal.)

nyelvkérdéssel kapcsolatos intézkedései képezik egyrészt, illetve a vármegyei követutasításokkal kapcsolatos viták lefolytatása és azok megfogalmazása teszi ki másfelől. Ami az előbbieket illeti, ezek közül Marczali – Szekfűhöz hasonlóan – a nyelvkérdés tekintetében a legnagyobb súlyt a kancellária április 7-i leiratára helyezi, melynek bemutatása főbb vonalaiban megegyezik Szekfű leírásával, azzal a különbséggel, hogy az ez alapján kiadott helytartótanácsi körrendelet szövegének elemzésekor külön kitér arra az aprónak tűnő, de annál nagyobb jelentőséggel bíró mozzanatra, hogy ebben a magyar nyelv terjesztésére és művelésére vonatkozó felszólítás azzal a kitéttel szerepel, hogy erre az olyan helyeken különösen figyelni kell, ahol *most* több nyelv divik.⁸⁵¹

Ami a részletesen ismertetett követutasításokat illeti, ezek többségénél találhatunk kifejezett nyelvi követeléseket, melyek nagyobbik felében jól kitapíthatóan a magyar nyelv ügye hangsúlyosan jelenik meg.⁸⁵² Pest megye instrukciójában a nyelvtematikát illetően az szerepel, hogy peres ügyekben a magyar a felek által választható legyen, a megyék és a városok hivatalos nyelve pedig a latin. Ehhez kapcsolódik azon követelés, hogy „ő felsége oldalán” az udvari hivatalokban magyarok is állást kaphassanak, mégpedig tekintet nélkül a vallásukra.⁸⁵³ A hivatalviselés tematikája ennél határozottabb formában jelenik meg a bihari követutasításban: Marczali tolmácsolása szerint ebben az szerepel, hogy „minden hivatal még a diaeta alatt magyarnak adandó”, a katonaságnál pedig csak magyar tisztek legyenek. Hangsúlyozzák a magyar nemzet vitézségét és azt, hogy a katonaságnál kötelezővé kell tenni a magyar nyelvet és a magyar ruhát. Mindezekon kívül megjelenik az a tétel is, miszerint a nemzeti karaktert a ruha és a nyelv fejezi ki,⁸⁵⁴ amiből következően a magyar nyelvet és a magyar viseletet minden hivatalban be kell vezetni.⁸⁵⁵ Zemplén utasításának nyelvhasználatra vonatkozó elemei kimerülnek egy önálló magyar haditanács felállításának igénylésében, mely

⁸⁵¹ „Ez az első kormányintézkedés történetünkben, mely a magyar nyelv ápolását és terjesztését tűzi ki az iskolázás céljául. Hogy milyen messzemenő reményeket fűznek hozzá, mutatja az a kifejezés, hol *most* több nyelv divik.” (Kiemelés az eredetiben H. H.) A Szekfűnél is megtalálható körrendelet (Szekfű: *Iratok*, 211–213.) ominózus passzusának magyar fordítása is szerepel Marczalinál: „Az úgynevezett normális és nemzeti (elemi) iskolákban egy hazai nyelv tanítását sem akarjuk megakadályozni; csak azt óhajtánók, hogy a magyarra, mint e birodalomban a valódi anyanyelvre különös gondot fordítsanak. Ügyelni kell tehát ennek művelésére és terjesztésére, különösen oly helyeken, hol *most* több nyelv is divik”. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 118.

⁸⁵² Marczali összesen hét megye követutasítását mutatja be (Pest, Zemplén, Bihar, Árva, Sopron, Veszprém és Győr) és ezek közül csak Győr esetében nem említi a nyelvhasználatra vonatkozó pontot. A válogatás nyilvánvalóan önkényes, ami abból is jól látható, ha az ismertetett megyék földrajzi megoszlását nézzük: a Dunán túli terület némileg felülreprezentált (Sopron, Győr, Veszprém), a Dunán inneni területet két megye képviseli (Pest és Árva), míg a Tiszán innen Zemplén, a Tiszán túl pedig Bihar szerepel. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 184–222.

⁸⁵³ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 184.

⁸⁵⁴ Enlékezhetünk, ezzel a tétellel eddig éppen a bihari eseményekről részletesen beszámoló Keresztesi József naplójában találkoztunk.

⁸⁵⁵ Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 204–205.

magyar nyelven működne, emellett tipikus, a biharihoz hasonló „nemzeti” követelés még „a királynak magyar honfiakból álló ministeriuma.”⁸⁵⁶ Az Árva megye által elfogadott szöveg a régi szokásra hivatkozva a magyar és a latin törvényes nyelvként való megállapításának igényét fogalmazza meg, mégpedig „mindenkorra” vonatkozó érvénnyel.⁸⁵⁷ A soproni követutasítás nyelvi tematikájú pontjaiban szinte teljes mértékben a magyar iránti elköteleződés dominál. Eszerint hivatali nyelvként a magyart kell bevezetni, a hivatali élet teljességére vonatkozó érvénnyel, emellett pedig az igazságszolgáltatásban is. Nagy jelentőségű kitétel, hogy a régi törvényeket is le kell fordítani magyarra, az újak pedig ezentúl magyarul szerkesztendők. Az oktatás nyelvére is kitér a szöveg, ennek „régí módja”, tehát latin és magyar nyelvűsége iktattassék törvénybe.⁸⁵⁸ Összességében kevésbé radikális, de a hivatali nyelvet illetően hasonló követeléseket fogalmaz meg Veszprém: minden hivatalban a magyar nyelvet kell bevezetni.⁸⁵⁹ Ennek hivatkozási alapja a korban népszerű komparatív modell, mely a „civilizáltabb” nemzetek fejlődéstörténete által kínált példák követésének ajánlatán alapszik.⁸⁶⁰ Horvátországban, Szlavóniában, Dalmátországban és Galíciában még megmaradhat a latin, de csak addig, amíg meg nem tanulnak magyarul. Ezenkívül az igazságszolgáltatás és az egyház nyelvként maradjon meg a latin.⁸⁶¹

Ha a vizsgált megyék nyelvvel kapcsolatos, követutasításokban foglalt érvkézleteit összevetjük azok 1784-es nyelvrendeletre adott reakcióival, azt láthatjuk, hogy (azokban az esetekben, melyekben ez megállapítható) nagy változás egyik esetben sem következett be: azon megyék, melyek 1784-ben a latin megtartása mellett voksoltak, 1790-ben is emellett kardoskodtak, és fordítva, a nyelvrendelet idején a német helyett a magyart bevezetni kívánó megyék is megmaradtak hat évvel korábbi nézeteiknél.⁸⁶²

Summázva az eddigieket, ezen kaleidoszkópszerű körkép alapján egyrészt azt mondhatjuk, hogy a nyelvről szóló, a politikai intézményrendszerhez szorosabban köthető

⁸⁵⁶ Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 206–207.

⁸⁵⁷ Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 209.

⁸⁵⁸ Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 217. Mint látni fogjuk, a törvények nyelvének kérdésköre nagy súllyal jelenik meg a diskurzusban. Ennek jelentősége nem pusztán technikai jellegű, hanem a rendi identitáskonstrukció egészével való összefüggéséből adódik, amennyiben a törvények latin nyelvűsége „történeti-historizáló” alapon a nemesi alkotmányt támogató elemként is értelmezhető volt. Az ezzel szemben megképződő, fentihez hasonló érvelések is megjelennek a vitákban, de az esetek elsősorban többségében nema „régí jó törvények” szimbolizálta rendi alkotmány eltörlése, hanem a magyar nyelv ebbe való beemelése szándékával. Minderről részletesebben a szövegelemzések elemzések során szólunk majd.

⁸⁵⁹ „[A] nemzet díszére és a mostani legcivilisáltabb, nyelvöket kiművelő nemzetek gyakorlata szerint...” Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 222.

⁸⁶⁰ Ezt a csinosodás beszédmódjának érvényesülésének jeleként értelmezhetjük.

⁸⁶¹ Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 1. kötet, 222.

⁸⁶² Az összevetés alapjául Soós István statisztikája szolgál. Soós: *II. József német nyelvrendelete*, 295–296.

diskurzusokban 1790 első felében az 1784-es nyelvrendelet még erősen érezteti hatását. Az is jól látható, hogy az ezzel szembeni elutasító attitűd és az abból következő restaurációs szándék nemcsak markánsan tetten érhető az időszak politikai szférához szorosabban köthető nyelvi vitáiban, de alapvetően meghatározza az ezek során keletkezett, nyelvhasználattal kapcsolatos megnyilvánulásokat. Ezen túlmenően, az áttekintett szakirodalmi értelmezések divergenciái mellett is elmondható, hogy a magyar és a latin pozíciójának javítására irányuló törekvések összességében meglehetősen kiegyensúlyozott arányban érhetők tetten a szűkebb értelemben vett politikum által meghatározott diskurzusok tekintetében. Bár ez utóbbi mozzanat önmagában még nem bizonyítja, hogy 1790 nyelvi vitái túlléptek az 1784-es diskurzuson,⁸⁶³ a konkrét tartalmi jegyek figyelembevétele alapján megállapítható, hogy a diskurzus már ezen szakaszában kimutathatók olyan elemek, melyek túlmutatnak a nyelvrendelet meghatározta, szűkebb értelemben vett sérelmi dimenzión. Egyrészt egyet kell tehát értsünk Soós István azon megállapításával, miszerint 1790 nem tekinthető 1784 egyenes folytatásának,⁸⁶⁴ ugyanakkor úgy tűnik, e megállapítás érvénye nem csak az általa e tekintetben kiemelt diétai vitákra, de az azt megelőző időszakra is kiterjesztendő. Lényegében tehát azt mondhatjuk, hogy a pusztán a nyelvrendelettel szembeni rendies-nemzeti ellenállás attitűdjében kimerülő érvkészlet már ekkor új elemekkel bővült, melyek közül főként a(z anya)nyelv nemzetet meghatározó minőségének többször visszatérő tételezése és a magyar nyelv terjesztésének fontosságára explicit módon utaló érvelések emelendők ki. Hogy az érvkészletek ezen szegmensei a diétai vitákban megjelentek-e és ha igen, milyen formákban és változatokban, a következő fejezet feladata megmutatni.

⁸⁶³ Lásd ehhez Soós István említett kimutatását, melyből kiderül, hogy 1784-ben 37 felterjesztésben találjuk a latin további megtartásának javaslatát és 20-ban a magyar bevezetése melletti voksot. (Az adatok értékelésénél ugyanakkor mindenképp figyelembe veendő, hogy Soós azokat a megyéket is a latint támogatók táborába sorolta, melyek felirataiban esetében csak annyi derül ki a kancelláriai iratok alapján, hogy azok a német nyelvet alkalmatlannak találták a hivatali ügyek és a törvénykezés intézésére. Ez a módszer nyilvánvalóan azon az előfeltételezésen alapul, hogy 1784-ben a latin pártolása tekinthető a „normál” esetnek, a magyar hivatali nyelvként való javaslása pedig a „kivétel.” Mindez abból a szempontból tűnik problematikusnak, hogy ily módon a végkövetkeztetések alapjául szolgáló kimutatás számaiban egy olyan előfeltételezés befolyásolja, mely teljesen egybecseng magukkal az e számokból levont következtetésekkel.) Soós: *II. József nyelvrendelete*, 295–296.

⁸⁶⁴ Soós: *II. József nyelvrendelete*, 295.

6.2.3. Az 1790–91. évi diéta nyelvi vitáinak első szakasza

Mielőtt az elemzésekre rátérnénk, szükségesnek tűnik két módszertani problémára röviden utalni. Ami az elemzések szerkezeti felépítését illeti, e tekintetben praktikusán két lehetőség tűnik megvalósíthatónak. Egyrészt a nyelvkérdést strukturáló visszatérő témák szerinti rendezés merülhet fel lehetőségként (az egyes szövegek megfelelő tematikus csomópontjainak kiválasztása, rendszerezése és ezek fejezetenként elkülönített tárgyalása), illetve az egyes, a nyelvtémát explicit módon problematizáló textusok és érvelések egyenként történő, az analízisbe a tágabb szöveggörnyezetet is bevonó elemzése. A kontextualista dimenzió érvényesítésének igényéből adódóan a két változat egyfajta kombinációját tűnik célszerűnek alkalmazni, annak érdekében, hogy a szövegelemzések során ne pusztán önmagukban a nyelvi problematika egyes altémái, hanem a hozzájuk kapcsolódó értékvonatkoztatási keretek is feltárulhassanak, mégpedig a maguk komplexitásában, a diszkurzív környezethez képesti viszonyukban. A nyelvi diskurzust strukturáló tematikus csomópontok rendszerezését tehát a nyelvhasználat kérdéskörét problematizáló érvelések tágabb szöveggörnyezethez való viszonyának megállapítása kell megelőzze. E közelítésmód plauzibilis elemzési stratégiaként történő figyelembevétele azon a belátáson alapul, hogy amennyiben szigorúan az anyanyelv témáját fészegető passzusokra és az ezekben foglalt érvelésmódok egymáshoz való viszonyaira szűkítenénk a szövegelemzések fókuszát, ez a nyelv jelentősége utólagos perspektívájának indokolatlan felerősítését eredményezné és éppenséggel azon diszkurzív „szubsztrátum” részletes feltárást lehetetlenítené el, mely a szűken vett nyelvtematikát érintő érvelésekhez való viszonyában a nyelvkérdés kontextuális „helyiértékét” alapvetően határozza meg. Ennek megfelelően a következő elemzések nem korlátozódnak a nyelvkérdés egyes altémáinak bemutatására, hanem a szélesebb érvelési kereteket is figyelembe veszik majd.

Röviden a forráskorpusz kérdését is érintve, érdemes egy másik módszertani dilemmára is kitérni. A diétai napló formájában az elemzések elsődleges alapjául egy olyan dokumentum szolgál, mely a hozzászólásokat az esetek túlnyomó többségében nem szó szerint, hanem azokat szinte mindig sűrítve, összefoglalva közli. Bár bizonyos kiemelkedő jelentőségű beszédek szó szerinti lejegyzésben szerepelnek a diáriumban, egyébként a viták summázatait kapjuk. Ebben az értelemben tehát a napló legnagyobb része nem tekinthető a vitákban résztvevő személyek nézetei közvetlen lenyomatának, hanem az elhangzottaknak és (a lejegyzés folyamatát tekintetbe véve bizonyos értelemben szintén „közvetített”) első kéziratoss változatnak a diéta által kijelölt, a kiadott napló szövegét összeállító bizottság tagjai által „átszűrt” variánsaként

kell kezelni. Vagyis a közvetítettség és ezzel összefüggésben egyfajta másodlagos „értelmezettség” tényezőjével mindenképp számolni kell a szöveg elemzésekor. Ugyanakkor, ha belátjuk, hogy lényegében minden forrás reprezentáció, melyek a „múlt valóságának egy töredékét tartalmazzák ugyan, de elválaszthatatlanul attól, hogy ezt miként látta valamilyen specifikus nézőpontból a forrás rögzítője, s attól a szándékától is elválaszthatatlanul, hogy miképpen láttassa azt másokkal: kortársaival vagy az utókorral”, mindezt nem a kiadott diétai napló specifikus hiányosságaként kell figyelembe vennünk, hanem a történeti forrásokra általánosan jellemző ismérvként, mellyel a források elemzése során mindig számolni kell.⁸⁶⁵ Mindezek mellett nem elhagyagolható szempont a kortársak ítéleteiből összeálló kontextuális perspektíva sem. A diárium mint dokumentum vonatkozásában általában véve elmondható, hogy alapvetően a rendek maguk is forrásértékűnek ítélték a naplók szövegét.⁸⁶⁶

A nyelv problematikája már az országgyűlés elején felmerült, és a későbbi ülések során többször is heves vitákat⁸⁶⁷ váltott ki.⁸⁶⁸ Ennek részeként mindjárt az alsótábla első, június 10-i országos ülésén terítékre került az országgyűlési napló nyelvének kérdése, amit a következő két nap ülésein is tárgyaltak. Ennek legfontosabb eredménye az volt, hogy a hivatalos naplót 1790-től kezdve magyarul vezették, erről fordították latinra, és mindkét nyelven kinyomtatták.⁸⁶⁹ Ami a napló írásának konkrét, praktikus részleteit illeti, már az első ülésnapon kérdésként fogalmazódott meg a személynök részéről, hogy a naplót „régí Szokás szerént” egy személy írja vagy esetleg többen. A rendek az egyes kerületi üléseken már korábban az utóbbi megoldás mellett foglaltak állást, és abbéli óhajukat fejezték ki, hogy a naplót a kerületek által delegált felelősök állítsák össze.⁸⁷⁰ A megoldás végül az lett, hogy az egyes kerületek által kiküldött, illetve a királyi tábla tagjai közül kiválasztandó összesen öt személy alkotta az országgyűlési diárium lejegyzéséért felelős *delegatiót*. Feladataik között pedig már ezen

⁸⁶⁵ Lásd ehhez Szijártó: *A diéta*, 28.

⁸⁶⁶ Erre több példát is hoz a 19. század vonatkozásában Poór János. (Poór: *Adók, katonák, országgyűlések*, 102–105.)

⁸⁶⁷ Ami a vitákat illeti, mivel 25 éve nem volt országgyűlés, ezek eleinte meglehetősen kaotikus képet mutattak, házirend nélkül, rendezetlenül zajlottak. Lásd erről Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 363–364., illetve Szijártó: *A diéta*, 128–130.

⁸⁶⁸ Az alábbiakban a nyelvvel kapcsolatos viták két legfontosabb szakaszát elemzem: egyrészt a diéta kezdetén, júniusban lefolytatott polémiát, másrészt a hitlevéltervezet és az *antecoronationalis* cikkelyek végső szövegével kapcsolatos, szeptember elején lezajlott vitát.

⁸⁶⁹ Ennek azt figyelembe véve is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk, hogy a magánaplók részben vagy egészben továbbra is latin nyelvűek maradtak, ami az egyes nyelvhasználók nyelvi orientációnak továbbra is jellemző heterogenitását mutatja. Jó példa erre Őz Pálnak az 1790–1791., illetve az 1792. évi országgyűlésekről készített naplója. Lásd Szijártó: *A diéta*, 132.

⁸⁷⁰ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 12.

második, június 11-i ülés határozata alapján szerepelt az eredeti magyar nyelvű szöveg latinra fordítása, a fordítás ellenőrzése és hitelesítése.⁸⁷¹

A rendek azon kívánságának megfelelően, hogy mostantól a felsőtáblával való üzenetváltás is írásban és magyar nyelven folyjon,⁸⁷² erről írásbeli végzés is született.⁸⁷³ Talán van jelentősége, hogy ebben a napló latinra fordítása „az Országnak további Rendeléséig” érvényes intézkedésként szerepel. Ez azt mutatja, hogy a szöveg megfogalmazói azzal számoltak, hogy a diárium latin nyelvű változata a jövőben esetleg elhagyható lesz.⁸⁷⁴ E szövegmozzanat az 1791. évi 16. törvénycikk korábban már említett, a kormányshéki ügyek latin nyelvűségére vonatkozó „most még” (*nunc adhuc*) kitételével rokonítható.⁸⁷⁵ Mindkettő egy olyan perspektívára utal, melyben a múlt tapasztalati terét meghatározó latin a jelenben immár provizórikus elemként tűnik fel, és amelyben az elképzelt jövő horizontját a magyar nyelv dominanciájára irányuló várakozások töltik be.⁸⁷⁶ A rendek a fentieket – a bán és a horvát követek következő ülésnapon, azaz június 12-én előterjesztett kérése alapján a latin további használatára vonatkozó részekkel együtt⁸⁷⁷ – egyúttal az ellenőrzés és hitelesítés módját újra lefektetve és részben pontosítva – megerősítették.⁸⁷⁸

További vitapont volt a napló kinyomtatásának kérdése.⁸⁷⁹ Az alsótábla június 12-i, harmadik országos ülésén „némelyek” felvetették,⁸⁸⁰ hogy a latin nyelven történő kinyomtatás éppen a legfőbb cél elérését akadályozná, vagyis azt, hogy a magyarul nem tudó népesség körében a magyar nyelv tudása terjedjen. A latin verzió nyomtatott formában történő kiadása éppenséggel a „Magyar-nyelvnek meg-tanulását hátráltathatná, következendő-képpen Cziel-ellen való Végezes vólna.”⁸⁸¹ Bár végül a hiteles változat védelmének, és a nyomtatásból adódó átláthatóságnak a szempontja érvényesült és a latin nyelvű változat kinyomtatása mellett állók

⁸⁷¹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 22.

⁸⁷² *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 22.

⁸⁷³ Ennek szövege megtalálható a naplóban: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 22–23.

⁸⁷⁴ A napló végül egészen 1832-ig jelent meg magyarul és latinul is, ettől kezdve pedig csak magyarul adták ki.

⁸⁷⁵ Mint láttuk, ez először az 1790. szeptember 21-i, az országgyűlésnek a magyar nyelv használatára vonatkozó szeptember 5-i törvényjavaslatára adott királyi válasziratban tűnik fel.

⁸⁷⁶ Miként látni fogjuk, e két aprócskának tűnő, ám annál jelentőségteljesebb momentum nem egyedülálló a magyar nyelv hivatalos használata melletti érvelésekben és az ezekhez hasonló mozzanatok a diéta nyelvi vitáiban és az ennek során keletkezett szövegekben máshol is feltűnnek.

⁸⁷⁷ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 29–30.

⁸⁷⁸ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 30–31.

⁸⁷⁹ Eddig csak egyetlen országgyűlés, az 1681. évi soproni diéta aktáit adták ki nyomtatásban (*Acta Comititalia Soproniensia*). Sziójártó: *A diéta*, 27.

⁸⁸⁰ A napló általánosságban fogalmaz. Nem derül ki, hogy kik részéről fogalmazódott meg ez a vélemény.

⁸⁸¹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 31.

kerekedtek felül,⁸⁸² e vélemény megjelenése és naplóbéli lejegyzése abból a szempontból tűnik fontos momentumnak, hogy ennek alapján már a kinyomtatás praktikus kérdése kapcsán egyértelműen regisztrálható egy olyan érvrendszer, melyben a magyar nyelv terjesztésének fontossága minden más szempontot felülír.⁸⁸³

Mint a fentiekből is kiderül, a vitában elhangzott érvek a napló nyelve meghatározásának szűkebben vett szempontjain jócskán túlmutattak, és egyáltalán nem korlátozódtak pusztán a konkrét megvalósításra vonatkozó, praktikus jellegű kérdések tárgyalására. Az 1790-es évek elejének nyelvhasználattal kapcsolatos és a közösségi önmeghatározás szempontjait is érintő főbb vitapontjai és érvelésmódjai közül több már e polémiában regisztrálható. Ebből kiindulva érdemes az 1790 júniusi vita azon további, a napló nyelvének és kinyomtatásának szűkebben vett szempontjain túlmutató mozzanatait is áttekinteni, melyekben a szélesebb értelemben vett nyelvkérdés aspektusai a fentieknél is határozottabb formában merültek fel, majd ezek után a diéta nyelvi vitáinak következő, az *antecoronalis* cikkelyek megszövegezéséhez kapcsolódó szakaszát megvizsgálni.

A napló több helyen is úgy fogalmaz, hogy a rendek mind a lejegyzett, mind a nyomtatott változat esetében a magyar nyelvűség mellett voltak.⁸⁸⁴ Sőt arra is egyértelmű utalás történik a szövegben, hogy a magyar nyelv mellett kardoskodók közül sokan ezen messze túlmutató elképzeléseket dédelgettek, és mind az országgyűlés nyelveként, mind pedig az általában vett hivatalos nyelv gyanánt az „eddig szokásban volt” latin⁸⁸⁵ helyett a magyar bevezetését látták volna üdvösnek hivatalos nyelv gyanánt.⁸⁸⁶

E nézetrendszer ellenében fogalmazódtak meg azok a vélemények, melyek képviselői a latinnak mint hivatalos nyelvnek a megtartása mellett tették le a garast. Mindjárt az alsótábla

⁸⁸² „[D]e mások azt vetvén-ellenben, hogy ha az Ország-Nevével ez-is ki-nem nyomtattatna, könnyen találkozna egy-némely, a’ ki talám meg-hamissítva ki-nyomtattatná; így tehát Közönségessen meg nyugodtak a Statusok, és Rendekek abba, hogy a Deák Fordítás-is nyomtattasson.” *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 31.

⁸⁸³ A napló nyomtatott formában való kiadásának kérdése a nyilvánosság problematikája szempontjából is releváns vitapont volt, az erre vonatkozó érvelések elemzését lásd később, *A nyilvánosság szükségé és határai* c. fejezetben.

⁸⁸⁴ „Kezdenék a’ Statusok, és Rendekek, az Ország-Gyűlése folyamattjának naponként való írása erant-is egyben-tanátoskzni: és [...] közönségessen kívánni látszattak, hogy ezen Munka Magyar Anya-Nyelven folytattasson, ’s úgy-is nyomtattasson...” *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 11–12.

⁸⁸⁵ Ami a diéta tárgyalási nyelvét illeti, ez a 18. században végig kétnyelvű volt. Annak alapján, hogy a naplók szinte soha nem tüntetik fel külön, ha egy beszéd latinul hangzott el, Szijártó István azt a következtetést vonja le, hogy ezen belül a szabály a latin használata lehetett, és az ettől való eltérést jelezték külön, amikor valaki magyarul szólalt fel. Szijártó: *A diéta*, 132–133.

⁸⁸⁶ „[A]z Ország Gyűlése Folyamattjának naponként való Feljegyzése eránt kézdenék [*sic*] a Statusok, és Rendekek szöllani. Leg-első Kérdés vólt ezen dologban, a nyelvnek, melyen a Naponként való Jegyzések írásának, megválasztása, ’s határozása; mert mivel az Egyben-gyűlt Rendekek, közönségessen a’ Magyar Anya Nyelvhez hajlottak, sőt sokan eztet, nem tsakezen Naponként való Jegyzéseknek írására, hanem általlyába, mind az Ország-Gyűlésén, mind az után, minden Köz-dólgoknak folytatására, az eddig Szokásban vólt Deák Nyelv helyett el-fogadni akarták.” *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 20.

június 11-i második országos ülése folyamán sokan felemelték szavukat a napló nyelve körül kibontakozó vitában elhangzó azon követeléssel szemben, miszerint a „köz-dolgok” nyelveként a magyart kellene bevezetni. Azt hangsúlyozták, hogy ez azt eredményezné, hogy „néemlly Részei az Ország Lakossainak” mintegy kirekesztetnének a közösség soraiból, abban az értelemben legalábbis, hogy praktikusán képtelenné válnának a közéletben részt venni. A napló beszámolója szerint pozíciójukat egy alapvetően történeti jellegű érveléssel, ehhez kapcsolódóan pedig a szokásokra való hivatkozással alapozták meg, amennyiben e gondolatmenet szerint a latin hivatalos státuszát nem más, mint az évszázados használat tette törvényessé. A fogalomhasználat szintjén azt láthatjuk, hogy itt az „ország”, „szokás”, és „törvény” fogalmi bokra által meghatározott közösségkép szegeződik szembe a „kollektív dimenzió” egy olyan elgondolásával, melyben az anyanyelv kategóriája játszik központi szerepet.

„Némelyek azt veték-ellenben, hogy ha illy hirtelen a’ Szokásban vólt DeákNyelv-hellyett, a Magyar Nyelv behozattatnék, némelley Részei az Ország Lakossainak, kiknek az Magyar Anya Nyelv tehetségekre nintsen a Polgári-Társaságba, mintegy számkivettettek lennének, holott a’ Köz-dólgoknak folytatására, eleitől fogva, a Magyar Országglás Szerzeménnyének, a’ Deák Nyelv lévén be-fogadva, annyi Századtól fogva állandó Szokás, ezen Nyelvet, mintegy Törvényessé tette, következő képpen senkinek, a’ ki a’ Szokás által bé-vett Deák Nyelvet tanulta’, vetkül nem tulajdoníthatatnék, hogy az Magyar Anya Nyelvet nem tudná.”⁸⁸⁷

A horvát követek részéről⁸⁸⁸ már itt elhangzik az általuk a diétai viták során később is hangoztatott, az idézett gondolatmenethez illeszkedő azon narratíva, miszerint a horvátok történelmi szövetségkötéssel csatlakoztak a magyar koronához (a napló szóhasználatában az „ország” a „birodalomhoz”). Mivel pedig e szövetségkötésnek a hivatalos élet és a törvények nyelvét adó latin konstitutív eleme volt, a magyar hivatalos nyelvként történő bevezetésével lényegében ez sérülne:

„Hasonló Okokat adtak elő Horváth OrzágnakKövettyei-is, említvén a’ többek közt aztat-is: hogy midőn azon Országok a’ Magyar Korona Birodalma-alá adták-Magokat, a Tudósok közönséges Nyelvén az az a’ Deákon folytak minden Közönséges dólgok ’s Törvények-is adattak; – Ha tehát mostanában, a’ Deák Szó egészszen ki-tiltatnék a’ Köz-

⁸⁸⁷ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 20–21.

⁸⁸⁸ A két alsótáblai horvát követ Skerlecz Ádám és Bedekovits Ferenc volt. (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, XIII.; Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 376., illetve lásd még a diéta munkacsoport adatbázisát: <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. A letöltés ideje: 2018. 03. 28.) Marczali Henrik beszámolója szerint Bedekovits szólt hozzá vehemensen a vitához. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 373.) Utóbbi nevének írásmódja mind a szakirodalomban, mind a forrásokban ingadozik. Én a diétai napló által használt formához tartom magam.

dólgok folytatásából, ezen Ország, az első Szövetségnek nyilvános sérelmével, Szavától-is meg-fosztattatnék.”⁸⁸⁹

A latin mellett kardoskodók érvrendszere egy másik pillérre is támaszkodott, mely részben praktikus és érdekalapú, részben viszont szintén történeti jellegű elemekből állt össze. A Magyar Királyság részéről a középkor óta fennálló jogigény Lodomériára és Galíciára (Halics vagy Gácsország), hasonlóan a már most a korona részét képező, de nem az anyaországhoz, vagyis a legszorosabb értelemben vett Magyarországhoz⁸⁹⁰ tartozó „országok” esetéhez, ugyancsak ellehetetlenülne a latin hivatalos életből való kivezetésével. Az érvelés első, a társországokra vonatkozó fele alapján is nyilvánvaló, hogy az egység biztosítéka itt a „deák nyelv”, ugyanakkor a második részben formailag új elemként jelenik meg, hogy a latin az újonnan csatlakozni remélt részek esetében immár kifejezetten az „egyesülés” sikere egyik kritériumaként tételeződik.

„Emlékeznék tovább[á] arról-is, hogy Gallitz, és Lodomir Országoknak, a’ Magyar Korona Birodalma-alá való tsattolását, mind az Ország Törvényei kívánnák, mind pedig a’ Haza Szabadságának bátorságossabb fenn-tartása javasollya, ha pedig a’ Deák nyelvnek a’ Köz-dólgoknak folytatásából való hirtelen el-tiltása, és a’ Magyarnak, helyében való iktatása által, ezen külön Nemzetbéli Nép, tulajdon Hazájába, mint egy Jövevénynek tétetne, kétség-kívül, az óhajtott Egyesülés nehezítettnek, sőt talán egészen meg-is gátoltatnék.”⁸⁹¹

A fenti két idézetből összeálló érvelés második felét tüzetesebben megvizsgálva érdemes felfigyelni arra is, hogy benne a közösségi összetartozás különböző szintjeit jelölő fogalmak („ország”, „birodalom”, „nemzet”, „haza”) egymásra torlódva szerepelnek. Ez alkalmat ad arra, hogy a közösségképzés problematikája szempontjából alapvető fogalmak egymáshoz viszonyított relatív helyzetét felmérjük. Ha az előző idézet első előfordulását vesszük, ebben az „ország” „konkrét határokkal rendelkező terület, földrajzilag és/vagy közigazgatási szempontból elkülönülő entitás”⁸⁹² értelemben tűnik fel és ilyen minőségében mind elvileg, mind a konkrét („magyar”) vonatkozásban a „birodalom” kategóriája alá eső szinten helyezkedik el, amennyiben az utóbbi az egyesült „országok” alkotta komplex államalakulatot jelent. Ha az „ország” második előfordulását nézzük, annak a „törvények” birtokosaként történő

⁸⁸⁹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21. Bár a szöveg itt explicit módon csak Horvátországról beszél, az „országok” többesszámú alakja a társországokra, vagyis Dalmát-Horvát-Szlavónország egészére történő utalásként értelmezendő.

⁸⁹⁰ Schwartner Márton kategóriáit használom, aki először 1798-ban megjelent (később 1809 és 1811 között is kiadott) munkájában megkülönbözteti Magyarország legszűkebb, szűk, tágas és legtágasabb értelmeit. (Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern*, 419.) Az első kategória a szűkebb értelemben vett Magyarországot, a második emellett a társországokat, harmadik Erdélyt is, végül a negyedik mindezeket túl a valaha meghódított, igény tárgyát képező területeket foglalja magában. Lásd még Bak: *Magyarország történeti topográfiája*, 76–77.

⁸⁹¹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21.

⁸⁹² Figyelembe véve, hogy Lodoméria és Galícia is „országokként” szerepelnek, az „államiság” valamilyen fokának a megléte jól láthatóan nem minden „országként” kezelt entitás vonatkozásában tekinthető adottnak.

említése alapján ugyanakkor jól látszik, hogy itt a legtágabb értelemben vett Magyarországról van szó, hiszen ennek törvényei utóbbi területének egészen érvényesek. Az „ország” másodjára tehát lényegében a „birodalom” megjelöléssel azonos szinten elhelyezhető jelentésváltozatban szerepel, ugyanakkor ezúttal a területi dimenzió hangsúlyozásán túl egyben közjogi-alkotmányos konnotációk felidézésének a szándéka is megfogható.

A közösségi lojalítások legszélesebb, az összes többit magába foglaló keretrendszerét látszik felidézni a „haza” fogalmának az előző idézetben belüli második használata. Hogy a kifejezés itt egy ilyen átfogó közösségfogalomként szerepel, azt a megfogalmazás módja teszi kétségtelenné. A „nemzet” ugyanis, mely itt a „nép” etnikai értelmének hangsúlyozására szolgál, és nem jogias, rendi jellegű, hanem a saját anyanyelvvel bírás és a közös leszármazás képzetét megjelenítő jelentésváltozatban tűnik fel, a „haza” alatti kategoriális szinten elhelyezhető közösségfogalmat prezentál. (Hiszen utóbbi nyilvánvalóan az újonnan csatlakozni remélt „nemzetbéli nép” mellett a régieket is magában foglalja.)⁸⁹³ A „haza” előző idézetben belüli első előfordulása vonatkozásában ugyanakkor felvethető, hogy mivel az a „szabadság” többes számú alakjával kerül birtokviszonyba, itt a rendies értékvonatkoztatási keretek érvényesülésével is számolhatunk.

Összességében elmondhatjuk, hogy ebben a típusú érvelésben az „ország” és a „haza”, ezekhez kapcsolódva pedig a „szokás”, a „törvények”, valamint a „szabadságok” alkotta fogalmi konglomerátum játszik központi szerepet, ennek kötőanyagaként pedig a latin tételeződik.⁸⁹⁴ A részben a közösségi lojalítások legszélesebb dimenziójára hivatkozó, de egyúttal a régi szokások és szabadságok alkotta, a rendi politizálás konvencionálisnak mondható együttesének retorikus potenciálját is kiaknázó gondolatmenetben a magyar nyelv hivatalossá tétele a társországok esetében a „szövetség” megbontójaként, az újonnan csatlakozó országok viszonylatában az egyesülés megnehezítőjeként, vagyis lényegében mindkét esetben az „egyetértés” potenciális akadályaként szerepel.

A latin melletti, fenti megfontolásokkal a magyar nyelvet propagálók táboráé⁸⁹⁵ egy olyan érvrendszer szegszett szembe, mely nem a múlt bevált berendezkedési módozatait

⁸⁹³ A szélesebb értelemben vett közéleti diskurzusok fogalomhasználatát érzékeltetendő érdemes utalni arra, hogy *Az igaz hazafi*ban a „nemzet” a fenti érveléshez hasonló módon alárendelődik a „haza” fogalmának, amennyiben az Oswald által felvázolt taxonómiában egy az alatti szinten helyezkedik el. Lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 7–29., főként 16., 18., 24.

⁸⁹⁴ Érdemes utalni arra, hogy ez az érvelési mintázat a nyelvrendeletre adott 1784-es megyei reakciókban is domináns szerepet töltött be. (Vö. Soós: *II. József német nyelvrendelete*.)

⁸⁹⁵ A június 11-i vita kontextusában Marczali a magyar nyelv mellett érvelők táborából a már az 1784-es nyelvrendelettel szemben is a magyart védve fellépő Beöthy János bihari követet emeli ki, mint aki szembeszállt a horvát állásponttal. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 363.) Ugyanakkor azt is hangsúlyozza,

tekintette hivatkozási alapjaként, hanem az optimális közösségi berendezkedés megvalósulását a jövőbe helyezve, egy elérendő állapotot vizionált. Ez az érvrendszer két pilléren nyugodott. Egyrészt az „idegen országok/nagy Nemzetek” példájára való hivatkozással a csinosodás programjának azon szegmensét idézte fel, melyben az anyanyelv fejlesztésén és használatán alapuló pallérozódás fejlődéselvű narratívája játszott központi szerepet. Az anyanyelv használatának evolúciós potenciálját „empirikus” oldalról általában egy olyan komparatív mezőre támaszkodva volt szokás megjeleníteni a kor vitáiban, mely a „saját” állapotoknak a „pallérozott” (értsd „művelt” és éppen ebből következően „fejlett”) nemzetekkel való összehasonlításán és a hozzájuk képesti lemaradás diagnózisán alapult.⁸⁹⁶ Ez a gondolatmenet sűrített formában a magyar nyelv „bevezetése” melletti diétai érvelésben is megjelenik:

„De nagyobb Része a Statusoknak, és Rendeknek magok előtt viselvén más nagy Nemzeteknek ditsőséges Példákat, melyek az Anya Nyelvet, a Köz-dolgoknak folytatására bé-vévé, az által aztat rövid idő alatt virágzó Állapotba helyeztettek, és az egyes Nyelv által, az Egyességet-is, és Haza-Fiúi szeretetet, Polgárainak Szivekben bé-öltötták, szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek ítélték, az Anya Nyelv bé-hozásának kezdetét már egyszer meg-határozni.”⁸⁹⁷

hogy a rendi tábor vezető személyiségei a magyar nyelv mellett voltak. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. kötet, 364.)

⁸⁹⁶ Erre gyakran a Takáts József által polc-metaforának nevezett formula használatával utaltak a korabeli szövegek. „Eszerint a mi nemzetünk még alacsony polcon áll, ám vannak nemzetek, melyek már magas polcra jutottak, a cél pedig az volna, hogy a magyar nemzet is magas polcra jusson.” (Lásd Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 20.) Bár az országgyűlési naplóban nem jelenik meg, érdemes utalni rá, hogy nemcsak a „polcot”, hanem a „grádicsot” emlegető szóhasználat is jellemző volt a korban, a lépcsőzetes fejlődés többféle tárgyhoz kapcsolva is érzékeltethető volt. A komparatív modellalkotás szélesebb eszmetörténeti vonatkozásaihoz lásd Richter: *The Comparative Study*, 147–171.

⁸⁹⁷ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21. A fenti elvek gyakorlati megvalósítása szempontjából kiemelt jelentősége van annak, hogy a magyar nyelv iskolai tanítására vonatkozó rendelkezés szükségessége már ekkor felmerült: „Ehez-képest el-tőkéllették [sic] magokba, hogy az Ország Gyűlésén, a’ dolgok Magyar Nyelven folyanak, sőt ez után a’ Köz-dolgok folytatása-is, minden Tisztségek előtt Magyar Nyelven szabad legyen, emlékezetbe hagyván az eránt-is annak idejében Rendelést tenni, hogy a’ Magyar Anya Nyelv, minden Magyar Koronához tartozandó Részekbe, szintén a’ szerént, mint az elébbeni Országlás alatt a’ Német Nyelv, a’ leg alsó Oskolákba taníttatni kezdődjön. Hogy pedig a’ Nemzet Szabadságának Sérelmével, azok, a’ kik most-még a Magyar Nyelven, Elmékedéseket, ’s Itéleteket magyarázni nem tudják, Szabad-szavaiktól meg-ne fosztassanak, szabadságába hagyatik még-most kinek-kinek, Velekedését, és dolgait, akár e’ jelenvaló Ország-Gyűlésén, akár pedig a’ Tisztségek előtt, Deák Nyelven-is elő-adni.” (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21.) Mint láttuk, oktatásügyi vonatkozások az 1791-es törvényi rendezésbe is bekerültek, bár a fentiekhez képest jelentős eltérésekkel. Előbbi a „minden magyar koronához tartozandó részeket” nem említi külön és nem az alsó iskolák, hanem a gimnáziumok, akadémiák és a magyar egyetem vonatkozásában rendeli el a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár „beállítását.” A magyar nyelv tanulását a végül elfogadott törvény hangsúlyozottan csupán mint lehetőséget említi. Ennél a „taníttassék” kifejezés mindenképp erőteljesebb megfogalmazás. A naplóból vett passzushoz képesti többletként jelenik meg a majdani törvényben a magyar nyelv terjesztésére és csinosítására vonatkozó „szándéknyilatkozat”. Érdemes emellett ismételt felhívni a figyelmet a latin használata vonatkozásában tett engedmények ideiglenes jellegére utaló „még-most” kitételekre. Végül azt is fontos mozzanatnak tekinthetjük, hogy a közügyekhez való hozzászólás joga (ami mint láttuk: rendies értelemben vett „juss”) – a latint pártoló tábornak tett engedményként – felülírja a magyar nyelv terjesztése szükségességének gondolatát.

Mint látható, a mintakövetés ajánlata mellett az érvelés másik fontos eleme az anyanyelv közösségi harmóniát és egyetértést előidéző faktorként való megjelenítése. Ez lényegében a korban nagyon jellemző, a közösség hanyatlását klasszikus republikánus motívumokkal elbeszélő „visszavonás”-tematikával⁸⁹⁸ párhuzamba állítható narratívaként értelmezhető. Bár itt a „széthúzás” explicit módon nem kerül szóba, nem kétséges, hogy az „egyetértés” és a „Haza-fiúi szeretet” (értsd: a polgártársak iránti „szeretet”, ami mai fogalmaink közül talán leginkább egyfajta állampolgári szolidaritásnak feleltethető meg) említése a korabeli olvasó (a diétán elhangzottak esetében: hallgató) számára mindenképpen alkalmas volt a széthúzástematika felidőzésére. A fenti érvelés logikája szerint a nemzetközi példák tehát nemcsak az anyanyelv kiművelése és terjesztése következtében előrehaladó pallérozódás perspektíváját figyelembe véve tűnnek vonzóknak, hanem az anyanyelv (jelen esetben a magyar nyelv) egységes használatának feltételezett, a széthúzást megszüntető hatása miatt is.

E narratíva kapcsán érdemes felidézni a latin megtartása melletti, fentebb vizsgált érvelést, melyben a közösségi harmónia fontosságának gondolata ugyancsak kimutatható. Láthattuk, hogy ott az „egyetértés” biztosítéka a latin volt, ami egyrészt áttételesen jelent meg: az a perspektíva, melyből az „országglakosok” egy részének a közügyekből való, a magyar nyelv hivatalossá tételéből következő „számkivetése” reális lehetőségként tűnhetett fel, automatikusan felidézte a latin által garantált „egyetértés” és az abból nyilvánvalóan következő „egység” állapotát, retorikus (elrettentő) erejét pedig elsősorban abból nyerte, hogy általa éppenséggel ezen kívánatosnak tartott és így megtartásra érdemes állapot megszűnése vált elképzelhetővé. Ugyanez sokkal egyértelműbb formában jelent meg az érvelés második felében, melyben a Magyar Királysághoz csatolandó területekkel való „egyesülés” praktikus-pragmatikus feltételeként a latin megtartása merült fel, és ennek nem kívánatos alternatívájaként itt is a nyelvi ismeretek hiányából adódó „jövevénné” válás, vagyis a közösségi létből való kitaszíttatás állapota és végül is az egyesülés elmaradása jelent meg.

⁸⁹⁸ A kora újkori magyarországi diskurzusban a széthúzást („visszavonás”) elítélő klasszikus narratíva jellemző. (A témájához lásd pl. Mezei: *Történetsszemlélet*, 61–76.; Takáts: *Modern magyar politikai eszmétörténet*, 15–16.) Közbevetőleg érdemes ugyanakkor utalni arra is, hogy az európai kora újkori republikánus kánonban a belső konfliktusoknak a római történetírók klasszikus narratívájától eltérő értelmezése is feltűnik. Ennek eklatáns példája maga Machiavelli, aki a római történelem vonatkozásában a plebejusok és a patríciusok közti ellentéteket nem elítélően, hanem mint a római sikerek egyik zálogát mutatja be. (Lásd ehhez Skinner: *Machiavelli*, 88–89.; Nederman: *Rhetoric, Reason, and Republic*, 247–269., különösen: 264.; Nelson: *Republican Visions*, 201–202.) Hasonló tendenciák figyelhetők meg a 17. század vége Angliájának olyan republikánus szerzőinél is, mint Algernon Sidney, aki *Discourses on Government* című, elsőként 1698-ban kiadott művében „elfogadta Machiavelli azon nézetét, miszerint a belső konfliktus növeli az erőt és az erény mértékét”. Ugyanez az érvelés az állandó hadsereggel szembeni neoharringtoniánus polémiaiban is kimutatható. (Lásd Goldsmith: *Liberty, virtue, and the rule of law*, 206.) Ennek a vonulatnak azonban nem látjuk nyomát 18. század végi magyar szövegekben.

Kimutatható tehát, hogy az „egyetértéssel” és az „egységgel” kapcsolatos elgondolások mind a latin, mind a magyar nyelv melletti érvelések integráns részét képezik. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az „egyetértés” értelmében megjelenő „egyesség” és az „egyesülés” alkotta fogalmi bokr, valamint általában véve az „egység” utóbbiak által megjelenített képzetek egy olyan központi jelentőségű értékvonatkoztatási keretrendszerként funkcionált a korban, mely a vitázó felek számára egyaránt megkerülhetetlen orientációs pontként szolgált.⁸⁹⁹ Eszmetörténeti szempontból ennek jelentősége ugyanakkor nem pusztán abban áll, hogy rámutat a fogalmi csoport korabeli diszkurzív jelentőségére, hanem abban is, hogy áttételesen a széthúzás-tematika „gravitációs erejét” is érzékelhetővé teszi.

A fentieket erősíti, hogy a fogalom („egyetértés” alakban) megjelenik abban az érvelésben is, amely a nyelvkérdésre vonatkozó, az alsótábla második, június 11-i országos ülésén megfogalmazott határozatban található, amelyet azután üzenetben megküldtek a felsőtáblának.⁹⁰⁰ Ez a magyar nyelv melletti álláspontot rögzítette a latin használatára vonatkozó (ideiglenes jellegűnek szánt) engedményekkel. A szóbeli vita naplóban lejegyzett változatának imént idézett, a magyar nyelv melletti álláspontot rögzítő pontjaihoz képest új elemként tűnik fel a szövegrészben a „szokások” említése:

„A Tekintetes Statusok magok előtt viselvén azt, hogy minden Nemzet, maga dólgaít, de kivált az Ország Kormányozását közelebb illető Állapotokat, maga született Nemzeti Nyelvén folytattya; de külömben-is mind az Orzágnak, és Nemzetnek disze, s’ egy Nyelven, egy Nevezet alatt fenn-állott Társaságnak nagyobb Egyet-értése, ’s az Egyes-értelemnek közelítése, szükség-képpen azt hozza magával; mivel azon kívül-is [*sic*] a született [*sic*] Magyar Nyelvnek, tsak nem számkivetése, ’s innen származott idegen Szokásoknak bé-tsúszása, tulajdon Tapasztalásokból hanyatoltattak majdnem utólsó Romlásra, és Veszedelemre a’ Magyar Hazát, illendőnek sőt szükségesnek ítélték a’ Tekintetes Statusok, hogy nem tsak a’ két Tábla között Szokásban-vett Izenetek, Magyar Nyelven írásban fogaltatván, e’ szerént folytattassanak; de az úgy nevezett Diariumok-is, vagy-is Naponként tartandó Ország-Gyűléseiben elő fordulandó dólgoznak Feljegyeztetése, vagy-is Protocollumok, azon Magyar Nyelven, vétessenek írásban, és ki-nyomtattassanak.”⁹⁰¹

⁸⁹⁹ Hogy a „nemzeti visszavonás” a kor egyik legmakacsabb, az egyes szövegekben rendre visszatérő témája, a korabeli röpiratos anyag alapján is megfogható.

⁹⁰⁰ Marczali szerint e „határozat nemcsak az országgyűlés nyelvénél tette a magyart, hanem hivatalosnak is teljes terjedelemben.” (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 363.) Ugyanakkor ezután nem magát a végzést idézi, hanem a napló ezt megelőző azon passzusát, mely a magyar nyelv melletti álláspont vitában elhangzott változatát foglalja össze, és amelyből fentebb mi is idéztünk. A végzés lényegében az utóbbit foglalja össze, azzal a különbséggel, hogy nem fordul elő benne a magyar nyelv tanítására vonatkozó rész.

⁹⁰¹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21. A pallérozódás külső nemzetek példáját felmagasztaló narratívája és az idegen szokások beszivárgásának diagnózisa közti feszültség csak látszólagos. Előbbi természetesen nem a mintaként szolgáló nemzetek szokásainak, nyelvénél tételes átvételére, hanem a *saját* anyanyelv és szokások preferálására szólít fel. A pallérozódás mintájának követésére vonatkozó általános elv tehát éppenséggel az idegen szokások és nyelv kirekesztésének és a saját megőrzésének imperatívuszát vonhatja maga után. A végzés befejező része a latinra tett engedményeket rögzíti, de a magyar egyértelmű elsőbbségének jelzésével: „Mivel pedig ezen Magyar Hazának, vagynak egy némely Részei, és részes-Tagjai, a’ melyek még

Mint láttuk, a „szokás(ok)ra” mint az évszázados hagyomány által szentesített berendezkedést és működésmódot szimbolizáló fogalomra való hivatkozás a latin melletti érvelések egyik központi eleme volt. Figyelemre méltó mozzanatnak kell tekintenünk tehát azt, hogy a kifejezés az ezzel szembeszegezett argumentációban is hangsúlyos formában jelenik meg. A tüzetesebb vizsgálat alapján azonban arra juthatunk, hogy ezt nem feltétlenül kell ellentmondásként értelmeznünk, de ha így teszünk is, akkor is inkább csak részleges paradoxonként érdemes felfognunk. Bár a fogalom a két gondolatmeneten belül nagyon is eltérő retorikus funkciót tölt be, sőt egymással ellentétes céltelelezések megalapozására szolgál (az első esetben a latin, a másodikban a magyar nyelv közéleti szerepe alátámasztására), mindeközben mindkét esetben ugyanazon értékvonatkoztatási perspektíva idéződik meg. Hasonlóan az „egyetértés” és társfogalmai fent taglalt esetéhez nem csupán arról van tehát szó, hogy a latin megtartását, illetve a magyar hivatalos nyelvként való bevezetését ajánló két elgondolás képviselői eltérő céljaik alátámasztására (az adott érvelés belső logikájába illesztett formában) egyaránt a „szokás” fogalmának retorikus potenciálját igyekeztek kiaknázni, hanem ezen túlmenően arról is, hogy tulajdonképpen ugyanazon értékvilág határozta meg érveléseiket.

Az első esetben ez olyan argumentációt eredményez, melyben a latin a különböző „nemzetbéli Népek” közti kommunikáció instrumentumaként, az együttélés bevált szokásszerűségének garanciájaként jelenik meg. A latin által biztosított rend egyik eminens jellegzetessége éppen a múltban bevált gyakorlattal való kontinuitás élménye, melyet a kor a „szokás” kifejezéssel jelölt. Ez mindig a „saját” szokás(ok) megőrzésének imperatívuszát jelentette. A magyar nyelvet propagáló, ezzel szembenálló érvelésben sincs ez másként: az „idegen” szokások beszívargása („becsúszása”) nyilvánvalóan annak okán minősül nem kívánatos fejleménynek, hogy következtében a „saját” szokások által meghatározott „saját” erkölcsi univerzum támasztékai gyengülnek meg, ami a közösség hanyatlásának perspektíváját, sőt ennek *ad absurdum* vitt változatában a közösség bukásának („végső romlásának”) és ebből

eddig erre reá nem készülhetek, 's rész-szerént Szokásban nálok a' Magyar Nyelvnek gyakorlata nem-is vala: azokra nézve illendőnek ítéltetett, az Országának további Rendeléséig, hogy az említett Diarium, Deák Nyelvre-is fordíttassék ugyan, mind azon-által ezen Fordítás Hetenként, a' Circulusok Präzessei által,a' végre rendelő Deputatio által meg-visgáltatván, és vagy Helybe-hagyatván, vagy Meg-jobbíttatván, szolgállyon azoknak, a' kik ezent, Deák Nyelven olvasni akarják, vagy kénytelenítettnek; de Original, vagy-is Eredeti Diariumnak, tsak a' Magyar tartassék, Kihez képest, valamint semmi Kétségek abban a' Tekintetes Statusoknak, hogy a' Tekintetes Első-Tábla-is önként megesmervén, ezeknek mind illendőségét, mind szükségét, jóvahagygya, a' Tekintetes Statusoknak e' béli Szándékát, és Végezését: úgy reménylik a' Tekintetes Statusok, azon Első Táblának magokkal való megegyesülését.” (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 21–22.)

következő eltűnésének lehetőségét is felveti.⁹⁰² Ami mindebből a szűkebben vett nyelvkérdés vonatkozásában elsőrendűen fontos, az nyilvánvalóan az, hogy míg az első esetben a latin szerepel a „saját” szokások letéteményeseként, a másodikban e funkciót a magyar nyelv tölti be.⁹⁰³ Ugyanakkor a fentiek arra is rávilágítanak, hogy a diszkurzív küzdelmek nemcsak a kinyilvánított célok (jelen esetben a latin, illetve a magyar nyelv pozíciói javításának szándéka) által meghatározott frontvonalak mentén, de gyakran mellékfrontokon is zajlanak: a harc ilyenkor párhuzamosan is folyik, bizonyos főfogalmak adott jelentéstartalmainak meghatározásáért, ezek kisajátításáért.⁹⁰⁴

Mind az „egyesség”, „egyesülés” fogalmi tömbje, illetve az ezek által felidézett „egyetértés” és „egység” képzetei, mind a „szokás” esetében az látszik, hogy amellet, hogy a latin melletti érvrendszerben megszokottnak mondható retorikus funkciójuk a magyar nyelvet támogató argumentációkban a visszájára fordul, tartalmilag ugyanazon értékrendszer felidezésére szolgálnak. Mindennek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az alsótábla nyelvi vitáinak első, júniusi szakaszában a főként „régí” típusú érveket mozgósító állásponttal egy „kevert” („régí” és „új” elemeket is felmutató) argumentációs rendszer állt szemben.⁹⁰⁵ A latint pártolók „szokásra” és „törvényességre” hivatkozó, valamint az „egyetértés”/„egység” implicit, illetve az „egyesülés” explicit formában való céltételezésével operáló stratégiája hagyományosnak tekinthető elemek bevetésével járt, míg a magyar nyelvet támogatók tábora esetében ugyanezen fogalmi konglomerátum mellett a pallérozott nemzetek fejlődéstörténetét

⁹⁰² A nemzeti leromlás korban virulens, a széthúzástematikához kapcsolódó és ahhoz hasonlóan szintén bizonyos klasszikus republikánus elbeszélésmintázatokhoz kapcsolható toposzának magyarországi kontextusához lásd Bíró: *A nemzethalál árnya*.

⁹⁰³ Hiszen itt az idegen szokások beszűremkedésének okaként nem a latin elhagyása, hanem a magyar nyelv „csaknem számkivetése” jelenik meg.

⁹⁰⁴ Érdemes ugyanakkor jelezni, hogy a vita nem minden elemében volt olyan fokon polarizált, mint az az eddigiek alapján talán érzékelhető. Amikor például a horvát követek az alsótábla június 12-i ülésén a latin nyelv további használatának engedélyezését követelték, a diétai többség ezen kívánalmak tekintetében messzemenő egyetértésről biztosította a horvátokat, éppenséggel arra is utalva, hogy az eredeti szándék sem a latin teljes „betiltása” volt. Amikor pedig a horvátok ezt követően amellet érveltek, hogy a diétai napló nyelve a magyar mellett a latin is legyen, pragmatikus taktikát alkalmazva nem bocsátkoznak vitába az ellentábor által képviselt alaptézisekkel. Sőt különösen érdekes, hogy elfogadni látszanak azt a tételt, miszerint a „hazafiak törvényes szabadságainak” biztosítéka az egységesen használt anyanyelv (jelen esetben nyilvánvalóan nem más, mint a magyar nyelv) használata. (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 30.)

⁹⁰⁵ Itt Szijártó M. István tipológiáját alkalmazom, aki az 1790–91. évi vallásügyi vita kapcsán a múltra és a jövőre irányuló időszemléletek közt tett különbséget. Előbbit a bécsi és a linzi békéken nyugvó korábbi rendezés megváltoztathatatlanságára hivatkozó érvek alapján, utóbbit a törvényhozó hatalom szuverenitásának elvéből kiinduló és a közjó fogalmára apelláló nézetek figyelembevételével mutatta ki. Elemzéseiből kiderül, hogy a felekezeti vitában a protestáns oldalra jellemző „régí” típusú érvek viszonylag tiszta változatai mellett a katolikus oldalon és az államhatalom képviselőinek részéről ezeknek az új típusú érvelésekkel keveredő formái érhetők tetten. (Szijártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában*, 5–24.)

példaképpül állító, összehasonlító alapállású, evolúciós szemléletmód érvényesítését is megfigyelhetjük.

Summázva az eddigieket, azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az 1790–91. évi országgyűlés felekezeti vitái mellett a diétán zajló, a nyelvkérdéssel kapcsolatos összecsapások vonatkozásában is elmondható, hogy bennük egyenlő érvénnyel jelenhettek meg azon érvelések, melyeket a múltra való hivatkozás határozott meg, illetve azok, melyekben egy jövőbeli állapot elérésének normatív kíváncsága dominált. Mivel pedig e két perspektíva relatíve egyenrangú versengése „sem száz évvel korábban, sem pedig száz évvel később” nem tekinthető jellemzőnek, mindez azt a Sziártó M. István által felállított tézist erősíti, miszerint a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás vonatkozásában is megfoghatók azon folyamat bizonyos elemei, melyet Reinhart Koselleck a *Sattelzeit* („nyeregidő”) terminusával írt le.⁹⁰⁶

⁹⁰⁶ Sziártó: *A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában* 9–10., 22. Reinhart Koselleck a (eredetileg a német fogalomtörténet kontextusában használt) *Sattelzeit* („nyeregidő”) terminusát azon, durva közelítésben a 18. század közepétől a 19. század közepéig tartó időszakra alkalmazta, melynek során a részben általa szerkesztett grandiózus *Geschichtliche Grundbegriffe* sorozat elméleti-módszertani alapvetéseként szolgáló heurisztikus előfeltevés (*heuristischer Vorgriff*) szerint a modernitás áttörésének és a politikai-társadalmi alapszókincs gyökeres szemantikai átstrukturálódásának folyamata lezajlott. (Lásd ehhez Koselleck: *Einleitung*, XV.)

6.2.4. A magyar nyelv ügye a koronázás előtti cikkelyek vitájában

A latint pártoló követek csoportja az *antecoronationalis* cikkelyekkel kapcsolatos, szeptember elején lezajlott polémia során csaptak újra össze a magyar nyelvet támogatók táborával. A „Koronázás előtt szerzendő Törvény-Czikkelyek”, ezen belül pedig a nyelvkérdésre vonatkozó nyolcadik cikkely tárgyalására a szeptember 4-i *mixta sessio* folyamán került sor. A hitlevéltervezet vitája és végső változatának elfogadása ezt megelőzően, az augusztus 30. és szeptember 3. között tartott vegyes üléseken zajlott.⁹⁰⁷ A hitlevéltervezet és a koronázás előtti cikkelyek végleges változatának alapjául a pesti vármegyházán ülésező, a kerületi tervezetek⁹⁰⁸ figyelembevételével dolgozó országos vegyes bizottság (*mixta deputatio*) javaslata szolgált.⁹⁰⁹ A vegyes bizottság 25 pontos hitlevéltervezetének 22. pontja foglalkozott a nyelvkérdéssel. Ez szinte szó szerint a tiszai kerületek javaslatát vette át,⁹¹⁰ mely a magyar nyelv hivatalossá tétele programjának meglehetősen radikális változatát képviselte, emellett pedig a magyar nyelv oktatására vonatkozó kiegészítés is bekerült a *mixta deputatio* tervezetébe.⁹¹¹ Mivel Lipót csak a korábbi hitlevélre volt hajlandó esküt tenni, a rendek megpróbálták egy kompromisszumos javaslattal előállni és az országos bizottság 25 pontos hitlevéltervezetét III. Károly diplomájával összeegyeztetni, illetve az azzal össze nem illő

⁹⁰⁷ A hitlevéltervezet és a koronázás előtti cikkelyek diétai vitájához általában véve lásd Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 299–309. A hitlevélvita menetéhez lásd még Szijártó: *A diéta*, 207.

⁹⁰⁸ A júniusban és júliusban zajló kerületi vitákhoz és az elkészült javaslatok, valamint az országos bizottság munkálataihoz lásd Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 1–74.

⁹⁰⁹ Ennek munkálatai Marczali Henrik szerint „nagyjában” augusztus elejére elkészültek. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 69.) Ugyanakkor a diétai napló az augusztus 16-i ülés leírásában úgy fogalmaz, hogy „most pedig még a *Mixta Deputatio* sem levén a Királyi Kötéssel készen”. Emellett a bizottság tagjaként gróf Eszterházy Károly egri püspökmég augusztus 23-án is azt közli a rendekkel, hogy „mivel még a *Deputatio* a reá bizott dólgot tökéletesen végre nem hajthatta, azt mostanában az Ország Gyűlésének eleibe nem terjeszthetné.” (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 114., 119.)

⁹¹⁰ A tiszai tervezetnek a magyar nyelvre vonatkozó részét lásd Szekfű: *Iratok*, 219. Ez tartalmazta az idegen nyelv országba való „behozatalának” tilalmát, ellenben a magyar fenntartására kötelezte volna az uralkodót. A törvényhozás és minden politikai, bírói, kamarai és katonai hatóság esetében a magyart vezette volna be, a trónörökös, valamint a mostani és jövődöbeli királyi hercegek számára pedig kötelezővé tette volna a magyar nyelv megtanulását. A szlavón és horvát megyék és némely városok számára továbbra is lehetővé tette volna saját anyanyelvük, illetve a latin használatát. A tiszai kerület tervezetének nyelvi vonatkozású része tartalmi összefoglalóját lásd Grünwald: *A régi Magyarország*; Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 25., illetve Mikó: *A magyar államnyelv kérdése*, 10–11. (Meg kell jegyezni, hogy Grünwald és Marczali, illetve Mikó summázatai között eltérések mutatkoznak, ilyen például, hogy Mikó szlovák és horvát megyékről ír, valamint arról, hogy a törvények nyelve a tervezet szerint ezentúl magyar volna, ami nem csak az első két szerző összefoglalója, hanem a Szekfű által közölt latin eredeti alapján is egyértelműen téves.)

⁹¹¹ A bizottság által eszközölt oktatásügyi vonatkozású kiegészítés a magyar nyelv minden iskolai szintre kiterjedő oktatásának, ezenfelül pedig a „hivatalos stílusnak” az akadémiákon és az egyetemen bevezetendő tanítása elrendelésére irányult. A tervezet és annak diétai vitájához kapcsolódó dokumentumok megtalálhatók: *Budán 1790dik Esztendőben*, 108–178. (A magyar nyelv ügyét tárgyaló 22. pont: 121–122.) Külön a *mixta deputatio* tervezetének magyar nyelvre vonatkozó részét (az előbb említett tiszai és a dunántúli kerületi tervezetek nyelvi fejezeteivel együtt) lásd Szekfű: *Iratok*, 218–219.

pontokat koronázás előtti cikkelyekként megfogalmazni. E feladat elvégzésére egy külön bizottság állt össze. Az augusztus 30. és szeptember 4. közti vegyes üléseken ennek megfelelően a *mixta deputatio* és ezen második bizottság (a hitlevélre és az *antecoronationalis* cikkelyekre vonatkozó) javaslatait egymással összevetve tárgyalták.⁹¹²

Mint korábban láttuk, a horvát követek a magyar nyelvi követelésekkel szembeni ellenérzéseiknek már a júniusi vita során hangot adtak, a horvát rendek különvéleménye azonban a szeptember 4-i, a koronázás előtti cikkelyeket tárgyaló ülésen fogalmazódott meg a legélesebb formában, mégpedig a bán és a zágrábi püspök részéről. Gróf Erdődy János arra hivatkozva kifogásolta a koronázás előtti cikkelyek nyolcadik, a magyar nyelv ügyére vonatkozó („a’ Magyar nyelvnek a’ Haza dolgainak köz folytatására való bé-hozásáról” szóló)⁹¹³ pontját, hogy annak foganatosításával a két „ország” annak okán kerülne ellentétbe egymással, hogy ez az adott törvénynek az egyik fél részéről a másikra való oktrojálását jelentené.⁹¹⁴ Államjogi értelemben ezen álláspont alapja tehát nyilvánvalóan a két ország egyenrangúságának az elve volt, vagyis az, hogy Horvátország a magyar királynak való alávetettsége mellett megőrizte saját jogát,⁹¹⁵ illetve, hogy a kérdés rendezésének a horvátok által kifogásolt formában való elfogadása ennek ellentmondana. Az ellentábor képviselői ahelyett, hogy az ezen érvrendszer alapját képező elv, vagyis az államjogi értelemben vett egyenjogúság tételének megcáfolására tettek volna kísérletet,⁹¹⁶ azt válaszukban megkerülve

⁹¹² A *mixta deputatio* hitlevéltervezete és kompromisszumos második változat közötti eltérések értelmezéséhez, valamint a kettő összevetésének dietai vitáját lásd Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 2. kötet, 299–307. A hitlevélből kimaradt, *antecoronationalis* cikkelyekbe áttett pontokhoz és azok szeptember 4-i vitájához vö. Marczali: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. 2. kötet, 307–309. (Az utóbbiak közül a nyelvi pontok: 308.)

⁹¹³ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 155.

⁹¹⁴ „[E]zen Kérdésben egy Ország, a másikával jönne ellenkezésbe, a midőn az egyik a másikának Törvényt-szabni igyekezne.” (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 155.) Láthatjuk tehát, hogy a latin melletti érvelések júniusi vitában elhangzott változataihoz hasonlóan a „törvény” fogalma itt is kulcsszerepet játszik.

⁹¹⁵ Mezey: *A feudális állammodellek Magyarországon*, 83.

⁹¹⁶ Ezt a korban szóba jöhető érvelési stratégiaként kell számon tartanunk. Ezt ugyanis megtehették volna az arra való hivatkozással, hogy bár Horvátország saját jogalkotással rendelkezett, ez a magyar törvényekkel nem lehetett ellentétben, amelyek pedig kiterjedtek annak jogéletére. (Mezey: *A feudális állammodellek Magyarországon*, 85.) Sőt, elvileg az is felvethető, hogy akár a régi törvények szóhasználatára alapozó érvelést is alkalmazhattak volna. Ennek példaként említhető a Hajnóczy által alkalmazott jogtörténeti megközelítés, aki a magyar országgyűlésről írott, nem egészen a vita lezajlása után egy évvel megjelent közjogi értekezésében a Magyarországnak „alávetett részek” és a „kapcsolt részek” kifejezések viszonyát vizsgálva megállapította, hogy előbbi jóval régebbi eredetű. A törvények szóhasználatát illetően kimutatta ugyanis, hogy a 16. században kizárólagosan az „alávetett részek” kifejezés fordult elő, a 17. században leginkább a vegyes használat volt jellemző, és csak 1681-től vált uralkodóvá a „kapcsolt részek” kifejezés. Mint megjegyzi annak, hogy „hogyan lettek az alávetett részekből kapcsolt részek, a törvényekben nincs semmi nyoma”. (Hajnóczy: *Magyarország országgyűléséről*, 215–216.) Érdeemes mindennek kapcsán arra is utalni, hogy Marczali Henrik egy, az országgyűlés idején megjelent (később részletesebben tárgyalandó) dokumentum kapcsán, mely a horvát rendek nyelvkérdéssel kapcsolatos álláspontját kívánta rögzíteni (*Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam*), a következőképp fogalmaz: „Nevezetes írás, mert első nyilvánulása annak a nézetnek, hogy Horvátország, mint egyenlő társ lépett szövetségre Magyarországgal. Nevezetes, mert a nagy horvát felfogás ezzel tartja bevonulását a magyar

két olyan fogalmat bevetve reagáltak, melyek a magyar nyelvet pártolók érvrendszerében eddig még nem jelentek meg.⁹¹⁷ érvelésükben a magyar nyelv hivatalos bevezetése és oktatása a „Magyar Haza” „dicsőségére” és „hasznára” szolgáló tényezőként jelenik meg. Az adott kontextust figyelembe véve egyértelmű, hogy az utóbbi fogalom sokkal inkább a várakozási horizont, mint a tapasztalati tér dimenziójának adott gondolatmeneten belüli érvényesülését mutatja,⁹¹⁸ a „dicsőség” esetében pedig (legalábbis részben) ugyanerről beszélhetünk.⁹¹⁹ Mindez (részlegesen) ugyanazon jövőbe tekintő szemléletmód jele, melyet a magyar nyelv melletti érvelések kapcsán már korábban felfedtünk.

„[A]zonnal meg-feleltek sokan, hogy éppen nem a volna szándéka a' Magyaroknak, hogy Horváth Országának Törvényt írjon, de egyszersmind Horváth Országa sem kívánhatná azt a' Magyaroktól, hogy az ő tetszéséért, és alkalmatoságáért a' Magyar Haza tulajdon ditsőségének és hasznának keresését el-mulassza.”⁹²⁰

Ezek után a zágrábi püspök, Verhovác Miksa összegezte a horvát álláspontot, annak a júniusi és szeptemberi vita során addig elhangzott főbb elemeit megismételve: az egyes „nemzetek” államjogi „egyesülésének” a magyar nyelv hivatalossá tétele általi megbontása, a horvátok ebből következő kizárása a közéletből, valamint a „törvényre” való hivatkozás a korábbi érvelésekből ismerős mozzanatok.⁹²¹ Érdekes, új elem ugyanakkor a horvátok „igaz magyarokként” való definiálása.

„[A] midőn több Nemzetekből-álló Népek az Országlás alatt egyesülnek, méltatlan és sérelmes dolog volna, egyikének tetszése után a' többieket kényszeríteni, hogy annak nyelvét bé-fogadják, így [*sic*] történne pedig, ha a' Magyar nyelv minden köz dolgoknak folytatására bé-hoztatna, mert úgy a Horvátok a' kik egyébaránt a' Törvény értelme szerént, igaz Magyarok közzé számláztatnak, 's ugyan azért az Országba minden-féle Hivatalokat-is viselhetnek, ha a' köz dolgok Magyarúl fognak folytattatni, tsak tehetetlen szemléllői lennének a' Haza igazgatásának.”⁹²²

országgyűlésen.” (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 376.) A fentiek alapján úgy tűnik, e nézet töredékes nyomai a diétai vitákban is fellelhetők.

⁹¹⁷ Mint korábban láttuk, ezek közül az egyik fogalom („dicsőség”) a horvát követek június 12-i vita során elhangzott érvelésében is tetten érhető volt, akik a „Magyar Korona Ditsősége” és a magyar nyelv bevezetése közti összefüggést (legalábbis implicit módon) elismerték.

⁹¹⁸ *Az Erfahrungsraum és Erwartungshorizont* fogalmait a Koselleck által bevezetett értelemben használom. (Koselleck: *Elmúlt jövő*, 401–430.)

⁹¹⁹ Mivel a „dicsőség” a rendi önazonosság és múltszemlélet egyik központi fogalmaként is funkcionált, ez adott esetben a „tapasztalati tér” perspektívájának felidézésére is alkalmas lehetett.

⁹²⁰ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 155.

⁹²¹ Verhovác Miksa későbbi, a horvát nyelvhasználatot támogató tevékenységéről is tudunk: „Horvát művekkel gyarapította az egyhm. kvtárát; 1813: körlevélben szólította föl az egyhm. papságát, gyűjtse össze a horvát szókinccset, közmondásokat, népdalokat, régi horvát nyomtatványokat – csekély eredménnyel, mivel a papság részben nem horvát volt, s döntő többségük a lat. nyelvet pártolta.” *Magyar Katolikus Lexikon*.

⁹²² *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 155. Végül a többségi álláspont győzedelmeskedett, de a latin használatára vonatkozó engedményekkel: „[D]ez sem vólt elegendő az Ország Rendeinek fel-tett Szándékjokból való ki-mozdítására, mert nem oda czéloztak igyekezetekkel, hogy a' Magyar nyelvet általlyába, és mindjárt erőszakossan bé-hozzák, hanem tsak hogy a' hol a' köz dolgoknak helyes folyamattjának sérelme nélkül meg-történhetik, ott azonnal kezdődjön, egyéb-aránt pedig lassanként, a' mint a' Magyar nyelvnek tanulása terjedhet, a' szerént folyamatba-is tétessen; Ezen ártatlan szándékjoknak mindazon-által nyilvánosságabb

Látható, hogy a horvátok „igaz magyarok” közé sorolása csak látszólag jelent ellentmondást, hiszen a szóhasználat ellenére ez az érv elsősorban nem etnikai, hanem mindenekelőtt jogi dimenzióban mozog, amennyiben a hivatalviselés szempontjából vett egyenjogúságot külön kiemeli. Ezzel összefüggésben pedig a rendi patriotizmus értékvilágát is megidézi, hiszen lényegében a horvát rendek igaz hazafiságát és a rendi alkotmányhoz való hűségét állítja. A fogalmi jelentésmezők lehetséges komplexitását mutatja, hogy az ebben a rendies értelemben vett „igaz magyarság” a rendi perspektíván belül az etnikai-etnolingvisztikai vonatkoztatási keretrendszer felidéző „magyar” nyelvvel szembeni érvelés központi elemeként vethető be.⁹²³

Summázva a fentieket azt mondhatjuk, hogy az országgyűlés vitáiban a nyelvkérdés ügyében egymással szembenálló két tábor csak részben használt egymástól markánsan megkülönböztethető értékvonatkoztatási keretrendszereket megjelenítő érveket. A közös alapot egyrészt az „egység”, „egyesülés”, valamint „egyetértés” és „egység” képzetei, tehát a „visszavonás” ellenfogalmi pólusát képező fogalmi tömbre való hivatkozás alkották, másrészt a „szokások” fogalmára alapozott érvelémód jelentette. Mint láttuk, ezek alkalmasak voltak mind a latin, mind a magyar nyelvvel kapcsolatos céltételezések alátámasztására: az adott érvelésekben hol az előbbi, hol az utóbbi tűnt fel az e fogalmakkal jelölt, kívánatosnak tartott állapotok garanciájaként. Ugyanakkor az egymással szembehelyezkedő érvelések elemzése során azok olyan rétegei is feltárultak, melyek nagyon is különmű, sok szempontból egymással ellentétesnek mondható motívumokból épültek fel. Az érvelések ilyen elemeiként jelentkezett a latin létjogosultságának történeti-jogi alapozású, a törvények és törvényesség, valamint a szövetségekötés és az államjogi egyenrangúság motívumaira építő hangsúlyozása egyrészt, valamint másfelől a magyar nyelv használatát a pallérozódás narratívája mentén, a „külső nemzetek” példája alapján ajánló komparatív modell a „haszon” és (részben) a „dicsőség” keresésére hivatkozás mozzanataival. Az ezekkel kapcsolatos vizsgálódások azt

bizonyítása végett, azon közönségessen meg-nyugodtak, hogy azon Szavak után: *ubi primum id bé-tétessen: reflexe etiam ad Regna Dalmatiae Croatia & Sclavoniae*, 's így azon Czikkely egyéb-aránt helybe-hagyatott.” (*Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 155–156.) A beszúrás arra vonatkozott, hogy a latin használatának engedélyezése Dalmát-Horvát-Szlavónország vonatkozásában explicit módon jelenjen meg a szövegben.

⁹²³ Nehéz persze eldönteni, hogy a diétán a magyar nyelv „behozatala” mellett érvelők fejében egyáltalán megjelent-e az a széles értelemben vett etnolingvisztikai dimenzió, mely mai fogalmaink szerint a Magyar Királyság minden magyar anyanyelvű alattvalóját magába foglalta. Ha a rendek részéről ennek (mint általában valószínű) elsődlegesen inkább a rendi kereteken belül értelmezett, szűkebb változata volt is jellemző, vagyis az etnikai-nyelvi elkülönülés a kiváltságos rétegeken belüli viszonyokra vonatkoztatva volt elgondolható (ez az idézetben foglalt témák, mint a hivatalviselés és az ország ügyeibe való beleszólás figyelembevételével az adott érvelés esetében elég egyértelmű), adott esetben ez még rendies érvelés esetén is kiterjeszthető volt a társadalom alávett rétegeire is. Az egyes rendek jogi elkülönülésének megkérdőjelezését ugyanakkor általában az ilyen esetek sem implikálták.

mutatták, hogy míg az előbbi érvelésmódban inkább a tapasztalati tér, utóbbiban a várakozási horizont dimenziói voltak meghatározók. A múltra és jövőre irányultság tendenciái közti arányok felmérésén túl mindez abból a szempontból is figyelemre érdemes, hogy kiváló kiindulási alapot ad a nyelvkérdés diszkurzív kontextusának felméréséhez.

A fenti elemzések néhány apró részletét mutatták meg annak, hogy azon diszkurzív építőkövek, melyekből a nyelvvel kapcsolatos nézetek a korban összeálltak, milyen sok szállal kapcsolódtak a kor konvencionálisnak mondható argumentációs mintázataihoz. Ha tehát a nyelvi nézetek 18. század végi alakulástörténetére vagyunk kíváncsiak, nem elégedhetünk meg azzal, hogy azokat egyszerűen szembeállítjuk egy tradicionálisként aposztrofált érvrendszerrel: képesnek kell lennünk arra, hogy megállapítsuk előbbiek utóbbiakhoz való viszonyát. Eszmetörténetileg általában még a diskurzusok leginkább invenciózusnak tekinthető mozzanatai is értelmezhetők valami módon a „régí” függvényeként.

6.2.5. A latin melletti érvek további aspektusai

Ahhoz, hogy a nyelvkérdéssel kapcsolatos nézetek napló által közvetített rétegei mellett a diétai polémiák szélesebb kontextusáról is képet kapjunk, érdemes az eddigi, a diárium nyelvi vitákról tudósító fontosabb passzusai mellett olyanokat is tekintetbe venni, melyek nem az országgyűlési vitákról közvetlenül hírt adó dokumentumok, de valamilyen módon a diétai eseményekhez és nyelvvel kapcsolatos véleményekhez kapcsolódnak és így érdemben járulhatnak hozzá az eddig vizsgált érvelések diszkurzív helyiértékének felméréséhez is. Az egyik ilyen irat az az értekezés, mely azon kinyilvánított szándékkal fogalmazódott meg, hogy a horvát rendek nyelvkérdésben elfoglalt álláspontját foglalja össze.⁹²⁴ Ennek legfontosabb, a latin melletti érvek eddig vizsgált változataihoz képest új eleme a latin magyarországi közvetítőnyelv-funkcióját és „sikerességét” magyarázó történeti narratíva. Eszerint a magyarok túl kevesen voltak a honfoglaláskor, ezért nem voltak arra képesek, hogy benépesítsék a Kárpát-medencét. E demográfiai hiátust telepések behívásával igyekeztek pótolni, mindennek következménye pedig az volt, hogy a tartományok nyelve és intézményei megmaradtak.

A társországok tekintetében nem alávett provinciákról van tehát szó, mint a római birodalom esetében, a szlávok pedig nem szolgai viszonyban lévő, hanem polgárjoggal („*ius civitatis*”) rendelkező nemzet.⁹²⁵ Mivel a magyarok nem tudták asszimilálni a különböző „nemzeteket”, közvetítő nyelv vált szükségessé: a *lingua franca* szerepét a latin töltötte be a multietnikus országban. A latin nyelv alkotmányos („*constitutionalis*”) szerepét egyrészt az e

⁹²⁴ *Declaratio*. Kemény G. Gábor az irat szerzősége kapcsán a „Skerlec” vezetéknévemliti. (Kemény: *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 160.) Amint arra az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található eredeti dokumentum alapján Lav Šubarić fényt derített, az anonim szöveg szerzői Skerlec Miklós és Lukavszky Donát voltak. A kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy példányszámban terjesztett irat nyomdai költségeit Verhovác Miksa finanszírozta. (Lásd Šubarić: *From the Aftermath*, 198.) Az összesen 7 oldal terjedelmű munka címlapján található, a címben szereplő „Croatiae” szóhoz fűzött lábjegyzetből kiderül, hogy alatta Dalmát-Horvát-Szlavónország („Regna Dalmatiae, Croatiae & Sclavoniae”) értendő, vagyis itt a „tág értelemben vett” Horvátországról (a három horvát, valamint a három szlavón megyéről, illetve a katonai határőrvidékről) és (a szokásos hármasság megnevezésben történelmi jogigényként feltűnő) Dalmáciáról van szó. Marczali Henrik értelmezésében a szöveg a „horvátok” és a „szlavón megyék” véleményét prezentálja. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 373.) Mint a diétai viták júniusi szakaszának elemzése során röviden utaltunk már rá, Marczali szerint ez az irat az első megnyilvánulása a Horvátország Magyarországgal való egyenjogúságát, a szövetséges státuszt hangsúlyozó nézetnek, és így azt a pillanatot jelöli, amikor a „nagyhorvát” elképzelések a diétán megjelentek. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 376.) Kemény G. Gábor szerint kétséges, hogy érdemes volna ezt az iratot a „nagyhorvát” elképzelések vonalára helyezni, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy „a horvát rendek tudatos fellépése egy új, eddig nem tapasztalt nemzetiségi magatartás kiindulópontja”. Kemény: *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 160. Az irat tartalmi ismertetését lásd Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 373–376, illetve Mikó: *A magyar államnyelv kérdése*, 9–10. Tárgyalja még Szekfű: *Bevezetés*, 49–50.

⁹²⁵ *Declaratio*, 2.

történeti folyamatokból adódó évszázados használat legitimálja,⁹²⁶ másrészt a jelen ezekből következő viszonyai praktikus értelemben is nélkülözhetetlenné teszik a latint mint a kommunikáció szükséges, pragmatikus eszközét. Az érvelés a kortárs demográfiai helyzetet is felhossa, amennyiben a magyarok a népesség alig egynegyedét teszik ki, a magyarul tudók aránya pedig az összlakosságon belül nem haladja meg az egyharmadot.⁹²⁷ Mindebből kifolyólag a magyar egységesen történő, általános érvényű hivatalossá tétele nem lehetséges, a társországokban még az olasz vagy a francia behozatala is reálisabb volna. A szövegben felmerül az a júniusi vitából ismerős érv is, miszerint az igény tárgyát képező területek (köztük Galícia és Lodomeria) csatlakozását a magyar bevezetése ellehetetlenítené. A magyar nyelv azon lakosokra kényszerítése, akik azzal nem bírnak, azok szolgai állapotba vetésével volna egyenértékű, mivel az idegen nyelv ráerőltetése másokra a szolgaság legnyilvánvalóbb jele, amit a magyarok saját tapasztalatból is jól tudhatnak.⁹²⁸

Mint a viták elemzése során láttuk, az egyenjogúság tétele, legalábbis implicit módon, a horvát rendek nevében fellépő hozzászólók naplóban közvetített álláspontjában is megjelenik: azon érvelés, miszerint az egyik ország nem szabhat törvényt a másiknak, vagyis nem

⁹²⁶ *Declaratio*, 3.

⁹²⁷ A magyar nyelvi törekvésekkel szembeni érvek támasztékeként a fenti arányszámnak gyakran feltűnik egy olyan számszerűsített változata is, miszerint a korabeli Magyar Királyságban 6 millió nem magyarra jutott volna 2 millió magyar. Ezt találjuk meg például Izdenczy Józsefnél, az Államtanácsnak a magyar nyelvi törekvésekkel élesen szembenálló tagjánál, aki 1790 októberében az *antecoronationalis* cikkelyek nyolcadik, nyelvre vonatkozó (korábban már többször említett) pontja ügyében benyújtott *votum*-ában többek közt méltánytalannak (*unbillig*) és kétesnek (*bedenklich*) nevezi azt a követelést, hogy 2 millió ember kedvéért 6 millió megtanulja a magyar nyelvet. A magyar nyelvi törekvésekkel szembeni ellenérzései olyan erősek voltak, hogy birodalmi szemlélete ellenére emellett például arra is hivatkozik, hogy a magyar nyelv hivatalossá tétele a Szent István által bevezetett ezer éves *usus*-nak mondana ellent. (A beadványt lásd Szekfü: *Iratok*, 225–226.) Szekfü szerint Izdenczy ezt az adatot a névtelenül megjelent, egyébként Johannes Molnár pesti evangélikus lelkészhez köthető *Politisch-Kirchliches Manch-Hermæon* című röpiratból vette, de egy helyütt arra is utal, hogy az Államtanács aulikus szemléletű tagjai Schwartner Márton statisztikai munkájából „hozzák ki”, mégpedig a községek ebben szereplő, etnikum szerinti arányszámaiból. (Eszert 1787-ben a 11 042 községből 3668 volt magyar. Mint Szekfü utal rá, ez természetesen egyáltalán nem feltétlenül azonos az etnikai arányokkal.) Szekfü: *Bevezetés*, 42, 51–52. Az említett röpirat: [Molnár, Johannes]: *Politisch-kirchliches manch Hermæon*. Lásd hozzá többek közt Benda: *A magyar nemzeti mozgalom*, 58–59.

⁹²⁸ Itt a nyelvrendeletre utal a szöveg. *Declaratio*, 6. Egy egész nép szolgai sorba kerülésének gondolata a korban egyáltalán nem feltétlenül a nyelv elvesztéséből következő esemény. Bíró Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy Bessenyei *A Holmiban* például a géberiták hanyatlását az erkölcsi züllésből eredezteti, a közösség bukását pedig lényegében a hatalom elvesztésével azonosítja. (Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 127.) Az ominózus szöveghelyet lásd Bessenyei: *A holmi*, 262–272. (*XXdik Rész. Bessenyei György és a lelke. Első beszéd. A géberitákról írott vers*: 269–272.) Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a nyelv elvesztése és a szolgai állapot közti összefüggések körüli gondolkör a 18. század végére már bizonyos múlttal rendelkezett, így ez természetesen korántsem a fenti értekezés „találmánya”. Többek közt éppen Bessenyei az, akinél a szolgaságba vettetés narratívájának iménti változata mellett annak nyelvhez kapcsolódó variánsa szintén megjelenik: „Minden Nemzet a’ maga nyelvéről ismértetik meg leg inkább, – hogy nevezné az olyan Nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy, mitsoda szomorú, elvettett és gyalázatos sors lenne az egész Nemzetnek anyanyelv nélkül a’ több anyanyelvű Népek, Hazák közt bújkodni, és szentelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tőle: *hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy?* Azonba a’ mely Nemzettől el kódulná nyelvét, az iránt mindég úgy tettzene, mintha inassa, vagy szolgája volna.” Bessenyei: *Magyarország*, 429.

kényszerítheti rá akaratát a másokra, ennek nyomaként is értelmezhető. Ugyanakkor jelentős különbség, hogy ez a gondolat a fenti szövegben egy olyan történeti alapállású érvelés alkalmazásával nyer alátámasztást, melyből kiindulva egy sokkal radikálisabb és erőteljesebb koncepció bontakozik ki. Egyrészt a diétai viták során szintén a nyilvánvalóan történetileg meghatározott „szokások” és a „törvényesség” képzetei (vagyis az „alkotmányossággal” kapcsolatos megfontolások) játszottak a latin melletti érvekben főszerepet, de ehhez (legalábbis a napló által közvetített szövegben) nem társult explicit történeti érvelés a „történeti narratíva” értelmében. Másrészt, bár a „kirekesztés” motívuma ott is fontos szerepet játszott, de ez a nyilvánosság és a közügyek kontextusában merült fel, és nem vetődött fel a szolgálai alávetettség lehetősége, vagyis a magyar hivatalossá tétele a koncepcióban szereplő „társi” viszony sérülését és nem teljes megszűnését implikálta.

Érdekes, hogy Keresztesi kortárs naplója szerint éppen az egyik horvát követ, Bedekovits Ferenc részéről (vagy legalábbis az ő szájába adva) hangzik el egy, a fentiekhez egy bizonyos vonatkozásban nagyon hasonló gondolatmenet, mégpedig Keresztesi naplója szerint éppen azon a napon (június 11-én), amikor a diétán a nyelvkérdésben a horvát követek egyikeként ő is hozzászólt a vitához:

„Ez nap én a horvátországi ablegatusokkal a hidon megismerkedvén, egyik Bedekovics ur beszélette, »hogy a magyar nyelvet nem vehetik be azért, mert szinte oly radicalis nemzet a horvát, mint a magyar, s nagy gyalázat volna az, hogy idővel elvesztvén a nyelvét, megszűnne különös nemzet lenni, s a magyarnak lenne szolgájává.«”⁹²⁹

Mint láttuk, a társországok nyelvkérdésben elfoglalt álláspontját summázó, imént vizsgált értekezés egyik központi gondolata az, hogy az idegen nyelv átvétele az adott közösség szolgaságba süllyedését eredményezi. Ehhez képest a fenti passzusban foglalt eszmefuttatás szerint a nyelv elvesztése előbb a nemzeti identitás elvesztésével jár és a szolgaság állapotába való kerülés ebből adódik.⁹³⁰ A Keresztesi naplójában található, aprónak tűnő, de annál nagyobb jelentőséggel bíró mozzanat⁹³¹ a társországok követeinek álláspontját rögzítő nyelvi

⁹²⁹ Keresztesi: *Krónika*, 255. A „*radicalis*” kifejezés a *radix, icis f.* (a. m. gyökér; eredet, származás) latin főnév melléknévesített származéka, amelyet a korban „gyökeres, ősi” jelentésben használtak. Lásd ehhez még a *radicalitas* főnevet is, melynek magyar megfelelőjeként a „gyökeresség” kifejezést találjuk a honi latin nyelvhasználat mérvadó szótárában. Bartal: *A magyarországi latinság szótára*. 553. A fenti szövegrészletet Marczali is idézi, nála a „*radicalis*” helyén a „*törzsökös*” kifejezés szerepel. (Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 373.)

⁹³⁰ A „s” mellérendelő kötőszó alapján a mondatot persze úgy is értelmezhetjük, hogy a nyelv elvesztéséből a nemzeti önazonosság elvesztése és a szolgasorba süllyedés egyidejűleg következik. Ez azonban nem változtat a lényegen, vagyis azon, hogy az érvelés integráns része az a gondolat, hogy a nyelv a sajátos nemzeti minőség egyik szubsztanciális alkotóeleme.

⁹³¹ Persze nem világos, hogy mennyiben íródik bele a Keresztesi által Bedekovitstól idézett mondatként közölt passzusba a napló szerzőjének sajátnézetrendszere. Mint korábban láttuk, a nyelv és a nemzet közti kapcsolatrendszer esszencialista felfogása explicit formában megjelenik nála, ha az identitásvesztés lehetősége

programnyilatkozattal abban az értelemben látszik rokoníthatónak, hogy ahhoz hasonlóan felmerül benne a nyelv elvesztéséből következő szolgaság lehetősége. Látható ugyanakkor, hogy e gondolkörön egyúttal túl is lép, hiszen perspektívájába a nemzethalál gondolata is beszüremkedik, aminek alapja az a tétel, miszerint a saját anyanyelv a saját nemzeti önazonosság megalapozója. Mindezek alapján mind a *Declaratio* érvelésének szóban forgó elemei, mind a Bedekovits-tól idézett mondat tekintetében elmondható, hogy azon nézetrendszerekhez képest, melyeket a latin mellett síkraszállók tábora részéről az országgyűlési napló regisztrált, itt egy egészen más értékvonatkoztatási keretrendszerből kiinduló alapállás érhető tetten. Míg előbbieken a „szokásokra” és „törvényességre” hivatkozás mozzanatai domináltak, és az elsődleges lojlitás fókuszát az egyes országok alkotta „haza” képezte, itt a „nemzet” és a „nyelv” összefüggései is előtérbe kerülnek. Azt mondhatjuk, hogy a társországok nézeteit összefoglaló *Declaratió*ban ilyen módon a magyarral szembeni érvelés jogi-alkotmányos megközelítést prezentáló rétegei mellett egy etnolingvisztikainak mondható logikát képviselő tendencia is megmutatkozik. A Bedekovits-hoz kötött megjegyzés pedig azt mutatja, hogy utóbbinak radikálisabb változatával is számolhatunk horvát részről.

A fenti szövegek kontextusait figyelembe véve ugyanakkor az látszik, hogy a megnyilatkozók „szerzői” szándékai és ezen etnolingvisztikai tendencia elsődleges referenciái a rendi identitáskonstrukción belül helyezhetők el. „Nyelv” és „nemzet” kategóriáinak az identitásvesztés lehetőségével összefüggésbe hozott összekapcsolása kapcsán tehát leginkább ezen etnolingvisztikai elvnek a rendi önazonosság szimbolikus rendszerébe történő beírásáról (és semmiképp sem annak felülírásáról) beszélhetünk. Mindennek a magyar nyelv melletti érvelésekhez való viszonyát illetően az érdekes az, hogy a horvát rendek nevében megfogalmazott álláspont megtámogatására itt egy tipológiailag annak megfelelő (a klasszikus rendies érvelésmódba illeszkedő jogi elemeket a nyelv elnyomatásából következő nemzethalál víziójához kapcsoló)⁹³² összefüggésrendszer szolgál, mint amelyet szokásosan éppen a magyar nyelv apológiái alkalmaztak a nyelvrendelet óta a némettel szemben.⁹³³

explicit módon nem is merül fel. („Külömben is a ruha és a nyelv formálja a nemzetet különös nemzetté.”) Keresztesi: *Krónika*, 184.

⁹³² A némettel szemben már a közvetlenül a nyelvrendeletet követő időszakban sem korántsem mindig a latin megvédésének kötelessége merült fel. Jó példa erre Beöthy Jánosnak a bihari közgyűléshez intézett, 1784. július 14-i keltezésű beszéde, melyben a latin mellett a magyar nyelvet is védelmezve a következőképp fogalmaz: „Megtetszik tehát ezekből, hogy a magyar nyelv úntig elegendő magában és a magyar monarchiában előadandó dolgoknak elintézésére, és kivéven a commerciumot, melyet ismét az egész világon elterjedett deák nyelv nagyon könnyebbíthet, semmiben egyébben nincs szüksége hogy született vagy törvényes nyelveitől megfosztasson.” Idézi Marczali: *Magyarország II. József korában*. 2. kötet. (Az idézett passzus helye: 530.)

⁹³³ Hogy a fentiek az ilyen típusú érvrendszer magyarral szembeni bevetésének nem egyedülálló példái a korban, jól mutatja, hogy egy, az új bánhoz, Erdődy Jánoshoz szóló költeményben implicit módon ugyancsak megjelenik

A latin mellett a diétai viták során, illetve azokhoz kapcsolódva a *Declaratio* és a Keresztési-féle napló lapjain felsorakoztatott érvek „diszkurzív helyiértékének” megítélésében Balogh Piroska kutatási eredményei nyújthatnak támpontot. Balogh a 18. századi latin nyelvű újságok nyelvi stratégiáit (a századvégre eső hangsúllyal) vizsgálva megállapította, hogy az újságok nyelvi preferenciái mögött meghúzódó intencióknak öt alapiránya különíthető el az időszakban.⁹³⁴ Bár e vizsgálatok tárgyát egy viszonylag szűk, médiatörténeti közelítésből lehatárolt korpusz képezte, az ezekből levont következtetések olyan általános tendenciákat jeleznek, melyek érvényesnek tűnnek a nyelvkérdés széles értelemben vett (politikai) diskurzusának egészében. A Balogh által elkülönített rétegek közül számunkra e helyütt, a latin melletti fenti érvelések szempontjából elsősorban annak van jelentősége, amely a nemesi-rendi közösségtudathoz kapcsolódik. Ebben a latin olyan szimbólumként funkcionált, amely a 18. század nagy részében a nemesi-rendi politikai közösség identitásában meghatározó szerepet játszott. A fenti szövegelemzések egyrészt a szóban forgó tanulmány azon végkövetkeztetése általános relevanciájára hívják fel a figyelmet, miszerint a 18. század végére a latin – az anyanyelv dominánssá válásával párhuzamosan – egyre inkább visszaszorulóban volt.⁹³⁵ Mint láttuk, a rendi értékhierarchiában egyre fontosabbá váló magyar nyelvhasználat ügye ugyanakkor a horvát rendi érvelésekben egyelőre még nem az anyanyelv melletti argumentációkat hívtak életre, hanem éppenséggel a latin funkcionális és szimbolikus szerepének hangsúlyozását. A latinnak az egyik oldalon megfigyelhető visszaszorulása ellenhatásaként tehát a másik oldalon annak egyfajta előtérbe kerülését figyelhetjük meg. A bevetett érvkészletek szerkezetét illetően ugyanakkor mindkét oldalon azt láhattuk, hogy ezek

nyelv és nemzet esszencialista összekapcsolása. Ebben a bánt arra kéri, hogy védje meg a hármasság országot, mert nyelvét és nemzetét szittyává akarják változtatni (*Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae trium sororum recursus ad novum Pro-Regem, ne suis priventur Coronis, proinde ac novo sponso Leopoldo ab Hungaris*). Említi Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 37. Ugyancsak utal rá Kemény: *A magyar nemzetiségi kérdés története*, 160.

⁹³⁴ A latin ezen intencióknak megfelelően a következő funkciókban jelent meg az újságokban: az iskolai képzést szolgáló közvetítőnyelv, a „tudomány birodalma köznyelve”, a független magyar államiság vagyis a (nemesi-rendi alapú) alkotmányos önállóság jelképe, a politikai életben jogokat szerezni kívánó, a kulturális életben kiemelkedő teljesítményt nyújtó, nem magyar anyanyelvű rétegek szimbolikus, a hungarus-tudathoz kapcsolódó közvetítőnyelve, végül a Habsburg dinasztikus-birodalmi tudat erősítésének potenciális hordozója. Balogh: *A nyelvkérdés és a latin újságírás*, 214–218., 229–230.

⁹³⁵ E végkövetkeztetés azon elemét azonban, miszerint a közösségtudatok korábban felsorolt (fentebb általunk is jelzett) formái „egyre inkább háttérbe szorulnak a megjelenő etnikai alapú nemzettudattal szemben”, pontatlannak érezzük. Ami ezek közül a nemesi-rendi közösségtudatot illeti, a 18. század végén ennek visszaszorulásáról még semmiképp sem beszélhetünk: mint láttuk, az anyanyelv melletti érvelések konjunktúrája ekkor még ezen belül érvényesül. Ami ugyanakkor a latinnak ez utóbbiban betöltött szerepét illeti, e tekintetben a fenti szövegelemzésekből levonható következtetések ténylegesen a Balogh által jelzett irányba mutatnak. Ami összességében visszaszorul tehát (vagy inkább: védekező pozícióba kényszerül), az a nemesi-rendi közösségtudatnak a latinhoz kapcsolódó alakváltozata.

csak részben alapultak a rendies motívumok szokásos elemeire és bennük a rendi identitáskonstrukción belüli átrendeződést sejtető mozzanatok is feltűnnek.

6.2.6. A szeptember 21-i leirat és az 1791. évi 16. törvénycikk

Szeptember 5-én, további apróbb simítások után az országgyűlés felhatalmazást adott a prímás, az országbíró, a személynök és a bán, valamint a „Státusok és Rendek” részéről Balogh Péter, Spisits János, Vay József és Beöthy Imre (Nógrád, Zala, Borsod és Bihar) vármegyei követek, ezenfelül pedig Aczél István ítélőmester alkotta küldöttségnek, hogy a hitlevéltervezet és az *antecoronationalis* cikkelyek hivatalos szövegét Bécsbe vigye és az uralkodó elé terjessze.⁹³⁶ A szeptember 5-én véglegesített hitlevéltervezetet Lipót elutasította, a feliratban szereplő törvényjavaslatok törvénybe iktatásához (a hadseregbe és a nemzeti tanácsra vonatkozó pontok kivételével) hozzájárult.⁹³⁷ A szeptember 5-i feliratban szereplő törvényjavaslatot a kancellária dolgozta át, és a korábban már említett szeptember 21-i királyi válaszleirat formájában jutott vissza a rendekhez. Ennek magyar nyelvre vonatkozó, Pászthory Sándor által jegyzett és többek közt a *nunc adhuc* betoldás jelentősége kapcsán már tárgyalt fejezete a következő:

„A magyar nyelvről szóló törvényt így kell módosítani: hogy mi biztosítjuk hű rendeinket a felől, hogy semmi igazgatásba nem viszünk be idegen nyelvet. Hogy pedig a magyar anyanyelvet idő folytán az ország kormánysszékeibe is be lehessen hozni, minden nyilvános iskolában tanítsák a magyar nyelv elemeit, az akadémiákon és az egyetemen pedig a magyar hivatalos stílust is. Végre minden alkalmas módot fel kell használni a magyar nyelv csinosítására és terjesztésére. Addigra is szabadságában áll a hatóságoknak saját körükben a magyar nyelvet használni ez ügyekben, de a kormányzószékekhez való jelentések, különösen azok, amelyeknek elénk kell jönniök, latin nyelven fogalmazandók. Ez marad most még (*nunc adhuc*) a kormánysszékek nyelve, de különösen törvénykezési ügyekben.”⁹³⁸

A Pászthory Sándor keze nyomát viselő szöveg magyar szempontból vett eredményeinek tekinthető, hogy egyrészt kikerült belőle a horvát különállás hangoztatása, másrészt a „most még” kitétel arra adott elvi lehetőséget, hogy később hivatkozási alapként szolgáljon arra nézvést, hogy a központi hatóságokkal való levelezés magyarul folyjon, végül a magyar nyelv csinosítására és terjesztésére vonatkozó kitétel is kiemelendő ebben a vonatkozásban. A leiratot a rendek november 14-i, a dikasztériumokkal való levelezés magyar nyelvűségét célzó feliratukban visszaküldték.⁹³⁹ Az Államtanács magyar nyelv ügyével szembenálló tagjai törekvései ellenére Ürményi József és Zichy Károly javaslatára újra felvették a szövegbe a *nunc*

⁹³⁶ Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben, 159–160. Az *antecoronationalis* cikkelyeket tartalmazó szeptember 5-i felirat magyar nyelvre vonatkozó részét (*De lingua peregrina ad manipulationem negotiorum publicorum non inducenda, Hungarica vero conservanda*) lásd Szekfű: *Iratok*, 223–224.

⁹³⁷ Szijártó: *A diéta*, 207.; Benda (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet, 604.

⁹³⁸ Mikó: *A magyar államnyelv kérdése*, 11–12. Mikó Marczali fordítását veszi át, az általa kihagyott „most még” (*nunc adhuc*) betoldásával. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 317. Lásd még: *Budán 1790dik Esztendőben*, 184–185., illetve Szekfű: *Iratok*, 224.

⁹³⁹ *Budán 1790dik Esztendőben*, 308., Szekfű: *Iratok*, 227.

adhuc kifejezést. Végül az 1791. január 8-i királyi leiratot⁹⁴⁰ a február 4-én tartott országos ülés⁹⁴¹ elfogadta, amihez képest később apró stiláris változtatások történtek, melyeknek a kancellária általi jóváhagyása után⁹⁴² megszületett az 1791. évi 16. törvénycikk, mely a lényegi pontokat tekintve a szeptember 21-i leirat elemeit tartalmazta.⁹⁴³

⁹⁴⁰ *Budán 1790dik Esztendőben*, 443., Szekfű: *Iratok*, 227–229.

⁹⁴¹ *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben*, 325–338.

⁹⁴² Szekfű: *Iratok*, 229.

⁹⁴³ Mikó: *A magyar államnyelv kérdése*, 12–13. A törvénycikket lásd *A nyelvhasználatra vonatkozó törvényi rendelkezések jelentősége* c. alfejezetben.

6.3. A magyar nyelv melletti érvek Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet

Az országgyűlési polémiák és néhány ahhoz kapcsolódó fontos álláspont vizsgálata segítségével némi betekintést nyerhettünk a nyelvkérdéssel kapcsolatos azon érvrendszerekbe, melyek a politikai döntéshozatalhoz közvetlenül, illetve szorosabb szálakkal kapcsolódó viták során nyertek megfogalmazást. Ezen korlátozott, és bár nyilvánvalóan messze nem a politikai intézményrendszerhez köthető diskurzus egészét prezentáló, de legalábbis a diéta esetében mindenképp a rendi politizálás központi jelentőségű fórumához kapcsolódó szöveganyag elemzése arra adott lehetőséget, hogy első lépésben „a politika tényleges működése során keletkezett szövegek”⁹⁴⁴ vizsgálata alapján közelítsünk az anyanyelvhasználat különböző aspektusait tematizáló korabeli diskurzushoz. Az ez alapján kirajzolódó kép figyelembevétele alapot adhat arra, hogy ebből kiindulva kísérletet tegyünk *Az igaz hazafi* azon eszmefuttatásainak elemzésére, melyek a műnek a közösség megszervezésével kapcsolatos alapkérdéseit a nyelvhasználat problematikájával összefüggésben tárgyalják.

A következő, a nyelvkérdéssel kapcsolatos vizsgálódásokat lezáró szövegelemzések középpontjában Osvald művének azon érvelései állnak majd, melyek a „nemzet” fogalmát explicit módon tematizálják: mivel a „nemzet” mibenlétét taglaló meglehetősen terjedelmes rész középpontjában az anyanyelv problematikája áll, az érvelések részletes elemzése remélhetőleg lehetőséget ad annak megvilágítására, hogy az anyanyelvhasználat fontosságáról alkotott elképzelések hogyan illeszkednek össze a műben a közösségiség alapkérdéseivel.⁹⁴⁵ Érdeemes tehát egyrészt kibogozni, mit is mond *Az igaz hazafi* konkrétan e tárgyban, másrészt pedig azt is tüzetesebben megvizsgálni, milyen narratív stratégiákat vet be mondandója retorikai érvényesítése érdekében. Mivel a szövegben található, az anyanyelvhasználattal kapcsolatos elképzelések megítélése tekintetében elengedhetetlen a diszkurzív kontextus figyelembevétele, ennek során igyekszem majd azokat (ahol erre mód nyílik) egyrészt az eddigi elemzések alapján nyert tanulságokkal szembesíteni, másrészt pedig a röpiratos anyagból vett, párhuzamos érvelésmódokkal is összevetni.⁹⁴⁶

⁹⁴⁴ Szijártó: *Ember és struktúra a 18. századi Magyarországon*, 358.

⁹⁴⁵ E szövegrészek áttekintése során a mű második fejezetének a „haza” fogalmát tárgyaló első felét követő azon passzusaira fogok tehát koncentrálni, melyekben Osvald a „nemzet” meghatározására tesz kísérletet. (Osvald: *Az igaz hazafi*, 16–29.)

⁹⁴⁶ A nyomtatásban megjelent „röpiratos” anyag vonatkozásában bár nem kizárólag, de elsősorban a magyar nyelven írt és a nyelvkérdésről explicit módon megnyilatkozó szövegekre fogok koncentrálni. A magyar nyelv fontosságáról szóló diskurzus kontextusának érzékeltetése céljából a következőkben tehát mindenekelőtt az 1790-es évek elején megjelent azon néhány, részben már említett magyar nyelvű munkára fogok támaszkodni, melyekben „nemzet” és „anyanyelv” egymás általi meghatározottságának tétele explicit módon is

Osvald szövegszervezési stratégiájának egyik alapvető jellegzetessége, hogy a művet tematikailag összetartó két meghatározó jelentőségű főfogalmat („haza”, illetve „hazafi”) más közösségképző erejű fogalmakkal társítja, illetve hogy ezekbe különböző beszédmódokból, diskurzusokból származó képzet- és értékvonatkozásokat sűrít bele. Ennek egyik eklatáns példája az, ahogyan társfogalomként a „nemzet” fogalmát és az azt meghatározó egyik jellemzőként az anyanyelv kategóriáját játékba hozza, mégpedig úgy, hogy az utóbbit olyan beszédmódokba is beleilleszti, melyeknek a nyelv tematikája egyébként nem, vagy általában más formában képezi részét. E művelet eredményeképpen a beszédmódok egyes elemei mind a „nemzet”, mind a „haza/hazafi” fogalmainak szemantikájába beleíródnak és így az e fogalmakkal megjeleníteni szándékozott közösség meghatározó jegyeiként nyerik el értelmüket a szövegben. Ahhoz, hogy az anyanyelvhasználat témája kontextusában domináló beszédmódok használatát, illetve ezen belül ezek átírásainak legegységesebb eseteit bemutassuk, mindenekelőtt azon passzusokat szükséges áttekinteni, melyekből az anyanyelv nemzeti közösség szempontjából vett jelentőségének állítása kibontható. Ezt a következőkben a műben az anyanyelvhasználat problematikájával kapcsolatban megjelenő fő altémákra bontva tárgyalom.

megfogalmazódik. A nyelvhasználattal kapcsolatos korabeli viták természetesen nem merülnek ki az eddig áttekintett diétaipolémiaiban és a nyomtatott anyag említett, sokszor ehhez kapcsolódó magyar nyelvű szegmensében. Céлом a következő fejezetekben nem a diskurzus teljességre törekvő elemző bemutatása, hanem azon kontextus felvázolása, amely Osvald érveléseinek aktuális vitakörnyezetét adta.

6.3.1. Az „uralkodó nemzet” és a nemzet jele

Elsőként lássuk azt a szövegrészt, ahol az anyanyelv használatának általános igényéből fakadó, közvetlen politikai konzekvenciákkal is bíró követelések a leghatározottabb formában fogalmazódnak meg. Oswald itt a magyar nyelv használata melletti érvei alátámasztására a következő megfontolást teszi:

„Tudjuk ugyan mit mondanak ezekre [ti. a magyar nyelv használata melletti érvekre] a’ Deák nyelvnek mód nélkül való pártfogói; a’ Magyar nyelv úgymond Hazánkban nem közönséges mindenkéül, mert vagynak Tótos Vármegyék is, melyekben a’ köz nép Magyarul igen keveset, vagy éppen semmit sem tud; de mi erre csak azt adjuk válaszul, hogy olyatán Vármegyénk tsakegy is nintsen, hol a’ Tiszt-viselők, és Fő Rendek Magyarul ne tudnának; sőt a’ köz Nép között is sokan találkoznak, kik ezen nyelvet értik; Azért is semmi nem volna még is illendőbb, mint sem, hogy a’ ki a’ Magyar kenyeret szereti, nyelvünk, ’s ez által Nemzetünket is szeresse s’ betsüllye meg! Ha az idegenek törvényeink meg tartásokra majd azonnal kötelesek, mihelyt országunkba bé-lépnek, mért nem lehetne Hazánk lakossait arra kinszeríteni, hogy annak a’ földnek nyelvét tanulják meg, melynek zsirjával élnek? De elég az, hogy Magyar és Erdély országban sokkal többen vagynak a’ Magyarok más Nemzeteknél, azért is illendő, hogy a kisebb rész alkalmaztassa magát a’ nagyobbikhoz. A’ Németes és Tótos vármegyéket ’s Királyi városokat lehetne ezen törvény alól egy ideig mentekké tenni, a Horvátokat pedig [...] született nyelvek mellett hagyni.”⁹⁴⁷

A passzus értelméhez érdemes egy, a fentiekre több szempontból is emlékeztető kortárs eszmefuttatást felidézni. Sok tekintetben hasonló gondolatok fogalmazódnak meg ugyanis Kiss József röpiratának lapjain, mely két évvel korábban, 1790-ben látott napvilágot:⁹⁴⁸

„Tsudálkozásra méltó dolog, hogy a’ *Tótok* és az *Horvátok* olly nagyon ellenzik a’ magyar nyelvnek fel állítását, és meg nem gondolják, hogy az Ország nem Tót, avagy Horvát, hanem *Magyar*-ország; Magyar-ország pedig a magyar Nemzetről nevezetik, és a magyar nemzetnek élő nyelve se nem tót, se nem horvát, hanem magyar. Minden nemzet, ha vagyon különös tulajdon országa, és Fejedelme, nem csak helyesen tselekszik, hanem tartozik-is az anyai nyelvét fel-állítani, és védelmezni, mert különben attól a’ nemzettől bizonyossan el nyomatik és rabbá tétetik, a’ melytől a’ nyelvet költsön veszi. [...] Ha valaki kíván a magyarok után, avagy a’ Magyarokkal boldogúlni, az tartozik mindenkéül magyar lenni, hogy így minden részrevonás el-vágassék, és a szükséges egygyesség helyre-hoztathassék.”⁹⁴⁹

⁹⁴⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 24.

⁹⁴⁸ Ballaginál még Rác Sámuel pesti orvosprofesszorszerepel a röpirat „valószínűsíthető” szerzőjeként. Ballagi: *A politikai irodalom*, 605. Mint már említettük, Némedi Lajos állapította meg, hogy a szöveg valójában Kiss munkája. Ennek ellenére a röpirat Kosáry művelődéstörténeti összefoglalásában még Rác neve alatt fut. Kosáry: *Művelődés*, 510. A pamflet egyébként hosszabb szövegrészeket vesz át a bécsi Magyar Kurir 1790. március 31-i számából és Bessenyei Magyarságából, valamint Rácztól származó betoldásokat is tartalmaz. (Az előbbieket a szöveg megnevezi, az utóbbiakat Némedi Lajos mutatta ki. Amennyiben ilyen átvett vagy Ráczhoz köthető részek kerülnek az elemzés látókörébe, külön jelzem.) Az azonosításhoz lásd Némedi: *Egy 1790-es röpiratunk szerzősége*, 596–598. Kiss mint udvari orvos Széchényi Ferenc környezetéhez tartozott. Szinnyei: *Magyar írók*, 334–335.

⁹⁴⁹ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 13–14.

Mint látható, a két érvelés a magyar nyelv propagálásának egyaránt egy olyan regiszterét szolgáltatta meg, amelyben a diétai vitákban elhangzott, hasonló argumentációkhoz képest összességében radikálisabb igények jelennek meg, mégpedig a magyarok „többségének”, illetve „uralkodó mivoltának” tézise alapján. Talán nem túlságosan nagy merészség azt állítani, hogy elvileg elképzelhető és bizonyos szempontok alapján akár meg is alapozható egy olyan értelmezői pozíció, mely az idézett passzusokat minden különösebb árnyalás nélkül is egy olyan „protonacionalista” érvelésmód eklatáns példáiként kezelné, mely a későbbi „kifejlett” nacionalizmus közvetlen eszmetörténeti „előzményét” képezi.⁹⁵⁰ Ebben az értelmezésben a szövegrészletekben a 19. századi nemzetépítés 18. század végi eszmei gyökerei a maguk egyértelműségében tárulnának fel az adott szövegvalóságok szintjein. Látható, hogy ebben a megközelítésben a két kiragadott passzus – nyilván sok más rokon szövegrészlethez hasonlóan – éppenséggel a 18. század végi „előzmények” és a 19. századi „érett formák” összekötéséből adódó kontinuos „nemzeti” fejlődéstörténet nagy narratívája számára szolgálhatna illusztrációul és egyúttal megalapozásul. Eme túlságosan is leegyszerűsítő szemléletmód helyett a „nemzet” és az „anyanyelv” kategóriáinak *Az igaz hazafiban* tetten érhető összefonódásait Kiss párhuzamos érveléseinek figyelembevételével értelmezni próbál, illetve ezek eszmetörténeti kontextusba helyezését célul kitűző következő elemzés abból indul ki, hogy ahhoz, hogy a magyar nyelv elsőségét – kissé leegyszerűsítve és némileg anakronisztikusan kifejezve – a magyar nemzet „államalkotó” képességének megállapításával megalapozó gondolatmeneteket a nemzetépítés *longue durée* folyamatához képest eszmetörténetileg valamiképpen elhelyezzük, érdemes a kiválasztott szövegrészleteket árnyaltabb elemzés alá vonni.⁹⁵¹

Amellett szeretnék érvelni, hogy „a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén” elkülönülő „új közösségtudat”⁹⁵² eszmetörténeti nyomait már a 18. század végére vonatkozóan valószínűsítő szemlélet nem feltétlenül kell, hogy egyúttal egy olyan teleologikus narratíva működtetésével is együttjárjon, mely e mozzanatoknak a 19. századi nemzetépítéssel

⁹⁵⁰ Némédi Lajos például Kiss szövege kapcsán a fogalmi differenciálást mellőzve jelenti ki, hogy a szerző „a magyar nyelv kérdésében erősen nacionalista hangokat üt meg”. Némédi: *Egy 1790-es röpiratunk szerzősége*, 597.

⁹⁵¹ Amit a szövegek vonatkozásában – jobb híján – az „államalkotó képesség” kritériumára hivatkozó érvelésmódnak nevezek, amennyire lehetséges, szeretném elhatárolni azoktól a konnotációktól, melyek azt mindenféle differenciálás nélkül egyrészt a modern értelemben vett „államiság” fogalomköre, másrészt pedig a későbbi magyar nacionalizmus „államalkotó nemzet” fogalma felé közelítenék. Ebben az értelemben – Szűcs Jenő kifejezésével élve – „technikai segédfogalomról” van szó. A „nemzeti állam” és az „állam” 19. század előtti időkre vonatkozó, ilyen technikai segédfogalomként való használatáról lásd Szűcs Jenő: *„Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban*, 225. és 274.

⁹⁵² Debreczeni: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, 548.

való kapcsolatát egy egyenes vonalú, a megszakítottságokat figyelmen kívül hagyó, kontinuum történet formájában vázolja fel. Úgy gondolom, mind a két szövegrészlet esetében, mind pedig általában véve, a magyar nyelv elsőségét a fentiekhez hasonló érvkészletek mentén tematizáló gondolatmenetek elemzésekor a teleologikus szemléletmód elkerülésének egyik evidens eszköze az lehet, hogy tüzetesen megvizsgáljuk, hogy eme érvelésmódokon belül milyen fontos politikai-társadalmi jelentőségű fogalmak jelennek meg, ezek milyen beszédmódokkal „íródnak egybe”, hogyan fonódnak össze ezekkel, illetve hogy az egymáshoz kapcsolás műveletei milyen retorikai stratégiák mentén valósulnak meg az adott szöveg egészen belül.⁹⁵³ Ahhoz, hogy a két fenti passzus vonatkozásában az elemzés eme szintjeire eljuthassunk, a szóban forgó idézetek belülről kibontott értelmének a szűkebb szöveggörnyezethez való viszonyából érdemes kiindulni.

A fenti két idézet alapján prezentált érvelésmód azon rétege, melyben a magyarok „uralkodó mivoltára” és a magyar nyelv ebből következő előjogaira történik utalás, nyilvánvalóan azon érvrendszer ellennarratívájának tekinthető, mellyel korábban a horvát rendek nevében megnyilatkozó, azok nyelvkérdésben elfoglalt álláspontját közvetíteni szándékozó, 1790-ben megjelent *Declaratio* elemzése során találkoztunk.⁹⁵⁴ Mint láttuk, ezen érvrendszer központi motívuma azon gondolatmenet, miszerint a magyarok túl kevesen voltak a honfoglaláskor, amiből következően nem tudták benépesíteni a Kárpát-medencét, az egyenrangú nemzeteknek otthont adó multietnikus területen pedig a közvetítő nyelv a latin lett. Ezen érvrendszernek az Osvald és Kiss imént idézett eszmefuttatásai szempontjából vett legfontosabb eleme, hogy mindez előbbiben is összekapcsolódik a kortárs demográfiai helyzetre való reflexióval: mint láttuk, a magyar nyelv dominanciájával szembeni érvelésben azonban nem a magyar nyelvet beszélők túlsúlya hangsúlyozódik, hanem éppenséggel ennek ellenkezője, amennyiben ebben a narratívában a magyarok a népesség alig egynegyedét teszik ki, a magyarul tudók aránya pedig az összlakosságon belül nem haladja meg az egyharmadot. Bár explicit utalások híján a két narratíva kapcsán konkrét hatástörténeti szál – adott szerzők és szövegek közti konkrét vita – nem mutatható ki, a horvát álláspontot summázó irat vonatkozó

⁹⁵³ Lásd ehhez Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 159., ahol a szerzők a 18. század végi röpiratirodalom vonatkozásában a „nacionalizmus genezisé” mint lehetséges kutatási témát ajánlva a kollektív identitáshoz kapcsolódó fogalmak és az azt tematizáló beszédmódok egymást kiegészítő, összetett elemzését javasolják. A fogalmak redeskripciójáról, mint a legfontosabb ide kapcsolható szövegszervezési stratégiáról lásd Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 63–64. A beszédaktusok szintjén megfogható értékvonatkoztatás-átírásookról lásd Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 120.

⁹⁵⁴ Lásd *A latin melletti érvek további aspektusai* című fejezetet.

részletei, valamint a fenti két idézet nyilvánvalóan ugyanazon diskurzus központi kérdésére adott két merőben ellentétes válaszkísérletet prezentálnak.

Emellett az is nyilvánvaló, hogy mind *Az igaz hazafi*ből származó részlet, mind pedig az *Emlékeztető beszéd* kiragadott passzusa, a szövegben hozzájuk kapcsolódó más részekkel együtt a magyar nyelv terjesztése mellett érvel, mégpedig úgy tűnik, a Péter László által a 18. század végének születő magyar „nacionalizmusa” vonatkozásában megállapított igényszintet (vagyis, hogy a politikai intézmények nyelve legyen magyar)⁹⁵⁵ bizonyos értelemben meghaladva. Általános jellegű igényként mindkét szöveg a magyar nyelv elsajátítását fogalmazza meg. *Az igaz hazafi*ből idézett sorok mellett e tekintetben az *Emlékeztető beszéd* azon fejezetének címére érdemes utalni, melyből maguk az idézetek is származnak: „Minden ember, a’ ki magyar nevet, és magyar szabadságot keres, avagy bir, tartozik magyarul megtanulni.”⁹⁵⁶ Az ennél konkrétabb követelések vonatkozásában az idézett passzus azon normatív alapállású részlete hozható fel, ahol a szöveg az „államalkotó nemzetekkel” szemben támasztott azon elvárásról beszél, mely az „anyai nyelv felállítására” vonatkozik. Ez utóbbi kitétel szövegen belüli jelentése egy korábbi megállapítással összevetve állapítható meg, miszerint „[m]agyarul kell tehát minden tanítást, és hivatalt folytatni, ha boldogulni akar a magyar”.⁹⁵⁷ Kiss szövegében tehát konkrétumként a magyar nyelvű oktatásra vonatkozó igény és az intézmények magyar nyelvűségének szükségessége fogalmazódik meg. Oswald pedig – a magyar nyelv elsajátításának a „Haza lakossáival” szemben támasztott, az imént idézett szövegrészben megfogalmazott normatív elvárásán túl⁹⁵⁸ – konkrét igényként a „Kormányzás”, a „törvények” és a „tudomány”, később pedig, mintegy összefoglaló jelleggel „mindennemű köz dolgaink” magyar nyelvűségének – várható – áldásos hatásairól értekezik.⁹⁵⁹ Összességében mindkét szövegről elmondható, hogy a kimutatható, bizonyos fokig konkrétan nevezhető „követelések” mögött az elvárások egy átfogóbb, csak elmosódó kontúrokkal körülírható szintje sejlik fel, mely közelebbi kritériumok megadása nélkül, a magyar nyelv elsajátításának általános jellegű igényét támasztja.⁹⁶⁰

⁹⁵⁵ „[A] 19. század elején [...] tétel lett, hogy ’magyar kell legyen az ország nyelve’. Megjelenésekor – a századforduló előtt – a magyar nacionalizmus ezalatt azt értette, hogy a politikai intézmények nyelve legyen magyar; az 1830-as évektől már azt is, hogy a nem magyarul beszélő társadalom magyarosodjék.” Péter: *A magyar nacionalizmus*, 70. (Kiemelés tőlem, H. H.)

⁹⁵⁶ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 13.

⁹⁵⁷ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 12.

⁹⁵⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 24.

⁹⁵⁹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 21., 27.

⁹⁶⁰ A követelések tekintetében egyébként az 1790 körül keletkezett, a magyar nyelv mellett érvelő magyar nyelvű munkák jelentős részére inkább az általános jellegű megfogalmazások jellemzők. Jó példa erre Vedres István már többször említett munkája, melynek egyik szöveghelyén a szerző nemes egyszerűséggel a magyar nyelv

Hogy a szövegeknek a magyar nyelv elsajátítására vonatkozó ezen utóbbi, kiterjesztő jellegű elvárása valójában kikre is vonatkozik, nem egyértelmű: különböző szöveghelyeken más és más vonatkoztatási keretek valószínűsíthetők. Úgy tűnik, Kiss „Horvátokkal” és „Tótokkal” szembeni kifakadásának, azok magyar nyelvvel szembeni ellenállása felemlégetésének apropóját a horvát rendek és néhány északi megye a diétán a nyelvkérdésben elfoglalt, latint védő pozíciója adta.⁹⁶¹ Egyéb jelek mellett (vö. a szóvan forgó fejezet címében szereplő „magyar szabadság” fordulat) e mozzanatot is figyelembe véve az *Emlékeztető beszéd* esetében társadalmi vetületben az imperatívusz referenciális bázisát legszűkebben megvonva a Magyar Királyság nemességének egészére vonatkozik az elvárás. A „minden tanítás” magyar nyelvűvé tételére vonatkozó általános kijelentés ugyanakkor ennél szélesebb vonatkoztatási kört (is) sejtet, ugyanúgy, mint az a kitétel, miszerint „Magyarországban minden Nemzet tartozik magyarul megtanulni, ha a’ Magyaroknak szabadságát, és boldogulását elő-mozdítani kívánja”.⁹⁶² Az *igaz hazafi* fentebb idézett passzusa pedig *expressis verbis* „köz népről” is beszél.⁹⁶³

Mindkét szövegre igaz, hogy az érvelés során, ha pusztán konkrét etnikai csoportokat jelölni hivatott kifejezések használatának formájában is, de az etnikai dimenziót is játékba hozzák. Vagyis, nemcsak a nyelvi, hanem ezzel összefüggésben az etnikai hovatartozás szempontjai alapján történő diszkurzív csoportképzés mozzanatai is megfoghatók mindkét textusban. Még akkor is, ha felvethető, hogy ez adott fogalomhasználatok vonatkozásában, illetve bizonyos (a szövegek potenciális olvasóközönségét is figyelembe vevő) olvasatban praktikusán a nemességen belül elkülönített csoportokat jelent. Elméleti síkon és általános értelemben megállapítható, hogy kiemelkedő történeti jelentőséggel bíró, adott esetben akár közösségképző erejű társadalmi-politikai főfogalmakra egyfajta szemantikai komplexitás a jellemző: eszmetörténeti hatóerejüket éppen eme jellegzetességükből nyerik.⁹⁶⁴ Ennek egyik eklatáns megnyilvánulása a „nemzet” fogalmára jellemző szemantikai nyitottság, mely lehetőséget ad arra, hogy az potenciálisan mind a rendi, mind pedig a közös leszármazás

„fényességének” a „Magyar Szent Korona Országai”-ra való kiterjesztéséről beszél. Vedres: *A’ magyar nyelvnek*, 30.

⁹⁶¹ A korábbi részletes elemzések mellett a horvát rendek és a „tótok” álláspontjához lásd még Szekfü: *Bevezetés*, 49–50.; Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. kötet. 363., 372.

⁹⁶² Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 35. (Kiemelés tőlem, H. H.) Bár a „szabadság” első olvasatban a nemességre való vonatkozásra enged következtetni, a „minden Nemzet” kitétel (ti. több van, nem csak az egységes „nemesi nemzet”) ezt az értelmet relativizálja, és ebben az adott kontextusban lehetővé tesz egy olyan interpretációt is, melyben a „szabadság” eloldódik a nemesi képzetrendszerrel és egy etnikai-nyelvi alapon elképzelt „nemzet” attribútumává válik.

⁹⁶³ Osvald: *Az igaz hazafi*, 24.

⁹⁶⁴ Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*, 134–135.

genealógiai alapozású elbeszélésre és az ezzel összekapcsolódó nyelvközösségre alapozott identitásdimenziót is magában hordozza.⁹⁶⁵ A „nemzet” fogalmának eme komplexitásával szoros összefüggésben az *Emlékeztető beszéd* vonatkozásában az „ország” fogalmiságát illetően is feltételezhető egyfajta többértékűség: úgy tűnik, a rendi „ország” jelentéstartalma mellett – a „nemzet” etnikai-nyelvi jelentéskomponensével korrelálva – az „országterület” értelem relevanciája sem zárható ki teljesen a szöveg fogalomhasználata vonatkozásában. Bár Osvald munkájában az „ország” fogalmának ez kettős jelentéstartalma a konkrét fogalomhasználat szintjén nem érhető tetten, mivel az etnikai csoportfogalmak mozgósításának és a nemességhez való beszédnek összefonódása nem csak Kiss szövegében, de *Az igaz hazafiban* is érzékelhető, érdemes ennek az *Emlékeztető beszéd*ben található „kibontott” változatát tüzetesebben szövegelemzés alá vetni. Hogy e potenciálisan többszörös jelentésfedezettel bíró főfogalmak vonatkozásában az „etnikai kötelékeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó, részben territorializált nyelvnemzetiséggel”⁹⁶⁶ korreláló jelentéskomplexum mennyiben mutatható ki a röpirat szövegében, akkor derülhet ki, ha egyrészt felfejtjük a szövegben implikált, a „nemzet” és az „ország” fogalmi közti viszonyrendszert, valamint ezzel összefüggésben közelebbről megvizsgáljuk azokat az elgondolásokat is, melyeket az anyanyelv és a nemzeti önzonosság viszonyáról fejt ki a szöveg.

Ha az *Emlékeztető beszéd*ből való, fent idézett érvelés vázát adó egyes gondolati elemeket formális értelemben kíséreljük meg elkülöníteni egymástól, azt láthatjuk, hogy az a

⁹⁶⁵ A fogalomba bekódolt jelentésszöveggégek történeti dimenzióiról lásd Szűcs: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, 252., ahol Szűcs a nemzet fogalmába beleírt háromrétegűséget állapított meg a középkor kapcsán, úgy, hogy közben ezek viszonyának, „belső fejlődésének” 19. századig ható érvényességére is utalt. Ma is messzemenően releváns megállapításait követve érdemes a 18. század végi identitáskonstrukciók és a középkori előzmények viszonyáról röviden szót ejteni. A rendi *natio*, vagyis a nemesi nemzet rendi-korporatív alapon szerveződő politikai közösségének Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ával az 1280-as évek közepén megalapozott nemesi eredetközösségikoncepciója a 18. században is egyértelműen kimutatható. (Persze a középkori formákkal már nem teljesen azonos változatokban.) Ugyanez igaz a közös leszármazás tudatára épülő és részben nyelvi-kulturális alapokon nyugvó etnokulturális-hagyományelvű közösségikoncepcióra. Ez utóbbi azok külön etnikai tudatát is elismerte, akik vélt vagy valós eredetükről alkotott képzeiteik, nyelvük, szokásaik stb. szerint csoportként elkülönültek. A Szűcs Jenő által a középkor vonatkozásában „államnemzetiséggént” emlegetett változat megfelelője pedig, az állam *regnum* és *dinasztia* közötti megosztottságának megfelelően két variánsban is, ugyancsak létezett a kora újkorban. Egyrészt a Hungarus-tudatnak nevezett területelvű-alattvalói közösségfogalom formájában, mely alapján Hungarusnak számított mindenki, aki a Magyar Királyság (*regnum Hungariae*) alattvalója volt, másrészt pedig a Habsburg Birodalomhoz kötődő „dinasztikus identitásként”. Eme „identitás egységek” korántsem voltak összeegyeztethetetlenek, egy személy egyszerre több ilyen másodlagos közösség tagja lehetett egyidejűleg. Fontosnak tartom külön kiemelni, hogy az egyazon fogalomba beleírt többféle jelentés szövegen belüli párhuzamos, egyidejű érvényesülése szempontjából a szerzői intencionalitás kérdésfeltevése nem feltétlenül releváns. „Minden, valamennyire összetett szöveg” Quentin Skinner által (Ricoeur nyomán) „jelentésfeleslegnek” nevezett alapjellemezőjéről lásd Bene: *A politika műfajai*, 98.

⁹⁶⁶ Szűcs: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban, 252.

magyar nyelv „felállításának” szükségességét négy, az érvelés során egymással legalábbis implicit módon összekapcsolódó mozzanathból vezeti le. Az első mozzanatot egy *elnevezésre* való hivatkozás képezi, melyben a „Magyar” szó szerepel („Magyar-ország”), a másodikat pedig egy, az elnevezésből kiinduló *következtetés* alkotja, miszerint az az államalakulat, mely a „Magyar-ország” nevet viseli, éppenséggel annak okán „neveztetik a magyar nemzetről”, hogy ez utóbbira igaz, hogy „országa” és „Fejedelme” van. Amennyiben a gondolatmenetnek pusztán ezeket az elemeit vennénk figyelembe, a „nemzet” és az „ország” fogalmaiba bekódolt szemantikai többrétégségnek az *Emlékeztető beszéd* passzusaira való vonatkoztathatósága kapcsán tett latolgatásaink végére akár pontot is tehetnénk: „ország” és „nemzet” ebben az összefüggésben a „régí”, rendi értelemben kapcsolódik össze. A vizsgált gondolatmenet formális struktúrájának második szintjét alkotó két további mozzanat azonban bizonyos fókig relativizálja ezt az értelmezést.

A harmadik mozzanat ugyanis, egy általános érvénnyel megfogalmazott *elvárás*, mely szerint az a „nemzet”, melynek „különös országa és Fejedelme” van, tartozik „anyai nyelvét fel-állítani és védelmezni”, végül pedig a negyedik, egy ellentmondást nem tűrő hangon tett *megállapítás*, miszerint „a magyar nemzetnek élő nyelve se nem tót, se nem horvát, hanem magyar”, az anyanyelv kategóriájának beemelésével mintegy tovább bővítik és egyúttal átírják azt az összefüggésrendszert, melyet a „nemzet” és az „ország” fogalmainak fenti, rendi jelentésszféra határozott meg. Azon korreláció alapján, mely általános értelemben a „nemzet” és az „anyanyelv”, valamint konkrétan a „magyar nemzet” és a „magyar nyelv” fogalmainak egymáshoz közelítése nyomán a szövegrészletből kiolvasható, a „rendi” jelentéskomplexum potenciáljának gyengülése már ezen a ponton is érezhető. Ez azonban igazán markánsan az anyanyelv és „nemzet” közt tételezett viszonyrendszert tematizáló azon szövegrészek bevonásával detektálható, ahol a nyelv már egyértelműen a nemzet jeleként tűnik fel.

„Ugyan-azért halálosan-is vétkeznek azok a’ magyarok az hazájok ellen, a’ kik magyarul meg-nem tanultak, és szégyen ’s gyalázat annak magyar nevet viselni, a’ ki magyarul nem tud; [...] Ugyan mond meg kérlek! hogy miből esméred meg leg-inkább a Nemzetet? Úgy é, hogy a’ nyelvéből? ’S hogy neveznéd azt a’ nemzetet, a’ kinek élő nyelve nem volna?”⁹⁶⁷

A nyelv nemzetet jelölő, reprezentációs felfogása bontható ki a szövegrészletből, melyben a nemzetet meghatározó legfontosabb jelként az anyanyelvet tételeződik.⁹⁶⁸ Érdemes felfigyelni

⁹⁶⁷ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 11. (Kiemelés tőlem, H. H.)

⁹⁶⁸ Ez nem mond ellent annak, hogy a szöveg egyébként oldalakat vesz át Bessenyei Magyarországnak instrumentalista ihletettséggel passzusaiából és a szöveg más helyein is kimutatható a nyelv vehikulum-felfogása. Vö. például Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 16. Sőt az idézett szövegrészlet maga is a Magyarország azon passzusának

a kizárás azon gesztusára, mely ezt az egyébként általános érvennyel megfogalmazott összefüggést csak a magyar nyelv vonatkozásában érvényesíti és a többi „nemzetet” illetően figyelmen kívül hagyja, valamint az ezen kizárást megalapozó, az érvelésbe implicit módon beleírt tételre is, miszerint a fent emlegetett *elnevezés* („Magyar-ország”) egyrészt annak nyelvi jeleként tűnik fel, másrészt pedig ilyen minőségében annak igazolásaként is funkcionál, hogy a „nyelv felállításának” *elvárása* nem a többi, hanem a magyar „nemzet” vonatkozásában érvényesítendő.⁹⁶⁹

Ezen túlmenően azonban a vizsgált két főfogalom szemantikájára vonatkozó kérdésfeltevés tekintetében nem önmagában annak van kiemelt jelentősége, hogy a nyelvi elem a magyar nemzet vezető szerepének implicit állítását alátámasztó összefüggésbe (nevezetesen, hogy a „magyar nemzet” az „ország”, a „Korona”⁹⁷⁰ letéteményese) beemelődik. Úgy gondolom, a nyelv nemzetet jelölő minőségben való tételezése az, ami ezen összefüggést konstituáló fogalmak jelentéstartalmait igazán jelentős mértékben módosítja és ezek olyan szegmenseit domborítja ki, melyek egyébként rejtve maradnának. Ily módon a „nemzet” fogalmának nyelvi-etnikai komponensei és ezzel összefüggésben az „ország” fogalmának „területiséggel” kapcsolatos képzettartalmai bizonyos értelemben felülírják a rendi jelentéssdimenziót. A fogalmak szemantikájának totális átírásáról azonban nincs szó: mind a területi képzetekkel kiegészülő nyelvi-etnikai, mind pedig a rendi értékvonakoztatási

szövegszerűen kimutatható hatását mutatja, mely egyébként Bessenyei eszmerendszerébe – a gondolatvilág koherenciáját kimutatandó – talán túlságosan is esszencialista módon beillesztett (a Magyarság más részeinek vonatkozásában kétségkívül megállapítható) instrumentalista-felfogással is erőteljes feszültségben áll. Bessenyei: *Magyarság*, 589. Bessenyei instrumentalizmusáról lásd Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 38–43. (A Magyarság vonatkozásában főként: 41.) Ugyancsak ide tartozik az a szintén Bessenyei egy gondolatmenetére emlékeztető kitétel, miszerint azok a nemzetek, melyek saját nyelvüket nem „védelmezik”, hanem egy másik nemzet nyelvét veszik át, „elnyomatnak” és „rabbá tétetnek”. Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 13. A nyelv elvesztéséből ezen a szöveghelyen tehát nem a nemzet „névnélküliségéből” adódó identitásvesztése, hanem annak szolgai állapotba kerülése következik. Itt Bessenyei hatástörténetének azon aspektusa látszik megnyilvánulni, melynek lényege, hogy a reprezentációs felfogás képviselői Bessenyei nyelvvel kapcsolatos eszméinek instrumentalista elemeit úgy veszik át, hogy közben azokat mintegy meg is haladják. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 125. Bessenyei művelődéspolitikai gondolatainak az 1790 körül keletkezett röpiratokra való hatását tárgyalva a recepció hasonló momentumait emeli ki Némedi Lajos is, mégpedig többek közt éppen Kiss röpirata kapcsán. Némedi: *Bessenyei György utóéletéről*, 754. Úgy gondolom, az átvétel eme simulékonyasága már önmagában is arra utal, hogy Bessenyei eszméin belül sem feltétlenül szükséges a teljes koherenciát keresni. Felvethető, hogy a tisztán instrumentalistának minősíthető elemeken túlmenően olyan mozzanatok is fellelhetők benne, melyek a nyelv egy másik felfogása felé mutatnak.

⁹⁶⁹ Kiss látszólag levonja az általánosan megfogalmazott elvárás gyakorlati következményeit is, amikor a szöveg felveti annak elvi lehetőségét is, hogy akár a „Tót” vagy a „Horvát” (nemzet) is betölthetné azt a funkciót, melyet jelenleg a magyar tölt be: „Ha tehát a’ Tót, avagy az Horvát meg-mutattya, hogy nem a magyaroké, hanem övé az Ország, a’ Korona, és a’ Fejedelemség, akkor állítsa fel a’ maga nyelvét, de ne hívja az országot magyar országnak, és magát ne nevezze magyarnak, hanem mondja vagy Tótnak vagy Horvatnak.” Ez persze pusztán retorikai túlzás, és abszurdításának implikált sugalmazásával éppenséggel a felvetés ellenkezőjének, vagyis a magyar nyelv elsőségének jogosultságát hivatott erősíteni. Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 13.

⁹⁷⁰ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 13.

rendszerek relevanciája kimutatható marad. „A politikai tér alapszavainak [...] a hallgatóságra gyakorolt érzelmi hatóerejét” kihasználó, ám „mindezt az érzelmi energiát és legitimációt egy, az addigától eltérő [...] üzenet kifejezésére” összpontosító redeskriptív stratégiák azon változatával szemben, mely „a kulcsszavak teljes újírásával és az érték-attribúció teljes felforgatásával” él, a röpiratban inkább azon „kevésbé radikális” variáns mutatható ki, mely az értékvonatkoztatásokat „nem irányukban, hanem inkább arányaikban” változtatja meg.⁹⁷¹

Az anyanyelvet a közösséget meghatározó jegyek közé beemelő felfogás korabeli elterjedtségét érzékeltetendő érdemes utalni arra, hogy az a korona szimbolikus és konkrét politikai szerepét tematizáló diskurzuson belül is feltűnt. Nemcsak az mondható el tehát, hogy a kilencvenes évek elején még mindig nagyon jelentős mértékben a józsefi politika centralizáló elemeire (az anyanyelv problematikája esetében a nyelvrendeletre) reagáló, szélesebb értelemben vett nemesi szabadságdiskurzusba „szivárgott be” a nyelvi tematika,⁹⁷² de az is, hogy ezen belül a kifejezetten a fejék politikai és közösségi önmeghatározást érintő jelentőségét tematizáló szövegek között is ismertek olyan, az 1790-es évek elején megjelent szövegek, melyek a koronadiskurzus szokásos elemeit az anyanyelv használatának és fejlesztésének témájával kapcsolták össze.⁹⁷³ A magyar nyelv meghatározó, átfogó politikai és szimbolikus

⁹⁷¹ Trencsényi: *Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek*, 63–64. Hangsúlyozni kívánom, hogy bár magam is a „stratégia” kifejezést használom, ez némileg megtévesztő lehet, hiszen az általa megjelölni hivatott műveletek tekintetében felvethető tudatosság legalábbis nehezen verifikálható, illetve ennek egy igen széles skálája valószínűsíthető.

⁹⁷² Tipikus példája található ennek az 1783-tól 1810-ig helytartótanácsi köznemesi tanácsosi tisztséget, illetve 1797-től 1810-ig helytartótanácsi irodaigazgatói posztot betöltő, az 1790–91. évi országgyűlésen pedig Pest megye követeként részt vett Darvas Ferenc írásában, melyben a II. József uralkodása alatt elszenvedett, a nemzet eltiprásával egyenértékűként ábrázolt sérelmek között az anyanyelv eltörlése is szerepel: „Nem tzelom kedves Hazámfiak! több időktől, de nyomosabban kilentz Esztendőktől sulyosan viselt viszontagságaink előszámlálásával, fel-vájni még bé sem bőrdőzött sebeinket. [...] Felséges Második Jósef” volt Uralkodónknak Eleitől meg-hagyatott hites Szövetségnek [sic] el-mellőzését. Törvényeinken épült Szabadságaink meg-nem sértése eránt meg-kivántató esküvésnek el-mulatását. A’ Hazát a’ Király számára, a’ Királyt viszont a’ Haza részére el-jegyező ’s le-kötelező koronázatás szentséges diszének meg-vetését ’s félre-tételét. Hazánk Szent Koronájának, ’s azzal járó több kintseinek erőszakos el-ragadását. [...] Sokaknak nagyobb Hivatalbéli nevezetekkel, ’s rugtatott fizetésekkel a’ Haza ellen vall[ó] szolgálatra, s’ Törvényeink, s’ igazgatásunk módjának fenekkel lejendő fel-forgatásával, újj Törvény tsinálásra, Országunkból lett ki-hívattatásokat, ’s meg-vásároltatásokat. Anya-nyelvünknek, ’s abból következő Nemzetünk el-törlésére, Maradékink nevelése módjában készült módokat, ’s onnan tsalhatatlanul várt végeket. Tudjuk, egy szóval, minden igyekezeteknek oda lett intézését, hogy az egész Világ által méltán betsben tartatott, ’s tsudáltatott hív Magyar Nemzet el-törlössen; ’s következőképen, a’ Magyar, Magyar ne lehessen, hanem vagy mint pénzen vett Foglyok, vagy mint fegyverrel nyert rab-szolgák, úgy tartasson.” [Darvas]: *Post Nubila Phoebus*, 4–5. (A szerző életrajzi adataihoz lásd Ember: *A m. kir. Helytartótanács*, 203., 216, illetve Diéta adatbázis, <http://szijarto.web.elte.hu>, letöltés ideje: 2018. 03. 28.)

⁹⁷³ Jellegetes esete ennek Kenessey György más kontextusban már említett munkája, akinél a nemesi szabadság „visszatérése” feletti örvendezés a magyar nyelvhasználat vonatkozásában elért „eredmények” (véltetőleg az 1791. évi 16. törvénycikk magyar nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezéseinek) lelkes üdvözlésével, valamint a magyar nyelv és annak fejlesztése melletti elkötelezettséggel kapcsolódik össze. „A’ mi továbbá ezen N. Haza javának előbbre való mozdítását, vagy bátorkülön kinek kinek a’ Nemzet közül Hasznát, és annak meg szerzését bővebben illetve; mindenek előtt azt leg-szükségessébbnek lenni ítélte, hogy a’ N. Haza mivel egyik leg-főbb kintsét a’ N. Szabadságit már élet erén folyására vezette, illendő: hogy nyomában az édes Anya Magyar Nyelv-is

jelentőségének további indikátora az időszakban, hogy a nyelv mint a kollektív politikai önazonosságot meghatározó jegy még a koronadiskurzus talán leginkább tipikusnak tekinthető szövegfajtájához sorolható, a korona hazatérése felett örvendező alkalmi költemények némelyikében is feltűnik, vagyis egy alapvetően tipikusan a rendi identitást tematizáló és prezentáló szövegtípusba is „beszüremkedik”. Ennek eklatáns példája az a korábban a „haza” fogalmának vizsgálata kapcsán már említett költemény,⁹⁷⁴ amely a fejék konkrét politikai és egyben szimbolikus jelentőségét a nemesi identitás elemeit külön hangsúlyozva ecseteli, mégpedig egyébként nagyobb részben a hasonló korabeli versek többségére jellemző formákat használva:

„El-jött már az óra: hát tsak indullyatok, / Nem volt Buda felé még méltóbb útatok. / Ott van, mint tudgyátok, Mátyás’ Udvarában/ Egész Magyar Ország a’ Szent Koronában. / Ott vagyon a’ törvény, ott a’ szép szabadság, / Ott a’ nyelv, ’s öltözet, a’ magyarbóldogság [sic]. / Ott vagyon Királytok! — ottan Öseitek.”⁹⁷⁵

Mint látható, a szövegben a „nyelv” mint a nemesi-nemzeti identitást megjelenítő szokásos elemekkel („törvény”, „szabadság”, „öltözet”) egyenrangú szimbólum jelenik meg. A nyelv mint a politikai önazonosságot meghatározó jegy feltűnése persze maga is egyfajta „műfajon” belüli modifikációnak tekinthető, amely a korona hazatérését ünneplő és a koronaőrző bandériumokat dicsőítő alkalmi költemények korántsem mindegyikében érhető tetten, ugyanakkor amelynek e diskurzusban való feltűnése éppenséggel a hasonló költemények erősen konvencionális jellege miatt érdemel kitüntetett figyelmet.

A „nemzet” fogalmának az „anyanyelv” kategóriájával összekapcsolt, korábban a diétai vitákban, Keresztési naplójában is kimutatott, illetve Kiss művének imént idézett passzusában tetten ért reprezentációs felfogása *Az igaz hazafi* vizsgált fejezetében is egyértelműen

méltóságos fő állapot poltzra vélek helyheztetne, mellynek-is tökéletes munkájához [...] gyors szorgalmatossággal fogott. [...] Midőn egyszerre az Haza Anyai Nyelv-is a’ régi feledékenység homályából, hamvában nyugovó hajdan Ősi [sic] Magyarok ditséretes Onokái által olly tökéletes világosságra ki-hozatván, immár kellemetessen virágozni szemléltetik. [...] Hogy pedig valamelly Hazának egy boldogságát a’ másika szintén nyomában kövesse, ritka történet; Noha ezen jelen való magyar köz öröm idejében a’ nemes Magyar Haza minden szép Szabadságinak előbbeni helyre való állíttásában helyheztetett szerentséltetését, midőn tetemessen tapasztalná; leg-ottan egyszerre édes Anyai Magyar nyelve-is olly méltóságos karba fel-emeltetett, mellyben lenni, ennek előtte a’ Magyar Ég alatt még senki nem emlékezik; hogy tudniillik: valamint egyéb Nemzetek Anyai Nyelve, idején jó korán ahoz tsatolt szükséges tsinosítás által szomszéd barátiknál, ’s egyebeknél mindenfelé kellemetessé lett. Ugy hasonloképpen a’ Magyar Anyai nyelv-is a’ tökéletes gyakorlás által gyarapíttatván, mind a köz jónak elő mozdítására szolgálható lehetne, mind pedig a népnek-is együtt önnön nyelvén folyamattyában kellendő dolgai által betse akár hol-is a’ föld kerektségén helyet nyerhetne, a’ gondoskod[ó] Felség, ’s N. Haza által méltó tekintetbe vétetett, hogy a Magyar Anyai Nyelv nem tsak azzal való beszéllésnek élésében virágozna; hanem kiváltképpen a’ Tudományok folytatására, irás és más egyéb szükséges gyakorlásra nézve minden egyéb nyelvek előtt a’ nemes Haza térségén győződelmeskedne.” (Kenessey: *A’ ditső magyar haza arany szabadságinak*, 4–7.)

⁹⁷⁴ Lásd a *Normativitásigény és funkcionális társadalmi modell* c. fejezetben.

⁹⁷⁵ *A’ Székes Fejér-vármegyebeli nemességhez*, 3.

megjelenik. Oswald művének a „nemzet” fogalmát tárgyaló passzusai egyikében az „anyai nyelv” elsőként mint a „nemzet” külső jegyeinek egyike tűnik fel, hogy aztán nem sokkal később ennek legfontosabb „kincseként” jelenjen meg:

„Az erköltsöknek, szokásoknak, nyelvnek, és viseletnek meg-tartása ’s követése [...] azok a’ Nemzeti tulajdonságnak külső tziemes jelei, mellyek valamint leg-inkább szembe, ’s az érzékenységekbe tűnnek. [...] Az anyai nyelv az a’ Nemzeti tulajdonságnak második tzieme, mellyben a Nemzetnek nem tsak leg jelessebb, de még leg-drágább kintse is vagyon helyheztetve.”⁹⁷⁶

Végül, a nemzetet meghatározó fenti jegyek közül a nyelv és a viselet említésére szorítkozik a szöveg akkor, amikor a fenti általános összefüggést már csak a „magyar” vonatkozásában érvényesíti:

„De ugyan mitsoda is a’ Magyar a’ Magyar Hazában az *uralkodó magyar nyelv* ’s magyar viselet nélkül? Valóban nem egyéb, hanem hazáját s’ nemzetét el-vesztett jövevény; olyan mint a’ Király Ország, és Nép nélkül, mint az élő fa gyümölsök és levelek nélkül; az az, hogy kevés szóval ki fejezzem, merő éktelen és maga, a’ maga valóságával ellenkező tsuda!”⁹⁷⁷

Ha *Az igaz hazafi* és az *Emlékeztető beszéd* fentiekben vizsgált passzusait tekintjük, mindezek alapján jól látható, hogy mind a magyar nyelv „uralkodó mivoltára” alapozó alaptézis vonatkozásában, mind a magyar nyelv használatával kapcsolatos igények és követelések terén, végül pedig a rendi referenciákba beépülő „etnikai” vonatkoztatási kereteket illetően is két egymáshoz nagyon hasonló gondolati elemekből felépülő érvrendszerrel állunk szemben. Ez egyrészt nagy közelítésből mutatja meg, hogy Oswald milyen, a korban legalább is mások számára is hozzáférhető érvrendszer elemeit alkalmazta a szóban forgó argumentációjában. Emellett pedig a fenti, egymással sok közös vonást mutató, *Az igaz hazafiból* és az *Emlékeztető beszédből* vett érvelések, valamint a fentebb példaként felhozott, sok tekintetben hasonló gondolatmenetek és érvrendszerek figyelembevételével egyben arra is rávilágíthatunk, hogy a diétán zajló nyelvi viták az 1790-es évek elején egy olyan szélesebb diszkurzív környezetbe illeszkedtek, melyben a magyar nyelv fejlesztésére és terjesztésére vonatkozó, az

⁹⁷⁶ Oswald: *Az igaz hazafi*, 16., 18. Talán nem teljesen érdektelen mozzanat, hogy az „erköltsök és szokások” alkotta konglomerátumot tárgyalja Oswald elsőként a nemzet külső címeres jelei között. Ugyanakkor az érvelés egészét figyelembe véve úgy tűnik, ennek nem a „szokások és erkölcsök” fontossági sorrendben betöltött helye az oka, hanem hogy ez jobban illeszkedik a megelőző, a „haza” fogalmiságát taglaló, a széles értelemben vett republikánus hagyományhoz kapcsolható motívumokat tartalmazó részhez. Az „erkölcsök és szokások” problematikáját tematizáló rész külön elemzésére a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* c. fejezetben kerül sor. A „szokások” fogalmának mint az ősi alkotmányosság egyik kulcsszavának a középkortól a Bocskai-felkelés nyelvhasználatáig terjedő fogalomtörténetéhez lásd Zászkaliczky: *The language of liberty*, 274–295. A „szokások” a republikánus hagyományban és az ősi alkotmányra hivatkozó beszédmódban egyaránt központi szerepet betöltő fogalom.

⁹⁷⁷ Oswald: *Az igaz hazafi*, 27. (Kiemelés tőlem, H. H.) De lásd ehhez az imént idézett szövegrészt is.

országgyűlésen domináló mérsékeltebb program mellett a magyar nyelv uralkodó mivoltára hivatkozó, radikálisabb elgondolások is feltűntek.

6.3.2. Nemzet, anyanyelv és beszédmódok

A diétai vitákhoz és az eddig párhuzamként felhozott munkák többségéhez hasonlóan Oswald szövegére is jellemző, hogy benne a nemzetet meghatározó minőségben feltűnő anyanyelv kategóriája olyan motívumokkal fonódik össze a szöveg egyes helyein, melyek a befogadóközeg legalábbis egy bizonyos része számára vélhetően ismerős „kulturális kódokként” a magyar nyelv fejlesztése és/vagy terjesztése fontosságának üzenetét hatásos formában közvetíthették. Az anyanyelv tematikája ilyen ismerős érvelésmódokkal való kombinálásának alapvetően két szintje mutatható ki a szövegben. Az érvelés első felében domináló csinosodás programja jól illeszkedik az anyanyelv használata és fejlesztése fontosságának megalapozását tartalmazó részekhez, mivel az „egymáshoz csiszolódás” metatörténetében általában eleve kiemelt szerep jut az emberi kommunikációnak, így a nyelvnek is.

„[N]intsen olly Nemzet az ég alatt, melly idegen nyelven az emberi érzésnek, jó erkölcsnek, tudományoknak, és pallérozottságnak arra a’ poltzára jutott volna, mellyre egy közjóra törekedő okos Nemzetnek vágyini szükséges. Tekintsük-meg a’ Frantziákat, Anglusokat, Szakszokat, Németeket, Pruszsusokat, és egyéb pallérozott Nemzeteket, ezek-is a’ régi homályosabb századokban Deák nyelven folytatták közönséges dolgaiknak kormányozását [...]; de mind addig a’ Tudományoknak és az ezekhez kaptsolt erköltsi érzésnek ’s izlésnek tsak alsóbb grádsain heverték, míg nem ezen meg rögzött hibás szokást le-ráztván, és a’ természetnek, ’s józan okosságnak szava után hallgatva anyai nyelven kezdték minden dolgaikat folytatni. [...] Hát mindenkor mint gyermekek tsak idegen nyelveknek tolmátsága által beszélyünk-é a’ tudósokkal? mindenkor más szájával együnk-é? és idegen izlésben gyönyörködén soha se jussunk arra a’ Nemzeti boldogságra, hogy érezhessük azt, minémű kellemetes íz, minémű hathatós erő vagyon Anyai nyelvünkben el rejtve? Valóban nagy kissebségre szolgál Nemzetünknek, hogy majd tsak magunk vagyunk Európában, kik e’ részben hátra maradván az Anyai nyelvhez köttetett tudománybéli közönséges tökéletességben és az erköltsi pallérozott izlésben is felettébb hátra vagyunk.”⁹⁷⁸

Jól látható ugyanakkor, hogy a beszédmód anyanyelvet tematizáló szövegrészekben belül aktualizált változata korántsem merül ki a magyar „nemzet” vonatkozásában megállapított lemaradás és a mintaországok gyakorlatának követését ajánló komparatív érvelésmód játékba hozásában.⁹⁷⁹ Feltűnő, hogy Oswald a nyelv nemzetet meghatározó természetéről értekezve, miközben argumentációjának egyik alappillére a polc-metafora, illetve olyan, szintén egyértelműen a csinosodás fogalomkészletébe sorolható fogalmakkal is él, mint az „emberi

⁹⁷⁸ Oswald: *Az igaz hazafi*, 18–20. A szövegrész egyes részeit más aspektusból, a „közjó” fogalmának itt szereplő jelentéstartalmát vizsgálva már tárgyaltuk a *Közjó, népi felvilágosítás, Politzia*, illetve a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* c. fejezetekben.

⁹⁷⁹ A csinosodás beszédmódjának eme jellegzetes témáiról lásd Takáts: *Modern magyar politikai esztétikátörténet*, 20.

érzés” „ízlés”, illetve az ízlés „grádicsai”, a társalgás közösségi aktusainak a *politeness* shafesburyánus, illetve a *Spectator* fémjelezte kontextusában kiemelt fontosságú problematikájára egyáltalán nem fordít figyelmet. Ezzel szemben egy olyan tevékenységet idealizál, mely inkább a „művelődés” (illetve Oswald szóhasználatával a „tudományok”) fogalmával írható körül, sőt a fenti fogalmakat is gyakran ez utóbbival köti össze. A nyelvproblematikát tematizáló fenti passzus tehát bizonyos értelemben a csinosodás és a tudós hazafiság beszédmódjaihoz kapcsolható jellegzetes fogalmi keretek „összjátékára” ad példát. Ennek alapján megfoghatónak tűnik, hogy a két beszédmód oly módon fonódhat egymásba, hogy együttes használatukban a tudós hazafiság jellegzetes érvelésmódja mellett mind a csiszoltság sajátos honi recepciójának, illetve a csinosodás használatának jellegzetességei megmutatkoznak, mind pedig a beszédmód aktualizált változatának a szövegben működtetett „mi” perspektívába helyezésére, vagyis annak „nemzetiesítésére” irányuló elsődleges szerzői szándék tetten érhető.⁹⁸⁰ A csinosodás beszédmódjának a hazafiság meghatározására irányuló ilyenfajta fogalmi-diszkurzív hasznosítása ugyanakkor nem is különösebben meglepő, hiszen mint Debreczeni Attila megállapította, már a csiszoltság beszédmódja is „a hazafiság egy sajátos alternatíváját kínálta.”⁹⁸¹ Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy ez a fentieknek megfelelően több vonatkozásban is eltérő kontextusba illeszkedve, így számos ponton különböző értékvonatkoztatási keretrendszerbe illeszkedve érvényesült a csinosodás honi diskurzusa esetében.

Mindennek kapcsán azt is jelezni kell, hogy az angolszász és a magyar diskurzusok közötti áttételes és igencsak bonyolult esztétörténeti összefüggésrendszer semmiképp sem egyszerűsíthető le egy direkt hatástörténeti narratívára. A csiszoltság angolszász eredetű képlete főként német, olykor francia szűrőn keresztül jutott a magyarországi környezetbe. A befogadó kontextus diskurzusai ugyanakkor nyilvánvalóan eltérő kérdések és problémák köré rendeződtek, mint a 18. század elejének Angliájában.⁹⁸² Talán éppenséggel erre vezethető

⁹⁸⁰ Elsődleges szerzői szándék alatt Oswald azon, korábban részletesebben is tárgyalt, tulajdonképpen már a mű címében bennefoglalt törekvését értem, mely a hazafiak közösségének normatív meghatározására irányul. Az elemzésnek ezen a pontján a (tulajdonított) szerzői intenció eme elnagyolt leírása bőségesen elegendő számunkra, mindazonáltal jelen vizsgálódások remélhetőleg hozzásegítenek majd ahhoz, hogy erről egy nagyobb felbontású képet is kapjunk. Amennyiben egy olyan, a diszkurzív térben működő konvenció meglétéből indulunk ki, melynek elemeit adott esetben individuális szerzői invenciók átírhatnak, valamint azt feltételezzük, hogy a használat során előbb-utóbb bekövetkező modifikációs aktusok az interpretáció során tetten is érhetők, elvileg már rendelkezésünkre is áll az az „eszköztár”, melynek segítségével kísérletet tehetünk a fent jelzett cél elérésére.

⁹⁸¹ Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 112.

⁹⁸² A csiszoltság kulturális transzfer-problematikájához, illetve ezen belül a német recepció szűrő kérdéséhez lásd elsősorban Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 175–188. A német szűrő jelentőségéről általában véve lásd még Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 161.; Takáts: *A csinosodás politikai nyelve*, 151. (Illetve utóbbiról is, hogy ez néha francia.) A recepció- és hatástörténet kérdésében nem megkerülhetők Szilágyi Márton

vissza, hogy Bessenyei programjában, a tudós hazafiság, majd a csinosodás beszédmódjaiban, illetve ezek 18. század végére egymással összefonódó komplexumában elsősorban nem az eredeti kontextusban (legalábbis annak Shaftesburyánus, illetve a *Spectator* programjához kapcsolható, 18. század eleji változatában) központi fontosságú társalkodás-aspektus áll az érdeklődés homlokterében, hanem a nyelvi és tudományos fejlesztés, egyszóval a művelődés szempontjai, melyeknek a fejlettebb, pallérozottabb nemzetekhez való hasonlítás perspektíváján alapuló komparatív dimenziói ugyanakkor messzemenően kompatibilisek a *politeness* fent említett, evolúciós szemléletű civilizációs narratívájával.

A beazonosítható beszédmodok közül az anyanyelv melletti érvelés egyik vonulatát tehát a csinosodás beszédmódjából vett, a tudós hazafiságra jellemző motívumokkal kiegészülő elemek adják. Míg ezek az anyanyelv felkarolásának ajánlatát az „ésszerűség” szempontjai mentén támogatják meg, az argumentációba olyan mozzanatok is beépülnek, amelyeknek inkább emocionális konnotációi tűnnek dominánsnak. Ezen, a nemesi önszemlélet konstruált rendszeréből vett elemek olyan beszédmodokkal és diskurzusokkal is kapcsolatba hozhatók, amelyeknek az anyanyelv kategóriája szokásosan nem képezi részét. A hangsúlyváltás leginkább a következő szöveghelyen érezhető:

„Ha Anyai Nyelvünk a Kormányozásra, törvények’, ’s tudományok folytatására már valaha a’ porból fel-vétetik, e’ fogja azt véghez vinni, a’ mit sok izbéli törvényeink mind eddig véghez nem vihettek; ugyan-is ezek által érzük el azt, hogy az idegenek Hazánknek hivatalaiból önként el-maradnak, valamint hogy az idegen nyelvnek béhozása vitte volna azt véghez, hogy mi Édes Hazánk kormányza mellől önként kirekesztettünk volna; mi lehet pedig ennél egy igaz Hazafinak kelemetesebb dolog? ez által nyerhetjük vissza és fenntarthatjuk *minden sértés nélkül régi törvényes, és őseink’ vérében épült jussainkat*; ez által menthetjük meg az enyészettől *már haldokló Nemzeti tulajdonságinkat (Characterunkat)*, ez által rekeszthetjük ki Hazánkából vég képpen az idegen nyelvnek bé-hozását, ez által emelhetjük nagyobb fényességre Nemzeti gögünket, és ebben gyökerezett *pár nélkül való*

megfigyelései, aki *A’ Nemzet’ Tsinosodása* fogalomhasználatát a német *Bildung* kifejezéshez kapcsolta, ezen belül pedig a Moses Mendelssohn által használt, a *Bildung* fogalma alatt a *Kultur* (gyakorlati tudás) és az *Aufklärung* (elméleti tudás) terminusait egymással szembeállító variánsnak a Kármán-szövegben kimutatható, filológia szempontból is valószínűsíthető hatását hangsúlyozta. Mivel *Az igaz hazafi* fogalomhasználatát tekintetében a recepció lehetősége *A Nemzet’ Tsinosodása* irányából kronológiai okokból nem vetődik fel, a Mendelssohn-recepciónak pedig nincs filológialag bizonyítható jele, itt erre csak röviden utalunk. Miként arra is, hogy Szilágyi koncepcióját S. Varga Pál abból kiindulva vitatta, hogy szerinte e dichotómia nem található meg Kármánnal. (S. Varga: *Az Uránia programja*, 88.) Azt is csak utalásszerűen idézhetjük itt fel, hogy Főrizs Gergely ugyanakkor egyetértőleg hivatkozott Szilágyinak a *Bildung*-fogalom jelentőségét aláhúzó meglátására és azt hangsúlyozta, hogy „a Pajor Gáspár és Kármán József Urániájában megjelent programírások (*Bé-vezetés, A’ Nemzet’ Tsinosodása*) a neohumanista képzés-eszmény jegyében értelmezhetők.” (Főrizs: „*Alpeseken Alpesek emelkednek*”, 325.) Végül megjegyzendő, hogy Bodrogi Ferenc Máté szintén utalt a csinosodás beszédmódjában megfogható képzés-eszmény neohumanista gyökereire (mégpedig mint korábban láttuk, azt annak a políciadiskurzussal való kapcsolatában vizsgálva, vö. Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 241.), ugyanakkor a csiszoltság-csinosodás vonatkozásában általában véve nem annyira az elméleti és gyakorlati tudás kettősségét, hanem inkább a fronétikus, gyakorlati tudás-eszmény központi szerepét hangsúlyozta. (Vö. pl. Bodrogi: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, 71.)

Hadi vitézségünket. [...] Nintsen a' Magyar Nyelvnél a hadi igazgatásra is hathatóssabb nyelv."⁹⁸³

Látható, hogy az ősi alkotmányra való hivatkozás beszédmódjából, a nemzeti karaktert tematizáló diskurzusból és a republikánus hagyomány magyarországi nemesség által beszélt helyi variánsából vett motívumok kapcsolódnak itt össze egymással.⁹⁸⁴ Az anyanyelv fontosságát megalapozni hivatott gondolatmenetbe beépülő ezen elemek ugyanakkor pusztán utalnak a beszédmódokhoz kapcsolódó képzettársítások és értéktulajdonítások rendszereire: a szövegben betöltött funkciójuknak megfelelően különösebb részletezés nélkül csupán mintegy felidéznek azokat. Az érvelés ezen rétegének mindenekelőtt az a szerepe, hogy az anyanyelvhasználat ügye a rendies értékvilággal összefüggésben legyen tematizálható, vagyis a magyar nyelv mint a rendi értékhierarchia szerves részét képező, annak konkrét társadalmi érvényesülését megalapozó faktor váljon megjeleníthetővé.

A szövegrészt először „tematikailag” vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a kilencvenes évek elejére jellemző, a nyelvproblematikával kapcsolatos sérelmi argumentáció két szegmense egymással összefűzve, egy egységben jelenik meg itt: az egyik a nyelvrendelet utólagos perspektívából való elítélése, a másik a tisztségviselők idegen (értsd: „német”) származásának nyelvkérdéstől függetlenül is nagy múltra visszatekintő ostromozása. Mind a nyelvrendeletet retrospektíve kárhóztató, mind az idegen tisztségviselők „beszivárgásának” okaként az anyanyelv elhanyagolását megjelölő, hasonló érvelésekre szép számmal találunk példát az 1790-es évek elejéről, ebben az értelemben tehát elmondható, hogy az idézett szövegrész ezen „tematikus” rétege a korszak bevett motívumainak tekinthető, az „idegen” (*német* nyelvrendelet, *német* tisztségviselők, illetve sok esetben a *latin*) és a „saját” (*magyar* anyanyelv) bináris oppozíciója köré rendeződő szövegelemekből áll össze.⁹⁸⁵ Hogy a fenti

⁹⁸³ Oswald: *Az igaz hazafi*, 21–22. (Kiemelés tőlem, H. H.) Kissé előreszaladva, de érdemes már itt arra utalni, hogy a „törvényre” vonatkozó kitételben tetten érhető kritikus értékítélet nagyban különbözik a fogalom későbbi, republikánus kontextusában megjelenő használatától, melyben az mint a közösségi erény helyreállítására alkalmas, hatékony instrumentum konceptualizálódik. Lásd Oswald: *Az igaz hazafi*, 28–29., illetve a *Szokások, erkölcsök és törvényszabás* c. fejezetet.

⁹⁸⁴ Ebben a fejezetben ezek közül a karakterdiskurzussal kapcsolatos mozzanatokra koncentrálok, mivel az anyanyelvhasználat témáját a rendi értékeket felelevenítő utalásrendszer segítségével megtámogató elemek közül ennek vonatkozásában találkozhatunk kifejtett argumentációval. Az ősi alkotmányra való hivatkozás és a republikánizmus beszédmódjairól, illetve a műben való érvényesülésükről a későbbi fejezetekben több alkalommal és részletesebben is szó lesz.

⁹⁸⁵ Ebben a logikában a „saját” helyét tehát már egyértelműen nem a latin foglalja el, mely a hasonló érvelésekben gyakran maga is „idegen” minőségként tételeződik, akár egyéb szövegrészek alapján implicite beleérthető módon, mint a fenti Oswald-idézetben, akár explicit formában, mint például Vedres István érvelésében. Utóbbiban az anyanyelv a „nemzet” alapvető természetéhez tartozó minőségként jelenik meg, a latin pedig egyértelműen mint „idegen” nyelv. Csupán egyetlen példa Vedres jellegzetes szóhasználatára: „Mi Magyarok a' kik Anyanyelvünkben még tsak alig kezdénk magyarosodni, máris olly dolgokat hányunk, vetünk, faggatunk, feszegetünk, mellyek hogyha tökéletességre mehetnek, erősebb lábra fogjuk állítani bődögságunkat, mintsem

szövegrész ebből a szempontból vett kontextuális-motivikus „környezetét” valamelyest érzékeltessük, érdemes a „nemzeti nyelv” témája köré rendezett korabeli érvrendszerek eme „gravaminális” szegmense kapcsán néhány konkrét példát említeni.⁹⁸⁶

Mint korábban láttuk, e sérelmi argumentáció jellegzetes példája szerepel Darvas Ferenc röpiratában, melyben az a jozefinista kísérlet „(nemesi-) nemzeti” szempontú, megsemmisítő kritikájának szélesebb keretei közé állítva érhető tetten.⁹⁸⁷ A „hivatalviselés” és az „idegen” kategóriáinak explicit összekapcsolása jellemzi Vedres István szövegének egy gondolatmenetét, melyben a szerző az idegenek központi hivatalokban való térnyerése kapcsán nem a nyelvrendeletet ostromozza, hanem azt az anyanyelv elhanyagolásával és a latin előnyben részesítésével kapcsolja össze.⁹⁸⁸ Az „idegenek” beférkőzésének fő okaként nála tehát a nemzet természetéhez tartozó „saját” nyelv, a magyar háttérbe szorítása és a latin előnyben részesítése tételeződik. Ehhez hasonló példaként utalhatunk Kiss József fentebb már részletesebben is elemzett röpiratára, melyben Kiss a nyelvrendelet bevezetését részben szintén az anyanyelv elhanyagolása következményének tartja:

„S nem de nem azért hozattatott be nem igen régen *Magyar – Országba* a' Német Nyelv, mivel a' *Magyarok* a' magok élő nyelvekkel nem éltek; a' deák nyelv pedig holt nyelv?”⁹⁸⁹

Kiss ugyanakkor a hivatalviselés problémáját illetően is megnyilvánul. E passzusok alapján azt láthatjuk, hogy a nála található, az anyanyelv hivatalos bevezetésétől az „idegenek” hivatalviselésének elmaradását váró narratíva nem csak a Vedres ugyanazon évben (1790-ben) megjelent röpiratában foglaltakat idézi fel, de a két pamflet ugyanezen argumentumát láthatjuk viszont Oswald két évvel később kiadott szövegének imént idézett passzusában is, mégpedig (a hivatalviselés témájával a hasonló érvelésekben gyakran együtt szereplő) oktatási nyelv szempontjával kiegészülve:

tették Eleink, a' kik édes Anyanyelvünknel többre betsülték az *idegen* Deák Nyelvet.” Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 12. (Kiemelés tőlem, H. H.)

⁹⁸⁶ Mindazonáltal az érveléstípusok árnyalatainak kimerítő tipológiai elmezését a későbbi kutatásokra hagyva, az anyanyelv problematikáját tematizáló diskurzus ezen vonulatára itt csak néhány példa erejéig térünk ki.

⁹⁸⁷ [Darvas]: *Post nubila phoebus*, 4–5.

⁹⁸⁸ „A Deák nyelv volt azaz egy út, melly által az idegenek beférkezhettek, és a hivatalokrais feljuthattak Országunkban; tudni való dolog pedig az, melly szerentsétlen légyen azon birodalom, mely kész Útakat tart mindenféle jött ment idegeneknek titkaihoz és rejtekihez való beférkezésre. [...] Mi Magyarok azon panaszkodtunk még eddig mindég, hogy idegenek tétetnek hivatalokba, és Hazafiai megvettetnek; a' nélkül, hogy elrontottuk volna azon Útakat, mellyek a tisztségeknek elnyerésére többnyire nem vezetik az igaz és tiszta Magyar; hanem a meghasonlottat és az idegent.” Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 25–27.

⁹⁸⁹ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 6. Ezzel Kiss a Vedres-féle röpirat nyelvrendeletre történő egyetlen direktnek mondható utalásához hasonló érvelést alkalmaz. Az említett szövegrészt lásd Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 11.

„Ha a' tanítások és az hivatalok magyar nyelvre hozattatnának, és minden tanításokra és hivatalokra *Magyarok* tétetnének, akkor nem kellene soha többé a' Királytól azt kérni, hogy az idegenek helyet Magyarok accomodáltassanak.”⁹⁹⁰

Ugyanakkor, miként a Kisstól vett, ezt megelőző idézetből is látható, mindez gyakran a latin közéleti használatával szembeni érvek rendszeréhez is szorosan kapcsolódott. Mint a fenti példák alapján látható, az anyanyelv közéleti használatának fontosságát igazolni igyekvő diskurzusban a „saját” magyarhoz képesti viszonylatban az „idegen” nyelv minőségében nem csak a főként a nyelvrendelet kontextusában elutasított német tűnt fel, hanem a politikai és tudományos életet a jozefinus centralizációs törekvések előtt uraló latin is. Mint a példák alapján látható, nem volt szokatlan a korban az az érvelésmód, melyben épp az „idegen” latin használata tette lehetővé az „idegenek” hivatalviselését. Más röpiratokhoz hasonlóan utóbbihoz Osvaldnál is a tudatlanság képzete tapad, melynek dominanciája a kulturális-civilizációs előrehaladást akadályozza. A latin melletti érveléshez éppenséggel ebből a perspektívából kiindulva rendelődik hozzá *Az igaz hazafi* lapjain a hazafiatlanság attitűdje, amiben egy olyan retorikus gesztust láthatunk, mely az előbbi a legitim argumentációk csoportjából igyekszik kirekeszteni. Mindez leginkább abban a szövegrészben fogható meg, ahol Osvald a törvények nyelve kérdéskörét boncolgatva, „a' Deák nyelvről” szólva a következő megállapítást teszi:

„[H]ogy ez továbbra is uralkodó nyelv legyen, azt [...] merő hazafiútlanságnak kell ítélnem. – Ugyan is a' régi Deák nyelvet hazánkba a' régi jámbor Eleink tudatlansága hozta be, és mint hogy az idegen Mesterek által minden tudományok ezen a' nyelven tanítottak, az is tette ezt sokakra nézve szükségessé; a' ki tehát ezt továbbá is uralkodóvá akarja tenni, az a' mi Nemzetünk' tudatlanságát akarja fenn-tartani, e' mellett pedig ezt régi tudatlanságának állandó szégyen emlékezetével is kívánnya piríttatni.”⁹⁹¹

Ezen gondolatmenet kapcsán szintén elmondható, hogy olyan elemekből építkezett, melyek az anyanyelvhasználat fontosságáról szóló korabeli diskurzushoz sorolható szövegekben – különböző árnyalatokban és változatokban – rendre feltűntek. Mivel alátámasztott a 18. század végi Magyarország hivatalos életében betöltött státusza a kora újkori Európán belül meglehetősen

⁹⁹⁰ Kiss: *Emlékeztető beszéd*, 16. (Kiemelés az eredetiben.) A magyar nyelvűség 1790-es programjainak tematikus rétegeihez, köztük a magyar mint a hivatalosság nyelve problematikájához lásd Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 209–216.

⁹⁹¹ Osvald: *Az igaz hazafi*, 25–26. Osvaldnál mindezekon kívül az etnolingvisztikai diskurzus latinnal szembeni jellegzetes érvkészlete olyan tipikus „pragmatikus” alapon argumentáló elemei is megtalálhatók, mint az idővesztésre való hivatkozás az oktatás vonatkozásában (a latin tanulásával rengeteg idő megy el és ez elég ahhoz, hogy az anyanyelvi oktatással a pallérozott nemzetek behozhatatlan előnyre tegyenek szert), sőt a „hatékonysági” elv társadalmi működés egészére kiterjesztett változata is (ezen belül külön kiemelt formában jelenik meg a perek lefolytatásához szükséges időnek a latin kiiktatásából adódó radikális rövidülésére, emellett pedig gyakorlatilag minden társadalmi szektor olajozottabb működésére vonatkozó várakozás). Osvald: *Az igaz hazafi*, 19–20., 23–24.

szokatlanak tekinthető,⁹⁹² ezen „különleges jellegzetességnek” összehasonlító perspektívából adódó percepciója a kortársakban felvetették azt a kérdést, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy míg más „nemzetek” már régen az anyanyelv használatára tértek át, a Magyar Királyságon belül még mindig a „deák” a *lingua franca*.⁹⁹³

Ennek fontos példjaként említhető Vedres István már többször hivatkozott szövege, melyben a nemzeti hanyatlás elsődleges faktoraként a latin nyelv használata tételeződik, amely a szerző szerint eltávolította a nemzetet valós természetétől és ezzel meghasonlást okozott. E modell egy viszonylag részletesen taglalt történeti narratívába illeszkedik, melyben Vedres a latin kártékony hatását a középkori államalapításig vezeti vissza:

„Ez az oka mostani állapotunknak. [...] A Deák Nyelvbe (melly oly erőszakkal hozatott be Országunkba, melyet csak Szent István ditsőült első Királyunkhoz lévő szeretete a' Magyar Hazafiaknak szenvedhetettel) sokan a később fajzásból annyira belé szerettek, hogy tulajdon anyanyelveket csak nem elfelejtvén magokat egyedül ezen idegen vendég Nyelvnek gyakorlására szentelték; mások pedig magokat ennek értésével a többiektől megkülönböztetvén oly tekéntetet öltöztek fel magokra, mellyel Nemzetünk más érdemes fiait megvetették. [...] Két különböző akarat származott tehát; ezen kétféle nyelv miatt szakadozott Hazánkfiak hajlandóságából és hathatóssan uralkodott háborgó Szíveikben, melly édes Magyar Hazánkat gyakran oly viszontagságokba keverte, mellyből nem egyéb, hanem csak egyedül a' Magyarok Istene szabdíthatki. – Ezért kellene oly igen pártját fogunk a' Deák Nyelvnek? Bomlik ez által a' Magyar Természet; és Polgári állapotja Országunknak szüntelen való háborodásban vagyon.”⁹⁹⁴

Majd nem sokkal később a fentieket egy explicit történeti narratívával egészíti ki:

„A' meddig Eleink a' Kapitányok és Vezérek által igazgattattak, mind született Magyarok lévén, Anyanyelvünkön beszéltek; egy vólt a szívek, egy vólt a lelkek; legkissebb háborodást sem szenvedett Birodalmok – Szt. István alatt a Keresztényi Vallásnak felvételével, és a Deák Nyelvnek béhozásával, tsendessége Országunknak pártütésekkel és zenebonákkal felváltatott [...] az uralkodó Deák nyelv fen maradott és lappangó szikrákat hintetget a vérséggel egy; de két Nyelv által egy más közt különböző Magyar Nemzetben.”⁹⁹⁵

Vedres szövegében a latinhoz és ezzel összefüggésben a latin használatához a babonáság, a tudatlanság sötét fellegeinek képzete tapad.⁹⁹⁶ E motívum, azon túlmenően, hogy a felvilágosodás egy jellegzetes toposzát idézi fel, nála tehát a középkor megítélésével

⁹⁹² A legtöbb európai államban a kora újkor végére lezajlott az a folyamat, melynek során a latin helyébe egy standardizált nyelvváltozat lépett. A folyamat részleteihez lásd Burke: *Languages and Communities*. (A standardizációhoz főképp: 89–110.)

⁹⁹³ A latin használata nem csak a hivatalos életben és nem csak a politizáló nemességre volt jellemző, hanem bizonyos fokig a hétköznapiak során is és az alsóbb rétegek esetében is. Lásd erről Evans: *The politics of language*, 200–224. Tóth István György gazdag forrásanyagon mutatja be, hogy a latin elsősorban a vegyes nyelvterületek érintkezési nyelve volt. Tóth István György: *Mivelhogymagad írást nem tudsz*, 152–155.

⁹⁹⁴ Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 18–19.

⁹⁹⁵ Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 19–20.

⁹⁹⁶ „Gyönyörű Példa az, mellyet előnkbe adnak Frantzia, Anglia, Olasz, és Német Országok, melyek [...] [a]zon törekedtek tudni illik; hogy [...] a' Deák Nyelv miatt a tudatlanságnak, és együgyűségnek borongó fellegeit a' Nemzetnek szemei elől eloszlassák.” Vedres: *A' magyar nyelvnek*, 4.

összefüggésben a nyelvproblematikával kapcsolódik össze és azon történeti narratíva integráns része, mely a latin használatát elutasító alapállást hivatott alátámasztani. Mint a második idézetből kiderül, nála a Szent István-i államalapítás, a latin behozatala és évszázados használata, valamint a középkori állam maga is egyértelműen negatív konnotációban szerepel, míg a pozitív ellenpólust a nemzeti egység honfoglalás előtti időszaka képezi, amikor is a kettős nyelvhasználat még nem osztotta meg az etnikai értelemben egységes („vérséggel egy”) közösség tagjait. Lényegében tehát itt a diétai vitákban vizsgált, a latin mellett érvelő argumentációkkal homlokegyenest ellenkező elgondolással találkozunk, melyben a latin nem mint a „hazafiak” közti kommunikáció közvetítő nyelve, hanem éppenséggel mint a bomlás és hanyatlás legfőbb faktora jelenik meg. A diétai polémiák „egyességre” hivatkozó, a „visszavonás”-tematika szempontjából vett „elliptikus” érveléseihez képest itt explicit módon jelenik meg a széthúzás republikánus toposza és az első idézetből jól látható, hogy Vedres lényegében ebben helyezi el a nyelvproblematikát. Összességében elmondható, hogy a latint pártoló érvelésekkel szemben nála nem a soknyelvűség, hanem a magyar nyelv által biztosított, etnikai jelentéstendenciát is hordozó nemzeti egység az ideál, aminek alátámasztására egy olyan organicista és egyben historizáló alapállású modell szolgál, melyben az a múltba visszavetített, természetes állapotként tűnik fel.

Vedreshez nagyon hasonló módon érvel Gáti István a *Hadi 's más nevezetes történetek* körkérdésére beadott *Hazafiúi elmékedésében*, melyben a latin szintén a nemzeti leromlás elsődleges hatóókaként jelenik meg. Ezen alaptétel nála is egy olyan történeti narratívába illeszkedik, melyben mind a középkorral szembeni averzió, mind pedig a „babonaság” és „tudatlanság” elítélése határozott formában nyer kifejezést: ezek ezúttal is a latin nyelv használatához kapcsolódnak, aminek érvelésen belüli funkciója a latinnal kapcsolatos kortárs sztereotípiák átírása.

„Minekutána a' goromba Babonaság, a' Tudatlanságnak idejében, a' Deák Nyelvet olly szentségessé tette [...], hogy valamit tsak Irásba kellett tenni, a' Papság (egyedül lévén, a' ki írást tudott) mind azt Deák nyelven képzelte illendőnek meg írni, és a' mi Eleinkis Keresztyén Vallásra állván Szent István Idejében, a' Vallással együtt, ezt, mint a' Hitnek sarkalatos Tzikkelyét [...] is bé vették volna.”⁹⁹⁷

Látható, hogy a középkor itt is a babonaság és a tudatlanság koraként jelenik meg, de a vedresi narratívához képest itt inkább egyfajta „leíró” jellegű elbeszélést kapjuk a latin térnyerésének. Szemben Vedressel, Gátinál ugyanakkor a középkor és a latin használatának elítéléséhez nem társul a honfoglalás előtt időszak idealizálása, sőt azt inkább a csinosodás értékperspektívájából

⁹⁹⁷ Gáti: *A' magyar nyelvnek*, 30. Gáti huszti evangélikus lelkész volt, az első magyar nyelvű gyorsírási rendszer feltalálója.

látszik némileg elítélni.⁹⁹⁸ A latin egyes „országok”, netán „nemzetek” közti közvetítő nyelvi funkciójával Gátinál sem találkozunk. A latint a „szokásokra” hivatkozva támogató érvelésekkel pedig egy olyan fejtegetést szegez szembe, melyben a fogalom egyfajta történeti „dekonstruálását” végzi el. Gáti egy olyan taktikát alkalmaz, melynek során először a latin melletti, szokásos (vagy általa annak beállított) érveket idézi fel, majd ezeket cáfolja párbeszédese formában. A latin „szentségét” a szokásokra és a múltbeli használat kontinuitására hivatkozva alátámasztó argumentummal a fogalom relativizált értelmét állítja szembe. E manőver lényege, hogy a „szokástól” az ahhoz tapadó változtathatatlan és állandóság attribútumait tagadja meg, amivel a fogalomra hivatkozó, a múltat orientációs pontként használó, és a szokások sziklaszilárd megbízhatóságát éppenséggel az évszázados gyakorlatból levezető érveléseket (a szokás azért nem lehet rossz, mert régi: a régmúltba nyúló használat történet kontinuitása igazolja) a visszájára fordítva, azokkal egy, a történelmi folyamatot a maga profán esetlegességében felmutató modellt szegez szembe.

„A’ Szokás, Igazság nélkül, tsak a’ Tévelygésben való Meg-avulás. Tsalhatatlannak tsak a’ Pápa és Kontziliumok tartatnak: mégis változtattak sokat ezekis a’ Regiekben [*sic*]. A’ Nemzet ezen Tsalhatatlanságot magának nem tulajdoníthattya: mi szégyen volna hát a’ régi rossz Szokásban Változást és Jobbitást tenni? [...] Régen mehetek az Anyai nyelven minden dolgok; Szt. István bé hozta a’ Deákot, mit vét vele Leopöld, ha el törölvén a’ Nemzettel magával együtt azt, anyai Nyelvét hozza régi Fényére, és Méltóságára [...]?”⁹⁹⁹

Az igaz hazafiból, valamint Vedres és Gáti munkáiból vett rövid szövegrészek alapján láthatóvá vált a nyelvkérdéssel kapcsolatos diskurzus egy olyan szegmense, melyben a magyar nyelv melletti érvek olyan rétegei és ehhez kapcsolódva a „saját múlt” olyan narratívái jelennek meg, melyek a diétai vitákban a magyar nyelvhasználatot propagáló érvrendszerek között nem voltak kimutathatók. Ez azt mutatja, hogy az anyanyelvhasználatot tematizáló diskurzus különböző szegmensei közti (már többször hangsúlyozott) átjárhatóságból adódó egymásrahatás jelenségéből nem következik a diskurzus homogenitása: azt láthatjuk, hogy különböző regiszterekben markánsan különböző motívumokkal dolgozó érvelések is megjelenhettek. A magyar nyelv közéleti használatát a magyarok „többségére”, illetve a magyar nemzet „uralkodó nivoltára” hivatkozva alátámasztani igyekvő érvelésekhez¹⁰⁰⁰ hasonlóan a latin dominanciáját ostromozó és azt történeti alapon is elítélő megfontolások kapcsán ismét azt láthatjuk, hogy a politikai intézményrendszer napi működésétől kevésbé függő nyomtatott politikai irodalom lapjain akár a radikálisabb, a politikai gondolkodás

⁹⁹⁸ „A’ mi nemzetünk sok száz Esztendőig fene vólt, és prédáló, úgy de már ma meg-szelídült, és senkit ok nélkül meg nem támad.” Gáti: *A’ magyar nyelvnek*, 37.

⁹⁹⁹ Gáti: *A’ magyar nyelvnek*, 37.

¹⁰⁰⁰ Lásd *A magyar nyelv melletti érvek Az igaz hazafiban és a diszkurzív környezet c. fejezetet.*

mainstream irányvonalától elrugaszkodó, illetve azzal akár rivalizáló, alternatív elgondolások is helyet kaphattak.

6.3.3. Anyanyelv és karakterdiskurzus

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Oswald néhány oldallal ezelőtt idézett, az ősi jussokra, a nemzeti karakterre és a hadi vitézségre utaló érvelése a magyar nyelv közéleti és hivatalos használatának szükségességét hangsúlyozó diskurzus több jellegzetes témájához is kapcsolódik. A hasonló érvelésekben az anyanyelv elhanyagolásával és az „idegen tisztségviselők” ebből következő túlzott érvényesülésével szembeni ellenérzés, mindehhez kapcsolódóan pedig a latin közéleti és az oktatásban történő használatának kritikájakülönböző változatokban, egymással keveredve jelentek meg. Emellett ugyanakkor *Az igaz hazafiból* vett ominózus szövegrészben egy olyan jelentésréteg is megmutatkozik, mely az anyanyelvi tematikát a nemesi karakterdiskurzus felé nyitja ki és ennyiben újfent a nyelvi problematikával kapcsolatos korabeli érvrendszerek azon tendenciájára emlékeztet, hogy azok minden újszerűségük mellett is sok „klasszikus” elemet magukba szívtak, illetve azokkal sokszor összekapcsolódva jelentek meg. A műből vett, a fenti elemzések kiindulópontjául szolgáló, az ősi jussokra, a nemzeti karakterre és a hadi vitézségre utaló idézet közvetlen folytatásában a (dőlt betűvel) kiemelt mozzanatok közül a „vitézség” attribútuma kap nagyobb hangsúlyt, ám olyan módon, hogy elsősorban nem maguk a hadi erények domborodnak ki, hanem az ezekre vetített nyelvi dimenzió kerül előtérbe.

„Még az idegen Nemzetből való hadi tiszték is [...] bámúlással tsudálják, sőt meg vallják azt, hogy nintsen a' Magyar Nyelvnel a' Hadi igazgatásra is hathatóssabb nyelv; mert tsak egy Magyar Kapitány szájából származott *Rajta* elégséges arra, hogy egy Török tábornok el oszlasson. Hát mi volnánk e' azok a' nemtelen, és eleink ditső emlékezetéhez méltatlan Hazafiak, kik nyelvünk betsületére nézve az idegenek által engednénk ortzáinkat szégyennel boríttatni? Egyébb aránt is már az idegen Nemzetek előtt annyira leszállott betsületünk, hogy nyelvünknek 's viseletünknek meg tagadása miatt tsak nem nemzeti Nevezetünket is elvesztettük, azt állítván majd mindenek, hogy Hazánkban ami kevés Magyar Nép vagyon is, az is már nagy részint más Nemzetté változott. – Minden Nemzetnek a' Nyelve és öltözete Nemzeti tulajdonságának leg nyilvánágossabb tzmere, úgy annyira, hogy valaki ezeket idegen tollakkal váltya-fel, vagy pedig ezeknek más idegen nyelveket 's viseleteket eleikbe tészen, annak igaz Hazafiúsága méltán kétséget szenved.”¹⁰⁰¹

A passzusban alkalmazott fogalomhasználat kapcsán megjegyzendő, hogy Oswald a „hazafi” fogalmát művében viszonylag konzekvensen egy bináris oppozíció mentén konceptualizálja, amennyiben már a címben is szereplő „igaz hazafi” normatív igényű szintagmája mellé gyakran nem csak implicit módon, de *expressis verbis* is egy annak megfelelő, az előbbi karakterisztikus, jellegadó tulajdonságaival nem bíró ellentétpárt állít. Ennek eklatáns példája

¹⁰⁰¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 22–23.

az a szövegrész, ahol az „igaz Hazafit” a „színes Hazafival” állítja szembe.¹⁰⁰² A hasonló, normatív töltetű fogalomhasználatok, illetve az ehhez kapcsolt, akár explicitté tett, akár a szóhasználatban impliciten bennefoglalt normatív ellentétpárok egyébként a korban igen elterjedtek mondhatók, gondoljunk csak például Vedres István már többször idézett munkájának az „igaz és tiszta” és „meg hasonlott magyarokat” emlegető érvelésére¹⁰⁰³ vagy az Okolicsányi Józsefnek tulajdonított, Sándor Lipót nádorrá választása mellett kardoskodó, 1790-ben Pozsonyban kiadott *Egyenes szívű magyar azért igaz haza-fiú* című, névtelenül megjelent röpirat címében használt jellegzetes fordulatra.¹⁰⁰⁴ Az ilyen típusú jelzős fogalomhasználatok arra utalnak, hogy a 18. század végén a „hazafi” fogalma a modern használathoz képest az esetek többségében még nem normatív, hanem leíró jellegű, vagyis – attól függetlenül, hogy a nemesi nemzetre vonatkozó rendies vagy egy ennél szélesebb, területelvű jelentéstartalmat hordoz éppen, ami sokszor nehezen eldönthető – az impliciten hozzárendelt társadalmi referenciabázis *minden tagja* beletartozik: éppen ez az oka annak, hogy az említett minőségjelzőket előszeretettel rendelik hozzá a korban, amennyiben ilyen normatív tartalommal szeretnék feltölteni a fogalmat. A modern változattal való egyezés ugyanakkor, hogy az ilyen használatok során a csoportból diszkurzíve kirekesztett alcsoport közelebbi meghatározása éppenséggel nem konstituens része a műveletnek, sőt általában véve inkább az mondható el, hogy minél homályosabbak a határkijelölés kontúrjai, annál hatékonyabb az önmeghatározás emotív-identitáskonstruáló ereje.

Bár Osvaldnál explicit módon nem tűnik fel, fenti gondolatmenete kapcsán érdemes utalni arra, hogy a katonai vezénylet magyar nyelvűségének gondolata a József halála utáni időszak sodrásában az anyanyelvi követelések egyikeként hangsúlyosan jelent meg. A Graeven-huszárezred tisztjeinek közismert, 1790. július 5-i beadványán túlmenően,¹⁰⁰⁵ melyet az országgyűlés is felkarolt és (részben ezáltal) maga is a politikai diskurzus fontos témájává

¹⁰⁰² Ugyanitt az „igaz Hazafiúság” és az „igaz Magyarság” fogalmi is szerepelnek. Lásd Osvald: *Az igaz hazafi*, 122.

¹⁰⁰³ Vedres: *A magyar nyelvnek*, 27.

¹⁰⁰⁴ Ballagi: *A politikai irodalom*, 428.

¹⁰⁰⁵ Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 90.; Benda (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet, 602. Marczali Henrik szerint „június 30-án elkészült 'a Nemes Graeven huszár regimentjének Magyar fő és altisztjeinek' a folyamodása, melyet gróf Festetics György alezredes, Laczkovics János kapitány, Árki Pál és Vincze János hadnagyok nevének aláírásával nyújtottak be 'a felséges haza tekintetes rendjeihez.’” Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 2. kötet, 99. Marczali, akinek meglátása szerint az „országos, nemzeti érdekek” mellett „a Graevenezred tisztikarának személyes érdekei és áskálódásai” is belejátszottak az ügybe, részletesen bemutatja a kérvény beadásának körülményeit. Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. kötet, 99–104. A nyelvi követelések legtöbbjéhez hasonlóan a beadványban foglaltakból nem lett semmi, sőt, II. Lipót politikailag kedvezőbb helyzetbe kerülve később a kérvényt aláíró tiszteket (köztük Laczkovics Jánost) haditörvényszék elé állította. Benda: *A magyar nemesi mozgalom*, 106.

vált, a korabeli politikai nyilvánosság elméleti szinten (is) mozgó írásos megnyilvánulásai között is találunk olyan szövegeket, melyek ilyen jellegű követeléseket fogalmaztak meg, avagy különböző, ezzel kapcsolatos latolgatásokba bocsátkoztak. Ha tematikailag nézzük, az idézet első fele olyan gondolatmenetként is olvasható, mely implicit módon az anyanyelv felkarolása szélesebb témakörének ezen, a kor politikai jellegű szövegeiben gyakran a központi hivatások magyar nyelvűségének követelésével egy csokorban feltűnő aspektusához is kapcsolódik. Decsy Sámuel 1790-ben megjelent *Pannóniai Fénikszében* például egészen hasonló, a nemesi karakterdiskurzus militáns-vitézi szegmensébe az anyanyelvi tematikát beleillesztő érvelési keretekkel találkozunk, olyannyira, hogy a tipológiai hasonlóságokon túl (melyek az érvelésmód „bevett” jellegét, emellett pedig az anyanyelv fontosságát tematizáló diskurzus vezényleti nyelvvel kapcsolatos szegmensének főbb szerkezeti elemeit is mutatják), akár konkrét hatástörténeti kapcsolatot is sejthetünk a két szövegrész között.

„Nemtsak a’ polgári és törvényes székeknél, hanem még a’ magyar hadi seregeknél-is gyakorlásba kellene a’ magyar nyelvet venni. [...] *Hunyadi János, Ujlaki Miklós, Bátor István, Kinyisi Pál, Corvinus Mátyás Király, Zrínyi Miklós* és hies magyar Hérosok magyar nyelven gyakorlották magyar hadi seregeiket a’ fegyverben, azzal vezették őket az Osmanok ellen, még-is keves seregekkel számos ellenséget vertek-meg, még-is tsak nem mindenkor győzedelmeskettek. [...] Ha akkor a’ magyar nemzet vitézi virtusát idegen nyelvnek segítsége nélkül meg-mutathatta, miért nem mutathatná azt még-most-is meg, hiszem még most sem aludott el-egészlen bennünk őseinkről örökségül réánk maradtott virtusoknak tüze. [...] Mellyik európai nyelvben vagyon annyi erő, ’s annyi tűz mint a’ magyarban. Allig lehet vitézebb hangot hallani, mint midőn a’ magyar vezér azt mondja hathatós szóval: *Vigyázz, Nézz-jobbra, bábra* s. a. t.”¹⁰⁰⁶

A politikai diskurzusokat felépítő nyelvi alakzatok szintjén ugyanakkor ezen érveléstípus mélyebb összefüggéseket is felfed. Ismét Oswald szövegére szűkítve az elemzést jól látható, hogy nála a „hadi erények” és a „vitézség” köré csoportosítható asszociatív mező a magyar nemesség kollektív önképének megkonstruálásában központi szerepet játszó karakterdiskurzusban és a vele szorosan összekapcsolódó republikánus nyelvhasználatban megszokott pozíciójához képest jelentősen elmozdul és az utalásszerű megjegyzéseket követő fejtegetésben a „hazafiúság” ismérveiként definiált „anyanyelv” és „viselet” kategóriáival összeszöve jelenik meg. Bár az utóbbiak közül a második szimbolikus jelentéstartalmát tekintve eleve közelebb áll a nemesi önszemlélet konstruált rendszeréhez, az „anyanyelv” hagyományosan nem képezi ennek integráns részét, így középpontba helyezése a rendies csoportlojalitás új értékvonatkoztatási keretek felé történő elmozdulására utal.

¹⁰⁰⁶ Decsy: *Pannóniai Fénikszé*, 244–247.

Az „idegen nemzeteknek” az Oswald-féle idézetben összehasonlítási alapként történő említése önmagában a „nemzeti” karakter (rendies) értelmezési keretére jellemző azon „viszonyító” megközelítési módnak felel meg, mely szokás szerint egy szélesebb vonatkoztatási kereten belül, „relatív” jelöli ki az adott „nemzet” adott karakterjegyének helyiértékét.¹⁰⁰⁷ Ugyanakkor a hagyományos, különböző auto- és heterosztereotípiák mentén felépülő minőségjegyekkel dolgozó nemzetkarakterológiai-imagológiai elképzelésszisztemek ilyenfajta, fokozatokban gondolkodó, „összevető-összehasonlító” logikáját meg kell különböztetnünk azon (lényegében ezt a viszonyítási rendszert radikalizáló) szemléletmódtól, melyben a nemzeti viselet és az anyanyelv „bináris” karakterjegyekként értelmeződnek. Ez utóbbi esetben ugyanis nem pusztán egy ezekhez kapcsolt adott mintázat tematizálódik, hanem egyenesen meglétük avagy hiányuk válik egyenértékűvé az adott közösség sajátlagos minőségének megmaradásával avagy eltűnésével. A nemzethalál víziójának nyelvhöz (is) kötött felelevenítését és főként a „(magyar) nép” anyanyelvhez kapcsolt, a vizsgált passzusban valószínűsíthető implicit jelentéstartalmát is figyelembe véve¹⁰⁰⁸ ezzel együtt is úgy tűnik, hogy Oswald fenti eszmefuttatása vonatkozásában tetten érhető egy olyan párhuzamosan érvényesülő jelentéstendencia is, mely lehetővé teszi a karakterdiskurzus nemesi identitáshoz köthető elemeinek egy, az etnokulturális alapozású csoportlojalítás szempontjai szerinti (részleges át)értelmezését is.

¹⁰⁰⁷ Bodnár-Király: *Decsy Sámuel és a Pannóniai Féniksz*, 28.

¹⁰⁰⁸ Feltételezésem szerint *Az igaz hazafiból* vett előző idézetben a „nép” fogalma kettős értelmezésre ad lehetőséget. A nemesi *populusszal* való azonosítása mellett a következő, „etnokulturális” jelentésréteg relevanciája is felvethető, mégpedig az anyanyelv érvelésben betöltött, kiemelt szerepe okán: „Mint gyű-név jelent kisebb vagy nagyobb számú, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; (...) «Az uralkodók... a törvények tisztelete fentartása nélkül soha el nem érhetik se a népeik boldogságát, se az attól elválhatatlan magok dicsőségét (Gr. Teleki József Ugocsa megye rendihez 1790-ben).»” Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. 4. kötet. Pest, 1867. 814.) Hangsúlyozni kell, hogy a „nép” fogalmának találhatók olyan előfordulásai is a műben, melyek egyértelműen a *populus* azon jelentésváltozatát jelenítik meg, mely a nemességgel egyenértékű. Ennek jó példáját adják azon már vizsgált passzusok, melyekben a „törvény tévő hatalom” „nép” és „király” közti megosztottságának kontextusában szerepel a kifejezés, vagyis lényegében a *populus Werbőczyánus*-ra referál. Oswald: *Az igaz hazafi*, 29., 32. (Lásd ehhez még az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetet.) Hogy azonban a „nép” fogalmának használata esetén nem feltétlenül kell automatikusan a nemesség értelmében vett *populusszal* azonos jelentésváltozat érvényesülését feltételeznünk, mutatja, hogy egy másik szöveghelyen a „nép” fogalmának egy olyan, egyértelműen a *misera plebs*-re vonatkoztatható jelentéstendenciája is megfogható a műben, mely utóbbi jelentésváltozattól nyilvánvalóan távol áll: itt a nemesség mint „a’ Királyi Felsőségnek és a’ népnek tartalék gáttya” említődik. (Oswald: *Az igaz hazafi*, 35. A szövegrészt és bővebb elemzését lásd szintén az *Exkursus: ősi alkotmány, rendi dualizmus* c. fejezetben) A fogalom ezen előfordulása leginkább a következő jelentéssel azonosítható: „Különösen a polgári társulatnak alsóbb osztályu személyei együtt véve és viszonyban a felsőbb osztályuakkal, a felsőséggel.” illetve: „Adózó nép a régi alkotmány szerint am. nemnemesek, különösen jobbágyok.” (Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*. 4. kötet. 814–815.) Az Oswald művéből vett, a főszövegben idézett ominózus szövegrész kapcsán jelzett „etnokulturális” jelentéstendencia lényegében a „nép” fogalmának e két jelentésrétegét egyesíti magában. Összefoglalva a fentieket, mindezek alapján feltételezhető, hogy a szóban forgó eszmefuttatásban a nemesi nemzetre vonatkozó szűkebb referencia mellett egyúttal ezen szélesebb szemantikai réteg is érvényesül.

6.3.4. A magyar nyelv melletti érvelések jelentősége

A rendi és etnokulturális-nyelvi kategoriális elemek iménti elemzések alapján tetten ért összeírása bizonyos értelemben azon, leghangsúlyosabb formában Bíró Ferenc által jelzett folyamatnak egy speciális, a nemesi nemzet fogalmát érintő részaspektusát mutatja meg a szövegvalóság szintjén, amely során „a nemzet jeleként felfogott nyelv fogalma az 1780 utáni magyar szellemi életben” előtérbe került.¹⁰⁰⁹ Ugyanakkor a nyelvkérdéssel kapcsolatos, az 1790-es évek elején zajló diskurzus bár nem teljességre törekvő, de részletes vizsgálata arra világít rá, hogy a Bíró által hangsúlyozott átalakulás és a modern nemzetfogalom kifomálódása közé nem tehető egyenlőségjel. Ennek megfelelően az ilyen típusú, Bíró által vázolt sémába illeszkedő korabeli érvelések is óvatosan kezelendők. Bodnár-Király Tibor „nemzeti karakterrel” kapcsolatos megfontolásait alkalmazva önmagukban tehát még nem tekinthetők „olyan szemantikai átstrukturálódás” jeleinek, „melyek újszerű módon prognosztizálták volna a premodern közösségfogalmak revízióját.”¹⁰¹⁰ Emellett azonban az is nyilvánvalóan látszik, hogy a magyar nyelv Kárpát-medencén belüli „uralkodó mivolta” tézisének hangsúlyos megjelenése, a magyar nyelvhasználat témájának a rendi identitás konstruált rendszerén, illetve a karakterdiskurzuson belüli feltűnése, ehhez kapcsolódva pedig az anyanyelvnek a nemzet jeleként, valamint ezzel párhuzamosan a nemzeti művelődés („tudományok”) vonatkozásában történő, a „pallérozódás” programján belül történő előtérbe nyomulása nem tekinthetők elhanyagolható jelenségeknek. Mindennek valós tétjei az „átstrukturálódások” szövegszerű, részletekbe menő, kimunkált formában történő kimutatása révén válnának láthatóvá. Ennek megvalósítása pedig csakis hosszútávú, összehasonlító fogalom- és diskurzustörténeti elemzésekkel lehetséges. A fenti fejezetekben foglalt vizsgálódások fő célja Osvald művének diskurzustörténeti kontextualizálása volt, ugyanakkor ennek „melléktermékeként” részben ehhez a munkához is igyekeztek néhány, egy szűk időintervallumon belüli és azon belül is részleges „mélyfúrással” hozzájárulni, anélkül azonban, hogy szerzőjük az ezek alapján belátható tanulságok érvényességi körét indokolatlanul széles körre kívánná kiterjeszteni.¹⁰¹¹

Mivel a fentiekben a nyelvkérdéssel kapcsolatban vizsgált passzusok olyan szövegelemeket és érvelési módokat is tartalmaznak, melyek vonatkozásában felvethető, hogy a 19. századi nemzetépítésben meghatározó szerepet játszó fogalmi és diskurzív apparátussal

¹⁰⁰⁹ Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 124.

¹⁰¹⁰ Bodnár-Király: *Decsy Sámuel és a Pannóniai Fénysz*, 27.

¹⁰¹¹ Az itt bemutatott „szinkron” diskurzív állapotok egy későbbi longitudinális, komparatív elemzéshez is alapul szolgálhatnak majd.

is kapcsolatba hozhatók, az elemzések során azt a korábban más aspektusból már hangsúlyozott elméletileg fontos belátást igyekeztem szem előtt tartani, miszerint ha „az 1790-es évek első felének politikai irodalmában” tetten érhető „kollektív politikai-közösségi útkeresés”¹⁰¹² későbbi nacionalista diskurzusokhoz való eszmetörténeti viszonyát oly módon képzeljük el, hogy az utóbbiak 19. századi formái mintegy „szükségyszerűen” következtek az előbbire jellemző sajátosságokból, éppen attól a lehetőségtől fosztjuk meg magunkat, hogy a kettő közti szövevényes összefüggésrendszert úgy legyünk képesek felvázolni, hogy közben megmaradjon az esélyünk arra is, hogy a korábbi formákat – amennyire ez lehetséges – saját kontextusukban érthessük meg. Ennek megfelelően a szóban forgó 18. század végi diszkurzív jelenségeket olyan szövegközpontú elemzésekkel próbáltam megközelíteni, amely azoknak a későbbi, „nemzetépítő” perspektívából megállapítható *jelentősége* helyett sokkal inkább azok kontextuális *jelentéseinek* a felfejtésére koncentrált.¹⁰¹³ Az *igaz hazafi* teljességre törekvő és a kontextusaként szolgáló diskurzus részleges vizsgálatának példáján keresztül többek között arra igyekeztem rámutatni, hogy a fogalmakba és beszédmódokba beépülő kontinuitások és diszkontinuitások láthatóvá tételére, az ezek közti arányrendszer felmérésére csak akkor lehet esélyünk, ha a későbbi formákból történő visszakövetkeztetés, valamint egy, ezek történeti lehetőségterét adó konceptuális-diszkurzív „szubsztrátum” tételezése mellett az egyéni nyelvhasználatokból kiindulva egy olyan kontextualista indítatású közelítésmódnak is kiemelt szerepet szánunk, amely nem annyira a „megvalósult”, mint inkább (Reinhart Koselleck megvilágító erejű kifejezésével élve) az „elmúlt jövők” sokaságának feltérképezését tekinti elsődleges elemzési feladatnak.

¹⁰¹² Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk*, 160.

¹⁰¹³ Tudatosan nem alkalmazom sem „pre-”, sem a „protonacionalizmus” terminusait. Ezt annak érdekében teszem, hogy a 18. század végi és a 19. századi formák közti kontinuitás reflektálatlan, indokolatlanul erőteljes és egyoldalú, az elsődleges kontextus dimenzióját figyelmen kívül hagyó implicit állítását – amennyire ez lehetséges – a fogalomhasználat szintjén elkerüljem.

7. Kitekintés

A dunántúli egyházkerület püspöke, Tóth Pápai József egy nem sokkal az 1814. évi kinevezése¹⁰¹⁴ után Osvaldnak írt levelében abbéli véleményének adott hangot, hogy a pápai kollégiumban „lábra kapott és igen nagy erőt vett a hungarizmus”, mi több, az erre vonatkozó panasz „házánknak más vidékein is közönséges”. Az iskola oktatási nyelve körül az 1810-es évek közepén újra kiélesedett vitában a latin nyelvű edukáció mellett érvelve ezek mellett azon véleményét is közli Osvalddal, hogy a szülők a református iskolákban „elhatalmasodott hungarizmus” miatt adják inkább más felekezetű oktatási intézménybe gyermekeiket.¹⁰¹⁵ Nos, csak sejthetjük, hogy az annak idején névtelenül megjelent *Az igaz hazafit* a püspök a magyar nyelvhasználat mellett felvezetett érvelése miatt valószínűleg ugyancsak ebbe az elítélt jelenségek körbe sorolta volna. Ugyanezt sokkal megalapozottabban feltételezhetjük Osvald már többször említett, 1817-ben (immár saját nevén) megjelent röpirata esetében, hiszen itt az éppenséggel a pápai kollégium oktatási nyelve körüli vitában foglalt állást a magyar használata mellett. Osvald ennek első oldalain, miután felidézte, hogy a pápai kollégiumban a latin nyelven oktatott tantárgyak mellett több tárgy is „már majd tizenhat esztendőktől fogva nagy haszonnal anyai Magyar Nyelven taníttatott”, érezhetően megrökönyödve és indulattól sem mentesen a következőkről számol be:

„[A]’ múlt 1815-dik esztendőben [...], ámbár a Dunántúli Superintendentiában lévő Tudományos Deputátio, ezen tanítás módját tovább is meghagyatni javallotta; némelly régi Principiumu Uraknak erőlködése azt tselekedte, hogy azonn Gyűlésbenn azt végeztetnék, hogy az említett Oskolában ennekutánna minden tudományok Deák nyelvonn taníttassanak! Valóba sajnálom, sőt csudállom, hogy még ezen kinyílt szemű 19-dik Században is ilyen tüneményt kell látnunk, és nekem is olyan Tárgyra kell intéznem Beszédemet, melly más pallérozottabb Nemzetek között minden kérdésen fellyül emelkedett igazság, de még is könnyen megengedek én az ilyen Hazafiaknak; ha meggondolom, melly nehéz az embereknek p. o. a’ bor italt, a pipázást, és a régi megrögzött balvélekedéseket, ’s szokásokat elhagyni, ’s levetközni! Sok olvasás, elmélkedés, és nagy lelki erő kívántatik erre!”¹⁰¹⁶

Sokat elárul a szerző korának műveltségi viszonyairól, szellemi nivójáról és „közállapotairól” alkotott véleményéről, egyúttal kortársai iránti empatikus-türelmes viszonyulásáról (egy másik értelmezésben: ironikus hajlamairól) a dunántúli egyházkerület 1815-ös határozata kapcsán tett ezen megnyilatkozás, amely a „Tudományok” és a „józan Megvilágosodás” egyedüli útjaként

¹⁰¹⁴ Tóth Pápai József 1814-től 1827-ig töltötte be a dunántúli szuperintendensi tisztséget. (A pozícióban az Osvald legaktívabb időszakában regnáló ifjabb Torkos Jakabot követte, utóda pedig az a Tóth Ferenc volt, akinek egyik egyháztörténeti munkáját Osvald könyvvizsgálta.)

¹⁰¹⁵ Bodolay: *A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig*, 159.

¹⁰¹⁶ Osvald: *Kérdés*, 4–5.

az „anyai nyelvén való tanulást” kijelölő érvelésbe torkollik. Egy néhány oldallal később következő, Márton Istvántól vett gondolat felidézése pedig immár kétségtelenné teszi, hogy az egykori pápai főkurátor maga is a „régí principiumokat” valló szuperintendens által ostromozott „hungarizmus” hibájába esett az oktatási nyelv kérdésében:

„Azt mondja Márton Professor Úr a’ maga Morálja Előbeszédének 39-dik oldalán: Tudd-meg Magyar, hogy midőn nyelvedet eltemeted; gyászos estét Nemzedeknek te magad sietteted. Ha valaha Márton Úr igazat mondott, itt valóban olyan igazságot állított, melynek sem a józan okosság, sem a tapasztalás ellene nem mondhat.”¹⁰¹⁷

Boldogréti Vig Lászlónak, vagyis Horvát Istvánnak a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain a *Kérdésről* írt recenziója végén található, summázó ítélete szerint „méltó kétségkívül tek. Osváld Zsigmond, Veszprém Vármegyei Tábla Bíró Úr arra, hogy neve a’ Bárótz, Decsy, Császár, Vedres, Gáti, Kis, Kazinczy, Desőfy nevekkel említettessék minden nemzeti nyelvét forrón szerető Hazafiutól.”¹⁰¹⁸ Az a tény, hogy az 1816 óta a Múzeumi Országos Könyvtár őreként működő Horvát Osvádot egy ilyen illusztris listában szerepelteti, azt mutatja, hogy utóbbinak a pápai vita lokális vonatkozású tétjeitől részben elszakadó, a szélesebb érvényű politikai viták porondjára szánt, a magyar nyelvű oktatást propagáló állásfoglalása országos szinten sem maradt észrevétlen és az abban kifejtett nézetei bizonyos kortársi körökben nagyon is elismerésre találtak, mégpedig bizonytal nem a bennük érvényesülő, a magyar nyelvet pártoló „hungarizmus” ellenére, hanem éppenséggel annak okán. A megelőző fejezetek elemzéseiből pedig az is egyértelműen kiderült, hogy Osváld elkötelezettsége a magyar nyelv közéleti és tudományos használata tekintetében már a 1790-es évek elején, *Az igaz hazafi* kiadásának időszakában is egyértelműen kimutatható.

Azt is láttuk azonban, hogy műve összességében egy ennél sokkal komplexebb intellektuális és értékmezőben helyezhető el. Kiemelt jelentőségű mozzanatnak látszik e tekintetben, hogy míg 1792-ben megjelent főművében a „hazafi” fogalmát állítja vizsgálódásai középpontjába és ennek meghatározását tűzi ki célul, későbbi fordításaiban Osváld saját magát hajlamos „emberbarátként” aposztrofálni. Mint azt a bevezető fejezetben említettük, Johann Andreas Friedrich Steger *Versuch eines Natürlichen Kirchenrechts aus der Natur des Begriffs der Kirche entwickelt* című, kéziratban maradt műve fordításának címében szereplő rövidítés feloldását Osváld a három évvel később megjelent *Erkölcsei kis-katechismus* elején szereplő

¹⁰¹⁷ Osváld: *Kérdés*, 8.

¹⁰¹⁸ A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain rendszeresen B. V. L. monogram alatt publikáló Horvát recenzióját lásd: *Tudományos Gyűjtemény* 1817, 6. szám, 94–97. (Az ominózus felsorolás: 97.) A *Kérdés* egy rövid, de ugyancsak elismerő említését lásd Antal: *Gondolatok*, 89.)

mottó aláírásában adja meg: „Egy Ember-Barát”.¹⁰¹⁹ Az „emberbarát vagy hazafi” már a korban releváns dilemmájára gondolva már ebből is sejthető, hogy Oswaldnak a „józan megvilágosodáshoz” való affirmatív viszonya¹⁰²⁰ nem pusztán a 18. század végének, illetve az 1790-es évek első felének „felbuzdulásából” adódik, hanem esetében egy ennél szervezettebb módon és így hosszú távon érvényesülő eszmei tájékozódást jelentett, amelynek jelentősége a forradalom kiábrándító fejleményeit, a jakobinus összeesküvést és annak megtorlását, valamint a politikai helyzet ezt követő általános „befagyását” követően (illetve bizonyos értelemben mindezek ellenére) a 19. század első évtizedeiben is megmaradt számára.

Az 1810-es években készült fordításaiban magát nem egy alkalommal „emberbarátként” megnevező Oswald már az 1790-es évek elején névtelenül megjelent, egyszerre a társadalmi-politikai szervezet funkcionális leírásaként, illetve a hazafiság általánosan érvényes, normatív modelljeként pozicionált munkájában nemcsak a nyelvkérdéshez szorosan kapcsolódó csinosodás, valamint a népi felvilágosítás programjaival kapcsolatos kérdéseknek szánt kiemelt figyelmet, de utóbbival összefüggésben a közjó fogalmának (elvi szinten) társadalmilag kiterjesztő jelentésváltozatának is. Ezek mellett pedig nem hiányzott szókincséből a *Politzia* közösség-szervező-racionális elgondolása sem. Mindennek jegyében a „törvény” egy olyan értelmezését vázolta fel művében, amelyben az a jogok és kötelességek egyensúlyán alapuló „valóságos szabadság” garanciájaként és mint a széles értelemben vett társadalmi szolidaritást megteremtési és fenntartási képes instrumentum a társadalmi *status quo*, vagyis lényegében a rendi dualizmus szerkezetét biztosító alappillér tételeződött. Miként az elemzések során többször utaltunk rá, a mű ezen vonásai bizonyos fókig azon protokonzervatív mező relevanciáját is felvetik, melynek egyik változatát reprezentáló két protestáns szerző munkái vonatkozásában Szűcs Zoltán Gábor a következő summázó jellemzést adta:

„[A] radikális társadalomátalkító programokkal szembeni bizalmatlanság társulhatott a törvények garantálta szabadság és egyenlőség, a valláson alapuló társadalmi intézmények és erkölcsök felvilágosult apológiájával, amelynek az Sz. P. S.-féle fordításban és Ewaldnál is jól felismerhető egy vallásos, mégpedig protestáns színezetű, felvilágosult filozófiai beszédmódot képviselő változata.”¹⁰²¹

Ugyanakkor az instrumentális törvényfogalomnak a „törvényes szabadságokra” történő hivatkozásokhoz képest érvényesülő relatív túlsúlya, valamint a törvények, főként pedig a „fundamentumos törvények” változó körülményekhez szabását (tehát megváltoztathatóságát)

¹⁰¹⁹ *Erkölcsei kis-katechismus*, 2.

¹⁰²⁰ Oswald: *Kérdés*, 5.

¹⁰²¹ Szűcs: *Magyar protokonzervatívok*, 29.

hangsúlyozó érvelések Osvald politikai struktúráról és a társadalmi rendről kifejtett elképzelései vonatkozásában a változás jelenségére való fogékonyságot is mutatnak. Utóbbi mozzanat a mű leginkább tetten érhető formában aktualizáló szándékkal tematizált kérdéskörét, a vallásügyet illetően is központi szerepet tölt be. Mint láttuk, a protestáns egyenjogúság alátámasztását célzó hosszas érvelésekben bár sorra az időszak felekezeti vitáiból ismerős mozzanatok köszönnek vissza, ezek összességében egy olyan mintázatot adnak ki, amelynek legfőbb jegye egyfajta eklekticizmus. Osvald ide kapcsolódó eszmefuttatásaiban éppúgy szerepet szán az 1790–91. évi diétai vitákban főképp protestáns oldalon megjelenő történeti-jogi alapozású érvelésnek, mint a (sarkalatos) törvények megváltoztatásának lehetőségével (sőt: szükségességével) számoló, egyébként inkább a katolikus fél argumentációiban feltűnő elképzeléseknek. Mindezek mellett pedig a természetes jussokra való, egyébként a felvilágosult rendi és a kormányzati oldalon domináns hivatkozásokat is alkalmaz.

A dolgozat szándékosan aprólékos, olykor talán túlságosan is szörszálhasogatónak ható elemzéseivel arra igyekeztem példát adni, hogy miképpen lehet egy konkrét mű mélyreható vizsgálatából kiindulva, egy adott szerzői pozíció és a történeti-szituatív, valamint a diszkurzív kontextusok interakciónak hálózatát kibontva mind az előbbire, mind pedig az utóbbira nézvést olyan felismerésekhez jutni, melyek a diskurzusból magából kiinduló közelítésmód alkalmazásával minden bizonnyal rejtve maradnának. A bevezető fejezetben jelzett teoretikus preferenciák érvényesítésére törekedve az egyes szövegrészletek elemzésekor a dolgozat laza értelemben vett „módszertanának” (közelítésmódjának) egyik pilléréként a szoros szövegolvasás módszerét és a konkrét textusból kiinduló, a szerzői szándékokra is figyelő kontextualista elemzésmodot igyekeztem követni. Az „átlagos-kivételes” ideáltipizálásos alapon felállított, ugyancsak a bevezető fejezetben exponált ellentétpárja, amelynek két pólusán (egyfajta heurisztikus-analitikus előfeltevésként) a rendi gondolkodás konvencióit, illetve az ezektől bármilyen szempontból is megkülönböztethető elemek konglomerátumát jelöltem ki, szintén a vizsgálatok fontos módszertani-teoretikus háttérelemeként funkcionált.

A fenti apparátust annak érdekében próbáltam meg mozgósítani, illetve teoretikus háttérelemként figyelembe venni, hogy a rendi gondolkodás potenciálisan integratív jellegét részletgazdagon, a maga történeti-diszkurzív valóságában mutathassam be. Az elemzések végső summázataként, egyben a további kutatások szükségességét aláhúzva, kitekintő jelleggel megállapíthatjuk, hogy a műben foglaltakat meghatározni látszó intellektuális horizont, értékhierarchia és társadalmi lojalitásirányok vonatkozásában nem annyira a Concha Győzőnek és Kosáry Domokosnak a bevezető fejezetben röviden bemutatott, *Az igaz hazafira* vonatkozó,

homlokegyenest eltérő megítélései mögött meghúzódó, a rendi-nemesi/felvilágosult ellentéppárra felfeszülő antagonizmus bizonyult mérvadónak, hanem éppenséggel a szövegben megmutatkozó, igencsak sokszínű értékvonatkoztatási keretrendszerből táplálkozó heterogén gondolati elemek és érvelésmódok összjátéka. Annak pedig, hogy ezen sokösszetevős képlet alkotóelemeinek organikus egymásbakapcsolódásait egy nagy felbontású képben tettük láthatóvá, elsősorban nem személy szerint Oswald Zsigmond, a kor viszonyait és társadalmi pozícióját tekintve relatíve széles látókörűnek mondható megyei tisztviselő esetleges nézetei megítélése szempontjából van jelentősége, hanem inkább annak okán, hogy ezzel remélhetőleg egy olyan gondolkodási mintázatot sikerült részletgazdagon, a maga komplexitásában feltérképeznünk, amelyben a rendi-nemesi értékvonatkoztatási keretek a maguk nyitottságában mutatkozhattak meg. Úgy gondolom, mindezekkel összefüggésben az esettanulmány annak felméréséhez is támpontokkal szolgálhat, hogy vajon maga a rendi-nemesi értékhierarchia és politikai gondolkodás vonatkozásában ez esetben tetten ért integratív tendencia mennyiben tekinthető „kivételesnek”, illetve milyen fokon valószínűsíthető, hogy inkább a 18. század végi magyarországi politikai gondolkodás „tömeges” jelenségeinek körébe sorolható. Az e kérdésre adható megalapozott válasz megfogalmazásához, a tényleges arányok felméréséhez és a nemességen belüli rétegzettség vonatkozásában felvethető problémák tekintetében természetesen még sok részkutatásra van szükség. Ugyanakkor talán nem túl nagy merészség jelen sorok írójától a tanulmányt azzal a megállapítással zárni, hogy Oswald példája alapján megállapíthatjuk, a művelt, jómódú, ám nem az országos politika első vonalához tartozó nemesség esetében komolyan számolnunk kell a 18. század végi rendi gondolkodáson belül jelentkező integratív tendenciák érvényesülésével.

Bibliográfia

Levéltári és más kiadatlan források

DREL II. 35. a. 2.

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, *A Pápai Egyházmegye jegyzőkönyve 1783–1836.*

DREL III. 62. 13. c. 1.

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, *A Pápai Református Egyházközség Iratai, Gazdasági iratok, adókivetési lajstromok 1791–1857.*

Genuina

Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia

MNL OL A1538 0136

Magyar Nemzeti Levéltár, születési anyakönyv (digitálisan elérhető)

MNL OL A1548 0689

Magyar Nemzeti Levéltár, halotti anyakönyv (digitálisan elérhető)

Okosságos Ekklesiái-Törvény

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1440: *Okosságos Ekklesiái-Törvény... a Berlinben 1799-ik esztendőben kiadott ezenn Német munkából: Natürliches Kirchen Recht; [melyet] Magyarra fordított, E.E.B. Osvald Sigmond. 1814.*

PREI Pápai Református Egyházközség Irattára

Presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyv 1810. április 23. No. 3.

VEML IV. 1. a. 13.

Veszprém Megyei Levéltár, vármegyei közgyűlési jegyzőköny, 1785–1786.

VEML IV. 1. a. 17.

Veszprém Megyei Levéltár, vármegyei közgyűlési jegyzőköny, 1793.

Kiadott források

A' budai királyi nemzeti fő iskolában

A' budai királyi nemzeti fő iskolában 1790/91dik iskolabéli esztendő kezdetének alkalmatosságával Szent András havának első napján tartott beszéd melyet élő anyai nyelven mondott Árvai Jakab ugyan azon nemzeti fő iskolának tanítója. Budán, A' Kyrályi [sic] Akadémiának Betüivel, M.DCC.XC.

A Debreczeni református főiskola

A Debreczeni református főiskola törvényei s az ezeket aláírt tanulók névsora. II. A törvényeknek aláírt tanulók névsora 1588–1792. In Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*. 2. kötet. Pápa, 1908, Főiskolai Könyvnyomda, Kis Tivadar, 96–452.

A maga mátkájáért

A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett groff Essex. Egy szomorú játék öt felvonásokban. Mely németből magyarra fordítatott Seelmann Károly által. Kolozsvár, Hochmeister Márton, [é. n.].

A' panaszolkodó feleség

A' panaszolkodó feleség, ama' Nagy emlékezetű Erasmus beszélgetéseiből való fordítás [ford. O. S.]. [K. n.], Győr, 1785.

Abbt: Vom Tode für das Vaterland

Abbt, Thomas: *Vom Tode für das Vaterland*. Berlin, 1761.

Antal: Gondolatok

Antal Mihály: Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről. *Tudományos Gyűjtemény* 1827, 9. szám, 61–109.

Aranka György: Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése

Aranka György: *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Kolozsvár, 1790, Hochmeister Márton.

Arisztotelész: *Metafizika*

Arisztotelész: *Metafizika*. Fordította Halasy-Nagy József. Szeged, 2002, Lectum Kiadó.

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*

Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Fordította Szabó Miklós. Budapest, 1971, Magyar Helikon.

Banks: The Unhappy Favourite

Banks, John: *The Unhappy Favourite, or the Earl of Essex*. London, 1682, R. Bentley & M. Magnes.

Banks: Graf von Essex

Banks, John: *Graf von Essex. Ein Trauerspiel in fünf Akten*. Leipzig, 1777, J. G. Dyk.

Bárány: A köznép megvilágosodásáról

Bárány Péter: *A' köznép' megvilágosodásáról, ennek hatáiról és hasznairól / írta német nyelven Ewald I. L.* Bécs, 1791.

Báróczi: A védelmeztetett magyar nyelv

Báróczi Sándor: *A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis A' Deákság mennyire szükségesvoltáról való kettős-beszélgetés.* Bécs, 1790.

Bessenyei: Magyarság

Bessenyei György: Magyarság. In *Bessenyei György összes művei. Programírások, vitairatok, elmélgedések 1772–1790.* Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 2007, Argumentum–Akadémiai, 425–432.

Bessenyei: A holmi

Bessenyei György: A holmi. In *Bessenyei György összes művei. A holmi.* Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, 1983, Akadémiai, 191–381.

Bessenyei: A magyar nemzetnek

Bessenyei György: A magyar nemzetnek szokásairul, erköltseirul, uralkodásának modjairul, törvényeirul és nevezetesebb viselt dolgairul. In *Bessenyei György összes művei. Társadalombölcseleti írások 1771–1778.* Sajtó alá rendezte Kulcsár Péter. Budapest, 1992, Argumentum–Akadémiai, 89–154.

Bessenyei: Egy magyar társaság

Bessenyei György: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék.* Bécs, 1790, Hummel János.

Bod: Historia Hungarorum Ecclesiastica

Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica, Inde Ab Exordio Novi Testamenti ad Nostra Usque Tempora Ex Monumentis Partim Editis, Partim Vero Ineditis, Fide Dignis, Collecta, Studio et Labore Petri Bod de Felső-Csernáton.* Tomus 3, Lib 4. Edidit L. W. E. Rauwenhoff. Adjuvante Car. Szalay. Lugduni–Batavorum apud E. J. Brill Socios. 1889.

Budán 1790dik

Budán 1790dik Esztendőben Tartott Ország Gyűlésének alkalmatosságával írásban benyújtott, 's Köz-tanátskozás alá vett Dólgok, és Munkák. [H. n.], [é. n.], [k. n.].

Catalogus

Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi. Tomus I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum Typis Editos Complexus. Pars I. A–L. Sopron, 1799, Typis Siessianis.

Cicero: De officiis

Cicero, Marcus Tullius: *De officiis.* The Loeb Classical Library. With an english translation by Walter Miller. London–New York, 1928, William Heinemann Ltd.–G. P. Putnam's Sons.

Cicero: A kötelességekről

Cicero: A kötelességekről. Első könyv. Fordította Havas László. In *Cicero válogatott művei.* Válogatta és az utószót írta Havas László. Budapest, 1987, Európa, 289–345.

Czuczor–Fogarasi: A magyar nyelv szótára

Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862–1874.

Csizmadia (szerk.): *Hajnóczy József*

Csizmadia Andor (szerk.): *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Budapest, 1958, Akadémiai.

Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae

Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae trium sororum recursus ad novum Pro-Regem, ne suis priventur Coronis, proinde ac novo sponso Leopoldo ab Hungaris.

[Darvas]: *Post Nubila Phoebus*

[Darvas Ferenc]: *Post Nubila Phoebus*. Pest-Buda-Kassa, 1790, Stromájer Ignátz.

Declaratio

Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad introducendam Hungaricam linguam, [h. n.], [1790], [k. n.].

Decsy: Pannóniai Féniksz

Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv melyet irt D. Decsy Sámuel*. Bécs, 1790, Trattner János Tamás.

Decsy: Magyar almanak

Decsy Sámuel: *Magyar almanak 1794-ik esztendőre, melyben az esztendőnek, hónapoknak, heteknek [...] járásán [...] kívül, minden európai [...] fejedelmeknek [...] a két magyar hazában [...] hivatalokat viselő hazafiaknak neveik fel vagynak irattatva*. Bécs, 1794, Schrämbl Ferentz Antal.

Első folyóirataink: Uránia

Első folyóirataink: Uránia. Szerkesztette Szilágyi Márton. Debrecen, 1999, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Engel: Geschichte des ungrischen Reichs

Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*. I. Theil. Halle, 1797, Gebauer.

Erkölcsei kis-katechismus

Erkölcsei kis-katechismus; vagy: Az embereknek a' Természeti és Erköltsi Bölcselkedésből vett közönséges-vallása. Melyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból, és a' maga elmékedéseiből készített Oswald 'Sigmond, T. N. Wespriem Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája. Pest, Trattner János Tamás, 1817. [A következő munkákkal egybekötve: *Okosság-törvénye rajzolatlyá; melyet Snell, Fridr., Wilh., Dániel Professor Úrnak írásaiból készített Oswald 'Sigmond, T. N. Wespriem Vármegyének Törvényes Tábla-Bírája; A' kisdedeknek természeti és erkölcsi vallása.*)]

Ewald: Über Volksaufklärung

Ewald, Johann Ludwig: *Über Volksaufklärung, ihre Grenzen und Vorteile*. Berlin, 1790.

Gáti–Vedres: A magyar nyelvnek

Gáti István–Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedések*. Bécs, 1790, Hummel János.

Gáti: A magyar nyelvnek

Gáti István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedés*. Bécs, 1790, Hummel János.

Góbi: Az Archivum Generalis Ecclesiae

Góbi Imre: *Az Archivum Generalis Ecclesiae jegyzéke*. 3. kötet (1791–1867). Kézirat.

Groff Eszeksz

Groff Eszeksz. *Öt szakaszba foglalt szomorú játék. Banknak angliai nyelven lett ki-adása szerént. Német nyelvből magyarra fordítottatott Pápán Osváld Sigmond prokátor által*. Pozsony, 1785, Patzko Ágost Ferenc.

Grotius: A háború és a béke

Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. Budapest, 1999, Pallas Stúdió/Attraktor.

Gubernáth: Buzdító versezet

Gubernáth Antal: *Buzdító versezet, melyet M.D.C.C.X C V I. Sz. András Havának VI. napján, szabad Királyi Pozsony Városábantartatott Ország Gyűlése' alkalmatosságával Hazánk' Uri Statussai' és Rendeinek alázatossággal bé-ajánlott, 's igaz alázatossággal készített Gubernáth Antal A' Pozsonyi Királyi Académiában a' magyar nyelv' és Nemzeti Literaturának Profeszszora*. Pozsonban, Wéber Simon Péter betűivel, 1796.

Hajnóczy: A magyar országgyűlésen

Hajnóczy József: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In Csizmadia (szerk.): *Hajnóczy József*, 47–96. (A mű eredeti latin címe: Ratio proponendarum in Comitibus Hungariae legum.)

Hajnóczy: Közjogi értekezés

Hajnóczy József: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In Csizmadia (szerk.): *Hajnóczy József*, 97–185. (A szöveg eredeti latin címe: Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus.)

Hajnóczy: Magyarország országgyűléséről

Hajnóczy József: Magyarország országgyűléséről és annak szervezetéről szóló közjogi értekezés. In Csizmadia (szerk.): *Hajnóczy József*, 187–264. (A mű eredeti latin címe: De comitiis Regni Hungariae deque organisatione corundem iuris publici Hungarici.)

Hamberger–Meusel: Das gelehrte Teutschland

Hamberger, Georg Christoph–Meusel, Johann Georg: *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*. Fünfte, durchaus vermehrte und verbesserte Auflage. Band 5. Lemgo, 1797, Meyersche Buchhandlung.

Hobbes: Leviatán

Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Budapest, 1970, Magyar Helikon.

Horatius: Opera

Quintus Horatius Flaccus Opera. Edidit D. R. Shackleton Bailey. Editio Stereotypa Editionis Quartae. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Berlin–New York, 2008, Walter de Gruyter.

Horatius összes versei

Quintus Horatius Flaccus összes versei. Szerkesztette Borzsák István és Devecseri Gábor. Budapest, 1961, Corvina.

Iustinianus császár Institutiói

Iustinianus császár Institutiói négy könyvben. Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Jacob: Philosophische Rechtslehre

Jacob, Ludwig Heinrich: *Philosophische Rechtslehre oder Naturrecht.* Halle, 1795, Rengersche Buchhandlung.

Kant: Anthropologie

Kant, Immanuel: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht.* 3. kiadás. Sajtó alá rendezte J. H. von Kirchmann. Lipcse, 1880, Erich Koschny (L. Heimann's Verlag).

Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje

Kant, Immanuel: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Kant: *A vallás a puszta ész határain belül,* 61–79.

Kant: A vallás a puszta ész határain belül

Kant, Immanuel: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások.* Budapest, 1974, Gondolat.

Kant: Antropológiai írások

Kant, Immanuel: *Antropológiai írások.* Fordította és a szerkesztői jegyzeteket írta Mesterházi Miklós. Budapest, 2005, Osiris.

Kant: Pragmatikus érdekű antropológia

Kant, Immanuel: Pragmatikus érdekű antropológia. In Kant, Immanuel: *Antropológiai írások.* 2005, Budapest, Osiris, 7–306.

Kant: Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?

Kant, Immanuel: Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In Kant, Immanuel: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások.* Ford. Vidrányi Katalin. Budapest, 1974, Gondolat, 82.

Kármán: A' Nemzet' Tsinosodása

Kármán József: A' Nemzet' Tsinosodása. In *Első folyóirataink: Uránia,* 302–316.

Kazinczy: Pályám emlékezete

Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete.* Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Orbán László. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.

Kenessey György: A' ditső magyar haza

Kenessey György: *A' ditső magyar haza arany szabadságának vissza-térésén és anyai nyelvének épületén fel-jött magyarok tsillaga.* Buda, 1791, Landerer Katalin özvegye.

[Kiss]: A' nemes magyar nemzethez

[Kiss József]: *A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, mellyben meg-mutattatik, hogy Magyar-országban lehet, 's kell is a' magyar nyelvet, és a magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitasnak Pest a leg-jobb hely.* [H. n.], 1790, [k. n.].

Keresztesi: Krónika

Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén.* Keresztesi József egykorú eredeti naplója, közrebocsátá S. Hofer Endre, Pest, 1868, Ráth Mór.

Livius: A római nép története a város alapításától I.

Livius: *A római nép története a város alapításától I–IV.* Ford. Kis Ferencné. Budapest, 1963, Európa.

Livius: A római nép története a város alapításától II.

Livius: *A római nép története a város alapításától V–X.* Ford. Muraközy Gyula. Budapest, 1969, Európa.

Magyar Hirmondó.

Magyar Kurír.

Magyar Teátrumi Zseb-Könyvetske

Magyar Teátrumi Zseb-Könyvetske az 1793-dik Esztendőre. Trattner Mátyás, Pest, [é. n.]. OSZK Színháztörténeti Tár, 0241.

Magyar Teátrumi Kalendárium

Magyar Teátrumi Kalendárium. Melly A' Magyar Játzó Társaság által 1794. Esztendőben elő-mutatott Játék-Darabok' nevezeteiket rendbe szedve magában foglallya. Készítette Szőke Nyéki Pál, a' M. J. Társaság Tagja és Sűgőja. Trattner Mátyás, Pest, 1795. OSZK Színháztörténeti Tár, 0241.

Marcus Tullius Cicerónak

Marcus Tullius Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a' maga fiához irt három könyvei. Magyarra fordította Kovásznai Sándor a' M. Vásárhelyi Collegiumnak néhai érdemes Tanítója. Pozsony, 1795, Engel Krisztián János.

Márton: Keresztyén moralis kis katechismus

Márton István: *Keresztyén moralis kis katechismus a Helvétziai Vallástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra.* Bécs, 1817, Pichler Antal.

[Molnár]: Politisch-kirchliches manch Hermaeon

[Molnár, Johannes]: *Politisch-kirchliches manch Hermaeon von den Reformen Kayser Josephs überhaupt vorzüglich in Ungarn. Mit nützlichen Winken zur Richtung der Gesinnung des Adels der Geistlichkeit und des Volks auf den nächst bevorstehenden Reichstag in Ungarn.* [Jena], [1790], Druck Wörböz.

Montesquieu: A törvények szelleméről

Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről.* Fordította Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Budapest, 2000, Osiris–Attraktor.

Möller: Sophie oder der gerechte Fürst

Möller, Heinrich Ferdinand: *Sophie oder der gerechte Fürst. Ein Schauspiel in drey Aufzügen.* Adam Friedrich Böhme, Leipzig, 1777.

[Nagyváthy]: A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái

[Nagyváthy János]: *A' tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái.* [é. n.]

Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben

Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben felséges Ildik Leopold tsászár, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-tétetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben böjt-más havának 13dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő-vigyzása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda, 1791, A' Királyi Akadémia betűivel.

Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben

Naponként-való jegyzései az 1792. esztendőben felséges Ferentz magyar és cseh országi király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredet-képen magyar nyelven íratattak, és az ország gyűlésének fő vigyzása alatt, hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda, 1792.

[Okolicsányi]: Egyenes szívű magyar

[Okolicsányi József]: *Egyenes szívű magyar azért igaz haza-fiú.* Pozsony, 1790.

Osvald: Az igaz hazafi

Osvald Zsigmond: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája 's nemzete javát óhajtó szív.* Pest, 1792, Trattner Mátyás.

Osvald: Kérdés

Osvald Zsigmond: *Kérdés: Kell-e már a reformátusok felsőbb iskoláiban némelly tudományokat anyai magyar nyelven tanítani?* [H. n.], 1817, [k. n.].

Ócsai Balogh Péter programja

Ócsai Balogh Péter programja. In Pajkossy (szerk.): *Magyarország története*, 38–50.

Prof. Tiszt. Márton István úrnak

Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális katekhizmus nevű munkájára írt recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve. Bécs, 1818, Pichler Antal.

Pajkossy (szerk.): Magyarország története

Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény.* Budapest, 2003, Osiris.

Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*, 1. kötet. Ford. Máthé Elek. Budapest, 2001, Osiris.

Salisbury, John of: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól.* Fordította Somfai Anna. Budapest, 1999, Atlantisz.

Sándor: A Magyar Országírók

Sándor István: A Magyar Országírók, 50-nél jóval többen vagynak. Írá Sándor István. *Magyar Hírmondó*, 1799. december 6., 751–752.; december 10., 766–768.; december 13., 783–784.; december 17., 799–800.

Sándor: Magyar Könyvesház

Sándor István: *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök*. Győr, 1803, Streibig József.

Sárvári: Moralis philosophia

Sárvári Pál: *Moralis philosophia, melybenn az erköltsi tselekedeteknek a' józan okosság szerént való főregulája vagy princípiuma kikeresődik, és annak az Isten' lételeivel, a lélek halhatatlanságával, és a vallással való szoros egybe-köttetése előadódik*. Pest, 1802.

Schmid: *Die Gunst der Fürsten*

Schmid, Johann Christian: *Die Gunst der Fürsten: Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen, nach Banks, Brooke, Jones und Ralph*. Danzig, 1773, Daniel Ludwig Wedel.

Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern

Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest, 1798, Trattner Mátyás.

'Sófia avagy az igazságos fejedelem

'Sófia avagy az igazságos fejedelem. *Egy eredetes (Originál) Mese-Játék három Szakaszokban, Készítettett Német Nyelven Möller Henrik Ferdinánd által, most pedig Magyarra fordítottatott Pápán Osvald Sigmond Prókátor által, 1786-dik Esztendőben*. Streibig József, Győr, 1786.

Sonnenfels: Ueber die Liebe des Vaterlandes

Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Bécs, 1771, Joseph Kurzböck.

Sonnenfels: Grundsätze der Polizey

Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*. 1. Theil. 3. Auflage. Wien, 1777.

Sonnenfels: Grundsätze der Polizey: von Sonnenfels

Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz: von Sonnenfels. Zu dem Leitfaden des politischen Studiums*. 1. Theil. 8. Auflage. Wien, 1819.

Szekfü: Iratok

Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Budapest, 1926, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 210–624.

Szent István törvényei

Szent István törvényei. In Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000, Osiris, 223–232.

Sz. P. S.: A franciaországi revolúciónak

Sz. P. S.: *A franciaországi revolúciónak, vagy Zenebonás támadásnak okai röviden előadva német nyelvből fordítottatott Sz. P. S. által*. H. n., 1795.

Thury (szerk.): Iskolatörténeti adattár

Thury Etele (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*. 2. kötet. Pápa, 1908, Főiskolai Könyvnyomda, Kis Tivadar.

Tóth: A pápai reformáta

Tóth Ferenc: *A pápai reformáta szent ekklésiának rövid historiája, mellyett a reformátziótól fogva e mai Időkig le-hozva meg-írt*. Komárom, 1808, Weinmüller.

Tóth: A Magyar és Erdély országi

Tóth Ferenc: *A Magyar és Erdély országi protestáns ekklesiák historiája*. I. darab. Komárom, 1808, Weinmüller.

Tóth: A helvetziai vallástételt tartó

Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt tartó túl a dunai főtiszteletű superintendenciában élt superintendensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkig lehozva*. Győr, 1808, Streibig.

Tóth: A helvetziai vallástételt követő

Tóth Ferenc: *A helvetziai vallástételt követő túl a tiszai superintendenciában élt reformatus püspökök élete e jelen való időkig lehozva*. Győr, 1812, Streibig.
Tudományos Gyűjtemény

Tudományos Gyűjtemény

KazLev 18. kötet

Kazinczy Ferencz levelezése. Szerkesztette Váczy János. 18. kötet. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia.

Vedres: A' magyar nyelvnek

Vedres István: *A' magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedés*. Kassa, 1807 [1790], Ellinger János.

[Verseghy]: A' magyar hazának

[Verseghy Ferenc]: *A' magyar hazának anyai szózatya az ország napjára készülő magyarokhoz*. V * * i a' józan és természeti tudományoknak doctora által. [H. n.], 1790, [k. n.].

[Virág]: A' Székes Fejér-vármegyebéli nemességhez

[Virág Benedek]: *A' Székes Fejér-vármegyebéli nemességhez, mikor a' magyar korona őrizésére Budára-menne[.]* Apr. 14 Napj. 1790. Budán, a' Királyi Akadémiának betűivel.

Werbőczy: Tripartitum

Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. [Az 1894-i, Csiky Kálmán által készített fordítás bővített kiadása.] Budapest, 1990, Téka Könyvkiadó.

Weszprémi: *Kisdéd gyermekek*

Weszprémi István: *Kisdéd gyermekek nevelésekről való rövid oktatás*, 1760, Kolozsvár.

Wolff: *Encyclopädie*

Wolff, Oskar Ludwig Bernhard: *Encyclopädie der deutschen Nationalliteratur oder biographisch-kritisches Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten seit den frühesten Zeiten, nebst Proben aus ihren Werken*. Band 5. Wigand, Leipzig, 1846.

Szakirodalom

Abbattista (ed.): Encountering Otherness

Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieszt, 2011, Università di Trieste.

Ajello et al. (ed.): L'età dei lumi

Ajello, Raffaele et al. (ed.): *L'età dei lumi: Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi*. Vol.1. Napoli, 1985, Jovene Editore.

A Herman Ottó múzeum évkönyve LIII

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII. Szerkesztette Tóth Arnold. Miskolc, 2014, Herman Ottó Múzeum

Albert–Czoch–Erdősi (szerk.): Nemzeti látószögek

Albert Réka–Czoch Gábor–Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. [H. n.], 2010, Atelier Könyvtár.

Almási–Šubarić (eds.): Latin at the Crossroads of Identity

Almási, Gábor–Šubarić, Lav (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, Leiden-Boston, 2015, Brill.

Angi–Barta (szerk.): Emlékkönyv

Angi János–Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, 2000, Multiplex Media – DUP

Arató: A magyar „nemzeti” ideológia

Arató Endre: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században. In Spira–Szűcs: *Nemzetiség*, 130–181.

Aretin (Hrsg.): Der aufgeklärte Absolutismus

Aretin, Karl Otmar Freiherr von (Hrsg.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Köln, 1974, Kiepenhauer und Witsch.

Bacelli: Machiavelli

Bacelli, Luca: Machiavelli, the Republican Tradition, and the Rule of Law. In Costa–Zolo: *The Rule of Law*. 387–420.

Bahlcke (Hrsg.): Glaubensflüchtlinge

Bahlcke, Joachim (Hrsg.): *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Berlin, 2008, LIT Verlag.

Bak: Magyarország

Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája*. Budapest, 1997, História–MTA Történettudományi Intézete, 76–77.

Ballagi: A politikai irodalom

Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Pécs, 2016, Dialóg Campus. [Első kiadása: Budapest, 1888, Franklin Társulat.]

Balogh–Szilágyi: ...quibus Linguae Hungaricae

Balogh Piroska–Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéséről. In Bíró: *Tanulmányok*, 23–69.

Balogh: Teória

Balogh Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül.* Budapest, 2015, Argumentum.

Balogh: A nyelvkérdés

Balogh Piroska: A nyelvkérdés és a latin újságrás paradoxonai a 18. század végén. In Balogh: *Teória*, 204–230.

Bañcerowski–Bárdosi: A „haza”

Bañcerowski, Janusz–Bárdosi Vilmos: A „haza” fogalma a világ magyar nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr*, 128. (2004) 1. szám, 1–10.

Bartal: A magyarországi latinság

Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára.* Budapest, 1901, Franklin Társulat (Reprint: Budapest, 2011, Históriaantik Könyvkiadó.)

Bell: The Cult of the Nation

Bell, David A.: *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680–1800.* Cambridge–Massachusetts–London, 2003, Harvard University Press.

Béli: Magyar jogtörténet

Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog.* Budapest–Pécs, 2000, Dialóg Campus.

Bence: Márkus és a kulcsszavak

Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In Erdélyi–Lakatos: *Lehetséges-e egyáltalán?* 81–97.

Benda: A magyar nemzeti hivatástudat története

Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XV–XVII. században).* Budapest, 1937, [k. n.].

Benda: Az iskolázás és az írástudás

Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. *Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv*, 8. (1977) 123–133.

Benda: Emberbarát vagy hazafi?

Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Budapest, 1978, Gondolat. (Eredeti megjelenése: *Történelmi Szemle*, 8. (1965) 4. szám, 388–422. Megjelent még Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk.* Szerkesztette Lukáts János. Budapest, 2004, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 267–302.)

Benda: A jozefinizmus

Benda Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában. (Eredmények és feladatok a legújabb kutatások tükrében). In Benda: *Emberbarát vagy hazafi?* 232–286.

Benda: A felvilágosodás és a paraszti műveltség

Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a 18. századi Magyarországon. In

Benda: *Emberbarát vagy hazafi?* 287–308.

Benda: Rousseau

Benda Kálmán: Rousseau és Magyarország. In Benda *Emberbarát vagy hazafi?* 351–361.

Benda: A magyar nemesi mozgalom

Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom (1790–1792). In Vörös (szerk.): *Magyarország története*, 29–115.

Benda (főszerk.): Magyarország

Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. 2. kötet (1526–1848). Budapest, 1982, Akadémiai.

Bene: A politika

Bene Sándor: A politika műfajai. In Varga (szerk.): *Az Eötvös Collegium*.

Bene: A történeti kommunikációelmélet

Bene Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmétörténetben – A kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105 (2001) 3–4. szám, 285–314.

Bene (szerk.): Hol vagy, István Király?

Bene Sándor (szerk.): „Hol vagy, István Király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*. Budapest, 2006, Gondolat.

Bene: Tamás, Scotus, Petrarca

Bene Sándor: Tamás, Scotus, Petrarca. A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytűkreiben. In Fazekas–Míru–Velkey (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”, 67–85.

Bene: Eszmétörténet és irodalomtörténet

Bene Sándor: Eszmétörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19 (2007) 1. szám, 50–64.

Bényei–Gönczi (szerk.): Nemzet – identitás – irodalom

Bényei Péter–Gönczi Mónika (szerk.): *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*. Debrecen, 2005, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Berlin: A szabadság

Berlin, Isaiah: A szabadság két fogalma. In Berlin: *Négy esszé*, 334–443.

Berlin: Négy esszé

Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, 1990, Európa.

Bernád–Csire–Seidler: On the Road

Bernád Ágoston Zénó–Csire Márta–Seidler Andrea: *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Bécs–Berlin, 2009, LIT Verlag.

Bertényi–Dobszay–Forgó–Pálffy–Rác–Szijártó (szerk.): Rendiség és parlamentarizmus
Bertényi Iván ifj.–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Rác György–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*, Budapest, 2013, Országgyűlés Hivatala-Argumentum.

Bíró: A „tudományok”

Bíró Ferenc: A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség. Kármán József Urániájának programírásairól. *Palócföld* (1995) 6. szám, 481. 479–485.

Bíró: A felvilágosodás korának magyar irodalma

Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1995, Balassi.

Bíró (szerk.): Tanulmányok

Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, 2005, Argumentum.

Bíró: Bevezetés

Bíró Ferenc: *Bevezetés*. In Bíró (szerk.): *Tanulmányok*, 7–21.

Bíró: A legnagyobb pennaháború

Bíró Ferenc: *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. [H. n.], 2010, Argumentum.

Bíró: A nemzethalál

Bíró Ferenc: *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs, 2012, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

Bíró–Szilágyi (szerk.): A magyar református egyház

Bíró Sándor–Szilágyi Zoltán (szerk.): *A magyar református egyház története*. Budapest, 1949, Kossuth Kiadó.

Bitskey: Virtus és religió

Bitskey István: *Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar műveltségről*. Miskolc, 1999, Felső Magyarország Kiadó.

Bitskey: Mars

Bitskey István: *Mars és Pallasz között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, 2006, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Blair: English Republicanism

Blair, Worden: English Republicanism. In Burns: *Cambridge History*, 446–448.

Bock–Skinner–Viroli (eds.): Machiavelli and republicanism

Bock, Gisella–Skinner, Quentin–Viroli, Maurizio: *Machiavelli and Republicanism*. Cambridge, 1990, Cambridge University Press.

Bodnár–Király: Decsy Sámuel

Bodnár–Király Tibor: Decsy Sámuel és a Pannóniai Fénisz. A „nemzeti karakter” fogalma a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban. *Aetas*, 30 (2015) 2. szám, 17–43.

Bodolay: A türelmi rendeletről

Bodolay Géza: A türelmi rendeletről a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781–1849). In Trócsányi: *A pápai kollégium* 89–321.

Bodrogi: Kazinczy arca

Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csizsoltás nyelve. Az önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debrecen, 2012, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Bónis: Hajnóczy József

Bónis György: Hajnóczy József. Budapest, 1954, Akadémiai.

Borges: Az örökkévalóság története

Borges, Jorge Louis: *Az örökkévalóság története*. Esszék. Budapest, 2009, Európa.

Borges: A John Wilkins-féle analitikus nyelv

Borges, Jorge Louis: A John Wilkins-féle analitikus nyelv. In Borges: *Az örökkévalóság története*

Bourde: A „felvilágosodás”

Bourde, André: A „felvilágosodás”. In Duby: Franciaország története. 675–680.

Bödeker: Thomas Abbt

Bödeker, Hans Erich: Thomas Abbt: Patriot, Bürger und bürgerliches Bewußtsein. In Vierhaus: *Bürger und Bürgerlichkeit*, 221–252.

Bretter–Deák (szerk.): Eszmék a politikában

Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995, Tanulmány.

Brnardić: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism

Brnardić, Teodora Shek: Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. In Trencsényi–Záskaliczky: *Whose Love of Which Country?* 631–661.

Brunner: Adeliges Landleben

Brunner, Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*. Salzburg, 1949.

Brunner–Conze–Koselleck: Geschichtliche Grundbegriffe. Band 1.

Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. Stuttgart, 1972, Klett-Cotta.

Brunner–Conze–Koselleck: Geschichtliche Grundbegriffe. Band 4.

Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 4. Stuttgart, 1978, Klett-Cotta.

Bucsay: A protestantizmus története

Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985, Gondolat.

Burke: Languages and Communities

Burke, Peter: *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge, 2004, Cambridge University Press.

Burns (ed.): Cambridge History

Burns, J. H. (ed.): *Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, 1991, Cambridge University Press.

Buschmann: Kaiser und Reich

Buschmann, Arno: *Kaiser und Reich. Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation vom Beginn des 12. Jahrhunderts bis zum Jahre 1806 in Dokumenten*. Teil 1. Baden-Baden, 1994, Nomos Verlag.

Bussmann: Lexikon der Sprachwissenschaft

Bussmann, Hadumod: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart, 1983, Alfred Kröner Verlag.

Calhoun: Habermas and the Public Sphere

Calhoun, Craig (ed.): *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge-Massachusetts-London, 1996, MIT Press.

Cerman: Habsburgischer Adel und Aufklärung

Cerman, Ivo: *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 2010, Franz Steiner Verlag.

Concha: Üdvözlő beszéd

Concha Győző másodelnök üdvözlő beszéde Dobó Sándor igazgató-tanítóhoz az 1924. évi Wodianer-jutalom átadása alkalmából a M. Tud. Akadémia 1924. évi május hó 26-án tartott összes ülésén. In *Akadémiai Értesítő*. 1924. jan–jún. (35. kötet/409–420. füzet).

Concha: A kilencvenes évek

Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Irodalomtörténeti vázlat*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2005, Attraktor. [Első kiadása: Budapest, 1885, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.]

Cieger: Terek, tervek

Cieger András (szerk.): *Terek, tervek, történetek*. Budapest, 2011, Atelier.

Collingwood: An autobiography

Collingwood, Robin George: *An Autobiography*. Oxford, 1939, Oxford University Press.

Connell: The Republican Idea

Connell, William, J.: The Republican Idea. In Hankins: *Renaissance Civic Humanism*, 14–29.

Costa–Zolo: *The Rule of Law*

Costa, Pietro–Zolo, Danilo (eds.): *The Rule of Law. History, Theory and Criticism*. Dordrecht, 2007, Springer.

Costa: *The rule of law*

Costa, Pietro: *The rule of law: A Historical Introduction*. In Costa–Zolo: *The Rule of Law*. 73–152.

Curnow: *Sophia and Phronesis*

Curnow, Trevor: *Sophia and Phronesis: Past, Present, and Future*. *Research in Human Development* 8 (2012) vol. 2., 95–108.

Cuttica–Burgess: *Monarchism and Absolutism*

Cuttica, Cesare–Burgess, Glenn (szerk.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. London, 2012, Pickering and Chatto.

Cziffra: *Fejedelmek védelmezték*

Cziffra Mariann: *Fejedelmek védelmezték. Kazinczy önimázsfőmáló mechanizmusai egy protestáns katekizmus recenziós vitájának fényében*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112. (2008) 4. szám, 447–476.

Császár: *A német költészet hatása*

Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. XXII. kötet, 7. szám. Budapest, 1913, Magyar Tudományos Akadémia.

Csizmadia: *Magyar állam- és jogtörténet*

Csizmadia Andor (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Csizmadia: *Bevezetés*

Csizmadia Andor: *Bevezetés*. In Csizmadia: *Hajnóczy József*, 5–25.

Csetri: *Romlásra indult*

Csetri Lajos: *„Romlásra indult hajdan erős magyar!”*. In Csetri: *Nem sokaság, hanem lélek*. 43–84.

Csetri: *Nem sokaság, hanem lélek*

Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi tanulmányok*. Budapest, 1986, Szépirodalmi.

Csörsz Rumen–Szabó G.: *„Nem süllyed az emberiség!”*

Csörsz Rumen István–Szabó G. Zoltán (szerk.): *„Nem süllyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007.

Danielik: *Magyar írók*

Danielik József: *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*. Második, az első kiegészítő kötet. Pest, 1858, Szent István Társulat.

Debreczeni (szerk.): Folytonosság vagy fordulat?

Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszaki kérdései)*. Debrecen, 1996, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Debreczeni: „Tudós hazafiság”

Debreczeni Attila: „Tudós hazafiság.” Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában. *Irodalomtörténet*, 105 (2001) 4. szám, 487–504.

Debreczeni: Nemzet és identitás

Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti közlemények*, 105 (2001) 5–6. szám, 513–552.

Debreczeni: Beszédmód és identitás

Debreczeni Attila: Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában. In Bényei-Gönczi (szer.): *Nemzet – identitás – irodalom*. 260–292.

Debreczeni: Tudós hazafiak

Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009, Universitas.

Donáth: Újabb adatok

Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 86. évf. (1970) 3. szám, 173–181.

Döbör: Sajtó és cenzúra

Döbör András: Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon. *Médiakutató: Médiaelméleti folyóirat*. 15. évf. (2014) 2. szám, 17–28.

Dryzek–Honig–Phillips (eds.): *The Oxford Handbook*

Dryzek, John S.–Honig, Bonnie–Phillips, Anne (ed.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. New York, 2006, Oxford University Press.

Duby: Franciaország története

Duby, Georges (szerk.): *Franciaország története. I. kötet. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*. Budapest, 2005, Osiris.

Eckhardt: A Contrat social

Eckhardt Sándor: A Contrat social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Minerva*, 2 (1923), 131–166.

Eckhardt: A francia forradalom eszméi

Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, 2001, Lucidus Kiadó. [Első kiadása: 1924]

Edelstein: The Terror of Natural Right

Edelstein, Dan: *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature, and the French Revolution*. Chicago–London, 2009, University of Chicago Press.

Ekert–Molnár: Teremtés – politika és művészet

Ekert Mária–Molnár Attila Károly (szerk.): *Teremtés – politika és művészet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmányköteteként*. Budapest, 2015, Nemzeti Közszerológati Egyetem Molnár Tamás Kutató Központ.

Eisenberg: Patriotism and Gender

Eisenberg, José: Patriotism and Gender in the Tradition of Modern Political Thought. *Contributions to the History of Concepts*, 1 (2005) No. 1, 63–82.

Ember: A m. kir. Helytartótanács

Ember Győző: *A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, 1940, M. Kir. Országos Levéltár.

Ember–Heckenast (főszerk.): Magyarország története

Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.): *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, 1989, Akadémiai.

Ember: Az országgyűlések

Ember Győző: Az országgyűlések. In Ember–Heckenast: *Magyarország története*, 391–435.

Erdélyi–Lakatos (szerk.): Lehetséges-e egyáltalán?

Erdélyi Ágnes–Lakatos András (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 1993, Atlantisz.

Evans: The politics of language

Evans, R. J. W.: *The politics of language and the vernaculars in eighteenth-century Hungary*. In Scott–Simms: *Cultures of Power*, 200–224.

Fazekas: Fiatal egyháztörténészek írásai

Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc, 1999, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék.

Fazekas–Míru–Velkey (szerk.): „Politica philosophiai okoskodás”

Fazekas Gergely Tamás–Míru György–Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás.” Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetem.

Fine: When Ethnicity Did Not Matter

Fine, John V. A. Jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006, The University of Michigan Press.

Forgó: Katolikus felvilágosodás

Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Sziártó–Szűcs: *Politikai elit és politikai kultúra* 132., 138.

Forgó: Egyház – Rendiség – Politikai kultúra

Forgó András: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Budapest, 2017, Szent István Társulat.

Fórizs: „Álpeken Álpesek emelkednek”

Fórizs Gergely: „Álpeken Álpesek emelkednek”. *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*. Budapest, 2009, Universitas.

Foucault: A szavak és a dolgok

Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest, 2000, Osiris.

Foucault: A tudás archeológiája

Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Budapest, 2001, Atlantisz.

Fraknói: Gróf Széchenyi Ferenc

Fraknói Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc 1754–1820*. Budapest, 1902, Magyar Történelmi Társulat, új kiadása Budapest, 2002, Osiris.

Gajdó: Tények és legendák

Gajdó Tamás: Tények és legendák. A Kelemen László-irodalom. *Színháztudományi Szemle*. 30–31. (1996), 56–62.

Gelderen–Skinner(eds.): Republicanism

Gelderen, Martin van–Skinner, Quentin (eds.): *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol. 2. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, 2002, Cambridge University Press.

Gelderen–Skinner (eds.): Freedom and the Construction of Europe

Gelderen, Martin van–Skinner, Quentin (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. Vol. 1. *Religious Freedom and Civil Liberty*. Cambridge, 2013, Cambridge University Press.

Gellner: Nations and Nationalism

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, Basil Blackwell.

Gergely (szerk.): Magyarország története

Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris.

Goldie–Wokler: The Cambridge history

Goldie, Mark–Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of 18th Century Political Thought*. Cambridge, 2006, Cambridge University Press.

Goldsmith: Liberty, Virtue

Goldsmith, M. M.: Liberty, Virtue and the Rule of Law 1689–1770. In Wooton: *Republicanism, Liberty*, 197–232.

Granasztói: Francia könyvek magyar olvasói

Granasztói Olga: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, 2009, Universitas Kiadó–Országos Széchenyi Könyvtár.

Grinberg: Die Rezeption

Grinberg, Michel: Die Rezeption der französischen Komödie des 18. Jahrhunderts im deutschen Sprachraum: Französische Originale, Übersetzungen und Präsentationsformen. In Lüsebrink: *Kulturtransfer im Epochenumbruch*, 567–592.

Grünwald: A régi Magyarország

Grünwald Béla: A régi Magyarország. Budapest, 1888, Franklin Társulat. (Újabb kiadás: Budapest, 2001, Osiris.)

Gurevics: A középkori ember

Gurevics, Aron J.: *A középkori ember világgépe*. Budapest, 1974, Kossuth.

Gyulai: Abaúj és Borsod

Gyulai Éva: Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma. In *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIII*. 267–285.

Györkösy: Latin–magyar kéziszótár

Györkösy Alajos: *Latin–magyar kéziszótár*, Budapest, 1994, Akadémiai.

Habermas: A társadalmi nyilvánosság

Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, 1971, Gondolat.

Halmos: Polgár – polgárosodás

Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, 7 (1991) 2–3. szám, 130–160.

Hammersley: Introduction

Hammersley, Rachel: Introduction: The Historiography of Republicanism and Republican Exchanges. *History of European Ideas*, 38 (2012) No. 3, 323–337.

Hampsher-Monk: From Virtue to Politeness

Hampsher-Monk, Iain: From Virtue to Politeness. In Gelderen–Skinner: *Republicanism*. 85–105.

Hankins (ed.): Renaissance Civic Humanism

Hankins, James (ed.): *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*. Cambridge, 2000, Cambridge University Press.

Hankins: Introduction

Hankins, James: Introduction. In Hankins (ed.): *Renaissance Civic Humanism*, 1–13.

Harvey: Body Politic

Harvey, Arnold D.: *Body Politic: Political Metaphor and Political Violence*. Cambridge, 2007, Cambridge Scholars Publishing.

Hatos: A nemzedék tapasztalata

Hatos Pál: A nemzedék tapasztalata: A generációs feszültség történeti színeváltozásai az I. világháborúig. In Hatos: *Választott népek*, 194–210.

Hatos: Választott népek

Hatos Pál: *Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből.* Budapest, 2013, Ráció.

H. Balázs: Bécs és Budapest

H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen.* Budapest, 1987, Magvető.

H. Balázs: A nyolcvanas esztendők

H. Balázs Éva: A nyolcvanas esztendők drámája. In Ember–Heckenast (főszerk.): *Magyarország története, 1023–1123.*

Hetényi: Veszprémi István

Hetényi Ede: Veszprémi István „A’ kised gyermekek nevelésekről való rövid oktatás...” c. könyvének 200 éves jubileumára. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 26 (1962). 77–89.

Hermann (szerk.): Padányi Bíró Márton

Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton emlékezete.* Veszprém, 2014, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára.

Hirschmann: Az érdekek és a szenvedélyek

Hirschmann, Albert O.: *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt.* Budapest, 1998, Jósöveg Műhely.

Hodkinson–Morris (eds.): Sparta in Modern Thought

Hodkinson, Stephen–Morris, Ian Macgregor (eds.): *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture.* Swansea, 2012, The Classical Press of Wales.

Hofer–Niedermüller (szerk.): Hagyomány és hagyományalkotás

Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, 1987. MTA Néprajzi Kutatócsoport.

Honohan: Civic Republicanism

Honohan, Iseult: *Civic Republicanism.* London–New York, 2002, Routledge.

Hont: The language of sociability and commerce

Hont István: The language of sociability and commerce: Samuel Pufendorf and the theoretical foundations of the 'Four-Stages Theory'. In Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory*, 253–276.

Hoós: Az 1790/91-es országgyűlésről

Hoós Éva: *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok, és leánynevelés kérdésében. (1791–1793).* Kandidátusi értekezés, MTA, Budapest, 1994.

Hopp: Az „antemurale” és „conformitas”

Hopp Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban.* Budapest, 1992, Balassi.

Hopp: A Contrat social

Hopp Lajos: A Contrat social fogadtatása és interpretációja Magyarországon és Kelet-Európában. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*. 28 (1981) 4. szám, 379–385.

Horkay Hörcher (szerk.): A koramodern politikai eszmetörténet

Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*. Pécs, 1997, Tanulmány.

Horkay Hörcher: Utószó

Horkay Hörcher Ferenc: Utószó. In Horkay Hörcher (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet*, 287–305.

Horkay Hörcher–Szilágyi (szerk.): Edmund Burke esztétikája

Horkay Hörcher Ferenc–Szilágyi Márton (szerk.): *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*. Budapest, 2011, Ráció.

Horváth: Alkotmányjogi javaslatok

Horváth Attila: Alkotmányjogi javaslatok és reformok, 1790–1949. In Jakab András–Körösényi András: *Alkotmányozás Magyarországon*, 92–109.

Horváth: A 250 éves budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium

Horváth Jenő: *A 250 éves budapesti Királyi Egyetemi Katholikus Gimnázium 1687–1937*. Budapest, 1937, Sárkány Nyomda.

Horváth (főszerk.): A magyar nevelés története

Horváth Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története I*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.

Hölscher: Öffentlichkeit

Hölscher, Lucian: Öffentlichkeit. In Brunner–Conze–Koselleck: *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 4. 413–467.

Hönich: Nyelv és nemzeti közösség

Hönich Henrik: Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. századvégi hanyatláskonceptió tükrében. In Bertényi–Dobszay–Forgó–Pálffy–Rác–Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus*, 261–272.

Hönich: Which Language and Which Nation?

Hönich Henrik: Which Language and Which Nation? Mother Tongue and Political Languages: Insights from a Pamphlet Published in 1790. In Almási–Šubarić (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 35–63.

Hönich: Milyen nyelv és milyen nemzet?

Hönich Henrik: Milyen nyelv és milyen nemzet? Az anyanyelv és a politikai nyelvek. Egy 1790-es röpirat tanulságai. In Kádár, Kökényesi, Mitropulos (szerk.): *KoraújkorÁSZ*. 145–159.

Hudi: Tudós Fábíán József

Hudi József: Tudós Fábíán József, a népművelő lelkes. *Korunk*, 16 (2005) 5. szám, 112–116.

Hudi-Köblös: A pápai református kollégium

Hudi József-Köblös József: A pápai református kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. Bevezető Tanulmány. In Köblös (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai*, 7–117.

Hunter–Saunders (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty*

Hunter, Ian–Saunders, David (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty: Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*. London, 2002, Palgrave Macmillan.

Hüning: From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order

Hüning, Dieter: From the Virtue of Justice to the Concept of Legal Order: The Significance of the *sum cuique tribuere* in Hobbes' Political Philosophy. In Hunter–Saunders (eds.): *Natural Law and Civil Sovereignty*, 139–152.

Imre: Magyarország panasza

Imre Mihály: *Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, 1995, Kossuth Egyetemi Nyomda.

Jakab–Körösényi: Alkotmányozás Magyarországon és máshol

Jakab András–Körösényi András: *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. Budapest, 2012, MTA TK Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Könyvkiadó.

Irinyi: Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény

Irinyi József: *Az 1790/1-ki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békék alapján*. Pest, 1857, Kilián György Egyet. Könyvtárú Bizománya.

Kádár–Kökényesi–Mitropulos (szerk.): *KoraújkorÁSZ*

Kádár Zsófia–Kökényesi Zsolt–Mitropulos Anna Diána (szerk.): *KoraújkorÁSZ. Koraújkortörténettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, 2014, ELTE BTK, 2014.

Kantorowitz: *Pro patria mori*

Kantorowicz, Ernst H.: *Pro patria mori in Medieval Political Thought*. *American Historical Review* 56 (1951), 472–492.

Keane: Média és demokrácia

Keane, John: *Média és demokrácia*. Budapest, 1999, Helikon.

Kecskeméti: Magyar liberalizmus

Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Budapest, 2008, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely.

Kemény G.: A magyar nemzetiségi kérdés

Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. 1. rész. *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében: 1790–1918*. Budapest, 1947, Gergely R. [Légrády Ny.].

Kerényi: A régi magyar színpadon

Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849*. Budapest, 1981, Magvető.

Kerényi: Drámaprogram

Kerényi Ferenc: Drámaprogram – színház nélkül. In Kerényi (szerk.): *Magyar színháztörténet*, 43–48.

Kerényi: Magyar színészet

Kerényi Ferenc: Magyar színészet Pest-Budán. In Kerényi (szerk.): *Magyar színháztörténet*, 61–83.

Klaniczay–Poór–Ring (szerk.): A felvilágosodás jegyében

Klaniczay Gábor–Poór János–Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest, 1985, ELTE.

Koi: A közigazgatás-tudomány kezdetei

Koi Gyula: A közigazgatás-tudomány kezdetei és a *Polizeiwissenschaft* szerepe Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 55 (2014) 2. szám, 27–49.

Kókay: Sándor István

Kókay György: Sándor István irodalmi és bibliográfiai munkásságához. *Magyar Könyvszemle*. 77 (1961) 3. szám, 314–319.

Kókay György: A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom

Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóirat-irodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970, Akadémiai.

Kókay (szerk.): A magyar sajtó története

Kókay György (szerk.) *A magyar sajtó története*. 1. kötet. 1705–1848. Budapest, 1979, Akadémiai.

Kókay: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk

Kókay György: Hírlap- és folyóirat-irodalmunk a 18. században. In Kókay (szerk.): *A magyar sajtó története*, 39–228.

Kókay: Könyv, sajtó és irodalom

Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Budapest, 1983, Akadémiai.

Kókay György: Hagyományok őrzői

Kókay György: Hagyományok őrzői és feltalálói. Irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliográfiánk úttörői. In Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom*, Akadémiai Kiadó, 198–204.

Kókay: Irodalomtörténet-írásunk

Kókay György: Irodalomtörténet-írásunk és nemzeti bibliográfiánk úttörői. In Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom*, 198–207.

Kókay: „Olim omnis homo natus est liber”

Kókay György: „Olim omnis homo natus est liber”. A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből. *Magyar Könyvszemle*, 111 (1995) 2. szám, 176–178.

Kontler: Egy mértékadó periféria

Kontler László: Egy mértékadó periféria. *BUKSZ*, 9. (1997) 2. szám, 138–147.

Kontler: Az állam rejtelvei

Kontler László: *Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997, Atlantisz.

Kontler: Locke és a lelkiismereti szabadság

Kontler László: Locke és a lelkiismereti szabadság, avagy az óvatos ember intellektuális bátorsága. Bevezető tanulmány. In Locke: *A vallási türelemről*, 7–55.

Kontler: William Robertson

Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. *Korall*, 7 (2006) 1. szám, 133–154.

Kontler: Fordítás és összehasonlítás

Kontler László: Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszméletörténetben. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 55 (2009) 1–2. szám, 143–182.

Kontler: The Lapon, the Scythian and the Hungarian

Kontler, László: The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or our (former) selves as ‘others’. Philosophical history in eighteenth-century Hungary. In Abbattista (ed.): *Encountering Otherness*. 131–145.

Kontler: Polizey and Patriotism

Kontler, László: Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences. In Cuttica–Burgess (eds.): *Monarchism and absolutism*, 75–90.

Kontler: Translations, Histories, Enlightenments

Kontler, László: *Translations, Histories, Enlightenments. William Robertson in Germany 1760–1795*. New York, 2014, Palgrave Macmillan.

Kontler: The enlightened narrative

Kontler, László: The enlightened narrative in the age of liberal reform: William Robertson’s View of the Progress of Society in Hungary. *History of European Ideas*, 43 (2017) No. 7, 745–761.

Kornis: A magyar művelődés eszményei

Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, 1. kötet, Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kosáry: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba

Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. 2. kötet 1711–1825. Budapest, 1954, Művelt Nép Könyvkiadó.

Kosáry: Napóleon és Magyarország

Kosáry Domokos: *Napóleon és Magyarország*. Budapest, 1977, Magvető.

Kosáry: Művelődés

Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980, Akadémiai.

Kosáry: A felvilágosult abszolutizmus

Kosáry Domokos: A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai 1765–1790. In Horváth (főszerk.): *A magyar nevelés története*. 246.

Koselleck: Einleitung

Koselleck, Reinhart: Einleitung. In Brunner–Conze–Koselleck (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Band 1, XIII–XXVII.

Koselleck: Elmúlt jövő

Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 2003, Atlantisz.

Koselleck: A kora újkor elmúlt jövője

Koselleck, Reinhart: A kora újkor elmúlt jövője. In Koselleck: *Elmúlt jövő*, 17–40.

Koselleck: Fogalomtörténet

Koselleck, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In Koselleck: *Elmúlt jövő*, 121–145.

Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak

Koselleck, Reinhart: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In Koselleck: *Elmúlt jövő*, 241–298.

Koselleck: 'Tapasztalati tér'

Koselleck, Reinhart: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In Koselleck: *Elmúlt jövő*, 401–430.

Koselleck: Begriffsgeschichten

Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, 2006, Suhrkamp.

Koselleck: Patriotismus

Koselleck, Reinhart: Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs. In Koselleck: *Begriffsgeschichten*, 218–239.

Kovács: „Konzervatív felvilágosodás”

Kovács Ákos András: „Konzervatív felvilágosodás” és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években. In Albert–Czoch–Erdősi: *Nemzeti látószögek*, 11–42.

Kovács: Egy 18. század végi életút

Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. Doktori disszertáció (ELTE BTK). Kézirat. Budapest, 2012.

Kovács: *Volksaufklärung*

Kovács Ákos András: *Volksaufklärung* és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Fazekas–Míru–Velkey (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”*, 175–192.

Kovács–Szűcs: Hogyan olvassuk

Kovács Ákos András–Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*, 10 (2009) 35. szám, 147–174.

Kovács: „Németországba a Politiával!”

Kovács Ákos András: „Németországba a Politiával!” Egy politikai fogalom használatáról Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In Cieger (szerk.): *Terek, tervek, történetek*, 37–59.

Kovács: A magyar nyelvnek

Kovács Vidor: *A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790–1844*, Laiszky Nyomda, Esztergom, 1900.

Köblös: A pápai református kollégium

Köblös József (szerk.): *A pápai református kollégium diákjai 1585–1861*. Pápa, 2006, Pápai Református Gyűjtemények.

Kökényesi: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában

Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról. *Aetas*, 28 (2013) 3. szám, 60–91.

Kövér (szerk.): A felhalmozás íve

Kövér György (szerk.): *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002, Új Mandátum.

Kövér: Korszakolás és korszaktudat

Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In Kövér (szerk.): *A felhalmozás íve*. 351–359.

László–Thomka (szerk.): Narratívák 5.

László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, 2001, Kijárat.

Leeb: Die große Salzburger Emigration

Leeb, Rudolf: Die große Salzburger Emigration von 1731/32 und ihre Vorgeschichte (Ausweisung der Deferegger 1684). In Bahlcke (Hrsg.): *Glaubensflüchtlinge*, 277–306.

Leduc: A történészek és az idő

Leduc, Jean: *A történészek és az idő*. Pozsony, 2006, Kaligramm.

Lehmann–Richter (eds.): The Meaning of Historical Terms and Concepts

Lehmann, Hartmut–Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington D. C., 1996, German Historical Institute, Occasional Paper 15. 47–58.

Lévai: A republikanizmus-vita

Lévai Csaba: *A republikanizmus-vita. Vita az amerikai forradalom eszmétörténeti hátteréről*. Budapest, 2003, L'Harmattan.

Locke: A vallási türelemről

Locke, John: *A vallási türelemről*. Budapest, 2003, Stencil Kulturális Alapítvány

Lüsebrink–Reichardt (Hrsg.): Kulturtransfer im Epochenumbruch

Lüsebrink, Hans-Jürgen–Reichardt, Rolf (Hrsg.): *Kulturtransfer im Epochenumbruch. Frankreich-Deutschland. 1770 bis 1815*. Band 1. Leipzig, 1997, Leipziger Universitätsverlag.

Madarász: Kameralizmus, történelmi iskola

Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49 (2002) 10. szám, 838–857.

Magyar Katolikus Lexikon

Magyar Katolikus Lexikon. Szerkesztette Diós István. Budapest, 2004, Szent István Társulat. 2. kiadás.

Magyar színháztörténet

Magyar színháztörténet 1790–1873. Szerkesztette Kerényi Ferenc. Budapest, 1990, Akadémiai.

Magyar Színművészeti Lexikon

Magyar Színművészeti Lexikon. A színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. Szerkesztette Schöpflin Aladár. Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, [h. n.], [é. n.]. Harmadik kötet.

Makkai–Szász (szerk.): Erdély története

Makkai László–Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története 1606-től 1830-ig* (2. kötet). Budapest, 1988, Akadémiai.

Mannheim: A nemzedék problémája

Mannheim Károly: A nemzedék problémája. In Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. 201–253.

Mannheim: Tudásszociológiai tanulmányok

Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2000, Osiris.

Marczali: Magyarország II. József korában, 2. kötet

Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában*. 2. kötet. Budapest, 1888, Peifer Ferdinánd. 2. kiadás.

Marczali: Magyarország II. József korában, 3. kötet

Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában*. 3. kötet. Budapest, 1888, Magyar Tudományos Akadémia.

Marczali: Az 1790/91-diki országgyűlés

Marczali Henrik: *Az 1790/91-diki országgyűlés*. Budapest, 1907, Magyar Tudományos Akadémia.

Marczali: Alkotmánytervezetek

Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ben. *Budapesti Szemle*, 34 (1906) 125. köt., 351. szám, 393–422.

Margócsy: A magyar nyelv

Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In Bíró (szerk.): *Tanulmányok*, 71–151.

Márki: A magyar költészet

Márki József Tudor: *A magyar költészet rövid ismertetése*. Pest, 1861, Gyurián József.

Markó: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez

Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830. (I.) *Századok*, 148. (2014) 3. szám, 625–664.

M. Bak–Banyó–Rady (eds.): *The laws of Hungary*.

M. Bak János–Banyó Péter–Rady, Martyn (szerk.): *The laws of Hungary. Vol. 5. The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”)*. Idyllwild, 2005, Charles Schlacks.

McGrath: Kálvin

McGrath, Alister E.: Kálvin. A nyugati kultúra formálódása. Budapest, 1996, Osiris.

Mezey: Történetszemlélet

Mezei Márta: *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Budapest, 1958, Akadémiai.

Mezei: A Dunántúli Református Egyházkerület

Mezei Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület statisztikája 1817-ben. In *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*. 4. (2004) 3–4. szám, 133–166.

Mezey (szerk.): Magyar alkotmánytörténet

Mezey Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. 5., átdolgozott kiadás. Budapest, Osiris, 2003.

Mezey: A feudális állammodellek

Mezey Barna: A feudális állammodellek Magyarországon. In Mezey (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*, 41–88.

Mezey (szerk.): Magyar Jogtörténet

Mezey Barna (szerk.): *Magyar Jogtörténet*. Budapest, 2004, Osiris.

Mikó: A magyar államnyelv kérdése

Mikó Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. Kolozsvár, 1943, Erdélyi Múzeum-Egyesület. /Különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1943. évi 2. számából./

Miskolczi: Egy történészvita anatómiája

Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas* 20 (2005) 1–2. szám, 160–212.

Moenich–Vutkovich: Magyar írók névtára

Moenich Károly–Vutkovich Sándor: *Magyar írók névtára. Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye*. Pozsony, 1876, Nirschy Ferenc Könyvnyomdája.

Moore: Natural rights

Moore, James: Natural rights and the four stages of society. In Goldie–Wokler (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, 310–314.

Mulier: A controversial republican

Mulier, Eco Haitsma: A controversial republican. Dutch views of Machiavelli in the 17th and 18th centuries. In Bock–Skinner–Viroli (eds.): *Machiavelli and Republicanism*, 248–249.

Nagy: „Rómát Athénát Spártát álmodtam...”

Nagy Ágoston: „Rómát Athénát Spártát álmodtam...” Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. In Fazekas–Miru–Velkey (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”*, 193–207.

Nagy: Republikanizmus

Nagy Ágoston: Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül. *Korall* 55 (2014) 22–45.

Nagy: Néhány gondolat

Nagy Ágoston: Néhány gondolat a republikanizmus historiográfiájáról és kutathatóságáról Wyger Velema könyve kapcsán. In Ekert–Molnár (szerk.): *Teremtés – politika és művészet*, 194–210.

Nagy: Pest, Pilis, Solt vármegye

Nagy János: Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követei. In Szijjártó–Szűcs (szerk.): *Politikai elit*, 109.

Nederman: Rethoric, reason and republic

Nederman, Cary J.: Rethoric, reason and republic: republicanisms – ancient, medieval and modern. In Hankins (ed.): *Renaissance civic humanism*, 247–269.

Nelson: Republican Visions

Nelson, Eric: Republican Visions. In Dryzek–Honig–Phillips (eds.): *The Oxford Handbook*, 193–210.

Némedi: A nemzeti művelődés

Némedi Lajos: *A nemzeti művelődés ügye 1790–91-ben*. Az Egeri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 8. kötet, Eger, 1962.

Némedi: Egy 1790-es röpiratunk szerzősége

Némedi Lajos: Egy 1790-es röpiratunk szerzősége. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 (1963) 5. szám, 596–598.

Némedi: Bessenyei György utóéletéről

Némedi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In Szauder–Tarnai (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. 733–763.

Némedi: Ki írta a jámbor szándékot?

Némedi Lajos: Ki írta a jámbor szándékot? *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84 (1980) 2, 137–148.

Nyíri: A filozófiai gondolat fejlődése

Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolat fejlődése*. Budapest, 2001, Szent István Társulat.

Olson: The Human Sciences

Olson, Richard: The Human Sciences. In Porter (ed.): *The Cambridge History of Science*, 451–456.

Orthmayr: A módszertani individualizmus

Orthmayr Imre: A módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 7 (1997) 3. szám, 3–32.

Özkirimli: Theories of Nationalism

Özkirimli, Umut: *Theories of Nationalism*. New York, 2000, Palgrave.

Özkirimli: Contemporary Debates on Nationalism

Özkirimli, Umut: *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. New York, 2005, Palgrave Macmillan.

Pagden (ed.): The Languages of Political Theory

Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press.

Pajkossy: Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai

Pajkossy Gábor: *Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat. Budapest, 1978, ELTE BTK.

Pajkossy: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére

Pajkossy Gábor: Törekvések a magyar rendi alkotmány korszerűsítésére az 1790-es évek első felében. In Klaniczay–Poór–Ring (szerk.): *A felvilágosodás jegyében*, 163–174.

Pajkossy: Az abszolutizmus és a rendiség

Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések. In Gergely (szerk.): *Magyarország története*, 125–153.

Pajkossy: A diéta törekvések

Pajkossy Gábor: A diéta törekvések, tervek keresztüzében. In Bertényi–Dobszay–Forgó–Pálffy–Rác–Szijártó (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus*, 321–326.

Penke: Filozofikus világtörténetek

Penke Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, 2000, Balassi.

Péter: Az Elbától keletre

Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998, Osiris.

Péter: A magyar nacionalizmus

Péter László: A magyar nacionalizmus. In Péter: *Az Elbától keletre*, 60–84.

Péter: Montesquieu paradoxonja

Péter László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990. In *Az Elbától keletre*, 342–354.

Péter László: Miért szorul gyökeres revízióra

Péter László: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet? In Angi–Barta (szerk.): *Emlékkönyv*, 183–189.

Péter: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn

Péter, László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. A. Ungarn vor 1848. In Rumpler–Urbanitsch (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie*, 239–261.

Péter: The Primacy of *Consuetudo*

Péter, László: The Primacy of *Consuetudo* in Hungarian Law. In Rady (ed.): *Custom and Law*, 101–111.

Péter: The Holy Crown of Hungary

Péter, László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. *The Slavonic and East European Review*, (2003) No. 3. 421–510.

Péter: The Irrepressible Authority of the Tripartitum

Péter, László: The Irrepressible Authority of the Tripartitum. In M. Bak–Banyó–Rady (eds.): *The laws of Hungary*, XIII–XXVI.

Péter: Hungary's Long Nineteenth Century

Péter, László: *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Szerk.: Lojkó Miklós. Leiden-Boston, 2012, Brill.

Péter: Introduction

Péter, László: Introduction. In Péter: *Hungary's Long Nineteenth Century*, 1–14.

Péter: *Ius Resistendi* in Hungary.

Péter, László: *Ius Resistendi* in Hungary. In Péter: *Hungary's Long Nineteenth Century*, 111–133.

Péter: Language, the Constitution, and the Past

Péter, László: Language, the Constitution, and the Past in Hungarian Nationalism. In Péter: *Hungary's Long Nineteenth Century*, 183–198.

Petrik: Magyarország bibliográfiája

Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Összeállította és tudományos szakmutatóval ellátta Petrik Géza*. 2. kötet. Budapest, 1890, Dobrowsky Ágost.

Piirimäe: Thomas Abbt's

Piirimäe, Eva: Thomas Abbt's Vom Tode für das Vaterland (1761) and the French Debates on Monarchical Patriotism. *Trames*, 9 (2005) No. 4, 326–347.

Piirimäe: Dying for the Fatherland

Piirimäe, Eva: Dying for the Fatherland: Thomas Abbt's Theory of Aesthetic Patriotism. *History of European Ideas*, 35 (2009) No. 2, 194–208.

Pocock: Virtue, Commerce, and History

Pocock, John G. A.: *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century*. Cambridge, 1985, University Press.

Pocock: Virtues, Rights and Manners

Pocock, John G. A.: Virtues, Rights and Manners. A Model for Historians of Political Thought. In Pocock: *Virtue, Commerce, and History*. 37–50.

Pocock: The Mobility of Property

Pocock, John G. A.: The Mobility of Property and the Rise of Eighteenth-Century Sociology. In Pocock, J. G. A.: *Virtue, Commerce, and History*, 103–123.

Pocock: Clergy and commerce

Pocock, John G. A.: Clergy and commerce: the conservative Enlightenment in England. In Ajello et al. (ed.): *L'età dei lumi*, 523–562.

Pocock: Introduction

Pocock, J. G. A.: Introduction: The State of the Art. In Pocock: *Virtue, Commerce, and History*, 1–36.

Pocock: The concept of a language

Pocock, J. G. A.: The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice. In Pagden (ed.): *The Languages of Political Theory*, 19–38.

Pocock: Conservative Enlightenment

Pocock, John G. A.: Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and the French Cases in British Perspective. *Government and Opposition* 24 (1989) No. 1, 81–106.

Pocock: Concepts and Discourses

Pocock, John G. A.: Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter. In Lehmann–Richter (eds.): *The Meaning of Historical Terms*, 47–58.

Pocock: Burke és az ősi alkotmány

Pocock, John G. A.: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében. In Horkay Hörcher (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet*, 243–261.

Pocock: Konzervatív felvilágosodás

Pocock, John G. A.: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak. Amerika és Franciaország esete brit perspektívából. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet*, 223–242.

Pocock: The Machiavellian Moment

Pocock, John G. A.: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. With a new afterword by the author.* Princeton–Oxford, 2003, Princeton University Press [1975].

Pocock: Political Thought and History

Pocock, J. G. A.: *Political Thought and History. Essays on Theory and Method.* Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Pócsi: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése

Pócsi Katalin: Az állam és az egyház viszonyának értelmezése Lázár János Voltaire-fordítása tükrében. *Magyar Könyvszemle* 116. évf. (2000) 2. szám, 163–164.

Pomogyi: Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikötötár

Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikötötár.* Budapest, 2008, Mérték.

Poór: Hajnóczy József

Poór János: *Hajnóczy József.* Budapest, 1998, Új Mandátum Könyvkiadó.

Poór: Adók, katonák, országgyűlések

Poór János. *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12.* Budapest, 2003, Universitas Kiadó.

Porter (ed.): The Cambridge History of Science

Porter, Roy (ed.): *The Cambridge History of Science. Vol. 4. Eighteenth-Century Science.* Cambridge, 2003, Cambridge University Press.

Raeff: The Well-Ordered Police State

Raeff, Marc: *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600–1800.* New Haven and London, 1983, Yale University Press.

Pruzsinszky: Természetjog és politika

Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig.* Budapest, 2001, Napvilág.

Pruzsinszky: A cenzúra és a közjó

Pruzsinszky Sándor: A cenzúra és a közjó – A jozefinista látomás. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatás-tudományi Szemle* 1.évf. (2011) 2. szám, 140.

Rady (ed.): Custom and Law

Rady, Martyn (ed.): *Custom and Law in Central Europe.* Cambridge, 2003, Faculty of Law University of Cambridge.

Rákai: Az irodalomtudós tekintete

Rákai Orsolya: *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között.* Budapest, 2008, Universitas.

Rákai: „És felhozá őket északról”

Rákai Orsolya: „És felhozá őket északról és Sinnek földjéről”: a finnugor rokonság és a választott nép mítosza a 18–19. század fordulóján. In Csörsz Rumen–Szabó G. (szerk.): *„Nem süllyed az emberiség!”* 653–662.

Rawson: The Spartan Tradition

Rawson, Elisabeth: *The Spartan Tradition in European Thought*. Oxford, 1969, Oxford University Press.

Redekop: Thomas Abbt

Redekop, Benjamin, W.: Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German „Public”. *Journal of the History of Ideas*, 58 (1997), No. 1, 81–103.

Reinalter (Hrsg.): Joseph von Sonnenfels

Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs. Band 13*. Bécs, 1988, Verlag der Akademie der Österreichischen Wissenschaften.

Reinalter: Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker

Reinalter, Helmut: Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker. In Reinalter (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels*, 139–156.

Richter: The Comparative Study of Regimes

Richter, Melvin: The Comparative Study of Regimes. In Goldie–Wokler (eds.): *The Cambridge History*, 147–171.

Ricoeur: A narratív azonosság

Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In László–Thomka (szerk.): *Narratívák* 5. 15–25.

Ricoeur: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok

Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1999, Osiris.

Ricoeur, Paul: Az én és az elbeszélte azonosság. In Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, 373–411.

Róbert: Az 1790–91-i országgyűlés

Róbert Zsófia: Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához. In Szauder–Tarnai (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, 781–822.

Rodgers: Republicanism

Rodgers, Daniel, T.: Republicanism: The Career of a Concept. *Journal of American History*, (1992) No. 1, 11–38.

Rorty–Schneewind–Skinner (eds.): Philosophy in History

Rorty, Richard–Schneewind, Jerome, B.–Skinner, Quentin (eds.): *Philosophy in History: Essay on the Historiography of Philosophy*. Cambridge, 1984, Cambridge University Press.

Rumpler–Urbanitsch (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie

Rumpler, Helmut–Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII/1 (Verfassung und Parlamentarismus)*. Bécs, 2000, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Ságvári: Gárdák, díszbandériumok Budavárban

Ságvári György: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. In *Tanulmányok Budapest múltjából*, 29. kötet (Ünnepi szám a magyar állam ezeréves fennállásának tiszteletére. A budavári királyi palota évszázadai kiállítása Budapesti Történeti Múzeumban 2000. március–2001. január. Konferencia 2000. május 30–31.), 185–204.

Sári: A hatalommegosztás

Sári János: *A hatalommegosztás*. Budapest, 1995, Osiris.

Sashegyi: Zensur und Geistesfreiheit

Sashegyi Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó.

Sashegyi: Német felvilágosodás

Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800-1830*. Budapest, 1938, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda.

Sashegyi: Az állami könyvcenzúra kezdetei

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705). *Magyar Könyvszemle* 84. évf. (1968) 1. szám, 1–12.

Sashegyi: Az állami könyvcenzúra állandósulása

Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725). *Magyar Könyvszemle* 85. évf. (1969) 4. szám, 321–338.

Schmitt: Politikai teológia

Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. Fordította Paczolay Péter. TEMPUS „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektum kiadvány. Jogfilozófiák. Budapest, 1992 [1922], ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

Scott–Simms (eds.): *Cultures of Power in Europe*

Scott, Hamish–Simms, Brendan (eds.): *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press.

Shaw: Quentin Skinner

Shaw, Carl K. Y.: Quentin Skinner on the Proper Meaning of Republican Liberty. *Politics*, 23 (2003) 1, 46–56.

Shils: Hagyomány

Shils, Edward: Hagyomány. Bevezetés. In Hofer–Niedermüller (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*, 15–66.

Shklar: Montesquieu and the New Republicanism

Shklar, Judith N.: Montesquieu and the New Republicanism. In Bock–Skinner–Viroli (eds.): *Machiavelli and Republicanism*, 293–309.

Shklar: Montesquieu

Shklar, Judith, N.: *Montesquieu*. Budapest, 1994, Atlantisz.

Skinner: Machiavelli on the Maintenance of liberty

Skinner, Quentin: Machiavelli on the Maintenance of Liberty. *Politics*, 18 (1983), 2, 3–15.

Skinner: The Idea of Negative Liberty

Skinner, Quentin: The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives. In Rorty–Schneewind–Skinner (eds.): *Philosophy in History*, 193–211.

Skinner: The Republican Idea

Skinner, Quentin: The Republican Idea of Political Liberty. In Bock–Skinner–Viroli (eds.): *Machiavelli*, 293–309.

Skinner: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya

Skinner, Quentin: A szabadság és a honpolgárság két rivális hagyománya. *Világosság*, 36 (1995) 10. szám, 21–33.

Skinner: Machiavelli

Skinner, Quentin: *Machiavelli*. Budapest, 1996, Atlantisz.

Skinner: Jelentés és megértés

Skinner, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In Horkay Hörcher (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet*, 7–53.

Skinner: Liberty before Liberalism

Skinner, Quentin: *Liberty before Liberalism*. Cambridge, 1998, Cambridge University Press.

Skinner: Machiavelli. A Very Short Introduction

Skinner, Quentin: *Machiavelli. A Very Short Introduction*. Oxford, New York, 2000, Oxford University Press.

Skinner: Introduction

Skinner, Quentin: Introduction. In Gelderen–Skinner (eds.): *Republicanism*, 1–6.

Skinner: Visions of Politics. Vol. 1.

Skinner, Quentin: *Visions of Politics*. Vol. 1. *Regarding Method*. Cambridge, 2002, Cambridge University Press.

Skinner: Visions of Politics. Vol. 2.

Skinner, Quentin: *Visions of Politics*. Vol. 2. *Renaissance Virtues*. Cambridge, 2002, Cambridge University Press.

Skinner: Introduction: The reality of the Renaissance

Skinner, Quentin: *Introduction: The reality of the Renaissance*. In Skinner: *Visions of Politics*. Vol. 2. 1–9.

Skinner: A Third Concept of Liberty

Skinner, Quentin: A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy*, 117, (2002) 237–268.

Small: The Cameralists

Small, Albion Woodbury: *The Cameralists: The Pioneers of German Social Polity*. Chicago, 1909, The University of Chicago Press.

Smith: Kiválasztott népek

Smith, Anthony, D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In Bretter–Deák (szerk.): *Eszmék a politikában*, 27–51.

Smith: A nacionalizmus

Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In Bretter–Deák (szerk.): *Eszmék a politikában*, 9–24.

Somfai: Bevezetés

Somfai Anna: Bevezetés. In John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Fordította Somfai Anna. Budapest, 1999, Atlantisz.

Sommer: Die österreichischen Kameralisten

Sommer, Louise: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*. Bécs, 1920, C. Konegen.

Sonenscher: Before the Deluge

Sonenscher, Michael: *Before the Deluge. Public Debt, Inequality, and the Intellectual Origins of the French Revolution*. Princeton–Oxford, 2007, Princeton University Press.

Soós: II. József német nyelvrendelete

Soós István: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In Bíró (szerk.): *Tanulmányok*, 261–301.

Spadafora: *The Idea of Progress*

Spadafora, David: *The Idea of Progress in Eighteenth-Century Britain*. New Haven–London, 1990, Yale University Press.

Spira–Szűcs (szerk.): Nemzetiség

Spira György–Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Budapest, 1972, Akadémiai, 130–181. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 64. kötet.)

Šubarić: From the Aftermath

Šubarić, Lav: From the Aftermath of 1784 to the Illyrian Turn: The Slow Demise of the Official Latin in Croatia. In Almási–Šubarić (eds.): *Latin at the Crossroads of Identity*, 193–217.

S. Varga: Az Uránia programja

S. Varga Pál: Az Uránia programja és az irodalmi modernizáció hagyományközösségi alternatívája. *Hitel* 15 (2002) 8. szám, 88–101.

S. Varga: A nemzeti költészet csarnokai

S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, 2005, Balassi.

Szabó (szerk.): Európai magyarság

Szabó Ferenc (szerk.): *Európai magyarság – magyar európaiság. Milleniumi konferencia, Budapest, 1999. november 19–20*. Budapest, 2000, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.

Szabó: Politikai tudáselméletek

Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról.* Budapest, 1998, Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas.

Szabó: Az összehasonlító politikai fogalom-történetírás

Szabó Márton: Az összehasonlító politikai fogalom-történetírás lehetőségei. In Szekeres (szerk.): *A történész szerszámosládája.* 159–171.

Szabó: A diszkurzív politikatudomány alapjai

Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai.* Budapest, 2003, L'Harmattan.

Szabó (szerk.): Küzdelem a történelemmel

Szabó Márton (szerk.): *Küzdelem a történelemmel. Tanulmányok a politika fogalomtörténetéről, Kari Palonen munkásságáról és a narratív időről.* Műhelytanulmányok 5. Miskolc, 2010, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 15–37.

Szabó: Diszkurzív politikatudomány

Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába.* Budapest, 2016, Osiris.

Szajbély: „Idzadnak a magyar tollak”

Szajbély Mihály: „Idzadnak a magyar tollak”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig.* Budapest, 2001, Akadémiai–Universitas.

Szathmári: A magyarországi protestáns egyházak

Szathmári Judit: A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben. Az egyházi autonómia visszaszerzéséért vívott harc, 1850–1860. In Fazekas (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai,* 149–159.

Szauder–Tarnai (szerk.): Irodalom és felvilágosodás

Szauder József–Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás.* Budapest, 1974, Akadémiai.

Szekeres (szerk.): A történész szerszámosládája

Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem–Társadalomtudományok” konferencia anyagai.* Atelier füzetek 3. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2002.

Szekfü: A rendi nacionalizmus

Szekfü Gyula: A rendi nacionalizmus. In Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar Történet.* 7. kötet (A tizenkilencedik és huszadik század). Budapest, 1928, Királyi Egyetemi Nyomda, 5–102.

Szekfü: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez

Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848,* Budapest, 1926, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Szekfű: Bevezetés

Szekfű Gyula: Bevezetés. In Szekfű: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*, 7–208.

Szijártó: A diéta

Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés*. Budapest, 2005, Osiris.

Szijártó–Szűcs (szerk.): Politikai elit

Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, 2012, ELTE Eötvös Kiadó.

Szijártó: A „konfesszionális rendiségtől”

Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi szemle*, 54 (2012) 1. szám, 51.

Szijártó: A kosellecki „nyeregidő”

Szijártó M. István: A kosellecki „nyeregidő” a 18. század végi politikában. In Hermann (szerk.): *Padányi Biró Márton emlékezete*, 5–24.

Szijártó: A 18. századi Magyarország

Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Budapest, 2016, Országgyűlés Hivatala.

Szijártó: Emberek és struktúrák

Szijártó M. István: *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon. A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*. MTA doktori értekezés. Budapest, 2017.

Szilágyi: Kármán József és Pajor Gáspár

Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Szilágyi: Szempontok

Szilágyi Márton: Szempontok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához. In Bernád–Csire–Seidler: *On the Road*, 37–43.

Szinnyei: Az első magyar bibliographus

Szinnyei József: Az első magyar bibliographus. Székfoglaló értekezés. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. 17. kötet, 10. füzet. Budapest, 1901, Magyar Tudományos Akadémia.

Szinnyei: Magyar írók

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 9. kötet. Budapest, 1903.

Szűcs: Nemzet és történelem

Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. 2. kiadás. Budapest, 1984, Gondolat.

Szűcs: A nemzet historikuma

Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In Szűcs: *Nemzet és történelem*, 11–188.

Szűcs: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat”

Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. (1. Fogalmi modell). In Szűcs: *Nemzet és történelem*, 189–279.

Szűcs: Társadalomelmélet

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai *Gesta Hungarorum*ában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In Szűcs: *Nemzet és történelem*, 413–555.

Szűcs: A diszkurzív politikatudomány

Szűcs Zoltán Gábor: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet. Tudományszemléleti és módszertani esszé*. Műhelytanulmányok 2. Miskolc, 2008, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézet.

Szűcs: Magyar protokonzervatívok

Szűcs Zoltán Gábor: Magyar protokonzervatívok. *Kommentár*, 4 (2009) 4. szám, 17–31.

Szűcs: Kontinuitás és diszkontinuitás

Szűcs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikai diskurzus-történeti esszé. *Századvég*, 25 (2010) 1. szám, 19–42.

Szűcs: Küzdöttek-e az idővel

Szűcs Zoltán Gábor: Küzdöttek-e az idővel a magyar politikusok a 18–19. század fordulóján? Diszkurzív politológiai esettanulmány a politika fogalomtörténetéről. In Szabó (szerk.): *Küzdelem a történelemmel*, 15–37.

Szűcs: „Mintha gyöngy szemeket”

Szűcs Zoltán Gábor: „Mintha gyöngy szemeket viselnék lábaimon.” Politikai eszmetörténet és életrajzírás kapcsolatai a Szemere-ügy kapcsán. *Korall* 12 (2011) 44. szám, 30–53.

Szűcs: Természet, jog, teológia

Szűcs Zoltán Gábor: Természet, jog, teológia. Egy fejezet a politikai diskurzus történetéből a 18. századi Magyarországon. *Aetas*, 27 (2011) 2. szám, 99–115.

Takáts: Politikai beszédmódok

Takáts József: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102 (1998) 5–6. szám, 668–686.

Takáts: Modern magyar politikai eszmetörténet

Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris.

Takáts: Nyolc érv

Takáts József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105. (2001) 3–4. szám, 316–324.

Takáts: Politikai nyelvek

Takáts József: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban. *Holmi* 23. (2011) 9. szám, 1088–1096.

Takáts: A csinosodás politikai nyelve

Takáts József: A csinosodás politikai nyelve. In Fazekas–Miru–Velkey (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás.*” 149–160.

Tamanaha: On the Rule of Law

Tamanaha, Brian Z.: *On the Rule of Law. History, Politics, Theory.* New York, 2004, Cambridge University Press.

Tarnai: Extra Hungariam

Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez).* Budapest, 1969, Akadémiai.

Teszelszky: Az ismeretlen korona

Teszelszky, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Pannonhalma, 2009, Bencés Kiadó. Fordította Trostovszky Gabriella.

Tevesz: Adalékok az 1790-es rendi mozgalom

Tevesz László: Adalékok az 1790-es rendi mozgalom esztörténeti háttéréhez. In Fazekas–Miru–Velkey (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás.*” 137–138.

Tóth: Szent István, Szent Korona

Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század).* Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Tóth: Mivelhogy magad írást nem tudsz

Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet.

Trencsényi: Kulcsszavak és politikai nyelvek

Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista esztörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres (szerk.): *A történész szerszámosládája*, 117–158.

Trencsényi: A politika nyelvei

Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Esztörténeti tanulmányok.* Budapest, 2007, Argumentum.

Trencsényi: Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek

Trencsényi Balázs: Spinoza és a kora újkori politikai nyelvek. In Trencsényi: *A politika nyelvei*, 61–103.

Trencsényi–Zászkaliczky (eds.): Whose Love of Which Country?

Trencsényi, Balázs–Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe.* Leiden-Boston, 2010, Brill.

Trencsényi–Zászkaliczky: Towards an Intellectual History of Patriotism
Trencsényi, Balázs–Zászkaliczky, Márton: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In Trencsényi–Zászkaliczky (eds.): *Whose Love of Which Country?* 1–72.

Tribe: Strategies of Economic Order

Tribe, Keith: *Strategies of Economic Order. German Economic Discourse, 1750–1950*. Cambridge, 1995, Cambridge University Press.

Tribe: Cameralism and the Science

Tribe, Keith: Cameralism and the Science of the State. In Goldie–Wokler (eds.): *The Cambridge History*, 525–546.

Trócsányi: Új etnikai kép

Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770). In Makkai–Szász (szerk.): *Erdély története*, 972–1038.

Trócsányi: A pápai kollégium

Trócsányi Zsolt (szerk.): *A pápai kollégium története*. Budapest, 1981, Tankönyvkiadó.

Trócsányi: A szatmári békétől

Trócsányi Zsolt: A szatmári békétől a türelmi rendeletig 1711–1781. In Trócsányi (szerk.): *A pápai kollégium története*, 45–86.

Tüskés: Egy történelmi toposz

Tüskés Gábor: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In Bene (szerk.): *„Hol vagy, István Király?”* 235–267.

Tüskés–Knapp: Egy történelmi toposz

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa. In Szabó (szerk.): *Európai magyarság – magyar európaiság*, 48–85.

Tüskés–Knapp: Az egyházi irodalom

Tüskés Gábor–Knapp Éva: *Az egyházi irodalom műfajai. Tanulmányok*. Budapest, 2002, Argumentum.

Új Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerkesztő Péter László. Budapest, 1994, Akadémiai.

Váczy: Kazinczy Ferenc és kora

Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. 1. kötet. Budapest, 1915, Magyar Tudományos Akadémia.

Vaderna: A költészet születése

Vaderna Gábor: *A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*. Budapest, 2017, Universitas.

Varga: Az Eötvös Collegium

Varga László (szerk.): *Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet*. Tanulmányok. Budapest, 2003, Argumentum–Eötvös Kollégium.

Varga: Az egyház a reformkorban

Varga Zoltán: Az egyház a reformkorban 1789–1848. In Bíró–Szilágyi (szerk.): *A magyar református egyház*, 263–327.

Velema: Republicans

Velema, Wyger R. E.: *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought*. Leiden-Boston, 2007, Brill.

Vierhaus (Hrsg.): Bürger und Bürgerlichkeit

Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*. Heidelberg, 1981, Verlag Lambert Schneider.

Violi: For Love of Country

Violi, Maurizio: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995, Oxford University Press.

Vlassopoulos: Sparta and Rome

Vlassopoulos, Kostas: Sparta and Rome in Early Modern Thought: A Comparative Approach. In Hodgkinson–Morris (eds.): *Sparta in Modern Thought*, 43–69.

Völgyesi: Ősi alkotmány

Völgyesi Orsolya: Ősi alkotmány és törvényhozói szabadság. Versengő politikai nyelvek a polgári törvények vitájában az 1832–1836-os országgyűlésen. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 3. szám, 401–421.

Vörös (szerk.): Magyarország története

Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, 1980, Akadémiai.

Wakefield: The Disordered Police State

Wakefield, Andre: *The Disordered Police State. German Cameralism as Science and Practice*. Chicago, 2009, The University of Chicago Press.

Wellmann: Magyarország népességének fejlődése

Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember–Heckenast (főszerk.): *Magyarország története*, 25–80.

Werböczy: Tripartitum

Werböczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Kiadta és fordította Csiky Kálmán. Budapest, 1894, Egyetemi Nyomda. (Bővített kiadása: Budapest, 1990.)

Willenberg: *Distribution und Übersetzung*

Willenberg, Jennifer: *Distribution und Übersetzung englischen Schrifttums im Deutschland des 18 Jahrhunderts*. München, 2008, K. G. Saur Verlag.

Wooton (ed.): Republicanism, Liberty

Wooton, David (ed.): *Republicanism, Liberty, and Commercial Society 1649–1776*. Stanford, 1994, Stanford University Press.

Zászkaliczky: The language of liberty

Zászkaliczky, Márton: The language of liberty in early modern Hungarian political debate. In Gelderen–Skinner (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. Vol. 1. 274–295.

Zoványi: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon

Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiadás (szerk.: Ladányi Sándor). Budapest, 1977, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Zöllner: Ausztria története

Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Budapest, 1998, Osiris.

Zvara: Egy tudós hazafi

Zvara Edina: *Egy tudós hazafi Bécsben. Görög Demeter és könyvtára*. Budapest, 2016, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat.

